

CLIO KÖTETEK
6.

VÉRENGZÉS APÁTFALVÁN
(1919. JÚNIUS 23–24.)

ERŐSZAK, ELLENÁLLÁS ÉS MEGTORLÁS
A ROMÁN KATONAI MEGSZÁLLÁS IDEJÉN

MAROSVÁRI ATTILA

Marosvári Attila

Vérengzés Apátfalván
(1919. június 23–24.)

Erőszak, ellenállás és megtorlás a
román katonai megszállás idején

CLIO KÖTETEK

Sorozatszerkesztő:
Fóris Ákos és Gellért Ádám

MAROSVÁRI ATTILA

VÉRENGZÉS APÁTFALVÁN

(1919. JÚNIUS 23–24.)

Erőszak, ellenállás és megtorlás
a román katonai megszállás idején

Felelős szerkesztő: Gellért Ádám
Szerkesztő: Bödők Gergely
Segédszerkesztő: Fóris Ákos
Borítóterv és kivitelezés: Gellért Ádám

© Marosvári Attila, 2021
© Clio Intézet, 2021

A kiadványsorozat a Miniszterelnökség támogatásával jelenik meg.

Kiadó: Clio Intézet

Felelős kiadó:
Clio Intézet Nonprofit Kft.
1145 Budapest, Mexikói út 47/A. fszt. 2.

Borítókép: Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszter főhajtása az apátfalvi temetőben a vérengzés áldozatai előtt, 1920. június 21-én.
Képes Krónika, 1920. június 22., 1.

ISBN 978-615-6231-04-8
ISSN 2677-1888 (Clio kötetek)

<https://www.clioinstitute.hu/cliokotetek>

CLIO INTÉZET
BUDAPEST

www.clioinstitute.hu
www.facebook.com/clioinstitute

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS	8
A VÉRENGZÉS FORRÁSAI ÉS NARRATÍVÁI	15
<i>A kortárs források és narratívák</i>	15
<i>A Horthy-korszak narratívái</i>	46
<i>Az 1945 utáni narratívák</i>	58
<i>A román narratívák</i>	71
AZ ESEMÉNYEK	77
<i>Csanád vármegye román megszállása</i>	77
<i>A lázadás előzményei.</i>	86
<i>A kortárs források eseményleírásai</i>	106
<i>A legvalószínűbb forgatókönyv: Szigeti János történetelbeszélése . .</i>	113
<i>A lázadás leverése</i>	133
AZ ÁLDOZATOK	142
<i>A megtorlás kortárs interpretációi</i>	142
<i>Csoportos kivégzések</i>	148
<i>Amit még az áldozatokról tudni lehet</i>	159
<i>Konkrét esetek</i>	169
<i>Hány áldozat is volt valójában?</i>	189
<i>A román katonák önbíráskodása</i>	208
<i>Román áldozatok</i>	211

A KÖZSÉG KIFOSZTÁSA 214

Szabadrablás a megtorlás idején 214

A lázadás utáni rekvirálások 229

A község lakóit ért veszteségek 239

A károk értékének meghatározása 255

A község kifosztásának következményei 272

AZ ELHURCOLTAK KÁLVÁRIÁJA 282

Kihallgatások a megtorlás napjaiban 282

Az elhurcoltak számával kapcsolatos ellentmondások 292

Az első stáció: a magyarországi fogság 301

A foglyok kiszabadítására szánt vesztegetési pénzek sorsa 313

A második stáció: a romániai fogság 328

Lépések a foglyok kiszabadítása érdekében 343

A MEGSZÁLLÁS HÉTKÖZNAPJAI A MEGTORLÁS UTÁN 359

A községben berendezkedő románok 359

A lakossági kollaboráció erkölcsi határai 364

Az Apátfalvát megszálló román század további útja 377

AZ ESEMÉNYEK UTÓÉLETE: „VITÉZ APÁTFALVA” 381

„Aranybetűs” hőstett vagy „könnyelmű fellobbanás”? 381

Kísérletek a „Vitéz Apátfalva” cím elnyerésére 398

*Kompenzáció az apátfalviaknak: a Nemzetvédelmi Kereszt
adományozása* 407

ROMÁN MEGTORLÁS APÁTFALVÁN – ÖSSZEGZÉS	421
<i>Mi történt Apátfalván?</i>	421
<i>Az apátfalvi vérengzés helye a román megszállás rendszerében . .</i>	439
DOKUMENTUMOK	458
<i>Veréb Tamás adóügyi jegyző emlékirata az apátfalvi vérengzésről, 1919. július</i>	458
<i>Benó József plébános és társai felterjesztése az 1919. júniusi apátfalvi eseményekről, 1920. április 9.</i>	463
<i>Lukács Béla községi jegyző és Tóth B. Mátyás bíró hivatalos jelentése az apátfalvi vérengzésről, 1921. augusztus 3. . .</i>	479
<i>Koller István az apátfalvi lázadásról, 1929</i>	488
<i>Az apátfalvi lázadás. Szigeti János visszaemlékezése, 1938.</i>	493
TÁBLÁZATOK	506
<i>1. táblázat. Az áldozatok halálának oka és feltételezett időpontja</i>	507
<i>2. táblázat. Az áldozatok vagyoni helyzete életkoruk sorrendjében</i>	515
<i>3. táblázat. Az áldozatok a levéltári és a sajtóforrások, valamint a helyi emlékezetpolitika alapján</i>	519
<i>4. táblázat. A vérengzés áldozatainak névsora</i>	527
<i>5. táblázat. A románok által elhurcolt apátfalviakra vonatkozó adatok</i>	530
<i>6. táblázat. A románok által elhurcolt apátfalviak névsora és szabadulásuk időpontja</i>	543
FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM	550

BEVEZETÉS

A román reguláris hadsereg által 1919. június 23-án elkövetett apátfalvi tömegmészárlás régóta a hazai történeti narratíva része, mint olyan esemény, amely alátámaszthatja az 1919–1920-as magyarországi román megszállás brutalitását. A témával foglalkozó szerzők közül sokan hivatkoztak rá, anélkül, hogy bárki is közülük alaposabban vizsgálta, vagy feltárta volna az akkori események láncolatát és körülményeit. A hivatkozások ősforrása általában a Vermes Ernő újságíró összeállításában 1929-ben megjelent *Csanád vármegye tíz évvel Trianon után* című kötetben egy ott meg nem nevezett szerző – valójában Lukács Béla apátfalvi községi jegyző – *Az apátfalvi vérfürdő* című írása volt,¹ amely drámai hangon és persze az események ismeretében okkal erős románellenes élel idézte fel az akkori történéseket. Akik manapság hivatkozni szoktak az apátfalvi tömegmészárlásra, azok rendszerint – forrásmegjelöléssel vagy anélkül – ennek a szövegnek a megállapításait használják. Nem véletlen, hogy az *Új Magyarország* című napilap 1995. szeptember 2-i száma,² majd legutóbb a *Trianoni Szemle* című periodika 2019. évi január–júniusi száma³ változtatás – tehát kritikai megjegyzések és fenntartások – nélkül, mindemellett tévesen Ocskay Gyulának, Apátfalva egykori római katolikus kántorának tulajdonítva, újraközölte az írást, amelynek alaphangja és tartalma teljesen beleillik abba az etnocentrikus s a nemzeti sérelmek miatt alapvetően románellenes történeti narratívába, amely még ma is a magyar történetírás egyik markáns vonulatát képezi.

Természetesen a román vérontás megtörténtét és annak brutalitását egy percig sem lehet megkérdőjelezni – ez tőlünk is távol áll –

¹ Lukács, 1929: 141–144.

² Az apátfalvi vérfürdő. *Új Magyarország*, 1995. szeptember 2., 13.

³ Ocskay, 2019: 40–43.

, de éppen a téma súlyossága tenné indokolttá az események alaposabb körüljárását és forráskritikai feltárását. Mindez ugyanis kiküszöbölhetné a vérengzés körülményei körüli leegyszerűsítést és zavart, ami leginkább abban nyilvánul meg, hogy még az áldozatok pontos száma tekintetében sincs semmiféle szakmai konszenzus, ami annak a következménye, hogy a téma kutatói vagy felidézői közül senki sem vette a fáradságot, hogy az eredeti forrásokat – mert vannak ilyenek, a legkézenfekvőbbek a község egyházi és állami halotti anyakönyvei – kézbe vegye, és ezek alapján ellenőrizze, illetve pontosan rögzítse a számokat. Az egymásra hivatkozó forráshasználat során persze, mint a történeti legendák esetében, egyre torzulnak az adatok, s noha az ősforrásnak tekinthető Vermes-féle kötetben megjelent írás még 38 áldozatot rögzített, egyes kutatók újabban már 40,⁴ 42,⁵ 44,⁶ 60,⁷ sőt 61⁸ halálos áldozatról tudnak.

Nem kevésbé kaotikus az akkor lezajló események utólagos interpretációja még azok esetében is, akik a Vermes-féle kötetben szereplő elbeszélést meghaladva egyéb forrásokat is a kezükbe vettek, ugyanakkor átfogóbb levéltári kutatómunka hiányában nem tudták feloldani a vérengzésre vonatkozó leírások között valóban meg tapasztalható ellentmondásokat. Ideje tehát, már amennyire lehetséges, rendet tenni az adatok között, pontosan meghatározni az áldozatok számát, és a lehetőség szerint hitelesen rekonstruálni az 1919. június 23-án – és rögtön tegyük

⁴ Romsics, 2018: 255.

⁵ Kerepeszki, 2011: 41.; Kerepeszkire hivatkozva lásd még Perczel, 2018a; Bödők, 2016a: 78.

⁶ Vincze, 2020: 11. Vincze Gábor még további 21 olyan sebesültről ír, akik később haltak bele a sérüléseikbe. Az ezzel kapcsolatos adatát szinte bizonyosan Halmágyi Páltól vette. Erre lásd Szabó Imre: Nyárra megújul a hősök szobra. A román vérengzés centenáriuma avatják újra az emlékművet Apátfalván. *Délmagyarország*, 2019. április 30., 4.

⁷ Halmágyi, 1985: 321.; Halmágyi, 2002: 524.; Csernus–Lukács, 2016: 55.; M. Szabó, 2017.; György, 2019: 176.

⁸ Halmágyi, 2012: 27.; Halmágyi, 2021: 68.; Ablonczy, 2020: 115.; Hatos, 2021: 447.

hozzá: június 24-én, valamint a további napokban – Apátfalván történeteket. Jelen munkánkban erre kívánunk kísérletet tenni.

Mindazonáltal rögtön előre kell bocsátanunk, hogy a kutatás nem tekinthető lezártnak, és az általunk rekonstruált eseménytörténet sem tekinthető teljesen véglegesnek, noha mindent elkövettünk annak érdekében, hogy megállapításainkat és következtetéseinket a lehető legszélesebb forrásbázisra alapozva tegyük meg. Ennek az az oka, hogy feltételezhetően még további források is lappanghatnak, melyek hollétéről (egyáltalán: létéről) nincs ismeretünk, vagy ha tudjuk is, hol lehetnek ilyen irategyüttesek, azok áttanulmányozására dolgozatunk elkészítésekor nem volt lehetőségünk. Ilyen forrásokat főként a román levéltárak őriznek. Szinte biztosra vehető, hogy vannak az apátfalvi lázadással összefüggő iratok a Román Nemzeti Katonai Levéltár (Arhivele Naționale Militare Române) Piteștibeli levéltárában (Depozitul Central de Arhivă),⁹ és vannak anyagok a román Külügyminisztérium (Ministerul Afacerilor Externe) archívumában is.¹⁰ Ezzel együtt igyekeztünk munkánkat egy átfogó kutatás nyomán elkészíteni, melynek során számos, többségében eddig ismeretlen, vagy nem használt forrást sikerült feltárunk és feldolgoznunk. Ugyanakkor a történetek kereteinek kijelölése érdekében egy nyitó fejezet erejéig szükségesnek tartottuk az eddigi szakirodalom áttekintését is, rávilágítva azok pontatlanságaira és ellentmondásaira is, miközben témánk majdani érdemi kifejtése során is többször vissza kellett hivatkoznunk ezekre a kútfőkre.

Jelen kötet egy aprólékos és szerteágazó kutatómunka eredménye. Magunk tudatosan vállaltuk fel a mikrotörténeti kutatás szemléletmódját és módszertanát,¹¹ s igyekeztünk az apátfalvi vérengzés körülményeinek és eseményeinek mind pontosabb – nem egyszer órára, sőt percre pontos

⁹ Csókási Eszter szóbeli közlése a szerzőnek.

¹⁰ mae.gov.ro, 2020: 62.

¹¹ Erről lásd részletesen: Szijártó, 2003: 494–513.; Szijártó, 2014.; Szilágyi, 2015.

– feltárását elvégezni, s a történéseket az egyedi emberi élethelyzetek – az áldozatok és a túlélők – szintjéig levinni,¹² azzal együtt is, hogy a vérengzést egyúttal megkíséreltük a magyarországi román megszállás tágabb összefüggésrendszerébe beágyazni, és a helyét abban kijelölni. Tettük ezt annak reményében, hogy munkánkkal a témánk által érintett időszak – az 1919–1920-as magyarországi román megszállás – egy az eddigieknél mélyebb, komplexebb és szisztematikusabb feltárásához is hozzá tudunk járulni.

Az eddigi kutatások ugyanis – tisztelet a kivételeknek, és itt elsősorban Bődők Gergelyt, Kerepeszki Róbertet, Perczel Olivért és Szabó Bencét¹³ kell név szerint is kiemelnünk – vagy csak a felszínt érintették, s mondandójukat néhány esetlegesen kiragadott helyi adattal színesítve többnyire csak a Harry Hill Bandholtz tábornok memoárjából¹⁴ kirajzolódó, egyébként valós és megalapozott narratívára építették, vagy másik végletként csupán a lokális források feltárására fókuszáltak. Ez utóbbiak nem vették figyelembe a helyi történések makrotörténeti beágyazottságát, nem egy esetben kizárólag a települési eseménytörténetek több-kevesebb rekonstrukciójáig jutottak el, de azt is csak oly módon feldolgozva, hogy teljességgel elmulasztották az érintett közösségek belső viszonyrendszerének, s a megszállás erre gyakorolt hatásainak feltárását. Szintén figyelmen kívül hagyták, illetve meg nem történtnek tekintették – egyebek között – a helyi társadalom szövetének szétfoslását, a közösségeken belül kiéleződő feszültségeket és

¹² Nyilván ezt a mélyfúrást még tovább lehetett volna folytatni az apátfalvi helyi társadalom szövetének még teljesebb felfejtése irányába, feltárva a település belső kapcsolat- és hierarchiarendszerét, kiegészítve a lázadásban, majd az azt követő megtorlásban érintett szereplők élet- és vagyoni viszonyainak elemzésével, érték- és mentalitásvizsgálatával stb., de mindez már meghaladta volna jelen dolgozatunk kereteit.

¹³ Szabó Bence levéltáros, az MNL Bács-Kiskun Megyei Levéltára igazgatóhelyettese példaértékűen alapos tanulmányban dolgozta fel a Kecskemét-környéki román megszállás eseményeit és összefüggéseit. Lásd Szabó, 2015.

¹⁴ Bandholtz, 1993.

konfliktusokat, az ügyeskedéseket, a megszállókkal való kompromisszumkereséseket, a megalkuvásokat, a helybeliek – és nem csak a románok! – által, sőt esetenként a románok és magyarok kooperációjában elkövetett rablásokat és fosztogatásokat, a feljelentgetéseket, egyszóval mindazt, amit a megszállás zűrzavaros, ellenőrizetlen és nem egy esetben a szó szoros értelmében gerincroppantó időszaka a felszínre engedett. Mindkét megközelítés alapvető hibája tehát, hogy a román megszállás időszakát csupán a kegyetlen és kíméletlen román megszállók erőszakoskodásai, illetve a kiszolgáltatott és védtelen magyarok szenvedéstörténetei egyfajta sztereotipikus kettősségében szemléli, holott ez az időszak (is) ennél jóval bonyolultabb, összetettebb és ellentmondásosabb volt.

Összességében elmondható, hogy az 1919–1920-as román megszállás feldolgozottsága nem csupán mennyiségében, de szemléletmódjában is mindmáig erősen hiányos, féloldalas és éppen ezért nem egy esetben megkérdőjelezhető maradt. Az elmélyült és széleskörű forrásfeltárások hiányában végtelenül kevés információ áll rendelkezésre a megszálló csapatok és hatóságok itteni – többnyire a rekvirálások végrehajtásán és az erőszakos cselekedetek elkövetésén túlmutató – ténykedéséről és berendezkedéséről, a helyi lakossággal való mindennapos együttélésről, a konfliktusokról és a kollaborációról. A társadalom hagyományos keretei és értékviszonyai felbomlásának – a „magából kiforduló” társadalomnak – az alapos forráskutatásokon nyugvó dokumentálásával úgyszintén mindeddig adós maradt a történeti kutatás, pedig ez nem csak a világháborús összeomlással és a forradalmakkal állt összefüggésben, hanem a Tiszától keletre eső országrészben közel egy éven át tartó román megszállás közvetlen és közvetett hatásaival is.

Könyvünk, ha nem is a maga komplexitásában – ehhez a fókuszpontba állított témánk és a rendelkezésre álló forrásaink elégtelenek voltak –, de részleteiben és eseteiben feltár ilyen összefüggéseket, melyek reményeink szerint adalékul és témafelvetésül szolgálhatnak egy a megszállás időszakát a maga teljes valóságában – ha tetszik: totalitásában – bemutató szintézis elkészültéhez. Dolgozatunk ugyanis nem csak arról szól, amit sokan ma már a közhelyek felszínességével, s néhány példa felemlegetésével ismételtetnek, hogy a románok kifosztották az országot, miközben folyamatosan verték és öncélúan gyilkolták a lakosságot – ez utóbbi állítások egyébként így nem is teljesen felelnek meg a valóságnak –, hanem arról is, hogy ezzel a helyzettel hogyan lehetett és/vagy hogyan nem lehetett megbirkózni.

Az események egymásutániségának és összefüggéseinek felfejtése, a többnyire egymásnak is ellentmondó, sőt néha önös érdekből torzító és elhallgató források szembesítése, a forráshiányok okozta hiátusok logikai úton való kitöltése kétségtelenül izgalmas történeti feladatnak bizonyult. Noha teljességre törekedtünk, nyilván tudható, hogy maradtak/maradhattak elvarratlan szálak a kötetben. Mindazonáltal az események ok-okozati hálójának feltárásán túl a rendelkezésünkre álló források függvényében kiemelt figyelmet fordítottunk a lázadás következményeinek bemutatására: a megtorlás részeként elhurcolt apátfalviak sorsának nyomkövetésére, a bosszú részeként a község totális kirablása körülményeinek feltárására, a megszállás kollaborációkkal terhelt hétköznapijainak felvillantására, továbbá az immáron 100 évvel ezelőtti lázadás emlékezetpolitikai örökségének áttekintésére, benne a „*Vitéz Apátfalva*” toposz eredetének és máig élő emlékezetkultúrájának számbavételére. Álláspontunk szerint mindeme résztémák összességéből és feldolgozásunk esetleges hiányosságai ellenére könyvünk végére összeállhat egy olyan tabló, amely az 1919. júniusi apátfalvi román

vérengzést – az 1919–1920-as magyarországi román megszállás egyik legsúlyosabb, nem közvetlen hadműveleti időben bekövetkező atrocitását – a maga komplexitásában dokumentálhatja a nemzeti emlékezet és a történeti kutatás számára, immáron átemelve az eseményt a mikrotörténelmi kontextusból a makrotörténelmi narratíva könyvészeti forrásbázisába.

Munkánkban számos korabeli forrásból idézünk. Ezek esetében megtartottuk az eredeti – gyakran hibás – helyesírást és a mai szemmel furcsának tűnő írásmódot és szóhasználatot, a nyilvánvaló elírások javításán kívül tehát az idézett szövegen semmit sem változtattunk.

E könyv elkészültéhez nyújtott támogatásukért többeket is köszönet illet, s e helyütt a szerzőnek illendőbb személyesebb hangvételre váltania. Hálásan köszönöm a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár és a HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár munkatársainak segítségét, akik írásbeli megkereséseimre egyes dokumentumok holléte felől útbaigazítással szolgáltak. Igyekezetük a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára esetében ugyan nem járt sikerrel, ellenben a Hadtörténelmi Levéltárban két a témánk szempontjából kiemelkedően fontos irategyüttes megtalálását eredményezte.¹⁵ Köszönetet mondok Perczel Olivérnek, hogy önzetlenül megosztotta velem a magyarországi román megszállást érintő, még megjelenés előtt álló tanulmányainak kéziratát és azt is, hogy a rendelkezéseimre bocsátotta több, számomra különösen fontos forrásmunka – egyebek között Baltazár Dezső református püspök jószerivel hozzáférhetetlen *A próbáltatások idejéből* című emlékiratának – másolatát. Köszönöm Kerepeszki Róbert értékes információit, akivel a „*Vitéz Apátfalva*” cím elnyerésének kérdésében folytattam diskurzust.

¹⁵ HL, IV.74. 1937/126. Fazekas Imre ügye. HL, I.31. 13. osztály (bűnügyek). 526415/ált.12.-1942. Fazekas Imre ügye.

Vargáné Nagyfalusi Ilonának az apátfalvi adatok pontosításában nyújtott segítségével és több forrás – egyebek mellett az apátfalvi római katolikus egyház halotti anyakönyve és Historia Domusa vonatkozó bejegyzéseinek – rendelkezésemre bocsátásáért szeretnék ezúton is köszönetet mondani. Hálával és baráti köszönettel tartozom Csókási Eszternek, aki páratlan elhivatottsággal és szervezőmunkával segítette a romániai forráskutatást. Nélküle bizonyosan nehezebb dolgom lett volna, s nem rajta múlt, hogy a cél közelében szinte mindig elakadtunk. Végül, de nem utolsósorban megköszönöm a Clio Intézet vezetőinek és munkatársainak (külön is Bödők Gergelynek, Fóris Ákosnak és Gellért Ádámnak) a támogatását, mellyel lehetővé tették és segítették munkám megjelenését.

A VÉRENGZÉS FORRÁSAI ÉS NARRATÍVÁI

A kortárs források és narratívák

Az első információk az apátfalviak lázadásáról és az azt leverő román katonai egységek vérengzéséről a községből elmenekülő szemtanúk beszámolóí nyomán, szóbeszéd útján terjedtek tovább. Minden bizonnyal így kapott hírt a tragédiáról dr. Demkó-Belánszky Pál makói magyar királyi közjegyző is, aki már 1919. június 23-án – tehát az apátfalvi események napján – a naplójába az alábbiakat jegyezte fel: „*Izgatott hangulat. Félő, hogy [a románok erőszakos rekvirálása miatt] valami esztelen összeütközésre kerül sor, melyért nagyon megszenvetethetünk. Az erupció Apátfalván következett be, ahol a felfegyverzett lakosság 3 román katonát meggyilkolt. Most ott folyik a véres megtorlás.*”¹⁶ Demkó-Belánszky fenti naplóbejegyzése gyakorlatilag egyidejű volt a tömegmészárlással, s arról tanúskodik, hogy annak még a végkifejlete sem volt ismert, amikor már Makón

¹⁶ Demkó-Belánszky, 2018: 79.

többé-kevésbé pontosan tudtak arról, hogy mi zajlik Apátfalván. Sajnos, Demkó a naplójában a későbbiekben nem tért vissza az apátfalvi esetre – nyilván el volt foglalva a makói rekvirálások személyes terheivel –, így tőle további információt már nem tudhatunk meg. Az azonban, hogy román katonákat meggyilkoló felfegyverkezett lakosságról írt, nyilván nem elírás, hanem szándékos és tudatos szóhasználat, és egyértelműen arra utalt, hogy az apátfalviak nem csupán passzív elszenvedői, hanem aktív részesei, sőt, inkább kezdeményezői voltak az események alakulásának, s ezzel kiváltói a véres megtorlásnak. Demkó-Belánszky megjegyzése azért figyelemre méltó, mert teljes egészében ellentétes a történetek későbbi hivatalos megítélésével, mely vértlen áldozatként kívánta beállítani az apátfalviakat. Ennek pedig, mint közvetlen kortársi tapasztalatnak, az események valós értékelése szempontjából kiemelt jelentősége van.

Az apátfalvi történések híre már másnap-harmadnap bizonyosan eljutott Szegedre, az ottani ellenforradalmi kormányhoz is. A szegedi francia katonai parancsnokság mellett katonai szolgálatot teljesítő¹⁷ Vertán Endre Csanád vármegyei aljegyző, tiszteletbeli főjegyző 1919. június 24-én az „*apátfalvi községi pénztári ellenőr*” szóbeli jelentése nyomán levélben tájékoztatta ugyanis a miniszterelnökséget az apátfalvi atrocitásról, akkor, amikor még az áldozatok számáról, illetve a román megtorlás méreteiről semmilyen pontos és megbízható információ nem állt rendelkezésre. Vertán, aki már előző nap, tehát a vérengzés napján is írt egy levelet a miniszterelnökséghez¹⁸ – melyben az embertelen rekvirálásra és a pattanásig feszült apátfalvi helyzetre hívta fel gróf Károlyi Gyula miniszterelnök figyelmét, kérve a sürgős beavatkozást – a gazdasági

¹⁷ MNL CSML ML, XV.50. P-2. Petrovics György polgármester jelentése a román megszállás alatt történt eseményekről, 1920. október 8.

¹⁸ MNL OL, X.1514. 7048. tekercs. 221–222. 65/1919. Vertán Endre tb. főjegyző jelentése, 1919. június 23.

eszközök 80-90 százalékos elrekvirálásával magyarázta, hogy a végsőig elkeseredett lakosság rátámadt a románokra. A Csanád vármegyei aljegyző ekkor az összeütközés két magyar és három román áldozatáról tudott, s csak feltételezte, hogy a lázadás miatt a románok véres megtorlásba kezdtek, arról azonban pontosabb és konkrétabb hírei még nem voltak.¹⁹ Nem zárjuk ki, hogy Vertán informátora, azaz az „*apátfalvi községi pénztári ellenőr*” valójában éppen az a Veréb Tamás nevű apátfalvi adóügyi jegyző volt, aki közvetlenül a lázadást leverő románok betörését megelőzően menekült el a községből, s aki utóbb maga is emlékiratban foglalta össze az eseményekkel kapcsolatos információit.

Vertán mellett június 24-én a Belügyminisztérium rendőri főosztálya is – más események felsorolása mellett, 18. pontként – jelentést tett gróf Károlyi Gyula miniszterelnöknél az Apátfalván történekről. Hogy a beszámolóban szereplő adatok kitől származtak, nem tudjuk, csak valószínűsítjük, hogy vasutasok voltak a hírhozók. A jelentés erre vonatkozó részében ugyanis a következők olvashatók: „*Apátfalva lakossága az erőszakos rekvirálások miatt, a vett értesülések szerint, annyira elkeseredett, hogy a falu lakossága kaszákat és kapákat ragadott, s azokkal kiverte a megszálló őrséget. Hír szerint a vasúti vonalat is megrongálták, úgyannyira, hogy a tegnapi nap folyamán Arad felől sem nem érkezett, sem pedig oda vonat Szegedről nem indított.*”²⁰

A megjelent szöveg gondolatmenete és érvkészlete alapján – már amit olvasni engedtek ebből a cenzorok – minden bizonnyal a Vertán-féle beszámoló szolgált forrásként a *Szegedi Napló* 1919. június 26-i számában közölt *Románok rekvirálnak Apátfalván* című cikkhez, amely ugyan alcímében utalt a vérengzésre („*Véres összetűzés Apátfalván*”), azonban maga az írás egy szóval sem. Az eredeti tudósítás ugyanis a franciák által megszállt Szegeden csak cenzúrázott formában jelenhetett meg,²¹

¹⁹ Uo. 214. Vertán Endre tb. főjegyző jelentése, 1919. június 24.

²⁰ Gaál, 1969: 502. Dr. Buhala Sándor fogalmazó jelentése, 1919. június 24.

²¹ Tonelli, 1939: 25–26.

s biztosra vehető, hogy a kihagyott részek utalhattak arra, hogy a román rekvirálás véres pogromba torkollott. A cikk mindazonáltal mentegette is az apátfalviakat: „*A román megszálló hadsereg egyébként Csongrádvármegye más községeiben is rekvirálja a gazdasági eszközöket és az állatokat – írta a lap szerzője –, van olyan falu, amelyikben alig maradt egy-két csenevész ló. A nép folytonos izgalom között él és nem lehet csodálni, hogy teljesen el van keseredve.*”²²

A *Szegedi Napló* cikke mindazonáltal azért fontos forrás, mert nyomtatott formában először itt jelent meg legalább egy alcímnyi híradás az apátfalvi véres incidensről. Amíg ugyanis a szegedi lap, bár ha cenzúrázott formában, de mégis csak hírt adhatott arról, hogy valami rettenetes dolog történt Apátfalván, addig ugyanezt a román megszállás alatt álló városokban, így a csanádi megyeszékhelyen, a szomszédos Makón kiadott napilapok már nem tehették meg, noha biztosan tudható, hogy az ottani szerkesztőségekhez is eljutott a vérengzés híre. Ennek ellenére – nyilván a román cenzúra miatt – sem tényközlések, sem kommentárok az esettel összefüggésben nem jelentek meg. Ráutalással azonban több cikk is érintette az apátfalvi történeteket. Igaz, ezek a propagandisztikus írások egyértelműen a románok szempontjainak és a lakossághoz eljuttatni kívánt üzeneteinek szem előtt tartásával, s feltételezhetően megrendelésre és a direkt iránymutatásukkal készültek. A *Makói Újság* című politikai napilap 1919. június 26-i száma *Apátfalva szomorú példája* címmel jelentetett meg egy szerkesztőségi vezércikket, amely a rekvirálás előtt álló makóiakat szólította meg akként, hogy ha nem teljesítik a román követeléseket és szembefordulnak a rekvirálókkal, akkor maguk is az apátfalviak sorsára juthatnak. „*Makóiak! Csanádmegyeiek!* – írta a lap meg nem nevezett szerzője, talán maga Kovács Antal főszerkesztő – *Lássa be mindenki a helyzet és a viszonyok kérlelhetetlen voltát. Vessen mindenki számot azzal, hogy mi van, s nem hagyja magát senki elragadtatni sem indulata, sem*

²² Románok rekvirálnak Apátfalván. *Szegedi Napló*, 1919. június 26., 3.

szájaskodó alakok izgatásai által. Gondolkozzék minden makói a józan, hideg eszével s ne indulataival s vérmérsékletével. Ha elképzeleti valaki, akinek csak egy garas ára józan esze van, hogy egy hatalmas megszálló sereg, mely fegyelmezett katonák töméntelen ezredéből áll, amelynek ezenfelül rendkívül hatalmas, s győztes szövetségei vannak, meg fogja azt túrni, hogy parancsaival és rendelkezéseivel szemben csak a legcsekélyebb ellenkezést tanúsítson a megszállott vidék közönsége?! Mi az ilyesminek következése? – Egy szóval felelünk – Apátfalva.”²³

A szembeötlően irányított, sőt didaktikus szerkesztőségi cikk mögött nyilvánvalóan a megszálló román hatóságok azon szándéka húzódott meg, hogy az apátfalvi esetet a maguk hasznára fordítsák, s a rekvirálás megkönnyítése, illetve gördülékenyebbé tétele érdekében egyfajta fenyegető vízióként tárják azt a lap olvasói elé. „Gondolja meg minden makói ember, hogy ellenkezésével s dacoskodásával nemcsak hogy magának okoz rendkívül súlyos következményekkel járó kellemetlenséget, hanem egész sereg derék s ártatlan embert ránt magával a bajba, esetleg szülővárosát sodorja a legnagyobb veszedelembe.” – írta a cikk szerzője.²⁴ Ezt tükrözte az újság másnapi *Makó népének* című vezércikke is, melyben a részleteiben továbbra sem taglalt apátfalvi eseményeket csupán a szóbeszéd útján úgy-ahogy tájékozódó lakosság félelmeinek felerősítésére használták fel, bár már sokkal direkter módon, mi több, álszent bizalmaskodással, mint tették azt az egy nappal korábbi hírlapi cikkben. Megkockáztatjuk, hogy eredendően már nem is magyar szerző tollából fakadt az a szöveg, de legjobb esetben is tollba mondták azt neki, amelyben többek között a következő hatásvadász mondatok olvashatók: „Jól tudjuk, hogy egyetlen gazdának sem kellemes dolog, hogy jószágaitól meg kell válnia, még ha az fölös számban van is, de meg kell gondolnia, hogy ez nem lehet másképp, ez muszáj dolog, ezen változtatni sem az illetőnek, sem a hatóságnak, sőt még az itt működő román katonai

²³ Apátfalva szomorú példája. *Makói Újság*, 1919. június 26., 1.

²⁴ Uo.

*parancsnokságnak sincs joga változtatni. A Makón működő román rekviráló bizottságok ilyen utasítással s parancssal jöttek el Bukarestből, a hazájukból, s ők ezt a parancsot, mint hazájuk hő fiait és megbízható katonáit, végrehajtották. Vegye tudomásul Makó népe, hogy végrehajtották még akkor is, ha a dolgok úgy végződnek, mint Apátfalván. Ettől mentse meg a Gondviselés Makó városát.*²⁵

A lap következő számában a rekvirálás pozitív példajaként Battonyát hozták fel, ahol az ottaniak – szemben „Apátfalva meggondolatlan népével” – megértették, hogy jobb együttműködni a megszállókkal és teljesíteni a rekvirálási követeléseiket, sem mint reménytelenül szembefordulni velük.²⁶

Minden bizonnyal az apátfalvi mészárlás homályos, utalásszerű – ezáltal még fenyegetőbb –, de folyamatos felemlegetésének nagy szerepe volt abban, hogy a makói és a vármegye többi községében végrehajtott román rekvirálások, melyek nem kevésbé voltak súlyosak, mint az apátfalvi, aránylag konfliktusmentesen zajlottak le, újabb emberéleteket követelő atrocitásokra nem került sor. Bár van adatunk arra, hogy voltak, akik a rekvirálás elől az öngyilkosságba menekültek: mint például a makói Tézsla Illés, aki többszöri díjnyertes lovainak elkönfiskálását nem akarta megvárni, inkább beleugrott a Kálvária utcai házának kútjába.²⁷ Arra is van adatunk, hogy a sebesülése miatti vérmérgezésbe belehalt Nagy Bálint makói gazda személyében a románok Makó-környéki rablásainak és fosztogatásainak is volt egy halálos áldozata.²⁸

Az apátfalvi vérengzés híre mindazonáltal gyorsan eljutott Budapestre is, és itt nem csak a belügyminisztériumi hivatalos csatornákra

²⁵ Makó népének. *Makói Újság*, 1919. június 27., 1.

²⁶ A battonyai példát. *Makói Újság*, 1919. június 28., 1–2.

²⁷ Kútba ugrott egy makói gazda. *Makói Újság*, 1919. június 29., 2. A makói állami halotti anyakönyv bejegyzése szerint Tézsla 1919. június 27-én hajnalban követte el a tettét, ellenben ott a halál okaként nem a kútba ugrás, hanem önakasztás szerepel. MNL CSML SZL, XXXIII.1. 1092. kötet. Makó 1919, halotti anyakönyvi másodpéldány. 387. számú bejegyzés.

²⁸ A megszállás bűnkrónikája. *Makói Független Újság*, 1920. április 30., 1.

kell gondolnunk. A szociáldemokrata párt nagy példányszámú napilapja, az ezekben a hónapokban a kommunisták egyik szócsövénév vált *Népszava* két cikkben is érintette az Apátfalván történeteket. Habár az események lényegét illetően e cikkek igazat állítottak, mégis az ismeretlen szerzők egyfajta erős ideológiai mázzal öntötték le az adatokat, amelynek révén a lázadókat természetesen szegény kizsákmányolt agrárproletárokként, míg a románokat bojár imperialistákként állították be. Az első cikk a lap június 28-i számában jelent meg. Ebből csupán az derült ki, hogy az apátfalviak fellázadtak a mértéktelen rekvirálási teher miatt, és kiverték ugyan a románokat, ám a túlerővel szemben tehetetlennek bizonyultak. A megszállókat „*a kapzsiságukon kívül a bosszú is sarkallta*”, melynek következtében a lakosságot minden addiginál kegyetlenebb inzultusok érték.²⁹ A cikk ugyanakkor egy érdekes teóriát is felvet, miszerint az apátfalviakat a románokkal a Bánság hovatartozása miatt egyébként vitában álló szerbek is segítették, ám ennek semmiféle bizonyítékát nem közölték. Kutatásaink során mi sem találtunk ilyet, és nem is igazán tűnik valós opciónak. A lap mindemellett – nyilván propagandacélból – fontosnak tartotta ezt kihangsúlyozni, hogy bizonyítsa olvasói előtt az ellenséges hatalmak, azaz a szerbek és a románok közötti megosztottságot, illetve az érdekellentétek miatti szembenállást.³⁰

A *Népszava* másik, az apátfalvi eseményeket érintő cikke szinte pontosan egy hónappal a lázadás után, július 22-én jelent meg. A téma újbóli felemlgetése nyilvánvalóan a Vörös Hadsereg tiszántúli offenzívájának megindításával állt összefüggésben. Érdeemes nagyobb terjedelemben is idézni az írást, hiszen miközben a valóság és a fikció keveredik benne, jól mutatja, hogyan próbálta felhasználni a lázadást és az azt követő vérengzést a tanácsköztársaság propagandája a saját politikai-

²⁹ A román és magyar reakciók garázdálkodásai. *Népszava*, 1919. június 28., 3.

³⁰ A Bánság hovatartozása miatti szerb–román konfliktusokról lásd Gulyás, 2018. A határ kijelöléséről legújabbán lásd Timár, 2020.

hatalmi céljai érdekében. A lap, miután alapvetően korrekten leírta, hogy a románok „a megszállt területen elrabolták a közraktárak ingóságait, a lakosság legnélkülözhetetlenebb tulajdonát, a gazdák lovait, ökreit, szekereit, ekéit, boronáit és minden egyéb gazdasági eszközeit, a magánlakásokat is teljesen kifosztották és a rablott tárgyakat hazaszállították”, az ez ellen fellázadó apátfalviakat ért megtorlással kapcsolatban már azt állította, hogy a környéket elárasztó románok „270 elvtársunkat letartóztatták, akik közül negyvennyolcat halálra ítélték és kivégeztek. A tragikus halált haltak közül ismeretesek Tóth Mihály, Varga Sándor, Lantos Mihály és Nagy Sándor elvtársak neve, a névsoron szereplő többiek kilétét még nem sikerült megállapítanunk.” A cikk – meglehetősen kiszínezve a történeteket – arra is kitért, hogy a románok „Amikor a községet körülfogták, akit elbújva találtak, gyermekeket, nőket, aggokat, mind agyonlőtték vagy agyonszúrták. Lelketlen és irgalmatlan durvaság jellemzi a román uralmat az egész megszállt területen kivétel nélkül. Munkásokat és polgárokat kényszermunkára fogtak – folytatta az ismeretlen cikkíró –, anélkül, hogy bármi összeget is fizettek volna az elvégzett munkáért. Eddig legalább egy marhát hagytak meg a gazdáknak, utóbb azonban már azt is elhajtották, ami a végső fokra szította nemcsak a proletárság, hanem a kisgazdák és a földművesek gyűlöletét is. Mindenki egytől-egyig epedve várja a felszabadulás óráját, amely nemcsak itt, hanem Romániában is meg fogja adni a kegyelemdöfést a román bojáruralomnak.”³¹

A szöveg, amely itt olvasható, egyértelművé teszi, hogy a *Népszava* cikkírója számára az apátfalvi lázadás és annak leverése csupán ürügy, illetve jó apropó volt arra, hogy a románok megszállta területeken elkövetett kegyetlenkedésekkel szembesítse a lap olvasóit. Az alaphelyzet mindazonáltal valós volt, a románok általában valóban úgy viselkedtek az általuk megszállt területeken, ahogyan a cikk azt bemutatta, azonban az Apátfalvára vonatkozó konkrét adatok közül gyakorlatilag semmi sem felelt meg a valóságnak: a letartóztatott és kivégzett „elvtársak” száma

³¹ Rabol és gyilkol a román imperializmus. *Népszava*, 1919. július 22., 3.

éppúgy valótlán volt, mint az a négy személy, akiket konkrétan nevesítettek az áldozatok közül. Ilyen nevű áldozatok ugyanis nem szerepeltek a helyi forrásokban, többek között a halotti anyakönyvekben sem. Ugyancsak valótlán volt az elbűjt gyermekek, asszonyok és aggok lemészárlására vonatkozó kitétel is. A cikk tehát nem a valóságban megtörténteket beszélte el, hanem a valóság elemeiből egy virtuális valóságot konstruált, amely általánosságban többé-kevésbé igaz lehetett, de a konkrét apátfalvi esetben egyáltalán nem. A cél tehát jól láthatóan a románok befeketítése volt, hiszen sokan a bolsevik uralom terrorjával szemben felszabadítóként tekintettek rájuk, s a tanácshatalom propagandistáinak érdekében állt konkrét, illetve konkrétan tűnő esetekkel alátámasztani, mint amilyet az apátfalvi tényekből kreáltak, hogy a románok kegyetlenkedései még az ő terrorkülönítményeseik, a Szamuely-féle Lenin-fiúk és más terrorcsapatok³² által alkalmazott módszereknél is sokkal durvábbak voltak.

Mindezeken túlmenően a szövegkörnyezet torz képe sem felelt meg a helyi viszonyoknak. Aligha gondolhatta bárki is komolyan – a szöveg ismeretlen szerzőjén, a lap szerkesztőin és bigott kommunista olvasóin túl –, hogy a fellázadt apátfalvi kisközségi társadalom „elvtársias” érzelmeket táplált volna a bolsevikok iránt, ennek nyomát egyetlen forrásban sem sikerült fellelnünk. A lázadás ugyanis nem „osztályharcos” logikából fogant, miként a románok sem azért vették őrizetbe, s verték össze a lázadó gazdák mellett a község plébánosát, jegyzőjét és más módosabb polgárait, mert bennük kommunista „elvtársakat” azonosítottak volna, bár kétségtelen – erre tanúvallomások is rendelkezésre állnak –, hogy a románok valóban „bolseviknak” bélyegezték a község lakóit a lázadás miatt. Emögött azonban nem

³² Gratz, 1935: 125–154.; Bődök, 2016b; Bődök, 2018: 107–170.; Konok, 2010: 76–80. A vörösteror módszereiről és áldozatairól részletesen lásd Váry, 1922.

konkrét ideológiai tartalom, hanem csupán a megszállás okát legitimáló frazeológia állt. Számukra minden magyar, aki bármilyen szempontból is ellentmondott nekik, vagy szembeszállt velük, esetleg csak azért, mert magyar volt, ebben a helyzetben „bolsevikinek” minősült, s különösen állt ez azokra a lázadókra, akik fegyverrel fordultak ellenük, függetlenül attól, hogy ennek a szembeszállásnak eredendően semmiféle ideológiai háttere nem volt, hiszen a lázadás oka kizárólag a mértéktelen rekvirálás kiváltotta elemi erejű felháborodás és elkeseredés volt.

Mindazonáltal érdekes, hogy míg az apátfalvi lázadókat és áldozatokat a *Népszava* elvtársaknak titulálta, addig egy évvel később, 1920. május 30-án, amikor Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszter a pártja, a Keresztény Nemzeti Egyesülés Párt kelet-magyarországi „*propaganda-körútján*” Apátfalván koszorúzott a vérengzés áldozatainak a sírjánál,³³ akkor ugyanezekről a meggyilkolt apátfalviakról a látogatást beharangozó *Nemzeti Újság*, mint „*ellenforradalmárokról*” emlékezett meg.³⁴ Pedig ők sem kommunisták, sem pedig ellenforradalmárok nem voltak, csupán olyan egyszerű, de önérzetes gazdaemberek, akik mindenféle ideológiai motivációtól függetlenül, egyfajta spontán, belülről kirobbanó és ösztönös lázadással próbálták megvédeni vagyontárgyaikat, s akartak elégtételt venni – igazságot szolgáltatni – az őket ért sérelmek miatt.

Az első apátfalvi, aki írásban is részletesen beszámolt a közégben történetekről, az Veréb Tamás, a község adóügyi jegyzője volt. Veréb az események hatására a vérengzés napján elmenekült ugyan a községből, de minden bizonnyal voltak olyan személyes benyomásai, melyeket még menekülése előtt szerzett, továbbá lehettek olyan informátorai is, akiktől

³³ A Keresztény Nemzeti Egyesülés pártja tiszántúli propaganda-körútjában meglátogatta Apátfalva csanádvarmegyei községet is. *Képes Krónika*, 1920. június 22., 1.; Haller István körútja a Tiszántúl [sic!]. *Nemzeti Újság*, 1921. június 1., 1.

³⁴ Haller István nagy agitációs körútja a Tiszántúlon. *Nemzeti Újság*, 1920. május 28., 2.

a menekülését követő atrocitásokról is tudomást szerezhetett. Mindenesetre 1919 július elején az általa tudott és tapasztalt információk felhasználásával egy emlékiratot szerkesztett, amelyet aztán eljuttatott a szegedi Magyar Nemzeti Kormány miniszterelnökéhez, Károlyi Gyula grófhhoz.³⁵

Ehhez azonban tudni kell, hogy Veréb Tamás lépésének volt némi előzménye. Az apátfalviak ugyanis már két nappal a június 23-i zendülésbe és megtorlásként román vérengzésbe átcsapó rekvirálási időpont előtt küldöttséget menesztettek a Szegeden állomásozó francia katonai parancsnoksághoz abból a célból, hogy „*a román szövetségesnél hasson oda, hogy a túl szigorú rekvirálást enyhítse.*”³⁶ Az apátfalviak akkor már egy hónapja, 1919. május közepe óta szenvedték az itt állomásozó román megszálló alegységek tagjainak brutalitását, a meginduló rekvirálások terheit és kárait. Miután a románok megneszelték, hogy egy népesebb apátfalvi küldöttség próbál Szegedre eljutni, Makónál feltartóztatták őket, és csupán a delegáció három tagja, Veréb Tamás adóügyi jegyző, Kun-Szabó Béla kereskedő és Juhász János kisbirtokos tudott továbbutazni Szegedre, őket ugyanis valamiért továbbengedték a románok. Veréb és társai Szegeden mégsem a francia misszióhoz mentek, ahogyan eredetileg tervezték, hanem gróf Károlyi Gyula miniszterelnökhöz, akinél sikerült elérniük egy azonnali audienciát, így személyesen is beszámolhattak az apátfalvi nép szenvedéséről. A látogatásról jegyzőkönyv készült, amely megmaradt az ellenforradalmi kormány iratai között.³⁷ Nyilván ez a látogatás – és a szegedi miniszterelnök akkori közvetlensége és empátiája – ösztönözhetette 1919 júliusában Veréb Tamást, hogy újból Károlyi Gyulához forduljon az Apátfalvát ért tragédia hírével és általa tudott

³⁵ MNL OL, X.1514. 7048. tekercs. 523–524. Veréb Tamás jegyző emlékirata az apátfalvi vérengzésről, 1919. július.

³⁶ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.

³⁷ MNL OL, Filmtár, X.1514. 7048. tekercs. 216–218. Jegyzőkönyv, 1919. június 21.

részleteivel, többek között azzal az egyébként teljesen légből kapott adattal, hogy „*Az eddig eltemetett halottak száma hír szerint meghaladja a hatvanat. Ez a szám hihetőleg növekedni fog, mert még sok halott nem került elő a vetésekből.*” Veréb emlékirata, melyben csekély saját tapasztalatát, ám annál több hallomásból szerzett s részben pontatlan információját foglalta össze, megmaradt a szegedi ellenforradalmi kormány beérkező iratai között,³⁸ továbbá megmaradt az az 1919. július 14-i keltezésű levél is, amelyben a július 12-én hivatalba lépő új miniszterelnök, P. Ábrahám Dezső a Szegedet megszállva tartó francia 76. gyaloghadosztály parancsnokának, Charles Antoine Charpy tábornoknak megküldte a Veréb-féle emlékirat francia fordítását.³⁹ Ebben nyomatékosan kérte a franciák haladéktalan beavatkozását, de mindennek érdemi hozadéka nem lett, a franciák ugyanis továbbra is konzekvensen szemet hunytak a románok visszaélései és túlkapásai felett.

1919 júliusában az egyházi csatornákon is továbbfutottak az apátfalvi lázadással kapcsolatos hírek, lévén, hogy a megtorlás során a románok által elkövetett atrocitások egyik elszenvedője a község plébánosa volt. Július 18-án Bezdán József makói esperes-plébános, püspöki helynök – minden bizonnyal az eseményeket testközelből átélő Benó József plébánostól szerzett információ alapján – a következő tájékoztatást küldte Glattfelder Gyula püspöknek az apátfalvi eseményekről: „*Apátfalván az asszonyok biztatására elég ostobán fegyveresen ellene szegültek a requiráló románoknak, kik közül többeket megsebesítettek és megöltek, mire a románok oly vérfürdőt rendeztek, hogy a halottakat még most is szedik az aratók a búzátáblákból. A férfiakat mind elővezették, közöttük a plébánost és a káplánját is, kiket felelőssé tettek a történetekért. Mikor nagy csoportban hajtották őket, a szelíd lelki jó Benót földre tiporták, elverték s káplánjával együtt másfél napig*

³⁸ Uo. 523–524. Veréb Tamás jegyző emlékirata az apátfalvi vérengzésről, 1919. július.

³⁹ Uo. 525. 133/1919. P. Ábrahám Dezső miniszterelnök levele Charpy tábornokhoz, 1919. július 14.

vallatták és fogva tartották s végül az egész falut kirabolták, Benótól is elvittek mintegy 6000 Koronát.”⁴⁰ Azt, hogy valóban az apátfalvi asszonyok lettek volna a lázadók felbujtói, semmilyen más forrás nem támasztja alá, így valószínűleg valamiféle előítéletes sztereotípa, illetve egyfajta felelősségáthárítási szándék motiválhatta Bezdán plébánost e sorok megírásakor, hiszen arról viszont szemtanúi megerősítés van, hogy a kíméletlen rekvirálás miatt hogyan szervezkedtek a tanyákra menekülő férfiak. Az azonban tagadhatatlan, hogy az asszonyok közül többen is tevőleges résztvevői voltak a lázadás nyomán megfutamodó, ám de elfogott román katonák brutális bántalmazásának.

Az apátfalvi vérengzésről származó első hivatalos beszámoló Tarnay Ivortól, Csanád vármegye akkori főjegyzőjétől és helyettes alispánjától származott, aki a vármegyei közigazgatási bizottság 1919. december 10-i ülésére beterjesztett jelentésében érintette az esetet.⁴¹ Igaz, maga is elismerte, hogy információit szóbeszéd útján, „*magánúton*” szerezte, s minderről hivatalos jelentést még nem kapott, hiszen „*a község jegyzőjét Lukács Bélát, [és] a bírót Sóki Mihályt [a románok] fogságba vetették, honnan csak a tél beálltával szabadultak.*”⁴² Tarnay arról tájékoztatta a közigazgatási bizottság tagjait, hogy a mértéktelen rekvirálások hatására

⁴⁰ SZCSPL, VI.21.a. IV. 3291/1919. Bezdán József plébános jelentése a lelei püspöki gazdaságról, 1919. július 18. Köszönöm Gilicze János ny. levéltárosnak, hogy az irat másolatát a rendelkezésemre bocsátotta. Bezdán plébános jelentését közli: Kerekes, 2019: 91–92.

⁴¹ A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegyei közigazgatás 1919. második félévi állapotáról. *Csanád vármegye Hivatalos Lapja*, 1919. december 31., 337–338.

⁴² Adataink szerint Lukácsot 1919. november 23. után 30 másik, korábban őrizetbe vett apátfalvival szabadon engedték a románok, de hamarosan újból letartóztatták. Sóki Mihály bíró ellenben folyamatosan román őrizet alatt állt, őt tehát Tarnay értesülésével szemben nem engedték el a tél beálltával, s 1920. április 1-jén még bizonyosan rabságban volt. Minden bizonnyal Lukács Bélával együtt az 1920. május 22-i gyulafehérvári hadbírószáki tárgyalást követően szabadult. MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.; MNL CSML ML, IV.401.b. 103/1920. Apátfalva községben a román kir. katonai rekvirálás alkalmával 1919. június 23-án elhurczolt egyének névjegyzéke, 1920. április 1. Lukács Béla életrajzát lásd Vermes, 1929: 149–150.

Apátfalván elszabadultak az indulatok, melynek következtében az „*apátfalvi nép indulatrohamában három román rekviráló katonát gyilkolt le, amely eljárásnak természetesen rettenetes következményei lettek,*” ugyanis az erősítésül odavezényelt román katonák leverve a helyiek ellenállását 35 embert mészároltak le. Ehhez még hozzátette, hogy az áldozatokat „*legnagyobb részét a falu elfoglalásának pillanatában lövöldözték le.*” A megszállást számtalan letartóztatás és „*legszigorúbb hadbíróági eljárás*” követte annak kiderítésére, hogy kik voltak az apátfalvi lázadás értelmi szerzői. Tarnay szerint az apátfalvi eseményekkel állt összefüggésben Lehoczky János királyhegyesi jegyző és Kisapáti Lukács királyhegyesi igazgató-tanító románok általi letartóztatása is. Őket – és további négy királyhegyesi földművest – egyébként közel két hónappal az apátfalvi lázadás után, 1919. augusztus 17-én vették őrizetbe a román csendőrök „*fegyverek be nem szolgáltatása*” vádjával. Ugyanakkor biztosra vehető, hogy Kisapáti letartóztatásában markánsan közrejátszott az az általa utóbb vehemensen tagadott körülmény, miszerint 1919. június 23-án az apátfalvi lázadók megsegítésére vezetett jó néhány királyhegyesit, csak a román kordon miatt már nem jutottak el a helyszínre.⁴³

Tarnay arról is tájékoztatta a törvényhatósági bizottság tagjait, hogy a bíró és a jegyző mellett az Apátfalván őrizetbe vett és elhurcolt helyiek között volt Kohn Mór vármegyei törvényhatósági bizottsági tag is, akit információi szerint a románok „*előzetes bujtogatással*” gyanúsítottak meg.⁴⁴ Ez utóbbival kapcsolatosan szintén semmilyen megerősítő adatra nem sikerült rábukkannunk, de az tény, hogy Kohn Mór kereskedő, a helyi

⁴³ MNL CSML ML, IV.463.b. 2557/1919. Ferencsik József királyhegyesi községi bíró bejelentése nyomán készült jegyzőkönyv, 1919. augusztus 19.; Uo. 1598/1922. Kisapáti Lukács és Lehoczky János közötti rágalmozási ügy iratai., MNL CSML ML, IV.408.b. 262/1920. Lehoczky János és társai letartóztatása.

⁴⁴ A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegyei közigazgatás 1919. második félévi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1919. december 31., 337–338.

izraelita hitközség elnöke valóban a letartóztatottak közé tartozott, és aki – 51 további őrizetbe vett apátfalvi társaságában – még 1920. április 1-jén bizonyosan román fogságban volt, s feltételezhetően csak az 1920. május 22-i gyulafehérvári hadbírószági tárgyalást követően szabadon engedett apátfalvi foglyokkal térhetett haza.⁴⁵

Tarnay beszámolója nem hagyta szó nélkül azt sem, hogy az apátfalvi lázadás leverését követően a románok szinte terrorisztikus intézkedéseket vezettek be Makón és a környező településeken. E lépések egyenesen következtek abból, hogy az apátfalvi zendülés leverésére érkező román katonai egységek, azaz a 2. vadászdandár kötelékébe tartozó 6. vadászrezred több százada megszállták Makót, és ott a megtorló csapatokat vezető Teodor Pirici ezredes vezetésével gyakorlatilag rendkívüli állapotot vezettek be,⁴⁶ melyet egészen a Makóról történő kivonulásuk napjáig, 1919. július 16-ig fenntartottak.⁴⁷ *„Az apátfalvi támadást ostromállapotszerű helyzet követte – írta Tarnay –. Nyolczórái záróra, a legridegebb tilalom a szabad közlekedésre, fájdalmasan bántó durva magatartás a legénység részéről, a mely valósággal kéjelgett a magyarság megalázásában. Csak lassanként, hetek múltával enyhült ez a szigorú záralá vétele, végeredményben azonban mondhatni, hogy a magyarság az egész nyár folyamán nyögte a műveletlen közkeatonaság otromba zsarnokságát. E tekintetben a helyzet az ősz beálltával enyhült, a mikor a megszállás s hatalom újságingere rájuk nézve elmúlt.”*⁴⁸ Persze, a helyzet nyár végétől tapasztalható enyhülése is csak viszonylagos

⁴⁵ MNL CSML ML, IV.401.b. 103/1920. Apátfalva községben a román kir. katonai requirálás alkalmával 1919. június 23-án elhurczolt egyének névjegyzéke, 1920. április 1.

⁴⁶ Makó város új térparancsnoka. *Makói Újság*, 1919. június 28., 3.; Makó katonai igazgatás alatt áll. *Makói Újság*, 1919. július 13., 3.

⁴⁷ ANMR. Fond Colecții arhivistice. Registre istorice și jurnale de operații – I, dosar 4295, f. 3. Dupa registrul jurnal de operații al regimentului 6. vânători perioada 1. iulie 1918. la 1. aprilie 1921. Copie.

⁴⁸ A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegyei közigazgatás 1919. második félévi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1919. december 31., 338.

volt. Megint csak Tarnay 1919. december 10-i jelentését idézve: „Mindez nem jelentette a kíméletlen erőszak megszüntét, ha rekvirálásról vagy általuk igényelt tárgyak átadásáról volt szó. Szinte hihetetlen, hogy [a románok] mily követelésekkel állottak elő, hogy mi mindent igényeltek, s hogy hadseregüknek egynémely tisztje mire volt képes.”⁴⁹

A lázadás miatt akkor még Békéscsabán fogva tartott apátfalviaktól kapott információk alapján 1920. január 31-én nyújtott be beadványt a Hadügyminisztériumhoz egy Pápai Gyula nevű budapesti lakos, aki 1919. december 23-án esett román fogságba, és rövid ideig együtt raboskodott az apátfalviakkal. Pápai az apátfalviak kérését tolmácsolta, akik e beadványtól remélték, hogy a magyar kormányzat lépéseket tesz majd a kiszabadításuk érdekében. A jelentés értelemszerűen az apátfalviak vétlenségét, kiszolgáltatottságát és áldozati szerepét hangsúlyozta, és azt a verziót interpretálta, amelyet később Lukács Béla községi jegyző, bár finomított formában, 1921. augusztus 3-án „hivatalos jelentés” szintjére emelt.⁵⁰ Eszerint „Június 22-én Lukács Béla jegyzővel a község előljárósága összeült, hogy küldöttségileg fognak a román parancsnoksághoz menni és kérni a szigorú rekvirálás enyhébb végrehajtását. Június 23-án a küldöttség megindult az állomáson levő parancsnoksághoz, hogy kérelmüket előadják, de az állomás előtt levő őrszem nem engedte őket oda, hanem a küldöttségre lőtt többször, kikeből többen megsebesültek, s erre az őrt leteperték, mire az állomási őrség is kezdte őket lőni, s erre a faluba vonultak sebesülteikkel és halottaikkal és a községbázán tartózkodó 3 román katonát a felbőszült tömeg szétszaggatta. Az egész község talpra állt és az állomáson levő őrséget elkergette, mire a románok rajvonalba kezdték a támadást a község ellen és csak délután 4 óra körül tudták elfoglalni, miközben 29 embert

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ MNL CSML ML V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla jegyző és Tóth B. Mátyás bíró „Hivatalos jelentés arról, hogy a románok Apátfalva községnek 1919. év május 11-én bekövetkezett gyászos emlékü megszállása ideje alatt miként fosztották ki a községet és meszárolták le lakosainak egy részét”, 1921. augusztus 3. (A továbbiakban Lukács Béla községi jegyző hivatalos jelentése, 1921. augusztus 3.)

*öltek meg, kik a harc ideje alatt még az utcán sem voltak, mert a férfi lakosság legnagyobb része [az] elfoglalás előtt kiment a faluból és a Maros hídján, mit a szerbek megnyitottak, átmenekültek a túlsó oldalra.”*⁵¹ A jelentés szóba hozta a község kifosztását, illetve a még június végén elhurcolt foglyok addigi kálváriáját, kérve, illetve a magyar kormánytól és a budapesti antant missziótól remélve az akkor még fogva tartottak szabadon bocsátását. A beadványon szereplő ügyintézői megjegyzés szerint február elején „a fegyverszüneti bizottság a szövetségközi katonai misszióhoz átiratot szerkesztett és azt a miniszterelnök úr aláírásával ellátva címzettnek továbbította”,⁵² ám mindez nem segítette elő az apátfalviak szabadulását, a románok utóbb végigvitték az ellenük folyó büntetőeljárást.

1920. április 1-jén, tehát alig néhány nappal a román megszálló csapatok kivonulását követően keletkezett Urbanics Kálmánnak, Csanád vármegye Központi járása főszolgabírójának az a két, bár egy íven található kimutatása, amelyet dr. Battlay Geyza főispán-kormánybiztoshoz terjesztett be, és amelyben az Apátfalván 1919. június 23-án kivégzett áldozatok névsora, valamint az eset kapcsán a községből a románok által elhurcolt személyek névjegyzéke található.⁵³ A nyilvánvalóan apátfalvi adatszolgáltatás alapján készült kimutatások összeállítására – melyekhez az eseményeket összefoglaló szöveges beszámoló nem tartozott – minden bizonnyal a román fogságban lévő, még júniusban elhurcolt apátfalviak kiszabadítása érdekében szükséges diplomáciai lépések mielőbbi megtétele miatt volt szükség, amit jelez az is, hogy az utóbbi dokumentumot – egyéb, a románok által elhurcolt

⁵¹ HL, I.31. Eln. A. oszt. 40226/1920. Pápai Gyula beadványa, 1920. január 31. A forrást Perczel Olivér bocsátotta rendelkezésemre, melyért e helyütt is köszönetet mondok.

⁵² Uo.

⁵³ MNL CSML ML, IV.401.b. 103/1920. Apátfalva községben a román rekvirálás alkalmával 1919. június 23-án agyonlőtt egyének névjegyzéke, 1920. április 1., valamint Uo. Apátfalva községben a román kir. katonai rekvirálás alkalmával 1919. június 23-án elhurcolt egyének névjegyzéke, 1920. április 1.

személyek anyagai mellett – a főispán a Belügyminisztériumhoz is továbbította. Az áldozatok 38 fős listáját tartalmazó kimutatás az adatokat az állami halotti anyakönyvből vette, s a neveket pontosan az ott szereplő sorrendben közölte. E listában ugyanakkor csak a neveket, a foglalkozást és az életkort rögzítette, nem téve különbséget az anyakönyvben egyébként bejegyzett halálnemek alapján, tehát a tekintetben, hogy kik lettek a román vérengzés közvetlen áldozatai és kik vetettek véget önmagukkal az életüknek a megpróbáltatások miatt, illetve azok között, akik az események következtében, de más módon veszítették életüket, mint az a Lichter Mór 60 éves géplakatos, aki az átélt trauma hatására kapott szívrohamban hunyt el.⁵⁴ A túsók felsorolásakor a kimutatás összesen 53 nevet közölt, azokét, akik a lista összeállításakor még román fogságban voltak.

A román megszállás hónapjaiban esély sem mutatkozott arra, hogy a vérengzés témája nagyobb nyilvánosságot kaphasson. A helyiek hallgattak, mert hallgatniuk kellett, a szájhagyományok útján terjedő információkat pedig a közbeszédben az újabb és újabb sokkoló hírek írták felül. A tragédia mindinkább az apátfalviak személyes ügyévé vált. Ebből kilépni csupán a román megszállás végével, 1920 áprilisában lehetett. Korábban már érintettük, hogy 1920. március 29-én – Makó teljes román kiürítésének, illetve a magyar fennhatóság alá történő visszahelyezésének napján – kaptak hírt a helyi hatóságok, hogy egy antant panaszbizottság fog Makóra érkezni a románok okozta károk számbavétele céljából. Még aznapi dátummal Makó polgármestere, dr. Petrovics György összeállított egy panaszlevelet, melyben alaposan összegyűjtötte a várost ért veszteségeket. Beadványában egyebek mellett megemlítette az apátfalviak rekvirálás elleni lázadását és az azt követő vérengzést is, mint olyan körülményt, melynek hatása alól a makóiak sem

⁵⁴ Lichter Mór gyászközleményét lásd *Makói Újság*, 1919. június 29., 3.

mentesülhettek. Mint írta, a megszállás első napjaiban a románok még aránylag kulturáltan viselkedtek és nem konfrontálódtak a lakossággal, bár már ekkor is voltak különböző kisebb atrocitások, egyebek mellett lólopások, önkényes lakásfoglalások, italmérésekben erőszakos fellépések,⁵⁵ de az apátfalvi események hatására minden megváltozott, a megszálló katonaság a lakossággal szemben „*támadólag lépett fel, sok helyen fosztogattak, raboltak s egyeseket tetteleg bántalmaztak.*” Petrovics szerint a városra nézve csak bajt hozott az apátfalviak meggondolatlan lázadása, bár azt elismerte, hogy arra a túlzott rekvirálások miatt került sor.⁵⁶

Az antant panaszfelvételi bizottság várható makói látogatásának híre Apátfalvára is eljutott,⁵⁷ és ennek kapcsán készült el az a 12 sűrűn teleírt és 1920. április 9-i dátummal ellátott kézírásos beadvány, amelyet Benó József r. kat. plébános készített,⁵⁸ és amelyet a község tekintélyes polgárai, S. Nagy István bíró és a fogságban lévő Lukács Bélát helyettesítő Lengyel János jegyző, valamint Kardos Noé korábbi községi bíró is aláírtak.⁵⁹ Ez volt az első olyan áttekintés, amely komplexen próbálta feltárni az Apátfalván történtek előzményeit, lefolyását és következményeit: a község kirablását és számos helyi polgár elhurcolását. Benó plébános, aki átélte az eseményeket, sőt, mint látni fogjuk, szenvedő alanya is volt a megtorlásnak, megpróbált tárgyyszerű képet adni a történésekről, ugyanakkor óhatatlanul egyfajta korlátot jelentett számára

⁵⁵ MNL CSML ML, V.72.c. 7968/1919. Petrovics polgármester tiltakozó levele, 1919. május 16.

⁵⁶ MNL CSML ML, V.72.c. 811. doboz. Románok okozta károk, rekvirálások. 9637. számú iratcsomó. Petrovics György polgármester levele az entente [sic!] bizottsághoz, 1920. március 29.

⁵⁷ Urbanics Kálmán főszolgabíró 1920. április elsején kért fel Benó József plébános vezetésével egy helyi bizottságot (Benón kívül Kardos Noét, Veréb Jánost, Koller Istvánt és Ocskay Gyulát) a románok okozta károk összegyűjtésére „*a Makóra érkező panaszfelvételi bizottság elé leendő beterjesztése végett*”. MNL CSML ML, V.105.b. 541/1920. A Központi járás főszolgabírójának körlevele, 1920. április 1.

⁵⁸ Benó életrajzát lásd Vermes, 1929: 146.

⁵⁹ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.

egyrészt az, hogy a szöveg a panaszbizottság számára íródott, tehát célszerűnek tartotta bizonyos elemeket – a románok brutalitását – felerősíteni, míg az esetleges magyarok által elkövetett cselekedetek súlyát csökkenteni: Másrészt korlátozó volt az a tény is, hogy noha végig Apátfalván tartózkodott, nem lehetett az események közvetlen szemtanúja, hiszen a rekvirálás miatt felbőszült – és román katonákat felkoncoló – magyarok támadásánál nem volt jelen, továbbá kora délutántól már letartóztatásban állt, ami értelemszerűen megakadályozta, hogy az információit közvetlenül szerezhesse. Ezzel együtt is az egyik legautentikusabb forrás, főként az események előzményeinek összefoglalása révén. A szöveg ismertetésére itt nem térünk ki, mivel az események rekonstruálásánál kimerítően fogunk még foglalkozni vele. A jelentést két melléklet egészítette ki – legalábbis ezek maradtak meg a Benó-féle anyagot tartalmazó irattári palliumban, a szövegből kitűnően ugyanis még volt egy további, az apátfalviak kárait összefoglaló melléklet is –: egy Benó József plébános által az egyházi halotti anyakönyv alapján összeállított áldozati névsor, valamint egy Lengyel János helyettesítő jegyző által a megtorlás során a községből román fogságba hurcoltak adatait tartalmazó kimutatás. Mivel mindkettő alapvető fontosságú forrásunk lesz a továbbiakban, ezek ismertetésétől e helyütt szintén eltekintünk.

A Benó plébános vezette bizottság által készített részletes eseményleírás kapcsán meg kell említenünk, hogy a helyi római katolikus egyházközség *Historia Domusa* röviden szintén megemlékezett az eseményekről.⁶⁰ Az erre vonatkozó bejegyzés azonban nem Benó Józseftől származik, hanem utódjától, Kelemen András esperes-plébánostól, aki az 1922-ben elhunyt Benó helyét elfoglalva, pontosabban a Benó halála után átmenetileg ide helyezett Marycz Győzőt váltva, 1923-

⁶⁰ ARKEI, Az Apátfalvi Róm. Kat. Egyházközség *Historia Domusa*.

ban vette át az apátfalvi egyházközség irányítását. Ez magától értetődően azt jelenti, hogy a lázadást és megtorlást érintő szöveg nem íródhatott, és nem is íródott 1923 előtt. E tekintetben ezért a *Historia Domus*ban szereplő bejegyzés csupán retrospektív forrásnak tekinthető, nem csupán azért, mert bizonyosan évekkel az események után keletkezett, hanem azért is, mert a vonatkozó szöveget olyan személy írta, aki Benóval ellentétben még részlegesen sem volt tanúja az eseményeknek, s értesüléseit ezért csak másodkézből, szinte bizonyosan Lukács Béla községi jegyzőnek a későbbiekben érintett 1921. augusztus 3-i hivatalos jelentéséből szerezte.⁶¹

Hasonlóképpen nem tekinthetők teljesen egyidejűeknek az egyházi⁶² és állami⁶³ halotti anyakönyvek sem, melyek ezzel együtt, illetve ennek ellenére is az áldozatok azonosítása és az elhalálozásuk körülményeinek rögzítése szempontjából elsődleges és megkerülhetetlen források. A két anyakönyvezés időrendje eltérő ugyan, azonban a vérengzésben elhalt áldozatok halálnemének megállapítása lényegtelen eltérésektől eltekintve szinte teljesen megegyezik, ami arra utal, hogy minden bizonnyal dr. Ponyiczky Elek községi orvos látlete alapján anyakönyvezett Benó József plébános, valamint az állami anyakönyvezésnél az akkor román őrizzetben lévő Lukács Béla községi jegyző feladatait ellátó Lengyel János helyettesítő jegyző. A bejegyzésekre az egyházi anyakönyv esetében valószínűleg június legvégén vagy július legelején,⁶⁴ míg az állami anyakönyveknél augusztus 11. és 13. között került sor. A késedelmes anyakönyvezés okára nincs autentikus

⁶¹ MNL CSML ML V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla községi jegyző hivatalos jelentése, 1921. augusztus 3.

⁶² ARKEI, Az Apátfalvi Róm. Kat. Plébánia-egyház halottak anyakönyve 1919. 122–126.

⁶³ MNL CSML SZL, XXXIII.1. 864. kötet. Apátfalva 1919, halotti anyakönyvi másodpéldány.

⁶⁴ A június 23–24-i vérengzéssel összefüggő áldozatok bejegyzését követő első beírás július elsejei keltezésű.

magyarázatunk. Az egyházi anyakönyv esetében a Benó József plébánost a megtorlás következtében ért sokkhatás elhúzóására, míg az állami anyakönyv esetében Lukács Béla községi jegyző elhurcolása miatti közigazgatási hiátusra gyanakodhatunk. A halotti anyakönyvi bejegyzéseknél a halál időpontjának meghatározása többé-kevésbé egybeesik az állami anyakönyvi datálással, bár ott nem csupán a nap, hanem a legtöbb esetben az óra is szerepel, ugyanakkor az események fényében nem ellenőrizhető, hogy az állami anyakönyv feltételezhetően e tekintetben a családtagok bemondásán alapuló bejegyzései mennyire tekinthetők pontosnak, de bizonyos információk – nem is kevés – ezekből is kinyerhetők.⁶⁵

A Benó-féle jelentéssel szinte egyidőben készült egy a Központi Járás Főszolgabírósa által összeállított beszámoló is, amely érintette az apátfalvi mészárlást. Ennek beterjesztésére – megadott szempontok alapján – a M. Kir. Külügyminisztérium adott utasítást, amely felszólította a felszabaduló megyék főispán-kormánybiztosait, hogy az akkor Neuilly-ben tartózkodó magyar békedelegáció pontosabb tájékoztatása érdekében gyűjtsék össze az idegen megszállás főbb káradatait.⁶⁶ Azt, hogy Urbanics Kálmán főszolgabíró honnan, illetve kitől szerezte az információit, nem tudjuk, de nem zárható ki, sőt valószínűsíthető, hogy ismerte a Benó-féle április 9-i anyagot, hiszen Urbanics csak április 16-án küldte be a saját beszámolóját. Ugyanakkor teljes bizonyossággal ezt nem állíthatjuk, mert némi eltérés tapasztalható a Benó-féle felterjesztés és Urbanics jelentése között. Ez utóbbi ugyanis markánsabban hangsúlyozza a helyiek vétlenségét, a történetekkel kapcsolatosan egyenesen félreértésről beszélve, amiről a Benó-féle anyagban egyáltalán nem esik szó, s Urbanics tévesen

⁶⁵ ARKEI, Az Apátfalvi Róm. Kat. Plébánia-egyház halottak anyakönyve 1919. 122–126.; MNL CSML SZL, XXXIII.1. 864. kötet. Apátfalva 1919, halotti anyakönyvi másodpéldány.

⁶⁶ A Külügyminisztérium adatgyűjtésre felszólító levelét lásd MNL CSML ML, IV.401.b. 221/1920. A Külügyminisztérium leirata, 1920. március 30.

adta meg a községből elhurcoltak számát is. Különbözik abban is a két dokumentum, hogy míg Benó a községet ért teljes kárt becsülte reprodukciós érték nélkül 20 millió koronára, addig a Központi járás jelentése csak az apátfalviaktól elrabolt készpénz összegét 15-20 millió koronára tette, s nyilván az egyéb anyagi károk – itt meg nem nevezett – összege még ezen felül volt. Nem tudjuk azt sem, honnan vette ez a beszámoló azt az információt, hogy a román katonák „*messze vidékről idesereglett hozzátartozói*” is részt vettek a község kifosztásában, erre vonatkozó adatot ugyanis nem hogy Benónál, de egyetlen más forrásban sem találtunk, annál inkább olyat, miszerint a szomszédos, felerészben román lakosságú Magyarcsanádról számosan érkeztek Apátfalvára fosztogatni.

Mindettől eltekintve érdemes szó szerint idézni ezt az Urbanics-féle anyagot, mint az apátfalvi események egyik első hivatalos verzióját. A kérdőív azon kérdésére, „*Fordultak-e elő hatalmaskodási esetek, letartóztatások, botozások, túszként való elszállítások s hasonlóké?*”, a járás területére érvényesen a jelentésben az alábbiak olvashatók: „*Számtalan letartóztatás történt. A tisztek éppúgy, mint a legénység nagyon sokszor minden igaz ok nélkül botozták a lakosságot, nem egy esetben a hatósági közegeket is. Apátfalva községben [1919.] június 23-án 34 jórészt ártatlan községi lakost minden komolyabb ok nélkül, félreértésből kifolyólag az utcán, illetve mezőkön agyonlőttek. 4 egyént kínzásokkal öngyilkosságba kergettek, s 94 egyént elhurcoltak, s ezekből a csatolt névjegyzékben⁶⁷ feltüntetett 55 egyén még ma is Gyulafehérváron a legembertelenebb elhelyezésben, piszokban szenved rabságot, s kínozzák őket koplaltatással.*”⁶⁸ A jelentés kitért a község kirablására is. Ezzel kapcsolatosan az Urbanics-féle jelentés így ír: „*Apátfalva községet s annak egész lakosságát 1919. június 23-án hat napig tartó szabadrablással büntették, s a katonák s ezeknek messze vidékről*

⁶⁷ E „csatolt névjegyzék” a jelzett iratok között nem maradt meg.

⁶⁸ MNL CSML ML, IV.408.b. 958/1920. A Központi járás jelentése a román megszállás káraitól, 1920. április 16.

*idesereglett hozzátartozói teljesen kifosztották ruházati, háztartási és élelmezési felszerelésükből, jószágállományukból s minden könnyen mozgatható ingóságukból. Hozzávetőleges becslés szerint csak készpénzt 15-20 millió koronát raboltak ez alkalommal. Egyéni requirálások állandóan folytak s naponta fordultak elő. Zsarolás, rablás napirenden volt.*⁶⁹

Visszatérve a Benó plébános és társai által beterjesztett 1920. április 9-i jelentésre, kijelenthető, hogy az igencsak nagy visszhangot váltott ki Makón. Ezt támasztja alá, hogy a *Makói Független Újság* néhány nappal később, az 1920. április 18-i számában *Az apátfalvai rémes napok* címmel terjedelmes írást tett közzé az apátfalvi eseményekről, és ennek az írásnak a forrását egyértelműen a Benó-féle beszámoló képezte.⁷⁰ Mivel a románok ekkorra kivonultak a városból, nem volt már olyan cenzúra, amely megakadályozta volna a magyar újságíróknak a román vérengzés megörökítését, sőt mi több, a cikk megjelentetésével éppen az lehetett a cél, hogy a korábbi elhallgatással szemben minél drámaibb eszközökkel mutassák be a történeteket. Éppen ezért az eredeti jelentés kevésbé érdekes részeit elhagyták, miközben a románok által az apátfalvi lázadás leverésekor elkövetett gyilkosságokat bőséges terjedelemben és nem egy esetben részletezve, már-már hatásvadász módon közölték. Itt és ekkor jelent meg először nyomtatásban az áldozatok listája is, ugyanakkor némi belső ellentmondással: míg a szöveg 34 agyonlőtt áldozatról emlékezett meg, addig a cikk végén közzétett áldozati kimutatásban – a halotti anyakönyvekkel, illetve a Benó-féle beszámoló mellékletében szereplő felsorolással egyezően – 33 név szerepelt. Emellett

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ Az apátfalvai rémes napok. *Makói Független Újság*, 1920. április 18., 1–2. Ugyancsak a Benó-féle jelentés (esetleg a *Makói Független Újság* cikke) alapján adott hírt a mészárlásról a szegedi *Délmagyarország* is, bár jóval szűkebb terjedelemben, mint a makói napilap, sőt a hír a közeli napokban még sokfelé, így Egerbe és Nyíregyházára is eljutott. Az oláhok kegyetlenkedései Apátfalván. *Délmagyarország*, 1920. április 21., 2.; Az oláhok kegyetlenkedései. *Egri Népijság*, 1920. április 25., 2.; Az oláhok kegyetlenkedései Apátfalván. *Nyírvidek*, 1920. május 6., 1.

5 olyan személy nevét is közölték, akik a megszállás közvetett áldozatai voltak: 4 személy az események hatására öngyilkosságot követett el, míg az öngyilkosok között szerepeltették Juhász István nevét is, aki pedig az eredeti Benó-féle beszámoló vonatkozó adatsorában azzal a megjegyzéssel szerepelt, hogy „*Pécska előtt, midőn a jószágot Erdélybe hajtották, éjjel agyonszúrták.*”⁷¹ Ő tehát aligha lehetett öngyilkos, neve nem is szerepel az apátfalvi halotti anyakönyvekben, hiszen halála nem Apátfalvához kötődött és hivatalosan azt vélhetőleg senki sem jelentette be.

Ugyancsak a *Makói Független Újság* adott először hírt a lázadás leverését követően őrizetbe vett és elhurcolt apátfalviakról, akikkel kapcsolatban – a Benó-féle beszámoló nyomán – azt közölte a lap, hogy összesen 86 embert vittek el Apátfalváról a románok, közülük november 23-án szabadon bocsátottak 31 főt, 55 személyt pedig még akkor is fogságban tartottak. Ezek az adatok némileg eltérnek a Benó-féle anyag mellékletében szereplő kimutatástól, melyet az akkor ismét román fogságban lévő Lukács Béla községi jegyzőt helyettesítő Lengyel János – a Benó-féle beszámoló egyik aláírója – állított össze, és amelyben 88 letartóztatott apátfalvi neve szerepel azzal, hogy közülük 30 főt engedtek szabadon, 5 fő időközben megszökött, így az itt közölt adatok szerint még 53 személy volt román őrizetben.⁷²

A *Makói Független Újság* cikkével párhuzamosan szintén nagy terjedelemben ismertette a vérengzés eseményeit a csanádi megyeszékhely másik napilapja, a *Makói Újság* is. Az itt közölt *Oláh rémségek Apátfalván* című írásnak megint csak a Benó-féle beszámoló volt a forrása, annak részleteit vette át. A *Makói Független Újság* írásához képest azonban két

⁷¹ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.

⁷² Uo. Névjegyzék azon egyénekről, akiket 1920. [valójában 1919. – M. A.] évi június hó 23-án történt zendülés alkalmával a románok elhurcoltak, 1920. április 9.

lényegi különbséget fedezhetünk fel. Egyrészt itt nem csupán az öldöklés halálos áldozatai nevének felsorolásával találkozhatunk, hanem az akkor még fogságban lévő apátfalviak nevével is. Ugyanakkor a Benó-féle beszámolóhoz csatolt kimutatással szemben, ahol 88 fogságba vetett apátfalvi nevét közölték, az újságcikk mindössze 79 nevet sorolt fel. Ennek valószínűleg az lehetett az oka – a nevek sorrendiségéből erre következtetünk – hogy az eredeti jelentésben bizonyos nevek külön hasábban szerepeltek, ez azonban elkerülhette a névsort az újságban közlő szerkesztők, illetve talán a lapoldalt szedő nyomdászok figyelmét, ezért azt egész egyszerűen lefelejtették, de az sem zárható ki, hogy helytakarékoság miatt szándékosan hagyták le. A másik lényegi különbség, hogy a halálos áldozatok felsorolásánál a *Makói Független Újság*ban még az öngyilkosságot elkövetők között szerepeltetett Juhász István neve a „helyére” került, így itt már a valóságnak megfelelően nem őt, hanem – Juhász nélkül – négy öngyilkos személyt soroltak fel.⁷³

Az apátfalvi események kapcsán – a megszállás eseményeit összefoglaló írásaikban – megszólaltak a vármegye és a megyeszékhely Makó vezetői is. Tarnay Ivor főjegyző, aki az 1919-ben hosszabb ideig távol lévő Hervay István alispán helyettesítését is ellátta,⁷⁴ 1920. március 18-i dátummal – tehát még a város és a vármegye román megszállásának idején, hiszen a románok csak március 29-én vonultak ki Makóról – jelentést készített a vármegyei törvényhatósági bizottság számára, mely jelentést *Csanádvármegye az oláh megszállás alatt* címmel a *Makói Független Újság* április első napjaiban cikksorozatként hozott a tágabb közvélemény

⁷³ Oláh rémségek Apátfalván. *Makói Újság*, 1920. április 18., 1–2.

⁷⁴ Hervay alispán 1919 január végén, az akkori zavargások miatt távozott Makóról, miután őt „a tömeg csúnyán inzultálta, fejét beverték, megtaposták”, és csak augusztusban tért vissza a városba. Egy dokumentum szerint állását augusztus 27-én foglalta el. Demkó-Belánszky, 2018: 68.; MNL CSML ML, IV.408.b. 2779/1920.

tudomására.⁷⁵ A jelentés röviden érintette az apátfalvi vérengzést is, amely elsősorban nem ténszerűsége, hanem az események makói tükröződése miatt fontos forrás. „[Június 23-án] [k]ora reggel már zavaros hírek érkeztek Apátfalváról – írta visszatekintve az akkor történetekre Tarnay főjegyző –. Bizonyosat senki sem tudott. Egy-két menekülő referált mindenféle valószínűtlen dolgot. A közlekedés megszűnt. A [román] katonák izgatottsága nem sok jót jósolt. Estefelé már fantasztikus hírek keringtek az apátfalviak nagyarányú gyilkolásáról, amire Makón nyomasztó lehangoltság váltotta fel az előbbi bizakodást. Esti nyolc órára záróra rendeltetett el, amit nagyon szigorúan betartottak.”⁷⁶ Habár Tarnay hivatalos információt továbbra sem kapott, bizonyos hírek eljutottak hozzá, így szerezhett tudomást a rekvirálás miatt fellázadt apátfalviak tetteiről, akik „Bizonyos magyaros nemtörődömséggel, a következményekkel nem számolva három oláh katonát agyonverték a rekvirálók közül”, amely okot adott a románok számára a „véres bosszúra”. „Az apátfalviak a szárazéri csatornához valóban kimentek – folytatta Tarnay az események általa tudott verziójának ismertetését –, s ejtettek egy pár lövést, de komoly ellenállásról nem lehetett szó. A felbőszült [román] katonák minden figyelmeztetés nélkül lövöldözték le a mezőn békességesen dolgozókat. Napok múltával is találtak hullákat a vetés között. A községben az ellenállás gyanújában állók (aki késedelmesen nyitott kaput) nyomban halállal lakoltak.”⁷⁷ A községből az eset éjszakáján sokan elszökdöstek, s akit a románok ekkor elfogtak, azokat „írgalom nélkül lelövöldözték. Állítólag ennek az éjszakának 16 halottja volt” – írta Tarnay, aki ehhez még hozzátette, hogy „A rémhírek 200-nál több halottról regéltek, holott a valóságban 35 volt.” A jelentés arra is utalást tett, hogy az apátfalvi lázadást

⁷⁵ A vármegye alispánjának a törvényhatósági bizottsághoz intézett jelentése a vármegyének 1919-ik második félévi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1920. március 27., 47–63.; Csanádvármegye az oláh megszállás alatt. I–XII. *Makói Független Újság*, 1920. április 1. és április 17. közötti lapszámokban.

⁷⁶ A vármegye alispánjának a törvényhatósági bizottsághoz intézett jelentése a vármegyének 1919-ik második félévi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1920. március 27., 54.

⁷⁷ Uo.

követően megszigorodott Makón is az ellenőrzés, Teodor Pirici ezredes⁷⁸ vezetésével „*tekintélyes román haderő*” vonult be a városba, amelynek tagjai számos durvaságot követtek el a lakossággal szemben.⁷⁹ Azt már mi tesszük ehhez hozzá, hogy ez a „*tekintélyes román haderő*” az Aradot a franciák kivonulása után elsőként megszálló Pirici ezredes által parancsnokolt román 2. vadászdandár kötelékébe tartozó 6. vadászvezred 1. és túlnyomórészt a 2. zászlóaljának alakulataiból került ki, de megjelent itt az ezred törzse is.⁸⁰ Arról, hogy a 6 vadászvezred kötelékébe tartozó alegységeken kívül vezényeltek-e, és ha igen, milyen alakulatokat a térségbe (Makóra), arról nem áll rendelkezésünkre információ.

Petrovics György makói polgármester, aki tisztségét betöltve szenvedte meg a román megszállást, természetes módon bizonyos kollaborációra is kényszerülve, 1921-ben tette közzé némi önigazolással párosuló emlékiratait erről az időszakról.⁸¹ Írásában az apátfalvi eseményekről csak annyiban tartotta szükségesnek megemlékezni („*június 23-án a szomszédos Apátfalva lakossága a kíméletlen és túlhajtott rekvirálások miatt az ottani román katonaság ellen véres zendülésben tört ki*”, mely zendülésnek 35 halottja volt), hogy ennek következménye lett a várost megszálló és létszámukban megerősített román katonák viselkedésének eldurvulása és a helyieket ért inzultusok számának megszorodása, melynek Nagy Bálint gazda, városi képviselő-testületi tag személyében halálos áldozata is

⁷⁸ Tarnay Pirici ezredes nevét tévesen Piric-ként írta. Ezt a hibás írásmódot vette át tőle Halmágyi Pál a Makó román megszállását ismertető publikációiban. Halmágyi, 1985: 321. és 330.; Halmágyi, 2002: 524, 535.

⁷⁹ A vármegye alispánjának a törvényhatósági bizottsághoz intézett jelentése a vármegyének 1919-ik második félévi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1920. március 27., 54.

⁸⁰ ANMR, Fond Colecții arhivistice. Registre istorice și jurnale de operații – I, dosar 4295, f. 3. Dupa registrul jurnal de operații al regimentului 6. vânători perioada 1. iulie 1918. la 1. aprilie 1921. Copie.; Boțoghina, 2017; ro.wikipedia.org, 2020a.

⁸¹ Petrovics, 1921. Petrovics későbbi könyvének nagyjából első felét a *Makói Független Újság* 1921. március 31. és október 27. között 62 részből álló cikksorozatként is közölte.

lett.⁸² Petrovics könyve vonatkozó részének alapját az a szövegében teljesen megegyező beszámoló jelentés képezte, amelyet Makó Város Képviselő-testülete 1920. október 11-i ülése elé terjesztett be.⁸³

Mint könyvünk bevezetőjében erre már utalást tettünk, az apátfalvi vérengzés történetének hivatalos verzióját, mely a későbbiekben – különösen a Vermes Ernő-féle *Csanád vármegye tíz évvel Trianon után* című kötetben való közzétételét követően – az események elsődleges forrása és hivatkozási pontja lett, a Lukács Béla apátfalvi községi jegyző és Tóth B. Mátyás bírósági írárt és 1921. augusztus 3-án keltezett hivatalos jelentés képezte.⁸⁴ A Lukács-féle jelentés – hasonlóképpen a Benó plébános által másfél évvel korábban papírra vetett eseményleíráshoz – annyiban mindenképpen egyidejű forrásnak tekinthető, hogy szerzője az események bizonyos részeinek átélője és talán szemtanúja is volt. Ugyanakkor míg Benó plébánost aznap őrizetbe vették a települést „visszafoglaló” románok, Lukács Béla jegyző Veréb Tamás adóügyi jegyzővel együtt valamikor a nap folyamán – vélelmezhetően a zendülés leverésének céljából megindított offenzívát megelőzően – elmenekült a községből, illetve elbújt valahol, s csak utóbb fogták el és vették őrizetbe a románok, így nem lehetett közvetlen tanúja a vérengzésnek, ezzel kapcsolatos információit tehát csak másodkézből szerezhetette. Igaz, erre minden lehetősége megvolt, hiszen hónapokon át olyan apátfalviakkal volt együtt román fogságban, akik között minden bizonnyal ott lehettek a zendülés résztvevői is. Azt, hogy Lukács pontosan mit látott, illetve mit láthatott a lázadás és megtorlás napján és mit nem, nem tudhatjuk, de azt bizton

⁸² Petrovics, 1921: 96. Nagy Bálint halálának körülményeit részletesen ismerteti: A megszállás bűnkrónikája. *Makói Független Újság*, 1920. április 30., 1.

⁸³ MNL CSML ML, XV.50. P.2. Petrovics György polgármester jelentése a román megszállás alatt történt eseményekről, 1920. október 8.; MNL CSML ML, V.71.a. 1920. évi jegyzőkönyv, 9/1920. számú határozat.

⁸⁴ MNL CSML ML V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla községi jegyző hivatalos jelentése, 1921. augusztus 3.

állíthatjuk, hogy a hivatalos jelentésében szereplő adatok és tényközlések többségükben másodlagos és utólagos adatgyűjtésen alapultak. Mivel a Lukács-féle jelentés tartalmát a későbbiekben részletesen is érintjük, annak ismertetésétől e helyütt eltekintünk. Annyit azonban már most meg kell jegyeznünk, hogy a Benó plébános által írt beszámolóhoz képest Lukács jelentése nem csupán keletkezési időpontja, hanem hitelessége szempontjából is másodlagosnak tekinthető. Már csak amiatt is, mert míg a valamikor 1919. június 23-án délután őrizetbe vett Benó plébános végig a községben volt, a következő napokban látta az áldozatokat, többeket temetett is közülük, addig Lukács nem, tehát a Benó által átélt és megtapasztalt állítások bizonyosan pontosabban tükrözték az eseményeket, mint a településtől letartóztatását követően hosszú ideig elzárt Lukács Béla – nyilván az akkori, hivatalosabb elvárásoknak is megfelelni kívánó – jelentése.

Mindemellett a Lukács-féle jelentéssel összefüggésben meg kell állapítanunk még azt is, hogy habár továbbra is ez maradt a hivatalos verzió,⁸⁵ az eredeti szöveg némi változáson esett át a későbbi, Vermes-féle kötetben történt közzétételhez képest. Ennek nem csupán formai és stilisztikai, hanem érdemi, tartalmi megnyilvánulásai is voltak. Egyrészt belekerült egy – az események utólagos megítélése szempontjából lényeges – információ, miszerint a románok a felkelés napján „*a vidékről összpontosított csapatokkal*” csupán délután 6 órakor hatoltak be a községbe és a környékbeli tanyákra, holott – mint Lukács maga is írta – a helyiek csak délután 2 óráig tudták visszaverni a románok támadásait.⁸⁶ Ez így korábban nem szerepelt a jelentésben, az eredeti verzióban ugyanis az olvasható, hogy a délután 2 óráig visszavert támadás idejében, azaz

⁸⁵ Ezt az eredeti jelentést használta például az 1919-es román inváziót részletesen ismertető Kóréh Endre is, aki még a jelentés községi irattári iktatószámát („1792–1921”) is feltüntette. Lásd Kóréh, 1929: 53–54.

⁸⁶ Lukács, 1929: 142.

a pontos fogalmazás szerint „Ezen idő tájban [...] a románok valósággal elárasztották a község határát, visszavonulásra kényszerítették a lakosságot [és] benyomultak a községbe.”⁸⁷ Arra a Lukács-féle új szöveg nem ad magyarázatot, hogy a két időpont, tehát délután 2 és 6 óra között mi történt a községben, különös tekintettel arra a tényre, hogy a halotti anyakönyvek bejegyzései szerint az áldozatok nagyjából délután 6 óra előtt haltak meg. Másrészt az eredeti szövegben, amely 1921 augusztusában keletkezett, értelemszerűen nem szerepelhetett az akkor még fogságban lévő apátfalviak sorsának végkifejlete, amelyet az 1929-ben megjelenő Vermes-féle kötetben már – mint később látni fogjuk, nem csekély pontatlansággal – közölhetett: a legutolsó foglyok ötévi fogság után, 1924 júniusában térhettek haza egy magyar–román fogolycsere-megállapodás eredményeként.⁸⁸ Harmadsorban némileg lerövidült az eredeti szöveg, amely terjedelmesebben és – habár az általánosság szintjén, de – részletesebben szólt a románok okozta rekvirálások hatásáról, amennyiben kifejtette, hogy „*olyan embereknek, akiknek 50 hold termőföldjük van, nem maradt kenyérnek való*”, illetve hogy a mindent a saját tulajdonuknak tekintő itteni román megszállók mellett „*jöttek ide egészen más vidékről, nagyobb távolságról katonacsoportok*”, akik házról-házra járva fosztogatták az apátfalviak tulajdonát.⁸⁹ Ez utóbbi részek kihagyásának indokára, mely részek egyébiránt szervesen illeszkedtek a teljes szöveg által közvetített narratívába, nem tudunk magyarázattal szolgálni, az biztos, hogy ennek terjedelmi oka nem lehetett, látva a nyomtatásban megjelent szöveg tördelését.

Szinte bizonyos, hogy egy helyi beszámoló – de nem Lukács Béla hivatalos jelentése, amely később íródott – lehetett Laky Dezső egyetemi

⁸⁷ MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla községi jegyző hivatalos jelentése, 1921. augusztus 3.

⁸⁸ Lukács, 1929: 144.

⁸⁹ MNL CSML ML. V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla községi jegyző hivatalos jelentése, 1921. augusztus 3.

tanár forrása, aki 1923-ban terjedelmes monográfiában vette számba az 1919–1920-as idegen megszállás Csonka-Magyarországra gyakorolt közgazdasági hatásait, s e munkájában többek között érintette az apátfalvi román vérengzést is, bár forráshivatkozás gyanánt megjelölte Petrovics György makói polgármester főntebb már említett könyvét is, amiből azonban erre vonatkozóan sok mindent nem tudhatott meg. Laky azokat a kárfelvételi íveket dolgozta fel, melyeket a M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal gyűjtött össze az idegen megszállás alól felszabaduló településekről. Azt biztosan tudjuk, hogy ilyen adatlap Apátfalváról is készült és be is érkezett a statisztikai hivatalhoz, hiszen Laky hivatkozott rá, de arról, hogy azt ki és mikor állította össze, nem rendelkezünk információval. Kellott tehát lennie egy másik jelentésnek is, már ha az nem egyezett meg a Benó plébános által az antant kárfelvételi bizottság számára készített beszámolóval. Laky egyébként a román megszállás egyéb kárait tárgyaló fejezetben, azon belül a személyes sérelmeket és gyilkosságokat összegyűjtő alfejezetében, mint az egyik legsúlyosabb atrocitásról emlékezett meg az apátfalvi tömegmészárlásról. *„Apátfalván – írta – a községet megszállva tartó őrség és a lakosság között a kérlelhetetlen szigorúsággal végrehajtott rekvizíciók miatt összeütközés támadt, s az őrség három tagja elesett. Megtorlásul nagyobb román erő támadja meg a községet, s harminchat embert legyilkolnak.”*⁹⁰ Laky könyve a vérengzés rövid összefoglalásán kívül elsősorban az összehasonlító adatai miatt megkerülhetetlen forrás.

A Horthy-korszak narratívái

A románok kivonulását követően, amikor az első sokkok hatása elmúlt, és az élet is kezdett visszatérni a rendes kerékvágásba, az apátfalvi vérengzés ügye kikerült a közérdeklődésből, s mindinkább csupán a helyi

⁹⁰ Laky, 1923: 411.

emlékezet részévé vált. Ezzel magyarázható, hogy néhány helyi és országos napilap egy-egy rövidke beszámolóján túl nem váltott ki komolyabb visszhangot a községből a megtorlás során elhurcolt foglyok sorsa, majd folyamatos hazatérésük,⁹¹ így a négy utolsó, még román őrizetben maradt apátfalvi 1924. júniusi szabadulása sem.⁹² Nem kapott országos figyelmet a vérengzés áldozatai emlékének megörökítése sem 1925. október 25-én, amikor a községben felállított első világháborús emlékmű talapzatán elhelyezett emléktáblára vészték annak a negyven apátfalvinak a nevét, akiket az akkori közvélekedés a román mészárlás áldozataiként tartott számon.⁹³

Csak kevés olyan országos napilap volt, mint a *Nemzeti Újság*, amely, még ha egy rövid cikk erejéig is, megemlékezett a lázadás és az azt követő mészárlás 15. évfordulójáról, egy kicsit döcögősen sikerült mondatban külön kiemelve, hogy „*A magyar történelemben kevés példája van annak, hogy tett egy község tanúságot vitézségéről és hazaszeretetről ennek a kis marosmenti falunak, Apátfalvának lakossága.*”⁹⁴

Nagyobb érdeklődést csak olyan esemény váltott ki az apátfalvi tömegmészárlás iránt, mint amikor 1936 októberében a lapok egymásra licitálva adtak tudósítást arról a szenzációs hírről, hogy Kecskeméten megtalálták a vérengzés egyik elkövetőjét, „*Faris Andrea Gyorgy*” egykori román őrmestert, aki a sajtó felemás információi szerint valójában eredetileg egy hol Farkas Imrének, hol Fazekas Imrének, hol pedig Fási

⁹¹ Szabadlára helyezték az apátfalvi összeesküvés elítélteit. *Ellenzék*, 1922. június 25., 5.

⁹² Hazajöttek az etédi és apátfalvi székely lázadók. *Az Újság*, 1924. június 19., 2.

⁹³ Az emlékműre felvésett 40 apátfalvi nevét lásd MNL CSML ML, V.102.c. 617/1930. Kimutatás azokról a hősi halottakról, akik az 1919. június hó 23-án történt román katonaság elleni lázadásból folyólag haltak meg, 1925. július 20. Lásd még Halmágyi, 1998: 10. Az ünnepségre a *Marosvidék* című makói napilap egy 4 oldalas *Emléklapot* adott ki, amely a 173 akkor nyilván tartott első világháborús apátfalvi hősi halott mellett közölte annak a 40 apátfalvinak a nevét, akiket az 1919. június 23-i vérengzés áldozataként örökítettek meg egy külön emléktáblán. „*Marosvidék*” *Emléklapja*, 1925.

⁹⁴ Tizenöt éve fegyverrel verte ki a megszálló csapatokat a marosmenti Apátfalva. *Nemzeti Újság*, 1934. június 23., 10.

Fazekas Imrének⁹⁵ hívott nagyszalontai születésű egykori kolozsvári magyar színész, színházi statiszta, esetleg díjbirkózó volt.⁹⁶ A sajtóhíradások szerint a kecskeméti laktanyába 1934-ben bevonult, más adat szerint csak oda látogató, apátfalvi illetőségű Varga C. Mihály az egyik ottani kiképző altisztben felismerte az 1919. június 23-i apátfalvi román vérengzés egyik román elkövetőjét, „*Faris Andrea Gyorgyea*”-t. Az altisztet a „szegedi honvédügyészség” letartóztatta, szembesítésre Apátfalvára is elszállították, ahol személyében – noha az egyik cikk szerint akkorra már erősen elhízott⁹⁷ – többen felismerték azt a „*kis román őrmestert*”, aki állítólag a tisztogatásokat végző különítményt vezette, s aki több – a laptudósítások szerint legalább húsz – embert személyesen mészárolt le. A cikkek szerint az a Tari András nevezetű borbély, aki annak idején a román tiszthelyettest borotválta, emlékezett a fején lévő sebre, melyet a letartóztatott személyen is be tudtak azonosítani,⁹⁸ sőt az *Új Nemzedék* írása szerint a helyiek még egy róla készült korabeli fényképfelvételt is a nyomozóhatóságok rendelkezésére bocsátottak, mely segíthette az azonosítást.⁹⁹

⁹⁵ Az esetet közlő lapok egymásnak ellentmondó adatokat közöltek, még az elkövető nevében sem volt konszenzus, hol Farkasként, hol Fazekasként, hol Fási Fazekasként említették.

⁹⁶ Lásd egyebek között: 16 év után felismerték az apátfalvi vérengzés egyik vezetőjét? *Délmagyarország*, 1936. október 24., 2.; A román őrmester apátfalvai rémuralma. *Délmagyarország*, 1936. október 25., 10.; Leleplezték az apátfalvai román hóhér-őrmestert. *Friss Újság*, 1936. október 25., 6.; A szembesített tanúk valamennyien felismerték a letartóztatott volt színészben az apátfalvi román megszállás véreskezű őrmesterét. *Pesti Napló*, 1936. október 25., 2.; Tömeggyilkos-e a kecskeméti Fazekas őrmester? *Új Nemzedék*, 1936. október 25., 7.; Tizenhét év után felismerték az apátfalvi oláh hóhérőrmestert. *Makói Újság*, 1936. október 25., 1–2.; Húszszoros rablógyilkos, aki félt Kecskemét utcáin járni... *Kecskemét és vidéke*, 1936. október 26., 1. Húsz gyilkosság gyanúsítottja került csendőrkézre. *Kis Újság*, 1936. október 24., 1.; Borzalmas részletek az apátfalvi hóhér kegyetlenkedéséről. *Kis Újság*, 1936. október 25., 2.; Tömeggyilkossággal gyanúsítanak egy tüzerőrmestert. *Népszava*, 1936. október 25., 14.;

⁹⁷ Húszszoros rablógyilkos, aki félt Kecskemét utcáin járni. *Kecskemét és Vidéke*, 1936. október 26., 1.

⁹⁸ A román őrmester apátfalvi rémuralma. *Délmagyarország*, 1936. október 25., 10.

⁹⁹ Tömeggyilkos-e a kecskeméti Fazekas őrmester? *Új Nemzedék*, 1936. október 25., 7.

A felröppenő hír persze alkalmat adott a 17 évvel korábbi borzalmak felidézésére, köztük olyan esetek közzétételére is, melyek megtörténtére semmilyen más adat – ideérve a halotti anyakönyvekbe bejegyzett halált okozó sérüléseket – nem nyújt megerősítést. Az ügy mindazonáltal hamar feledésbe merült, a lapok későbbi számaiban nincs nyoma annak, hogy a nyomozás bármiféle eredményre vezetett volna. A bulvárhír felett aztán gyorsan napirendre tértek az újságírók, és senki nem vette a fáradságot, hogy később utánanézzon, mi volt igaz ebből a történetből és mi lett a sorsa az állítólagos elkövetőnek. Mindössze a *Délmagyarország* 1937. április 27-i számában olvasható egy rövid tudósítás arról, hogy a bűnösségét konzekvensen tagadó „Faris-Fazekast” elmeorvosorvosati vizsgálatnak vetették alá Budapesten,¹⁰⁰ de azt már ez a lap sem tartotta fontosnak közölni, hogyan végződött maga a büntetőeljárás.

Már pedig valóban folyt ilyen eljárás, melynek többé-kevésbé teljes dokumentációja a Hadtörténelmi Levéltárban a kutatók rendelkezésére áll.¹⁰¹ Az ügy vádlottja, a sajtótudósításokban rendre „*Faris Andrea Gyorgyea*”-nak nevezett nagyszalontai születésű Fazekas Imre akkor 38 (1919-ben tehát 21) éves kecskeméti lakos, a m. kir. „Losonczy István” 5. honvéd tüzérosztály állományába tartozó hivatásos főtűzmester és címzetes tiszthelyettes, eredeti foglalkozására nézve kereskedősegéd volt.¹⁰² Fazekast 1936. július 14-én vették őrizetbe és helyezték előzetes letartóztatásba azzal a váddal, hogy „*Apátfalván 1919. évben mint a megszálló román csapatokhoz tartozó altiszt, több apátfalvi lakost agyonlőtt, illetve*

¹⁰⁰ Megvizsgálják az apátfalvi rémuralom őrmesterének elmeállapotát. *Délmagyarország*, 1937. április 27., 7.

¹⁰¹ HL, IV.74. 1937/126. Fazekas Imre ügye; HL, I.31. HM 526415/ált.13-1942. Fazekas Imre ügye.

¹⁰² Uo. A „*Faris Andrea Gyorgyea*” név, amiként a sajtóbeszámolók Fazekast megnevezték, a peranyagokban egyáltalán nem fordul elő. Hogy honnan ered e név használata, az a forrásokból nem azonosítható.

agyonlövetett.”¹⁰³ Arra nézve, hogy az első világháborúban szépen dekorált káplár (2. osztályú ezüst vitézségi érem, bronz vitézségi érem, Károly csapatkereszt, stb.) 1919 tavaszán miért lépett román szolgálatba, és miért vett részt a románok által a megszállás idején elkövetett atrocitásokban, azt követően pedig miért tért vissza Magyarországra – s lett már 1921-től hivatásos katona –, nincs pontos magyarázat, s erre a periratok alapján sem lehet egyértelmű információt szerezni. Az viszont tény, hogy az apátfalviak közül többen, akik sorkatonaként Szegeden és Kecskeméten szolgáltak, már 1922–1923-ban felismerték Fazekast és azonosították, mint az Apátfalván állomásozó és ott a megtorlásban szerepet játszó „*kis román őrmestert*”, akit feltűnően alacsony termete és gyermekes arca miatt nevezték így, de akkor az egymás közti szóbeszédén túl a leleplezése nem történt meg.¹⁰⁴

Ügy akkor lett ebből, amikor az újságok által is említett Varga C. Mihály Kecskeméten szolgáló apátfalvi illetőségű tizedes, aki 1934. október 1-jén vonult be az 5. honvéd tüzérosztály mérőszázadához, ahol a szolgálatvezető éppen Fazekas volt,¹⁰⁵ 1936. május 8-án magánkihallgatást kért felettesétől, Phillippovich László századostól és megosztotta vele a Fazekassal kapcsolatos Apátfalván hallott, illetve összegyűjtött információit.¹⁰⁶ A bejelentést belső vizsgálat követte, melynek során tanúk igazolták az apátfalvi román őrmester és Fazekas tiszthelyettes azonosságát. Mindez elegendő volt Fazekas őrizetbe vételéhez, melyet hosszan tartó és kiterjedt nyomozati eljárás követett. Ennek részeként hallgatták ki az apátfalviakat is, több mint negyven

¹⁰³ HL, IV.74. 1937/126. Fazekas Imre ügye. A M. Kir. Szegedi 5. Honvéd Vegyesdandár parancsnoka ügyészének átirata, 1936. július 21.

¹⁰⁴ Uo. Magyar Mihály tanúvallomása, 1936. június 3. és július 20.; Uo. Varga István tanúvallomása, 1936. július 20.; Uo. Simon Ferenc tanúvallomása, 1936. október 24.

¹⁰⁵ Uo. Varga C. Mihály tanúvallomása, 1936. október 23.

¹⁰⁶ Uo. Jelentés Varga C. Mihály magánkihallgatásáról, 1936. május 8.; Uo. Varga C. Mihály tanúvallomása, 1936. október 23.

személyt, többnyire olyanokat, akiknek valamelyik hozzátartozója az 1919. június 23–24-i mészárlás áldozatává vált. Az apátfalviak kihallgatását zömmel a községben folytatták le 1936. október 21. és 24. között, ennek kapcsán szállították oda Fazekast is szembesítésre, mint ahogyan erről – és gyakorlatilag csak erről – akkor a napilapok hatásvadász módon hírt is adtak.

Fazekas természetesen az első pillanattól kezdve tagadta, hogy azonos lenne a román őrmesterrel, aki – mint kiderült – a községben állomásozó román granicsárkülönítmény parancsnokaként került az események középpontjába. A tanúk szerint ő volt az, aki már a lázadást megelőzően is erőszakoskodott a helyiekkel, Lukács Béla községi jegyzőt például csatos derékszíjával verte meg,¹⁰⁷ Keresztúri Mihály fuvarost pedig úgy hasba rúgta, hogy hosszú ideig beteg volt, és még tanúkénti meghallgatása idején, 1936 októberében is hasköötőt kellett hordania.¹⁰⁸ A lázadást követő megtorlás során pedig személyesen vett részt a vélelmezett lázadók felkutatásában, sőt – mint az 1937. augusztus 9-én ellene beterjesztett vádirat fogalmazta – „1919. június 23–28. közötti időben Antal Antal, Boda Péter, Gyenge Mátyás, Sipos István, Tari Pál és Varga (Kakas) Mátyás apátfalvi lakosokat agyonlőtte, Szabó Nyíri Péterné apátfalvi lakost pedig román katonákkal együtt és közösen agyonverte, vagyis több embert előre megfontolt szándékból megölt”.¹⁰⁹ Fazekas ezzel szemben azt állította, hogy az akkor Nagyváradon állomásozó, eredetileg cs. és kir. brassói 34. tábori tüzérezred katonájaként Csucsán 1919. április közepén megsebesült, ezért onnan Nagyváradra vitték, ahol román fogságba esett. A románok Brassóba szállították, itt lábsérülése miatt előbb kórházban ápolták, majd az egyik ottani lerombolt malomépületnél létrehozott hadifogolytáborban állt őrizet alatt, ahonnan csak 1919 késő őszén, november-december táján

¹⁰⁷ Uo. Lukács Béla tanúvallomása, 1936. szeptember 18.

¹⁰⁸ Uo. Keresztúri Mihály tanúvallomása, 1936. október 22.

¹⁰⁹ Uo. Vádirat, 1937. augusztus 9.

került haza Nagyszalontára. Innen a várható román sorozása miatt szökött át 1920 tavaszán Magyarországra, ahol csatlakozott a nemzeti hadsereghez, majd hivatásos katona lett.¹¹⁰ Állításait dokumentumokkal és tanúvallomásokkal is alátámasztani igyekezett, védekezése azonban nem volt meggyőző, ezért többek között az apátfalviak tanúvallomása alapján a szegedi katonai törvényszék végül is bűnösnek mondta ki. Az 1937. szeptember 30-án kelt elsőfokú ítélet szerint Fazekas valóban román fogságba került, de ott szinte azonnal „*román katonai szolgálatba lépett és e szolgálatnak teljesítése alatt magyar állampolgárok ellen ellenséges cselekményeket hajtott végre, nevezetesen mint román altiszt Apátfalván 1919. június hó 23-án Boda Péter és Gyenge Mátyás, 1919. június hó 24-én pedig Varga (Kakas) Mátyás apátfalvi lakosokat agyonlőtte, vagyis több embert előre megfontolt szándékkal megölt és szolgálati kötelességének szándékos megszegésével a magyar állam fegyveres erejének szándékosan hátrányt, illetve az ellenségnek szándékosan előnyt okozott*”.

Habár a vádiratban szereplő 7 apátfalvi meggyilkolásában való közvetlen vagy közvetett részvétele utóbb már csak három személy esetében nyert bizonyítást, mindez elegendő volt ahhoz, hogy Fazekast a M. Kir. Szegedi Honvéd Törvényszék mint ítélőbíróság főbüntetésként életfogytig tartó fegyházbüntetésre ítélje, mely büntetését a M. Kir. Legfelsőbb Honvéd Törvényszék 1938. október 28-i ítéletével jogerőre emelte.¹¹¹ Noha Fazekas több alkalommal is kezdeményezte ügye újratárgyalását (1938. november 6., 1941. június 26.),¹¹² s e tárgyban folyt is újabb nyomozás, arra végül is nem került sor, büntetése ezért továbbra is hatályban maradt. Arról, hogy mikor és milyen módon szabadult a börtönből, ha szabadult egyáltalán, nem maradt információ az iratok

¹¹⁰ Uo. Fazekas Imre gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyv, 1936. július 15.

¹¹¹ Uo. I. fokú ítélet, 1937. szeptember 30.; HL, I.31. HM 526415/ált.13-1942. Fazekas Imre ügye. II. fokú ítélet, 1938. október 28.

¹¹² HL, I.31. HM 526415/ált.13-1942. Fazekas Imre ügye. Perújrafelvételi kérelem, 1938. november 6. és 1941. június 26.

között, melyek alapján csak 1942-ig lehet rekonstruálni Fazekas börtönbeli életét.

Fazekas vaskos peranyaga vizsgálódásunk szempontjából elsődlegesen az apátfalviak tanúvallomásai miatt fontos forrás, hiszen azokban a családok és a hozzátartozók, esetenként a túlélő szemtanúk emlékezetében megőrződött történetek idéződnek fel a vérengzés áldozatainak elhalálozási körülményeiről, többnyire olyan adatok, amelyek máshol nem lelhetők fel. Mivel a tanúvallomást tevők döntő többsége nem volt közvetlen szemtanúja a hozzátartozójuk halálának, s mindarról bevallottan csak mások elmondásából szereztek információt, az ott rögzített eseteírások nem feltétlenül tekinthetők hitelesnek, mégis árnyalják, nem egy esetben pontosítják és kiegészítik a vérengzésről alkotott képünket, még ha olykor növelik is a zavart például a halotti anyakönyvekben rögzített elhalálozási körülményekkel való ellentmondásuk miatt.

A felejtés és az érdeklődés hiánya okozhatta, hogy a már általunk is többször említett Lukács-féle hivatalos jelentésben foglalt történetrekonstrukcióval szemben, amely 1929-ben a *Csanád vármegye tíz évvel Trianon után* című kötetben megjelent, s amely szöveget autentikus eseményleírásnak tekintettek, ugyanebben az évben megjelent egy másik interpretáció is, amely több megállapításában ütközött a Lukács-féle verzióval. A szerzője Koller István apátfalvi községi elemi iskolai igazgató-tanító volt, akinek a személye egyrészt azért fontos, mert végigélte az eseményeket, nem menekült el a községből és nem is tartóztatták le, másrészt pedig azért, mert a vérengzést követően néhány nappal az őrizetbe vett Lukács Béla községi jegyző helyett a románok ideiglenes jelleggel őt bízták meg, pontosabban őt kényszerítették a községi adminisztráció vezetésére, mely megbízott jegyzői beosztásában

1919. november 6-ig működött.¹¹³ Koller tehát nem messziről, hanem közvetlen közletről és szinte a maga teljességében láthatta-ismerhette az eseményeket. Az ő narratívája, bár sokban megegyezik a Lukács-féle jelentéssel, annál sok esetben konkrétabb, pontosabb és a súlypontokban is némileg eltér attól.

A különböző jelentések és az ezek nyomán készült publikációk mellett bizonyos személyes visszaemlékezések (oral history források) is rendelkezésre állnak, melyek szintén más megvilágításba helyezik az eseményeket. Az egyik ilyen forrásunk közvetett, tehát nem eredeti. A tárgyi néprajz kutatása iránt is elkötelezett Banner János régész, a Szegedi Tudományegyetem Régiségtudományi Tanszékének munkatársa 1925-ben Apátfalván végzett néprajzi gyűjtőmunkát. A célja az volt, hogy a *Csanádvármegyei Könyvtár* című sorozat egyik köteteként megírja a község néprajzát.¹¹⁴ Az ehhez végzett gyűjtőmunka során minden bizonnyal számos – de meg nem nevezett – helyi adatközlővel is beszélt. Nyilván az ő elbeszélésük nyomán jegyezte fel tervezett nagyobb tanulmánya vázlatában a község temetőjének leírása kapcsán az alábbiakat: „*Az apátfalvi temető néma sírkeresztjei pedig egyebekről is beszélnek. 1919. június 23. örök időkre emlékezetes napja marad Apátfalvának. A temető néma sírkeresztjei, zöldellő sírhantjai soká fogják hirdetni, hogy Apátfalva lakossága, fiatal és javakorú két órán keresztül feltartóztatta azt a gyalogságból és lovasságból kombinált [román] büntető századot, amely Makóról jött rendet csinálni. Rendet csinálni azok közt, aki éppen azt a rendnek nevezett rablást nem tűrhették, amit a megszálló csendőrség vitt végbe. Az összeszólalkozásnak verekedés, a verekedésnek halál lett a vége. Két csendőr halva maradt, kettő Makóra sietett segítségért. A szorult helyzet tanácsolta az ellenállást, s a rendcsináló század csak két órai küzdelem után*

¹¹³ Koller, 1929: 304.

¹¹⁴ A kötet végül is nem készült el, Bannernek csupán a vázlatai maradtak meg. Ezt a kéziratot forrást *Apátfalva néprajzi vázlat*a címmel Tóth Ferenc makói múzeumigazgató rendezte sajtó alá. Első közlése Szabó, 1989: 114–137. Megjelent önálló kötetként is: Banner, 1990.

*tudott a községbe bejutni. 38-an voltak az ellenállók, akiket összefogdostak és agyonlőttek. Apa a fiával, testvér a testvérral egy sírban vértanúként hirdeti örökre, hogy túlerővel mindent le lehet győzni, el lehet némítani, de a vértanúk kiontott vére megtermékenyíti az ifjú lelkeket s a megtermékenyítés gyümölcse a szentelt földhöz való ragaszkodás, a tettekkel fényező hazafiság lesz.*¹¹⁵

Eltekintve Banner emelkedett, már-már patetikus szövegezésétől, az eseményleírás mögötti tények számbavétele a számunkra érdekes, amely egyfajta népballadai narratívára egyszerűsítette le a történeteket: rablás, összeszólalkozás, verekedés, a nép igazságtétele (2 gyilkosság), majd végül a megtorlás: 38 agyonlőtt vélt vagy valós apátfalvi elkövető. Ez a történetelbeszélés persze – már csak az adatai pontatlansága miatt – nem sokban segíti az eligazodásunkat, de mégis fontos itt megemlítenünk, mert jól mutatja, hogy az események után csupán hat évvel már mennyire leegyszerűsített, sőt mennyire eltorzult kép élt a helyiekben a több tucat áldozatot követelő román vérengzés körülményeiről. Mint látni fogjuk, szó sem volt a megszállók és helyiek „összeszólalkozásáról” és „verekedésről” – a kocsmai virtuskodások eme jellegzetes attribútumairól –, az események ugyanis egészen más dimenzióban játszódtak le. A népi emlékezet Banner által megőrzött szelete tehát a tények objektivitásából a népköltészet képzelt világába tolta a történeteket, pregnánsan példázva a lázadás és megtorlás folklorizálódásának gyors folyamatát.

Van azonban egy konkrét esetleírásunk is, amely olyan személytől származott, aki maga is részese, sőt közreműködője volt a zendülésnek. A Bibó Irén¹¹⁶ által 1938-ban meginterjúvolt emlékezőről, Szigeti Jánosról nem sokat tudunk, csupán annyit, amennyit visszaemlékezésében magáról elárul: az interjúfelvétel időpontjában 54, 1919-ben tehát 35 éves gazda

¹¹⁵ Banner, 1990: 25.

¹¹⁶ Az interjút készítő Bibó Irén minden bizonnyal azonos Bibó István húgával, Bibó Irénnel (1913–1971), aki az interjúkészítés időpontjában a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Karának hallgatója, később könyvtáros volt. Lengyel, 1989: 79.

apja Szigeti Mihály volt, akkor egy tanyával és egy a bekai pusztán¹¹⁷ tartott üszőborjával rendelkezett, maga is részt vett a lázadásban, de inkább rejtőzködő, mint aktív szereplő volt, ennek ellenére a román rendteremtés során őt is letartóztatták, majd elhurcolták a községből. A fogságból csak az első szabadultak csoportjával, 1919. november 26-án tért haza.¹¹⁸ Szigeti szóban elmondott visszaemlékezése – az emlékezet torzulásai ellenére – azért megkerülhetetlen forrás, mert a közvetlen szemtanú hitelességével mutatja be a lázadás előkészületeit és a románokat megtámadó apátfalviak mozgását, tehát olyan aspektusból, amelyet rajta kívül – már akivel kapcsolatban forrásunk rendelkezésre áll – senki más nem ismerhetett. Hitelességét erősíti az a vissza-visszatérő mentegetőzése, hogy ő mennyire félt, s csak azért volt ott a lázadók között, mert hírt kapott: *„mindenki jöjjön el holnap reggel, mert aki el nem jön, annak rossz lesz. Így aztán egymástul való félelmibe – meg a kíváncsiság [miatt] – majdnem mindenki elgyűtt.”*

A félelem mint meghatározó motívum nemcsak Szigeti akkori magatartását határozta meg, hanem az események agyába való bevésődését is: utólag sem akart hős lenni és magának olyan szerepet vindikálni, amely nem volt valós, ellenkezőleg, éppen arról beszélt, hogy hogyan próbált volna kimaradni és elmenekülni az események elől. Ezzel együtt, illetve éppen emiatt lehet a történetelbeszélése életszerű és hiteles, mert azt szándékosan nem torzította, a torzulásokat – mert óhatatlanul akadnak ilyenek az emlékezésében – csupán az emlékek 18 év elteltével akaratlanul is bekövetkező kopása okozhatta nála.

¹¹⁷ Az Apátfalva által 1886-ban megvásárolt, Magyarcsanád felé eső községi legelőről van szó. Lásd Tóth, 2000: 109.

¹¹⁸ JAM NA, 134-90. Szigeti János visszaemlékezése, 1938. A tanácsköztársaság időszakát is érintő forrást csupán az 1919. június 23-i eseményekre vonatkozó részre lerövidítve átiratban, ugyanakkor néhol pontatlanul és néhány az eredeti kéziratban meglévő értelmező megjegyzés nélkül közli: Tóth, 2000: 173–179.

Nemcsak a helyiek, hanem a környékbeli falvak lakóinak kollektív emlékezetében is megőrződött az apátfalvi vérengzés emléke, bár a részletek itt is megkoptak, elmosódtak. Kerekes Ibolya néprajzkutató az ezredforduló utáni években beszélgetett a maroslelei (1919-ben még Püspöklele) Kurusa Istvánnal, aki nyolcéves gyerekként élte át a román megszállást, és az akkori események felidézése kapcsán fontosnak tartotta, hogy szóba hozza az apátfalvi tragédiáról mélyen bevésődött emlékeit is. Ezzel kapcsolatban a következőket osztotta meg kérdezőjével: *„Hasonló volt Apátfalván is. Arrul annyit tudok, hogy azok védekeztek kapával, kaszával, mindönnel, ami létézőtt gyilkolószér. Oszť aki Pátfalván ezökböl a felkelökböl 30 személyt kivégözťtetöťt, az az embör késöbb ide került a magyar hadseregbe. Fási Fazekasnak hitták. Az 5. tüzéroszťtályhoz került, éppén oda, ahol én is szölgáltam. Fő tüzemestörünk vót itten. Katonák vótunk, ozšť onnan Apátfalvárul is gyűttek látogatni. Oszť a borbély mögismerte ezt a Fási Fazekast, mer’ egy vágás vót itt a fején neki. Híťt át Pátfalvárul öt vagy hat személyt bizonyítéknak. A rögtönítélő bíróság halálra ítélte azonnal, mer’ rábizonyult, hogy 30 életöt elöltöťt. Ottan felakaszťtöťták a tüzérlaktanyában, a szöömünk láttára.”*¹¹⁹ Kurusa narrációjának középpontjában a korabeli sajtóban rendre Fási Fazekasként nevezett Fazekas Imre volt román őrmester állt, aki ellen, mint ezt már érintettük, 1936–1937-ben büntetőeljárásťt folytattak. A több mint kilencven éves emlékező pontosan rögzítette, hogy a községiek utöbb a vérengzés egyik brutális elkövetöjeként megnevezett volt román tiszthelyettest a fején lévö vágott seb alapján azonosították – ez akkor nagy szenzáció volt, a napilapok részletesen ecsetelték az azonosítás körölményeit – arra viszont nem pontosan emlékezett, mi lett az egykori román őrmester sorsa. Fazekast ugyanis nem akaszťhatták fel a kecskeméti tüzérlaktanyában, mint Kurusa állította – így értelemszerűen nem is lehetett tanúja annak –, mivel sem első-, sem másodfokon nem ítélték

¹¹⁹ Kerekes, 2019: 74.

halálra, s 1942-ben még biztosan börtönben volt. Mindenesetre a szövegkörnyezet azt támasztja alá, hogy Kurusa nem a gyerekkorában hallott információkra emlékezett vissza, hanem a bő másfél évtizeddel később olvasott/hallott sajtóhírekre.

Az 1945 utáni narratívák

A forrásként felhasználható szövegek mellett érdemes röviden érinteni azokat a feldolgozásokat is, amelyek a későbbiekben említést tettek az apátfalvi román vérengzésről. Az 1945 és 1990 közötti történeti narratívában alig említődött meg az esemény: a kor hivatalos történetírása nem kívánta ilyen esetek felszínre hozásával terhelni az amúgy sem felhőtlen magyar–román viszonyt és a „proletár internacionalizmust”. A kor nagy történeti szintézisében, a tízkötetesre tervezett, de végül torzóban maradt *Magyarország története* című szakmonográfia-sorozat vonatkozó részében ugyan említés szintjén szerepel az apátfalvi mészárlás, ám úgy, hogy annak olvasata erősen – de legalábbis félreérthetően – megváltozott. A vonatkozó rész szerzője, Hajdu Tibor ugyanis mintegy párhuzamba állította az apátfalvi eseményeket a szinte napra pontosan ugyanebben az időpontban zajló Szamuely-féle dunapataji vérengzéssel, mindezzel óhatatlanul azt sugallva, hogy nem volt különbség a tanácsköztársaság és a román megszállók terrorja között: mindkét esetben a magántulajdonukat védő lázadó parasztok szálltak szembe a rekviráló hatóságokkal, ezért fegyverrel verték le őket. Hajdu így írt: „Június 23-án, míg Szamuely a dunapataji gazdákkal ütközött meg, a megszállott Apátfalván a parasztok fellázadtak a rekvirálás miatt, és 3 román katonát megöltek. A román parancsnokság példát statuált: több tucat férfit agyonlőttek, mintegy 80-at elhurcoltak.”¹²⁰ Hogy ezzel a párhuzammal mi volt

¹²⁰ Ránki, 1978: [II.] 326. A dunapataji vérengzésről lásd Váry, 1922: 40–44.

a szerző célja, a szövegezés alapján nem lehet eldönteni. Kisebbíteni kívánta-e a Szamuely-féle vérengzés brutalitását azzal, hogy a Lenin-fiúk is csak azt és csak úgy tették, mint a románok, tehát a kegyetlen módszerekben nem volt különbség, vagy éppen ellenkezőleg: igazolni és legitimálni akarta-e a Szamuely-féle terror jogszerűségét azzal, hogy az antant számára mindez elfogadható – ha tetszik, bevett – eljárás volt, hiszen az alárendeltségükbe tartozó román megszálló csapatok is pontosan ugyanígy jártak el a rekvirálással szembeforduló parasztokkal szemben. Az ellentmondás feloldását nem segíti Hajdunak *A magyarországi Tanácsköztársaság* címmel kiadott korábbi szintézise sem, mert abban meg sem említette ezt a furcsa egybeesést.¹²¹

Akadtak persze, akik tényyszerűen, eredeti forráshivatkozással emlékeztek meg az esetről, bár nyilván a szövegkörnyezet a korszak elvárásainak megfelelően meglehetősen „osztályharcos” volt. Ilyen volt Bárány Ferenc, aki egy tanulmányában, majd könyvében Lukács Béla apátfalvi jegyzőnek az 1921-es hivatalos jelentésénél egy lényegesen rövidebb, 1928-as beszámolójára,¹²² valamint a Koller-féle leírásra alapozva vázolta néhány sorban a történeteket.¹²³ Szintén eredeti levéltári forrást használt Szilágyi Károly is, aki 1970-ben megvédett doktori értekezésében a Benó plébános által írt beszámoló alapján említette meg összességében tárgyyszerűen az esetet, bár Benó plébános nevét tévesen Danóként tüntette fel.¹²⁴

Halmágyi Pál makói muzeológus, későbbi múzeumigazgató ellenben mindenféle forrásmegjelölés nélkül emlékezett meg az esetről egy, Makó román megszállásáról írt 1985-ös tanulmányában (eredetileg

¹²¹ Hajdu, 1969.

¹²² MNL CSML ML, IV.463.b. 228/1928. Lukács Béla jegyző jelentése, 1928. január 30. A jelentés nyomtatásban is megjelent. Lásd Csanád-Arad-Torontál vármegye jelentése az 1927-ik évről, 1928: 79–80.

¹²³ Bárány, 1977: 12.; Bárány, 1982: 26.

¹²⁴ Szilágyi, 1970.

egyetemi szakdolgozata egy részében), s jutott arra a megállapításra, hogy az apátfalvi vérengzésnek 60 áldozata volt.¹²⁵ Mivel dolgozata könyvészeti forrásai között feltüntette, biztosra vehető, hogy ebbéli adatközlésének lelőhelye egy 1969-ben kiadott Csongrád megyei munkásmozgalm-történeti dokumentumkiadvány volt.¹²⁶ Ennek egyik iratához, a Belügyminisztérium rendőri főosztálya apátfalvi lázadást is érintő 1919. június 24-i keltezésű jelentéséhez kapcsolódó szerkesztői jegyzetben – az ott meg nem nevezett, de levéltári hivatkozásként megjelölt Veréb Tamás-féle emlékirat alapján – szerepelt ez az egyébként Veréb által is megerősítetten csak hallomáson alapuló, tehát semmiféle bizonyítékkal alá nem támasztott 60 fős áldozati létszám.¹²⁷ Noha Halmágyi tökéletesen tisztában volt azzal, hogy az apátfalvi első világháborús hősi emlékmű talapzatán elhelyezett emléktáblán a község eredetileg 40 áldozat nevét örökítette meg, hiszen 1998-ban közölte is a névsort,¹²⁸ a 60 áldozattal kapcsolatos álláspontját a 2000-ben kiadott Makó-monográfia általa írt vonatkozó fejezetében – amely nagyjából szó szerinti átvétele az 1985-ben kiadott és több hibát is tartalmazó publikációjának – sem bírálta felül.¹²⁹ Sőt utóbb, 2012-ben már egyenesen 61 magyar áldozatról írt, itt is forrásmegjelölés nélkül, ám szinte bizonyosan egy általa 1998-ban közölt, 21 nevet tartalmazó vélelmezett áldozati névsor, valamint a települési

¹²⁵ Halmágyi, 1985: 321. A nagyságrendileg a Halmágyi által megadott 60 fős áldozati létszámhoz legközelebb álló Veréb Tamás adóügyi jegyző által közölt „*hatvannál nagyobb*” szám maga által is elismerten híreszteléseken alapult, tehát Veréb sem ismerte pontosan, mennyi halottja lett a vérengzésnek, ezért közölt bemondásra egy általa becsült adatot, amelynek ily módon kevés köze volt a valósághoz. MNL OL, X.1514. 7048. tkercs. 523–524. Veréb Tamás jegyző emlékirata az apátfalvi vérengzésről, 1919. július.

¹²⁶ Gaál, 1969.

¹²⁷ Uo. 502. Dr. Buhala Sándor fogalmazó jelentése, 1919. június 24. 415. jegyzet

¹²⁸ Halmágyi, 1998: 61.

¹²⁹ Halmágyi, 2002: 524. Ezt a téves adatot Halmágyitól vette át legújabbban György Sándor történész. György, 2019: 176. György mindazonáltal nem volt következetes: két bekezdéssel lejjebb már egy másik forrásra – Perczel Olivér egyik tanulmányára – hivatkozással 42 apátfalvi kivégzett férfiról ír. Uo. 176–177.

emléktábla 40 nevének összeadása alapján.¹³⁰ Ezt az adatot ismételte meg egy 2021-ben megjelent írásában is, amely szintén az 1985-ös dolgozatának megállapításain és adatain alapult.¹³¹ Mivel ez a teljesen megalapozatlan 61 fős áldozati létszám, úgy tűnik, az események századik évfordulója kapcsán megjelent sajtópublikációk révén kezd beépülni a köztudatba, 2019-ben az apátfalvi önkormányzat Halmágyira hivatkozással egészítette ki a centenárium tiszteletére felújított első világháborús hősi emlékművön elhelyezett emléktáblát,¹³² sőt az adat a történeti szakirodalomban is megjelent már,¹³³ érdemes egy kicsit elidőznünk és utánajárnunk, honnan és hogyan kerülhetett elő ez az adat.

Halmágyi a 2012-ben kiadott *Képek Makó idegen megszállásáról 1919–1920* című munkájában – ahol először írt a 61 fős apátfalvi áldozati létszámról – a saját, 1998-as összeállítására hivatkozott vissza. Ebben Makó és a Makói járás első és második világháborús emlékműveivel kapcsolatos adatokat gyűjtötte össze, és településenként közölte az áldozatok névsorát is, köztük az apátfalviakét.¹³⁴ E füzetben az első világháborús adatoknál három névsort tett közzé. Egyet az első világháborús emlékművön lévő nevekről (173 név),¹³⁵ egyet a román

¹³⁰ Halmágyi, 2012: 27.; Halmágyi, 1998: 61.

¹³¹ Halmágyi, 2021: 68.

¹³² Szabó Imre: Nyárra megújul a hősök szobra. A román vérengzés centenáriumán avatják újra az emlékművet Apátfalván. *Délmagyarország*, 2019. április 30., 4.; makohirado.hu, 2019.; Újraavatták az apátfalvi hősök emlékművét. *Apátfalvi Hírmondó*, 2019. július, 4–5.

¹³³ Ablonczy, 2020: 115.; Hatos, 2021: 447. Ablonczy forráshivatkozás nélkül közli az adatot, Hatos pedig Veréb Tamás községi adóügyi jegyző erősen túlzó emlékiratára hivatkozik. MNL OL, X.1514. 7048. tekercs. 523–524. Veréb Tamás jegyző emlékirata az apátfalvi vérengzésről, 1919. július. Nyilván Hatos Pál esetében is Halmágyi lehetett a „korrekciós” tényező, bár ezt a forrásai között nem tüntette fel.

¹³⁴ Halmágyi, 1998: 59–61.

¹³⁵ E helyütt meg kell jegyeznünk, hogy Halmágyinak a 173 nevet tartalmazó felsorolása pontatlan. Sajnálatos módon hat esetben hibás vagy fiktív nevet tüntetett fel, aminek következtében ugyanennyi áldozat, akiknek az emlékművön még helyesen szerepelt a neve, tévesen vagy egyáltalán nem található meg a listájában. A tényleges áldozati névsort lásd MNL CSML ML, V.102.c. 617/1930. Kimutatás a világháború következtében elesett, eltűnt és meghalt apátfalvai hősi halottakról, 1925. július 20. Lásd minderről részletesen: Marosvári, 2021b.

vérengzés nyomán elhunytakról (40 név), hiszen az ő emléküket is tábla örökíti meg a világháborús emlékművön, továbbá ezekhez harmadikként csatolt még egy 21 nevet tartalmazó névsort is, az alábbi címmel: „*Az 1927. november 14-én elkészített hivatalos névsorban szerepel még a következő 21 név:*”

Azt azonban, hogy ezt a 21 nevet tartalmazó kimutatást honnan vette, nem tüntette fel. A munkája forrásai között ugyanakkor hivatkozik egy az akkor még Szegeden – 2019 ősze óta ismét Makón – őrzött „*Csanád vármegye levéltárának iratai 262/1928. sz. »Az 1914–1918. évi világháborúban hősi halált haltak névjegyzékei«*” című dokumentumra. A hivatkozott szám pontos, a jelzet nem, ez a kimutatás a *IV.469.a. Csanád, ill. Csanád-Arad-Torontál k. e. e. Vármegye Levéltári Hivatalának iratai. A levéltár működésével kapcsolatos iratok 1836–1950.* jelzetű és nevű állagban, ezen belül tényleg a 262/1928. szám alatt található. Itt rakták le megőrzésre az 1927–1928-ban frissített községi első világháborús áldozati listákat, köztük az apátfalvit is, amely az általa közöltekkel egybeesően 1927. november 14-i dátumot visel. A dátum azonossága folytán elvileg lehetett tehát ez az ügyirat a forráshelye az általa is e napra datált 21 nevet tartalmazó kiegészítésnek, ott azonban kizárólag a Csanád vármegyei települések első világháborús áldozati listái szerepelnek, köztük a 212 nevet tartalmazó apátfalvi, de egy olyan 21 nevet tartalmazó kiegészítő ív nem lelhető fel, amely a román vérengzés további áldozatait tünteti fel. Okkal feltételezzük tehát, hogy ilyen lista nem is létezik, és e 21 nevet tartalmazó kimutatást valójában Halmágyi saját maga állította vagy állíttatta össze, de – és ezt teljes határozottsággal állítjuk – eredendően egészen más célból, mint amire végül is utóbb felhasználta: azt eredetileg az 1925-ös első világháborús hősi emlékmű elesetti névsorának pótlására szánta, és nem az apátfalvi román vérengzés áldozati listájának kiegészítésére.

Próbáljuk meg rekonstruálni, mi történhetett valójában. Meggyőződésünk ugyanis, hogy Halmágyi egy fatális véletlennek köszönhetően

a figyelmetlenségének, sőt, mondjuk ki, a saját felületességének az áldozata lett. Amikor Halmágyi Pál 1998-ban összeállította az apátfalvi első világháborús hősi halottak névsorát, akkor szembesült azzal, hogy az 1925-ben felállított emlékművön 173 hősi halott neve szerepelt, míg az apátfalvi jegyző által 1927. november 14-én keltezett áldozati kimutatásban, melyet a fentebb jelzett iratcsomóban talált meg, 212 név olvasható. Ugyanakkor ebben a listában nem csak első világháborús hősi halottak szerepelnek, hanem azok is – bár nem teljeskörűen, összesen 27 név, ebből 2 azonban hibásan, illetve megalapozatlanul – akik az apátfalvi lázadás után a románok áldozatai lettek, továbbá olyanok is, akiknél pontos azonosító adatokat nem tüntettek fel, tehát a rájuk vonatkozó kimutatás hiányos. Halmágyi, mivel eredendően pontosítani akarta az első világháborús hősi halottak emlékművén szereplő névsort, nem tett mást, mint az emlékmű listáját és az 1927-es nyilvántartást összevetette, és valamilyen logika alapján¹³⁶ kimutatta, hogy az 1927-es felsorolásban 21 olyan személy szerepel, akiknek a helye az első világháborús emlékműre felvésett hősi halottak között lenne. Ezt a kiegészítő listát aztán az 1998-as publikációjában közzé is tette, ám a címadásnál nem pontosan fogalmazott, s csak annyit tüntetett fel, hogy „Az 1927. november 14-én

¹³⁶ Arra pontosan nem sikerült rájönnünk, hogy milyen logika alapján, ugyanis két nevet tévesen sorolt ide, két nevet viszont teljességgel figyelmen kívül hagyott. Az 1925-ben felavatott emlékmű névsorának, továbbá a Halmágyi által is használt, jelenleg a Makói Levéltárban őrzött IV.469.a. 262/1928. jelzetű ügyszerint apátfalvi áldozati listájának egybevetéséből az derül ki, hogy Kerekes R. János és Szabó Nyíri János nevét tévesen sorolta ide, az előbbi neve ugyanis szerepel az emlékművön, az utóbbit viszont – egyébként valószínűleg – a lázadás áldozatai között tartotta nyilván a lista egykori készítője. Ugyanakkor Halmágyi 2 olyan első világháborús áldozatot nem sorolt ide, akiknek valóban nem szerepelt a nevük az emlékművön, azonban ott lenne a helyük: az 1916-ban az olasz fronton elesett Varga Andrást és az 1917-ben szintén az olasz fronton eltűnt Varga Mihályt.

elkészített hivatalos névsorban szerepel még a következő 21 név:” és alá sorakoztatta az általa azonosított új neveket. A kötet szerkesztésekor ugyanakkor az egyértelmű címadás mellett arra sem ügyelt, hogy ezt a kiegészítést közvetlenül az első világháborús elesettek névsora mögé tördeltesse be, és mivel az emlékművön külön emléktáblán az 1919. június 23-i lázadás megtorlása során áldozatul esett apátfalviak 40 főt feltüntető névsora is szerepelt, előbb azt közölte, majd csak ez alá illesztette be ezt a 21 nevet tartalmazó kiegészítést.

Közel másfél évtizeddel később, 2012-ben, amikor egy újabb publikáció miatt szüksége volt az apátfalvi áldozatok számára, minden bizonnyal elővette az 1998-as füzetét (a hivatkozások között kizárólag ezt a füzetet adta meg forrásként). Mivel feltételezhetően akkorra már megfeledezett arról, hogy ez a 21 név valójában az első világháborús hősi halottak névsorához tartozik, egyszerűen abból kiindulva, hogy kiegészítés közvetlenül az apátfalvi áldozatok listája alatt szerepelt, a szöveg nem egyértelmű és ezért megtévesztő közlési módjára hagyatkozva teljesen logikusan úgy gondolta, hogy ezek szintén a románok áldozatai voltak. Összeadta tehát ezt a két számot, és ezzel gyakorlatilag „kitalálta”, hogy 61 áldozata lett a vérengzésnek. Ebben persze orientálhatta az is, hogy korábban (1985-ben és 2000-ben) a Veréb-féle – egyébiránt teljesen megalapozatlan – adatközlés nyomán még azt állította, hogy 60 áldozat volt, és mivel a két szám majdnem tökéletesen megegyezett, ezáltal valószínűleg még megerősítésre is talált a vélelmezett igazában.

Ettől kezdve tehát ehhez a tévedéséhez egyfajta posztulátumként konzekvensen ragaszkodott,¹³⁷ oly annyira sikeresen, hogy rá és az ő „*újabb kutatásaira*” hivatkozással Apátfalva Község Képviselő-testülete 2019-ben ezeket a neveket – melyeknek egyébként semmi közük nem lehetett az

¹³⁷ Halmágyi, 2012: 27.; Halmágyi, 2021: 68.

1919. júniusi lázadáshoz, mert viselőik első világháborús elesettként akkor már nem voltak életben – fel is vésette a román mészárlás áldozatai közé. A megtévesztett önkormányzat nyilvánvalóan jóhiszeműen járt el, amikor Halmágyi Pál ny. múzeumigazgató „újabb kutatásai” alapján hozott egy döntést,¹³⁸ a gond az, hogy Halmágyi ebbéli „kutatása” nem bizonyult megalapozottnak, de a legnagyobb gond mégsem ez, mert bárki tévedhet, hanem az, hogy az állítása mögött valójában nem is volt semmiféle kutatás.¹³⁹

Noha a rendszerváltás után már nem voltak olyan tabuk és beidegződések, amelyek gátolták volna az apátfalvi mészárlás körülményeinek feldolgozását, érdemben senki sem akadt, aki a témát alaposan, a hozzáférhető levéltári források felhasználásával körbejárta volna. A történészi közbeszéd többnyire megelégedett azzal, hogy a Lukács Béla-féle 1929-es *Az apátfalvi vérfürdő* című írás elfogadásával letudja, illetve hitelesítse az esetet. Ezt látszik alátámasztani, hogy az *Új Magyarország* című napilap utánközlését követően¹⁴⁰ 2019-ben – az események 100. évfordulóján – a *Trianoni Szemle* című folyóirat is beérte azzal, hogy a szöveget mindenféle forráskritikai elemzés nélkül újraközölje, ráadásul úgy, hogy – tévesen – mindezt Ocskay Gyula

¹³⁸ Szabó Imre: Nyárra megújul a hősök szobra. A román vérengzés centenáriuma avatják újra az emlékművet Apátfalván. *Délmagyarország*, 2019. április 30., 4.

¹³⁹ Jelen sorok szerzője – éppen a Halmágyi okozta bizonytalanság feloldása végett – 2020 végén összegyűjtötte az apátfalvi első világháborús áldozatokra vonatkozó, a makói levéltárban található forrásokat, továbbá áttekintette a publikus adatbázisokat, így a Hadtörténeti Intézet és Múzeum *A magyar katona áldozatvállalása a nagy háborúban* című adatbázisát (<https://katonahoseink.militaria.hu/>), valamint a Magyar Nemzeti Levéltár első világháborús veszteségi adatbázisát (<https://adatbazisonline.hu/adatbazis/az-elso-vilaghaboru-vesztesegi-adatbazisa>). Ezek alapján az 1925-ben felállított emlékműre vésett 173 névvel szemben 299 hősi halottat tudott azonosítani. Ebben az adatgyűjtésben természetesen a valós helyükön szerepelnek azok a nevek is, amelyeket Halmágyi tévesen a román vérengzés áldozatai közé sorolt és amelyeket a települési önkormányzat 2019-ben – Halmágyi nyomán szintén tévesen – a vérengzés áldozatainak emléktáblájára vésetett. Erről bővebben lásd Marosvári, 2021b.

¹⁴⁰ Az apátfalvi vérfürdő. *Új Magyarország*, 1995. szeptember 2., 13

szerzőségével tette.¹⁴¹ Azt, hogy a szöveget Ocskay Gyula, a község kántora írta, tudomásunk szerint Tóth Ferenc vetette fel először.¹⁴² A szövegnek a Lukács Béla községi jegyző által 1921-ben írt hivatalos jelentéssel való egybevetése, illetve annak legalább 90%-os szó szerinti azonossága alapján azonban egyértelműen kijelenthetjük, hogy a szöveget semmiképpen sem Ocskay, hanem Lukács Béla jegyző írta. Erre egyébként maga a Vermes-féle kötet is utalást tett, amikor Lukács Béla életrajzának ismertetésekor megemlítette, hogy „*a szomorú és véres eseményről készített hivatalos jelentés, melyet Lukács Béla főjegyző szerkesztett, könyvünknek más helyén olvasható.*”¹⁴³

Nagyobb visszhangot nem váltott ki, de e helyütt érdemes megemlítenünk, hogy a Lukács-féle hivatalos jelentés eredeti, 1921-es szövege is megjelent nyomtatásban. 1990-ben Szentesi József, Apátfalva frissen megválasztott polgármestere eljuttatta a jelentés egy másolati példányát a *Makó és Vidéke* című, akkor kéthetente megjelenő lap szerkesztőjéhez, aki a december 5-i számban egy teljes oldalt szánt az írás közlésére akként, hogy mellette – nyilván Szentesi inspirálására – közölte a Banner-féle apátfalvi néprajzi vázlat temetőre vonatkozó, főntebb általunk is idézett részét, valamint a meggyilkolt és elhurcolt apátfalviak névsorát, amely a Lukács-féle jelentés mellékletét képezte.¹⁴⁴ A szövegközlés azonban – az alacsony példányszámú lokális kiadványban való megjelenése miatt – nem jutott tovább a Makói járás határain, és gyorsan el is felejtődött, így nem is válhatott a történeti feldolgozások forrásává, pedig autentikusabban mutatja Lukács Béla községi jegyző egykori gondolatait, mint a nagyobb nyilvánosságot kapó 1929-es módosított szövege.

¹⁴¹ Ocskay, 2019: 40–43.

¹⁴² Tóth, 2000: 152. Ocskayról lásd Vermes, 1929: 151.

¹⁴³ Uo. 150. Lukács Béla eredeti hivatalos jelentését lásd MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla községi jegyző hivatalos jelentése, 1921. augusztus 3.

¹⁴⁴ Apátfalva véres napjai. *Makó és vidéke*, 1990. december 5.

Szentesi József egyébként egy 1993-ban a község történetét bemutató írásában éppen Lukács Béla eredeti hivatalos jelentése, valamint a főntebb szintén említett Koller István-féle 1929-es szöveg alapján röviden összefoglalta a vérengzés legfőbb eseményeit, bár valószínűleg figyelmetlenségből a történeteket 1919. június 23. helyett május 23-ra datálta.¹⁴⁵ Rossz példája ragadósnak bizonyult. 1998-ban éppen az ő írására hivatkozással közölte félre Szabóki Judit egy, a szegedi *Belvedere Meridionale* című folyóiratban közzétett dolgozatában az apátfalvi vérengzés időpontját.¹⁴⁶

Tóth Ferenc nyugalmazott múzeumigazgató, aki 2000-ben monográfiát írt Apátfalva történetéről, sajátos kettősséggel nyúlt a témához. Noha megtalálta és használta az általa vezetett makói múzeum néprajzi adattárában őrzött Szigeti János-féle 1938-as visszaemlékezést,¹⁴⁷ sőt azt, ha nem is teljes terjedelemben és sajnos több helyen pontatlanul közölte is a könyvében, mégis az események értékelésénél és leírásánál az általa Ocskay Gyulának tulajdonított, valójában Lukács Béla községi jegyző által írt szöveget tekintette irányadónak.¹⁴⁸ Az ő, valamint Halmágyi Pál korábban már általunk is idézett munkái nyomán említette meg a vérengzést az 1919. július 25-i hódmezővásárhelyi román tömegmészárlás körülményeit alapos tanulmányokban feldolgozó Makó Imre, aki ugyanakkor mélyebben nem tért ki az apátfalvi eseményekre, hiszen a vizsgált témáját az ott történtek érdemben nem befolyásolták.¹⁴⁹

A számos utalásszerű adatközlés után 2016-ban végre megjelent egy kötet – Csere Péter jogász *Parancs nélkül is. Honvédő hősök és mártírok krónikája 1918–1923* című munkája –, amely minden korábbinál konkrétabb és alaposabb, bár inkább a brutális részletek

¹⁴⁵ Szentesi, 1993: 34.

¹⁴⁶ Szabóki, 1998: 54–55.

¹⁴⁷ JAM NA, 134-90. Szigeti János visszaemlékezése, 1938.

¹⁴⁸ Tóth, 2000: 32.

¹⁴⁹ Makó, 2009: 82.; Makó, 2010: 147.

kihangsúlyozására, sem mint az események háttérének és összefüggéseinek tárgyyszerű feltárására és elemzésére koncentráló leírását adja az apátfalvi román öldöklésnek.¹⁵⁰ Az apátfalvi eseményekről itt nyújtott kép azonban nem teljes, és éppen ezért nem is alapos. Csere könyve ugyanis nem történeti szakmunka, hanem az első világháborús vereség következtében végveszélybe kerülő történeti Magyarország határainak és integritásának megőrzését célzó nemzeti ellenállás egyfajta szubjektív szűrőlencsén keresztül láttatott ismeretterjesztő összefoglalása, amelyben a szerző azokat az eseményeket igyekezett számba venni, amelyek részben az idegen megszállás brutalitásait és szenvedéstörténeteit, részben pedig a történeti Magyarország megvédésére irányuló fegyveres akciókat dokumentálják. A szerző szelektív látásmódja ugyanakkor erőteljesen meghatározza a kötetben közölt eseményleírások optikáját, azt, hogy mit tartott fontosnak kiemelni a történések körülményeiből, és miről nem vett tudomást. Ez a szelekció tapasztalható az apátfalvi lázadás lefolyásának és véres megtorlásának ismertetésekor is, melynek oka persze nem feltétlenül csak a szemléletmódból, hanem az alaposabb ismeretek hiányából is következhetett.

A Csere Péter által közölt apátfalvi eseményleírás kapcsán azonnal meg kell jegyeznünk, hogy a szerző ez ügyben önálló kutatást nem folytatott, hanem kizárólag az apátfalvi adatközlőjétől, Vargáné Nagyfalusi Ilonától kapott információkat használta fel – e tényt egyébként tisztességesen dokumentálva – a könyvében közölt szövege megírásakor. A Cserének adatokat szolgáltató apátfalvi pedagógus-helytörténész összességében korrekt módon próbálta összegyűjteni a vérengzésre vonatkozó publikus és számára elérhető forrásokat, emellett – elsőként – ő volt az, aki egyáltalán kézbe vette az 1919-es állami és egyházi halotti

¹⁵⁰ Csere, 2016: 180–185.

anyakönyveket is, hogy legalább az áldozatok névsorát a bejegyzések alapján pontosítani tudja.

Kutatómunkájának eredményeit, melyek Csere Péter munkájában – ha nem is a saját szavaival – végül is publicitást kaptak, jómaga igyekezett legalább a helyi közösség emlékezetének részévé tenni: 2015. szeptember 16-án fia, Varga László közreműködésével *Az apátfalviak hősiess helytállása 1919-ben* címmel írásos beadványt tett az Apátfalvi Települési Értéktár Bizottságnál annak érdekében, hogy a lázadás eseményeit a település deklarált értékei között is megörökíttesse.¹⁵¹ A javaslatot a bizottság 2015. decemberi ülésén elfogadta és nyilvántartásba vette,¹⁵² így azóta az apátfalvi románellenes lázadás emlékezete a település nevesített értékei közé tartozik. A beadvány egyébiránt mindeddig a téma egyik legalaposabb összefoglalása, mivel a *Makói Független Újság* 1920. április 18-i számában megjelent – Benó plébános által beterjesztett jelentés nyomán íródott – terjedelmes újságcikk,¹⁵³ valamint a Lukács Béla jegyző hivatalos jelentésén alapuló 1929-es történetleírás¹⁵⁴ összefésülésével kísérelte meg az események rekonstrukcióját. Tette mindezt úgy, hogy az állami és egyházi halotti anyakönyvek vonatkozó bejegyzéseinek áttekintésével megkísérelte a halálos áldozatok valós névsorának összeállítását is, amelyben az ő kigyűjtése szerint – ide sorolva az események nyomán öngyilkosságot elkövetőket is – 37 fő szerepelt. Habár az általa készített anyag a források ellentmondásait nem minden esetben tudta feloldani, és emiatt több pontatlan állítást is közölt, több kérdést is megválaszolatlanul hagyott, a rövid áttekintés kétségtelenül hozzásegített a vérengzés körülményei körüli bizonytalanság oldásához. Sajnálatos, hogy mindez hiába történt.

¹⁵¹ Varga, 2015.

¹⁵² apatfalva.hu, 2019.

¹⁵³ Az apátfalvai rémes napok. *Makói Független Újság*, 1920. április 18., 1–2.

¹⁵⁴ Lukács, 1929: 141–144.

A település vezetői 2019-ben ugyanis nem vették figyelembe Vargáné Nagyfalusi Ilona kutatásait és adatgyűjtését – pedig a község települési értéktárában ott volt a beadott javaslat részletes indoklása is –, amikor arról hoztak döntést, hogy a centenárium alkalmából újravésztik az áldozatok emlékét 1925 óta megörökítő emléktáblát, és azon – Halmágyi Pál volt makói múzeumigazgató téves útmutatására hagyatkozva – 61 áldozat nevét örökítik meg.¹⁵⁵

Az apátfalvi román mészárlás legfrissebb feldolgozása egy 2017-ben a Szegedi Tudományegyetemen készült alapszakos diplomamunka, amelynek szerzője, az apátfalvi illetőségű Molnár Tibor elsősorban a korabeli sajtó cikkei alapján a mai Csongrád megye román megszállásának körülményeit dolgozta fel, és ennek kapcsán – mint a megszállás legsúlyosabb atrocitásáról – részletesen megemlékezett az Apátfalván történetekről is.¹⁵⁶ Az események rekonstruálásakor két forrást használt, egyrészt a *Makói Újság* 1920. április 18-i számában megjelent *Oláh rémségek Apátfalván* című cikket, amely – mint fentebb már jeleztük – a Benó plébános-féle jelentés alapján foglalta össze a történéseket és a következményeket,¹⁵⁷ másrészt a Tóth Ferenc által néhol pontatlanul közölt Szigeti János által elmondott visszaemlékezést,¹⁵⁸ amelyet magunk is az események legautentikusabb forrásaként minősítettünk. Tekintettel arra, hogy a témával foglalkozó szerzők közül Molnár volt az első és egyetlen, aki a közvetlen szemtanú Szigeti visszaemlékezésének iránymutatása nyomán próbálta rekonstruálni az események egymásutániságát, kétségtelenül jó úton indult el, ugyanakkor rögtön

¹⁵⁵ Szabó Imre: Nyárra megújul a hősök szobra. A román vérengzés centenáriumán avatják újra az emlékművet Apátfalván. *Délmagyarország*, 2019. április 30., 4.; makohirado.hu, 2019.; Újraavatták az apátfalvi hősök emlékművét. *Apátfalvi Hírmondó*, 2019. július, 4–5.; A tábla újraavatásáról lásd még: facebook.com, 2019.; youtube.com, 2019.

¹⁵⁶ Molnár, 2017.

¹⁵⁷ Oláh rémségek Apátfalván. *Makói Újság*, 1920. április 18., 1–2.

¹⁵⁸ Tóth, 2000: 173–179.

felismerte, hogy a Benó és a Szigeti-féle narratíva logikailag ellentmond egymásnak. Sajnos azonban az ellentmondások konstatálásán túl azok feloldására nem fordított kellő energiát, és egyéb forrásokat sem kutatott fel, ideértve például az áldozatok számának meghatározásánál megkerülhetetlen halotti anyakönyveket, így az általa rögzített kép töredékes maradt, de ezzel együtt is a történeteket többé-kevésbé hitelesen, a valóságnak megfelelően rekonstruálta. Ugyanakkor, mivel a felhasznált forrásbázisa korlátozott volt, maga is beleesett a Halmágyi Pál állította csapdába, amikor azt állította, hogy a vérengzésnek a régóta tudott 38 főn kívül – ide nem számolva a fogságban meghalt két személyt és az események hatására szívrohamban életét veszítő Lichter Mórt – további 21, tehát összesen 59 áldozata volt,¹⁵⁹ amely szám egyáltalán nem tekinthető megalapozottnak. Molnár ígéretesnek tűnő rekonstrukciós kísérlete mindezek miatt sajnos kidolgozatlan és nem egy helyen pontatlan maradt.

A román narratívák

Fejezetünk végéhez közeledve mindenképpen érdemes röviden kitérnünk a korszakot érintő román szakirodalom apátfalvi eseményekre vonatkozó megállapításaira is. Habár a nyelvismeret hiánya és a szakmunkák hozzáférhetősége markáns korlátot állított elénk, néhány összefoglaló munkát kézbe tudtunk venni. Ezek szerzői azonban nem tartották szükségesnek az Apátfalván történtek megemlézését.¹⁶⁰

A legkorábbi nyomra Petru Țiucra Pribeagul 1936-ban kiadott *Pietre Rămase. Contribuție la Monografia județului Arad* című néprajzi-

¹⁵⁹ Molnár forrása Halmágyi Pál 1998-ban az első és második világháborús emlékművek adatait közlétevé, s a fentebb írottaknak megfelelően meglehetősen félrevezető múzeumi füzeté volt. Lásd Halmágyi, 1998: 61.

¹⁶⁰ Kirițescu, 1989. (A kötet első kiadása 1922-ben jelent meg); Preda–Alexandrescu–Prodan, 1994.

helytörténeti munkájában bukkantunk, ebből annyit tudhatunk meg, hogy Apátfalvánál az 1. román vadászadosztálynak, melynek kötelékébe tartozott a Teodor Pirici ezredes parancsnoksága alatt álló 2. vadászdandár és ezen belül a 6. vadászezred, valamint a 2. lovashadosztálynak¹⁶¹ számos halottja és sebesültje volt, közülük hármat Nagylakon temettek el. Szó szerint idézve: „*Nagylak környékén a Leca* [valójában Aristide Lecca – M. A.] *tábornok vezetésével az I. Vadász hadosztály és a II. Lovas hadosztály a magyar hadsereg ellen vonult, [eközben] Apátfalva község határában számos lovas elesett, meghalt és megsebesült. Ezek közül hármat a nagylaki [ortodox] temetőben temettek el [...], halálukkal megpecsételve azt a döntést, mely az Egyesült Románia nyugati határát a Maros jobb partjára helyezte*”.¹⁶² Habár Țiucra Pribeagul – talán tudatosan, hogy leplezze a románellenes lázadás tényét – félreérthetően fogalmazott, amikor az Apátfalva mellett elesett katonákat a „*magyar hadsereg*” elleni veszteségként könyvelte el, a valóságban itt ilyen harcok nem folytak. A nagylaki állami halotti anyakönyv bejegyzései pedig egyértelművé teszik, hogy a Țiucra Pribeagul által említett román katonák halála 1919. június 23-hoz kapcsolódik, ezért nem lehet kétséges, hogy a lázadás áldozatairól volt szó.¹⁶³ Țiucra Pribeagul könyvére hivatkozott a Nagylakon eltemetett román katonák helyi emlékezetét érintve Gabriela-Adina Marco, aki haláluk körülményeivel kapcsolatosan szemérmesen csak annyit közölt, hogy a Nagylak közeli Apátfalva határában heves csata dűlt, s ennek

¹⁶¹ Țiucra Pribeagul állításával szemben adataink szerint a Makót 1919. június 17. óta megszállva tartó katonai alakulat nem a 2. hanem az 1. román lovashadosztály 2. cālărași ezrede kötelékébe tartozott. MNL CSML ML, V.72.c. 9488/1919. Rambela őrnagy átírta Petrovics György polgármesterhez, 1919. június 20. Ezt erősíti Kelemen Béla is visszaemlékezésében. Kelemen, 1923: 229.

¹⁶² Țiucra Pribeagul, 1936: 410.

¹⁶³ MNL CSML SZL, XXXIII.1. 1139. kötet. Nagylak 1919, halotti anyakönyvi másodpéldány. 144/1919., 145/1919. és 146/1919. számú bejegyzés.

következtében veszítették életüket,¹⁶⁴ de ez nyilvánvalóan a Țiucra Pribeagul által közölt szöveg túlszínezése.

A legtöbb információt Iulian Stelian Boțoghină román hadtörténész Teodor Pirici ezredes tevékenységét felvázoló tanulmánya tartalmazza: az itt közöltek szerint a Pirici parancsnoksága alatt álló 6. vadászezred 2. zászlóalja 1919. június 23-án Békéscsabáról Makóra ment, s az ehhez a zászlóaljhoz tartozó 7. század *„megfélézte Apátfalva község lakosságát, amely fellázadt és fegyvert emelt a román hadsereg ellen.”*¹⁶⁵ Boțoghină ugyanakkor, aki az említett 6. vadászezred 1918 és 1921 közötti műveleti naplója alapján foglalta össze az Apátfalván történeteket, meg sem említette, hogy ennek a *„megfélézésnek”* milyen személyi és anyagi következményei voltak. Igaz, nem tette meg ezt a forrásaként használt műveleti napló sem, amely az ezreddel kapcsolatos legfontosabb eseményeket rögzítette, és amely lakonikus tömörséggel örökítette meg az Apátfalván történeteket. Szó szerint idézve az eredeti bejegyzést: *„1919. június 23-án a 2. vadász dandár parancsára az ezred törzse és a II. zászlóalj Makóra vonult. A 7. század Apátfalva községben maradt felügyelni, melynek lakossága fegyvert emelt a mi katonáinkra, s mely mozgalom vérbe lett fojtva.”*¹⁶⁶

Az eseményt az Erdélyi Katonai Parancsnokság műveleti naplója is megörökítette, bár némileg másként, mint a Boțoghină által forrásként használt ezrednapló. A parancsnokság műveleti naplójában június 24-én az szerepel, hogy hajnalban felfegyverzett magyar civil bandák támadták meg a 6. vadászezred 1. századának előőrseit, majd kisebb tűzharcra is sor

¹⁶⁴ Marco, 2018: 193.

¹⁶⁵ Boțoghină, 2017: 168–169.

¹⁶⁶ ANMR, Fond Colecții arhivistice. Registre istorice și jurnale de operații – I, dosar 4295, f. 3. Dupa registrul jurnal de operații al regimentului 6. vânători perioada 1. iulie 1918. la 1. aprilie 1921. Copie. A műveleti napló bejegyzése azt nem említette, ugyanakkor van forrásunk, amely megerősíti, hogy az ezredtörzs és a 2. zászlóalj egységei mellett részt vett a rendteremtésben az 1. zászlóalj 2. géppuskás százada is. MNL CSML ML, V.71. c. 10589/1919. A makói különleges biztonsági szolgálat igazolása Glück Ede számára, 1919. július 4.

került. A nap folyamán több mint 200 letartóztatást hajtottak végre a románok, míg a lázadók nagyobb része a Maroson át szerb területre menekült. A napló a veszteségekről is adatokat szolgáltatott. Eszerint a község fellázadt lakosaival vívott harcban a 6. vadászezred 1. századának 2 sebesültje, a 2. călărași ezred 1. századának 3 halálos áldozata és két sebesültje, míg a 7. határőr századnak 1 sebesült katonája volt.¹⁶⁷

Az a narratíva, amelyet a 6. vadászezred műveleti naplója alapján – illetve általában is, Pirici tevékenységének bemutatásakor – Boțoghină közvetít, akarva-akaratlan egyfajta hősie és dicsőséges küzdelem kontextusába helyezi a vérengzést, figyelmen kívül hagyva ezáltal az apátfalviak lázadását kiváltó okokat és az öncélú öldöklésbe átcsapó megtorlást. Boțoghină interpretációja éppúgy, mint az apátfalvi eseményeket nem érintő, de a magyarországi román katonai műveleteket részletesen tárgyaló és ma is alapműnek számító Kirițescu (1922, 1989), valamint Preda és társai által írt monográfia (1994) a román történetírás azon máig érvényesülő, „*a Ceaușescu-féle nemzeti-kommunista rendszerben kanonizált, (román) nemzetállam-központú teleologikus történelemszemléletet*”¹⁶⁸ képviselő főszórához tartozik, amely az 1919-es román hadműveleteket kizárólag a pozitív elemekkel – a területi nyereségekkel, „szerves fejlődés” eredményeként létrejött Nagy-Románia megteremtésével és a bolsevizmus megfékezéséért folytatott harccal – kapcsolja össze. Ennek voltak ugyan áldozatai és kárvallottjai (már ha megemlítik egyáltalán), de ezek súlya és mértéke jelentéktelen a nyereség oldalához képest.

A mai hivatalos román történetírói kánont képviselő akadémiai kiadvány, az *Istoria Românilor* című szintézis 2003-ban kiadott VIII. kötete nem kevesebbet állít, mint hogy a Magyarország tekintélyes részét

¹⁶⁷ Ciubotă–Nicolescu–Țucă, 1998: 261. A forráskiadványra Fóris Ákos hívta fel

a figyelmemet, amiért e helyütt is köszönetet mondok neki.

¹⁶⁸ Zahorán, 2007: 175.

megszálló román csapatok „nemcsak hogy nem viselkedtek elnyomó vagy feleslegesen megtorló módon, hanem épp ellenkezőleg, [...] hatékonyan részt vettek az ország gazdasági vérkeringésének helyrehozásában.” Szerintük éppen emiatt – mint írják – egyenesen méltánytalan támadások érték a románokat egyes amerikai és angol diplomaták, különösen pedig Bandholtz tábornok, a magyarországi szövetséges katonai misszió amerikai vezetője részéről.¹⁶⁹ Ez a megközelítés semmiben sem különbözik a két világháború közötti,¹⁷⁰ majd az azt követő időszak, így az 1980-as évek Ceaușescu-féle történeti narratívájától. Erre jó példa a Mircea Mușat és Florian Tănăsescu által 1982-ben a budapesti *História* című folyóiratban közölt tanulmány, amely a következőket állította: „A katonai ellenségeskedést követően létrehozott magyarországi román katonai adminisztráció nem volt megtorló és rabló jellegű, mint az első világháború idején a központi hatalmaké az ideiglenesen elfoglalt román területeken, vagy a későbbiek során a Bécsi Diktátum után a horthysta Magyarországra, Románia északnyugati részein. Budapest parancsnoka, Holban tábornok, megoldotta a lakosság heveny élelmiszerellátási gondját, újra bevezette a forradalom által felszámolt állampolgári és szabadságjogokat, sajtószabadságot engedett, szorgalmazta a vállalatok és közintézmények újramegnyitását, engedélyezte a színelőadásokat. Az akkori helyzetet jól ismerő tanúk egyike kiemeli: »Ezt a rendteremtő munkát megfelelően megbecsülte a magyar lakosság. Az elfoglalt ország és főváros okozta fájdalom ellenére [...] a lakosság és a megszálló hadsereg közötti kapcsolatot az udvariasság, sőt a szívéllyesség jellemezte.«”¹⁷¹

Az a tudatosan és mesterségesen eltorzított szemlélet, amelyet a fenti narratíva közvetít, és amely csak a hősi és eredményes harcról

¹⁶⁹ Idézi: Zahorán: 2007: 165.

¹⁷⁰ Erre lásd Gheorghe Mărdărescu tábornok válaszát Harry Hill Bandholtz tábornok memoárjára. Közli: Ungváry, 2000.

¹⁷¹ Mușat–Tănăsescu, 1984: 37–38. A *História* c. folyóirat szerkesztőinek tisztességére legyen mondva, hogy a két román történész állításait ugyanott egy másik írásban – habár ugyanolyan marxista szellemben – pontokba szedve, tényszerűen igyekeztek megcáfolni. Lásd Kende–Sipos, 1984: 36–40.

emlékezik meg, elhallgatva a román megszállással járó negatív jelenségeket: az indokolatlan vérengzéseket, a katonák brutalitásait, a megszállt területek rekvirálásnak álcázott szervezett és szisztematikus alaposságú kifosztását, az önkényeskedéseket, a mindennapos fosztogatásokat, erőszakoskodásokat és rablásokat, nem szolgálja az akkor történtek tisztázását, sőt, sokkal inkább az igazság elfedéséhez járul hozzá. Mindazonáltal szükséges itt megjegyeznünk, hogy létezik ma már egy olyan történeti narratíva is Romániában, amely önkritikusan tekint a román történelemre, Románia első világháborús szerepére és a „*nagy egyesülésre*”,¹⁷² s ez reményt ad arra, hogy egyszer majd a román történetírás is a valós helyére fogja illeszteni a magyarországi megszállás ügyét.

Áttekintve témánk szakirodalmát, s összevetve az azokban megjelent információkat a számunkra hozzáférhető, illetve általunk feltárt forrásokkal, meg kell állapítanunk, hogy az 1919. június 23-i – és tegyük rögtön hozzá, a másnapi, június 24-i – román vérengzés eseményeinek és összefüggéseinek eddigi feldolgozása részleges, számos tekintetben téves, hiányos és elnagyolt maradt. A továbbiakban minden eddiginél szélesebb forrásbázis felhasználásával, és lehetőségeink szerint a teljességre törekvően teszünk kísérletet arra, hogy megvilágítsuk, mi, miért és hogyan történt Apátfalván 1919 júniusában, amely több tucat helybeli halálával járó román öldökléshez vezetett, s amelyet – okkal – az 1919–1920-as magyarországi román megszállás egyik legsúlyosabb incidenseként tart számon a történeti emlékezet.

¹⁷² Boia, 1999; Boia, 2015; Boia, 2018. Boia több helyen is idézi Petre P. Carp román konzervatív párti politikus és diplomata 1918-ban tett megjegyzését a „*Nagy egyesüléssel*” kapcsolatban, miszerint „*Romániának oly sok szerencséje van, hogy nincs szüksége még politikusra sem.*” Boia, 2013: 54. Lásd még: Főcze–Zahorán, 2020.; Géczi, 2020.; Zahorán, 2015.

AZ ESEMÉNYEK

Csanád vármegye román megszállása

Az apátfalvi véres események keretét a térség 1919 tavaszától 1920 tavaszáig tartó román megszállása jelölte ki. Henri Mathias Berthelot tábornok, a francia keleti intervenció csapatak parancsnoka fölhatalmazása alapján a román királyi hadsereg 1919. április 16-án kezdett új offenzívába, hogy a történelmi Erdély területének birtokba vételét követően megszállja az 1919. március 20-i Vix-jegyzékben rögzített semleges zóna keleti határait.¹⁷³ Ez gyakorlatilag a Szatmárnémeti–Nagyvárad–Arad vasútvonal nyomvonalával esett egybe. Miután a románok néhány nap alatt birtokba vették ezt a területet, a békekonferencia fölhatalmazása nélkül tovább folytatták az előretörésüket nyugat felé, és április 28-ra a Rakamaz–Hortobágy–Gyoma–Szarvas–Orosháza vonalon álltak, május 1-jére pedig mindenütt elérték a Tisza vonalát.¹⁷⁴ Ez azt jelentette, hogy a Tiszától keletre eső területek – a Tisza-Maros-szög kivételével – teljes egészében román megszállás alá kerültek.

A Tisza-Maros-szög, s ezzel Csanád vármegye speciális helyzetét a Bánság hovatarozásának ügyében egymásnak feszülő szerbek és románok diplomáciai és katonai erőfeszítései határozták meg. A szerbek ugyanis – habár erre nem volt felhatalmazásuk – a román katonai műveletekkel párhuzamosan 1919. április 27-én – Kiszombor felől átlépve a Maroson – megszállták a vörösök által előző nap kiürített Makót, és ugyanezen a napon behatoltak Nagylakra is.¹⁷⁵ A szerbektől egyébiránt

¹⁷³ A Vix-jegyzék szövegét lásd Romsics, 2000: 86–88.

¹⁷⁴ Suba, 2000: 82–83.

¹⁷⁵ Demkó-Belánszky, 2018: 72.; MNL CSML ML, IV.401.b. 103/1920. Sümeghy Dezső, a rendőri karhatalom parancsnoka jelentése, 1920. április 7.; Petrovics, 1921: 93.; Makót és Nagylakot megszállták a szerbek. *Frisz Újság*, 1919. április 29., 1., 3.

nem állt távol, hogy területfoglalásba kezdjenek a Maros északi oldalán. Erre már 1918 decemberében is tettek kísérletet, amikor néhány napra birtokba vették Nagylakot.¹⁷⁶ Azt, hogy ezek a katonai műveletek nem csupán spontán akciók, hanem egy tudatos terjeszkedési szándék elemei voltak, jól mutatja, hogy a szerbek 1919. március közepén jegyzékben kértek felhatalmazást a versailles-i békekonferencia román és szerb határok kijelölésben kompetens Román és Jugo-szláv Ügyek Bizottságától, hogy „*szerb csapatok foglalhassák el azonnal a mezőhegyesi magyar állami birtokot*”.¹⁷⁷ Bár ehhez a hozzájárulást nem sikerült megszerezniük, a szerbek aspirációit az akkor még képlékeny helyzetben nyilván a franciáknak sem lehetett figyelmen kívül hagyniuk, különösen, hogy ez szöges ellentétben állt a térséget érintő román törekvésekkel.

A románok a történelmi Magyarország területét érintő területi igényeiket a békekonferencia elé 1919. február elején beterjesztett memorandumukban foglalták össze, ebben az 1916. augusztusi bukaresti titkos szerződésben szereplő határvonalat követelték maguknak nyugati határvonalként.¹⁷⁸ Ez némileg eltért a Vix-jegyzékben szereplő semleges zóna nyugati vonalától. Ez ugyanis a Vásárosnamény–Debrecen–Dévaványa–Gyoma–Orosháza–Hódmezővásárhely–Szeged vonaltól kicsivel nyugatabbra jelölte ki a demarkációs vonal határát, ezzel szemben a bukaresti titkos szerződés egy ettől némileg keletebbre meghúzott határvonalat rögzített, melynek – a Vix-jegyzékkel ellentétben – nem lett volna része Debrecen, Dévaványa, Gyoma, Orosháza,

¹⁷⁶ A szerbek átlépték a Marost. *Az Est*, 1918. december 21., 6.; A szerbek Nagylakon. *Népszava*, 1918. december 21., 4.; Nagylakról visszarendelték a szerbeket. *Népszava*, 1918. december 28., 3.; Nagylakról kivonultak a szerbek. *Budapesti Hírlap*, 1918. december 28., 6.; Petrovics, 1921: 69.

¹⁷⁷ Ádám–Ormos, 1999: 200. A Román és Jugo-szláv Ügyek Bizottsága ülésének jegyzőkönyve, 1919. március 13.

¹⁷⁸ Ádám–Ormos, 1999: 99–100. A Román és Jugo-szláv Ügyek Bizottsága ülésének jegyzőkönyve, 1919. február 8. 1. melléklet. A román küldöttség által beterjesztett memorandum. Területi követelések.

Hódmezővásárhely és Szeged. Ez a területi követelés a Tisza-Maros-szögére is igényt tartott, ami értelemszerűen azt jelentette, hogy a románok Csanád vármegye teljes területét is elcsatolni kívánták. Ezt egyébként a román békedelegáció elnökeként, a Párizsban tartózkodó Ion I. C. Brătianu miniszterelnök egyértelművé is tette, amikor 1919. április 25-én „*rendkívül sürgős*” táviratban utasította az őt távollétében helyettesítő Mihail Pherekyde ideiglenes miniszterelnököt, hogy a román csapatok Debrecen mellett haladéktalanul foglalják el a Maros jobb parti területeit a folyó torkolatáig, ami gyakorlatilag Csanád vármegye teljes megszállását vonta volna maga után. Brătianu ugyanakkor az 1916-os bukaresti titkos szerződés határvonalának átlépésére is fölhatalmazást adott: „*ha a hadi helyzet lehetővé teszi, nem szabad visszariadni a Tiszáig való előrenyomulástól sem.*”¹⁷⁹

A románok és a szerbek Maros jobb partját – tehát Csanád vármegyét – érintő, s akár fegyveres konfliktussal fenyegető ambíciói haladéktalan beavatkozásra készítette a Szegedet, Aradot és Temesvárt, mint stratégiai helyeket ekkor megszállva tartó és a térség fölötti ellenőrzés jogát egyelőre maguknak vindikáló franciákat. Ők ekkor gyorsan és határozottan reagáltak. Már 1919. április 27-én, tehát azon a napon, amikor a szerbek bevonultak Makóra, egy francia egységet küldtek a városba, majd néhány nap múlva kiharcolták a szerbeket nem csupán a Marostól északra eső területekről, de az addig szerbek által ellenőrzött Kiszomborról is, amely a Maros hídja miatt szintén stratégiai jelentőséggel bírt.¹⁸⁰ Habár a franciák nem kívántak a Marostól északra eső területeken folyó katonai műveletekben részt venni – az ehhez szükséges katonai erő nem is állt rendelkezésükre¹⁸¹ – éppen a szerb és

¹⁷⁹ A dokumentumot közli: L. Balogh, 2020: 153.

¹⁸⁰ A vármegye alispánjának a törvényhatósághoz intézett jelentése a vármegye közállapotairól az 1919-ik év első négy hónapjában. *Csanád vármegye Hivatalos Lapja*, 1919. május 31., 179.; Mészáros–Schwarcz, 1929: 330.; Halmágyi, 2008: 343. és 346.

¹⁸¹ Bene, 2020: 145.; Bene, 2021: 16–17.

román konfrontációtól tartva Makó esetében kivételt tettek. „*Tekintve, hogy Makó megszállása – ami számtalan előnnyel jár – befejezett tény, engedélyezem, hogy továbbra is Makón állomásozzon, ám a helyőrség kizárólag francia erőkől állhat*” – adta meg a megszállási engedélyt Paul de Lobit tábornok, a magyarországi francia hadsereg parancsnoka 1919. április 28-án Charles Antoine Charpy tábornoknak, a Szegedet megszállva tartó 76. gyalogoshadosztály parancsnokának.¹⁸² A kizárólag Makóra szóló hozzájárulás mindenestre nem akadályozta meg Charpy alárendeltjét, a Kiszomboron állomásozó Paul Foriel-Destezet alezredest, a 210. gyalogezred parancsnokát abban, hogy az ellenőrzését Makó mellett május elején rövid időre Nagylakra, majd május közepén bő egy hétre a szomszédos Apátfalvára is kiterjessze.¹⁸³

Habár a francia megszállás, amely tagadhatatlanul konszolidáltabb viszonyokat teremtett Makón az előző hónapok zűrzavaros időszakához képest, kifejezetten a szerbek és a románok közötti esetleges fegyveres konfliktusok elhárítását célozta, a románok továbbra sem mondtak le arról, hogy a terület feletti teljes ellenőrzést megszerezzék. Miután a franciák egyértelművé tették, hogy Makó kivételével nem fognak megszálló feladatokat ellátni a Marostól északra eső területeken, de egyúttal kizárták azt is, hogy ott bármiféle további szerb katonai műveletekre kerülhessen sor, a románok, kihasználva az ottani ex lex helyzetet, április végétől szép lassan birtokba vették a vármegye településeit. Mezőkovácsházára 1919. április 27-én,¹⁸⁴ Mezőhegyesre

¹⁸² Ádám–Ormos, 1999: 281–282. Paul de Lobit tábornok, a magyarországi francia hadsereg parancsnoka távirata Charpy tábornokhoz, a 76. gyalogadosztály parancsnokához, 1919. április 28.

¹⁸³ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.; MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla községi jegyző hivatalos jelentése, 1921. augusztus 3.; MNL CSML ML, V.111. 852/1921. Kérdőív az ellenséges megszállás okozta károkról, dátum nélkül.

¹⁸⁴ Perczel, 2020a: 5.

május 2-án vonultak be,¹⁸⁵ ugyanakkor azokat a községeket, amelyek rövidebb-hosszabb ideig francia megszállás alatt álltak, valamivel később, május közepéig folyamatosan foglalták el. Nagylakot és a környező településeket, így Csanádpalotát május 11-én, Apátfalvát napokkal később vették birtokba.¹⁸⁶

Demkó-Belánszky Pál m. kir. közjegyző 1919. május 27-én a Csanád megyei állapotokról azt jegyezte fel a naplójába, hogy „*A románok teljesen berendezkednek. A csendőrséget megyeszerte leszerelték, az állomások neveit románul írták ki.*”¹⁸⁷ Tarnay Ivor alispán utóbb ekként interpretálta az akkori helyzetet: „*Francia megszállás alatt volt Makó s közvetlen környéke, a vármegye többi részébe szinte észrevétlenül szivárgott be a román katonaság és csendőrség, mihamar veszélyeztetve a közbiztonságot, s magánvagyonot. A románság politikai élete Nagylakon és Sajtény községben vetett élénk lobbót, kimutatva, hogy elérkezettnek látják az időt a magyarságot teljesen inferioris [azaz alárendelt – M. A.] helyzetbe szorítani.*”¹⁸⁸ Tarnay ehhez még hozzátette: „*A községekkel, járásokkal való érintkezés [már ebben az időben is] nagyon gátolt volt. A román censura már javában működött Aradon, később Mezőhegyesen s ez okozta, hogy a kiadott rendeletek és utasítások néha több heti késedelemmel érkeztek meg az érintett hatóságokhoz.*”¹⁸⁹ A vármegye Makón kívüli megszállt részeit május közepétől az ún. polgári közigazgatási zónába sorolták, s előbb Mihail Márcus (Márkus Mihály) Békés vármegyei

¹⁸⁵ Erdész, 1988: 326.

¹⁸⁶ MNL CSML ML, V.104.b. 915/1919. Hirdetmény, 1919. május 12.; MNL CSML ML, V.105.b. 695/1920. Kérdőív az ellenséges megszállás okozta károkról, dátum nélkül; MNL CSML ML, V.111. 852/1921. Kérdőív az ellenséges megszállás okozta károkról, dátum nélkül; MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.

¹⁸⁷ Demkó-Belánszky, 2018: 79.

¹⁸⁸ A vármegye alispánjának a törvényhatósági bizottsághoz intézett jelentése a vármegyének 1919-ik második félévi állapotáról. *Csanád vármegye Hivatalos Lapja*, 1920. március 27., 48.

¹⁸⁹ Uo.

prefektus, majd június elejétől dr. Iustin Marşieu (Marsieu Jusztin) Arad vármegyei prefektus irányítása alá vonták.¹⁹⁰

A románok azonban nemcsak beszivárgás útján, hanem „hivatalosan” is megjelentek Csanád vármegyében, ami már a terület franciák utáni teljes átvételét készítette elő. Május 5-én megérkezett Makóra Constantin Brătuianu (néhol Brătianunak írják) őrnagy vezetésével egy lovas alakulat Hódmezővásárhelyről, melynek jelenléte egyelőre nem befolyásolta a város és környéke fölötti francia ellenőrzést, bár az említett tiszt Makón mint az itteni „*román katonai parancsnokság legfőbb parancsnoka*” működött.¹⁹¹ A leendő hatalomátvételt készítette elő az a lépés is, hogy május elején – tehát még bőven a francia megszállás idején – Makóra vezényeltek egy, a nagyszebeni székhelyű 4. csendőrdandár 9. aradi csendőrezrede alárendeltségébe tartozó román csendőralakulatot Ioan Boulescu főhadnagy vezetésével, továbbá egy, a máramarosi székhelyű 3. granicsár ezred kötelékébe tartozó hídőr egységet N[icolae?]. Ciobanu főhadnagy parancsnokságával.¹⁹² Ez utóbbi feladata a makói híd őrzése, továbbá a dél felől szerbek által birtokolt apátfalvi Maros-híd északi átkelési pontjának ellenőrzése volt. Főleg a franciák távozását követően, az ide vezényelt granicsár szakasznak jutott ideje a lakosság terrorizálására is, ami már előrevetítette a román megszállás hatalomgyakorlási módszerét.¹⁹³ Úgyszintén a francia fennhatóság idején, június elején érkezett Makóra az a román század is, amelynek majdani feladata a környékben végrehajtott rekvirálások

¹⁹⁰ Csanádmegye új prefektusa. *Makói Újság*, 1919. június 19., 3.

¹⁹¹ A Makón működő román katonai parancsnokság. *Makói Újság*, 1919. június 6., 3.; Petrovics, 1921: 93.; Demkó-Belánszky, 2018: 76.

¹⁹² A Makón működő román katonai parancsnokság. *Makói Újság*, 1919. június 6., 3. Lásd még MNL CSML ML, V. 72. c. 16637/1919. a román megszálló csapatok élelmezésével kapcsolatos iratcsomó; MNL CSML ML, V. 72. c. 10933/1919. A román granicsárok étkeztetésével kapcsolatos iratok.

¹⁹³ Erről bővebben lásd MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.

lebonyolítása és katonai biztosítása volt. Noha a francia megszállás időszakában ez az egység még nem lépett akcióba, a június eleje óta Csanád, valamint Békés és Csongrád megye területén is illetékes román közéleti kormánybiztos, Gheorghe Iovin (Jovin György) volt nagylaki kereskedő által bevezetett intézkedések, egyebek mellett – a franciák által akkor már csak egyetlenként megszállt Makó kivételével – a teljes megye területén bevezetett ármaximalizálás, a kettős, az olcsóbb katonai és a drágább polgári árrendszer, a június 16-án rendeletben előírt élelmiszerfelesleg-beszolgáltatási kötelezettség és a termények tételes összeírása már a franciák távozását követően szinte azonnal meginduló rekvirálásokat készítették elő,¹⁹⁴ annak ellenére, hogy utóbb Jovint ebből a folyamatból már teljesen kihagyták.

Makó 1919. április 27. és június 16. között, tehát bő másfél hónapig állt francia fennhatóság alatt.¹⁹⁵ E megszállás arra az időre szólt, ameddig a békekonferencia nem rendelkezett a térség hovatartozását illetően. 1919 tavasz végére gyakorlatilag lezajlottak azok a – zömmel szakbizottsági – tárgyalások, melyek Magyarország többé-kevésbé végleges határát kijelölték, és amelyek pontot tettek a szerbek és a románok közötti villongásokra is, hiszen Erdély határainak kijelölése után március 18-án a Román és Jugo-szláv Ügyek Bizottsága jegyzőkönyvbe foglalta a Bánságot kettéosztó határvonalat.¹⁹⁶ A párizsi tárgyalásokon Erdély határainak megállapításakor, 1919. március 11-én lényegében arról is döntöttek, hogy Makó és Csanád megye túlnyomó része Magyarorszáé

¹⁹⁴ Petrovics, 1921: 93., Csanádmegye élelmezési kormánybiztosa. *Makói Újság*, 1919. június 3., 3.; Makó legfontosabb kérdéseiről. *Makói Újság*, 1919. június 8., 1.; A román közéleti kormánybiztos rendeletei. *Makói Újság*, 1919. június 17., 2.

¹⁹⁵ A vármegye alispánjának a törvényhatósági bizottsághoz intézett jelentése a vármegyének 1919-ik második félévi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1920. március 27., 49. MNL CSML ML, XV.50. P.2. Petrovics György polgármester jelentése a román megszállás alatt történt eseményekről, 1920. október 8.

¹⁹⁶ A bizottság végső jelentéseit lásd Ádám–Ormos, 1999: 264–272. Lásd még Gulyás 2018: 191.; Romsics, 2018: 209–214. Romsics, 2020: 247–263.

marad – ennél ugyanis sokkal rosszabb forgatókönyvek is szóba kerültek.¹⁹⁷ A Külügyminiszterek Tanácsa 1919. június 11-i ülésén Ion I. C. Brătianu román miniszterelnökkel szóban közölték a leendő magyar–román határokat, melyet június 13-án a Négyek Tanácsa is jóváhagyott.¹⁹⁸ Miután a nagyhatalmak meghozták a végleges döntésüket a magyar–román–szerb térséget érintő határvonalakkal kapcsolatban, Makó további francia megszállása okafogyottá vált, ezért 1919. június 16-án kivonták egységeiket a városból, s ezzel a Marostól északra eső területek feletti teljes, de a Négyek Tanácsa június 13-i párizsi határmegvonása értelmében a magyarországi viszonyok konszolidálásának időtartamára vonatkozóan átmenetinek tekintett ellenőrzést átadták a románoknak, akik egyébként is ellenőrzésük alatt tartották a Tiszától keletre eső területeket.

A románok a francia csapatok makói kivonulását követően haladéktalanul birtokba vették Csanád vármegye általuk még meg nem szállt részeit, azaz a megyeszékhelyet és közvetlen környékét. A román katonai megszállás szimbolikus aktusát az jelentette, hogy a június 17-én reggel Mezőhegyesről Makóra érkező, s az 1. román lovashadosztály 2. călărași ezrede állományához tartozó zászlóalj parancsnoka, Gheorghe Rambela őrnagy – mint térparancsnok – gyakorlatilag legelső intézkedéseként elrendelte az órák egy órával való előbbre igazítását, mely átvitt értelemben is alátámasztotta az új időszámítás kezdetét.¹⁹⁹ Nem kevésbé volt kifejező a román katonák első istentisztelete a makói görögkatolikus templom udvarán, ahol az oda rendelt egységet vezénylő

¹⁹⁷ Gulyás, 2018: 189.; Gulyás, 2021: 43–53. A bizottsági vitáról lásd részletesen: Ormos, 1983: 188–197.; Ádám–Ormos, 1999: 110–115., 117–125., 127–135., 138–154., 159–165., 182–184. és 186–215.

¹⁹⁸ Lásd Ádám–Ormos, 1999: 299–300. A Külügyminiszterek Tanácsa ülésének jegyzőkönyve, 1919. június 11., 303. Clemenceau francia miniszterelnök távirata a magyar, cseh-szlovák és román kormánynak, 1919. június 13. A békekonferencia által ekkor kijelölt, s az ún. Clemenceau-jegyzékben szereplő határokat lásd A párizsi békekonferencia kijelölte a határokat. *Népszava*, 1919. június 19., 1–2.

¹⁹⁹ Új időszámítás. *Makói Újság*, 1919. június 18., 3.

százados hálaadásra szólította föl a katonákat annak örömére, hogy „*az ősi» román földet, Makót újra kezük között tarthatják*”.²⁰⁰

A román csapatok bevonulását a közigazgatás átvétele követte. A vármegye feletti hatalmat 1919. június 19-én vette át az új polgári prefektus, Gheorghe Popovici (dr. Popovits György) kisjenői ügyvéd, a viceprefektus, Vincentiu Marcovici (dr. Markovits Vince) nagylaki ügyvéd, valamint a titkár, Iulian Givulescu (dr. Givulescu Julián) ügyvéd.²⁰¹

A hatalomátvételt követően jószerivel azonnal beindult a megszállt területek kifosztására szakosodott román gépezet is. A makói székhelyű ún. 10. számú rekviráló bizottság (Comisia Regională de Rechiziție Nr. 10.) egyes községekben – például Földeákon – már június elején elrendelte az iparcikkek és gazdasági felszerelések, valamint az állatok összeírását, bár azok elszállítására akkor még nem kerítettek sort, továbbá megtiltották az állatok adásvételét is.²⁰² Mindemellett megakadályozandó, hogy az itteni javakat és élelmiszereket egyéb célokra, például közélélmezésre használják föl, 1919. június 16-án a rekviráló bizottság rendeletet adott ki, amelyben arról tájékoztatták Földeák elöljáróit – de valószínűleg a hatáskörükbe tartozó többi település elöljáróit is –, hogy „*e községből sem élelmi cikkeket, sem semmi más bármiféle dolgot másnak a rendelkezésére, mint a fenti [10. számú rekviráló] bizottságnak kiadni nem szabad. Jovin György közélélmezési kormánybiztos Földeák községben nem illetékes rendelkezni*”.²⁰³

²⁰⁰ A vármegye alispánjának a törvényhatósági bizottsághoz intézett jelentése a vármegyének 1919-ik második félévi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1920. március 27., 51.

²⁰¹ MNL CSML ML, IV.455.b. 277/1942. Jegyzőkönyv a vármegye feletti impérium átvétele tárgyában, 1919. június 19.; Csanádmegye új prefektusa. *Makói Újság*, 1919. június 19., 3.

²⁰² MNL CSML ML, IV.408.b. 7517/1919. A Központi járás főszolgabírói hivatalában 1919. június 4-én fölvetett jegyzőkönyv; MNL CSML ML, IV.408.b. A földeáki jegyző jelentése az alispánnak, 1919. június 11.

²⁰³ MNL CSML ML, V.105.b. 1581/1919. a 10. számú rekviráló bizottság 1. számú rendelete, dátum nélkül. Az érkeztető bélyegzőn 1919. június 17-i dátum szerepel.

A franciák kivonulását követően, június 20-tól aztán valóban üzemszerűen megkezdték a rekvirálások végrehajtását; Földeák után Magyarcsanádon, Apátfalván, majd a Központi járás többi településén, június végétől pedig Makón is.²⁰⁴ Habár a felháborodás óriási volt a meginduló rekvirálások kíméletlensége miatt, s mint Tarnay Ivor alispán utóbb fogalmazott, „*Lassú, de mélyre terjedő forrongás jelei kezdtek mutatkozni*” az érintett lakosság körében,²⁰⁵ az indulatok csak Apátfalván szabadultak el oly mértékben, amelyek lázadáshoz vezettek.

A lázadás előzményei

Ha valaki áttekinti az apátfalvi lázadás és az azt követő román vérengzés korabeli forrásait és az eseményt megemlítő későbbi publikációkat, rögtön azzal szembesülhet, hogy számos ellentmondás feszül bennük mind a történések lefolyását, mind pedig az áldozatok számát illetően. Abban minden forrás és későbbi interpretáció egyetért, hogy az események kiváltó oka a mértéktelen román rekvirálás, illetve a lakosságot ért, gyakran fizikai tettelegességgig fajuló és folyamatos inzultus volt.

A Kelet-Magyarországot megszálló erdélyi csapatok főparancsnoka, Gheorghe Mărdărescu tábornok és vezérkari főnöke, Ștefan Panaitescu tábornok 1919. május 16-án bocsátotta ki a 31. számú rendeletet, amely – úgy mond – a megszálló román csapatok ellátása érdekében azonnali rekvirálás bevezetéséről szólt. A rendelet szerint „*Hogy a rekvirálási kötelezettség az összes lakosokra egyformán legyen elosztva és*

²⁰⁴ Petrovics, 1921: 93. és 98., MNL CSML ML, V.72.c. 1832/1920. Comisia Regională de Rechiziție Nr. 10. Macău. Proces Verbal Astazi 16. octombrie 1919.; Uo. IV.408.b. 7517/1919. Földeák jegyzőjének jelentése a fősolgabíróhoz, 1919. június 28., MNL CSML ML, IV.408.b. V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla apátfalvi községi jegyző hivatalos jelentése, 1921. augusztus 3.

²⁰⁵ A vármegye alispánjának a törvényhatósági bizottsághoz intézett jelentése a vármegyének 1919-ik második félévi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1920. március 27., 53.

*hogy felismerhető legyen, hol van nagyobb készlet, ahonnan rekvirálni lehessen anélkül, hogy a már úgyszólván nélkülözésben levő lakosság még nagyobb nyomorban ne maradjon, a községi hatóságok kötelesek ezen rendeletnek a községbeni kifüggesztésétől számítva 6 nap alatt, a kiadott minták szerint, táblázatokat készíteni a községben levő összes terményekről, ú[gy] m[int] bármimű állatokról, országos járművekről, amelyek gépek vagy állatok által vontattak, bármimű földművelési és ipari terményekről, kiváló minőségű gyapjú, dohány és bőr anyagokról, valamint bármimű gyárakról, egyszersmind kimutatva termelő képességüket is.*²⁰⁶ Arról, hogy mit értettek a román megszálló hatóságok a „bejelentendő eszközök és elsőrendű feldolgozott és fel nem dolgozott anyagokon”, azt plakátokon és a sajtó útján is tétélesen közzétették. Ebben például az élelmiszerkészletek (búza, kukorica, rozs, árpa, bab, lencse, burgonya, cukor, liszt és még számos termék) és a „mindennemű gazdasági és mezői eszközök” (kapák, lapátok, csákányok, fűrészek, kalapácsok, üllők, ollók, gyaluk, malterlapátok stb.) mellett a drótokon, szögeken, villanykörtéken, lakatokon keresztül a préselt vaslapokig, a cementig, a maró szódáig és a vásári ponyváig, az autóktól és motorkerékpároktól a lovas kocsikig és talicskáig gyakorlatilag mindenre kiterjedt az összeírandó – és rekvirálható – áruk és termékek köre.²⁰⁷ A román hatóságok mindemellett azt is nyomatékosították, hogy a fenti rendelkezések nem ismerete – különösen a tanyai lakosság vonatkozásában – senkit sem mentesít a végrehajtási kötelezettség teljesítése alól.

Az összeírások természetesen nem öncélúak voltak, hanem a megszállást követően szinte azonnal meginduló rekvirálásokat készítették elő. Nem véletlenül jegyezte fel ezekben a napokban (1919.

²⁰⁶ Az erdélyi csapatok főparancsnoka 31. sz. rendelete. *Makói Újság*, 1919. június 19., 2–3. A rendeletet – más fordításban – közli: L. Balogh, 2020: 165–167.

²⁰⁷ Mit kell bejelenteni? A román megszálló csapatok rendelete. *Makói Újság*, 1919. június 19., 3.

június 14-én) a naplójába Kelemen Béla ügyvéd, a szegedi ellenforradalmi kormány belügyminisztere: „*A hivatalos román rekvirálási rendelet szerint mindent, még a szöveget is a legnagyobb részletességgel össze kell írni, hogy megállapíthassák: miből és mennyi készlet van. Azután fognak rendelkezni, hogy miből és mennyit vesznek el, s hogy az üzemek vezetésére mennyit hagynak meg.*”²⁰⁸ A félelmek tehát nem voltak alaptalanok, mert ha a románok mindazon termékeket és áruféleségeket elkönfiskálták volna, melyek összeírására a helyi hatóságok számára utasítást adtak, gyakorlatilag nemcsak a lakosság közvetlen létfenntartását és a napi megélhetését veszélyeztették volna, hanem a termelés újraindításának feltételeit is. A lakossági felháborodás éppúgy, mint a feszültség ezért tapintható volt ezekben a napokban, különösen azokon a településeken, amelyek már korábbról román fennhatóság alá kerültek, és ahol ekkor már nem csupán az összeírásokról rendelkeztek – mint az 1919. június 17-én megszállt Makón–,²⁰⁹ hanem magának a rekvirálásnak az elrendeléséről és végrehajtásáról is.

Június közepén már folyamatosak voltak a rekvirálások a megszállt területeken. Orosházáról lovakat, Szentestről is állatokat, Hódmezővásárhelyről pedig a malmok berendezéseit szerelték le és szállították el a románok.²¹⁰ A gátlástalanul kifosztott települések közé tartozott Apátfalva is, ahol a feszültség már olyan erős lehetett a korábban végrehajtott termény- és géprekvirálás miatt, hogy a román hatóságok június 22-én vasárnap – egy nappal az elrendelt állatrekvirálás végrehajtása előtt – külön közleményt tettek bele a *Makói Újság* című napilapba, annak érdekében, hogy a korábbi napok intézkedései nyomán

²⁰⁸ Kelemen, 1923: 271.

²⁰⁹ Makón éppen 1919. június 23-án – az apátfalvi lázadás napján – keltezték azokat a kimutatásokat, amelyek a városban található gazdasági gépekről és eszközökről, gyárakról és állatállományról állítottak össze. Ezeket a részletes kimutatásokat lásd MNL CSML ML, V.72.c. 1832/1920. iratcsomó.

²¹⁰ Kelemen, 1923: 271.

felkorbácsolt indulatokat mérsékeljék. A közlemény szerint „*Román rekvirálás veszi kezdetét a jövő héten Apátfalván és környékén. A rekvirálás a hadsereg részére történik és nem terjed túl azon a mértéken, amely a hadsereg szükségleteinek kielégítésére szükséges. A román parancsnokság figyelmezteti a lakosságot, hogy viselkedjék nyugodtan, mert izgatottságra nincs ok.*”²¹¹ Ennek azonban már semmilyen ráhatása nem volt az órákon belül kitörő lázadásra, azt már ilyen megnyugtató szánt közlemény nem akadályozhatta meg, mert az apátfalviaknak egészen más tapasztalatai voltak az ott már korábban is végrehajtott rekvirálásról, mint az a jelzett cikk alapján jóhiszeműen feltételezhető lenne. Azt is sejthette mindenki, hogy a megszállók nem fognak kesztyűs kézzel bánni a megszállt területek lakosságával, s a cél a terület teljes kifosztása lesz.

Arról, hogy Apátfalva pontosan mikor került idegen – először francia – megszállás alá, jelenleg nincs kétségbevonhatatlanul pontos és egyértelmű adatunk. Az általánosan elfogadott dátum 1919. május 5-e, amikor a francia csapatok bevonultak Apátfalvára, ott mindössze öt napig maradtak, s helyüket akkortól, tehát május 11-től foglalták el a románok, akik nem is vonultak ki egészen 1920. március 29-ig.²¹² Benó József plébános 1920. április 9-i felterjesztése Lukács állításával szemben két nappal későbbre, május 7-re teszi a Paul Foriel-Destezet alezredes által vezetett francia egység bevonulását, s az ő adatközlése szerint az itt

²¹¹ Román rekvirálás. *Makói Újság*, 1919. június 22., 3.

²¹² Tóth, 2000: 32.; ARKEI, Az Apátfalvi Róm. Kat. Egyházközség Historia Domusa; Koller, 1929: 300–302. Koller Apátfalva románok alóli felszabadulását 1920. április 30-ra tette, de ez nyilvánvalóan téves adat. A románok kivonulásának napja Koller állításával szemben egészen biztosan március 29. volt, az a nap, amikor Makót is kiürítették és átadták a magyar közigazgatásnak. Ami viszont tény, hogy a magyar csendőrség március 31-én vonult be a községbe, ezen a napon hálaadó istentiszteletet is tartottak az apátfalviak. Erről lásd MNL CSML ML, IV.463.b. 740/1920. S. Nagy István községi bíró és Lengyel János jegyző jelentése, 1920. április 6.;

hagyott francia szakasz nem 5, hanem 12 napig maradt Apátfalván, így a románok csak május 19-én vették birtokba a községet.²¹³

Noha nincs a birtokunkban hitelt érdemlő bizonyíték egyik állítás alátámasztására vagy cáfolatára sem, kétségtelenül Benó állítását erősíti az Erdélyi Katonai Parancsnokság műveleti naplója, amely 1919. május 7-re tette a franciák Apátfalvára érkezését.²¹⁴ Benó ugyanakkor azt is leírta, hogy a románok előőrsei már május 14-én – tehát a francia megszállás napjai alatt – megérkeztek a községbe. Egészen pontosan nem katonai előőrsről volt szó, hanem az Apátfalva és Őcsanád közötti Maros-híd ellenőrzése céljából érkezett ide egy néhány fős hídőrség egy őrmester vezetésével, melynek feladata a Maros-híd északi oldalának őrzése volt. A híd túloldala ugyanis ekkor már szerb ellenőrzés alatt állt. Benó azt is megjegyezte, hogy ennek a román hídőrségnek a tagjai – ellentétben a franciák magatartásával – az első pillanattól kezdve erőszakosan léptek fel a lakossággal szemben, s rögvest ki akarták tűzni a községházára a román zászlót, melyet csak a helyi francia parancsnok határozott fellépése akadályozott meg.

Abban mindkét forrás, tehát Benó is és Lukács is egyetért, hogy a francia csapatok képviselői a körülményekhez képest korrekt módon viselkedtek a lakossággal, nem zaklatták őket, az ellátásukhoz szükséges élelmiszereket készpénzért és rendes piaci áron vásárolták, továbbá a közbiztonság fenntartása érdekében a helyiekből egy rendfenntartó alakulatot – Lukács szerint fegyveres népőrséget, Benó szerint 20-30 fős polgárőrséget vagy „*fehér gárdát*” – szerveztettek, melynek felfegyverzéséről maguk a franciák gondoskodtak. Ellenben a helyükre érkező románok „*az első perctől kezdve gyűlölettel viseltettek a lakosság iránt,*”²¹⁵

²¹³ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.

²¹⁴ Ciubotă–Nicolescu–Tucă, 1998: 191.

²¹⁵ MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla községi jegyző hivatalos jelentése, 1921. augusztus 3.

illetve „*azonnal a legbrutálisabb módon kezdtek viselkedni.*”²¹⁶ Ez többek között azt jelentette, hogy amint a franciák eltávoztak Apátfalváról, a román zászlót azonnal kitűzték a községházára, haladéktalanul lefegyverezték a franciák által felállított polgárőröket, tagjaikat megverték, karszalagjaikat letépték, Lukács Béla jegyzőt pedig tetteleg is bántalmazták. A román grancsárok parancsnoka ugyanis magához rendeltette Lukácsot, akinek utasításba adta, hogy az irodát még aznap estig szereltesse fel telefonnal, pontosabban „*építse fel a telefont, mert a vörösök elrontották.*”²¹⁷ Miután a jegyző a tolmácsként magával vitt Fendler Gusztáv kereskedő útján közölte a román őrmesterrel, hogy ezt képtelenség a megadott időpontig teljesíteni, mindkettőjüket megbotoztatta.²¹⁸ Az ilyen megalázások aztán nap mint nap folytatódtak.

Az Apátfalván tartózkodó román egységekről annyi tudható, hogy az először megérkező – Koller István szerint 10 fős, Lukács Béla feltételezhetően túlbecsült száma alapján 20 fős – hídőrség,²¹⁹ amely egy bizonyos N. (Nicolae?) Ciobanu főhadnagy által parancsnokolt, és ekkor Makón állomásozó, egyébként máramarosi székhelyű 3. grancsárezred 7. századának kötelékébe tartozott,²²⁰ a község keleti részén, a Kereszt utca

²¹⁶ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.

²¹⁷ JAM NA, 134-90. Szigeti János visszaemlékezése, 1938.

²¹⁸ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.; MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla községi jegyző hivatalos jelentése, 1921. augusztus 3. Lukács szerint nem bottal verték meg, hanem a román őrmester csatos derékszíjjal verte. HL, IV.74. 1937/126. Lukács Béla tanúvallomása, 1936. szeptember 18.

²¹⁹ A 20 fős grancsár alegységre vonatkozó adat szerepel a Fazekas Imre elleni per elsőfokú ítéletének indoklásában is, de ennek az adatnak a forrása Lukács Béla tanúvallomása volt. HL, IV.74. 1937/126. M. Kir. Szegedi Honvéd Törvényszék ítélete, 1937. szeptember 30.

²²⁰ A Makón állomásozó és a teljes határszakaszon (így Apátfalván) szolgálatot ellátó grancsár alegység beosztásának meghatározásánál egyetlenegy direkt forrásunk van, ahol ez a megjelölés konzekvensen és megkérdőjelezhetetlenül megjelenik: a makói kórház ápolási törzskönyve. MNL CSML ML, VIII.801. 47. kötet. Ápolási törzskönyv az 1919. évre, 387. számú bejegyzés. Lásd még uo. 296., 331., 379., 437., 475. és 476. számú bejegyzést.

két parasztházában rendezkedett be.²²¹ Itteni parancsnokuk egy őrmester, vélelmezhetően a magyar származású egykori káplár, Fazekas Imre volt.²²² Rajtuk kívül egy pontosan meg nem határozható időpontban érkezhetett a községbe egy – Benó szerint 9, Lukács Béla szerint 8 fős – román csendőralakulat is, akikről viszont keveset tudunk. Ők adataink szerint a nagyszebeni székhelyű 4. csendőrdandár 9. aradi csendőrezrede alárendeltségébe tartoztak, és június 23-án már bizonyosan Apátfalván voltak.²²³ Az utóbbiak parancsnoka egy „Gyorgyea Farka” nevű guradobrai (Hunyad vármegye) illetőségű favágó volt,²²⁴ akinek a valódi neve talán Gheorghe Farca lehetett.

A románok apátfalvi berendezkedése minden bizonnyal kiélezte a helyi feszültségeket, hiszen voltak, akik elfogadták a helyzetet és beletörődve tűrték volna a mindennapos megaláztatásokat, és persze akadtak olyanok is a községben, akik nyíltan, vagy csak a háttérben meghúzódva hangot adtak a nemtetszésüknek, s talán bujtogattak is román megszállók ellen. A helyi társadalom belső törésvonalait és a meg bomló viszonyokat jól mutatja, hogy az apátfalviak elkezdtek egymást feljelentgetni a román hatóságoknál. Sóki Mihály községi bíró például bejelentést tett a helyben állomásozó román csendőröknél Kohn Mór kereskedő, vármegyei törvényhatósági bizottsági tag Izidor nevű fia

²²¹ Koller, 1929: 300. A román granicsár alegységet vezető őrmester özv. Gyürki Andrásné Borbély Katalin házában lakott, míg a katonákat Beke Anna szomszédos házában helyezték el. HL, IV.74. 1937/126. Takács Istvánné Gyüge Erzsébet tanúvallomása, 1936. október 24.; Uo. Lukács Béla tanúvallomása, 1936. szeptember 18.

²²² Az ellene folyó bizonyításai eljárás iratait lásd HL, IV.74. A M. Kir. Szegedi Katonai Törvényszék iratai. 1937/126. Fazekas Imre ügye; HL, I.31. HM 526415/ált.13-1942. Fazekas Imre perújrafelvételi kérelme.

²²³ MNL CSML ML, V.72.c. 16637/1919. a román megszálló csapatok élelmezésével kapcsolatos iratcsomó; Koller, 1929: 300.; JAM NA, 134-90. Szigeti János visszaemlékezése, 1938.; HL, IV.74. 1937/126. Lukács Béla tanúvallomása, 1936. szeptember 18.;

²²⁴ HL, IV.74. 1937/126. Kriván Zoltán levele az államrendőrséghez, 1936. október 25.; Uo. Kriván Zoltán tanúvallomása, 1936. november 17.

ellen azzal a váddal, hogy a román katonaság ellen izgatott. A fiatalembert aztán csak másfél nap múlva engedték szabadon, miután sem Sóki, sem a csendőrök nem tudták bizonyítani az izgatás vádját.²²⁵ Ezzel együtt is az eset jól mutatja azt a végtelenül feszült, sőt kiélezett szituációt, amit a románok önkényeskedései a községben kiváltottak.

A folyamatos zaklatásokon túl az apátfalvi helyzet különösen azt követően mérgesedett el, hogy a román hatóságok – Benó szerint június közepén, Lukács szerint (ami valószínűbb) már június 2-án – elrendelték, hogy a községi előjáróság június 7-ére készítsen egy kimutatást. Ebben a községben fellelhető mezőgazdasági és háztartási gépeket (cséplőgépeket, lokomotívokat, ekéket, vető- és aratógépeket, kerékpárokat, varrógépeket stb.) és lábas jószágokat (lovakat, teheneket, sertéseket stb.) kellett számba venni. Az összeírás, amely a községben „*általános izgalmat keltett*”,²²⁶ teljesen szinkronban volt a Mărdărescu tábornok által 1919. május 16-án kibocsátott 31. számú paranccsal. Az összeírás végrehajtását megtagadni nem lehetett, azt a községi jegyző határidőre be is terjesztette, bár arról nincs információnk, hogy az mennyire volt teljes és alapos, hiszen a gazdák érdeke nyilvánvalóan az volt, hogy eszközeik egy részét eltitkolják, illetve már amennyire lehetett, elrejtsek. Az összeírást követően a következő lépés a lajstromba vett mezőgazdasági gépek és eszközök összehordatása és elszállítása volt.

A románok a megszállt területeken végrehajtott rekvirálások lebonyolítása érdekében külön katonai egységeket és egy külön szervezetet, az ún. rekviráló bizottságokat vetették be. A Tiszántúli megszállt területeken – de kifejezetten a katonai megszállás alá eső zónában – összesen 16 rekviráló bizottságot (Comisia Regională de

²²⁵ MNL CSML ML, IV.408.b. 8626/1919. Kohn Mór feljelentési jegyzőkönyv, 1919. június 6.

²²⁶ MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla községi jegyző hivatalos jelentése, 1921. augusztus 3.

Rechiziție) hoztak létre. Az 1. számú Kisvárdá, a 2. számú Nyíregyháza, a 3. számú Búdszentmihály (a mai Tiszavasvári), a 4. számú Újfehértó, az 5. számú Hajdúböszörmény, a 6. számú Debrecen, a 7. számú kül-Debrecen, a 8. számú Hajdúszoboszló, a 9. számú Karcag, a 10. számú Makó, a 11. számú Gyoma, a 12. számú Mezőtúr, a 13. számú Szarvas, a 14. számú Kunszentmárton, a 15. számú Szentés, míg a 16. számú Hódmezővásárhely székhellyel működött.²²⁷ E rendszert – az akkor még a franciák által megszállt Makó kivételével – 1919 májusától léptették életbe a románok, s egészen a rekvirálás rendjének november eleji átfogó átszervezéséig, amikor a 16 rekvirálási bizottság összevonásával 6 rekvirálási alzónát létesítettek, e szervezeti struktúrában végezték a konfiskálásokat.²²⁸

Mint Petrovics György makói polgármestertől tudjuk, június elején, tehát még a francia megszállás időszakában, a román kir. 4. rekviráló századdal megerősítve megérkezett Makóra a román rekviráló bizottság, melynek élén „Stajkovics Romulus” (Romul Staicoviciu) százados, valamint „Jonescu Alexander” (Alexandru Jonescu) állatorvos százados állt. Bár ők ekkor még a városban nem léptek akcióba, de ez persze nem akadályozta őket abban, hogy a korábban már román megszállás alá kerülő településeken – így Apátfalván – megkezdjék a rekvirálásokat.²²⁹ Azt viszont nem tudjuk, hogy ez a 10. számú rekviráló bizottság, amelynek kompetenciája Makó városra és a Központi járás településeire terjedt ki, egészen pontosan mikortól rendezkedett be Makón. Viszont az tény, hogy amikor a túlzott rekvirálás miatt az apátfalviak küldöttséget menesztettek

²²⁷ MNL CSML ML, IV.408.b. 13433/1919. A katonailag megszállt területek parancsnokságának leírata a makói katonai delegátusnak, 1919. november 11. Lásd még ugyanezt: MNL CSML ML, IV.463.b. 2928/1919.

²²⁸ Uo.; A rekvirálások rendje. *Makói Újság*, 1919. december 21., 3–4.

²²⁹ Petrovics, 1921: 93. és 98.; MNL CSML ML, V.72.c. 16446/1919. Pák Kálmán gazdasági tanácsnok feljegyzése a román kir. 4. rekviráló század étkeztetéséről, 1919. október 28.

Joneşcu századoshoz, akkor nem Makóra, hanem Magyarcsanádra mentek, ami azt feltételezi, hogy az ő állomáshelye ezekben a napokban még nem Makón, hanem Magyarcsanádon volt, ahol egyébként már Apátfalvát megelőzően megkezdték a rekvirálást.²³⁰

A bizottság két tisztje között munkamegosztás volt, míg Staicoviciu – mint a román Ipari és Kereskedelmi Minisztérium (Ministerului de Industrie şi Comerţ) megbízottja – a gépek, berendezések és eszközök rekvirálását irányította, addig Joneşcu – mint a román Földművelésügyi és Mezőgazdasági Minisztérium (Ministerului de Domenii şi Agricultură) delegáltja – a lábasjóságok és mezőgazdasági termények összegyűjtését és elszállítását felügyelte.²³¹ Ahhoz nem férhet kétség, hogy a gépek és eszközök rekvirálását irányító Staicoviciu százados, aki június 18-i dátummal rendelte el ezek vasútállomásra szállítását és bevagonírozását, alapos munkát végzett Apátfalván. Nem véletlen, hogy az apátfalviak azért menesztettek küldöttséget Joneşcu századoshoz Magyarcsanádra, hogy *„méltányosságot, emberséget kérnek tőle az állat rekvirálásnál, nehogy úgy bánjon velük, mint Sztajkovics [sic!] a gazdasági eszközök elvételénél, aki ebbeli munkáját oly alaposan végezte, hogy a szerencsétlen gazdák legtöbbszörnek egy ép kapája sem maradt, mellyel földjét tovább munkálhatta volna.”*²³²

A Benó-féle beadvány plasztikus képet nyújt arról, hogyan történt a rekvirálás. Érdekes innen idézni: *„A június 23-át megelőző hét folyamán a román katonák a férfiakat erőszakkal kényszerítették, hogy a kíméletlen módon elrekvirált gazdasági eszközöket a pályaudvaron bevagonírozzák, de mivel az embereknek nem volt nagy kedvük, hogy a tőlük erővel elvett gazdasági eszközöket maguk segítségére elszállítani, ezen gyűlöletes munkától mind szabadulni iparkodtak.*

²³⁰ MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla községi jegyző hivatalos jelentése, 1921. augusztus 3.; JAM NA, 134-90. Szigeti János visszaemlékezése, 1938.

²³¹ MNL CSML ML, V.72.c. 1832/1920. Comisia Regională de Rechiziţie Nr. 10. Macău. Proces Verbal Astazi 16. octombrie 1919.; MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla községi jegyző hivatalos jelentése, 1921. augusztus 3.

²³² Uo.

*A román katonák a férfiakat az utcán elfogták, vagy a házakból kihurcolták és puskatussal meg ostorral hajtották őket munkára. Az emberek ütlegetése szombaton és vasárnap (június 21 és 22-én) tetőpontra bágott. A román katonák ezen brutalitása miatt óriási volt az elkeseredés. A fiatalabb férfiak, ha csak teheték, otthon elrejtőztek vagy a tanyákra menekültek, hogy a katonák kegyetlenkedésétől szabaduljanak.*²³³ A szöveg nem csupán a kíméletlen, sőt kegyetlen rekvirálás tényét támasztja alá, de azt is jelzi, hogy az elkönfiskált eszközök bevagonírozása és elszállítása sem ment könnyen: a június 18-i dátummal elszállítani tervezett gépek és használati cikkek szállító szerelvény június 21–22-én még bizonyosan az apátfalvi vasútállomáson tartózkodott, sőt nagy valószínűséggel a lázadás napján, június 23-án is ott volt még. Van ugyanis olyan információnk, hogy az apátfalvi lázadók által megtámadott, s a 4. rekviráló századhoz tartozó katonák egy része éppen ezeknek a vagonoknak a bepakolásával volt elfoglalva a támadás pillanatában.²³⁴

Az apátfalviaknak ebben a helyzetben két eszközük lehetett nemtetszésük kifejezésre juttatására: egyrészt a passzív ellenállás, másrészt a tiltakozás, s mindkettővel éltek is. A rekvirálás bojkottálása nem csupán a gépek és használati tárgyak bevagonírozása előli elmenekítésében nyilvánult meg, hanem a lábas jószágok beszolgáltatásának megtagadásában is. A román rekviráló bizottság ugyanis június 21-re írta elő az állatállomány (lovak, szarvasmarhák, sertések, juhok) felhajtását a vasútállomástól nagyjából fél kilométerre lévő, s a helyiek által csak bagaziumnak²³⁵ nevezett nagy dohányraktár elé, azonban az apátfalvi

²³³ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.

²³⁴ JAM NA, 134-90. Szigeti János visszaemlékezése, 1938.

²³⁵ Az arab (török) eredetű „maghazin”, azaz raktár, árulerakat szóra visszavezethető „magazin” szó torzult, népies alakja. Zaicz, 2006: 504. Az apátfalviak által használt alakot Gárdonyi Géza is megőrizte *Az én falum* című regényében: „*A magazint úgy ejti ki, hogy bagazium, a féderveiszről meg azt mondja: fédörbajsz.* [kiemelések az eredeti szövegben – M. A.]” Gárdonyi, 2012: 81.

gazdák ezt megtagadták, és a megadott időpontban egyetlenegy állatot sem vittek a megjelölt helyszínre. Mint Benó József plébános 1920. áprilisi beszámolójából tudható, Jonescu kapitány „*toporzékolt dühében, a bírót kerestette, Lukács jegyzőt pedig lelövessel fenyegette, de végre lecsillapodott és kijelentette, hogy a marhaállomány rekvirálását június 23. délután 2 órára halasztja, akkor mindenki hajtsa fel az állatokat, a szegényebbektől, kik abból élnek, nem fognak rekvirálni, a tehetősebb gazdáktól pedig jószág arányában.*”²³⁶ Úgy tűnik, hogy az apátfalvi gazdák által követett passzív rezisztencia sikerre vezetett, hiszen ekkor nem csak erőszak alkalmazására nem került sor, hanem a rekvirálás elhalasztását is sikerült elérni. Ugyanakor mindenki sejthette, hogy ez csupán a pillanatnyi helyzet feloldását jelentette, a rekvirálás tényét és nagyságrendjét ez a késlekedés aligha befolyásolja.

Ezt támasztotta alá a rekvirálás mértéke elleni tiltakozási akció kudarca is. Pontosan nem tudható, hogy mikor és hova küldték a tiltakozó delegációt. Benó József plébános szerint előbb Makóra, majd ezt követően – egy újabb időpontban – Szegedre mentek az apátfalvi küldöttek, míg Lukács Béla jegyző szerint június 23-án reggel és a Magyarcsanádon állomásozó Jonescu kapitányhoz próbáltak eljutni, de nem értek el odáig, mert egy őrszem rájuk lőtt, megghiúsítva ezzel a Jonescunál tett látogatást, s elindítva ezzel az aznapi véres események folyamatát.²³⁷ Azt, hogy a két állítás közül feltételezhetően a Benó-féle a hiteles, Szigeti János visszaemlékezése is megerősíti, aki azt állította, hogy Szigeti János idősebb gazda (csak névrokona az emlékezőnek) az apátfalviak egyik küldötteként Kiszomborig jutott, de onnan visszazavarták őket a románok, így a delegációjárás sikertelennek

²³⁶ MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla községi jegyző hivatalos jelentése, 1921. augusztus 3.

²³⁷ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.; MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla községi jegyző hivatalos jelentése, 1921. augusztus 3.

bizonyult.²³⁸ Gyakorlatilag ezt fejtette ki ennél jóval bővebben a Benó-féle beszámoló is. Eszerint a gazdasági eszközök konfiskálása miatt elkeseredett apátfalviak küldöttséget menesztettek a „*Makón székelő román parancsnokhoz, ki előtt a túl szigorú rekvirálás miatt panaszt emeltek és a rekvirálás enyhítését kérték*”, azonban a küldöttség eredménytelenül tért vissza a községbe.

Hogy ez a Makón székelő román parancsnok személy szerint ki volt, pontosan nem tudjuk. Lehetett akár Gheorghe Rambela őrnagy, a várost akkor megszálló és itt állomásozó román cālărași lovas alegység parancsnoka, bár nem tudjuk, volt-e egyáltalán bármilyen ráhatása a bizottság itteni tevékenységére. Lehetett ugyanakkor a rekviráló bizottság két tisztje, Staicoviciu és Jonescu kapitány valamelyike is a jelzett parancsnok, hiszen a rekvirálást ők irányították. Ha Jonescu fogadta őket, akkor az azt jelenti, hogy a székhelyét ekkor már Magyarcsanádról áttette Makóra, szemben Lukács Béla jegyző állításával. Mindezt azonban forrás hiányában eldönteni nem lehet. A tény az, hogy bárki is fogadta őket Makón, a látogatás sikertelennek bizonyult, az ottani válasz tehát elutasító volt. Ekkor és ezért határoztak arról a helyiek, hogy megpróbálnak Szegedre eljutni az ottani francia parancsnoksághoz, hogy panaszukat előadják, és próbálják elérni, hogy a francia parancsnok intse mérséklethez a szövetséges román hadsereg rekvirálóit.

E forgatókönyv azért is hiteles lehet, mert az apátfalviak a néhány napos francia megszállás alatt kedvező benyomást szereztek az akkori viszonyokról, hiszen a franciák nem rekviráltak, hanem a számukra szükséges árut piaci áron megvásárolták, tehát logikus volt, hogy ha már a románokkal nem boldogultak, akkor franciáknál próbáljanak eredményt elérni. Az apátfalvi küldöttség azonban ekkor sem járt sikerrel, Makónál ugyanis feltartóztatták őket a románok, utazási igazolványaikat elvették,

²³⁸ JAM NA, 134-90. Szigeti János visszaemlékezése, 1938.

őket pedig visszazavarták. A delegáció tagjai közül csupán Veréb Tamás adóügyi jegyző, Kun-Szabó Béla kereskedő és Juhász János földműves jutott át a román kordonon és ért el Szegedre. Itt azonban – számunkra nem teljesen érthető módon –, talán a nyelvismeret hiánya, vagy a tőlük való félelem miatt, esetleg abból a megfontolásból, hogy a szegedi kormány érdekérvényesítő képessége nagyobb lehet az övékéénél, nem a franciákhoz, ahogyan eredetileg tervezték, hanem az ottani ideiglenes magyar kormány miniszterelnökéhez, gróf Károlyi Gyulához igyekeztek, aki soron kívül fogadta is őket, de eredményt nála sem tudtak elérni. A Benó-féle beszámolót idézve: „*A miniszterelnök meghallgatta a küldöttség panaszát, és erről jegyzőkönyvet vett fel azon ígérettel, hogy a jegyzőkönyvet még aznap átteszi a francia parancsnoksághoz. De figyelmeztette a küldöttséget, hogy a szegedi francia parancsnok nem illetékes ez ügyben intézkedni, azért a jegyzőkönyvet a Konstantinápolyban székelő francia főparancsnoksághoz kell küldeni, míg a jegyzőkönyv odaérkezik és a főparancsnokság részéről az intézkedés megtörténik, hosszabb idő fog eltelni, azért Apátfalvát illetőleg kérelmükkel valószínűleg már elkéstek, de a többi községeket ezáltal talán megmentik a kíméletlen rekvirálástól.*”²³⁹

Arról, hogy pontosan milyen panaszt tettek az apátfalviak, egyetlen autentikus forrással rendelkezünk, azzal a kéziratos jegyzőkönyvvel, amelyet a miniszterelnöki látogatás végeztével felvettek a sérelmeikről. Bár a látogatás központi eleme a rekvirálás miatti panasztétel és segítségkérés volt, a jegyzőkönyvben megemlítették az utazás során elszenvedett megaláztatásukat is, amelyet Benó plébános feljegyzése is rögzített. Azt, hogy az érvényes és szabályszerű francia és román utazási okmányaik ellenére „*A makói vasútállomáson [...] a román rendőrség és határőrség erőszakkal leszállított valamennyiünket, és utazási igazolványainkat eltépvé nyolcz társunkat bekísértek, míg minket elengedtek.*”²⁴⁰ Hogy miért és

²³⁹ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.

²⁴⁰ MNL OL, X.1514. 7048. tekercs. 216–217. Jegyzőkönyv, 1919. június 21.

miért pont őket engedték el, nem lehet tudni, de bizonyosan megfenyegethették őket is, hiszen magát a jegyzőkönyvet, amelyet gróf Károlyi Gyula titkárságán felvettek, nem a saját nevükkel írták alá. Egy megőrződött iratból tudjuk, hogy Veréb Tamás a „Bíró Pál”, Kun Szabó Béla a „Barna Imre”, míg Juhász János a „Boglárosi János” álnévet használta.²⁴¹

A jegyzőkönyv érdemi része az Apátfalva totális kirablásával egyenértékű gép- és eszközrekvirálásról szólt, és felmérhetetlen károk bekövetkeztét vetítette elő. Az apátfalviak szerint a románok a „424 összeírt ekéből 400 drb-ot, 29 aratógépből 25-öt, a cséplőgarnitúrákból 12-t, 350 fogas boronából 300 darabot, 100 drb búza rostából 98 drb-ot, 120 drb vetőgépből 120 drb-ot, 16 drb tengeri morzsólót, 30 drb triórt, az összes kovács műhelyek gépeit, az összes asztalos szerszámokat összeszedték és minden ellenszolgáltatás és elismervény nélkül waggonokba rakva elszállítják.”²⁴² A vasútállomáson összehordatott és akkor még elszállításra váró mezőgazdasági eszközök a község lakóit valóban a megélhetésüktől fosztották volna meg, amelyet még tetézett volna a termények mellett az állatállomány június 23-ára tervezett konfiskálása is. Az apátfalviak azt is különösen fájdalmasnak találták, hogy a megszállók nem egyenlő mércével mértek, hiszen a szomszédos Magyarcsanádot jóval kedvezőbben bírálták el. „A község [ti. Apátfalva – M. A.] színmagyar – olvasható a jegyzőkönyvben –, egyetlen román lakosa sincs.”²⁴³ A szomszédos Magyarcsanád község felerésze román, ott

²⁴¹ Uo. 218. Jegyzőkönyv, 1919. június 21.

²⁴² Uo. 216. Jegyzőkönyv, 1919. június 21.

²⁴³ A statisztikai adatok kicsit mást mutatnak. Az 1910-es népszámlálás szerint 5642 lakosú községben valójában 19 román, továbbá 12 német, 3 szlovák és 6 szerb anyanyelvű személy élt. Az 1920-as népszámlálás annyi változást hozott, hogy az akkor 5741 lakosú községből 11 volt román, 25 német és 2 szlovák anyanyelvű, szerbeket viszont már nem rögzített a népszámlálás. A helyi románok sorsáról, a lázadáshoz és a román megszálláshoz való viszonyukról semmilyen információval nem rendelkezünk. A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása, 1912: 340–341.; Az 1920. évi népszámlálás, 1923: 130–131.

*a rekvirálást oly képpen [sic!] hajtották végre, hogy a mi közösségeink 900%-kal jobban fosztatott ki, mint e község román, szerb lakossága.*²⁴⁴ Az apátfalviak nem csupán az elkeserítő helyzetüket akarták rögzíteni, kérve a szegedi ellenforradalmi kormány közvetítését és segítségét, hanem a helyzet kiváltotta reakciót is: *„A román csapatok magaviselete és eljárása a magyar vidékek általános lázadását és a lakosságnak a bolsevistákhoz való csatlakozását fogja eredményezni.*”²⁴⁵

Az a formula, miszerint a rekvirálás mértéktelensége vissza fogja tolni az idegen megszállók által kifosztott magyar vidék népét a bolsevizmus karjaiba, rendszeresen visszatérő, bár teljesen hatástalan érvelés volt az akkori politikai közbeszédben. Ez az érv nemcsak a szegedi kormány akkori kommunikációjában köszönt vissza, hanem hónapokkal később, a Neuilly-ben tárgyaló magyar béke delegáció érvkészletében is.²⁴⁶

Ugyanakkor az apátfalviak még egy lehetséges forgatókönyvre is ráirányították a figyelmet, amely szintén vészes következményekkel járt volna: *„a magyar vidék általános lázadására”*, amelyre egyébként 1918 késő őszén már volt példa, amikor a bandákban fosztogató katonák és a hozzájuk csapódó civilek garázdálkodása miatt alakultak ki kaotikus viszonyok az ország számos pontján.²⁴⁷ A gróf Károlyi Gyula miniszterelnöknek vázolt apátfalvi közhangulat ezt a forgatókönyvet vetítette elő. S ne feledjük, ekkor csupán két nappal voltunk a június 23-i lázadás előtt.

Azt, hogy a helyzet válságos, nem csupán a háromfős apátfalvi küldöttség szegedi panasztétele erősítette, hanem Vertán Endre Csanád vármegyei aljegyző is, aki ekkor már nem Makón, hanem Szegeden

²⁴⁴ MNL OL, X.1514. 7048. tekercs. 217. Jegyzőkönyv, 1919. június 21.

²⁴⁵ Uo.

²⁴⁶ A magyar béketárgyalások, 1920: 301.

²⁴⁷ Erről lásd részletesen: Csíki, 2018; Hatos, 2018: 172–186., 201–207.; Hatos, 2019; Ablonczy, 2020: 97–109.

tartózkodott.²⁴⁸ Hogy Vertán honnan szerezte az információit, netán találkozott-e az apátfalvi delegátusokkal, nem tudni, de tény, hogy június 23-án terjedelmes levélben fordult a szegedi kormány vezetőihez, amelyben a román rekvirálások várható következményeire hívta fel a figyelmet. Konkrét apátfalvi példái azt támasztják alá, hogy tudomással bírt a község készülő román kifosztásáról. Vertán, noha jószerivel az apátfalvi vérengzéssel egyidejűleg, de legalábbis az események első napján írta meg a levelét, annak bekövetkeztéről és végkifejletéről még nem rendelkezett, nem is rendelkezhetett információval. De az apátfalvi rekvirálás mértéktelensége kapcsán maga is a helyzet várható elfajulásáról írt. Amellett érvelt, hogy az ellenforradalmi kormány próbáljon eljárni annak érdekében, hogy „*a román megszálló csapatok francia csapatokkal a legsürgősebben váltassanak fel, ami különösen Makóra nézve sürgős, tekintve, hogy ezen 40 000 lakossal bíró városban a tulajdonképpeni rekvirálás csak ma [tehát június 23-án – M. A.] kezdődik, tehát a bajnak elejét venni még könnyű volna.*”²⁴⁹

Ahhoz nem fér kétség, hogy a szegedi kormányra hatott az apátfalviak panasza és Vertán Endre levele. Egy másnapi, június 24-i Charles Antoine Charpy tábornokhoz, a Szegedet megszállva tartó francia 76. gyaloghadosztály parancsnokához írt levél ugyanis éppen Apátfalva példájával támasztotta alá a román rekvirálásoknak a társadalmi béke felborulásával és az érintett lakosság teljes egzisztenciális ellehetetlenülésével járó következményeit. A levél nyomatékosítása céljából továbbították annak a jegyzőkönyvnek a franciára fordított változatát is, amelyben az apátfalviak adtak számot a kifosztással felérő rekvirálásokról. A levél – megint csak az apátfalvi hangulat nyomán –

²⁴⁸ Vertán 1919. június 16-án, Makó másnapi román megszállása elől menekült el Szegedre. A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegyei közigazgatás 1919. második félévi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1919. december 31., 335.

²⁴⁹ MNL OL, X.1514. 7048. tekercs. 221–222. 65/1919. Vertán Endre tb. főjegyző levele, 1919. június 23.

rögzítette: „A rekvirálások ilyen mértékben való keresztülvitele a lakosság megélhetését teljesen lehetetlenné teszi, és a termelés csődjét vonja maga után, mely a legrövidebb időn belül anarchikus tünetekben kell, hogy megnyilvánuljon. A mindenéből kifosztott lakosság a bolsevizmusnak fog áldozatul esni, és félős, hogy erőszakosan fog ellenállni a létérdekeit legsúlyosabban fenyegető kifosztásnak”, s ehhez még hozzátették végső érvként: „Kérem Tábornok Urat, szíveskedjék nyomatékosan odahatni, hogy mialatt a francia csapatok a bolsevizmus megállításán fáradoznak, azalatt a román csapatok rendszeres tevékenysége a bolsevizmus rohamos terjedését ne mozgátsa elő.”²⁵⁰

Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy az apátfalviak illetén panasza nem volt egyedi, mivel a román megszállás kezdete óta napi rendszerességgel érkeztek olyan jelentések a szegedi ellenforradalmi kormányhoz, amelyek a legülönbözőbb visszaélésekről, erőszakoskodásokról és fosztogatásokról adtak hírt. Károlyi Gyulának azonban teljesen tehetetlenek voltak. Károlynak a Veréb Tamás megkeresésére adott válasza ezért – amelyben a konstantinápolyi főparancsnokságot nevezte meg, mint arra felhatalmazott szervet, amely a románokat megállíthatta volna –, csöppet sem tekinthető a probléma megoldása előli cinikus kitérésnek, sokkal inkább annak a megélt keserű tapasztalata volt, amellyel nap mint nap szembesült a kéréseikre egyáltalán nem reagáló franciákkal, így Charpy tábornokkal való kapcsolattartás során.

Álljon itt a szemtanú Kelemen Bélának, az ellenforradalmi kormány belügyminiszterének egy az 1919. június 2-i naplóbejegyzéséhez írt, ám nyilvánvalóan a tágabb időszakra vonatkozó tapasztalatait összefoglaló kommentárja, melyet „jegyzetként” minden bizonnyal könyve 1923-as sajtó alá rendezésekor fogalmazhatott meg: „Felemlítendőnek tartom, hogy a Károlyi Gyula kormány szegedi alakulásának első napjától kezdve

²⁵⁰ Uo. 226. Olvashatatlan aláírású levél Charpy tábornokhoz, 1919. június 24.

*Károlyi Gyula ittlétéig napról-napra szakadatlanul érkeztek panaszok a román impérium alatt levő területekről, de különösen Csongrád, Csanád és Békés vármegyék városai és községeiből. Ezen panaszok részint átcsempészett levelekben, részint a román vonalra átszökött egyének útján jutottak a miniszterelnökhöz. A panaszok mindig a szertelen lopás és fosztogatások ellen szóltak; gazdasági eszközök, gépek, malom és más műhelyberendezések, bútorok, házi eszközök, lábas jószág, gabona neműek és más élelmicikkek elrablása, egész községek és tanyák teljes kifosztása képezték a panaszok állandó tárgyát. Azonkívül az emberekkel, védtelen asszonyokkal, gyermekekkel a durva, kegyetlen, sokszor embertelen elbánás, a botozások stb. Károlyi Gyula ezen panaszok ellen szóban és írásban mindig haladéktalanul felszólalt a francia parancsnokságnál és kérte az ő közbenjárását az oláh katonai parancsnokságoknál. Alig múlt el egy nap, hogy ilyen atrocitásokat ne hozott volna Charpy tábornok tudomására és ne kérte volna közbelépését a kifosztott és megkínzott lakosság érdekében. Egyetlen egyszer történt meg, hogy választ kapott Charpy tábornoktól. Ez a válasz annyit tudatott, hogy átirata továbbítva lett a főparancsnoksághoz...*²⁵¹

A franciák hozzáállása gyakorlatilag azt mutatta, hogy a megszállt területek kifosztása kapcsán nem kívántak a románokkal konfrontálódni, akik ezt úgy értelmezhatték – és a valóságban úgy is értelmezték –, hogy szabad kezük van abban, hogy mit és mennyit visznek el a fennhatóságuk alá került településekről. S ha valaki meg is kérdezte volna tőlük, hogy miért annyit – pontosabban miért mindent – szállítanak el, akkor a válaszuk mindig csak az volt, amit ismét csak Kelemen Béla szavaival idézünk: „*ez mind semmi ahhoz képest, amit tőlük requiráltak, kipakoltak a németek és a – magyarok.*”²⁵² Azt Károlyéik pontosan érzékelték, hogy

²⁵¹ Kelemen, 1923: 211.

²⁵² Uo. 271. A románok ilyenkor az 1916. nyári erdélyi betörésükre válaszoló osztrák-magyar és német ellencsapás következményeire gondoltak, amikor a központi hatalmak erői nemcsak Erdélyből verték ki a román csapatokat, hanem a fővárossal együtt a királyi Románia tekintélyes részét is megszállták, 1918. május 7-én különbékére kényszerítve a Bukarestből a moldvai Jászvásárra (Iași) menekülő királyt.

„Már az eddig beérkezett panaszok egybehangzó tartalma is kétségtelenné teszi azt, hogy a megszállott területek ily módon való kifosztása nem szórványos jelenség, hanem felsőbb parancsra rendszeresen történik”,²⁵³ megakadályozni azonban mindezt a franciák közönyössége és érdektelensége folytán lehetetlenségnek bizonyult. Abban, hogy az apátfalviak a lázadás útjára léptek vagyonuk remélt megvédése érdekében, a románok agresszív rekvirálási – valójában kifosztási – stratégiáján túl kétségtelenül szerepe volt a franciák ilyen közömbösségének is.

A Szegedről hazaérkező és küldetésük eredménytelenségéről beszámoló delegátusok kudarcra világossá és egyértelművé tette az apátfalviak előtt, hogy ettől fogva már csak két választási lehetőségük maradt: vagy alávetik magukat a kíméletlen rekvirálásnak, vagy szembeszállnak azzal, és fellázadnak a román megszállók ellen. A vagyonukat és megélhetésüket veszni látó, s emiatt felbőszült apátfalvi gazdák az utóbbi mellett döntöttek.

Azt, hogy Apátfalván pattanásig feszült a helyzet, szinte bizonyosan érzékelték a románok is. Értesülhettek erről a június 18-i gépbevagónírozás megcsúszásából, a június 21-i lábasjóság-rekvirálás bojkottálásából, de minden bizonnyal a Szeged előtt már Makót is megjárt küldöttség panaszából is. A rekviráló román század parancsnokainak reakciója ezért kettős volt. Egyrészt a *Makói Újság* június 22-i számában az apátfalvi rekvirálás elrendeléséről szóló közleményt jelentettek meg, amely a nyugalom megőrzésére szólította fel a lakosságot,²⁵⁴ másrészt – a Benó-féle beszámoló szerint – június 22-én éjjel egy lovasszakaszt küldtek Makóról Apátfalvára²⁵⁵ az itteni román rekviráló alegység

²⁵³ MNL OL, X.1514. 7048. tekercs. 51/1919. Gróf Károlyi Gyula miniszterelnök levele Charpy tábornokhoz, 1919. június 19.

²⁵⁴ Román rekvirálás. *Makói Újság*, 1919. június 22., 3.

²⁵⁵ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.

megegyezésére és a további rekvirálás fegyveres biztosítására. Ezek a vasútállomáson táboroztak le.

Minden bizonnyal így és ezért lehetett június 23-án reggel nagyjából 80 román fegyveres a községben, akikről Koller István emlékezett meg: a 10 határőr és 9 csendőr mellé a rekvirálás végrehajtására érkeztetett 30 gyalogos a román kir. 4. rekviráló századból, s hozzájuk csatlakozott a Benó által is említett további 30 lovaskatona, akik vélhetőleg az ebben az időben Makó helyőrségét adó 1. román lovashadosztály Havasalföldről érkezett 2. călărași ezrede állományához, tehát Gheorghe Rambela őrnagy, makói térparancsnok alárendeltségébe, valószínűleg a 2. század kötelékébe tartoztak.²⁵⁶ A román rekviráló bizottság vezetői úgy gondolhatták, hogy a körütekintő előkészületek és egy ekkora fegyveres erő jelenlétében a rekvirálás gond nélkül végrehajtható lesz. Mint hamarosan kiderült, tévedtek.

A kortárs források eseményleírásai

Arról, hogy pontosan mi is történt Apátfalván 1919. június 23-án reggel, illetve az azt megelőző napon, teljesen egyértelmű és kétségbenvonhatatlanul hiteles forrással nem rendelkezünk. Lukács Béla jegyző átugrik ezen a kulcsfontosságú időszakon. Az ő verziója szerint a gazdák az előző napok mérhetetlen géprekvirálása miatt június 23-án reggel küldöttséget menesztettek a Magyarcsanádon állomásozó Joneșcu századoshoz, hogy méltányosságot kérjenek, de a magyarcsanádi országúton egy őrszem belelőtt a hozzá igyekvő apátfalviakba, akik erre szétszaladtak. Ekkor a menekülőket további lövések érték, melynek következtében egy ember meghalt. Ez oly annyira felbőszítette az amúgy is végletekig elkeseredett apátfalviakat, hogy kaszát, kapát ragadtak, és

²⁵⁶ Koller, 1929: 300.

rávetették magukat a román katonákra. „*Valóságos utcai harc fejlődött ki – írta Lukács –, melyben összesen két polgári egyén és három román katona esett. A többieket a tömeg részint lefegyverezte, részint cirka ötvenkettő embert elkergetett a községből. A katonáktól elszedett fegyverekkel megszállták a község határát, és reggeli 6 órától kezdve délután 2 óráig visszavertek minden a környéken lévő román katonaság részéről jött támadást,*” s csak akkor futottak szét az időközben megerősített román egységek elől, amikor már minden muníciójuk elfogyott.²⁵⁷

Veréb Tamás jegyző még Lukácshoz képest is szűkszavúbb és jóval pontatlanabb, amennyiben emlékiratában csak annyit közölt, hogy „*A végsőkéig elkeseredett hangulat egyes polgárokból személyes megtámadtatásuk alkalmából actiót váltott ki, különösen, amikor Garajkó Péter és Szabó Mihály [sic! Valójában Sóki Garajkó András és Juracsek István – M. A.] lakosokat a román katonák agyonlőttek. Egyes helyeken verekedések fejlődtek ki civilek és katonák között, melyek két román katona halálával és kettőnek sebesülésével végződtek. A délutáni órákban nagyszámú román katonaság lepte el a községet és megkezdődött a »megtorló« munka.*”²⁵⁸

Benó plébános ezzel szemben teljesen más eseménytörténetet örökített meg. Míg Lukács kategorikusan tagadta, pontosabban szempontként fel sem vetette, hogy a gazdák fellépését valamiféle szervezkedés előzte vagy előzhette volna meg, s az eseményeket úgy állította be, hogy a román katonák a békésen és spontán módon vonuló tömegbe lőttek, Benó e tekintetben jóval árnyaltabban fogalmaz. Noha maga is cáfolta, hogy az apátfalviak összeesküdtek volna a román megszállók ellen, finoman azért érzékeltette, hogy talán mégis: „*előzetes összeesküvésről szó sem lehetett*” – szögezte le ebbéli gondolatmenete elején.

²⁵⁷ MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla községi jegyző hivatalos jelentése, 1921. augusztus 3.

²⁵⁸ MNL OL, Filmtár. X.1514. 7048. tekercs. 523–524. Veréb Tamás jegyző emlékirata az apátfalvi vérengzésről, 1919. július.

Majd ezzel szemben arról írt, hogy a vasúti rakodást megtagadók közül június 21–22-én, tehát szombaton és vasárnap tömegesen menekültek a tanyákra, ahol „*nagyobb csoportokba verődve elégedetlenségüknek hangos szóval adtak kifejezést, és a további lépéseket vasárnap délután és éjjel megbeszélték.*”²⁵⁹ Mindez arra utal, hogy Benó szerint – Lukács jegyző elhallgatásával szemben – mégis csak volt, illetve lehetett valamiféle előzetes összebeszélés és valamilyen szervezettség az apátfalviak egységes fellépésében, de ő is úgy interpretálta az eseményeket, hogy azt nem az apátfalviak, hanem a tömegbe lövő románok provokálták ki.

Az ő verziója szerint Lukács Béla jegyző június 22-én a nagymisét követően hirdette ki a román rekviráló kapitánynak a június 23. délután 2 órára esedékes állatfelvezetési parancsát (érdekes, hogy Lukács saját maga ebbéli szerepéről a jelentésében nem tett említést!), amelyet a nőkön és öregeken kívül alig hallhatott más, mivel a férfiak többsége akkor már a tanyákra menekült. Az események nála június 23-án reggel $\frac{3}{4}$ 7 körül vették kezdetüket, de nem a Magyarcsanád felé vezető úton, hanem éppen ellenkező irányban, a vasútállomásnál, ahol nagy lövöldözés kezdődött. Benó maga nem volt ott, tehát csak az abból az irányból „elősiető” emberek elmondásából értesült a történetekről: a tanyákról nagy csapat férfi érkezett a vasútállomáshoz, hogy ott kérjék meg a rekviráló parancsnokot a küszöbön álló állatrekvirálás szigorúságának mérséklésére. Erre ugyanakkor nem kerülhetett sor, mert amikor az emberek a vasútállomás közelében lévő szélmalomhoz értek, a vasútállomást védő román őrség beléjük lőtt. Az ezen felbőszült férfiak a románokra rontottak, és az ott lévő katonákat szétugrasztották, akik a Maros töltése felé menekülve visszafelé lövöldöztek, s az őket üldöző

²⁵⁹ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.

apátfalviak közül két férfit, Sóki G. Andrást és Juracsek Istvánt eltaláltak, akik a helyszínen életüket veszítették.

Két társuk halála még tovább bőszítette az apátfalviakat, akik a fejvesztve menekülő románok hajtóvadászatába kezdtek, s közülük két katonát a Kossuth utcában, az ún. Somogyi-féle iskola előtt, egyet pedig a Templom utcában agyonverték. Miután a lázadók tudták, hogy cselekményük nem marad megtorlatlan, részben a makói országotat átszelő Szárazér-csatornához, részben a Magyarcsanád felé vezető út mellé vonultak, ahol a menekülő románoktól megszerzett fegyverekkel felfegyverkezve tüzelőállást foglaltak el, hogy felvegyék a harcot a vélhetően hamarosan megérkező megtorló alakulatokkal szemben. Számos apátfalvi – kihasználva a pillanatnyi kedvező alkalmat – elmenekült a községből. Voltak, akik Királyhegyesre vagy Kövegyre távoztak, de akadtak olyanok, akik a magyar oldalon őrizetlenné vált Maros-hídon át Ócsanádra menekültek. Ez utóbbiak átjutását a hidat időközben a bánáti oldalon elzáró szerbek századosa is elősegítette.

A Benó-féle beszámoló szerint a hamarosan a község határaihoz érkező, gépfegyverekkel is felszerelkezett román egységek részben Makó, részben pedig Magyarcsanád irányából – ez utóbbi alakulatok szerint Mezőhegyesről vagy Aradról érkezhettek – két tűz közé fogták az apátfalvi ellenállókat, és már *„9 órától kezdve mind sűrűbb lövöldözést lehetett hallani a román katonák részéről (hisz embereink közül alig egynéhánynak volt fegyvere)”,* sőt *„10-11 óra között, már a községben fűtyültek a golyók, és aki csak tehetett, házába zárkózott, mert azt utcán való tartózkodás életveszéllyel járt volna.”* Mivel az apátfalviak tartós ellenállását a fegyverek és a lőszer hiánya megakadályozta, hamarosan menekülni voltak kénytelenek, így a románok gyakorlatilag akadály nélkül vehették birtokba a községet, s három óra

körül már a vasútállomáshoz közeli szélmalomnál álltak.²⁶⁰ Ekkortól vette kezdetét a megtorlás.

A Benó-féle fenti eseményleírásnak bizonyos belső ellentmondásaira fel kell hívnunk a figyelmet. Egyrészt arra, hogy hogyan kezdődhetett a vasútállomásánál „*nagy lövöldözés*”, ha a gazdák Benó szerint eredendően békés szándékkal érkeztek oda az ott tartózkodó rekviráló parancsnok meggyőzésére? Az sem világos, hogy ha békés szándékkal érkeztek oda, akkor honnan szereztek szinte pillanatok alatt fegyvereket, amelyekkel szembe tudtak szállni a rájuk lövő román katonákkal, és egyáltalán, hogyan voltak képesek megfutamítani a fegyverek tekintetében bizonyosan erős túlerőben lévő és nyilvánvalóan akkorra már védekező harcállást elfoglaló, tehát a támadásra minden tekintetben felkészült több tucatnyi román katonát? Nem derül ki Benó verziójából az sem, hogy mi történt mind ez idő alatt a községben állomásozó csendőrség és hídőrség tagjaival, akik kétségtelenül hátba támadhatták volna a vasútállomásnál a rájuk lövő és katonatársaikat szétkergető, a községet birtokba vevő apátfalviakat. A Benó szerint is zömmel kapával és kaszával felfegyverzett gazdákkal szemben a fegyveres csendőrök és hídőrök bizonyosan ütőképes erőt képviseltek, még akkor is, ha az együttes számuk csak húsz fő körül lehetett. Arról, hogy a grancsárokat is megfutamították volna a gyakorlatilag pusztá kézzel küzdő apátfalviak, csak abból következtethetünk, hogy Benó plébános szerint a híd az apátfalvi oldalon őrizetlenül maradt, azon akadálytalanul átjuthattak a menekülők, akik csak a túloldalon botlottak bele a Marostól délre lévő területeket akkor megszállás alatt tartó szerb katonákba.

Az sem egyértelmű a Benó-féle beszámoló alapján, hogy a reggel $\frac{3}{4}$ 7-kor a vasútállomásnál kirobbanó, és nyilván legalább fél óráig eltartó

²⁶⁰ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.

lövöldözés és üldözés híre hogyan jutott el Mezőhegyesre vagy különösen Aradra úgy, hogy onnan már 9 óra tájban katonai egységek érkezhessenek Apátfalvára a lázadás leverésére és a védekező apátfalviak szétkergetésére. Arra sincs magyarázat, hogy az apátfalviak milyen erőforrásokkal rendelkeztek ahhoz, hogy képesek legyenek a „kétfrontos” harcra, és miben bíztak akkor, amikor azt gondolták, hogy a Szárazér felől is és Magyarcsanád felől is képesek lesznek megvédeni a települést. Egyetlen más forrásunk sincs, amely erről a „kétfrontos” harcról emlékezne meg, és ez nem is tűnik életszerűnek. Mivel a támadás leghamarabb az Apátfalvától néhány kilométerre lévő Makóról volt várható, szinte biztosra vehető, hogy az ellenállók minden erőforrásukkal a Szárazér – mint természetes védvonal – védelmére rendezkedtek be, s aligha várhattak gyors román támadást az ellenkező irányban lévő Magyarcsanád felől. Arra sem ad magyarázatot Benó plébános beszámolója, hogy ha már 10-11 óra tájban a községben „*fütyültek a golyók*” és a helyi ellenállók lőszerkészletei kifogyóban voltak, ami menekülésre készítette őket, mi tartotta vissza a románokat, hogy ne szállják meg azonnal a községet és csak délután 3 óra körül érjenek el a vasútállomás melletti szélmalomhoz? A megválaszolatlan kérdések jól mutatják, hogy a községi plébános utólagos beszámolója aligha pontosan, illetve meglehetősen hiányokkal rekonstruálta az akkori eseményeket.

Mind a Lukács-féle hivatalos jelentéstől, mind pedig a Benó-féle beszámólótól szemléletében, és bizonyos mértékig a tényeiben is eltérő verziót közöl Koller István apátfalvi iskolaigazgató az 1929-ben közzétett írásában. Az ő álláspontja egyértelműen az, hogy a gazdák titokban szövetkeztek a románokkal szemben, és nem azért mentek az állomáshoz, hogy ott a rekvirálás könnyítése érdekében engedményeket érjenek el, hanem azért, hogy onnan kiverjék a románokat. Az ő történetelbeszélése szerint reggel 6 órakor az apátfalvi lázadók, akik kevés lőfegyverrel, annál

több ásóval, kapával, vasvillával és fűtykössel felszerelve a temető felől rohamozták meg az ott állomásozó és nyilván igencsak meglepődő román egységeket, akik hanyatt-homlok menekültek, zömmel Makó irányába. A lázadás során 3 román katonát elfogtak, azokat agyonverték, és többet közülük megsebesítettek. Ezt követően az apátfalviak a községtől mintegy 2 kilométerre lévő Szárazérnél foglaltak el védőállást, és amikor a menekült románok által fellármázott makói erősítés megérkezett, a rendelkezésükre álló 7–8 puskával felvették velük a harcot, s Koller szerint talán itt is eltaláltak egy román katonát. A románok addig nem közelítettek, amíg a lázadók lőttek rájuk, de mikor azok a lőszerhiány miatt feladták a harcot és szétszéledtek a gabonavetésben, azonnal megindították a község elleni támadást. Talán ekkorra érkezhetett hozzájuk további erősítés Mezőhegyes és Arad irányából, de nekik már nem kellett beavatkozniuk a küzdelembe, a feladatuk már csak a védelem nélkül maradt község birtokba vétele volt.²⁶¹

Lukács, Benó és Koller is a községben tartózkodtak a véres események kirobbanásakor, információikat mégis csak másodkézből szerezték, hiszen a magyar lázadás előkészületeinél és annak lefolyásánál nem voltak jelen. Veréb Tamás jegyző e tekintetben még kevésbé hiteles, hiszen a lázadás kitörésekor vagy annak idején elhagyta a községet, információit ezért azonosíthatatlan forráshelyekről utólag gyűjtötte össze. Szigeti János azonban, aki 1938-ban felidézte egykori élményeit, végig ott volt több esemény színhelyén, nála autentikusabb forrás tehát aligha képzelhető el, azzal együtt is, hogy a történések és az emlékezés elmondása között eltelt 19 év óhatatlanul tompíthatott vagy torzíthatott az emlékein.

Összességében azonban – tekintettel arra, hogy egyes részleteit más források is megerősítik – nincs okunk kételkedni abban, hogy az

²⁶¹ Koller, 1929: 300–301.

események nagyobbbrészt úgy történhettek, ahogyan az emlékeit lejegyző Bibó Irénnek előadta. Míg Lukács Béla hivatalos verziója és Benó József plébános eseményleírása ellentmondásaiktól eltekintve alapvetően arról szólt, hogy az enyhítés érdekében békésen felvonuló gazdákba belelövő román katonák provokációja indította el a spontán szembeszállást, addig Szigeti – Koller Istvánnal megegyezően, de annál jóval részletezőbben kifejtve – egy tudatosan előkészített és megszervezett, de persze kellően végig nem gondolt, és számos esetben az adott helyzet által spontán formálódó lázadás képét vázolta fel.²⁶² Adatgazdagsága és más források által is megerősített pontossága folytán érdemes az ő verziója nyomán rekonstruálnunk történeteket.

A legvalószínűbb forgatókönyv: Szigeti János történetelbeszélése

A kiindulópont Szigetinél is a június 23-ra kitűzött rekvirálás volt, amely robbanásig feszítette a közhangulatot a községben. A helyzetet tovább nehezítette az a híresztelés, hogy a románok 200 embert fognak túszként összeszedni,²⁶³ ami – ismerve a Tanácsköztársaság gyakorlatát²⁶⁴ – a korszak bevett zsarolási és megfélemlítési technikája volt.²⁶⁵ Az apátfalviak tanyákra menekülését tehát nem csupán a rekvirálás, hanem a közhiedelem szerint küszöbön álló túszszedés elkerülése is motiválhatta. Kétségtelenül erősítette az apátfalviak ellenállását annak

²⁶² JAM NA, 134-90. Szigeti János visszaemlékezése, 1938.

²⁶³ A híreszteléseknek lehetett némi alapja, mert 1919. június 24-én az Erdélyi Katonai Parancsnokság műveleti naplója is 200 körüli letartóztatott apátfalviról írt. Ciubotă–Nicolescu–Țucă, 1998: 261.

²⁶⁴ Bödők, 2014; Fóris, 2019.

²⁶⁵ A túszejtés gyakorlata a Neuilly-ben tárgyaló magyar békedelegáció érvei között is megjelent, amikor a megszálló csapatok által elkövetett atrocitásokat foglalták jegyzékbe. „*A legtekintélyesebb polgárokat túszként elhurcolják és sanyargatják, s általában nincsen az a jogkör, amelyet a megszállók, de főleg a románok, a magyarokra nézve mélyen meg ne sértettek volna.*” – olvasható az e tárgyban készült XI. számú jegyzékben. A magyar béketárgyalások, 1920: 303.

a 100 ezer koronás pénzbüntetésnek a kifizetési kötelezettsége is, amelyet a rekviráló román parancsnok a június 21-i rekvirálás elmaradásáért, illetve a gépek és eszközök bevagonírozásának bojkottálásáért szabott ki a község lakóira. E büntetésről csupán egyetlen forrásunk, Vertán Endre tiszteletbeli vármegyei főjegyző jelentése emlékezett meg,²⁶⁶ de nincs okunk kételkedni ennek valódiságában. Aligha hihető ugyanis, hogy a román rekviráló hatóságok csak úgy elnézték volna az általuk meghatározott szállítási ütemterv felrúgását és bojkottálását.

A feszültség a június 21–22-i hétvégén hágott a tetőfokára, amikorra mindenki számára világos és egyértelmű lett, hogy a 23-i rekvirálás végrehajtása elodázhatalanná vált, hiszen az enyhítésért közbenjáró küldöttségjárásban részt vevők eredmény nélkül tértek vissza a községbe, így nyilván a Vertán által jelzett 100 ezer koronás büntetéspénzt is ki kellett volna fizetni.

Az akkor meginduló szervezkedés motorja Szigeti szerint Csikota András volt, aki minden bizonnyal a helyi gazdatársadalom egyik véleményformáló személyiségeként komoly befolyással bírt az emberekre.²⁶⁷ Csikota vasárnap részt vett a szentmisén – amelyet követően a Benó-féle beszámoló szerint Lukács Béla községi jegyző kihirdette a másnapi állatrekvirálás elrendelését –, így első kézből értesülhetett a konfiskálás elkerülhetetlenségéről. A templom előtti téren, ahol Lukács beszélt a rekvirálási parancsról, jelen volt a románok által később „bujtogatás” miatt keresett Pintér András is. Ő utóbb így beszélt erről az eseményről: *„A felkelést megelőző napon, vasárnap d[él]e[lőtt] Lukács Béla jegyző a templom előtt ki publikálta a román parancsnok rendelkezését és*

²⁶⁶ MNL OL, X.1514. 7048. tekercs. 214. Vertán Endre tb. főjegyző jelentése, 1919. június 24.

²⁶⁷ Csikota András személyét pontosan nem tudjuk beazonosítani. Feltételezzük, hogy azonos azzal az 1867-ben született, tehát az események idején 52 éves Csikota András földművessel, akit a románok a megtorlás idején elfogtak és több éven át fogva tartottak.

*hozzáfűzte, hogy másnap az elrendelt rekviráláson jelenjenek meg a férfiak is, ne bujkáljanak, [hanem] segédkezzenek a bevagonírozásnál, a jószágokat a rendelet szerint vezessék elő, nehogy kellemetlenség legyen. Alig 13-an hallgattuk a publikációt, mert a többi férfi lakosság ekkor már jószágával elmenekült.*²⁶⁸

A miséről hazatérve Csikota András tanyáján gyülekeztek a gazdák hangadói és legaktívabb tagjai, akikért lovas küldöncöket menesztettek, de hívták azokat is, akiknek a kilátásba helyezett rekvirálás a vagyonuk és az állataik elvesztését jelentette volna. Voltak, akiket a román megszállókkal és brutális rekvirálókkal szembeni tettvágyuk vezetett a Csikota-tanyán²⁶⁹ gyülekezők közé, voltak, akik kíváncsiságból mentek oda, de akadtak olyanok is, akik a kiközösítés, illetve a többség bosszúja miatti félelem miatt tettek eleget a meghívásnak. Szigeti saját magát is ez utóbbiak közé sorolta, de ezt állította például nagybátyjáról, a tekintélyes Szigeti Jánosról is, aki „*azért hitta össze a tanyasort, hogy többen legyünk, mert félt.*”

A gazdák hívogatásában nagy valószínűséggel Pintér András is részt vett, bár utóbb, mivel emiatt kellemetlenségei támadtak a községben, ezt letagadta. Egy 1921. június 21-i jegyzőkönyvben magát mentegelve a következőképpen magyarázta akkori ténykedését: amikor Lukács Béla jegyző 1919. június 22-én a nagymise után kihirdette a románok másnapi rekvirálási parancsát, „*Én magam ehhez azt fűztem hozzá, hogy a parancsnak feleljünk meg, inkább bejárom magam is két tanyasort, hogy a rendelet szerint eljárassunk. Ezen szavaimat rosszakaratúlag félremagyarázták és a [románok által lefolytatott] vizsgálat során azt állították, hogy a felkelésre való biztatásra vállalkoztam azzal, hogy a tanyasorokat bejárom, emiatt a románok elfogtak, de megszöktem, illetve mikor el akartak fogni, megszöktem és a román megszállás alatt*

²⁶⁸ MNL CSML ML, IV.463.b. 4979/1921. Jegyzőkönyv Pintér András meghallgatásáról, 1921. június 1.

²⁶⁹ A Csikota-tanya a községtől mintegy 7 km-re északkeletre, a Királyhegyes felé vezető út mellett, a Langó-kápolna közelében volt. Vargáné Nagyfalusi Ilona közlése. Adatközlője a 86 éves Varga Józsefné Antal Ilona Apátfalva, Rákóczi u. 52. szám alatti lakos.

*odabújdostam.*²⁷⁰ A valóság azonban ezzel szemben egy kicsit más lehetett. Valószínűsíthető, hogy Pintér valóban végigjárta a két tanyasort, de nem azért, hogy fékezze, sokkal inkább azért, hogy lázítsa az embereket. De tett ezen túlmenően mást is. Van ugyanis egy feltételezhetően hiteles és megalapozott forrásunk arról, hogy Pintér nemcsak az apátfalvi tanyasoron agitált a románok elleni lázadás mellett, hanem a szomszédos Királyhegyesen is. Lehoczky János királyhegyesi községi jegyző szerint Pintér június 21-én – a valóságban június 22-én, vasárnap – délután 4-5 óra körül megjelent a községben, *„s felhívta a lakosságot, hogy másnap hajnali 2 órakor a Csikota-féle apátfalvi tanyán gyülekezzenek a románok kiűzésére.*”²⁷¹ Noha Lehoczky szerint Pintér megjelenését követően Kisapáti Lukács királyhegyesi községi igazgató-tanító is noszogatta a helyieket a lázadás megtámogatására, s arról beszélt, hogy *„Jól meg kell gondolni, emberek, a dolgot, s vagy birka módjára járomba hajtjuk a fejünket s viseljük az igát, vagy...!”,* ám akkor az agitáció nem járt sikerrel, a királyhegyesiek elutasították a részvételt.²⁷² Annak ellenére, hogy Kisapáti utóbb váltig tagadta ennek megtörténtét, illetve a saját ebbéli agitációs szerepét,²⁷³ a Lehoczky által közölt forráskönyv logikusnak és hihetőnek tűnik. Mivel a Csikota-tanya egészen közel volt Királyhegyeshez, teljesen természetes, hogy a tanyasor riasztása mellett Pintér a szomszédos községig is eljuthatott, hiszen a lázadás sikerességéhez mennél nagyobb támogatásra volt szükség. Amennyiben valós volt Pintér június 22-i királyhegyesi agitációja, melyet tehát kifejezetten életszerűnek tartunk, ámbátor bizonyítani nem tudunk, az áttekintett dokumentumokban ugyanis Lehoczky állítása áll szemben a felelősségtől utólag nyilvánvalóan szabadulni akaró Kisapáti állításával,

²⁷⁰ MNL CSML ML, IV.463.b. 4979/1921. Jegyzőkönyv Pintér András meghallgatásáról, 1921. június 1.

²⁷¹ MNL CSML ML, IV.463.b. 1598/1922. Lehoczky János jegyző jelentése, 1920. február 12.

²⁷² Uo.

²⁷³ Uo. Kisapáti Lukács levele Balló István tanfelügyelőhöz, 1920. április 1.

akkor ez egyértelmű bizonyítékkal szolgál arra, hogy az egyébként ösztönös lázadást tudatosan és szisztematikusan próbálták megszervezni és előkészíteni, s minél több embert maguk mellé állítva kívántak mozgósítani a lázadásban való részvétel mellett.

Noha úgy tűnhet – ami alapvetően igaz is volt –, hogy az apátfalviak zendülését a község módosabb parasztgazdái szervezték, hiszen nekik volt a legnagyobb vesztenivalójuk, minden bizonnyal a településen élő „intelligencia” tagjai közül többen is csatlakozhattak hozzájuk, de legalábbis tudhattak arról, hogy mi van készülődben. Erre vonatkozóan csupán egyetlen ezt alátámasztó adatunk van: egy 1921 nyarán kiállított községi jellemzés dr. Kardos Nándor apátfalvi ügyvédéről, aki 1918 őszétől élt a községben, s úgy tűnik, valamiféle értékelhető szerepet játszott a románellenes megmozdulás előkészítésében. A jellemzés szerint dr. Kardos *„1919. június 23-ig tartózkodott Apátfalva községben. Ugyanis a jelzett napon a román kir. megszálló csapatokat a községi lakosság megtámadta, a támadásban a nevezett ügyvédnek is aktív szerepe volt, s éppen azért a románok elől menekülnie kellett, azóta nem volt Apátfalva községben.”*²⁷⁴ Arról, hogy Kardos *„aktív szerepe”* miben nyilvánult meg, nincs információnk, de azt nem tételezzük fel, hogy maga is részt vett volna a románok kiverésében és a fegyveres összeütközésben, inkább csak a helyi ellenállás ösztönzésében vállalhatott egyfajta közelebbről nem ismert felbujtói szerepet. Mindenesetre lehetséges, hogy a község adóügyi jegyzőjének, Veréb Tamásnak a lázadást leverő román csapatok apátfalvi bevonulását megelőző pánikszerű menekülése mögött is hasonló megfontolás állt, mint Kardos ügyvéd ugyancsak gyors távozása mögött, tehát akár Verébnek is lehetett köze a lázadás előkészületeihez.

²⁷⁴ MNL CSML ML, V.102.c. 1499/1921. Vélemény dr. Kardos Nándor ügyvédéről, 1921. június 23.

A kép árnyaltabbá tétele érdekében Kardos ebbéli szerepének megítélésénél még egy szempontra szükséges felhívunk a figyelmet. Korábbi szerepvállalása ugyanis meglehetősen ambivalensnek bizonyult. Urbanics Kálmán főszolgabíró egy másik – 1921 nyarán készült – jellemzéséből ugyanis Kardosnak egy másik oldala ismerhető meg. „*A proletár diktatúra [sic!] kitörésekor őt a járási tanácsba beválasztották, majd később annak elnöke lett.*” Igaz, Urbanics azt is hozzátette, hogy „*mint ilyen, a tanács ülésein megjelent, az előterjesztett ügyek intézésében részt vett ugyan, azonban mindig megértéssel támogatott működésében úgy, hogy magatartására sem erkölcsi, sem politikai szempontból kifogásolható nem volt 1919. április 10-ig, amikor is engem [ti. Urbanicsot – M. A.] állásomtól felfüggesztettek és így nevezettnek továbbműködéséről mit sem tudok.*” Urbanics elmondta még, hogy Kardos a négy szemközti beszélgetéseiken „*ismételten kifejezést adott a proletár diktatúrával szembeni rosszallásának és több ízben hangsúlyozta, hogy jobb meggyőződése ellenére csak látszatra, kényszerűségből vesz részt a járási tanács működésében.*”²⁷⁵ Ha igaz Urbanics jellemzése, akkor Kardos egy olyan ügyeskedő kollaboráns volt, aki nem meggyőződésből, hanem csupán a személyes előnyszerzés érdekében állt át az akkor győztesnek látszó erő oldalra, és vállalt abban nem is csekély szerepet. Ha valóban ez a mentalitás volt jellemző Kardosra, akkor erősen megkérdőjelezhető az apátfalvi lázadók melletti kiállásának őszintesége, illetve az események alakulásában játszott „*aktív*” szerepe is, amit alátámaszthat, hogy a lázadás idején mindent és mindenkit cserbenhagyva elmenekült a községből, és oda soha többé be nem tette a lábát.

A lázadás előkészületeivel összefüggésben szükséges megemlítenünk azt is, hogy bő egy évvel az események után Kardos Noé, korábbi községi bíró azzal vádolta meg Sóki Mihály akkori bírót és Lukács

²⁷⁵ MNL CSML ML, IV.463.b. 5839/1921. Urbanics Kálmán főszolgabíró levele a Szegedi Ügyvédi Kamara elnökségéhez, 1921. július 21.

Béla községi jegyzőt, hogy ők voltak azok, akik a lakosságot a románok elleni lázadásra bujtogatták, s ezért ők a lázadás igazi kitervelői, és nem azok, akiket utóbb a románok emiatt felelősségre vontak, illetve elhurcoltak a községből.²⁷⁶ Túl azon, hogy Sóki is és Lukács is később az elhurcoltak közé tartozott, a bujtogatói szerepükre vonatkozóan semmiféle bizonyíték nem volt fellelhető a megmaradt iratok között, és ez nem is tűnt volna életszerűnek a részükről. Lukács bizonyosan tisztában lehetett egy esetleges lázadás következményeivel és annak esélytelenségével, így biztosra vehető, hogy Kardos Noé ebbéli vádaskodása a jegyzővel és a bíróval való korábbi konfliktusaira vezethető vissza. Sőt, az is biztosra vehető, hogy a községi előljárók – ha értesültek volna a tanyákon készülő lázadásról – inkább fékeztek és akadályozták, sem mint ösztönözték volna a résztvevőket, hiszen a település és saját érdekük is ezt kívánta tőlük. Bizonyosan illetően megfontolásból jelentette fel június elején Tari Mihály bíró a románok ellen vélelmezhetően indulatosan kifakadó Kohn Izidort,²⁷⁷ és nem kérdéses, hogy ezt tette volna a lázadókkal kapcsolatban is, ha híret vette volna annak, mi van készülőben. Nem véletlen, hogy utóbb mind Tari, mind pedig Lukács rágalmozás miatt kért jogi elégtételt Kardos Noétól a fenti megjegyzése miatt.²⁷⁸

Visszatérve a községben zajló eseményekre, Szigeti állítása szerint az első összeütközés nem június 23-án hétfőn, hanem már 22-én vasárnap, feltételezhetően kora délután bekövetkezett a lázadók és a román katonák között. Ekkor ugyanis hét apátfalvi földműves megtámadott és lefegyverzett két katonát. Ez a két katona nyilvánvalóan

²⁷⁶ MNL CSML ML, IV.408.b. 16796/1921. Bánffy József vármegyei főügyész felterjesztése Kardos Noé ügyében, 1921. november 18.

²⁷⁷ MNL CSML ML, IV.408.b. 8626/1919. Kohn Mór feljelentési jegyzőkönyv, 1919. június 6.

²⁷⁸ MNL CSML ML, IV.408.b. 16796/1921. Bánffy József vármegyei főügyész felterjesztése Kardos Noé ügyében, 1921. november 18.

egy olyan, a 4. rekviráló századhoz tartozó járőr volt, amelyből több is járta a tanyákat, hogy a konfiskálás elől ott bujkáló embereket felkutassák, s a bevett gyakorlat szerint „*aꝥ embereket összefogdosták, a tanyákba belőttek és több embert is súlyosan bántalmaztak.*”²⁷⁹ Hogy ezeket a lefegyverzett katonákat elengedték-e, avagy áldozatul estek a támadásnak, a visszaemlékezésből nem derül ki, de talán nem tévedünk nagyot, ha azt állítjuk, hogy a cél ekkor a fegyverek megszerzése és nem a román katonák életének kioltása volt, tehát szinte bizonyosan elengedték őket, így a bázisukra visszatérve, pontosabban visszamenekülve jelenthették az esetet a feljebbvalóiknak. Ezért is virraszthattak a lázadók a tanyán egész éjszaka, „*hogy bátha jönnek a románok a fegyverekért, és akkor ők ellenállanak.*”²⁸⁰

A fegyverek megszerzése – Pintér András délutáni királyhegyesi agitációs útjához hasonlóan – szintén és egyértelműen a lázadás tudatos előkészítését bizonyítja, hiszen ahhoz, hogy szembe tudjanak szállni a felfegyverkezett román rekviráló egységgel, nekik is fegyverre volt szükségük. Mindenesetre attól, hogy éjszaka megtámadják őket, okkal tarthattak, hiszen a lefegyverzett és elengedett román katonák riasztása nyomán bármikor várható volt egy a tanyák népét érintő megtorló katonai művelet. A román leszámolásra azonban ekkor még nem került sor. Nyilván nem érezték magukat kellően erősnek ahhoz, hogy az általuk ismeretlen és ezer veszélyt rejtő tanyavilágba éjszaka betörjenek fegyverek után kutatni, ahol ráadásul most már felfegyverkezett tanyasiak leselkedhettek rájuk. Ezért feltételezhetően erősítést kértek a Makón állomásozó és Gheorghe Rambela őrnagy által parancsnokolt călărași alakulattól, s minden bizonnyal ekkor és ezért érkezhetett Apátfalvára az a 30 fős lovasszakasz – amelyről Benó József plébános és Koller István iskolaigazgató is megemlékezett –, amelynek feladata valószínűleg nem

²⁷⁹ MNL OL, X.1514. 7048. tekercs. 214. Vertán Endre tb. főjegyző jelentése, 1919. június 24.

²⁸⁰ JAM NA, 134-90. Szigeti János visszaemlékezése, 1938.

csupán a rekvirálás katonai biztosítása, hanem a két román katonát lefegyverző apátfalviak kézre kerítése volt. Az éjszaka a vasútállomáshoz érkező lovaskatonák azonban akkor még nem léptek akcióba, erre másnap készülhettek. A várható tisztogatás szintén a lázadásra készülő apátfalviak elszántságát erősíthette, hiszen tisztában lehettek azzal, hogy a vasárnapi fegyverszerzési akció nem marad következmények nélkül.

A Csikota-tanyán gyülekező apátfalviak, akik között bizonyosan voltak háborút viselt és leszerelt, tehát a hadi taktikában valamiféle jártassággal bíró egykori katonák is, pontosan tudták tehát, hogy másnap nem csupán a rekvirálás fog megtörténni, hanem a románok büntetőakciója is. Ráadásul értesülhettek arról is, hogy katonai erősítés érkezett a községbe, akik a vasútállomásnál foglalták el körletüket. Mivel fegyverük alig volt – Szigeti szerint ekkor három katonai lőfegyverük, két vadászpuskájuk és egy revolverük volt, a többiek zömmel kapával voltak felfegyverkezve –, tudhatták, hogy a legfőbb erejük és esélyük a meglepetésszerű támadás, s nem a védekezés lehet. A június 23-i reggeli akciójukat minden bizonnyal ez a megfontolás motiválta. Ugyanakkor nem volt közöttük egyetlen olyan „stratégá” sem, aki teljes egészében képes lett volna átlátni a helyzetet, és aki egy tudatos és átgondolt terv alapján irányíthatta volna a csapatot, ezért a lépések és a döntések egyfajta kollektív bölcsesség alapján, bizonytalankodások s talán alkalmi vitatkozások nyomán, kétségtelenül spontán módon születhettek meg.

Ezt látszik alátámasztani a hétfő reggeli első akció. Hajnalban a Csikota-tanyától 10-15 fős csoportokba verődve indult el a nagyjából 200 főre tehető apátfalvi csapat a község irányába, s akkor talán még nem is körvonalazódott bennük pontosan, mit is fognak tenni. Szigeti emlékezéséből legalábbis az derült ki, hogy *„Közben megálltunk, elkezdtek tanakodni. Volt, aki azt mondta, nem ér ez semmit, fegyveres emberekkel szembeszállni. Közben gyűlt az országúton egy kocsi, román tiszt ült benne. Egy azt*

mondta: el kell fogni, mit uraljunk rajta. Több azt mondta, hogy be kell menni Makóra és kérni, hogy ne rekviráljanak.”²⁸¹ A helyzetet és a bizonytalankodást ekkor egy spontán esemény lökte előre: az egyik fegyveres ugyanis rálőtt az ismeretlen román tisztet szállító kocsira, el is találta a kocsist, de a tiszt nem esett pánikba, hanem elkapta a gyeplőt és villámgyorsan elhajtott a helyszínről. Minden bizonnyal Makó felé menekülhetett, hogy további erősítést kérjen a lázadó apátfalviakkal szemben. A kocka immáron el volt vetve, meghátrálni tovább nem lehetett, a rekvirálás mérséklését kérni a továbbiakban már reménytelen opció volt, így ott és akkor két alternatíva maradt a csapat előtt: a szétszéledés és menekülés, vagy a támadás. A csapat tagjai döntöttek. Részben a felfokozott idegállapot, de bizonyosan nem kis részben az egymástól való tartás, illetve a gyávának bélyegzés félelme miatt is győzedelmeskedett a tömegakarat, amelynek az lett az eredménye, hogy folytatva útjukat a község felé, a vasútállomás megtámadására indultak.

Arról, hogy a támadást aznap az apátfalviak kezdeményezték és ennek első meglőtt áldozata a román tisztet szállító kocsis volt, van közvetlen megerősítő adatunk. Ez pedig az 1919. évi makói állami halotti anyakönyv 378/1919. számú bejegyzése. Itt egy Uglesity Milán nevezetű magyarcsanádi illetőségű 66 éves kocsis halotti adatai olvashatók, aki június 23-án reggel 7 órakor a Makó és Apátfalva közötti országúton fejlövést szenvedett, mely sebesülésébe belehalt.²⁸² Aligha lehet kérdéses, hogy ő volt a Szigeti visszaemlékezésében szereplő román tiszt fuvarosa. Ezek az adatok kétségbenvonhatatlanul hitelesítik a Szigeti által elmondottakat.

A Szigeti-féle visszaemlékezés alapján úgy tűnik, hogy azt a lázadót, aki a kocsis lelövését követően a vasútállomás megtámadásával

²⁸¹ Uo.

²⁸² MNL CSML SZL, XXXIII.1. 1092. kötet. Makó 1919, halotti anyakönyvi másodpéldány. 378/1919. számú bejegyzés.

kapcsolatos rögtönzött tervet kidolgozta, Langó Antalnak hívták.²⁸³ Ő javasolta, s a többiek el is fogadták, hogy a vasútállomást három irányból támadják meg, és ennek megfelelően három csoportba oszoljanak. Az egyik csoport a Szélső utca (ma Széchenyi utca) felől, a másik csoport a temető felől, míg a harmadik a tehénjárás felől közelítse meg az állomást, és így három irányból meglepetésszerűen támadják meg a mit sem sejtő románokat. A meglepetés valóban nem is maradt el. A rekviráló csoport tagjai a támadás pillanatában épp a vagonokba pakoltak, míg az előző este erősítésül és leszámolásra küldött lovaskatonák – akik Szigeti szerint nem 30-an, mint az Kollernél szerepelt, hanem 25-en voltak – éppen reggeliztek. Fegyvereik tehát nem voltak a kezük ügyében, a lovaik pedig meglazított nyereggel várakoztak. Tagadhatatlan, hogy a három irányból érkező támadás váratlanul és felkészületlenül érte őket.

Hogy a felkelők kezében valóban csak 5-6 fegyver volt-e, mint Szigeti korábban állította, vagy annál több, nem tudunk választ adni, de a románok megugrasztásának hatékonyságából úgy véljük, ennél talán több lehetett. Kardos Noé nemzetgyűlési képviselő egy, a lázadás leverését követően elhurcolt apátfalviak ügyében elmondott 1920. novemberi parlamenti interpellációjában egyenesen arról beszélt, hogy „*a magyaroknál szintén volt 9 fegyver és egy géppuska*”,²⁸⁴ ám ez utóbbi aligha volt valós információ. Nem kétséges ugyanakkor, hogy a meglévő fegyvereket a lázadók hatékonyan használták. Szigeti János szerint egyikük – Szigeti József, aki feltételezhetően az előző nap részt vett a két román katona lefegyverzésében, így az sem kizárt, hogy éppen tőlük szerezte

²⁸³ Langó Antal nyomát nem sikerült megtalálnunk. A vérengzés áldozatai között nincs a neve, és nem szerepel az elhurcoltak listáján sem. Valószínűleg azok között lehetett, akiknek sikerült megszökniük a román megtorlás elől.

²⁸⁴ Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója, 1920: 451.

a fegyverét – „annyira lőtt a temetőből a vasútállomásra, hogy piros lett a puska csöve. A többi oldalról is lőttek.”²⁸⁵

A meglepetésszerű akció tagadhatatlanul sikeresnek bizonyult. A románok a rajtaütés elementáris erejéből azt hitték, hogy „a vörösök jöttek vissza”, és fejvesztve menekültek, „*ki lovon, ki gyalog, a lovak meg szaladtak katoná nélkül, mert a nyereg szíjazata fel volt tágítva.*”²⁸⁶ A támadás halálos áldozatokkal járt. A lázadó apátfalviak először a Kossuth utcai iskola előtt két futva menekülő román katonát fogtak el, akiket – Szigeti elmondása szerint – egyszerűen agyonvertek. De magyar oldalon is volt áldozat – az első az apátfalviak közül –, Sóki Garajkó András, akit a menekülésük közben hátrafelé lövöldöző románok találtak el. Valószínűleg Juracsek Istvánt is ekkortájt sebezhetette halálra egy golyó, bár az ő halála körülményeiről semmit nem tudunk, csak azt, hogy később a Kereszt utcánál találták meg a holttestét.²⁸⁷

Arról sincs információnk, hogy ki határozta meg a lázadók további lépéseit, azonban kétségtelen, hogy abban a helyzetben az, amit végrehajtottak, a lehető legjobb stratégiát jelentette. Nem üldözték ugyanis tovább a községből Makó felé menekülő románokat, ez értelmetlen vállalkozás lett volna, hanem a községben lévő két román alegység lefegyverzésére indultak, nehogy hátba támadják őket, és két tűz közé szoruljanak. Először „*búsz hadbavonult magyar*” lefegyverezte a „*csendőrlaktanyában*”²⁸⁸ állomásozó, s talán a vasútállomásnál történekről akkor még mit sem sejtő 9 fős csendőrséget. Szigeti szerint az itt lévő asszonyokat – két-három csendőrnek a felesége is ott volt – nem

²⁸⁵ JAM NA, 134-90. Szigeti János visszaemlékezése, 1938.

²⁸⁶ Uo.

²⁸⁷ HL, IV.74. 1937/126. özv. Juracsek Mihályné Szentesi Katalin tanúvallomása, 1936. október 21.

²⁸⁸ Ez az „csendőrlaktanya” egy a Pacsirta utcában ma is álló, hosszú, fehér épület volt. Vargáné Nagyfalusi Ilona közlése. Adatközlője a 86 éves Varga Józsefné Antal Ilona Apátfalva, Rákóczi u. 52. szám alatti lakos.

bántották, ami viszont feltételezi, hogy a csendőröket bántalmazták a lefegyverzéskor. Ezt követően a Maros hídjához mentek, ahol szintén lefegyverezték az ott lévő hídőrséget. Így és ezért nyílt meg az út a községből a következő órákban menekülő lakosság számára, akik közül többen a hídon át távoztak a szerbek által megszállt övezetbe, miként arról a Benó-féle beszámoló is megemlékezett.²⁸⁹

Arról viszont Benó és Szigeti sem szólt, hogy a lázadó apátfalviak a hídőrség szétfelbontása után a vámhivatalnak helyet adó épületet egészen egyszerűen kirabolták, onnan pénzt és különböző iratokat vittek el, mely miatt egyébként 1919 júliusában – eredménytelen – vizsgálatot folytattak a magyar hatóságok.²⁹⁰ Benó arról sem írt, hogy a granicsárok Kereszt utcai szálláshelyét is megrohamozták a felkelők, és onnan is kizavarták a románokat. Aligha hihető ugyanis, hogy fegyveres ellenséget tűrtek volna meg maguk mögött az apátfalvi „hadbavonultak”. Talán eközben érthette a gyilkos találat a Benó plébános felterjesztésében név szerint említett – az imént általunk is szóba hozott – Juracsek Istvánt, akit egyébként az állami halotti anyakönyv is a délelőtti esetetek között tart számon.

A két alegység, a csendőrség és a hídőrség megrohamozása és lefegyverzése, illetve a község belterületének birtokba vétele további véres cselekményekkel párosult. A Kossuth utcai elemi iskola előtt utolért és agyonvert két román katona mellett egy harmadikat a Templom utcában, Szabó Nyíri Péterné háza előtt fogtak el, és ütöttek agyon a lázadók. Az önbíráskodás során nem ismertek kíméletet az apátfalviak. Ezt a román katonát Szabó Nyíri Péterné vasvillával fejbe ütötte, ahogy Szigeti János elmesélte, „össze-vissza darabolták a fejét”²⁹¹, s valószínűleg nem

²⁸⁹ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.

²⁹⁰ MNL CSML ML, IV.463.b. 2330/1919. Tarnay Ivor h. alispán levele Urbanics Kálmán főszolgabíróhoz, 1919. július 14.

²⁹¹ JAM NA, 134-90. Szigeti János visszaemlékezése, 1938.

járt jobban a korábban elfogott és meglincselt két román katona sem. Nyilván a dühük és indulatuk elpárologtával a lázadók azonnal szembesültek tettük várható következményeivel, ennek lehetett természetes és ösztönös reakciója az áldozatok összekaszabolt holttestének elrejtése. *„El köll ezt ám temetni – emlékezett az akkor történetekre Szigeti –, ne lepjék a legyek, meg ne irtózzunk tőle. Rájuk hányták a földet. Aztán eltalálták az okosabbak, hogy mégiscsak el kéék ezeket valahova temetni innen. Kivitték a három katonát a község kocsján, de nem a temetőbe, csak a falu déli részére, a szőlőföldek végibön.”*²⁹²

Az agyonvert román katonák mellett bizonyosan voltak sebesültek is. A makói kórház ápolási törzskönyve alapján két olyan katonáról tudunk, akik a rekvirálások biztosítására 1919. június 22-én este Makóról Apátfalvára rendelt 2. călărași ezred 2. századának kötelékébe tartoztak. A 22 éves „Jakoi Marin” (talán Marin Iacoș?) ismeretlen sérülésekkel került kórházba, ahol 26 napig ápolták, míg a 27 éves „Constantin Stefan” (talán Ștefan Constantin) a lábszárát ért lőtt sebbel érkezett ellátásra, ő azonban még a felvétel napján el is hagyta a kórházat, tehát sebe nem bizonyult súlyosnak. Mindkét sebesültet június 24-én reggel vették fel a kórházi ápolási törzskönyvbe,²⁹³ így nem kizárt, hogy sérüléseiket nem a lázadás idején, hanem az annak leverése kapcsán indított katonai offenzíva során szerezték. Ugyanakkor azt sem tartjuk elképzelhetetlennek, sőt, inkább ezt valószínűsítjük, hogy a lázadók még 23-án reggel, a vasútállomás elleni támadás során sebesítették meg őket, csak sikeresen el tudtak menekülni, s később érezték szükségét annak, hogy kórházi ellátást vegyenek igénybe.

Ami viszont biztos, hogy a lázadás során az egyik granicsárt a fejére mért ütéssel tették harcképtelenné a felbőszült apátfalviak, de túlélte az

²⁹² Uo.

²⁹³ MNL CSML ML, VIII.801. 47. kötet. Ápolási törzskönyv az 1919. évre, 391. és 392. számú bejegyzés.

atrocitást. Őt dr. Ponyiczky Elek, a község körorvosa részesítette elsősegélyben, s valószínűleg ennek köszönhető, hogy nem vérzett el. Az ő személyét is nagy valószínűséggel be tudjuk azonosítani. Minden bizonnyal azonos lehetett azzal a „Flore Jordahy” (azaz vélelmezhetően Florea Iordachi) nevű 26 éves granicsárral, akit a diagnózis szerint a fejét ért zúzott sebbel 1919. június 23-án Apátfalváról szállítottak be a makói kórházba, és akit 12 napig kellett ott orvosi ellátásban részesíteni.²⁹⁴

Ez a román katona meglehetősen szerencsével és kalandos körülmények között élte túl a lázadást. Dr. Ponyiczky Elek egy 1922-es fegyelmi ügy – a románokkal való kollaborálással vádolt Fendler Irén tanítónő elleni eljárás – kapcsán tanúként elmondott vallomása szerint *„Amikor az összevert fejű oláh katonát segélyben részesítettem, meghagytam, hogy a községházára vigyék, hogy ott bántódása ne legyen. A községben azonban a felbőszült lakosság bosszút akart állani és így Pál József nevű apátfalvai lakos, midőn a lakosság fenyegető magatartásából azt vehette ki, hogy a községházán talán nem jó helye lesz az oláh sebesült katonának, vagy hogy addig el sem jut vele, betért Fendlerékhez, hogy ott menedéket találjon, mert a lakosság fenyegető csoportjai már közeledtek.”*²⁹⁵ A sebesült román granicsár tehát annak köszönhette az életét, hogy Pál József kimenekítette a dühöngő tömeg kezei közül, és Fendler Gusztáv kereskedő házában menedéket talált számára, amit a katona délután meg is hálált Fendleréknek. Amikor ugyanis a lázadók után kutató és a házakat fosztogató román katonák ide is betörték, a sebesült román katona kétszer is védelmébe vette a háziakat, akik így elkerülték a letartóztatást, sőt, talán az életüket is annak köszönhatték, hogy a román katona nem volt eszméletlen, hiszen aligha hihető, hogy egy olyan helyen, ahol a román katonák magatehetetlen sebesült társukra

²⁹⁴ Uo. 387. bejegyzés.

²⁹⁵ MNL CSML ML, IV.460.a. XI. 235/1924. Fráterné Fendler Irén tanítónő fegyelmi ügye. Pótvizsgálati jegyzőkönyv, 1922. október 28., Dr. Ponyiczky Elek tanúvallomása.

bukkantak volna, ne rendeztek volna azonnal vérfürdőt. Az akkori kiélezett helyzetet jól mutatja az eset egyik szemtanúja, a 41 éves Bohonya János beszámolója, aki a megtorlás kezdetekor Fendler Gusztáv üzletében keresett menedéket, így részese volt az eseményeknek. Bohonya így idézte fel az akkor történeteket: *„Az oláh megszállás elleni zendülés idejében, mikor az oláh katonaság benyomulása lakásunkon már fenyegető volt, testvéremmel Józseffel együtt a községbe menekültünk, itt előbb Perlusz Adolfnál, utóbb Fendler Gusztávnál búzódtunk meg. Fendleréknél ott volt egy oláh katona, kit a magyar lakosság elvert. Ez engem és testvérem[et] felismert, mert én az oláhok által rekvirált gépek bepakkolásával foglalkoztam, és mint ilyet, előző éjjel a járőr kezéből is kiszabadított. Alig, hogy kis ideig Fendleréknél tartózkodtunk, két fegyveres oláh katona jött be, akik reánk fogták a fegyvert és kétségtelen, hogy Fendler Gusztávot, engem és öcsémet is lelőnek, ha nincs ott a megvert oláh katona, ki őket leintette. Azután másik két katona jött be, ezek is mindjárt fegyvert emeltek ránk, de az oláh katona ezeket is leintette, így ütések árán az életünket megmentettük. Határozottan állíthatom, hogy a hangulat akkor olyan volt, hogy az oláh katonaságnak nem lehetett olyan kívánsága, mit félelmünkben ne teljesítettünk volna.”*²⁹⁶

Itt meg kell állnunk egy pillanatra, mert az így kialakult helyzet jól mutatta az akkori viszonyok fonákságát. Annak ugyanis, hogy Fendlerék befogadták a sebesült román katonát, már délelőtt, a román támadást megelőzően híre ment a községben. Délelőtt amiatt érezhették fenyegetve magukat, nehogy a felbőszült románellenes lakosság rájuk törjön, és rajtuk is népítéletet tartson, hiszen, mint az egyik szemtanú, Bíró Imréné elmondta: *„Láttam, hallottam, amikor Fendler a községbázáról jövet panaszkolta, hogy a községbázán járt, csak vinnék már onnan azt az oláh katonát, mert nem tudja, mi lesz velők, csak a bázától elvinnék.”*²⁹⁷ Alig néhány óra elteltével, a románok falubeli megjelenése során pedig már attól retteghettek,

²⁹⁶ Uo. Pótvizsgálati jegyzőkönyv, 1922. október 28., Bohonya János tanúvallomása.

²⁹⁷ Uo. Pótvizsgálati jegyzőkönyv, 1922. október 28., Bíró Imréné tanúvallomása.

nehogy a községet átfésülő román katonák gyanúsítsák meg és vonják felelőssége őket amiatt, hogy ők okozták társuk sebesülését.

A megfutamított románok elleni népítéletben nemcsak a férfiak, hanem az asszonyok is részt vettek, akik nyilván csak akkor jöttek elő, amikor már elhárulni látszott a közvetlen életveszély. Az önbíráskodók egyike a föntebb említett Szabó Nyíri Péterné volt, de rajta kívül bizonyosan mások is részt vettek a községben még esetlegesen megbújó román katonák felkutatásában. Szinte biztosra vehető, hogy azt a két asszonyt, Varga C. Rozáliát és Varga Krisztinát, akiket a megtorlás idején letartóztatott apátfalvi férfiak mellett elhurcoltak a községből és fogságba vetettek,²⁹⁸ szintén az önbíráskodásban játszott szerepük okán vitték el a románok.

A községet az idegen megszállók átmeneti kiverésével birtokba vevő apátfalvi lázadók minden bizonnyal a halott román katonák látványa kapcsán mérték csak fel igazán, hogy inkább ösztönös, mint tudatos cselekedeteik milyen következményekkel járhatnak. Pontosan tudhatták, hogy az elmenekült románok riasztani fogják a Makón állomásozó katonatársaikat, tehát hamarosan várható lesz egy ellencsapás. Ebben a helyzetben megint csak két választási lehetőségük volt: a menekülés vagy az ellenállás. Akik felmérték, hogy milyen szintű román bosszúállás várható, azok családtagjaikkal igyekeztek biztonságosabb helyre – mint Benó plébános jelentéséből tudjuk – Királyhegyesre és Kövegyre, illetve az őrizet nélkül maradt Maros-hídon át a szerbek ellenőrzése alatt álló Ócsanád felé menekülni, ahol a románokkal a megszállt területek birtoklása miatt rivalizáló szerbek előzékenyen befogadták és ellátták az apátfalviakat.²⁹⁹ Valószínűleg ezekben az órákban menekült el a községből

²⁹⁸ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Névjegyzék azon egyénekről, akiket 1920. [sic!] évi június hó 23-án történt zendülés alkalmával a románok elhurczoltak, 1920. április 9.

²⁹⁹ Uo. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.

Veréb Tamás adóügyi jegyző, s bújt el valahol Lukács Béla községi jegyző is.

A másik választás a fegyveres ellenállás volt. Ki elszántságból, ki a virtus miatt, ki csak a gyávának történő megbélyegzés elkerülése végett csatlakozott az ellenállók táborához. „*Láttuk az embereket bőszült haraggal ásóval, kapával, kit hogyan, azok az oláhok ellen készülődtek*” emlékezett ezekre az órákra az egyik szemtanú, Bíró Imréné.³⁰⁰ A készülődés elsősorban a várható támadás kivédésének esélyét nyújtó természetesen védvonalhoz, a Szárazérhez való felvonulásban és ott védelmi pozíciók elfoglalásában nyilvánult meg. Van arra utaló adatunk, hogy valahol megrongálták a községen átvezető Arad-szőregi vasútvonal pályatestét is,³⁰¹ amit bár helyi forrás nem erősített meg, a védekezés teljesen logikus lépéseként értékelhetünk, hiszen adott esetben ez által is akadályozni, illetve lassítani lehetett a lázadás leverésére érkező románok felvonulását.

A község birtokbavételekor megszerzett román fegyverekkel – Szigeti szerint ekkor már vagy 15 puskával – felszerelve a lázadók a Szárazér Apátfalva felőli oldalán, a töltésnél rendezkedtek be, s a Makóról hamarosan odaérkező talán félszázadnyi román lovaskatonát puskatűzzel fogadták.

Az apátfalviak délelőtt 10 órától délután 2, fél 3-ig tartották magukat. Ekkor részben a Békéscsabáról megérkező román erősítés láttán, részben pedig a muníció elfogyta miatt feladták a harcot, s ahogy Szigeti emlékezett, „*mindenki menekült, amerre látott*”. Bár Koller István szerint az itteni ütközetnek is volt egy román halottja,³⁰² ezt semmilyen más forrás nem erősíti meg, ideértve a hivatalos román forrásokat is,³⁰³ tehát ez nem tekinthető valós információnak. Arról, hogy az apátfalviak

³⁰⁰ MNL CSML ML, IV.460.a. XI. 235/1924. Fráterné Fendler Irén tanítónő fegyelmi ügye. Pótvizsgálati jegyzőkönyv, 1922. október 28., Bíró Imréné tanúvallomása.

³⁰¹ Gaál, 1969: 502. Dr. Buhala Sándor fogalmazó jelentése, 1919. június 24.

³⁰² Koller, 1929: 301. Ezt semmilyen más adat nem erősíti meg, ideértve

³⁰³ Ciubotă–Nicolescu–Tucă, 1998: 261.

oldalán volt-e a tűzharcnak halálos áldozata, szintén nincs adatunk, de azt Szigeti visszaemlékezéséből tudjuk, hogy több apátfalvi is megsebesült a lövöldözés idején, ami nyilván megkönnyítette az utólagos azonosításukat, már ha nem sikerült elmenekülniük a községből. Az apátfalviak oldaláról mindössze két olyan személyről van adatunk, akik utóbb lőtt sebbel kerültek be a makói kórházba.³⁰⁴ Ugyanakkor ők se biztos, hogy a sebesülésüket a Szárazérnél folyó lövöldözés során, hanem lehet, hogy a délutáni megtorlás idején szerezték; az egyikük, egy tízéves kisfiú volt. Okkal feltételezhetjük, hogy a románok a megtorlás során nem kímélték azokat a zendülőket, akiken a tűzharcban szerzett sebesülésre utaló nyomot találtak, és kímélet nélkül lemészárolták őket.

A lázadók pontosan tudták, hogy létszámuk és fegyverzetük elégtelen ahhoz, hogy tartósan ellent tudjanak állni a románok várható támadásának. Annak érdekében, hogy növelni tudják, ha nem is a harci erejüket, de legalább a létszámukat, valószínűleg minden követ megmozgattak. Mivel azok az apátfalviak, akiket mozgósítani lehetett a község védelméhez, már a Szárazérnél kialakított „védelmi vonalon” voltak, s további ellenállóra már a községből nem igazán lehetett számítani, az előző napon már a szomszédos községet megjárta, és ott akkor eredménytelenül agitáló Pintér András személyében ismét küldöncöt küldtek Királyhegyesre, hogy az ottaniakat haladéktalan csatlakozásra bírja. Lehoczky János községi jegyző szerint Pintér délelőtt 9 óra tájban, míg Kisapáti Lukács igazgató-tanító szerint 10-11 óra tájban érkezett a községbe, és a községháza előtt – Kisapáti szavaival – *„hangosan követelte, hogy Apátfalva reggeltől lángokban állóan, azonnal induljunk segítségükre.”*³⁰⁵

³⁰⁴ MNL CSML ML, VIII.801. 47. kötet. Ápolási törzskönyv az 1919. évre, 401. és 402. számú bejegyzés.

³⁰⁵ MNL CSML ML, IV.463.b. 1598/1922. Lehoczky János jegyző jelentése, 1920. február 12.; Uo. Kisapáti Lukács levele Balló István tanfelügyelőhöz, 1919. szeptember 16. és 1920. április 1.

Az apátfalvi lázadás időrendjének ismeretében biztosra vehető, hogy Pintér késő délelőtt érkezett kétségbeesve Királyhegyesre, ugyanakkor Kisapáti Lukács szerint a zendülés napján már egyszer, kora reggel is járt a községben, akkor még egy kísérletet téve arra, hogy csatlakozásra bírja a helyieket.³⁰⁶ Erre az aznapi első akcióra valószínűleg még a lázadás kirobbanása előtt, valóban a kora reggeli órákban került sor, de szinte biztosra vehető, hogy ekkor sem ért el eredményt. Pintér akkori útjának mindössze annyi hozadéka volt, hogy Lehoczky János királyhegyesi jegyző Börcsök József törvénybíróval Apátfalvára indult, hogy tájékozódjon a helyzetről. Az ugyanakkor tagadhatatlan, hogy Pintér aznapi második királyhegyesi útja, amikor késő délelőtt „*habzó lovon*” érkezett meg a községbe, s adott hírt arról, hogy a lázadók megfutamították a románokat, már sikeresebbnek bizonyult. Lehoczky későbbi jelentése szerint „*Kisapáti [Lukács községi igazgató-tanító] elásott vadászfegyverét elővéve a lakosság előtt azt mondotta, hogy a segítségre való menés emberbaráti kötelesség s felhívta a fiatalokat, hogy kövessék, s öregember létére ő megy elől. Erre többek unszolására kocsikat rendeltetett ki a bíró [Ferencsik József – M. A.], s Kisapáti úr után mintegy 30-an elindultak.*”³⁰⁷

A királyhegyesi felmentő különítmény, amely kétségtelenül erősíthette volna az apátfalvi ellenállást, bár a lőfegyverekkel jól ellátott románok áttörését nyilvánvalóan ők sem akadályozhatták volna meg, végül is nem érkezett meg Apátfalvára. A „*lángokban álló*” szomszéd községbe vezető országúton ugyanis a Kisapáti Lukács által vezetett csapat tagjai szembetalálkoztak az Apátfalváról visszafelé tartó jegyzőjükkel, aki visszafordulásra bírta őket, mivel ő akkor már személyesen is meggyőződött arról, hogy Apátfalvát körbefogták a románok és a kordonon való átjutás nemcsak lehetetlen, de életveszélyes

³⁰⁶ Uo. Kisapáti Lukács levele Balló István tanfelügyelőhöz, 1920. április 1.

³⁰⁷ Uo. Lehoczky János jegyző jelentése, 1920. február 12.

vállalkozás lett volna a gyakorlatilag fegyvertelen királyhegyesiek számára.³⁰⁸

Az apátfalvi lázadók tehát végül is nem kaptak külső segítséget, így magukra maradva csak addig tudták feltartani a románokat, ameddig lőszerük el nem fogyott, illetve amíg a románok rá nem szánták magukat egy átfogó ellentámadásra, melyre aztán valamikor kora délután sort is kerítettek, felmorzsolva az apátfalviak maradék ellenállását.

A lázadás leverése

A lázadás leírása, amelyet elsősorban a szemtanú Szigeti János visszaemlékezése, valamint az egyéb források releváns információi alapján rekonstruáltunk, vélhetőleg többé-kevésbé pontosan adja vissza az akkor történeteket. Az események ilyenén alakulása feloldja az egyes forrásokban rejlő időrendi és egyéb logikai ellentmondásokat. A források egybevetéséből egyértelműen azt feltételezzük, hogy az apátfalviak az elszenvedett sérelmeket, megaláztatásokat és a fékevesztett rekvirálásokat megelégedve – miután egyéb lehetséges eszközeik már nem maradtak – szervesen és tudatosan fordultak szembe a megszállókkal. Meglepetésszerű akciójuknak, mellyel meg tudták futamítani a községben tartózkodó román katonai és csendőri egységeket, halálos áldozatai is voltak: több elfogott katonát tagadhatatlanul brutális kegyetlenséggel agyonvertek, a holttesteket pedig megcsonkították. Habár azt nem tudhatjuk, miként torolták volna meg a megszálló csapatok az apátfalviak lázadását, ha nem lettek volna az összeütközésnek román halálos áldozatai, az önbíráskodásnak az a kíméletlen és kegyetlen módja, amit a felgyülemelő indulataik által vezérelt apátfalviak alkalmaztak az elfogott katonákkal szemben, akár magyarázatul is szolgálhat arra, amiért és

³⁰⁸ Uo.

ahogyan a községet birtokba vevő román alakulatok utóbb hasonló kegyetlenséggel torolták meg a lázadást. Ehhez még szükséges azt is hozzátennünk, hogy a hadijog egyértelműen tiltotta ugyan a hadifoglyokkal és a megszállt területeken élő civil lakossággal szembeni erőszakot és kegyetlenkedést,³⁰⁹ a háború brutalitása azonban gyakran felülírt minden formális jogszabályt.³¹⁰ Itt is ez történt. E tekintetben tehát – ha tetszik, ha nem tetszik – nem volt különbség az apátfalviak vagy a románok erőszakcselekedetei között, az viszont kétségtelen, hogy a román megtorlás tömegvérengzésbe fajult, amelynek mértéke messze meghaladta az apátfalvi lázadók cselekedeteinek súlyát és nagyságrendjét. A románok ugyanis nem csupán az elkövetőket vonták felelősségre, hanem válogatás nélkül mindenkit a község lakói közül, akik a megtorlást végző katonák útjába kerültek. Ennek nyomán kijelenthető, ami Apátfalván 1919. június 23-án délután történt, az nem pusztán rendteremtés, hanem jórészt a civil lakosság kárára elkövetett tömegmészárlás volt.

A megtorlást a térséget megszálló 2. román vadászdandár egységei hajtották végre. A Ștefan Holban dandártábornok által vezetett Déli Hadseregcsoporthoz, ezen belül az Aristide Lecca dandártábornok parancsnokolta 1. vadász hadosztály kötelékébe tartozó dandár két ezredből, a 4. és a 6. ezredből állt, mindkettő parancsnoka 1919 nyarán Teodor Pirici ezredes volt.³¹¹ A 6. ezred, amely Piricivel az élen 1919. május 17-én elsőként vonult be az addig franciák által ellenőrzött

³⁰⁹ Lásd a hágai békkonferencián elfogadott *IV. Egyezmény a szárazföldi háborúk törvényeiről és szokásairól* című dokumentumot, illetve az egyezmény mellékeltét képező *Szabályzat a szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól* című dokumentumot. *Az 1913. évi törvények gyűjteménye*, 1914: 719–797.

³¹⁰ A háború okozta brutalitásról és erőszakról, illetve azok utóhatásairól lásd részletesen: Audoin-Rouzeau–Becker, 2006: 21–76.; Bődök, 2018: 34–106.; Bődök, 2014; Sándor, 2015; Erős, 2015; Baberowski, 2019.

³¹¹ ro.wikipedia.org, 2020a; ro.wikipedia.org, 2020b.

Aradra,³¹² egy ideig a városban állomásozott. Az ezred 1. zászlóalja július 16-ig Arad helyőrségét alkotta, míg a 2. zászlóalj, melynek élén I. Angelescu őrnagy állt, június 4-től Békésen, június 11-től pedig Békéscsabán látott el rendvédelmi feladatokat, ahová Aradot elhagyva az ezredtörzs is követte őket.³¹³ Az ezred műveleti naplója szerint június 23-án ennek a 2. zászlóaljnak az egységei vettek részt az apátfalvi lázadás leverésében, illetve a Makón állomásozó lovasalakulat megsegítésében. A zászlóalj megjelenése arra utal, hogy a románok elégtelennek tartották az 1. lovashadosztály 2. călărași ezred kötelékébe tartozó,³¹⁴ s a Gheorghe Rambela őrnagy által vezetett makói egység erejét ahhoz, hogy egyedül verje le a lázadást. Az akkor kialakult helyzet súlyosságát mutatja, hogy a harcoló egységekkel együtt Békéscsabáról Apátfalvára érkezett Pirici ezredes és az ezred törzse is.³¹⁵ Feltételezhetően a 2. zászlóalj mindhárom százada részt vett a lázadás leverésében és az első napi vérengzésben, ezt követően azonban – miután a románok olvasatában a helyzet konszolidálódni látszott – két századot kivontak, Makóra vonultak, ahol az ezred műveleti naplója szerint „*Makó falut lefegyverezték*”, míg a 7. század, melynek élén Nicolae Vlădescu kapitány állt, „*Apátfalva községben maradt felügyelni.*”³¹⁶ Az ezredtörzs Pirici ezredes vezetésével szintén Makóra indult, ahol az ezredes az ott tartózkodása idejére magához vonta a város

³¹² Pantea, 2013: 344. Arad román megszállásának diplomáciai háttéréről lásd: L. Balogh, 2020: 156–157. és 159–163.

³¹³ ANMR, Fond Colecții arhivistice. Registre istorice și jurnale de operații – I, dosar 4295, f. 3. Dupa registrul jurnal de operații al regimentului 6. vânători perioada 1. iulie 1918. la 1. aprilie 1921. Copie.; Boțoghină, 2017: 169.

³¹⁴ MNL CSML ML, V.72.c. 9488/1919. Rambela őrnagy átírata Petrovics György polgármesterhez, 1919. június 20.

³¹⁵ Uo.

³¹⁶ Uo; Boțoghină, 2017: 169. Molnár János községi írnok egy évvel később, a kapitánnyal közeli barátságot ápoló Fendler Irén községi elemi iskolai tanítónő fegyelmi ügyében elmondott tanúvallomásban azt állította, hogy a mészárlást végrehajtó egység parancsnoka éppen Vlădescu kapitány volt. MNL CSML ML, IV.460.a. XI. 235/1924. Fráterné Fendler Irén tanítónő fegyelmi ügye. Fendler Irén ügyében felvett jegyzőkönyv, 1920. július 27., Molnár János vallomása.

feletti parancsnokságot Rambela őrnagytól.³¹⁷ A 2. zászlóalj és az ezredtörzs egyébként július 16-ig maradt Makón, e napon távoztak vasúton Mezőtúr irányába. Ekkor vonult ki a 7. század is Apátfalváról, ugyanakkor a 6. századot Makón hátrahagyták a rend további fenntartása és a rekvirálások miatti esetleges újabb lakossági ellenállás letörése végett.³¹⁸

A műveleti napló nem rögzítette ugyan, de van adatunk róla, hogy a lázadás leverésében egy géppuskás egység is közreműködött. Benó plébános felterjesztéséből tudjuk, hogy a község megszállásában részt vevő román alakulatok egyfajta előőrseként géppuskás katonák pásztázták végig a községet, és több utcába belövéldöztek.³¹⁹ Benó leírása alapján nem lehet kérdéses, hogy a románok bevetettek egy ilyen különítményt, még ha ennek nyoma a műveleti naplóban nem is maradt meg. Ma már tudjuk, hogy ez az egység a Pirici parancsnokolta 6. ezred 1. zászlóaljának 2. géppuskás százada (vagy annak egy szakasza) volt, akiket utóbb az ezredtörzzsel együtt Makón szállásoltak el. Azt, hogy ez az alakulat lehetett az Apátfalván is megjelent géppuskás egység, egy 1919. július 4-én Makón keletkezett iraton lévő bélyegzőlenyomat alapján sikerült azonosítanunk.³²⁰

A megmaradt iratok alapján azt is rögzítenünk kell, hogy a rendteremtésre érkező Pirici-féle katonai egységek mellett a felkelés

³¹⁷ Makó város új térparancsnoka. *Makói Újság*, 1919. június 28., 3. A városi térparancsnokságot Pirici helyett Ștefan Mănescu kapitány látta, aki valószínűleg a 6. vadászvezred egyik törzstisztje volt. Hirdetmény. *Makói Újság*, 1919. július 10., 2. Rambela ezzel együtt megőrizte katonai térparancsnoki státuszát. Makó katonai igazgatás alatt áll. *Makói Újság*, 1919. július 13., 3. Tőle július 16-án vette vissza Rambela őrnagy a városparancsnoki tiszteletet. Értesítés! *Makói Újság*, 1919. július 17., 1.

³¹⁸ ANMR, Fond Colecții arhivistice. Registre istorice și jurnale de operații – I, dosar 4295, f. 3. Dupa registrul jurnal de operații al regimentului 6. vânători perioada 1. iulie 1918. la 1. aprilie 1921. Copie.

³¹⁹ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.

³²⁰ MNL CSML ML, V.71.c. 10589/1919. A makói különleges biztonsági szolgálat igazolása Glück Ede számára, 1919. július 4.

leverését követő megtorlásban aktív szerepet játszottak azok a román granicsárok és csendőrök is, akik a lázadás idején elmenekültek ugyan a községből, de az erősítés megérkezésekor visszatértek, s az elszenvedett megaláztatás miatt – hiszen megfutamodásra kényszerítették őket – nyilvánvalóan fokozott erővel vetették bele magukat a tisztogatási műveletek végrehajtásába. Ebbéli aktivitásuk, mint látni fogjuk, számos apátfalvi halálát okozta. Közülük is kiemelkedett a községben május közepe óta állomásozó granicsáregység román őrmestere, akit utóbb a szemtanúk Fazekas Imrével, a M. Kir. „Losonczy István” 5. Honvéd Tüzérosztály állományába tartozó hivatásos főtűzmesterével és címzetes tiszthelyettesével azonosítottak, és aki ellen 1936-ban éppen az apátfalvi vérengzés kapcsán indult életfogytiglani fegyházbüntetéssel záruló büntetőeljárás. A katonai törvényszék több áldozat kapcsán is bizonyítottak vette, hogy Fazekas a megtorlás során tevékenyen és személyesen közreműködött apátfalviak meggyilkolásában.³²¹

Mielőtt az apátfalvi megtorlás részleteire rátérnénk, ejtsünk néhány szót a lázadáshoz csatlakozni akaró királyhegyesiek sorsáról is. Mivel ők a lázadókkal végül is nem tudtak egyesülni, a községet komolyabb retorzió utóbb nem érte. Talán minderről a románok nem is szereztek volna tudomást, ha a községből valaki nem jelenti fel Kisapáti Lukács igazgatótanítót, akit az ottani szervezkedés vezetésével és fegyverrejtegetéssel vádoltak meg. A feljelentő egyes utólagos verziók szerint – feltételezhetően Lehoczky János jegyző egyetértésével – Ferencsik József községi bíró lehetett, de az sem zárható ki, sőt inkább az valószínűsíthető, hogy mégsem feljelentés nyomán, hanem az elrejtett fegyverek után kutató román hatóságok egy véletlen folytán értesültek arról, hogy Kisapátinál is fegyver van elrejtve, s kezdtek el alaposabban vizsgálódni

³²¹ A teljes peranyagot lásd: HM HIM HL, IV.74. 1937/126. Fazekas Imre ügye; HM HIM HL, I.31. 13. osztály (bűnügyek). 1942. ált. név szerint (526415). Fazekas Imre ügye.

a községben. Mindezt utólag már nem lehet tisztázni, de kétségtelen, hogy a románok folytattak nyomozást ez ügyben. Tari Andrásné Keresztesi Annából például, akinek házában a férje elrejtett puskáját megtalálták a csendőrök, veréssel próbálták kiszedni, mit tudott az „*Apátfalván való készülődésről*.”³²²

Habár a románok érdemi információkhoz nem jutottak Királyhegyesen, az apátfalvi lázadással való szimpatizálást és a fegyverrejtegetést azzal torolták meg, hogy az egyébként egymással haragban álló, illetve egymást vádoló Kisapáti Lukácsot és Lehoczky Jánost, továbbá négy másik személyt (Börcsök Andrást, Varga Szt. Jánost, Varga Szt. Pált és Bernáth Jánost) 1919. augusztus 17-én letartóztatták, s előbb Makóra, majd Békéscsabára szállították. Mivel bizonyítani nem lehetett a lázadásban való konkrét közreműködésüket, végül is szeptember 10-én, bő háromheti őrizet után hazaengedték őket,³²³ így ennél komolyabb retorziót nem kellett elviselniük. A vita azonban, amely Kisapáti és Lehoczky között folyt, még a románok kivonulását követően is hosszú ideig elhúzódott. Míg Lehoczky – egyebek mellett – azzal vádolta Kisapátit, hogy ő volt az a községben, aki a helyieket az apátfalvi lázadók megsegítésére biztatta, addig Kisapáti azzal védekezett, hogy ő csak félreértette a helyzetet. Amikor ugyanis a hírhozó Pintér András arról beszélt, hogy Apátfalva lángokban állt, ő ezt szó szerint gondolta, s valódi tűzoltásra szólította fel a királyhegyesieket, ám amikor megtudta, hogy pontosan miről is van szó, éppen ő volt az, aki lebeszélte a lázadáshoz csatlakozni akarókat az értelmetlen küzdelemről, amely a községnek is nagy károkat okozhatott volna. Utóbb persze nehéz eldönteni, hogy kinek az állítása felelt meg a valóságnak. Nem tudjuk

³²² MNL CSML ML, IV.463.b. 1598/1922. A Kisapáti Lukács elleni ügyben folytatott vizsgálat jegyzőkönyve, 1920. június 12.

³²³ Uo. Kisapáti Lukács levele Balló István tanfelügyelőhöz, 1919. szeptember 16. és 1920. április 1.; Uo. Lehoczky János jegyző jelentése, 1920. február 12.; MNL CSML ML, IV.408.b. 262/1920. Lehoczky János és társai letartóztatása.

megerősíteni, hogy Kisapáti – aki Ferencsik József községi bíró szavaival „majdnem belevitte a községet az apátfalvi zendülésbe”³²⁴ – valóban csapatot szervezett és vezetett az apátfalvi lázadók megsegítésére, s csak későn érkeztek volna a helyszínre, akkor, amikor már a románok Apátfalvát a külvilágtól hermetikusan elzáró kordonján átjutni lehetetlenség lett volna, s ezért inkább visszafordultak. Az elszántság és az akarat tehát megvolt a királyhegyesiekben, hogy csatlakozzanak a románellenes lázadókhoz, ezért csak a jószerencsájüknek köszönhették, hogy végül is nem jutottak el a helyszínre, így nem váltak olyan áldozataivá a románok könyörtelen vérengzésének, mint apátfalvi sorstársaik.

Mivel a lázadás és az azt követő vérengzés halálos áldozataival a következő fejezetben foglalkozunk, e helyütt csupán a lázadás és a megtorlás sebesültjeire vonatkozó – meglehetősen csekély mennyiségű – információinkat foglaljuk össze. Erre vonatkozó egyetlen érdemi forráshelyünk a makói kórház 1919. évi ápolási törzskönyve, amelyből mindössze azokra vonatkozó adatokat tudunk kinyerni, akik hosszabb-rövidebb ideig kórházi ápolásban részesültek. Mindazokról, akik könnyebb sérülést szenvedtek, vagy akiknek – és itt kifejezetten az apátfalviakra kell gondolnunk – nem engedték meg a kórházi ellátás igénybevételét (már ha túléltek egyáltalán a megtorlást), jószerivel semmilyen adatunk sincs.

A kórházi ápolási főkönyv 8 olyan esetet tartalmaz, amely összefüggésbe hozható az apátfalvi lázadással: 6 román katona és 2 apátfalvi civil adatait találjuk meg itt. A románok közül a feltételezhetően a reggeli lázadás idején lőtt sebet kapó két călărași lovaskatona, „Jakoi Marin” (Marin Iacoș?) és „Constantin Stefan” (Ștefan Constantin?), valamint az Apátfalván állomásozó grancsárszakasz

³²⁴ MNL CSML ML, IV.463.b. 1598/1922. A Kisapáti Lukács elleni ügyben folytatott vizsgálat jegyzőkönyve, 1920. június 12.

kötélkébe tartozó „Flore Jordahy” (Florea Iordachi?) esetét korábban ismertettük, róluk tehát itt már nem ejtünk szót.³²⁵ Rajtuk kívül még három román katona került lőtt sebbel a kórházba, mindhárman a lázadás leverésére kora délután megérkező 6. vadászezred 2. zászlóaljához tartoztak, így kétség sem férhet hozzá, hogy az ő sérüléseiket a Szárazérnél védekező apátfalviak lövedékei okozták. A 22 éves „Nikolaj G. Juon”, azaz feltételezhetően Ion G. Nicolae 4 napot töltött kórházban a jobb felkarját ért golyó miatt, a 23 éves „Doroboncu Ilie”, azaz talán Ilie Dorobantu vagy Dorobanțiu 19 napos ápolásra szorult a jobb lábát ért lövés miatt, míg a 23 éves „Czukán Ilie”, azaz talán Ilie Cuican szintén 19 napig állt orvosi ellátás alatt a mellkasát, valamint a jobb kezét ért lövés okozta sérülések miatt.³²⁶

A kórházi nyilvántartásban megjelenő apátfalvi ápoltak csekély száma viszont már egyértelműen a román megtorlással állt összefüggésben. Aligha hihető ugyanis, hogy a lázadáshoz, a vérengzéshez és a további, sokszor brutális verésbe, sőt kínzásba torkolló számonkéréshez kötődően a községből mindössze két sebesült szorult volna kórházi ápolásra, miként az az ápolási törzskönyvből kitűnik. Nyilvánvalóan az is a bosszú része volt, hogy a rászoruló sérülteket nem engedték a helyi orvosi kezelést meghaladó orvosi ellátásban részesíteni. A feltűnő kórházi adathiány tehát egyértelműen erre enged következtetni, de azt sem zárhatjuk ki, hogy többen elbujdostak a románok további bosszúja elől, vállalva az orvosi ellátás hiánya miatti kockázatokat. A megtorlás sebesültjei így módon csak magukra, illetve a községi orvosokra – Ponyiczky Elek körorvoson kívül volt a községben egy magánorvos is – és a családtagjaikra számíthattak.

³²⁵ MNL CSML ML, VIII.801. 47. kötet. Ápolási törzskönyv az 1919. évre, 391., 392. és 387. számú bejegyzés.

³²⁶ Uo. 388., 389. és 390. számú bejegyzés.

A község halotti anyakönyveiben nem maradt egyetlen arra utaló adat sem 1919-ből, sem 1920-ból, sem pedig a következő évekből, amely olyan halálokra vezetett volna vissza, ami összefüggésben állhatott a lázadással, illetve a román vérengzéssel. Éppen ezért teljesen megalapozatlan az a Halmágyi Pál makói nyugalmazott múzeumigazgatóra visszavezethető állítás, miszerint az apátfalvi lázadásnak 21 olyan sebesültje volt, akik utóbb haltak bele akkor szerzett sérüléseikbe.³²⁷ A sebesülésbe később belehalt apátfalviak feltűnő hiánya mindazonáltal azt erősíti, hogy a románok nem voltak kímélettel a sérültekkel szemben, s valószínűleg gondolkodás nélkül kivégezték őket. Bár erre vonatkozóan semmiféle adatunk nincs, nem zárjuk ki tehát, hogy azok között az áldozatok között, akik több lövést is kaptak, lehettek ilyen utólag kivégzett sebesültek. Rajtuk kívül azonban bizonyosan voltak más, súlyos sérüléseket szerző lakosok is. Egy 1928-ból származó községi jelentés ugyanis arról írt, hogy „sokakat nyomorékká tettek” a románok.³²⁸ Hogy ők kik és hányan voltak, illetve, hogy milyen körülmények között szenvedtek maradandó sérüléseket, semmilyen adattal nem rendelkezünk.

Az apátfalvi sérültek közül a makói kórház ápolási törzskönyve szerint mindössze két személy jutott szakszerű kórházi ellátáshoz: a 10 éves Boros István, akinek a bal térdét érte lövés, és ezért szorult 26 napos ápolásra, valamint a 44 éves Bálint Ferenc napszámos, akinek a bal combját érte találat, s emiatt 57 napot töltött a makói egészségügyi intézményben.³²⁹ Ők mindketten felépültek, bár az ápolási idő hossza miatt egyiküknél sem zárjuk ki, hogy ők is a maradandó

³²⁷ Szabó Imre: Nyárra megújul a hősök szobra. A román vérengzés centenáriuma avatják újra az emlékművet Apátfalván. *Délmagyarország*, 2019. április 30., 4.

³²⁸ MNL CSML ML, IV.463.b. 228/1928. Lukács Béla községi jegyző jelentése, 1928. január 30. Lásd még Csanád-Arad-Torontál vármegye jelentése az 1927-ik évről, 1928: 79.

³²⁹ MNL CSML ML, VIII.801. 47. kötet. Ápolási törzskönyv az 1919. évre, 401. és 402. számú bejegyzés.

egészségkárosodást szenvedők közé tartoztak, sőt Bálint Ferenc esetében egyenesen azt valószínűsítjük, hogy a sérült lábát amputálni kellett. Sajnos, a kórlapok ebből az évből nem állnak rendelkezésünkre, ezért bizonyítékunk nincs erre. Mindazonáltal a megszálló román katonák és tisztjeik kegyetlenségét jól mutatja, hogy őket is csak június 28-án, több napos szenvedés után engedték ki a községből a kórházba, holott a golyó okozta súlyos sebesülésüket szinte bizonyosan június 23-án, esetleg 24-én szerezhették. Arról, hogy a lövések milyen körülmények között érték őket, s hogy bármelyiküknek volt-e köze a lázadáshoz – ez a 10 éves kisfiú esetében aligha tételezhető fel –, nincs semmilyen adatunk, ezért csupán abból a tényből, hogy a románok végül is kiengedték őket a hermetikusan lezárt községből a kórházba, juthatunk arra a következtetésre, hogy ők valóban vértlen elszenvedői lehettek az eseményeknek. Mindenesetre azt, hogy túléltek a vérengzésbe átcsapó román tisztogatási akciót, a helyi orvosokon és a későbbi szakszerű kórházi ápoláson túl kizárólag a szerencséjüknek köszönheték.

AZ ÁLDOZATOK

A megtorlás kortárs interpretációi

Teljesen pontosan nem rekonstruálható, hogy mi és hogyan történt azt követően, hogy az apátfalviak feladták a védekezést a Szárazérnél, és a románok behatoltak a községbe, ugyanis, szemben a délelőtti eseményekkel, amikor a lázadók lépéseinek logikus egymásutániséga felfejthető, ekkor az események már párhuzamosan futottak, s ezért nem tudható, melyik román egység hol és milyen akciót hajtott végre. Voltak ugyanis, akik a községbe törtek és voltak, aki a külterületen, a tanyák között folytattak embervadászatot. Azt sem tudjuk, milyen parancsuk

volt, foglyokat kellett-e ejteniük, s a mészárlást parancs nélkül, önkényesen hajtották végre, vagy eredendően ilyen utasítás birtokában lövöldözték le az újukba kerülő embereket. A források azt erősítik, hogy a vérengzés inkább a külterületi, tanyai lakosságot érintette,³³⁰ de erre egyértelmű bizonyítékaink nem állnak rendelkezésre, ezért nem zárható ki az sem, hogy a Szárazérnél ellenálló és onnan menekülő apátfalviakat lövöldözték le a tanyák között, illetve a búzatáblákban.

Benó plébános, aki maga is elszenvedője volt a megtorlás eseményeinek, azt írta összefoglalójában, hogy a románok délután 3 óra körül hatoltak be a községbe, s egy ideig a temető melletti szélmalomnál várakoztak. A parancsnokuk, aki valószínűleg a lázadás leverésére Békéscsabáról ide vezényelt egyik század parancsnoka volt, azt követelte, hogy járuljon elé a községi bíró és a jegyző, de mivel Lukács Béla ekkor még rejtőzködött, Veréb Tamás adóügyi jegyző pedig elmenekült a községből, Benó József plébános és Sóki Mihály bíró érkezett a megadott helyre, akikre a tiszt *„szigorúan rájuk támadt és őket okolta, hogy ezen felkelés megtörténhetett.”* Benó úgy érezte, meg tudta nyugtatni az ismeretlen román parancsnokot, aki azonban a géppuskás embereit végigvezette a községen áthaladó országúton, majd *„a géppuskások minden utcasarkon megállottak és gépfegyverekkel az utcákba lövöldöztek, hogy azokat az emberektől megtisztítsák, bár ha erre nem volt szükség, mert mindenki [a] házába zárkózott és az egész község kihaltnak látszott.”*³³¹ Benó szerint időközben Apátfalvára érkezett Gheorghe Rambela őrnagy, a 2. călărași lovasezred Makón állomásozó alegységének parancsnoka is, aki elrendelte, hogy a községben található összes férfit vegyék őrizetbe. Szigeti szerint *„a makói*

³³⁰ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9., MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla községi jegyző hivatalos jelentése, 1921. augusztus 3.

³³¹ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.

román ezredes”³³² Nagyszebenből kapta a parancsot, hogy „nem szabad löni, hanem mindenkit össze kell fogdosni és kivizsgálni,”³³³ bár arról, hogy Szigeti honnan szerezte ebbéli információját, visszaemlékezése nem ad felvilágosítást. Mindenesetre azt Benó plébános összefoglalója is megerősíti, hogy „A katonák a vett parancs értelmében minden házba benyomultak, ha a kapu zárva volt, azt betörték, az összes férfiakat összefogdosták, és ütlegek között részint a vasútállomásra, részint a községházára hajtották.”³³⁴

A Lukács-féle jelentés szintén a házaknál talált férfiak letartóztatásáról és elhurcolásáról adott hírt, akiket „10-15-ös csoportokban összekötözték, utcabosszat kísérték és közben puskatussal, vízben áztatott kötelekkel verték őket, úgy, hogy a ruhájuk leszakadt és testükről csurgott a vér. Nem kímélték persze a község lelkészét [Benó József plébánost – M. A.] sem, aki az elszenvedett ütlegek alatt útközben többször összeroskadott.”³³⁵ Ezt egyébként a Benó-féle beszámoló is megerősítette: „[a] község plébánosát is, aki pedig a román parancsnok egyenes parancsára ment a katonaság elé, puskatussal verték és hajtották az állomásra, ahol ököllel arcon verték és szíjjal ütötték.”³³⁶ Koller István, aki szintén megemlítette a községben összeszedett foglyok brutális megverését, egyenesen az ekkor elszenvedett ütések következményének tulajdonította Benó plébános vesebaját, amely 1922-ben bekövetkezett halálhoz vezetett.³³⁷

³³² Valójában Rambela őrnagy.

³³³ JAM NA, 134-90. Szigeti János visszaemlékezése, 1938.

³³⁴ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.

³³⁵ MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla községi jegyző hivatalos jelentése, 1921. augusztus 3.

³³⁶ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9. Évekkel később, a Vermes Ernő által összeállított *Csanád vármegye tíz évvel Trianon után* című kötetben Benó életrajzánál azt közölték, hogy „A rendcsináló oláhok azzal vádolták meg, hogy lázítja a lakosságot és ezért puskatussal agyba-főbe verték és utolsó szál fehérműjétől és ágyneműjétől is megfosztották.” Vermes, 1929: 146.

³³⁷ Koller, 1929: 301. Benó 48 éves korában, 1922. január 27-én halt meg. Vermes, 1929: 146.

A községben megtalált férfiak összefogdosására és a vasútállomásra, illetve a községházára hurcolására vonatkozó feljegyzések mindazonáltal nem adnak pontos magyarázatot arra, hogy pontosan mikor és hogyan történhetett meg számos lakos legyilkolása. A Lukács-féle hivatalos jelentés erről annyit ír, hogy a románok *„benyomultak a községbe és az azt környező tanyákra, és ott valóságos vérfürdőt rendeztek, melynek 38 ember esett áldozatul, köztük egy nő, 70 éves aggok, kiket saját szobájukban lőttek agyon a nekivadult román katonák (pl. Boda Péter, Kerekes József) és gyermekszámba menő fiatalokat.”* A kivégzetteket, folytatta Lukács, kirabolták, csontjaikat puskatussal összetörték, s napokon át nem engedték eltemetni őket, a hozzátartozókat pedig arra kényszerítették, *„hogy azokat a forró nyári melegben 4-5 napon át házuknál bevertessék és a hullák bűzét tűrjék, [és] csak azután bántalmazták fel őket arra, hogy azon módon, amint ki lettek végezve, talicskára rakják és eltemessék őket.”* Lukács arról is írt, hogy *„Napokon keresztül munkájukat gyanútlanul végző embereket is szó nélkül agyonlőttek, ezek között két öreg mezőőrt is [Varga István és Farkas István], és olyanokat, akikről azt sejtették, hogy pénzt tartanak maguknál [Antal Antal mészárosmester].”* Rajtuk kívül kivégezték a községi előfogatos fiát, Simon Jánost, akinek az volt a bűne, hogy a helyiek által *„agyonvert román katonákat kocsi-ra rakta és hogy hulláikat [az] esetleges bántalmazástól megóvjá, elszállította őket a községi temető halottasházába.”* Lukács még külön szólt egy asszony – feltételezhetően Szabó Nyíri Péternére gondolt, bár néven nem nevezte – kegyetlen megöléséről is, akinek a háza előtt állítása szerint a románok egy katonatársuk holttestét találták. Őt Lukács szerint kötéllel véresre verték, a testéről *„a szó szoros értelmében leverték a húst, úgy, hogy felső combjáról és derekáról egész hústömegek lógtak alája a bokájáig,”* aztán azt a látszatot keltve,

hogy öngyilkosságot követett el, „*Bevitték a volt granicsár csapat lakás helyiségébe, és ott egy szegre felakasztották.*”³³⁸

Koller István a gyilkosságokkal kapcsolatban mindössze annyit közölt, hogy a románok, amikor megszállták Apátfalvát, „*Az utcákba előbb gépfegyverekkel belövöldöztek, s a lakosságból akit a szabadban, utcán vagy udvaron megláttak, azokat irgalom nélkül lelőtték vagy agyonszúrták. Így 38 magyar élet esett bőszen diühük áldozatául.*”³³⁹ Benó József plébános arról írt, hogy a románok, mielőtt a községbe érkeztek volna, „*az útjukba eső tanyákba hatoltak, a férfiakat, kiknek legnagyobb része öreg, tehetetlen ember volt, onnét kiburcolták, sokat közülük pedig sző nélkül agyonlőtték.*” Benó szerint „*A június 23-i zendülés alkalmával 34[-en] elpusztultak a románok fegyverétől, 4-en pedig a kiállott szenvedések és izgalmak következtében öngyilkosságot követtek el. [...] az agyonlőtt emberek nagy része öreg, tehetetlen emberekből állott, kiknek a zavargásban legkisebb részük sem volt és teljesen ártatlanul haltak meg.*”³⁴⁰

Benó néhány konkrét esetet is felidézett, így a már említett Simon Jánosét, akit azért ölték meg a románok, mert vele hozatták elő a Maros-tótnál hevenyészve elhantolt – és nem a temető halottasházába vitt, mint Lukács állította – román katonák holttesteit, melyeket minden bizonnyal ő is vitt oda délelőtt. Amikor „*a román katonák bajtársaik holttetemét megpillantották*”, a látvány kiváltotta indulatukat és bosszúszomjukat a fiatalemberre irányítva agyonlőtték. Benó szerint minden indok nélkül lőtték le a 62 éves Imre Józsefet, az őrizetbe vett 25 éves Varga Mátyást pedig azért gyilkolták meg, mert az egyik sebesült román katona benne ismerte fel délelőtti támadóját. A 65 éves és letartóztatott Tari András egy román őrmester lövöldözésének esett áldozatául. A lovas kocsival száguldozó – Benó szerint feltételezhetően

³³⁸ MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla községi jegyző hivatalos jelentése, 1921. augusztus 3.

³³⁹ Koller: 1929: 301.

³⁴⁰ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.

részeg őrmester – ugyanis, meglátva a letartóztatottak egy csoportját, minden ok nélkül rájuk lőtt, s 4 embert súlyosan megsebesített, a hasán eltalált Tari pedig másnap belehalt sérülésébe. Antal Antal hentes – akinek halála körülményeiről Lukács is megemlékezett –, egészen egyszerűen rablógyilkosság áldozata lett, őt a pénzére pályázó románok kirabolták és meggyilkolták, bár, mint később erről szót fogunk ejteni, egyes források miatt árnyalni szükséges ezt a narrációt.³⁴¹

A korábban említett forrásainkhoz képest nagyobb fenntartással kell kezelnünk az időben legkorábban keletkezett leírást, a Veréb Tamás adóügyi jegyző által talán két héttel az események után készített emlékiratot, még akkor is, ha egyes részadatai szinkronban vannak egyéb forrásainkkal. Többször jeleztük, hogy a vérengzés idején Veréb nem volt a községben, sőt nagy valószínűséggel a románok megszállta területekről is elmenekült, első kézből tehát nem rendelkezett információval. A hozzá eljutó hírek között ezért, melyeket emlékiratában megörökített, nagy a bizonytalanság. Jómaga a hallomásból vett információk alapján az áldozatok számát több mint 60 főre tette, s azt vélemezte, hogy ez a szám még magasabb lesz majd, mivel *„még sok halott nem került elő a vetésekből.”* Veréb azt is hallhatta informátoraitól, hogy kevesen szenvedtek el lövés okozta sérülést (akire rálőttek, az meg is halt), ebből arra a következtetésre jutott, hogy az áldozatok többségét tömegesen kivégezték, *„mert különben bizonyos percentualis [százalékos – M. A.] arányban sebesüléseknek is kellett volna lenni.”* Veréb néhány konkrét esetet is kiemelt, így Antal Antal mészárosét, aki egy *„teljesen süket és fél szemére vak ember”* volt, és akiről azt írta, hogy habár *„előző este vendégül látott magánál román katonákat s velük barátságot tartott fenn”*, a pénze miatt meggyilkolták, *„miután előzőleg megcsónkították”*. Felhozta a *„gyengeelméjű”* Simon János kivégzését, továbbá a bántalmazásokba belehalt Pintér Andrásné (ő valójában nem halt meg)

³⁴¹ Uo.

és Szabó Nyíri Péterné (ő az anyakönyvi bejegyzések szerint öngyilkosságot követett el) nevét, valamint megemlítette Lichter Mór gépész halálát is, aki azért kapott szívbénulást, mert a románok „*az egész vagyonát kitevő két cséplőgarnitúráját vitték el, lakását kifosztották.*”³⁴²

Csoportos kivégzések

Önmagukban a fennmaradt beszámolók nem adnak magyarázatot a vérengzés minden részletére. A Lukács-féle jelentés inkább a község belterületére tette az áldozatokat, míg Benó inkább a tanyák férfilakosságának válogatás nélküli lemészárlására fókuszált, bár a felhozott példái mind a belterületen végrehajtott kivégzésekre utaltak. Arra ugyanakkor, hogy történt-e egyidejű, tömeges kivégzés, Veréb Tamás vélekedésén túl egyikük sem utalt. Velük szemben viszont Szigeti János azt állította, hogy miután a románok bevonultak a községbe, „*Első vót, hogy tíz embert agyonlőttek, de aztán a makói román ezredes [valójában Rambela őrnagy – M. A.] kérte a parancsot Nagyszebenből, és azt a választ kapta, hogy nem szabad löni, hanem mindenkit össze kell fogdosni és kivizsgálni. Összesen negyvennégy halott lett – tette még hozzá –, ebből három román katona és a kocsis, aki az országúton a román tisztet vitte.*” Szigeti a fentieken túl egy konkrét esetet említett meg, egy bizonyos „Kakas” nevű emberét, akit valójában Varga Mátyásnak, vagy ragadványnevével Varga Kakas Mátyásnak hívtak, és akit a községházán lévő foglyok közül lőttek agyon, miután állítólag egy román katona benne ismerte fel a támadóját.³⁴³

³⁴² MNL OL, Filmtár. X.1514. 7048. tekercs. 523–524. Veréb Tamás jegyző emlékirata az apátfalvi vérengzésről, 1919. július.

³⁴³ JAM NA, 134-90. Szigeti János visszaemlékezése, 1938.; MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9. Van olyan későbbi forrásunk, amely Varga K. Mátyásként említi. A román őrmester apátfalvai rémuralma. *Délmagyarország*, 1936. október 25., 10. A Fazekas Imre elleni per iratai között többen Varga Kakas Mátyásként emlegették. HL, IV.74. 1937/126. Tari Mihály tanúvallomása, 1936. október 23.; Uo. Keresztúri Mihály tanúvallomása, 1936. október 22. Édesanyja konzekvensen Varga Mátyásként nevezte meg. Uo. özv. Varga Mátyásné tanúvallomása, 1936. október 21.

Ahhoz, hogy eldönthető legyen, volt-e tömeges kivégzés, illetve, hogy meghatározhassuk az áldozatok pontos számát, az elhalálozásuk időpontját és körülményeit, elsőként a község 1919-es állami³⁴⁴ és egyházi³⁴⁵ halotti anyakönyveit kell tüzetesebb vizsgálat tárgyává tennünk, ezekből ugyanis bizonyos információk kinyerhetők, azzal együtt is, hogy teljesen megbízható adatokat ezek sem szolgáltatnak. Ennek az az oka, hogy – mint a forrásokat tárgyaló fejezetben erre már tettünk utalást – a bejegyzések utólagosak, s a halál bekövetkeztének okától eltekintve, melyeket nyilvánvalóan a halottszemlét végző községi orvos, dr. Ponyiczky Elek állapított meg, a családtagok bemondásán alapultak. Az sem tudható pontosan minden esetben, hogy a halál bekövetkeztének időpontja mennyire felelt meg a valóságnak, legalábbis abban az értelemben, hogy a halál azonnal bekövetkezett-e a zömmel lőtt sérülések következtében, vagy esetleg csak órákkal később, s a bejegyzések e tekintetben milyen viszonyban vannak a halál beálltával. Vizsgálatunk szempontjából ennek kiemelt jelentősége lenne, hiszen e nélkül nem dönthető el teljes bizonyossággal, hogy a halálos sérülés pontosan mikor érte a későbbi áldozatot. Akik tehát június 23-án délután vagy este, esetleg másnap haltak meg, ott nem minden esetben határozható meg, hogy a lövés akkor érte-e őket és azonnal meghaltak, vagy korábban, akár órákkal a halál beálltát megelőzően. E „hibahatár” tudomásul vételével is levonhatók azonban bizonyos következtetések és tehetünk néhány, a vérengzés körülményeit pontosító megállapítást.

Az egyházi és állami halotti anyakönyvek egybecsengő bejegyzései szerint 33 olyan apátfalvi volt, aki bizonyíthatóan fegyver által okozott sérülés következtében vesztette életét, így kétségbevonhatatlanul a június

³⁴⁴ MNL CSML SZL, XXXIII.1. 864. kötet. Apátfalva 1919, halotti anyakönyvi másodpéldány.

³⁴⁵ ARKEI, Az Apátfalvi Róm. Kat. Plébánia-egyház halottak anyakönyve 1919. 122–126.

23-i eseményeknek, illetve azok következményeinek áldozata lett. Az ő halálozási adataikat az állami és egyházi halotti anyakönyvekből kinyerhető információk alapján az 1. táblázatban foglaljuk össze. A 33 áldozatból 25-en június 23-án, 7-en június 24-én, és 1 fő pedig június 29-én halt meg. A június 23-án elhalálozott apátfalviak időrendje az anyakönyvi bejegyzések alapján csak feltételesen határozható meg. A rendelkezésünkre álló források szerint a románokra rátamadó apátfalviak első két halálos áldozata a vasútállomásnál lövést kapott Sóki G. (Garajkó) András és a feltételezhetően a Kereszt utcában meglőtt Juracsek István volt.³⁴⁶ Ezzel szemben az állami halotti anyakönyvi bejegyzés szerint (az egyházi anyakönyv nem tartalmaz erre vonatkozó pontos adatot!) Sóki Pált, aki háromszoros mellkasi lövés következtében halálozott el, már aznap reggel 5 órakor lövés érte. Ennek körülményeire nem tudunk magyarázatot adni, nem tudtunk azonosítani olyan eseményt sem, amely megvilágítaná, hogyan szerezte kora hajnalban – vélelmezhetően még az apátfalvi lázadást megelőzően – a halálos lövéseket. Felesége 1936. október 22-én a román gránicsár őrmesterként azonosított Fazekas Imre elleni büntetőper kapcsán tett tanúvallomásában a következőket állította: „*A román megszállás idején tanyán laktunk. Férjem beteg ember volt, s a nap legnagyobb részét a folyosón üldögélve töltötte. A megtorlások ideje alatt a csorgó felől jövő román katonák közül két román katona bejött az udvarra és a folyosón ülő férjemet minden szó nélkül agyonlőtte.*”³⁴⁷ Az özvegy vallomása egyértelműen cáfolja az anyakönyvi bejegyzés időbeliségét, rávilágítva arra, hogy a halál semmiképpen sem következhetett be június 23-a délutánját megelőzően, hiszen a megtorlás akkor vette kezdetét. Mivel Sókiék háza a község Makó felé eső részén

³⁴⁶ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.

³⁴⁷ HL, IV.74. 1937/126. özv. Sóki Pálné Sóki Erzsébet tanúvallomása, 1936. október 22.

volt, minden bizonnyal az abból az irányból érkező katonák – a Makón állomásozó lovaskatonák – áldozata lehetett, de mindez csak feltételezés. Az viszont egyértelműen megállapítható, hogy a halotti anyakönyv reggel 5 órára vonatkozó adata egészen bizonyosan tévedésen alapult. Hogy miért pont ez az időpont került bejegyzésre, arra nem tudunk magyarázatot adni.

Némi bizonytalansággal szembesülünk a lázadók támadása idején életét vesztő Juracsek István halála kapcsán is. Édesanyja ugyanis 1936-ban meglehetősen ellentmondásosan nyilatkozott fia haláláról. Előbb kijelentette, hogy *„Senkitől sem hallottuk, hogy fiamat ki lőtte szíven, illetve hogy milyen körülmények között halt meg”*, utóbb pedig azt is állította, hogy *„Juracsek Mátyástól hallottuk utóbb, hogy mindketten ki akartak menni a románok elől a legelőre, s útközben lőtték szíven a fiamat.”*³⁴⁸ A két állítás nyilvánvalóan ellentmond egymásnak. Mivel Benó plébános meglehetősen aprólékossággal próbálta rekonstruálni az eseményeket, és a halotti anyakönyvek is reggel 8 órát jelölték meg Juracsek halála időpontjaként és nem délutánt, amikor a menekülőket lövöldözték le a románok, Benóval egyetértve úgy véljük, Juracsek is a harcok áldozata lehetett. Ebben erősít bennünket, hogy Juracsek holttestét édesanyja szerint is a Kereszt utcában találták meg, ott, ahol a granicsár alegység szálláshelye volt. Ha Juracseket menekülés közben lőtték volna agyon, nem igazán lett volna életszerű, hogy éppen a granicsárok szálláshelye felé meneküljön. Ellenben amikor a lázadók éppen a granicsárokat akarták megugrasztani, nem kizárt, hogy az egyik menekülő román granicsár lövésének lehetett halálos áldozata. Erre mindazonáltal Juracsek holttestének megtalálási helyén túl nincs egyértelmű bizonyítékunk, Szigeti János, aki közvetlen szemtanúként

³⁴⁸ Uo. özv. Juracsek Mihályné Szentesi Katalin tanúvallomása, 1936. október 21.

többé-kevésbé pontosan rekonstruálta az eseményeket, sem tett erről említést, az ő szövegében csak Sóki G. András lelövéséről esik szó.³⁴⁹

Noha többek esetében azonos időpont van megjelölve a halál beálltánál, azt teljes bizonyossággal állítani, hogy lett volna kivégzésszerű sortűz – amire Veréb Tamás emlékiratából és Szigeti emlékezéséből esetleg következtetni lehetne –, legfeljebb két esetben lehet. Az egyházi halotti anyakönyv – Benó plébános – bejegyzései különbséget tettek a lelőtt és az agyonlőtt áldozatok között. Ennek alapján eredendően azt feltételeztük, hogy akiket lelőttek, azok a tűzharcban vagy a tisztogatások során veszítették életüket, viszont akiket agyonlőttek, azokat esetleg csoportos kivégzés útján gyilkolták meg, ám a kézenfekvő feloldás ellenére ilyen szabályszerűséget nem sikerült megállapítanunk. Éppen Sóki G. András és Juracsek István példája igazolja, akik mindketten a reggeli összecsapások idején haltak meg, hogy nincs ilyen szabályszerűség: az egyiküknél az „*agyonlőtték*”, a másikuknál a „*lelőtték*” kifejezés szerepel. E tekintetben tehát nem tudunk különbséget tenni az áldozatok között, így nem igazolható Szigeti János azon állítása, hogy „*Első vót, hogy tíz embert agyonlőtték*”, ami feltételezné, hogy összeterezték és csoportosan végezték ki őket, mint tették ezt néhány héttel később, 1919. július 25-én Hódmezővásárhelyen, ahol 56 embert végeztek ki ily módon gépfegyverrel és puskákkal a románok.³⁵⁰ Ilyen eset Apátfalván forrással alátámaszthatóan nem történt, az viszont tény, hogy a község megszállását követően folyamatos volt az öldöklés és az is tény, hogy voltak, akiket, mint például a menekülő Kerekes Bernátot és fiát, Kerekes Józsefet egy időben és bizonyosan egy helyen gyilkoltak meg.

Mint jeleztük, két olyan esetről van tudomásunk, amikor két-két személy kivégzésszerű körülmények között veszítette életét. Az egyik eset

³⁴⁹ JAM NA, 134-90. Szigeti János visszaemlékezése, 1938.

³⁵⁰ Makó, 2009: 70–71 és 75–76.; Makó, 2011: 152–153.

igazolhatóan és ténylegesen is kivégzés volt, s ennek civil szemtanúja is akadt. Június 24-én délelőtt a románok otthonából hurcolták el a 27 éves Sipos Istvánt, akit a korábban már őrizetbe vett magyarcsanádi illetőségű Tari Pállal közös vezetőpórázra fűztek. A két egymáshoz kötözött rabot a templom melletti közön két román katona kísérte át a töltésen keresztül, amikor is a grancsárok őrmestere (Fazekas Imre) átvette őket, majd vagy saját maga, vagy egy másik román katona közreműködésével – ebben nem egyeznek a szemtanúk – a töltés aljánál agyonlőtte.

Úgy tűnik, a román rekvirálás ellen fellázadó apátfalviak „bolseviknek” bélyegzése vezérmotívum volt a román őrmester számára, amivel talán legitimálni kívánta az általa alkalmazott brutális megtorlást. Az akkor 33 éves Szél Jánosné Botrocsán Viktória, aki a grancsár őrmester utasítására volt szemtanúja a kivégzésnek, utóbb azt állította, az őrmester azért hívta oda, hogy demonstrálja a számára, *„hogyan hal meg egy »bolsevik«, mert pisztoly volt nála”*.³⁵¹ Egy másik szemtanút, Nagy D. Erzsébetet később arra kényszerített, hogy felmenve a töltésre megtekintse a kivégzettek holttestét. *„Nézzé, meg, ott van két bolsevik”* – kiáltott rá az akkor 15 éves lányra.³⁵² Az együttes kivégzést a hozzátartozók, özv. Sipos Sámuelné Lukács Julianna és Tari Gergely is tanúvallomással hitelesítették, bár ők nem voltak jelen a két fiatalember lemészárlásánál.³⁵³ Sipos István édesanyja már csak a fia halálának hírére érkezett a helyszínre, és mint 17 évvel később elmondta, *„kimenve a töltésre magam vágtam széjjel a kötelet, amellyel a fiam és Tari Pál össze volt kötözve.”*³⁵⁴

Tari Pál és társa halála helyszínének és időpontjának meghatározásában a fenti tanúvallomásokon kívül még egy forrásunk van,

³⁵¹ HL, IV.74. 1937/126. Szél Jánosné Botrocsán Viktória tanúvallomása, 1936. október 22.

³⁵² Uo. Nagy D. Erzsébet tanúvallomása, 1936. október 24.

³⁵³ Uo. özv. Sipos Sámuelné Lukács Julianna tanúvallomása, 1936. október 21.; Uo. Tari Gergely tanúvallomása, 1936. október 23.

³⁵⁴ Uo. özv. Sipos Sámuelné Lukács Julianna tanúvallomása, 1936. október 21.

amelyet figyelembe kell vennünk, és ez a magyarcsanádi állami halotti anyakönyv. Az idevalósi Tari halálát ugyanis az apátfalvi halotti anyakönyv mellett a magyarcsanádiba is bejegyezték. Itt az apátfalvi anyakönyvi bejegyzésekhez képest három érdemi eltérés van. Egyrészt itt a halál időpontja nem június 23., mint az apátfalvi egyházi halotti anyakönyvben olvasható, hanem június 24., éppen úgy, mint az apátfalvi állami halotti anyakönyvben. Tariék kivégzésének június 24-i időpontját ily módon bizonyítottak tekinthetjük. A második eltérés viszont, hogy míg az apátfalvi állami halotti anyakönyvben a halál időpontjaként június 24. délelőtt 9 óra szerepel, a magyarcsanádiban délután 4 óra. A harmadik eltérés, hogy itt szerepel a kivégzés helyszíne is, amelyet az apátfalvi anyakönyvekben nem tüntettek fel, eszerint arra a „*hídvámbácz*” mellett került sor.³⁵⁵ Utólag persze ez utóbbi adatok már nem ellenőrizhetők, bár mivel itt a bejegyzés június 25-i keltezésű, tehát jóval frissebb (másnap), mint az apátfalvi állami és egyházi halotti anyakönyv hetekkel későbbi bejegyzései,³⁵⁶ így a valószínűsége is nagyobb annak, hogy hitelesebb információkat tükröz vissza. A magyarcsanádi állami halotti anyakönyv egyébként a halál okaként a „*lövés általi kivégzést*” tüntette fel, ami sokkal tényszerűbb fogalmazás, mint amit az apátfalvi egyházi halotti anyakönyv által használt „*a román katonák agyonlőtték*” szófordulat tükröz, hiszen pontosabban fejezi ki, hogy nem csupán lelőtték, hanem a szó szoros értelmében kivégezték.³⁵⁷ Tarinak egyébként, aki a magyarcsanádi állami halotti anyakönyv szerint Magyarcsanádon élt, volt szoros apátfalvi kötődése. A községben született, és éppen ez lehetett az oka, hogy

³⁵⁵ MNL CSML SZL, XXXIII.1. 983. kötet. Magyarcsanád 1919, halotti anyakönyvi másodpéldány, 27. bejegyzés.

³⁵⁶ MNL CSML SZL, XXXIII.1. 864. kötet. Apátfalva 1919, halotti anyakönyvi másodpéldány, 105. bejegyzés; ARKEI, Az Apátfalvi Róm. Kat. Plébánia-egyház halottak anyakönyve 1919. 125.

³⁵⁷ MNL CSML SZL, XXXIII.1. 983. kötet. Magyarcsanád 1919, halotti anyakönyvi másodpéldány, 27. bejegyzés.; ARKEI, Az Apátfalvi Róm. Kat. Plébánia-egyház halottak anyakönyve 1919. 125.

a halotti bejegyzése – ebben, mint apátfalvi lakos – megjelent az apátfalvi állami halotti anyakönyvben is.³⁵⁸ Nyilvánvalóan ez a szoros apátfalvi kötődése lehetett az oka annak, hogy résztvevője volt a helyiek lázadásának.

A másik kivégzési eset jóval kevésbé egyértelmű, mint Siposé és Tarié. A 76 éves Boda Péter halász és az 51 éves Gyenge Mátyás földműves haláláról van szó. A Lukács-féle hivatalos jelentés szerint Boda egyike volt azon „*aggoknak*”, akiket saját házukban gyilkoltak meg a románok.³⁵⁹ Ezzel szemben a családtagok egybehangzóan azt állították, hogy őket is a töltésnél lőtték agyon, bár abban megoszlottak a vélemények, hogy erre menekülésük közben került-e sor,³⁶⁰ vagy szándékosan vitték oda a két embert, hogy kivégezzék őket.³⁶¹ Ennek az esetnek is volt szemtanúja, özv. Takács Jánosné Bodri Anna, aki váltig állította, hogy ez esetben is kivégzés volt, és azt itt is „*a kis román őrmester*” hajtotta végre,³⁶² bár ezt utóbb Fazekas perében a katonai törvényszék nem fogadta el bizonyítottnak. Özv. Gyürki Józsefné Németh Rozália ellenben egy ettől némileg eltérő történetet adott elő. Mivel őt tolmácsként alkalmazták a románok, jól értesültségéhez aligha férhet kétség.

Fülszemlője volt ugyanis annak, amikor a gránicsár őrmester kiadta az utasítást katonáinak, hogy „*ha valakit a házban kívül talál, ne kísérelje hozzá,*

³⁵⁸ MNL CSML ML, IV.419. 3. doboz. Az Apátfalvi R. Kat. Egyház keresztlési anyakönyve 1894. 129. bejegyzés; MNL CSML SZL, XXXIII.1. 864. kötet. Apátfalva 1919, halotti anyakönyvi másodpéldány, 105. bejegyzés

³⁵⁹ MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla községi jegyző hivatalos jelentése, 1921. augusztus 3.

³⁶⁰ HL, IV.74. 1937/126. özv. Gyenge Mátyásné Beke Julianna tanúvallomása, 1936. október 24.; Uo. Gyenge János tanúvallomása, 1936. szeptember 18.; Uo. Gyenge József tanúvallomása, 1936. október 22.

³⁶¹ Uo. özv. Baka G. Andrásné Boda Rozália tanúvallomása, 1936. október 21.

³⁶² Uo. özv. Takács Jánosné Bodri Anna tanúvallomása, 1936. október 24. Fejes János napszámos úgy értesült, hogy Gyenge Mátyást a román őrmester saját kezűleg lőtte agyon, Boda Pétert pedig lelővette. Uo. Fejes János tanúvallomása, 1936. szeptember 18.

*hanem ott a helyszínen lőjék agyon. Ennek alapján lőtték agyon Gyenge Mátyást és Boda Pétert a saját lakásuk előtt, amint a gát oldalában ültek.*³⁶³ A családtagok által elmondottakkal szemben ezt a verziót kapták fel a napilapok, amelyek 1936. október végén tudósítást közöltek azokról az apátfalvi kihallgatásokról, melyeket a m. kir. szegedi 5. honvéd vegyesdandár parancsnokának ügyésze folytatott az apátfalvi vérengzés egyik elkövetőjeként azonosított Fazekas Imre kecskeméti főtűzmester tiszthelyettes, volt román granicsár őrmester büntetőügyében. A *Délmagyarország* című napilap némileg megszínezett története szerint „Boda Péter 68 éves apátfalvi gazda [aki valójában halász volt – M. A.] szomszédjával, Gyenge Mátyás 50 éves gazdával a kapuban békésen beszélgetett. Az arra haladó [román] őrmester előkapta a revolverét és két lövéssel mindkettőjüket leterítette.”³⁶⁴

Az egymástól erősen különböző verziók alapján nehéz beazonosítani, melyik lehetett a valós: a békésen üldögélő embereket lőtték-e le, vagy a menekülőket, esetleg szándékosan gyűjtötték be őket, hogy kivégezzék mindkettőjüket, ezt tehát nem tudjuk biztosan. Mivel a menekülés tényét csak a Gyenge család tagjai őrizték meg, továbbá mert a 76 éves Boda esetében ez nem is tűnt volna életszerűnek, a családi emlékezet szerint ő azért volt az utcán, mert a hatéves unokája keresésére indult,³⁶⁵ ez az opció nagy valószínűséggel kizárható. Ellenben a tudatosan begyűjtött és úgy lelőtt, illetve a töltés mellett békésen üldögélő, vagy a házuk mellett álldogáló két ember helyszíni agyonlövése között szinte árnyalatnyi a különbség, joggal sorolható ezért haláluk a szándékos és tudatos kivégzések közé, bár hozzátesszük, hogy a június 23-i délutáni vérengzés óráiban csekély a valószínűsége annak, hogy ők valóban a töltés

³⁶³ Uo. özv. Gyürki Józsefné Németh Rozália tanúvallomása, 1936. június 2.

³⁶⁴ A román őrmester apátfalvai rémuralma. *Délmagyarország*, 1936. október 25., 10. A halotti anyakönyvek szerint Boda nem 68, hanem 76 éves volt, amikor meghalt.

³⁶⁵ HL, IV.74. 1937/126. özv. Baka G. Andrásné Boda Rozália tanúvallomása, 1936. október 21.

mellett vagy a házuk előtt üldögéltek volna, mint özv. Gyürkiné állította. Az a szituáció ugyanis, hogy ők békésen beszélgettek a házuk közelében, miközben a felbőszült románok házról házra járva lázadók után kutattak, sorra vették őrizetbe az embereket, és az ellenállást tanúsítókat azonnal agyonlőtték, kevésbé tűnik életszerűnek. A valószínűbb verzió az, hogy valamiért éppen az utcán tartózkodtak, amikor a románok rájuk akadtak, s mivel nem tettek eleget a község megszállásakor elrendelt kijárási tilalomról szóló szigorú utasításnak, még ott a helyszínen, vagy kissé távolabb terelve, a töltés mellett agyonlőhették őket. Bodát haslövés, míg Gyengét mellkaslövés érte. A haláluk feltételezett időpontja az állami halotti anyakönyv szerint délután 6 óra lehetett.³⁶⁶

A csoportos kivégzések két fenti bizonyítottnak tekinthető példáján túl még egy esetet meg kell itt említenünk. Özv. Csapó Jánosné Balogh Vígh Julianna a román grancsár őrmesterként azonosított Fazekas Imre büntetőeljárása során tett tanúvallomásaiban ugyanis azt állította, hogy a férjét, Csapó Jánost egyszerre lőtték agyon a románok Kerekes Bernáttal, Kerekes Józseffel és Furák Péterrel, s ez gyakorlatilag kivégzés volt. Szó szerint idézve vallomását: *„Férjemet együtt lőtték agyon Kerekes Bernát, Furák Péter volt apátfalvi lakosokat is s ugyanakkor súlyosan megsebesítették Kerekes Józsefet, aki pár nap múlva bele is halt a sérülésébe. Kerekes Bernátnétól hallottam az eset után, hogy súlyosan sebesült fia akként beszélt el a dolgot, hogy egy román katona hajította fel mind a négyőjüket a kanális töltés tetejére, ahol már több román katona volt, s egymásután lőtték agyon mind a négyet, s a töltésről bedobálták a kanálisba őket. A három holttestet, közöttük a férjemét is úgy találtuk meg másnap délután bent a kanálisban a vízben. A súlyosan sebesült Bernát Józsefet [valójában Kerekes Józsefet – M. A.] édesanyja vitte el kocsin a tanyára, s ő ott halt meg.”*³⁶⁷

³⁶⁶ MNL CSML SZL, XXXIII.1. 864. kötet. Apátfalva 1919, halotti anyakönyvi másodpéldány.

³⁶⁷ HL, IV.74. 1937/126. özv. Csapó Jánosné Balogh Vígh Julianna tanúvallomása, 1936. október 23.

Özv. Kerekes Bernátné, aki állítólag forrása volt az özv. Csapó Jánosné által elmondott esetleírásnak, jóval szűkszavúbban mondta el az esetet: *„A megszállás ideje alatt tanyán laktam kint. [...] A megtorlások során férjemet és fiamat lőtték agyon a románok. Hogy ki lőtte őket agyon, azt megmondani nem tudom, mert én nem láttam, agyonlövetésük ugyanis nem otthon történt, hanem menekülés közben.”*³⁶⁸

Ha számba vesszük a történetekkel kapcsolatos információinkat és forrásainkat, akkor az özv. Csapóné által elmondott esetleírás némi korrekcióra szorul. Egyrészt az leszögezhető, hogy a jelzett személyek mindegyike bizonyosan lázadó lehetett, akiket menekülés közben lőttek le a románok. Megtalálási helyük, a „kanális”, azaz a Szárazér is ezt támasztja alá, nincs okunk kételkedni abban, hogy holttestüket valóban ott találták meg. Ugyanakkor az állami halotti anyakönyv, amely – igaz, utólagosan rögzítve, tehát előadódhat ebben pontatlanság – a halál bekövetkeztét rögzítette, Csapó János esetében déli 12 órát, míg Kerekes Bernát, Kerekes József és Furák Péter esetében délután 4 órát adott meg.³⁶⁹ Ha igaznak tartjuk az itt rögzített datálást, akkor Csapó halála nem eshetett egybe a többiek elhalálozásával, s mivel 12 órakor még fegyveres harc zajlott a Szárazért védő apátfalviak és a Makó felől támadó románok között, nem kizárt, hogy Csapó éppen ennek a támadásnak lehetett a halálos áldozata. De ha az anyakönyvi bejegyzés Csapó esetében tévedett, akkor sem gondoljuk, hogy valós lehet a négy menekülő közös és egyidejű kivégzése, még ha a holttesteket esetleg azonos környéken, a Szárazér partján találták is meg utóbb a családtagok. Egyrészt azért, mert özv. Csapóné forrása, özv. Kerekes Bernátné egyértelművé tette, hogy nem tudja, hogyan halt meg a férje és fia, csupán annyit közölt, hogy menekülés közben veszítették életüket. Holott özv. Kerekesné

³⁶⁸ Uo. özv. Kerekes Bernátné Takács B. Lucza tanúvallomása, 1936. október 22.

³⁶⁹ MNL CSML SZL, XXXIII.1. 864. kötet. Apátfalva 1919, halotti anyakönyvi másodpéldány.

megtehetette volna, hogy részletesebben is kifejti vallomásában, amit családtagjai elvesztéséről tudott vagy tudni vélt. Ami ennél fontosabb: nem tett említést arról sem, hogy fia túlélte volna a vérengzést, s csak napok múlva hunyt el. Minden bizonnyal azért nem, mert ez nem így történhetett. Az állami halotti anyakönyv Kerekes Bernát és Kerekes József halálát azonos időre, 1919. június 23. délután 4 órára tette, míg temetésük az egyházi halotti anyakönyv szerint ugyancsak egy időre, június 27-re esett. Mindez nem támasztja alá azt az állítást, hogy Kerekes József túlélte volna a lövést, és csak napokkal később halt bele a sebesülésébe, eltemetése dátuma eredendően cáfolja ezt.

Mindez persze nem negligálja azt a lehetőséget, hogy a menekülő zendülőket a román katonák elfogták és felkísérve őket a Szárazér töltésére, onnan lőtték bele őket a vízbe, ahol másnap megtalálták a holttesteiket. Csupán arra szeretnénk volna itt rávilágítani, hogy ezt a csoportos kivégzést özv. Csapóné állításán kívül nem tudjuk más bizonyítékkal alátámasztani. Hozzáteesszük ugyanakkor, hogy a Csapóné által közölt megtorlási mód életszerű verziót tükröz: szinte biztosra vehető, hogy a község körül menekülő után kutató románok ilyenképpen végezhetek az elfogott apátfalviakkal: egyesével vagy többekkel egyidejűleg, kivégzésszerű körülmények között lőhatték agyon őket, de nyilván lehettek olyanok is, akiket távolról leadott célzott lövéssel terítették le. E tekintetben különbséget tenni áldozat és áldozat között a rendelkezésünkre álló források alapján nem tudunk.

Amit még az áldozatokról tudni lehet

Arról, hogy az agyonlőtt apátfalviakat ért halálos sérülések helyileg pontosan hol következtek be, az anyakönyvek nem nyújtanak felvilágosítást, sőt azokból még az sem azonosítható egyértelműen, hogy

ezekre a község belterületén, vagy a külterületi részen került-e sor. Ilyen információt az egyházi halotti anyakönyv mindössze két esetben tüntetett fel, míg az állami anyakönyvben erre vonatkozó bejegyzések egyáltalán nem találhatók. Az egyházi anyakönyvezést végző Benó plébános feljegyzése szerint a fejlődés következtében elhunyt Farkas István 56 éves mezőőrt a „*kanálisnál*”, azaz a Szárazérnél érte a gyilkos lövés, ő tehát minden bizonnyal a románokkal vívott tűzharc, illetve az azt követő menekülés áldozata lehetett. Rajta kívül Benó csupán a 46 éves Kardos Antal földműves halotti bejegyzésénél tüntette fel, hogy oszladozó holttestét 1919. július 6-án találták meg az ugari búzatábla mellett, tehát Farkason kívül a halotti anyakönyv alapján még az ő esetében tisztázható teljes bizonyossággal, hogy nem a község belterületén vesztette életét. Az viszont nem derül ki a bejegyzésből, hogy ő is egy menekülő lázadó volt-e, akit eközben ért a gyilkos román golyó, vagy csak egy vétlen kétkezi munkás, akit mezei munka közben ért a lövés. Ugyanis, ahogy a Lukács-féle hivatalos jelentésben olvashatjuk, voltak „*munkájukat gyanútlanul végző emberek is*”, akiket a románok „*szó nélkül agyonlőttek*”.³⁷⁰ Igaz, Lukács ezek példájára a „*két öreg mezőőr*”, Varga István és a Szárazérnél megtalált Farkas István lelövését hozta fel, akiknek halála pedig szinte bizonyosan nem azt támasztja alá, hogy vétlen kétkezi munkásokat is gyilkoltak a románok, hiszen ők nagy valószínűséggel jelen voltak a Szárazérnél folyó harcoknál, illetve az azt megelőző lázadásnál. Nem csupán Farkas István holttestének megtalálási helye valószínűsíti ezt, hanem az a Szigeti János által közölt tény, hogy a lázadók fegyverei között két vadászfegyver is volt,³⁷¹ már pedig ezek szinte biztosra vehetően nem lehettek mások, mint a két mezőőr „szolgálati” fegyverei. Ellenben a fentebb jelzett Kardos Antal esetében valóban nem zárható ki, hogy ő nem lázadó, hanem egy

³⁷⁰ MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla községi jegyző hivatalos jelentése, 1921. augusztus 3.

³⁷¹ JAM NA, 134-90. Szigeti János visszaemlékezése, 1938.

„*munkáját gyanútlanul végző ember*” volt. A családi emlékezet szerint Kardos június 23-án, hétfő reggel úgy ment el otthonról, hogy a határba megy dolgozni.³⁷² Utólag már nem ellenőrizhető, hogy valóban ezt tette-e, vagy esetleg titokban mégis csak csatlakozott a lázadókhoz. Ha az első verzió volt igaz, akkor őt biztosan a határban dolgozó ártatlan emberként gyilkolták le a románok.

Az egyházi halotti anyakönyv, illetve az utólagos jelentések (Benó, Lukács) mellett az apátfalvi mészárlás elkövetésével vádolt Fazekas Imre elleni hadbírósi eljárás tanúvallomásai nyújtanak némi támpontot az áldozatok elhunyt helyének meghatározásánál, bár nem minden elhalt adata áll rendelkezésünkre. A főttebb az egyházi anyakönyv alapján érintett Farkas István és Kardos Antal holttestének megtalálási helyét a hozzátartozók is megerősítették,³⁷³ így azt biztosnak tekinthetjük. Kardos Antal mellett – akinek holttestét az ugari búzatábla mellett találták meg – még Varga József és Horváth János maradványait találták meg ugyanott, Horváthét egészen pontosan „*a búzatábla szélén, kint a mezőn, a Makó felőli részen.*”³⁷⁴ Ők szinte biztosan – Farkashoz és Kardoshoz hasonlóan – a Makó felől a Szárazéren keresztül az apátfalviak fegyveres védvonalának feloszlását követően előretörő román lovaskatonák áldozatai lehettek, olyan lázadók, akik nyilván menekülni igyekeztek a községre törő fegyveresek elől. Szintén a Makó felől jövő románok tisztogatásának lehetett áldozata Sóki Pál, Baka G. József és Kerekes B. József, az ő tanyájuk, illetve községszéli házuk, ahol holttestüket

³⁷² HL, IV.74. 1937/126. özv. Kardos Antalné Halász Erzsébet tanúvallomása, 1936. október 23.

³⁷³ Uo. Tóth Mihályné Farkas Mária tanúvallomása, 1936. október 22.; Uo. özv. Kardos Antalné Halász Erzsébet tanúvallomása, 1936. október 23.

³⁷⁴ Uo. özv. Varga Józsefné Hegyi Rozália tanúvallomása, 1936. október 22.; Uo. Bárdos Istvánné Horváth Rozália tanúvallomása, 1936. október 23.

megtaláltak, a makói út nyomvonalába esett.³⁷⁵ Hogy ők is lázadók voltak-e és ezért kellett meghalniuk, vagy csak a román csapatmozgás útvonalába eső házukat, tanyájukat minden bizonnyal feldúló románoknak lehettek vétlen halálos áldozatai, nem tudjuk. Ezt csak Sóki Pál esetében lehet egyértelműen tisztázni, akinek betegsége eredendően nem is tette lehetővé, hogy a lázadók sorába lépjen.³⁷⁶ Ő tehát egyértelműen civil és vétlen áldozat volt. Varga Mátyást (aki nem azonos Varga Kakas Mátyással) a tanyáján gyilkolták meg a románok, halálának körülményei ismeretlenek.³⁷⁷ Kerekes Bernát, Kerekes József, Csapó János és Furák Péter holttestét – mint fentebb érintettük – a Szárazér vizében találták meg a családtagok. Ők mindannyian június 23-án haltak meg, s valószínűleg a községen kívül, a mezőn bujkálhattak, amikor elfoghatták, és kivégezhatték őket.³⁷⁸ Szentesi Jánost és Szentesi Józsefet június 23-án, míg Szilvási Jánost június 24-én érte a gyilkos találat. Halálukban az a közös, hogy a község területén menekülés közben lőtték őket agyon.³⁷⁹ Ők feltételezhetően olyan lázadók lehettek, akik a községben kerestek menedéket, és miután felfedezhették búvóhelyüket, onnani menekülésük során gyilkolták meg őket a román katonák. Konkrétabban Szentesi János és Szentesi József haláláról értesülhetünk, őket a község szélén lőtte le június 23-ról 24-re virradó éjszaka egy két fős román járőr,³⁸⁰ nyilván akkor, amikor az éj leple alatt el akartak menekülni a községből. Szintén a faluban lőtte agyon a községi előfogatos fiát, Simon Jánost egy

³⁷⁵ Uo. özv. Sóki Pálné Sóki Erzsébet tanúvallomása, 1936. október 22.; Uo. özv. Kardos Mihályné Baka Krisztina tanúvallomása, 1936. október 22.; Uo. Kerekes József tanúvallomása, 1936. október 22.

³⁷⁶ Uo. özv. Sóki Pálné Sóki Erzsébet tanúvallomása, 1936. október 22.

³⁷⁷ Uo. Balázs István tanúvallomása, 1936. október 23.

³⁷⁸ Uo. özv. Csapó Jánosné Balogh Vigh Julianna tanúvallomása, 1936. október 23.; Uo. özv. Kerekes Bernátné Takács B. Lucza tanúvallomása, 1936. október 22.

³⁷⁹ Uo. Szentesi István tanúvallomása, 1936. október 23.; Uo. özv. Szilvási Jánosné Simon Rozál tanúvallomása, 1936. október 22.

³⁸⁰ Uo. Szentesi István tanúvallomása, 1936. október 23.

román csendőr, aki az őt ért ütlegetés elől menekülve a községházától szaladt át az úton a patika irányába, amikor a halálos lövés érte.³⁸¹

Amennyiben az áldozatok életkorát vizsgáljuk, akkor cáfolható az a Lukács-féle hivatalos jelentés által sugallt állítás, miszerint a román öldöklés célpontjai az „*aggok*” és a „*gyermekszámba menő fiatalok*” lettek volna.³⁸² A halotti anyakönyvekbe bejegyzett adatok alapján mindössze 2 olyan személy volt, a 14 éves Herczeg István és a 18 éves Sóki G. János, aki még nem töltötte be a 20. életévét, 11 fő volt, aki a 20 és 30 év közötti, 2 fő, aki a 30 és 40 év közötti, 7 fő, aki a 40 és 50 év közötti, 5 fő, aki az 50 és 60 év közötti, és csupán 6 fő akadt, aki a 60 év feletti idősebb korosztályhoz tartozott, ez utóbbiak közül azonban mindössze a 76 éves Boda Péter halász tekinthető a szó szoros értelmében „*aggastyánnak*”. Az áldozatok életkori összetétele tehát – erősen cáfolva Lukácsnak az aggokkal és gyermekszámba menő fiatalokkal kapcsolatos állítását – éppen arra utal, hogy a meggyilkoltak túlnyomó többsége az aktív felnőtt korosztályhoz tartozott, akik akár közvetlen résztvevői is lehetett a lázadásnak. Erre azonban nincs egyértelmű bizonyítékunk. Az viszont kétségtelen, hogy a románok az embervadászat során az aktív korosztályra fókuszáltak, az áldozatok kétharmada az ötven év alatti férfiak közé tartozott.

A halálnemek halotti anyakönyvi bejegyzése alapján megállapítható, hogy a 33 halálos sérülést szerzett apátfalvi közül 21 főt ért egy lövés, 7 főt ért két lövés és 1 fő volt, akit háromszor lőttek meg és 1 fő, akit négy találat ért. Az utóbbiak, tehát Sóki Pál, akin 3, illetve Varga Kakas Mátyás, akin 4 lövés nyomát találták meg a halottvizsgálat során, szinte bizonyosan kivégzésszerű cselekmény áldozatai lehettek, ezt támasztják alá, hogy a többszörösen leadott lövések a mellkasra és a fejre

³⁸¹ Uo. Simon János tanúvallomása, 1936. október 23.

³⁸² MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla községi jegyző hivatalos jelentése, 1921. augusztus 3.

irányultak. Az egy lövést elszenvedettek esetében ez a tény nem állapítható meg teljes bizonyossággal, hiszen közöttük lehettek a románok elől menekülő, s közben távolabbról lelőtt, illetve eltalált áldozatok is, mint például a 40 éves Furák Pál, akit medencelövés, vagy a 20 éves Kerekes József, akit haslövés ért. A többség esetében azonban a fejre vagy a mellkasra leadott célzott lövés alátámaszthatja kivégzésüket.

Azt, hogy a többszörös lövést elszenvedők a sérüléseiket egy időben szerezték-e, vagy sem, nem tudjuk, ehhez nem áll rendelkezésünkre elegendő információ. Ezt azért lenne fontos tudni, mert ennek ismeretében lehetne meghatározni azok nevét, akiket azért végeztek ki a románok a megtorlás idején, mert a lövés okozta sebesülésük szemmel láthatóan bizonyította számukra, hogy a lázadás aktív résztvevői voltak. Ez a lehetőség elméletileg 9 személy esetében áll fenn, ennyien voltak ugyanis azok, akiknek a holttestén két vagy három lött sebet rögzített a halottkém, azonban többségüket bizonyíthatóan egy időpontban érte a többszörös lövés. A fentebb jelzett Sóki Pál, Varga Kakas Mátyás, az együtt kivégzett Sipos István és Tari Pál, továbbá az éjszakai menekülés közben szintén együtt agyonlőtt Szentesi János és Szentesi József esetében egyetlen forrás sem említette, hogy korábban sebesülést szereztek volna, ellenben az agyonlövésük körülményei ismertek, és azok egyeseknél egyértelműen bizonyítják, másoknál csak valószínűsítik, hogy a haláluk időpontjában egyidejűleg egynél több lövés érte, illetve érhetette őket. Így legfeljebb Csapó János, Sóki G. János és Horváth János esetében vetődhet fel ez a lehetőség, bár az utóbbinál a mellkas szív felőli oldalát ért két találat szinte azonnal valószínűtlenné teszi ezt. Mindez arra utal, hogy viszonylag kevesen lehettek, akik megsebesültek az ütközet idején, ami egybeesik azzal, amit Szigeti János is állított, miszerint a Szárazérnél csak pár sebesült volt, akiket ott be

kellett kötözni.³⁸³ Persze, a főntebb nevesített személyek csak azok voltak, akik utóbb áldozataul estek a román megtorlásnak. Azokról, akik szintén megsebesülhettek a Szárazér védelmének, de sikerült elmenekülniük, így utólag sem kerültek a románok kezére, semmilyen adattal nem rendelkezünk, ezért még becsülve sem tudjuk meghatározni, hány sérültje volt valójában a román megtorlást megelőző szárazéri ellenállásnak.

A halálos lövést elszenvedetteken túl egy olyan áldozat volt, a 23 éves Simon János, akin a községi orvos lőtt és szúrt sebet is talált. Neki azért kellett meghalnia, mert ő hozta elő az apátfalviak által a délelőtti lázadás során agyonvert és megcsönkített katonatársaik holttestét, s a látvány hatására feldühödött románok bizonyosan rajta tölthették ki első bosszújukat. Minden bizonnyal még ott, a községháza előtt és azonmód összeverték, s az sem zárható ki, hogy a szúrt sérülést is ekkor szerezte. Mindenesetre a verés elől menekülő fiatalembert egy román csendőr lőtte le, ekkor érte a fejét a találat.³⁸⁴ Hogy azonnal meghalt-e a lövés hatására, vagy éppen szuronnyal, esetleg kardszúrással végeztek vele, nem tudjuk, de nem zárjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy a fejlövéstől azonnal életét vesztő fiatalember holttestét gyalázták meg a szúrásokkal.

Az egyházi halotti anyakönyv 31 olyan esetet rögzített, ahol „a román katonák lelőtték”, vagy „a román katonák agyonlőtték” kifejezés szerepel. Van ugyanakkor 2 olyan eset, akiknél ez a kitétel nem szerepel. A 21 évesen életét vesztő Raffai József tapasztó cigány esetében a halál okaként a bal hónalj alatti szúrt sebből való elvérzés olvasható, ugyanakkor Benó plébános nála nem kivégzésről, hanem „*szerzett sérülésről*” ír. Arról, hogy hogyan „*szerzett*” Raffai a hónalj alatti halálos sérülést, nem rendelkezünk információval, de miközben gyanítjuk, hogy

³⁸³ JAM NA, 134-90. Szigeti János visszaemlékezése, 1938.

³⁸⁴ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.; HL, IV.74. 1937/126. Simon János tanúvallomása, 1936. október 23.

Benó plébános az ő esetében nem véletlenül, hanem szándékosan alkalmazta ezt a megkülönböztetést, feltételezzük, hogy ő is a románok által kivégzett áldozatok közé tartozott. Mindazonáltal éppen Raffai halála esetében vagyunk a legnagyobb dilemmában. Édesapja, Kolompár János a következőképpen adta elő, mi történt vele: *„bejött a házunkba két román katona és családommal együtt kizavartak a lakásból. Az egyik román katona a puskatussal a karomra és a hátamra ütött, s ahogy az ütések elszenvedtem, hallottam egy lövést, s hátam megett [sic!] levő fiamat, Raffai Józsefet a két katona közül valamelyik agyonlőtte. A fiam ott összeesett és meghalt.”*³⁸⁵ Miközben tehát az apa lövés általi halálokról beszélt 1936-ban, a halottkémi vizsgálat, melyet mindkét halotti anyakönyv rögzített, nem jelzett a holttesten lőtt sebet, csupán szúrásnyomot a hónalj alatt. Az ellentmondást további adatok hiányában nem tudjuk teljesen bizonyossággal feloldani, ezért csak vélelmezzük, hogy az édesapa talán rosszul emlékezett, s fia életét valóban nem lövés okozta. Mivel biztosra vehetjük, hogy az apa által hallott lövés eldördült – ebben bizonyosan nem tévedhet egy átélő – csak arra gyanakodhatunk, hogy a feltételezhetően a román katonával szembe forduló és/vagy menekülni akaró fiatalemberre leadott lövés célt tévesztett, vagy a dulakodás során véletlenül sült el, ezért a katona a puskán lévő szuronnyal okozta a halálos sebet. Mivel a verése miatt bevallottan háttal álló és nyilvánvalóan a maga bajára koncentráló Kolompár nem láthatta, mi történt mögötte, ezért csak a lövést hallotta, illetve később visszafordulva csak a vérben fekvő fiát láthatta, minden bizonnyal emiatt kötötte össze a lövést és a halált okozó sérülést. Mindez azonban csak az általunk az adatokból levont következtetés a két forrás közötti ellentmondás feloldására, állításunk alátámasztására ez esetben perdöntő bizonyíték nem áll rendelkezésünkre.

³⁸⁵ HL, IV.74. 1937/126. Kolompár János tanúvallomása, 1936. október 21.

Egyértelműbbnek látjuk viszont a helyzetet a 65 éves Tari András esetében, akinél szintén nem az „*agyonlövés*” vagy „*lelövés*” kifejezés szerepel, hanem a „*haslövés érte*” szófordulat, ami az agyonlövés szándékosságával szemben valamiféle véletlenszerűséget feltételez. Ennek hátterét viszont éppen a Benó-féle beszámoló magyarázza meg. Benó ugyanis megemlítette, hogy a házaknál őrizetbe vett és a vasútállomás felé hurcolt foglyok menetébe egy hintón arra robogó román őrmester vagy káplár – aki nem az utóbb granicsár őrmesterként azonosított és magyar hadbíróság által elítélt Fazekas Imre volt – belelőtt, s ezzel több embert is megsebesített. Köztük volt Tari András, aki másnap belehalt az ekkor szerzett haslövésébe.³⁸⁶ Esetében tehát van alapja a véletlenszerűség rögzítésének, hiszen a lövés nem konkrétan rá irányult, s valóban csak a véletlennek volt köszönhető, hogy éppen őt érte a találat. Ezt egyébként nem cáfolta, igaz, nem is erősítette meg az áldozat fia, Tari András, aki csak – a haláleset bekövetkezte miatti konzekvenciát levonva – annyit állított, hogy édesapját egy román káplár lőtte agyon.³⁸⁷ Noha a maga elmondása szerint szemtanúja volt az édesapját ért lövés leadásának, vallomásában nem részletezte annak körülményeit, talán nem is érzékelte ott és akkor, hogy pontosan mi is történik, csupán a végeredménnyel szembesült. Magunk ennek ellenére a Benó-féle beszámoló alapján fenntartjuk a véleményünket, miszerint az idősebb Tari András halálát nem egy konkrétan neki szánt golyó, hanem egy általában a tömegre véletlenszerűen leadott lövés okozta. Ez persze csak árnyalja a történeteket, az elkövető román káplár vagy őrmester tettét a legkevésbé sem menti, itt éppúgy gyilkosságról volt szó, mint a vérengzés többi áldozatánál.

³⁸⁶ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.

³⁸⁷ HL, IV.74. 1937/126. Tari András tanúvallomása, 1936. október 23.

Ami a románok által megtorlásként elkövetett öldökléssel kapcsolatban még megállapítható, és ezt nyomatékosítani is szeretnénk, hogy a köztudatba átment Lukács-féle narratívával szemben nem csupán június 23-án, hanem másnap, június 24-én is folytatódott. Erről – a pénze miatt e napon meggyilkolt Antal Antal hentes esetén kívül³⁸⁸ – csupán az egyházi halotti anyakönyvi bejegyzésekből, valamint a Fazekas Imre elleni büntetőeljárás során 1936-ban felvett néhány tanúvallomásból értesülhetünk, ugyanis sem a Benó-féle beszámoló, sem a Lukács-féle hivatalos jelentés, sem pedig más forrás nem tett róla említést. Az állami halotti anyakönyv mindössze a halál bekövetkeztének idejét rögzítette, amely – mint fentebb érintettük – nem ad pontos eligazítást a halálos sérülés megszerzésének tényleges időpontjáról, hiszen a sérülés és a halál bekövetkezte között akár hosszabb-rövidebb idő is eltelhetett. Az egyházi anyakönyv azonban – legalábbis a nap megjelölésével – ad bizonyos kapaszkodót a sérülés megszerzésének időpontjára is. Eszerint Antal Antalon kívül még legalább 3 olyan apátfalvi volt, a 27 éves Sipos István napszámos, az 52 éves Horváth János csősz és az 55 éves Szilvási János földműves, akit nem június 23-án, hanem június 24-én ért a halálos lövés. S talán még ide sorolható Sóki István is, aki június 24-én délben halt meg, viszont a bejegyzésekből – az előzőekétől eltérően – nem derül ki, hogy a halálos lövés 23-án vagy 24-én érte. Ha helytállóak Benó plébános ebbéli anyakönyvi bejegyzései, akkor a vérengzés még akkor és annak ellenére is folytatódott, hogy a községházán és a vasútállomáson már megkezdték az oda összehírdetett apátfalviak kihallgatását.

Az egyházi halotti anyakönyvön túl még két forrásunk is van, amely alátámasztja azt, hogy a vérengzés június 24-re is áthúzódott. Az egyik özv. Sipos Sámuelné Lukács Julianna tanúvallomása, aki az apátfalvi

³⁸⁸ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.; MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla községi jegyző hivatalos jelentése, 1921. augusztus 3.

mészárlás kapcsán büntetőeljárás alá vont Fazekas Imre elleni nyomozás során egyértelműen megerősítette, hogy fiát, Sipos István június 24-én, kedden reggel vitte el egy román járőr.³⁸⁹ S miután azt több vallomásból is tudjuk, hogy Sipos Istvánt a magyarcsanádi Tari Pállal egy időben ölték meg a községet a Marostól védő töltésnél,³⁹⁰ az iménti listánkat kiegészíthetjük azzal, hogy Tari Pál halála is – szemben az egyházi anyakönyvi bejegyzéssel, amely június 23-át rögzítette – június 24-hez köthető. Ezt egyébként egyértelműen alátámasztja egy másik forrásunk is, a magyarcsanádi állami halotti anyakönyv, amelybe Tari Pál halálát úgyszintén június 24-i dátummal jegyezték be.³⁹¹ A június 24-én meggyilkoltak száma tehát összesen hat főre tehető.

Mindemellett még egy olyan nevünk van, akit szintén a június 23-i vérengzés áldozatai között tart számon az emlékezet, pedig nem ekkor és nem is június 24-én vesztette életét. Ő a 49 éves Gaudi István tapasztó cigány, aki előbb az őrizetbe vett foglyok közé került, ám onnan meg akart szökni, és szökés közben érte a halálos lövés.³⁹² Az ő halálának időpontját a két halotti anyakönyv június 29-ben jelölte meg,³⁹³ így ő közvetlenül nem lehetett és nem is volt a vérengzés áldozata. Azok pontos számát tehát, akik kétségbevonhatatlanul a június 23–24-i apátfalvi román öldöklés

³⁸⁹ HL, IV.74. 1937/126. özv. Sipos Sámuelné Lukács Julianna tanúvallomása, 1936. október 21.

³⁹⁰ Uo. Szél Jánosné Botrocsán Viktória tanúvallomása, 1936. október 22.; Uo. özv. Sipos Sámuelné Lukács Julianna tanúvallomása, 1936. október 21.; Uo. Tari Gergely tanúvallomása, 1936. október 23.

³⁹¹ MNL CSML SZL, XXXIII.1. 893. kötet. Magyarcsanád 1919, halotti anyakönyvi másodpéldány, 27. bejegyzés.

³⁹² ARKEI, Az Apátfalvi Róm. Kat. Plébánia-egyház halottak anyakönyve 1919. 125. Lukács Béla községi jegyző állítólag tett arra utalást, hogy Gaudit a „*zavargások után lefolytatott kivizsgálás során egy román őrnagy parancsára lőtték agyon*”. Mindezt azonban az áldozat fia, Restás László cáfolta, igaz, azt sem erősítette meg, amit az egyházi halotti anyakönyv örökölt meg, miszerint Gaudit szökés közben lőtték agyon. HL, IV.74. 1937/126. Restás László tanúvallomása, 1936. október 21.

³⁹³ MNL CSML SZL, XXXIII.1. 864. kötet. Apátfalva 1919, halotti anyakönyvi másodpéldány, 113. bejegyzés; ARKEI, Az Apátfalvi Róm. Kat. Plébánia-egyház halottak anyakönyve 1919. 125.

közvetlen áldozatai voltak, 32 főre tehetjük, mivel Gaudi már egy másik időszak, a fogság időszakának áldozata volt.

Konkrét esetek

Mielőtt továbblépnénk, érdemes megállni azoknál a konkrét eseteknél, amelyeket Benó plébános összefoglalása, a Lukács-féle hivatalos jelentés, továbbá a Szigeti-féle visszaemlékezés is kiemelt az áldozatok közül, és megvizsgálni, hogy az azokban szereplő esetleírások mennyiben feleltek meg a halotti anyakönyvi bejegyzések adatainak, illetve a Fazekas Imre elleni büntetőeljárás során az áldozatok hozzátartozói által elmondottaknak.

A Benó-féle beszámoló elsőként a 23 éves Simon Jánost nevesítette, akit a románok azért végeztek ki, mert ő szállította el és vissza az agyonvert román katonák holttestét. Az ő esetét már érintettük. A halotti anyakönyvi bejegyzés június 23. délután 3 órára tette halálát, amely megfelel az események általunk rekonstruált időrendjének. A Benó-féle beszámoló arról ír, hogy a fiatalembert lehúzták a kocsiról, félholtra verték és több lövéssel agyonlőtték a megcsonkított bajtársaik látványától megvadult románok. Az orvosi látletet viszont nála egy fejlövést és egy hasfali szúrást tüntetett fel, ami persze nem zárja ki, hogy halála előtt valóban félholtra verték, amit alátámaszthat a helyszínről való menekülési kísérlete is, mely közben a minden bizonnyal a halálát okozó fejlövés érte.³⁹⁴

Szintén a Benó-féle beszámoló említette a 25 éves Varga Mátyást, ragadványnevével Varga Kakas Mátyást, akit a foglyok közül azért emelt ki és lőtt agyon 3-4 pisztolylövéssel egy román katona, mert benne ismerte fel délelőtti bántalmazóját. Az egyházi anyakönyv teljes egészében

³⁹⁴ HL, IV.74. 1937/126. Simon János tanúvallomása, 1936. október 23.

megegyeztet, Vargát június 23-án este 9 órakor érték a halálos lövések, melyek közül egy a fejét, három pedig a mellkasát találta el. Ő kétséget kizáróan kivégzés áldozata lett. Az esetnek több szemtanúja is volt, akik egybehangzóan állították, hogy Varga Kakas kivégzését a községben állomásozó granicsár egység román őrmestere, a később Fazekas Imreként azonosított személy hajtotta végre, akit utóbb a bűncselekmény elkövetésében is vétkesnek talált a szegedi honvéd törvényszék.³⁹⁵ Varga halálának körülményeit az egyik szemtanú, a szintén ott őrizetben lévő Tari Mihály kisbíró a következőképpen mondta el tanúvallomásában: „Az ellenállást követő megtorlások során jelen voltam a községházán, amikor a légegyeztet istállóban nagyon sok ember le volt fogva. Láttam, amikor a kis őrmester [azaz Fazekas Imre – M. A.] ment az istállóba és hallottam, amikor mondta, hogy Varga Kakas Mátyás hol van. Felhívására Varga Kakas Mátyás jelentkezett, mire az őrmester a fal mellé állította, s nyomban előkapva pisztolyát, belelőtt Varga Mátyásba. Az első lövés után Varga Mátyás összeesett, s utána még, ha jól emlékszem, kétszer [valójában háromszor – M. A.] belelőtt. Ott nyomban meghalt. A holttestet kivitték a községháza kertjében volt szalmakazal hátulsó tövébe, s csak harmadnap múlva volt szabad onnan a hozzátartozóinak elvinni.”³⁹⁶ Utóbb a *Délmagyarország* című napilap szinte biztosan Tari iménti vallomása alapján, de némileg megszínezve és eltorzítva adta vissza a Varga Kakassal történeteket: „Varga K. Mátyás gazdát annakidején [Fazekas Imre akkor még, mint román granicsár őrmester – M. A.] több gazdatársával együtt összefogatta és bezáratta a községháza istállójába. Pár óra múlva bement az istállóba, előszólitotta Vargát, s aztán szó nélkül belelőtt. Amikor holtan összeesett, azt mondta a bentlévőknek: »Dobjatok reá egy villa almot!« [Kiemelések az eredeti szövegben. M. A.]”³⁹⁷ Azt, hogy Varga Kakas Mátyásnak mi volt a bűne, amivel

³⁹⁵ Uo. Keresztúri Mihály tanúvallomása, 1936. október 22.; Uo. özv. Gyürki Józsefné Németh Rozália tanúvallomása, 1936. június 2.

³⁹⁶ Uo. Tari Mihály tanúvallomása, 1936. október 23.

³⁹⁷ A román őrmester apátfalvai rémuralma. *Délmagyarország*, 1936. október 25., 10.

kiválthatta a román granicsár őrmester haragját, nem tudjuk teljesen pontosan. A Benó plébános által a lázadás idejére tett bántalmazás, amit ő követett el, kétségtelenül oka lehetett a román őrmester bosszúállásának. De nem zárunk ki egy másik opciót sem. Mégpedig azért nem, mert a román őrmester – akinek látnia kellett a délelőtti bántalmazóját – nem kinézete alapján azonosította Varga Kakast, hanem a neve alapján kereste őt. Már pedig ez csak úgy és csak akkor történhetett meg, ha valakitől erre konkrét információt kapott. Éppen ezért meglehet, hogy Varga Kakas Mátyást a lázadás olyan szereplőjeként azonosították az akkor már órák óta folyó kihallgatások során, mint akinek közvetlen szerepe lehetett az események kapcsán agyonvert román katonák halálában, s talán nem is az általa elkövetett bántalmazása miatt – ami vagy megtörtént, vagy nem –, hanem emiatt kereste őt a román őrmester. Ez már utólag nem deríthető ki, a Fazekas Imre elleni eljárás során csupán maga a tény került elő, azaz Varga Kakas agyonlövése, de az indok, amely a gyilkossághoz vezetett, nem került szóba.

Mindenesetre, ha nem csak személyes bosszúról volt szó, hanem a délelőtti lázadás egyik vélelmezett elkövetőjének likvidálásáról, akkor ez az eset is rávilágít arra, hogy noha a lázadás leverésekor számos magas rangú román tiszt volt a községben – s ekkorra már Békéscsabáról ideérkezett Teodor Pirici ezredes, a román 2. vadászdandár parancsnoka is aki a rendteremtést és a kihallgatásokat irányította –, a „piszkos munkát” nem ők végezték el. Ebben szabad kezet adtak azoknak, akik közvetlen részesei, illetve elszenvedői voltak a lázadásnak. A román granicsár őrmester, azaz Fazekas Imre megtorlásban játszott központi szerepe, amely messze kimerítette az önbíráskodás fogalmát például a Varga Kakas Mátyással és másokkal szembeni önkényes fellépéssel, ezt látszik alátámasztani.

Benó plébános megemlíti még a 65 éves Tari András esetét, akinek halála körülményeit már ismertettük. A lövés június 23-án valamikor délután érhetett, amikor a foglyokat hurcolták az apátfalvi utcákon, halála másnap következett be. A június 24-én az értékei miatt meggyilkolt Antal Antal hentes esetét utalásszerűen szintén érintettük már. A Benó-féle beszámoló szerint a június 24-re előírt jelentkezési kötelezettség miatt a községházához érkező Antalt azért, hogy a nála lévő vélelmezett pénzt és értéktárgyakat megszerezzék, néhány román katona a Maros-töltéshez hurcolta, ahol lehúzták a csizmáját, elvették ruháit, majd „a fejébe 4 golyót röpítettek.”³⁹⁸ A Benó által közölt leírással szemben a *Délmagyarország* című napilap, amely az apátfalvi vérengzés miatt felelősségre vont Fazekas Imre kecskeméti főtűzmester apátfalvi kihallgatásáról tudósított, 1936 októberében a következőket állította Antal Antal halálával kapcsolatban: „A legvadabb kegyetlenséggel történt Antal Antal 45 éves hentes meggyilkolása. Antal a vérengzés napján elmenekült Apátfalváról Makóra. Pár nap múlva, amikor hazament, jelentkezett a községházán, hogy hazajött s nem vett részt semmiféle ellentállásban. A román őrmester [azaz Fazekas – M. A.] két katonával letepertette a földre, összeverte úgy, hogy mindkét karja eltörött. Ez sem volt azonban elég, az egyik katona oldalfegyverét kihúzta s azzal a földön fetregő ember szemét kiszúrta s csak ezután adta meg neki a kegyelemlövést. [Kiemelések az eredeti szövegben – M. A.]”³⁹⁹

A két esetleírás közötti ellentmondás szembetűnő. Érdekes itt is számba vennünk a rendelkezésre álló forrásokat. Az első, amit azonnal rögzítenünk kell, hogy a *Délmagyarország* Antal halálára vonatkozó állításai közül gyakorlatilag egy szó sem volt igaz, és a megmaradt tanúvallomások alapján nem is tudható, hogy ki adott ilyen félrevezető információkat az újságírónak. Antal Antal nem „pár nap múlva tért haza”, hanem a lázadás

³⁹⁸ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.

³⁹⁹ A román őrmester apátfalvai rémuralma. *Délmagyarország*, 1936. október 25., 10.

után már másnap, nem az utcán teperték le a katonák, nem itt törték el a kezét, nem szúrták ki a szemét, és nem itt adták meg neki a kegyelemdöfést. Ha megpróbáljuk szintetizálni a megmaradt vallomásokat, egy egészen más történet rajzolódik ki, mely alapján véve egybeesik a Benó plébános által feljegyzettekkel. Antal, aki a lázadás idején nem tartózkodott a községben, s csak másnap tért vissza Apátfalvára, némi hezitálás után eleget tett a jelentkezési kötelezettségnek. Többedmagával a községházához érve az ott tartózkodó román granicsár őrmester – Fazekas Imre – két katonával kiemeltette a tömegből, és elvitette onnan.⁴⁰⁰ Antalt a katonák először a granicsár őrmester Gyürki Andrásné Kereszt utcai házában lévő szálláshelyére vitték, ahonnan szemtanúk szerint jajgatás hallatszott, tehát már ott elkezdhatték ütlegetni. A verés a szomszédos épületben, a Beke Anna-féle házban folytatódott tovább, ahol a granicsár egység szállása volt. *„Itt is üthették, mert puffogást is hallottunk és nagy jajgatást”* – állította Takács Istvánné Gyüge Erzsébet, aki fültanúja volt ennek, és aki látta azt is, hogy Antalt innen rövidesen áthurcolták a románok a töltés túloldalára, majd hamarosan több lövést is hallott.⁴⁰¹ Egy másik távoli szemtanú, Horváth Veronika azt állította, hogy négy katona lökdöste át Antalt a töltésen, nyilván közöttük lehetett az is, aki a halálos lövést végül is leadta rá.⁴⁰² A holttestet csak másnap, június 25-én szállították haza a családjához. Leánya, Kiefer Péterné Antal Erzsébet akkor 15 éves kislánycént látta édesapja holttestét. 1936 októberében a következőképpen emlékezett meg erről: *„Másnap, azaz június 25-én hozták haza édesapám holttestét. Magam is láttam, hogy édesapámnak a homloka be volt törve, egy nagy luk volt ott, mindkét karja el volt törve és hiányzott a zseborája, pénztárcája, nadrágja és csizmája.”*⁴⁰³ Az Antal Erzsébet által

⁴⁰⁰ HL, IV.74. 1937/126. Juhász F. István tanúvallomása, 1936. október 21.

⁴⁰¹ Uo. Takács Istvánné Gyüge Erzsébet tanúvallomása, 1936. október 24.

⁴⁰² Uo. Horváth Veronika tanúvallomása, 1936. október 24.

⁴⁰³ Uo. Kiefer Péterné Antal Erzsébet tanúvallomása, 1936. október 21.

a homlokon látott „*nagy luk*” minden bizonnyal az a koponyalövés lehetett, amelyet mint halálokot a halotti anyakönyvi bejegyzések is rögzítettek nála. A lövedék okozta roncsolás nagysága kétségtelenül arra utalt, hogy közvetlen közletről lőhették fejbe. Ugyanakkor itt szükséges megjegyeznünk, hogy a halotti anyakönyvek csupán egy lövést rögzítettek nála, miközben a fültanú Takács Istvánné Gyüge Erzsébet a kivégzés időpontjában több lövést is hallott.⁴⁰⁴ A koponyán lévő sérülés feltűnő mérete tehát nem csak azzal állhatott összefüggésben, hogy közvetlen közletről lőttek fejbe, hanem azzal is, hogy a homlokát nem egy, hanem akár két vagy három lövés is érthette. A rajta található sérülések között az anyakönyvek a kartörést is feltűntették, ami kétségbevonhatatlanul bizonyítja, hogy a román katonák okozta verés az ő esetében kimerítette a kínzás fogalmát, halála előtt tehát elviselhetetlen szenvedést és fájdalmat kellett kiállnia.

Arra, hogy miért kellett Antalnak meghalnia, és miért kellett elszenvednie ilyen kegyetlen halált, a források alapján két magyarázat is létezik. Az egyik a Lukács Béla községi jegyző hivatalos jelentésében közölt verzió, mely szerint a jómódú Antal rendszeresen nagyobb pénzösszeget hordott magánál, és a kocsmában gyakran kérkedett is ezzel, szerinte a románok erre az értékre vetettek szemet, és ez okozhatta halálát.⁴⁰⁵ Ez a verzió őrződött meg a Benó-féle felterjesztésben is. Ez esetben egy brutálisan végrehajtott rablógyilkosságról lehetett szó, melyet alátámasztani látszott az is, hogy Antalt kifosztották a kivégzői, bár ez nem tekinthető perdöntő bizonyítéknak, mert a hullarablás, miként az őrizetükbe jutott rabok kifosztása, a román megszállók részéről egyébként is bevett gyakorlat volt. A Fazekas elleni eljárásban felvett apátfalvi tanúvallomások azonban körvonalaznak egy másik verziót is. Ebben

⁴⁰⁴ Uo. Takács Istvánné Gyüge Erzsébet tanúvallomása, 1936. október 24.

⁴⁰⁵ MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla községi jegyző hivatalos jelentése, 1921. augusztus 3.

szintén Antal vagyonossága játszott szerepet, de másként, mint azt Benó és Lukács 1920-ban, illetve 1921-ben interpretálta. Több tanú – többek között maga Lukács Béla jegyző is – határozottan állította az 1936-os meghallgatásakor, hogy Antal Antal halálának okozója Rózsa Sándorné Vadaszán Ilona községi bába volt. Maga Lukács arról beszélt, hogy a román granicsár őrmester és Rózsáné között „belső szerelmi viszony” szövődött, így Rózsáné tudott hatni az őrmesterre a tekintetben (is), hogy büntessék meg Antalt.⁴⁰⁶ Köztük ugyanis egészen rossz volt a kapcsolat. Mint egy másik szemtanú, Török Andrásné Farkas Nacska Katalin, aki tanúja volt annak, hogy Rózsáné közvetlenül Antal őrizetbe vételét megelőzően nagyon bensőségesen tanácskozott a román őrmesterrel, és Antal elhurcolását követően is együtt ment el vele, miközben románul tárgyaltak valamit, megerősítette: Rózsáné gyűlölte Antalt, mert egy alkalommal pénzt akart tőle kérni, de az nem adott neki kölcsön.⁴⁰⁷ A két lehetséges ok közös nevezője, hogy mindkettő mögött egybehangzóan Antal vagyonossága állt. Míg az első lehetőség egy vegytiszta rablógyilkosságot körvonalazott, addig a másik döntő motívuma a bosszúállás volt. Azt, hogy a két opció közül melyik volt a valós, nem tudjuk, egyéb megerősítő vagy cáfoló adattal nem rendelkezünk. Mindazonáltal feltűnő, hogy a Fazekas Imre elleni eljárás során, amikor Lukács Béla községi jegyző expressis verbis közölte, hogy Antal Antalt Rózsa Sándorné bábaasszony kérésére lövette agyon a román granicsár őrmester, e bejelentést érdemi vizsgálat nem követte, holott maga Rózsáné is tett vallomást a Fazekas elleni eljárás során, bár őt kizárólag arról kérdezték, felismeri-e a férfit a fényképről.⁴⁰⁸ Az ügy szálai emiatt elvarratlanok maradtak, pedig az utóbbi indíték esetében, már ha

⁴⁰⁶ HL, IV.74. 1937/126. Lukács Béla tanúvallomása, 1936. szeptember 18.

⁴⁰⁷ Uo. Török Andrásné Farkas Nacska Katalin tanúvallomása, 1936. október 24.

⁴⁰⁸ Uo. 1937/126. özv. Rózsa Sándorné Vadaszán Ilona tanúvallomása, 1936. szeptember 25.

beigazolódik, megalapozottan felvetődhetett volna Rózsáné bűnrészességének kérdése is.

Mindenesetre, annyit mindehhez még érdemes hozzátennünk, hogy ha valós volt Veréb Tamás községi adóügyi jegyző emlékiratának azon megállapítása, hogy Antal a halála előtti napokban a románokkal barátkozott és vendégül is látta őket,⁴⁰⁹ akkor személyében egy akkor kollaboránsnak titulálható apátfalvi esett áldozatául a fosztogató román katonák mérhetetlen mohóságának. De akár egy bábaasszony bosszúja is lehetett halálának oka, aki a román kapcsolatait használta fel a bosszúállásra. Bármelyik verzió is volt az igaz, mindkettő arra utal, hogy önmagában a románokkal való korábbi jóviszony semmiféle védelmet nem nyújtott a későbbi retorziókkal szemben azok esetében, akik valamilyen okból az útjukban álltak.

Benó plébános 1921-es felterjesztésében konkrét esetként őrizte még meg Imre József „62 éves öregember” történetét, akinek házába néhány román katona behatolt, és „*az ott magányosan élő embert, ki egész nap a házban tartózkodott, szó nélkül lelőtték.*”⁴¹⁰ Az eset ily módon való megtörténtét a forrásaink alapján igazolni nem tudjuk. Halálát június 23-án délután haslövés okozta, ami – szemben a vérengzés során elhaltak túlnyomó többsége fej- és mellkaslövéstől eredő halálos sérülésével – alátámaszthatja Benó állítását, s bizonyítható az is, hogy valóban egyedül élt. Életkora alapján ő aligha tartozhatott az „ellenállók” közé, személye tehát szinte bizonyosan a vétlen áldozatok sorát gyarapította.

Az idős és vétlen áldozatok példáját, akiket „*saját szobájukban lőttek agyon a nekivadult román katonák*”, Lukács Béla községi jegyző is megörökítette, konkrétan megemlítve Boda Péter és Kerekes József

⁴⁰⁹ MNL OL, Filmtár. X.1514. 7048. tekercs. 523–524. Veréb Tamás jegyző emlékirata az apátfalvi vérengzésről, 1919. július.

⁴¹⁰ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.

nevét, akit más forrásokban Kerekes B. Józsefként azonosítottak.⁴¹¹ Boda Péter történetét, akit Gyenge Mátyással együtt lőttek agyon a román katonák, már részletesen ismertettük, ő bizonyosan nem az otthonában, illetve nem a „*saját szobájában*” halt meg. Kerekes B. József esetében jóval szűkszavúbbak a forrásaink. Fia, Kerekes József a Fazekas Imre elleni perben tett vallomásában csupán annyit közölt, hogy „*édesapám egyedül tartózkodott otthon. Az apám háza a községnek Makó felé eső részén a legszélén volt, nyilvánvalóan a Makóról jött román katonák lőtték agyon. Én másnap ballottam a szomszédasszonytól, hogy édesapámat agyonlőtték.*”⁴¹² Mindez túlontúl kevés információ ahhoz, hogy eldönthető legyen, milyen körülmények között halt meg, részese volt-e a lázadásnak, és ezért lett a községbe behatoló román katonák áldozata, vagy csak azért lőhették le, mert háza a románok vonulási útvonalába esett, s talán megláthatták őt a háza előtt vagy az udvaron, és ellenségnek tartva lemészárolták, mint tették ezt Boda Péterrel és Gyenge Mátyással. Mivel Kerekes B. József halálakor már 65 éves volt, nagy valószínűséggel az utóbbi verzió lehetett az igaz.

A Lukács-féle hivatalos jelentés a konkrét esetleírásokkal szűkebben bánt, inkább általános utalásokat tett az áldozatokra, néhányukat példaként is megjelölve, de Simon János esetén kívül részletesebben nem fejtette ki az áldozatok elhalálozásának körülményeit. Részletesen leírta viszont egy meg nem nevezett asszony esetét, akit a románok csak azért, mert háza előtt egy társuk holttestét találták, véresre verték, majd a magatehetetlen asszonyt egy szögbe felakasztották, ezzel azt a látszatot keltve, hogy öngyilkos lett.⁴¹³ Érdeemes azonban itt megállnunk. Ezt a kivégzést ugyanis, amely bizonyára borzalmas lehetett, a Benó-féle beszámoló nem említette meg. Szóba hozta ellenben Pintér

⁴¹¹ MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla községi jegyző hivatalos jelentése, 1921. augusztus 3.

⁴¹² HL, IV.74. 1937/126. Kerekes József tanúvallomása, 1936. október 22.

⁴¹³ MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla községi jegyző hivatalos jelentése, 1921. augusztus 3.

Andrásné esetét, akit azért vertek agyba-főbe a románok, mert rajta keresték férjét, Pintér Andrást, aki „*mint bujtogató, az apátfalvi felkelésnek egyik okozója volt.*”⁴¹⁴ Benó szerint a szerencsétlen asszonyt annyira összeverték, hogy a teste csupa seb volt, napokig nem tudott lábra állni, s több heti orvosi kezelésre volt szükség ahhoz, hogy felépüljön.⁴¹⁵ A két eset hasonlósága – legalábbis az elszenvedett verés brutalitását tekintve – kétségbevonhatatlan. De vajon egy és ugyanazon esetről van szó? A Lukács-féle hivatalos jelentés állítását, miszerint azért verték össze a meg nem nevezett asszonyt, mert a háza előtt egy román katona holttestét találták, cáfolhatja, illetve árnyalhatja az a tény, hogy a források szerint – maga Lukács is elismerte ezt – az apátfalviak a községben agyonvert román katonák holttesteit összeszedték, elszállították, és ha hevenyészve is, de a Maros-parton elásták. A községet megszálló románok tehát bizonyosan nem találhattak holttestet a Lukácsnál meg nem nevezett nő háza előtt. Vannak azonban más forrásaink is. Szigeti János visszaemlékezéséből tudjuk, hogy amikor az apátfalviak megrohamozták a vasútállomást, és szétkergették az ott lévő román katonákat, többen is a község felé futottak, közülük két gyalogosan menekülő lovaskatonát a Kossuth utcai elemi iskola épülete előtt értek utol és vertek agyon, míg egy harmadik katona „*befutott a Pikali [István] kovács házába, és a kerteken át a Templom utcába szaladt. Ott Szabó Nyíri Péterné egy vasvillával fejbe ütötte, a román katona lebukott, a többiek agyonverték. Össze-vissza darabolták a fejét.*”⁴¹⁶ Annak tehát, hogy ezt a román katonát az apátfalvi lázadók utolérték és

⁴¹⁴ Pintér utóbb kategorikusan tagadta, hogy a lázadás előkészítéséhez bármi köze is lett volna. MNL CSML ML, IV.463.b. 4979/1921. Jegyzőkönyv Pintér András meghallgatásáról, 1921. június 1.

⁴¹⁵ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9. Nem igaz tehát Veréb Tamás adóügyi jegyző emlékiratának azon állítása, hogy Pintérné belehalt volna a bántalmazásba, bár a jelek szerint nem sok választotta el attól. MNL OL, Filmtár. X.1514. 7048. tekercs. 523–524. Veréb Tamás jegyző emlékirata az apátfalvi vérengzésről, 1919. július.

⁴¹⁶ JAM NA, 134-90. Szigeti János visszaemlékezése, 1938.

agyonverték, kétségtelenül Szabó Nyíri Péterné volt, illetve lehetett az okozója, hiszen ő volt az, aki vasvillával leütve vagy talán megszúrva megállásra kényszerítette a menekülőt. Ily módon tevékenyen közreműködött egy román katona halálában.

Szabó Nyíri Péterné nevével még egy helyen találkozhatunk forrásaink között: a már többszörösen idézett 1919-es apátfalvi állami és egyházi halotti anyakönyvekben.⁴¹⁷ Az ott található bejegyzések szerint ugyanis három nappal a június 23-i lázadást követően, június 26-án este 10 órakor magát felakasztva, öngyilkos lett. Ennek okát és körülményeit a halotti anyakönyvek értelemszerűen nem részletezték. Ugyanakkor a bejegyzések között semmilyen arra utaló adat nem lelhető fel, hogy a testén bármiféle sérülés lett volna, de persze ez nem zárja ki, hogy lehettek ilyenek. Mindenesetre tényként állapíthatjuk meg, hogy Szabó Nyíri Péterné öngyilkossága, az általa a lábáról levert román katona agyonverése és a Lukács-féle hivatalos jelentésben öngyilkosságnak álcázva agyonvert apátfalvi nő esete között összefüggés van, s mindhárom eset egy és ugyanazon személyt takarhatja. Ennek alapján kizárhatjuk, hogy Lukácsnál összekeveredett volna Szabó Nyíri Péterné öngyilkossága és Pintér Andrásné brutális megverése. Itt tehát két külön esetről van szó, melyek hasonlóságát az adja, hogy minden bizonnyal Szabó Nyíriné is – öngyilkossága előtt – legalább olyan kíméletlen, talán kínzással is felérő bántalmazást volt kénytelen elviselni, mint Pintérné, aki végül is felépült sebesüléséből.

Mindazonáltal Lukács Béla községi jegyző Szabó Nyíriné kivégzésére tett kijelentése, illetve az egyházi és állami halotti anyakönyv egybecsengően öngyilkosságra vonatkozó bejegyzése közötti ellentmondásra valamiféle logikailag védhető választ kell adnunk.

⁴¹⁷ MNL CSML SZL, XXXIII.1. 864. kötet. Apátfalva 1919, halotti anyakönyvi másodpéldány, 109. bejegyzés; ARKEI, Az Apátfalvi Róm. Kat. Plébánia-egyház halottak anyakönyve 1919. 125.

Véleményünk szerint ez az ellentmondás feloldható, bár nem bizonyítható. Szabó Nyíri Péter, az elhunyt férje 1936-ban tanúskodott a Fazekas Imre elleni büntetőperben, tőle tudjuk, hogy feleségét június 26-án, tehát halála napján délután vették őrizetbe a román katonák és kísérték be a Kereszt utcai szálláshelyükre. Maga Szabó Nyíri Péter ekkor nem volt otthon, napok óta a román tiszteket fuvarozta a lovaskocsijával, rendszeresen ingázva Magyarcsanád és Makó között, s csak pénteken, június 27-én került haza. Ekkor tudta meg felesége unokatestvérétől, Sóki Juliannától, hogy a felesége már nem él. Vallomásaiban a következőket mondta el: *„Abból a körülményből, hogy a feleségemet a gránicsár őrmester (Fazekas Imre) kísérte el a lakásáról, továbbá hogy feleségemet a román katonák szállásán a Beke Anna házához tartozó kamrában találták meg, arra lehet következtetni, hogy a feleségemet a gránicsár őrmester vagy maga, vagy pedig az ő intézkedésére a román katonák pusztíthatták el. Állítólag a feleségem a kamra ajtajának, illetve az ajtó sarkára volt felakasztva. Én felöltözve láttam meghalt feleségemet, így nem tapasztalhattam azt, amit a főjegyző úr [Lukács Béla – M. A.] állít, hogy feleségemnek mindkét melle le volt verve. Az ott lévő asszonyokat kértem meg, hogy nézzék meg a feleségem ruhája alatt a szoknya belsején elhelyezett zsebét, mert abban tudomásom szerint 7800 koronának kellett lennie. Az asszonyok közölték velem, hogy a pénz nincs meg. Hogy ki vette el, azt nem tudom. A megtorlások elől elmenekült, de két hét múlva visszajött fiamtól hallottam, hogy feleségem egy menekülő román katonát az ellenálláskor vaskapával megütött. Valószínűnek tartom, hogy a románok ezt megtudták és ezért pusztították el.”*⁴¹⁸

Szabó Nyíri Péter vallomása annyiban kétségtelenül ellentmond Lukács Béla jegyző hivatalos jelentésének, hogy a felesége sérülései talán nem lehettek olyan súlyosak, mint azt Lukács állította. Lukács ugyanis arról írt, hogy az asszony testéről *„a szó szoros értelmében leverték a húst, úgy,*

⁴¹⁸ HL, IV.74. 1937/126. Szabó Nyíri Péter tanúvallomása, 1936. október 21.

*hogy felső combjáról és derekáról egész hústömegek lógtak alája a bokájáig,*⁴¹⁹ ezt azonban a férj, aki látta az asszonyt, nem erősítette meg, sőt cáfolta is. Mindebből jól látható, hogy Szabó Nyíri Péterné halála körül sok a bizonytalanság. A tekintetben semmiképpen sem, hogy egyértelműen a románok áldozata volt, s a tekintetben sem, hogy a halála előtt brutálisan megkínozhatták. Bizonytalanok abban lehetünk, hogy saját maga teljesítette-e be végzetét, vagy ezt a kínzói tették meg, illetve, hogy ők azt véletlenül tették-e, vagy szándékosan. A községi emlékezetben ez az utóbbi opció őrződött meg, s az öngyilkosságra utaló anyakönyvi bejegyzéseket azzal magyarázták, hogy az anyakönyvek vezetői tartottak a román hatóságok bosszújától, ezért nem merték leírni az igazságot.⁴²⁰ Magunk viszont nem gondoljuk, hogy a románok túl sok figyelmet fordítottak volna a magyar halotti anyakönyvek bejegyzéseinek ellenőrzésére, s nem gondoljuk azt sem, hogy e tekintetben az egyházi halotti anyakönyvet vezető Benó József plébános és az állami halotti anyakönyvet vezető Lengyel János helyettesítő községi jegyző összebeszéltek volna. Egyébként sincs nyoma annak, hogy bármely más – a mészárlásra vonatkozó – anyakönyvi adatba belenyúltak volna a románok. Éppen ezért valósnak tartjuk az anyakönyvek öngyilkosságra vonatkozó megállapítását.

Szabó Nyíri Péterné halálát mindenesetre a települési emlékezet egyértelműen az apátfalvi román vérengzéshez kötötte, és annak következményének tartotta. Ezt a rendelkezésünkre álló adatok alapján magunk is meg tudjuk erősíteni. Ugyanakkor a halotti anyakönyvek bejegyzései szerint Szabó Nyíri Péternén kívül még hárman, a 64 éves Csapó Fülöp földműves, a 47 éves Mátó Péro Mátyás földműves és a 63

⁴¹⁹ MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla községi jegyző hivatalos jelentése, 1921. augusztus 3.

⁴²⁰ Így emlékezett az esetre az apátfalvi gyökerekkel rendelkező Pusztai János ny. makói népművelő, aki édesanyjától hallotta Szabó Nyíri Péterné tragédiáját. Pusztai János közlése a szerzőnek, 2020. január 13.

éves Oláh Imre földműves vetett véget önkezelésével életének a június 23-át követő napokban. Vajon az ő öngyilkosságuk is a vérengzés következménye volt, vagy csak véletlen időbeli egybeesésről volt szó? A rendelkezésünkre álló adatok alapján bizton állíthatjuk, hogy igen, az ő haláluk is a román megtorlással állt összefüggésben.

Az öngyilkosok és a kivégzett áldozatok között csupán Csapó Fülöp és a június 23-án lelőtt 39 éves Csapó János között mutatható ki családi kapcsolat, s haláluk is szorosan összefüggött. Menye, özv. Csapó Jánosné Balogh Vígh Julianna arról beszélt 1936 októberében, hogy a megtorlás során apósát is súlyosan bántalmazták a románok, de végül is elengedték. Mikor azonban megtudta, hogy a fiát agyonlőtték, félelmében és bánatában felakasztotta magát.⁴²¹ Ugyancsak a románok okozta bántalmazás vezetett Oláh Imre önkéntes halálához. Őt június 23–27. között tartották fogva a vasútállomáson, s csak péntek este engedték haza egy rövid időre. Az őt ekkor meglátogató leányának az őrizet alatti verését firtató kérdésére azt válaszolta, hogy *„elég lett volna egy jószágnak, amennyit 63 éves ember létemre kaptam, de engem nem vernek meg többet.”* Másnap reggel lánya a karámban a mestergerendára akasztva találta meg. *„Nyilvánvalóan azért vetett véget életének – foglalta össze utóbb tettének okát leánya, Korom Péterné Oláh Katalin –, mert félt a további bántalmazástól, minthogy szombat reggel 6 órára vissza kellett volna mennie az állomásra további vallatásra.”*⁴²² Mátó Péro Mátyás halálával kapcsolatban hasonló adatot nem találtunk, de feltételezzük, hogy ő is hasonló okok miatt vetett véget életének, ám nem kizárt, hogy ebben közrejátszott a kirablás, a teljes egzisztenciális ellehetetlenítés is, amely a rekvirálás és a megtorlás idején engedélyezett szabadrablás együttes következménye volt. E tényezőkre utalt Veréb Tamás emlékirata is, aki szerint az öngyilkosok *„egyrészt a bántalmazások*

⁴²¹ HL, IV.74. 1937/126. özv. Csapó Jánosné Balogh Vígh Julianna tanúvallomása, 1936. október 23.

⁴²² Uo. özv. Korom Péterné Oláh Katalin tanúvallomása, 1936. október 23.

*következtében keletkezett rémületükben, másrészt vagyonukból való kifosztásuk miatt váltak meg életüktől.*⁴²³

A vérengzés halálos áldozatain és a bántalmazások elől az öngyilkosságba menekülőkön kívül még egy haláleset hozható közvetlen összefüggésbe a megtorlással, noha az áldozat az állami halotti anyakönyv bejegyzés⁴²⁴ szerint természetesen úton, szívbajban hunyt el június 27-én. A 60 éves, izraelita vallású Lichter Lipót géplakatosról, illetve gépésről van szó, akit a helyi emlékezet is a vérengzés áldozatai között tartott számon,⁴²⁵ habár nevét az 1925-ben felállított áldozati emlékműre nem vették fel.⁴²⁶ Nincs tudomásunk arról, hogy Lichter részt vett volna a lázadásban, halála ezért nem a megtorláshoz, hanem az apátfalviak lázadását kiváltó rekviráláshoz kötődött. Veréb Tamás jegyző emlékiratából tudjuk, hogy őt a megélhetését biztosító két cséplőgarnitúrájától fosztották meg a románok,⁴²⁷ s szinte biztos, hogy a szabadrablás idején a lakását is kifosztották. Ezek együtthatása váltotta ki azt a rohamot nála, amely amúgy is beteg szíve számára halálosnak bizonyult. Az infarktusa kétségtelenül ok-okozati összefüggésben állt a román fosztogatással, halála nyilvánvalóan azért június 27-én következett be, mert a lázadás utáni napok sokk-helyzete egészségi állapotának drasztikus romlásához, és végső soron teljes fizikai összeomlásához vezetett. Lichter Mór halála tehát ha nem is közvetlen, de közvetett módon összefüggött a román vérengzéssel, még ha némileg

⁴²³ MNL OL, Filmtár. X.1514. 7048. tegercs. 523–524. Veréb Tamás jegyző emlékirata az apátfalvi vérengzésről, 1919. július.

⁴²⁴ Izraelita vallása miatt a róm. kat. egyházközség halotti anyakönyvében neve értelemszerűen nem szerepel!

⁴²⁵ MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. Kimutatás a román kir. hadsereg elleni – Apátfalván 1919. június hó 23-án lefolyt – zendülés következtében elesett és a románok által kivégzett apátfalvi lakosokról, hozzátartozóikról és azok vagyonáról, 1921. augusztus 19.

⁴²⁶ Halmágyi, 1998: 61.

⁴²⁷ MNL OL, Filmtár. X.1514. 7048. tegercs. 523–524. Veréb Tamás jegyző emlékirata az apátfalvi vérengzésről, 1919. július.

más módon is, mint azoké, akik ugyanilyen okból, tehát a bántalmazásoktól való félelem vagy az egzisztenciális ellehetetlenülés miatt önkéntesül vették a végüket az életüknek.

A vérengzés közvetett halálos áldozatai közül a legnagyobb dilemmát tagadhatatlanul Juhász István személye és halálának körülményei jelentik, akivel kapcsolatosan egyáltalán nem igazolható, hogy elhunytához a románoknak bármi köze lett volna. Túl azon, hogy neve szerepel az áldozati listákon, elhalálozásának körülményeiről mindössze annyit tudunk, amennyit Benó József plébános megemlít vele kapcsolatosan, miszerint őt „*Pécska előtt, midőn a jószágot Erdélybe hajtotta, éjjel agyonszúrták.*”⁴²⁸ Benó megjegyzéséből arra következtethetünk, hogy ő egyike lehetett azon apátfalviaknak, akik a községben elrekvirált jószágok elszállításában közreműködtek. A községből bizonyosan többen lehettek ilyenek, mi egy személyt név szerint be is tudunk azonosítani. Farkas Józsefről van szó, aki önként, fizetség ellenében vállalkozott arra, hogy az apátfalvi lovakat Dévára tereli, és ezért egy borjút kért, amit utóbb „*munkadíj fejében*” meg is kapott a románoktól.⁴²⁹ Esete azt támasztja alá, hogy az állatokat kísérő apátfalviakat egyáltalán nem kényszerítették – legalábbis közvetlenül bizonyosan nem – arra, hogy közreműködjenek ebben a munkában, hanem ezt saját döntésük alapján, fizetség fejében tették. Azt persze nem tudjuk, hogy milyen retorzió érte volna őket, ha nem tesznek eleget a megbízatásnak.

Bizonyítani nem tudjuk, de nem is zárjuk ki, hogy Juhász István szintén egy ilyen, Farkashoz hasonló önkéntes csikós vagy gulyás volt, s önszántából vett részt az állatok terelésében. Ha feltételezésünk igaz, akkor ő nem szükségszerűen volt olyan helyzetben, hogy menekülnie

⁴²⁸ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.

⁴²⁹ MNL CSML ML, IV.463.b. 2410/1921. Farkas József marhalevél-ügyében keletkezett jegyzőkönyv, 1921. március 19.

kelljen, illetve hogy áldozata legyen a románok erőszakoskodásának. Annál nagyobb az esélye annak, hogy rablás, esetleg egy az állatokat terelők közötti konfliktus következtében veszítette életét. Ezt látszik alátámasztani Benó fogalmazása is, miszerint őt „*éjjel agyonszúrták*”. Ennél többet azonban nem tudhatunk meg róla, s valószínűleg soha nem fog kiderülni, hogyan is halt meg. Az elkövető személye is bizonyosan homályban marad, de rögzítsük azonnal, hogy ez a személy lehetett román, de éppúgy lehetett magyar, sőt mi több, lehetett akár egy apátfalvi társa is, akivel valamin összekülönbözhettek, mely vitát aztán az éj leple alatt bicskával zárták rövidre. Talán az sem zárható ki, hogy Juhász úgy szerepel az apátfalvi vérengzés áldozatainak listáján és a községi emléktáblán, hogy halálához a románoknak legfeljebb annyi köze volt, hogy a rekvirált állatokat Dévára vitették, s valójában Juhász halálát az egyik falubeli je okozhatta. Bizonyíték nélkül e kérdés nyilván megválaszolatlan marad, ám ha valakinél felmerül, hogy az áldozatok közötti szerepeltetés kétséges, akkor az egészen bizonyosan Juhász István lehet.

Az áldozatok összetételét vizsgálva rendelkezünk még néhány adattal. Lukács Béla községi jegyző ugyanis 1921 augusztusában készítettett egy kimutatást a „*zendülés következtében elesett és a románok által kivégzett*” apátfalvi lakosok vagyoni és családi helyzetéről.⁴³⁰ A kimutatás adatait a 2. táblázatban foglaltuk össze. A felmérésben szereplő információkat áttekintve elsőként azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az áldozatok többsége teljesen vagyontalan volt (12 fő), vagy csak lakóházzal (1 fő), illetve lakóházzal és csekély szántófölddel (13 fő) rendelkezett. Ez utóbbiak közül 11 fő csupán 0,5-3 holdnyi földet

⁴³⁰ MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. Kimutatás a román kir. hadsereg elleni – Apátfalván 1919. június hó 23-án lefolyt – zendülés következtében elesett és a románok által kivégzett apátfalvi lakosokról, hozzátartozóikról és azok vagyonáról, 1921. augusztus 19.

tulajdonolt, és mindössze ketten voltak, akiknek 5 hold szántóföld volt a birtokukban. Vagyonosnak az összeállítás 7 személyt mondott, de esetükben a vagyonosság mértékére nem történik utalás, tehát ez nehezen meghatározható, viszont tény, hogy őket ezek szerint a helyi viszonyok közepette a módosabbak között tartották számon. Ugyanakkor érdekes, hogy Antal Antal mészárost, – akiről Lukács Béla maga is azt állította, hogy a pénze miatt gyilkolhatták meg, és aki a Benó-féle beszámoló szerint is *„rendesen nagyobb összegű pénzt szokott magánál hordani”* és *„ittas állapotban szeretett pénzével a vendéglőekben kérkedni”* – a kimutatás nem a vagyonosok között tartotta számon, a felmérés szerint ő csak egy lakóház birtokosa volt. A családi állapotuk szerint a 30 év feletti áldozatok többsége házas és gyermekes ember volt, míg a 11 harminc év alatti fiatalember közül, közük nem számolva a két húsz év alatti gyermeket, 4 volt nő, egynek pedig felesége nem, de gyermeke volt. Ez viszonylag késői házassági gyakorlatra utal a községben. Viszont az jól mutatja a helyi normákat és elvárásokat, hogy a megözvegyült feleségek közül két évvel a férjük halála után hatan már új házasságban éltek.

A négy öngyilkosságot elkövető személy mindegyike a vérengzés áldozatainak túlnyomó többségéhez képest bizonyosan jobb anyagi helyzetben volt. Ketten lakóházzal és 6 hold földdel bírtak, míg ketten a Lukács-féle besorolás szerint is a vagyonosok közé tartoztak. Ennek fényében úgy véljük, nem tévedünk nagyot – Szabó Nyíri Péterné esetének specialitásától, illetve Csapó Fülöp személyes érintettségétől eltekintve –, ha azt állítjuk, hogy az elkövetett öngyilkosságok és a község kifosztása között összefüggés lehetett, azaz személyükben olyan vagyonosabb emberek vethettek véget életüknek önkezükkel, akik – a megtorlás során elszenvedett végzálásokon és bántalmazásokon túl – nem tudták elviselni a teljes anyagi tönkretétel traumáját. Ilyen esetek nemcsak Apátfalván, hanem sokfelé előfordultak. Korábban magunk is

megemléítettük már a jó módú makói Tézsla Illés esetét, aki a többszöri díjnyertes lovainak elkonzerválása miatt választotta az öngyilkosságot 1919 júniusában.⁴³¹

Mielőtt az áldozatok számának meghatározása körüli anomáliákra rátérnénk, még két, a Lukács-féle hivatalos jelentésben szereplő tévedésre vagy szándékos torzításra fel kell hívnunk a figyelmet. Lukács egyrészt azt állította, hogy „*A kivégzettek újszólván valamennyien ki lettek rabolva, és csontjaik pusztatással össze voltak törve.*”⁴³² Az állítás első részére nincs semmilyen megerősítő vagy cáfoló adatunk, már ha a szöveg szerzője a személyes kifosztására gondolt, mert ha a házaik kirablását értette ez alatt, az szinte biztosra vehetően megtörtént: a község napokig (egészen pontosan június 23–28. között) szenvedte a románok gátlástalan szabadrablását.⁴³³ A halottak csontjainak összetörését viszont a halotti anyakönyvek bejegyzései alapján cáfolhatjuk: noha egy-két esetben valóban előfordultak csonttörésre utaló megjegyzések az elhunytak adatainál, amelyek bántalmazásra utalhatnak, a csontok összetörése bizonyosan nem valós állítás.⁴³⁴ Ugyancsak légből kapott Lukács azon megállapítása is, hogy a halottakat napokig nem engedték eltemetni a románok, azokat a tűző napon kellett tartani, majd napok múltával csak a családtagok temethették el őket, papi segédlet nélkül.⁴³⁵ Ami a halotti anyakönyvi bejegyzésekből látszik, az cáfolja Lukács azon állítását, hogy a holttesteket napokig nem temethették el, az egyházi halotti anyakönyv ugyanis azt mutatja, hogy a holttestek zömét a szokásoknak megfelelően

⁴³¹ Kútba ugrott egy makói gazda. *Makói Újság*, 1919. június 29., 2.

⁴³² MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla községi jegyző hivatalos jelentése, 1921. augusztus 3.

⁴³³ MNL CSML ML, V.102.c. 311/1921. A románok szabadrablásának időpontjáról tájékoztatás, 1921. február 4.

⁴³⁴ MNL CSML SZL, XXXIII.1. 864. kötet. Apátfalva 1919, halotti anyakönyvi másodpéldány 76–107. bejegyzés; ARKEI, Az Apátfalvi Róm. Kat. Plébánia-egyház halottak anyakönyve 1919. 122–126.

⁴³⁵ MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla községi jegyző hivatalos jelentése, 1921. augusztus 3.

a halál bekövetkezte utáni második, legfeljebb harmadik napon eltemették, és csupán néhány olyan eset akadt, amikor a temetésre a negyedik napon került sor.⁴³⁶ Ez utóbbiaknál is az volt, illetve az lehetett az ok, hogy a holttesteket csak az elhalálozást követő második-harmadik napon sikerült megtalálniuk a hozzátartozóknak a község határában. Mindössze a községháza istállójában agyonlőtt Varga Kakas Mátyás esetében van konkrét bizonyíték arra, hogy a románok valóban nem engedték eltemetni a holttestet, őt csak harmadnap vihették el onnan a családtagok,⁴³⁷ s még aznap el is temették. Az sem igaz, hogy a temetést papi szertartás nélkül kellett elvégezni, amit szintén az egyházi halotti anyakönyv cáfol. Június 25-én Benó József plébános két, míg Sopsich János káplán öt áldozatot temetett. Június 26-án Benó plébános temetett, összesen 17 áldozat sírba tétele történt meg ekkor, majd másnap Sopsich káplán még további nyolc áldozatot temetett el. A négy öngyilkos is egyházi temetésben részesült, hármat közülük Benó plébános, míg egyet Sopsich káplán helyezett végső nyugalomra.⁴³⁸

Hány áldozat is volt valójában?

Az apátfalvi román vérengzés halálos áldozatainak számáról jó néhány, egymásnak ellentmondó adat jelent meg az azóta eltelt évszázad alatt, s úgy tűnik, ebben ma sincs konszenzus. A számot illetően 34 és 61 fő közötti adatok olvashatók, miként erre már a bevezetőben, majd a források áttekintése kapcsán magunk is felhívtuk a figyelmet. A jelzett adatok egy része forrásmegjelölés nélkül jelent meg különböző publikációkban, ezért ezekre e helyütt már nem térünk ki. Ugyanakkor

⁴³⁶ ARKEI, Az Apátfalvi Róm. Kat. Plébánia-egyház halottak anyakönyve 1919. 122–126.

⁴³⁷ HL, IV.74. 1937/126. Tari Mihály tanúvallomása, 1936. október 23.

⁴³⁸ ARKEI, Az Apátfalvi Róm. Kat. Plébánia-egyház halottak anyakönyve 1919. 122–126.

vannak autentikus források, amelyek alaposabb elemzést érdemelnek. A 3. táblázatban az ezekben a forrásokban szereplő adatokat gyűjtöttük egybe.

Az áldozatokról készült első kimutatások már rögtön a románok 1920. március 29-i kivonulását követő napokban elkészültek. Április 1-jén Urbanics Kálmán főszolgabíró állíttatott össze egy névsort (*Apátfalva községben a román rekvirálás alkalmával 1919. június 23-án agyonlőtt egyének névjegyzéke*) az áldozatokról, amelynek készítője az állami halotti anyakönyvbe 1919 augusztusában rögzített adatokat (név, foglalkozás, életkor) emelte át. A kimutatás nem tett különbséget áldozat és áldozat között, egyként kezelte az agyonlöttek és öngyilkosságot elkövetőket, s – miként az állami halotti anyakönyvben is itt szerepelt – ide vette a szervi szívbajban elhalálozott Lichter Mór adatait is, akinek halála, mint jeleztük, valóban ok-okozati összefüggésben állt az eseményekkel. Vele együtt tehát ez a névsor 38 személy („áldozat”) nevét tartalmazta.⁴³⁹

Az Urbanics-féle kimutatással szinte egy időben, de attól függetlenül, 1920. április 9-én készült egy újabb névjegyzék, amelyet Benó József plébános állított össze ahhoz a beszámolóhoz, amelyet a község vezetői (S. Nagy István bíró, Lengyel János jegyző, Benó József plébános és Kardos Noé volt községi bíró) a Makóra érkező antant kárfelmérő bizottság számára készítettek, s amelyben az Apátfalvát ért román rekvirálások és fosztogatások körülményeit és hatásait részletezték, ideértve az 1919. június 23-i vérengzés részletes leírását is. Az anyag mellékleteként szerepelt *Az 1919. évi június 23-án Apátfalván történt zendülés alkalmával a román katonák által agyonlőtt vagy szerencsétlenül járt áldozatok névjegyzéke* című összeállítás, amely – mivel Benó plébános készítette – értelemszerűen az egyházi halotti anyakönyv bejegyzésein alapult.

⁴³⁹ MNL CSML ML, IV.401.b. 103/1920. Apátfalva községben a román rekvirálás alkalmával 1919. június 23-án agyonlőtt egyének névjegyzéke, 1920. április 1.

A nevek mellett fel voltak tüntetve az életkor, többnyire a foglalkozás, a szülők vagy feleségek neve, továbbá az „Észrevétel” című rovatban a halál okának pontos megnevezése, ideértve az öngyilkosságot elkövetőknél e tény feltüntetése.⁴⁴⁰ A lista az Urbanics-féle kimutatással egyezően szintén 38 nevet tartalmaz, ám mégis van különbség. Egyrészt itt Varga István mezőőr neve Kiss Varga Istvánként szerepel, de az egyéb adatok kétségtelenné teszik, hogy egy és ugyanazon személyről van szó.⁴⁴¹ Másrészt a Benó-féle kimutatás természetesen nem tartalmazta, nem is tartalmazhatta az izraelita vallású Lichter Mór adatait, akinek a nevét az állami anyakönyv nyomán készült Urbanics-féle névjegyzék feltüntetett.⁴⁴² Mindemellett itt egy olyan új név is szerepelt, amelyet sem az állami anyakönyv, sem pedig az annak nyomán összeállított Urbanics-féle lista nem tartalmazott: Juhász István földművesé, akinek a halála körüli bizonytalanságról fentebb már említést tettünk. Mindenesetre az a tény, hogy Juhász személyét utóbb a község elfogadta, nevét más, későbbi kimutatások is megemlítették, és az 1925-ben felállított emlékműre is felvésték, kétségtelenné teszi, hogy a helyi emlékezet az áldozatok tágabb körében szerepeltette. Egyértelmű cáfoló bizonyítékok hiányában nincs ezért okunk kételkedni abban, hogy halála valamilyen ok-okozati összefüggésben állhatott az 1919. júniusi apátfalvi eseményekkel, bár e helyütt is megerősítjük véleményünket, miszerint Juhász István áldozati szerepeltetése az összes közül a legproblematisabb.

⁴⁴⁰ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Az 1919. évi június 23-án Apátfalván történt zendülés alkalmával a román katonák által agyonlőtt vagy szerencsétlenül járt áldozatok névjegyzéke, 1920. április 9.

⁴⁴¹ A névhasználat kettősségének okára nem tudunk magyarázatot adni, ezért táblázatainkban Varga személyét mindkét név feltüntetésével jelöljük. Megjegyezzük azonban, hogy forrásaink többségében a Kiss Varga helyett csupán a Varga név szerepel.

⁴⁴² MNL CSML ML, IV.401.b. 103/1920. Apátfalva községben a román rekvirálás alkalmával 1919. június 23-án agyonlőtt egyének névjegyzéke, 1920. április 1.

A *Vérengzés forrásai és narratívái* című fejezetben már érintettük, hogy a Benó-féle beszámoló még 1920 áprilisában nyilvánosságot kapott: ennek felhasználásával jelentetett meg a *Makói Független Újság* *Az apátfalvi rémes napok* címmel egy igen terjedelmes cikket, melynek végén közzétettek egy áldozati listát is.⁴⁴³ Ez a kimutatás megegyezik a Benó-féle beszámoló mellékletében szereplő névsorral, de mégis akadnak különbségek. Egyrészt több nevet hibásan közöltek. Így lett Gaudi Istvánból Garai István, Kerekes Bernátból Kerekes Bálint, Sóki Istvánból pedig Sóki András. Érdemibb különbség, hogy a Benó-féle beszámolóban áldozatként újonnan feltüntetett Juhász István személyét ebben a kimutatásban is szerepeltetik, ám Benó plébános listájával ellentétben azok között, akik öngyilkosságot követtek el az események kapcsán. Így ebben a felsorolásban a 4 ismert öngyilkos mellett ötödikként megjelent Juhász neve is. Hogy e mögött figyelmetlenség volt-e, vagy konkrét információ, nem lehet tudni. Mindez tovább növeli a homályt Juhász István személye és halála körül, bár hajlunk rá, hogy – miként a névelírásokból és a cikk egyéb pontatlanságaiból is látszik – itt is csupán újságírói felületességről, tévedésről lehet szó.⁴⁴⁴ Erre utal egyébként a *Makói Független Újsággal* egy napon megjelent *Makói Újság Oláh rémségek Apátfalván* című, szintén a Benó-féle beszámolón alapuló terjedelmes írása, amely Juhász István nevét már nem az öngyilkosok, hanem az áldozatok felsorolásánál közli.⁴⁴⁵ Azért névelírás itt is tapasztalható: Gaudi István itt Gandi István, míg Sóki István valamilyen megmagyarázhatatlan

⁴⁴³ Az apátfalvi rémes napok. *Makói Független Újság*, 1920. április 18., 1–2.

⁴⁴⁴ Az eredeti Benó-féle kimutatásban Juhász neve az utolsó, 38. helyen szerepel, felette a kimutatásban az öngyilkosok adatai olvashatók. Minden bizonnyal a nyomdai szedő – aki mechanikusan, bár néhol tévesen – az eredeti listát követte, ezért írta az utolsó helyre – véletlenül keverve az öngyilkosok közé – Juhász nevét, nem véve figyelembe azt, hogy Benó plébános a halál okát egyértelműen rögzítette. MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Az 1919. évi június 23-án Apátfalván történt zendülés alkalmával a román katonák által agyonlőtt vagy szerencsétlenül járt áldozatok névjegyzéke, 1920. április 9.

⁴⁴⁵ Oláh Rémségek Apátfalván. *Makói Újság*, 1920. április 18., 1–2.

okból itt is Sóki András lett, holott az eredeti forrás, amelyet feltételezhetően a szedéshez használtak – Benó plébános névsora – pontosan írta a nevet.

1921 augusztusában, amikor Lukács Béla községi jegyző elkészítette és felterjesztette az eseményeket összefoglaló hivatalos jelentését, akkor mellékelte hozzá egy *Kimutatás a román kir. hadsereg elleni – 1919. június hó 23-án Apátfalván lefolyt – zendülés következtében elesett és a románok által kivégzett apátfalvi lakosokról, hozzátartozóikról és azok vagyonáról* című dokumentumot.⁴⁴⁶ Ebben ugyancsak 38 név szerepel. Miután Lichter Mór nevét és adatait ebben a kimutatásban is feltüntették, ugyanakkor Juhász István nevét nem (így lett a lista végszáma 38), nyilvánvaló, hogy ezt a kimutatást az Urbanics-féle 1920. áprilisi összeállítással megegyezően az állami halotti anyakönyv manuális kimásolásával állították össze, és ezt a névsort töltötték fel a vagyoni helyzetre és családi viszonyokra vonatkozó olyan adatokkal, melyek a halotti anyakönyvben természetesen nem szerepeltek. Ugyanakkor Juhász nevének itteni hiányát – akinek halála körülményeit talán ismerhették a községben, hiszen, mint jeleztük, nevét néhány évvel később a települési emlékműre is felvésették – nem tudjuk megmagyarázni. Talán csak adminisztratív okai voltak elhallgatásának, hiszen neve az állami halotti anyakönyvben valóban nem szerepelt.

A község 1922-ben hozott határozatot arról, hogy az első világháborúban elhunyt áldozatoknak emlékművet állít. A hosszas előkészületeket követően 1925. október 25-én avatták fel a szobrot, melynek két oldalára 173 hősi halott, míg hátoldalára az 1919. június 23-i vérengzéssel összefüggésbe hozható 40 személy nevét vésték fel.⁴⁴⁷ Mivel

⁴⁴⁶ MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. Kimutatás a román kir. hadsereg elleni – 1919. június jó 23-án Apátfalván lefolyt – zendülés következtében elesett és a románok által kivégzett apátfalvi lakosokról, hozzátartozóikról és azok vagyonáról, 1921. augusztus 19.

⁴⁴⁷ Halmágyi, 1998: 10.

itt már első látásra is 2 személy nevével több található, célszerű megvilágítani a különbség hátterét és okait. Egyfelől az emlékművön szereplők között nem tüntették fel Lichter Mór nevét, ellenben Juhász Istvánét igen. Ez tehát azt jelenti, hogy míg a bizonytalan módon és körülmények között elhalálozott Juhász Istvánt elfogadták a helyiek áldozatként, addig Lichtert már nem. Hogy ennek az volt-e az oka, hogy a korábbi kimutatásokkal ellentétben immáron úgy gondolták: a szervi szívbajára visszavezethető 1919. június 27-i elhalálozása nem állt összefüggésben a vérengzéssel, és attól függetlenül is bekövetkezett volna, vagy esetleg az izraelita származása okozhatta mellőzését, források hiányában már nem állapítható meg, bár hajlunk rá, hogy az utóbbiról lehetett szó. Tény, hogy az emlékműre már nem vették fel a nevét.

A 38 korábban ismert név mellett azonban itt két új név is megjelent, akikkel eddig még nem találkoztunk a korábbi kimutatásokban: Farkas József és Fazekas József neve. Személyükről az áldozati listákat áttekintve érdemi támponttal nem rendelkezünk, nevük nem szerepel a halotti anyakönyvben sem. Ellenben megjelentek az Apátfalváról elhurcolt foglyok listáin. Innen tudható, egészen pontosan a Lukács Béla községi jegyző által vélelmezhetően 1921 augusztusában összeállított fogolykimutatásból, hogy ők a romániai fogságuk idején Gyulafehérváron haláloztak el.⁴⁴⁸ Noha haláluk közvetlenül nem a vérengzéssel állt összefüggésben, és attól időben és térben is távolra esett, közvetve mégis, hiszen a zendülés miatti megtorlás révén kerültek román fogságba. Nyilvánvalóan ezt ismerte el a község akként, hogy nevüket az emléktáblán is feltüntette. Így és ezért lett az addigi 38 helyett 40, illetve, ha Lichter Mórt is ide soroljuk, akkor 41 áldozat. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy az emléktáblára két személy nevét pontatlanul vették

⁴⁴⁸ MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. Kimutatás azon apátfalvi lakosokról, akik az 1919. június 23-iki románok elleni lázadásból kifolyólag a román katonai hatóság által elhurcoltattak, dátum nélkül.

fel.⁴⁴⁹ A már többször idézett halotti anyakönyvi adatok figyelembevétele esetén Sóki János nevét helyesen Sóki G. Jánosként, míg Simon Mária nevét Szabó Nyíri Péternéként, vagy Szabó Nyíri Péterné Simon Máriaként kellett volna feltüntetni, mivel a források többségében az asszonyneven szerepelt.

1927 augusztusában Tarnay Ivor alispán utasította a községi előjáróságokat, hogy a még 1920-ban az első világháborús hősök emlékének megőrzése céljából indult országos akcióorozat részeként 1921-ben összeállított első világháborús áldozati listákat vizsgálják felül, illetve a vármegyei levéltár számára végezzék el a szükséges pontosításokat és kiegészítéseket.⁴⁵⁰ Ennek részeként készítette el 1927. november 14-én Lukács Béla jegyző azt a *Kimutatás Apátfalva hősi halottairól* címet viselő összeállítást, amely a családtagok megkérdezése, illetve az általuk adott információk táblázatba rendezésével rögzítette a világháborús áldozatok névsorát, és amely mindösszesen 212 adatsort tartalmazott.⁴⁵¹ A részletes adatgyűjtés – a felettes hatóságok előírásainak megfelelően – a neveken túl kiterjedt a hősi halált halt vagy eltűnt világháborús áldozatok születési évére, foglalkozására, lakóhelyére (csak a település nevét közli), családi állapotára, vallására, a csapattestének megnevezésére, a katonai rendfokozatára, az elhalálozás helyére és körülményeire, az eltemetés helyére, továbbá feltünteti az adatközlő hozzátartozó nevét is. Az adatgyűjtés 212 névre kiterjedő végszáma láthatóan több, mint az 1925-ben felállított emlékműre felvéselt 173

⁴⁴⁹ Az emlékműre felvéselt 40 apátfalvi nevét lásd MNL CSML ML, V.102.c. 617/1930. Kimutatás azokról a hősi halottakról, akik az 1919. június hó 23-án történt román katonaság elleni lázadásból folyólag haltak meg, 1925. július 20.; Az emléktáblán szereplő névsort közli Halmágyi, 1998: 61.

⁴⁵⁰ Ennek teljes Csanád megyei dokumentációját lásd MNL CSML ML, IV.455.b. 12250/1928. A világháború áldozatainak emlékezetével kapcsolatos iratok; az elkészült községi névjegyzékeket pedig lásd MNL CSML ML, IV.469. 262/1928. Kimutatás Apátfalva hősi halottairól, 1927. november 14.

⁴⁵¹ MNL CSML ML, IV.469. 262/1928. Kimutatás Apátfalva hősi halottairól, 1927. november 14.

világháborús hősi halott neve. A kérdés az, hogy az első látásra nagyon alaposnak és részletesnek tűnő kimutatás mennyire tekinthető megbízhatónak. E kérdés vizsgálatát a frontokon, illetve katonai szolgálat közben elhalálozott áldozatok kapcsán e helyütt nem tekintettük feladatunknak, így erre itt nem térünk ki. Ellenben a 212 fős névsorba felvették az 1919. június 23-i román vérengzés áldozatait is, tehát érdemes e kimutatásra is figyelmet fordítanunk. Vizsgálódásunk ugyanis meglepő eredményre vezetett.

Habár a vérengzéssel összefüggésbe hozható áldozatok, tehát az agyonlőttek, az öngyilkosok, és a fogságban elhunytak számát 1925-ben, a községi emlékmű felavatásakor 40 főben állapították meg, ebben a kimutatásban mindösszesen 27 személy adatait tüntették fel, mint olyanokat, akik a „*román lázadás*” áldozatai lettek. A neveket vizsgálva még furcsább helyzettel szembesülhetünk. Az 1919. június 23–24-én halotti anyakönyvi adatokkal is alátámasztottan meggyilkolt 32 apátfalvi neve közül itt csak 21 név szerepel, rajtuk kívül a 4 öngyilkos közül Csapó Fülöp, a bizonytalan körülmények között elhalt Juhász István, valamint a két fogságban elhunyt apátfalvi, Farkas József és Fazekas József neve, azaz 25 név olvasható ebben az összeállításban. Hogy a többi, bizonyíthatóan a vérengzés áldozatául esett apátfalvi adatai miért nem szerepelnek itt, nem tudunk magyarázatot adni. De van még furcsább körülmény is ebben a kimutatásban. Az imént jelzett 25 név mellett ugyanis rejtélyes okból még két további olyan nevet is feltüntettek, amelyekkel az apátfalvi vérengzéssel összefüggésben soha sehol nem találkozhattunk. A kimutatásba 159. sorszámmal felvett 1890-es születésű Szabó Nyíri Bálint földművesről, és a 165. sorszám alatt szereplő 1877-es születésű Szabó Nyíri János földművesről van szó. Esetükben is egyértelmű a bejegyzés: „*román lázadás*”, tehát látszólag tévedésről nem

igazán lehet szó, valamiért tudatosan szerepeltették itt őket. Vagy mégsem?

Mint jeleztük, egyetlenegy más forrás sem erősíti meg – ideértve a község állami és egyházi halotti anyakönyvét, melyeket a helyi áldozatok tekintetében precízen vezettek –, hogy ők a vérengzés során veszítették volna az életüket, s jól láthatóan a községi emlékezetben sem őrződött meg a nevük, hiszen az 1925-ös emlékművön nem tüntették fel őket. Érdekes ezért megvizsgálunk, hogy ennek ellenére miért kerültek rá az 1927. novemberi veszteséglistára. Meglehet ugyanis, hogy mindkettőjük esetében félreértésről van szó. S hogy valóban ez történhetett – névhasznosságuk ellenére egymástól teljesen függetlenül – mindkettőjükénél, az egyikük, Szabó Nyíri Bálint esetében minden kétséget kizáróan igazolni is tudjuk. Az ő említésénél ugyanis gyorsan kiderül, hogy a névsort lejegyző személy figyelmetlensége okozta a kavarodást, melynek következtében a táblázat egyes rovatainak bejegyzései felcserélődtek. Szabó Nyíri nevénél ugyanis az utolsó rovatban feltüntetett adatközlőként Szilvási Jánosné szerepel, miközben az alatta lévő sorban szereplő személy Szilvási János, akinél viszont adatközlőként már Szalma Jánosné neve olvasható, holott ő nyilvánvalóan a sorban Szilvási János utána következő Szalma János adatközlője volt. Nem kérdéses tehát, hogy Szilvási Jánosné adatközlőként nem Szabó Nyíri Bálint adatait adta meg, hanem Szilvási Jánosét, akinek születési éveként e helyütt 1863 van megadva. És innentől egyértelmű a megoldás. Ha megnézzük ugyanis az apátfalvi vérengzés áldozatainak névsorát, ott találkozhatunk Szilvási János névvel, akit a románok agyonlőttek, és aki a halálakor 55 éves volt, tehát 1863-ban születhetett. Az adatok fenti tökéletes egyezősége folytán nem lehet kétséges, hogy az Apátfalva hősi halottairól szóló kimutatásban a román vérengzés halálos áldozataként szereplő Szabó Nyíri Bálint helyett az alatta lévő sorban szereplő Szilvási Jánosra vonatkozik az erre vonatkozó

bejegyzés, és csupán adminisztratív figyelmetlensége, néhány sor megcsúsztatása okozhatta a hibát. Az írnok, aki a hosszú listát kézzel rögzítette, minden bizonnyal hamar észrevette a kavarodást, hiszen Szalma János nevénél már – helyesen – ugyancsak Szalma Jánosné nevét tüntette fel adatközlőként, viszont a korábbi hibáit, amelyek három sort érintettek, visszamenőleg már nem korrigálta, nyilván azért, mert nem akarta újraírni az adatokkal sűrűn teleírt kimutatást. Azt gondolván, hogy azt úgysem veszi észre senki, ránk hagyta ezt a néhány rovatánál hibás táblázatot, ami számunkra is csak azért tűnt fel, mert éppen az általunk vizsgált probléma kapcsán fény derült rá. Habár a fenti sorcsúsztatás miatt Szabó Nyíri Bálint első világháborús szerepével kapcsolatban nem kapunk információt, szinte biztosra vesszük, hogy azonos azzal a Szabó Bálinttal, akiről egy másik áldozati listából értesülhetünk, és aki 1915. október 20-án az olasz fronton veszítette életét.⁴⁵²

Nehezebb helyzetben vagyunk a másik új név, Szabó Nyíri János esetében. Nála ugyanis a szöveggörnyezet alapján első látásra nem fedezhetünk fel semmiféle, az írnok által elkövetett adminisztrációs hibát. A sorban előtte lévő, 1875-ös születésű Szigeti Ferenc és a mögötte lévő, 1888-as születésű Szilvási András bizonyosan nem voltak a vérengzés áldozatai, és életkoruk alapján valóban lehettek a világháborús harcterek elesettjei. Nevük és itteni szerepeltetésük tehát semmilyen aggályt nem vet fel. De akkor hogyan és miért került az ő neve az áldozatok listájába mint olyan személy, akinek halála a román vérengzéssel állt összefüggésben? Meggyőződésünk, hogy nála is tévedésről van szó, csak egészen más jellegűről, mint Szabó Nyíri Bálint esetében. Szabó Nyíri János személyével kapcsolatosan ugyanis valóban van a mészárláshoz közvetve kötődő adatunk. Neve megőrződött, bár nem az áldozatok, mint ebből

⁴⁵² MNL CSML ML, IV.463.b. 8106/1922. Apátfalva község kimutatása a világháborúban hősi halált halt katonákról, 1922. január 4.

a kimutatásból következne, hanem az 1919. június 23-i lázadás megtorlása kapcsán a községből a románok által elhurcoltak névsorában. De ha róla van szó, akkor miért tüntették fel halottként az áldozatok listájában, ha neve eredendően a foglyok névsorában szerepelt? Erre nem tudunk ésszerű, bizonyítékokkal alátámasztható magyarázattal szolgálni. Még az a kézenfekvő megoldás is kizárható, hogy elhurcolását követően meghalt valamelyik román fegyintézetben, és emiatt rögzítették akként, hogy ő is az 1919. júniusi mészárlás áldozata lett. Ugyanis pontos adatunk van arról, hogy 1922 júniusában, egy akkori román amnesztiarendelet eredményeként húsz másik társával együtt hazatért a fogságból.⁴⁵³ Azt a lehetőséget is el kell vetnünk, hogy egy ottani betegség következtében, de már hazatérése után veszítette életét. Az apátfalvi halotti anyakönyvekben ugyanis a veszteséglista összeállításának időpontjáig nem lelhető fel olyan adat, amely ilyen nevű személy elhalálózására vonatkozna.

Szóba jöhet természetesen egy további opció is, az, hogy nem a fogolyként elhurcolt Szabó Nyíri Jánost szerepeltették itt, hanem egy másik, azonos nevű személyt. Mint később egyéb összefüggés kapcsán még érinteni fogjuk, valóban megtalálható a kimutatásban még egy Szabó Nyíri János, akinek azonban a személyes adatai és elhalálózási körülményei pontosan dokumentáltak (1883-ban született és a szegedi 46. gyalogezred tizedeseként 1917-ben az orosz fronton esett el⁴⁵⁴), ezért vele összefüggésben fel sem vetődhet, hogy a román mészárlás áldozata lehetett volna. Maga a világháborús áldozati lista összeállítója sem keverte

⁴⁵³ Szabadlára helyezték az apátfalvi összeesküvés elítélteit. *Ellenzék*, 1922. június 25., 5.

⁴⁵⁴ MNL CSML ML, IV.469. 262/1928. Kimutatás Apátfalva hősi halottairól, 1927. november 14. A dokumentum 1884-es születésűként tünteti fel, az apátfalvi születési anyakönyvben azonban 1883. december 28-i születési dátum szerepel nála. MNL CSML ML, IV.419. 3. doboz. Az Apátfalvi R. Kat. Egyház keresztlési anyakönyve 1883.

őket össze, a vérengzés áldozataként feltüntetett Szabó Nyíri Jánosnál ugyanis 1877-es születési időpontot adott meg, szemben az 1884-es (valójában 1883!) dátummal, amely a fronton elesett azonos nevű katona születési éve volt.

Ha a fentebb jelzett és katonaként elhunyt Szabó Nyíri Jánost egyértelműen kizárhatjuk, akkor mit tudhatunk az 1877-es születésű Szabó Nyíri Jánosról? Az 1877-es keresztelési anyakönyvet átnézve semmit, abban az évben ugyanis ilyen nevű személy nem született Apátfalván. Jelentősen tágítva a kört, és az 1865 és 1895 közötti apátfalvi keresztelési anyakönyvet áttekintve is mindössze két ilyen nevű személyről szerezhetünk tudomást. Az imént jelzett és 1883-as születésű Szabó Nyíri Jánoson kívül még egy személyt kereszteltek ezzel a névvel, ő 1879. július 23-án született.⁴⁵⁵ Róla semmilyen bővebb információval nem rendelkezünk, tehát alapból nem zárható ki, hogy ő volt, illetve ő lehetett az elhurcoltak között e névvel szereplő személy. Ugyanakkor lehet egy másik, valószínűbb opció is.

1942. május 8-án, amikor számos, az 1919. június 23-i lázadás kapcsán szerepet vállaló apátfalvit Nemzetvédelmi Kereszttel tüntetett ki a kormányzó, az elismerést megkapta egy 1880-ban Mezőhegyesen született férfi, Szabó Nyíri János is.⁴⁵⁶ A mezőhegyesi egyházi anyakönyvben 1880. december 3-i születési dátummal valóban meg is találtuk egy apátfalvi születésű Szabó János nevű béres János fiának a születési bejegyzését. Mivel más hasonló nevű személy ez évben nem született Mezőhegyesen, teljesen biztosak lehetünk abban, hogy ő volt

⁴⁵⁵ MNL CSML ML, IV.419. 3. doboz. Az apátfalvi R. Kath. Egyház keresztelési anyakönyve 1879. 126. bejegyzés. Az 1877-es apátfalvi keresztelési anyakönyv hiányzik a Makón őrzött Csanád vármegyei anyakönyvi másodpéldányok levéltári gyűjteményéből. Ennek digitális másolata megtalálható a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár Adatbázisok Online (<https://adatbazisokonline.hu>) portál mikrofilmezett anyakönyvei között.

⁴⁵⁶ Nemzetvédelmi Kereszt adományozása, 1942. május 8. *Budapesti Közlöny. Hivatalos Lap*, 1942. május 27., 8.

a kitüntetésben részesült Szabó Nyíri János.⁴⁵⁷ Vele kapcsolatban úgyszintén semmiféle további konkrét adattal nem rendelkezünk, ugyanakkor két, igen lényeges körülmény miatt nem tudjuk elvetni, hogy esetleg ő lehetett az elhurcolt apátfalviak között szereplő személy. Az egyik figyelemre méltó körülmény az édesapja apátfalvi kötődése lehet, hiszen tudjuk, hogy számos apátfalvi család vállalt munkát summásként a mezőhegyesi ménesbirtokon, tehát nem zárható ki, hogy az apátfalvi Szabó (Nyíri) János fia, az általunk keresett Szabó Nyíri János csupán ezért, tehát egy véletlennek köszönhetően született Mezőhegyesen, de életvitelszerűen egyébként Apátfalván élte le az életét. A másik megkerülhetetlen körülmény maga a Nemzetvédelmi Kereszt kitüntetés, amelyet ő is pontosan akkor kapott meg, amikor az apátfalvi lázadás résztvevőit tömegesen kitüntette a kormányzó. E két szempont megalapozhatja a gyanúunkat, hogy esetleg ő, és nem az 1879-es apátfalvi születésű Szabó Nyíri János lehetett a lázadás utóbb román fogságba vetett érintettje. Gyanúunkat még tovább erősítheti, hogy e kitüntetést ugyanebben az időpontban mindössze négy mezőhegyesi kapta meg, két helyi prominens személy (velük itt nem kell foglalkoznunk), továbbá két napszámos, egyikük Szabó Nyíri János, míg a másikuk egy Veréb János nevű, 1900-ban szintén Mezőhegyesen született személy, aki azért érdekes számunkra, mert a neve úgyszintén szerepel az apátfalvi elhurcoltak névjegyzékében. Úgy véljük, hogy mindez nem véletlen, és e körülmények együttállása kellően súlyos érv amellet, hogy határozottan kijelenthessük, hogy pontosan a mezőhegyesi születésű, de egyébként szinte bizonyosan Apátfalván élő Szabó Nyíri János volt a lázadás résztvevője, és a kormányzó általi elismerése kifejezetten ebbéli szerepvállalásával állt összefüggésben. Hipotézisünk erős bizonyítékának

⁴⁵⁷ MNL BML GyL, IV.426. 6310. kötet. A Mezőhegyesi Róm. Kat. Egyházban kereszteltek anyakönyve, 1880. 134. bejegyzés.

tartjuk, hogy Szabó Nyíri neve szerepelt abban az 1945. május 12-i keltezésű beadványban, amelyben Apátfalva Község Nemzeti Bizottsága kérelmezte az érintettek nevében a Csanád Vármegyei Nemzeti Bizottságtól, hogy a Nemzetvédelmi Kereszttel kitüntetett helybeliek „*a demokratikus pártoknak tagjai lehessenek.*”⁴⁵⁸ Szabó Nyíri egyébként 1942-ben a kitüntetését személyesen vehette át.

Ezzel együtt azt is ki kell jelentenünk, hogy az 1879-es apátfalvi születésű Szabó Nyíri János – akinek valószínűleg semmi köze nem volt a lázadáshoz – úgyszintén nem lehetett a román vérengzés áldozata, mivel elhalálzásának nyomát sem a halotti anyakönyvek, sem pedig az egyéb helyi források nem őrizték meg.

Ezek után már csak egy nyitott kérdés maradt. Ha Szabó Nyíri János nevű személy nem volt a vérengzés áldozata, akkor miért kerülhetett mégis ekként feltüntetésre az 1927-ben összeállított nyilvántartásban? Álláspontunk szerint mindez újfent csak egy adatfelvételi figyelmetlenségnek volt köszönhető. Feltételezésünk szerint vagy a táblázatot összeállító községi írnok, vagy az adatközlő Benyóczy Anna érthette félre a helyzetet. Utóbbi nyilván azt gondolván, hogy az első világháborús áldozatokon kívül azon személyeket rögzítik az adatgyűjtés során, akiknek valamiféle közük volt a lázadáshoz és az azt követő megtorláshoz, és mivel az általa ismert Szabó Nyíri Jánosnak valóban volt ehhez köze, hiszen az elhurcoltak között szerepelt, bediktálta az általa tudott adatokat. Az írnok számára viszont csak azok voltak fontosak a lázadók közül, akik az életüket veszítették a vérengzés során, vagy annak következtében. Vélelmezhetően ez az egymás mellett elbeszélés eredményezhette a jelzett problémás bejegyzést. Persze, mindez csak egy utólagos – s meglehet, erőltetettnek is tűnő – gondolatkísérlet

⁴⁵⁸ MNL CSML ML, XVII.1. 191/1945. Apátfalva Község Nemzeti Bizottmányának beadványa, 1945. május 12.

a kétségtelenül meglévő ellentmondás feloldására. Azt, hogy mi és miért történt úgy az adatfelvétel során, a rendelkezésre álló adatok alapján teljes bizonyossággal megállapítani nem lehet. Mindössze egyetlen állítást tudunk nagyon határozottan megerősíteni, mégpedig azt, hogy ilyen nevű személy nem volt és nem is lehetett az 1919. júniusi román vérengzés áldozata, az egyéb forrásaink alapján ezt a lehetőséget teljes egészében kizárhatjuk.

Hosszú hallgatás után 1942. július 28-án a *Függetlenség* című országos napilap közölt még egy listát az apátfalvi áldozatok nevééről. Pontosabban csak egy fél listát, mivel az 1919. június 23–24-i mészárlás következtében elhunytak közül mindössze 19 nevet sorolt fel.⁴⁵⁹ Az apropót az adta – mint a hírt a másnapi számában átvévő *Makói Újság* közölte –, hogy „*Az 1918–19-es forradalmak vértanúinak budapesti emlékművére újabb vértanúnevek kerülnek, köztük az apátfalvi hős vértanúké is.*”⁴⁶⁰ Arra viszont sem a *Függetlenség* cikke, sem pedig a *Makói Újság* írása nem adott választ, hogy miért csak 19 nevet terveztek felvésni az emlékműre a 40, illetve Lichter Mórral együtt 41 apátfalvi áldozat közül, és miért pont azokat, akiket megneveztek, így nem tudjuk, melyek voltak a válogatás szempontjai. Magunk a nevek áttekintése során rendezőelvet nem tudtunk felfedezni, legfeljebb annyit, hogy a felsoroltak mindegyikét agyonlőtték a románok, tehát az öngyilkosok és fogságban elhunytak közül nem szerepelt itt senki sem. Ugyanakkor az nem világos, hogy miért hagytak ki olyan áldozatokat, akiket szintén és kétségbevonhatatlanul a románok gyilkoltak meg 1919. június 23–24-én. Azt sem tudjuk, hogy ki és miért szelektált a vérengzés

⁴⁵⁹ A visszacsatolt részek vértanúinak [sic!] emléke. *Függetlenség*, 1942. július 28., 4. A cikk, amely a névsort közli, már címében is hibás, hiszen a Csanád megyei Apátfalvát sohasem csatolták el az anyaországtól, tehát az itteniek nem lehettek a „*visszacsatolt részek*” vértanúi. Azt, hogy a közölt névsorban szándékosan 19 apátfalvi nevet szerepeltették, alátámasztja egy aznapi másik újság, a *Pesti Hírlap* cikke is. Lásd Megörökítik a visszacsatolt részek vértanúinak neveit. *Pesti Hírlap*, 1942. július 28., 4.

⁴⁶⁰ Apátfalvi vértanúk [sic!] neve a forradalmak emlékművén. *Makói Újság*, 1942. július 29., 5.

áldozatai között. Az viszont tény, hogy a kimutatás új, korábbi ismeretlen neveket nem hozott a felszínre, legfeljebb annyiban, hogy Antal Antal neve helyett – valószínűleg félreértésre gondolva és a „hibát” önkényesen kijavítva – Antal József nevét közölték, de ez nyilvánvaló tévedés volt. Érdekes, hogy Antal nevét ugyancsak ezzel a keresztnév-hibával közölte a *Makói Újság* fentebb jelzett cikke is.

Ha az 1918–1919-es forradalom vértanúinak fővárosi emlékművére felvésni tervezett apátfalviak csonka-névsorát közlő *Függetlenség* című napilap már nem is hozott felszínre újabb áldozati neveket, s azóta újabb források sem kerültek elő, amelyek további áldozatokról informáltak volna, Halmágyi Pál makói ny. múzeumigazgató 2012-ben egy az 1990-es évek végén kiadott munkájában közölt kimutatásra visszahivatkozva mégis teljesen új nevekkal állt elő. Habár a forrásokat tárgyaló fejezetben már rekonstruáltuk, hogy egy fatális hiba folytán hogyan juthatott Halmágyi arra a következtetésre, miszerint a községi emléktáblán feltüntetett 40 névhez képest még 21 további, összesen tehát 61 áldozata volt a román vérengzésnek, e helyütt mégis célszerű kicsit részletesebben foglalkoznunk állításai valóság tartalmával. Halmágyi ugyanis azt nem vonta kétségbe, hogy a községi emléktáblán szereplő 40 név ne lenne pontos, viszont közvetve azt állította, hogy az általa „azonosított” 21 személyt feltüntető kimutatás a lázadás során szerzett sebesüléseikbe utólag elhaltakat tartalmazza, így módon ők is okkal tekinthetők a vérengzés áldozatainak. Az 1998-ban közzétett adatgyűjtésére visszautalva tehát konkrétan meg is nevezte azt a 21 személyt, akik – szerinte – ilyen későbbi áldozatok voltak.⁴⁶¹ Állításának tarthatatlanságára és ennek kapcsán elkövetett tévedésére már

⁴⁶¹ Halmágyi, 1998: 61.; Halmágyi, 2012: 27.; makohirado.hu, 2019; Szabó Imre: Nyárra megújul a hősök szobra. A román vérengzés centenáriuma avatják újra az emlékművet Apátfalván. *Délmagyarország*, 2019. április 30., 4.; Újraavatták az apátfalvi hősök emlékművét. *Apátfalvi Hírmondó*, 2019. július, 4–5.

felhívtuk a figyelmet, ezért arra itt nem térünk ki. Érdeemes azonban e helyütt szemügyre vennünk ezt a 21 nevet tartalmazó névsort.

Előre kell bocsátanunk, hogy az a 21 személy, akiket Halmágyi a vérengzés „új” áldozataként azonosított,⁴⁶² egyetlenegy más, a vérengzés áldozatait közlő forrásban sem szerepel, ideértve a község állami és egyházi halotti anyakönyveit is. A halotti anyakönyvekben, melyek a halottkémi jelentések alapján pontosan feltüntették a halál okát, az itt felsorolt személyek adatai sehol sem lelhetők fel, sem 1919-ben, sem a következő években. Pontosabban egy helyen megtalálhatók ezek a nevek, de nem a halotti anyakönyvekben, hanem abban a kimutatásban, amelyet a község első világháborúban elhunyt áldozatairól 1927 novemberében állítottak össze.⁴⁶³ A 21 névben az a közös, hogy egyik sem szerepelt az 1925-ben felavatott első világháborús emlékműre felvésett 173 név között, ami megkérdőjelezhetetlenné teszi a Halmágyi-féle lista összeállításának eredeti szándékát: az emlékmű névsorának kiegészítését és az onnan hiányzó hősi halottak neveinek pótlását. A 21 név közül az 1927. novemberi összeírásban 19 esetben szabatosan felsorolva megtalálható, hogy ki melyik alakulat katonájaként mikor és melyik fronton vesztette életét. Ők tehát igazolhatóan és cáfolhatatlanul a harctereken estek el, haláluk ily módon semmilyen formában nem kapcsolódhat az apátfalvi lázadáshoz és az azt követő megtorláshoz, s esetükben – a szöveggörnyezetet vizsgálva – egyetlenegy esetben sem vetődhet fel az elírás vagy az emiatti pontatlanság gyanúja. Az írnok ezeknél az adatsoroknál bizonyosan nem tévedett.

Két bizonytalan nevünk azonban akad. Ezek egyike Kerekes R. Jánosé, akinél a táblázatban minden rovatban kérdőjel szerepel,

⁴⁶² Halmágyi, 1998: 61.

⁴⁶³ MNL CSML ML, IV.469. 262/1928. Kimutatás Apátfalva hősi halottairól, 1927. november 14. A jelzett forráson kívül többségüknek más első világháborús áldozati adatbázisban is megtaláltuk nevét, ezeket azonban itt nem részletezzük. Erről lásd bővebben Marosvári 2021b.

az ő adatait tehát a kimutatás készítésekor nem sikerült azonosítani: azt nyilván tudták, hogy katona volt és elhunyt, de azt nem, hogy hol szolgált, illetve, hogy hol és mikor vesztette életét. Tekintettel azonban arra, hogy az ő neve sem az egyházi, sem az állami halotti anyakönyvben, sem pedig más, az áldozatokat közlő kimutatásban sem szerepel, egyértelműen kizárjuk, hogy a román öldöklés áldozata lett volna. Biztosnak tartjuk, hogy – miként a táblázat többi szereplője is – ő is valamelyik fronton vesztette életét, csak valószínűleg nem akadt olyan hozzátartozója, aki ezeket az adatokat meg tudta volna adni a kimutatást összeállító községi írnoknak. Kerekes R. János nevét egyébként egyetlen más első világháborús adatgyűjtésben sem tüntették fel, de mivel az 1925-ben felállított hősi emlékművön szerepeltették a nevét, kétség sem férhet hozzá, hogy létező személy és valóban első világháborús áldozat volt.⁴⁶⁴

A másik név éppen azé az 1877-es (valójában 1880-as) születésű Szabó Nyíri Jánosé, akit az imént olyan áldozatként azonosítottunk, mint aki az 1927-es kimutatásban a román vérengzés áldozatai között szerepel ugyan, de tévesen, mivel ennek egyéb nyomát semmilyen más forrásban nem sikerült megtalálnunk, esetében tehát teljességgel kizártnak tartjuk, hogy akár közvetlenül, akár közvetve valóban a vérengzéssel összefüggésben vesztette volna az életét. Halmágyi az ő esetében nyilván azért tartotta szükségesnek külön is feltüntetni a születési dátumát, hogy megkülönböztesse a másiktól, a kimutatás szerint 1884-es, de valójában 1883. december 28-i születésű Szabó Nyíri Jánostól, akiről viszont pontosan tudható, hogy hol és mikor hunyt el, és akinek neve a hősi emlékműre vésett névsorban is szerepel, míg vele ellentétben az 1877-es (valójában 1880-as) születésű Szabó Nyíri Jánosé nem. Halmágyi listájára tehát ez utóbbi éppen ezért – és csakis ezért – kerülhetett.

⁴⁶⁴ Marosvári, 2021b.

Mindezek alapján egyértelműen megerősíthetjük, hogy a Halmágyi Pál által forrásmegjelölés nélkül közölt és a községi emléktáblára 2019-ben felvésett 21 újabb személy egyike sem lehetett a román vérengzés áldozata vagy sebesültje, mert annak időpontjában – az 1877-es születésüként feltüntetett, de valójában 1880-ban született Szabó Nyíri János kivételével, aki nem halt meg sem az első világháborúban, sem pedig a 1919. júniusi lázadás utáni megtorlás során – már nem voltak életben. Ők tehát a község elesett első világháborús frontharcosai közé tartoztak. Helyük valóban az emlékművön van, de nem ott, ahova 2019-ben tévesen felvésték a nevüket, hanem az első világháború harctéri áldozatai között.⁴⁶⁵

Végezetül, e fejezet lezárásaként, a rendelkezésünkre álló források áttekintését és vizsgálatát követően érdemes rögzítenünk az 1919. június 23-24-i román vérengzéshez köthető áldozatok számát és adatait. Ezt a 4. táblázatban foglaljuk össze. A június 23-i zendülés nyomán kibontakozott tűzharc és az aznapi román leszámolás áldozatait nem tudjuk elkülöníteni, ezért csupán összegző adatot nyújthatunk. Eszerint a vérengzés első napján 26-an vesztették életüket, közülük 25-en lövés, egy személy pedig szurony vagy kard szúrása következtében halt meg. Másnap, június 24-én még folytatódott az öldöklés, ekkor további 6 apátfalvit, ebből ötöt biztosan, egyet valószínűleg ezen és nem az előző a napon gyilkoltak meg a románok, így a zendülés leverésének és az azt követő vérengzésnek a közvetlen magyar áldozatai számát 32 főben határozhatjuk meg.

A vérengzés közvetett hatásaként, illetve következményeként még további 1 fő a sokkhatás kiváltotta szívroham következtében vesztette életét, 4 fő követett el öngyilkosságot a megtorlás napjaiban, bár közülük Szabó Nyíri Péternénél nem zárható ki teljes bizonyossággal a kihallgatása

⁴⁶⁵ Uo.

során bekövetkező meggyilkolása sem, míg 2 apátfalvi a zendülés után napokkal később halt meg. Egyikük menekülni próbált a fogságból, eközben a román őnök agyonlőtték, a másikuk pedig valószínűleg a rekvirált apátfalvi állatok elhajtása során veszítette életét. Halála körülményei ugyanakkor tisztázatlanok. Mivel leszúrták, nem kizárt, hogy orvgyilkosság, de az sem kizárt, hogy verekedés vagy leszámolás áldozata lett. Az elkövető hovatartozása egyedül az ő esetében lehet kétséges, éppúgy lehetett román katona vagy útonálló, mint magyar, s nem zárható ki az sem, hogy valamelyik társa gyilkolta meg. A zendülés miatt Romániába elhurcolt apátfalviak közül 2 személy halt meg a fogságban, így ők – még ha közvetve is – szintén a vérengzés áldozatainak tekinthetők.

Összegezve vizsgálódásaink eredményeit, megállapíthatjuk, hogy az apátfalvi vérengzés közvetlen vagy közvetett áldozatainak száma 41 fő volt, és ez a névsor a számát és összetételét tekintve majdnem teljesen megegyezik a községben 1925. október 25-én felállított emléktáblán szereplők névsorával. Az egy fős többlet Lichter Mór személyéből adódik, akinek június 27-i halálát a szervi szívbajából eredő szívroham okozta, de tagadhatatlan, hogy ez a szívroham a községet a lázadás leverését követően végigfosztogató és erőszakoskodó román katonák brutális fellépésével állt ok-okozati összefüggésben. Magunk úgy véljük, hogy halála a román vérengzés sokkja nélkül nem törvényszerűen következett volna be ezen a napon, viszont az, hogy ez éppen ekkor történt meg, kétségtelenül a rekvirálás miatti lázadást követő román terror következménye volt. Lichter Mór személyét tehát egyértelműen az áldozatok közé sorolandónak tartjuk. A román vérengzésben, illetve annak következtében elhunyt 41 ember közül 40 apátfalvi (39 férfi és 1 nő), míg egy személy – az apátfalvi születésű Tari Pál mezőőr – magyarcsanádi illetőségű volt.

Az apátfalvi lázadás utáni megtorlás helybeli áldozatai kapcsán még egy összefüggésre mindenképpen fel kell hívnunk a figyelmet, ez pedig az egyes román katonák által gyakorolt önbíráskodás. Miközben a községet megszálló román katonai egységek parancsnokai – először Rambela őrnagy, majd valószínűleg Pirici ezredes is megerősítette ezt, bár utóbbira nincs adatunk – arra adtak utasítást, hogy a község férfi lakosságát össze kell gyűjteni, és nyomozók kirendelésével kell felderíteni, hogy kik voltak a lázadás szervezői, illetve a román katonák meggyilkolásának elkövetői,⁴⁶⁶ aközben, illetve azzal párhuzamosan továbbra is folytak kivégzések a község területén. Az Apátfalván május közepe óta állomásozó román granicsár alegység őrmesterével azonosított Fazekas Imre kecskeméti főtűzmester elleni 1936–1937-ben lefolytatott büntetőeljárás arra világít rá, hogy ennek az önbíráskodásnak az élharcosai éppen ezek a granicsárok voltak, élükön az őrmesterükkel, Fazekas Imrével. Az utóbb ellene Magyarországon indított büntetőeljárás vizsgálati anyagában az apátfalvi tanúk több áldozat kivégzését is az ő tevékenységükkel, illetve személyesen Fazekas tevékenységével hozták összefüggésbe.⁴⁶⁷

Nem szeretnénk e helyütt részletekbe bocsátkozni a Fazekas mentális problémáira vonatkozó peranyagbeli adatok elemzése kapcsán abban, hogy mi vitte rá arra a szerepváltásra, hogy magyar káplárból magyarokat gyilkoló román őrmester lett, miként az is külön tanulmányt érdemelne, hogy milyen szerepet játszottak a megszállt területen végrehajtott román atrocitásokban azok a dezertáló vagy kollaboráló magyarok, akik nemcsak felbujtóként és helyi segítőként, de nem egyszer

⁴⁶⁶ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.

⁴⁶⁷ HL, IV.74. 1937/126. Fazekas Imre ügye.

aktív közreműködőként is részt vettek a vérengzésekben. Tudjuk, hogy Fazekason kívül voltak mások is, akik cselekvő részt vállaltak a románok által elkövetett kegyetlenkedésekben, elég itt a Hódmezővásárhelyen 1919. július 25-én elkövetett, s 56 ember halálával járó vérengzés végrehajtásáért felelős – igaz, a románok által utóbb megtagadott és kivégzett – Berényi László személyére és szerepére utalnunk.⁴⁶⁸ Valami hasonló történhetett Apátfalván is. A tanúk szerint a Fazekas Imreként azonosított román granicsár őrmester volt az, aki saját kezűleg kivégezte Varga Kakas Mátyást, hogy bosszút álljon rajta; aki kivégezte/kivégeztette az egymáshoz kötözött Sipos Istvánt és Tari Pált, mert „*bolsevikiknek*”, azaz lázadóknak tartotta őket; aki agyonlőtte/agyonlövötte az idős Boda Pétert és Gyenge Mátyást, mert a kijárási tilalom ellenére az utcán találta őket; aki kegyetlen veréssel bántalmazta a két román katona kivégzésében való részességgel gyanúsított Nagy D. Mihályt, akinek szökése egyik lábának elvesztéséhez vezetett; és ő volt az, aki nagy valószínűséggel embertelen kínzások elrendelőjeként és végrehajtójaként közreműködött abban, hogy a szintén egy román katona halálában bűnösnek tartott Szabó Nyíri Péterné vagy önkezével vetett véget életének, vagy magába a kínzásba halt bele. Az esetek számossága arra utal, hogy a román őrmesternek és egységének egyfajta valós vagy hallgatólagos felhatalmazása volt arra, hogy a „hivatalos” katonai nyomozati eljárással párhuzamosan saját „vizsgálatot” folytasson, és adott esetben önkényes ítéleteket hozzon és hajtson végre. Miközben tehát a „hivatalos” katonai vizsgálat a lázadók beazonosítása érdekében – a verésektől eltekintve – konszolidáltabb mederben folyt, aközben volt egy „szabadcsapat”, vagy az ottani és akkori szerepe folytán – bár erőltetett, de talán kifejező

⁴⁶⁸ Berényi hódmezővásárhelyi szerepéről lásd részletesen Makó, 2009: 66–75. Egy különös egybeesésre e helyütt mindenképpen fel kell hívnunk a figyelmet. Makó Imre idéz olyan forrást, amely Berényit alacsony termete miatt „*kis vakarcsként*” írta le, mely jelző éppúgy illet az apátfalvi megtorlásban tevékeny részt vállaló Fazekásra, amiként róla a korabeli tanúvallomások megemlékeztek.

párhuzammal élve – egy a Szamuely-féle Lenin-fiúkhoz hasonló felhatalmazású román terrorista különítmény, amely gyakorlatilag büntetlenül önbíráskodhatott anélkül, hogy tartania kellett volna bármiféle utólagos számonkéréstől. S tehették mindezt úgy, hogy annak részleteiről a „hivatalos” vizsgálatot végző román katonai nyomozó szervek nem is értesültek. Ez eredményezhetett például olyan helyzetet, hogy a román katonai ügyészek néhány héttel később a Békéscsabára elhurcolt foglyok között keresték azt a Szabó Nyíri Péternét,⁴⁶⁹ aki pontosan nem azonosítható körülmények között már 1919. június 26-án este meghalt a granicsárok apátfalvi szálláshelyén. Hogy a granicsárok által végrehajtott önbíráskodás mögött tényleges felhatalmazás volt-e, vagy csak elnézték nekik amiatt, mert fűthette őket a bosszúvágy a községből való kiűzésük és parancsnokok megverése miatt, arra megerősítő adat hiányában nem tudunk válaszolni. A jelek azonban arra utalnak, hogy a lázadás közvetlen leverésével járó katonai akciókban részt vevőktől eltekintve a megtorlás legbrutálisabb végrehajtói éppen ennek a Fazekas Imre által vezetett granicsár egységnek a tagjai voltak. Nem véletlen, hogy a községet néhány hétig megszállás alatt tartó vadászszázad kivonásával párhuzamosan, vagy még azt megelőzően, eltávolították őket a községből,⁴⁷⁰ hiszen ottmaradásuk olyan feszültséggócot jelentett volna, amelynek tartós fenntartását még a megszálló román egységek parancsnokai sem mertek megkockáztatni.

Román áldozatok

Fejezetünk végén ejtsünk szót a román áldozatok számáról is. Az általunk felkutatott források nem adnak egyértelmű információt arról,

⁴⁶⁹ JAM NA, 134-90. Szigeti János visszaemlékezése, 1938.

⁴⁷⁰ HL, IV.74. 137/126. Tari András tanúvallomása, 1936. október 2.

hogy pontosan hányan haltak meg az apátfalvi lázadás során. Nagyjából 3 román halotról tudnak, Koller István szerint lehetett egy negyedik áldozat is,⁴⁷¹ míg Szigeti János visszaemlékezésében arról írt, hogy a lázadók a vasútállomásnál „a 25 román katonából levettek kettőt és agyonütötték őket”, majd később ehhez még azt tette hozzá, hogy már bent a községben „két román huszárt⁴⁷² ütöttek agyon a Kossuth utcában”, egy román katonát pedig Szabó Nyíri Péterné Templom utcai házábanál.⁴⁷³ Ezeket összeadva 5 román katonáról értesülhetünk, ugyanakkor, amikor az áldozatok számát összegezte, maga is azt állította, hogy 3 román katona vált az apátfalviak áldozatává, továbbá az a magyarcsanádi kocsis, akit még Apátfalva előtt lőtt le egy lázadó, ám ő nem tartozott egyik román alakulat állományába sem. Kardos Noé nemzetgyűlési képviselő pedig egy 1920. novemberi parlamenti interpellációjában egyenesen 16 román áldozatról beszélt,⁴⁷⁴ bár az ő adatait erős fönntartással kell kezelnünk.

Fokozhatja a bizonytalanságunkat Petru Țiucra Pribeagul 1936-ban megjelent helytörténeti munkája is, aki szerint Apátfalvánál a román csapatoknak *számos* áldozata és sebesültje volt.⁴⁷⁵ A szerző azonban tévedett, nem volt számos áldozat, a lázadás során valóban csak három román katona vesztette életét. Ezt az Erdélyi Katonai Parancsnokság műveleti naplójának 1919. június 24-i, az apátfalvi eseményekre vonatkozó bejegyzése egyértelműen meg is erősíti, amely rögzítette azt is, hogy mindhárman a 2. călărași ezred 1. századához tartoztak, ahhoz az alegységhez, amely ebben az időben a makói helyőrséget adta.⁴⁷⁶ A három halott román katonát nem helyben, hanem a nagylaki ortodox temetőben

⁴⁷¹ Koller, 1929: 301.

⁴⁷² A korabeli helyi források a Makóról érkező călărași lovasegység tagjait a viseletük és felszerelésük hasonlósága okán konzekvensen huszároknak nevezték, noha a románok ezt az elnevezést nem használták.

⁴⁷³ JAM NA, 134-90. Szigeti János visszaemlékezése, 1938.

⁴⁷⁴ Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója, 1920: 451.

⁴⁷⁵ Țiucra Pribeagul, 1936: 410

⁴⁷⁶ Ciubotă–Nicolescu–Țucă, 1998: 261.

temették el. Az akkori viszonyokat jól jelzi, hogy a holttesteket Nagylakra szállító Simon János apátfalvi községi előfogatos lovait a románok ott akarták tartani, és Simonnak csak nagy nehézségek árán sikerült azokat később visszaszereznie.⁴⁷⁷

A három román katonának a nevét és néhány adatát is ismerjük. Közli ezt Țiucra Pribeagul,⁴⁷⁸ de megtalálhatók a nagylaki állami halotti anyakönyvben is. Mindhárman a havasalföldi Vâlcea megyéből érkeztek Apátfalvára, a 27 éves Ilie Nicolae Grădișteából, a 26 éves Ilie Stan Suteștiből, míg a 25 éves Mihai Borșoiu Româniból. Mindhárom „*román k. hadseregbeli katona*” halálát egyszerre, június 28-án anyakönyvezték, a haláluk időpontjaként – tévesen – június 22. délután 6 órát rögzítették, és a halál okaként Ilie Stan esetében az „*agyonütés következtében szívszélbűdés*”, míg a másik két esetben „*agyonverés következtében szívszélbűdés*” bejegyzést tüntették fel.⁴⁷⁹ Mivel a fenti állami halotti anyakönyvben más, román katonák elhalálozásával kapcsolatos bejegyzés sem ekkor, sem a későbbiekben nem található, az Erdélyi Katonai Paracsnokság műveleti naplójával szinkronban teljes bizonyossággal állítható, hogy kizárólag a fentebb név szerint is ismert három román katona vesztette életét az apátfalvi zendülés következtében.

Végezetül ne feledkezzünk meg arról sem, hogy az apátfalviak lázadásának és az azt megtorló vérengzésnek az agyonvert román katonákon és a többnyire bosszúból legyilkolt apátfalviakon kívül volt még volt egy „civil” áldozata is, aki a zendülés napján elsőként vesztette az életét. Arról az Uglesity Milán nevű és magyarcsanádi illetőségű 66 éves kocsisról van szó, aki június 23-án reggel 7 órakor a Makó és Apátfalva

⁴⁷⁷ MNL CSML ML, IV.460.a. XI. 235/1924. Fráterné Fendler Irén tanítónő fegyelmi ügye. Fegyelmi vizsgálati jegyzőkönyv, 1921. április 21., Simon János tanúvallomása

⁴⁷⁸ Țiucra Pribeagul, 1936: 410. Lásd még Marco, 2013: 282–283.; Marco, 2018: 193–194.

⁴⁷⁹ MNL CSML SZL, XXXIII.1. 1139. kötet. Nagylak 1919, halotti anyakönyvi másodpéldány. 144/1919., 145/1919. és 146/1919. számú bejegyzés.

közötti országúton fejlődés következtében veszítette életét.⁴⁸⁰ Őt az apátfalvi lázadók egyike lőtte agyon, mert éppen azt a lovaskocsit hajtotta, amelyen egy valószínűleg a rekvirálás levezénylése, vagy az előző nap lefegyverzett román járőr miatti bosszúállás irányítása miatt Apátfalvára igyekvő román tiszt ült.⁴⁸¹ Az apátfalvi lázadó a lövést feltételezhetően a kocsin ülő román tisztnek szánta, csak az célt téveszthetett, és ez okozta a véletlen kocsis halálát. Ő tehát nem a románok megtorlásának, hanem az apátfalviak zendülésének áldozata lett. Ily módon annyit teljes bizonyossággal rögzíthetünk, hogy 1919. június 23-án a község rekvirálásnak álcázott kirablási terve miatt felbőszült apátfalviaknak nem három, hanem négy halálos áldozata volt, de közülük az egyik, Uglesity Milán, vélelmezhetően szerb anyanyelvű, ám mégis a szomszéd községből származó magyar állampolgár volt, akinek azonban, túl azon, hogy minden bizonnyal kényszerkirendelés folytán hajtotta a tiszt fogatát, nem sok köze lehetett a románokhoz.

A KÖZSÉG KIFOSZTÁSA

Szabadrablás a megtorlás idején

A megmaradt források egybehangzóan rögzítik, hogy a lázadó apátfalviak szétszéledését követően a községet megszálló román katonák mellett, hogy sorra gyilkolták az elébük kerülő apátfalviakat, a férfilakosság letartóztatásába és a lakóingatlanok kifosztásába kezdtek. Mindkét feladatot szisztematikus alaposággal hajtották végre. Nehezen választhatók szét a folyamatok. Az tény, hogy a román katonák házról házra jártak, s így terelték össze az elbújt férfiakat, miközben –

⁴⁸⁰ Uo. 1092. kötet. Makó 1919, halotti anyakönyvi másodpéldány. 378/1919. számú bejegyzés.

⁴⁸¹ JAM NA, 134-90. Szigeti János visszaemlékezése, 1938.

majd ezt követően egy héten át – igen módszeresen szedtek össze minden mozdítható értéket. Azt azonban nem lehet tudni, hogy a legyilkolt apátfalviak közül kiket lőttek le azért, mert lázadók voltak vagy annak tartották őket, és kiket azért, mert meg szerették volna akadályozni a házaik kifosztását, és emiatt ösztönösen szembefordultak kirablóikkal. Azonban az nem lehet kérdéses, hogy az áldozatok között lehettek ilyenek is, bár erre szolgáló bizonyítékkal nem rendelkezünk.

A forrásaink egybehangzóan állítják azt is, hogy a megtorlásban részt vevő román katonai egységek, így a 6. vadászezred 2. zászlóaljának 5., 6. és 7. százada, valamint a Makóról érkező katonák számára a zendülés leverésének napján, tehát június 23-án délután és éjjel szabadrablást engedélyeztek feletteseik. Ez is nyilvánvalóan része volt a gyilkosságokkal és brutális verésekkel végrehajtott, illetve letartóztatásokkal párosuló bosszúnak. A légénységi állománynak engedélyezett szabadrablás a román megszálló csapatok esetében bevett gyakorlatnak számított. Dr. Benkő Géza, Zilah város volt helyettes polgármestere és városi főügyésze 1921. augusztus 20-án készített egy jelentést a város román megszállását követően keletkezett károkról. Ebben írta többek között a következőket: *„1919. február 25-től napokon át szabad rablás volt engedélyezve, üzleteket, a lakosok lezárt (főleg az elmenekültek) lakásait feltörték, minden házba behatoltak és mindenkitől raboltak, loptak úgy a katonák, mint a nyomukban és védelmük alatt járó falusi oláhok.”*⁴⁸² Hasonló esetek történtek a hajdúsági Tetétlenben és Vámospércsen 1919. április végén, Szentesen július 26-án, Besenyszögön a tiszai átkelést követően,⁴⁸³ és nyilván még sokfelé az országban. Ez utóbbiak azonban többnyire egy napig tartó szabadrablást jelentettek, szemben az apátfalvi esettel, ahol – bár eredendően itt is csak egy napra

⁴⁸² A jelentést közli: Breit, 1925: 199. Lásd még: Gáspár, [1929]: 70–71.

⁴⁸³ Laky, 1923: 388.; Perczel, 2017: 45.; Perczel, 2018b: 185., 206.

engedélyezték a román parancsnokok – napokig szabad kezet kaptak a katonák a következmények nélküli fosztogatásra.⁴⁸⁴

Benó József plébános érzékletesen írta le ennek gyakorlatát: „*A katonák betörték a házakba, és a található cipőt, csizmát, ruhát, fehéreneműt, ágyneműt összeszedték és elhordták. Különösen ékszerekre és pénzre pályáztak. Az asszonyok és leányok újjáról lehúzták a gyűrűt és elvették az ékszereket, ha valahol pénzt nem találtak, addig ütötték az embereket, az asszonyokat, míg a pénzt elő nem adták.*”⁴⁸⁵ Benó az összefoglalójában megemlítette a saját történetét is:

„*Benó József plébánosért, ki egy napig a községházán volt bezárva, éjjel 1/2 3-kor 4 szuronyos katona jött, csak őt a börtönből a plébániára vezették, hol a délután és éjszaka folyamán már 8 ízben voltak fosztogatni, és kényszerítették őt, hogy a Wertheim-szekrényt, melyben az egyházi pénzeket őrizte, és az összes fiókokat kinyissa és az egész pénzkészletet magukhoz vették, azután megint visszakísérték a községházára a börtönbe.*”⁴⁸⁶ Lukács Béla községi jegyző ehhez azt tette hozzá, hogy a román katonák még a kisgyerekek ruháit is összeszedték, és a rablott párnahajakból a helyi asszonyokkal varrattak maguknak fehéreneműt, de vittek „*mindent, aminek értéke volt, alsó, felső ruhát, ékszert, pénzt, házi eszközöket, ágyneműt, jószágot, varrógépet stb.*”⁴⁸⁷

Hasonló információkhoz jutott Veréb Tamás adóügyi jegyző is, aki 1919. július eleji emlékiratában az alábbiakat írta: „*Rendszeres fosztogatás volt ez, melynek végeredményeként nem maradt ház, melyet ki ne raboltak volna. Székérvonatok szállították a fehéreneműket, ág- és ruhaneműket. Oly alapos munkát végeztek, hogy a háztartások ma mindenükből kifosztva állanak.*”⁴⁸⁸

⁴⁸⁴ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.; Az apátfalvi szabadrablás. *Szegedi Új Nemzedék*, 1924. november 4., 2.

⁴⁸⁵ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.

⁴⁸⁶ Uo.

⁴⁸⁷ MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla községi jegyző hivatalos jelentése, 1921. augusztus 3.

⁴⁸⁸ MNL OL, Filmtár. X.1514. 7048. tekercs. 523–524. Veréb Tamás jegyző emlékirata az apátfalvi vérengzésről, 1919. július.

A kifosztástól nem kímélték meg a letartóztatott férfiakat sem. Veréb Tamás szerint a „*Pénz és értéktárgyak személymotoszás útján cseréltek gazdát.*”⁴⁸⁹ Amit Veréb csak hallomásból tudott, azt Benó József plébános közvetlen tapasztalatként élte meg. Összefoglalójában érzékletesen mutatja be, mi várt az őrizetbe vett apátfalviakra. A vasútállomás várótermébe hurcolt foglyokat – ide hozták Benót is – előbb össze-vissza verték, Benót idézve „*az embereket kardlapozták, pofózták, ököllel arcukba ütöttek, szíjjal verték és megkorbácsolták*”, majd megmotozták őket. Habár Benó szerint többen nagyobb összegeket tartottak maguknál, az embereknél talált pénztárcákat még nem tulajdonították el, de az ékszereket és az órákat az őrök már akkor magukhoz vették. A rákövetkező éjjel és másnap, tehát a fogság harmadik napján, június 25-én, szerdán – amikor talán már a foglyokat őrző „*terrorcsapat*” tagjai is értesülhettek arról, hogy kivonják őket Apátfalváról és a helyükre új egységek érkeznek majd, „*az egész pénzt, órákat, gyűrűket és más ékszereket elvették tőlük, és azokat többé vissza nem adták. A katonák a letartóztatottak lábáról lehúzták a cipőt és csizmát, és maguknak tartották meg.*”⁴⁹⁰

A román katonák, kihasználva az alkalmat és a román tisztek ebbéli elnézését sőt, nem kizárt, hogy az ő ösztönzésükre,⁴⁹¹ a fosztogatást nemcsak a megengedett időszakban, hanem gyakorlatilag egy teljes héten át folytatták. Benó plébános ugyanakkor megjegyezte, hogy „*csak az első,*

⁴⁸⁹ Uo.

⁴⁹⁰ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.

⁴⁹¹ Erre Apátfalva esetében nincs közvetlen bizonyítékunk, Makó esetében viszont, ahol néhány hétig az apátfalvi lázadást leverő román egységek nagyobb része állomásozott, igen. Az egyik károsult, dr. Demkó-Belánszky Pál kir. közjegyző jegyezte fel a naplójába 1919. július közepén, amikor távoztak Makóról a Teodor Pirici ezredes parancsnoksága alatt álló 6. vadászezred alakulatai, hogy a nála elszállásolt „*Nikolas [Nicolaș? Nicolae?] kapitány*” emberei még csak „*egy fiók ócska cipőt vittek el*”, ellenben „*Protopopescu főhadnagy elköltözésekor egy pár új szeges vadászcipőt, ágylepedőt, a zergebőr vadásznadrágomat, patronkofferomat, puskatokokat bőrből vittek el.*” Aligha kérdéses, hogy a vadászfelszerelésekre a főhadnagy vetett szemet, ezért csomagolhatták össze az emberei. Demkó-Belánszky, 2018: 81.

*ügynevezett terrorcsapat katonái viselkedtek ilyen galád módon, de ezek már 3 nap múlva a rablott holmival megrakva községünkől távoztak, és helyükre más katonák jöttek, kik már tűrhetőbb módon viselkedtek.*⁴⁹² A különbségtétel lényegi elemeit nem tudjuk megvilágítani, de azzal együtt, hogy az újonnan érkezett katonák feltételezhetően fegyelmezettebbek voltak a lázadás leverésére érkező és vérszomjas „terrorcsapat” tagjainál, vélelmezzük, hogy a rablásra módot nyújtó vagyontárgyak korábbi szisztematikus elhordása is közrejátszott abban, hogy úgy tűnhetett, az újabb katonák kevesebbet raboltak, merthogy nem nagyon maradhatott mit összeszedni. Azt azonban Benó sem tagadta, hogy ettől függetlenül a hét második felében, tehát már az új katonai egységek megérkezését követően is folytatódtak a fosztogatások, még ha valószínűleg kisebb mértékben is. Ennek azonban nem biztos, hogy csupán az újabb katonai egységek Apátfalvára érkezése lehetett az oka, hanem az, hogy formálisan valószínűleg véget vetettek a szabadrablásnak, hogy teret adjanak annak a hivatalos és szervezett rekvirálásnak, amely a zendülés miatt félbemaradt. Nem véletlenül jegyezte meg Lukács Béla jegyző a hivatalos jelentésében: *„Az említett szabad rablás után rendszeres rekvirálás következett, érte ezalatt mindannak összeszedését és elvételét, ami egyeseknek a fosztogatás után még megmaradt.*”⁴⁹³

A község szisztematikus kifosztásában, amely a község belterületét és a tanyás külterületet egyaránt érintette, nem csak az itteni román katonák vettek részt, hanem – Lukács Béla jegyző szerint – csatlakoztak máshol állomásozó román alakulatok katonái is,⁴⁹⁴ sőt a szomszédos Magyarcsanád, sőt talán még Nagylak román lakói is. Ők, úgy tűnik, igyekeztek kihasználni a kedvező alkalmat, és csatlakozva a román

⁴⁹² MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.

⁴⁹³ MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla községi jegyző hivatalos jelentése, 1921. augusztus 3.

⁴⁹⁴ Uo.

fosztogató katonasághoz, illetve útbaigazításokkal szolgálva számukra, maguk is részesülni akartak a vagyonosnak tartott apátfalviak elhurcolt javaiból. Megint csak Benó plébános leírását idézve: *„Míg a községházán és a pályaudvaron a kihallgatás folyt, a katonák egy része, szövetkezve a magyarcsanádi románok egy részével, bejárta a tanyákat és a község félreesőbb utcáit, és mindenütt loptak, raboltak. Nem elégedtek meg pénzzel, ruhával, fehérneművel, hanem a lovakat, szarvasmarhát, sertéseket, gazdasági eszközöket is elvitték, úgy hogy ezen rablások folytán a község lakossága szinte jobban károsodott, mint a hivatalos rekvirálástól.”*⁴⁹⁵ Szigeti János is pontosan emlékezett arra, hogy a magyarcsanádiak részesei voltak a fosztogatásoknak. *„A magyarcsanádi románok lettek az orgazdák – jegyezte meg –, azok is jöttek rabolni.”*⁴⁹⁶ Sőt, ha igaz Koller István igazgató-tanító állítása, akkor a magyarcsanádi románok nemcsak a fosztogatásokban, hanem a *„magyarok verésében”* is *„élénken részt vettek.”*⁴⁹⁷ Noha Koller nem részletezi, ez a „magyarverés” feltételezhetően nem a lázadók elleni tettelegességben nyilvánult meg, hanem azoknak az apátfalviaknak a bántalmazásában, akik nem mutattak kellő előzékenységet az ingatlanaikat kifosztókkal szemben.

Mindenesetre a magyarcsanádi románok fosztogatásának megemlézése bizonyosan nem mendemondán, hanem konkrét tényeken alapult, s úgy tűnik, nem spontán, hanem egyenesen szervezett akciónál volt szó. Az apátfalvi mészárlás egyik elkövetőjeként eljárás alá vont Fazekas Imre büntetőperében többen is érintették a magyarcsanádi románok apátfalvi rablását. Az egyik szemtanú, özv. Gyürki Józsefné Németh Rozália, akit tolmácsként alkalmaztak a románok, arról beszélt, hogy tanúja volt annak, amikor a román granicsár őrmester utasítást adott a *„magyarcsanádi oláhoknak”,* hogy az apátfalvi magyar családoknál

⁴⁹⁵ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.; MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla községi jegyző hivatalos jelentése, 1921. augusztus 3.

⁴⁹⁶ JAM NA, 134-90. Szigeti János visszaemlékezése, 1938.

⁴⁹⁷ Koller, 1929: 302.

raboljanak.⁴⁹⁸ A magyarcsanádiak ezt az utasítást – amely a lázadás miatti megtorlás egyik módszereként is értelmezhető – minden bizonnyal egyfajta védettséggént és törvényen kívüliséggént élték meg, s úgy gondolhatták, hogy ettől fogva „*nekik mindent szabad*”, hiszen ha tetszik, erre direkt felszólítást kaptak a megszálló csapatok parancsnokaitól. Bár a rablások túlnyomó részét a román katonák követték el, a községben végrehajtott fosztogatások nem csekély részét a magyarcsanádiak követték el, bár adataink szerint ebben nem csupán az ottani románok vettek részt, hanem velük együtt nem kevés szerb és magyar is.

A magyarcsanádiak által végrehajtott szabadrablásnak egyértelmű és cáfolhatatlan bizonyítékait adják azok a büntetőeljárások, amelyeket több, az apátfalviak kifosztásában közreműködő odavalósi személy ellen 1923-ban és 1924-ben folytattak a szegedi királyi törvényszék előtt. Sajnos, a peranyagok nem maradtak meg, ezért csupán a helyi lapok tudósításaiból szerezhetünk ezekről információkat. 1923 novemberében a magyarcsanádi Popán Demetert, Popon Lázárt és Popovics Istvánt állították bíróság elé Stein Sándor apátfalvi kereskedő házának kirablása miatt. A vádlottak a tárgyalás során tagadták, hogy részt vettek volna a fosztogatásban, és azzal védekeztek, hogy „*csak Stojkovics [sic!] kapitány, román parancsnok parancsának tettek eleget, amikor a Steinétől elrabolt holmikat a vasútra szállították.*” Mivel a rablott holmikat utóbb náluk már nem tudták megtalálni, a bíróság kénytelen volt felmenteni őket,⁴⁹⁹ bár aligha kétkelhetünk abban, hogy saját zsebre is dolgoztak, még ha valóban hordták is az elrabolt értékeket a vasútállomásra.

Hasonló, bár az ítélet alapján egyértelműen bizonyított esetről tudósított a *Szegedi Új Nemzedék* című napilap 1924. november 4-i száma

⁴⁹⁸ HL, IV.74. 1937/126. özv. Gyürki Józsefné Németh Rozália tanúvallomása, 1936. június 2.

⁴⁹⁹ Felmentették az apátfalvi fosztogatással vádoltakat. *Makói Friss Újság*, 1923. november 15., 2.

is. Egy ott megjelent cikk szerint 5 magyarcsanádi vádlott, név szerint Popovics János, Pántya Vitályos, Popon Lázár, Popon Szofra és Popon Miklós ellen azért indítottak eljárást, mert „felhasználva a románok által rendezett apátfalvi vérfürdőt és szabadrablást, maguk is átrándultak Apátfalvára fosztogatni.” A cikket folytatva „A környékről, különösen Magyarcsanádról, ahol sok rác is lakik, fuvarosokat és egyéb segédszemélyeket rendeltek ki [a románok – M. A.], hogy a fosztogatás munkája minél eredményesebb legyen. Össze is raboltak mindent, amit csak lehetett. Mikor a katonai rablás véget ért, még mindig akadtak felelőtlen szabadrablók, különösen a magyarcsanádi szerbek.”⁵⁰⁰ Noha a vád alá helyezett magyarcsanádiak azzal védekeztek, hogy ők „az oláh szuronyok hatása alatt cselekedtek”, állításuk szerint ugyanis kocsisoknak rendelte ki őket a rekviráló hatóság, biztosra vehető, hogy azok közé a „szabadrablók” közé tartozhattak, akik vagy önként a románokhoz szegődve, vagy már a román fosztogatást követően jelentek meg Apátfalván, és vittek magukkal mindent, amit csak találtak. Ezt támasztották alá a tanúk vallomásai is. A kihallgatott apátfalvi asszonyok ugyanis megerősítették, hogy „a vádlottak saját szakállukra dolgoztak”. Elmondták, hogy „valamennyi vádlottnak konyhakés és korbács volt a csizmaszárába dugva, akik veszettül káromkodva rontottak be mindenbővő”. A vallomásokból az is kiderült, hogy csapatostul, házról házra jártak, „egész utcasort raboltak végig”, és szisztematikus alapossággal vitték magukkal az értékesebbnek tartott és mozdítható dolgokat. Lukács Béla községi jegyző lakását is feldúlták, ott, mivel – valószínűleg vadászpuskához tartozó – lőszereket találtak, fegyvereket követeltek. A magyarcsanádi rablócsapatnak még további tagjai is voltak (Hencz Simon, Ván István, Ardeleán Szvetozár, Ardeleán Péter és Turtyák Péter földművesek), akik ekkor csak azért úszták meg a számonkérést, mert időben megszöktek.⁵⁰¹

⁵⁰⁰ Az apátfalvi szabadrablás. *Szegedi Új Nemzedék*, 1924. november 4., 2.

⁵⁰¹ Akik együtt fosztogattak a románokkal. *Szegedi Friss Újság*, 1924. november 5., 2.

Azokkal szemben viszont, akiket ez ügyben eljárás alá vontak, a szegedi királyi törvényszék beigazoltnak találta a vádakat, ezért rablás büntettének elkövetése miatt 1-1 évnyi börtönre ítélte őket.⁵⁰²

Az ismertetett esetek mellett vannak további adataink is a magyarcsanádiak Apátfalván elkövetett fosztogatásairól. 1919 szeptemberében – tehát még a román megszállás időszakában – eljárást indítottak az előző rablás kapcsán már említett 23 éves Árgyelán (Ardeleán) Szvetozár ellen, aki részese volt az apátfalvi községi jegyző háza kifosztásának. A *Makói Újság* tudósítása szerint a cikk megjelenése idején román fogságban lévő Lukács Béla községi jegyző felesége az „*emlékezetes júniusi apátfalvi zavargások*” idején értéktárgyait elrejtette, ám nem eléggé körültekintően, mert megtalálták a fosztogatók, és szeptemberben megpróbálták azokat, de legalábbis azok egy részét Makón pénzzé tenni. A két ékszerész azonban, akit e célból Árgyelán és a meg nem nevezett társa felkeresett, szembesülve a felkínált vagyontárgyakkal, egymástól függetlenül haladéktalanul feljelentést tett. Tanulságos, hogy őrizetbe vételükkor mi mindent találtak náluk, ami azért némi képet ad az apátfalvi községi jegyző vagyoni helyzetéről is: „*Megmotozásuk alkalmával egy briliánsokkal kirakott karperecet, egy arany órát, arany láncot, és egy briliánsokkal kirakott platina fülbevalót találtak náluk kb. 15 000 korona értékben.*”⁵⁰³ A lap néhol meglehetősen körülíróan és homályosan fogalmazó cikke a román cenzúra miatt egyszerű lopásként kezelte az esetet, ám az időpontból és a körülményekből pontosan tudható, hogy hogyan jutott a két magyarcsanádi elkövető a megnevezett értéktárgyakhoz, melyek nyilvánvalóan azért kerülhettek a birtokukba, mert az előttük fosztogató román katonák nem fedezték fel az elrejtett értékeket. Ez azért arra utal, hogy a magyarcsanádi román fosztogatók

⁵⁰² Az apátfalvi szabadrablás. *Szegedi Új Nemzedék*, 1924. november 4., 2.

⁵⁰³ Nagy ékszerlopás Apátfalván. *Makói Újság*, 1919. szeptember 10., 2.

alaposabbak voltak náluk. Arról, hogy Árgyelán (Ardeleán) ügyében 1919-ben milyen ítélet született, nincs adatunk, de az tény, hogy 1924-ben már nem volt Magyarcsanádon, így a fosztogatásokkal kapcsolatos bűnperben már nem tudták a vádlottak padjába ültetni.

A sajtóban megjelent eseteken túl tucatszám őrződtek meg olyan feljelentések, amelyekből kiderül, hogy kik voltak az elkövetők. Az őrizetlenül maradt apátfalvi házakat és üzleteket feltörték, és vittek el mindent, amit találtak: értéktárgyakat, ruhákat, használati cikkeket.⁵⁰⁴ Az elkövetők másik része pedig orgazdaként vették át, tartották meg vagy magasabb áron adták tovább a lopott holmikat. Ezek az esetek rendre a román katonák által rabolt értékekre – jellemzően lovakra, de egyéb használati tárgyakra is – vonatkoztak. A rablást elkövető katonák között nem volt különbség, a legénységi állomány mellett a tisztek is aktívan részt vettek a rekvirálásnak álcázott lórablásokban,⁵⁰⁵ melyeknek fő üzerei a magyarcsanádiak voltak.⁵⁰⁶ Akadt arra is példa, hogy egy apátfalvi ló a román katonák jóvoltából egyből Makóra került,⁵⁰⁷ sőt arra is, hogy egy apátfalvi tulajdonost a román csendőrök kényszerítettek arra, hogy a lovát egy másik apátfalvinak teljesen ingyen átadja.⁵⁰⁸ A lovak árfolyamát jól

⁵⁰⁴ MNL CSML ML, IV.463.b. 1577/1920. Feljelentés Babó Demeter ellen, 1906. május 6.; Uo. 1580/1920. Feljelentés Lázár Mihály és társai ellen, dátum nélkül; Uo. 1581/1920. Feljelentés Ungureán György és társai ellen, 1920. május 6.; Uo. 1583/1920. Feljelentés Mojziás Szofra és társai ellen, 1920. május 6.; Uo. 1584/1920. Feljelentés Asztain Mihály ellen, 1920. május 6.; Uo. 1585/1920. Feljelentés Zsurzsucz György és társa ellen, 1920. május 6.; Uo. 1896/1920. Feljelentés Popovics János és társai ellen, 1920. május 19.; Uo. 2385/1920. Feljelentés Atyimás Istvánné és társa ellen, 1920. június 9.

⁵⁰⁵ Langó Rozália 9 éves pej kancáját egy ismeretlen román tiszt adta el 1919. július 30-án a makói Fodor Rozáliának. MNL CSML ML, IV.463.b. 1054/1920. Langó Rozália lovának ellopásáról jelentés, 1920. április 14.

⁵⁰⁶ MNL CSML ML, IV.463.b. 1053/1920. Cseh János panasza, 1920. április 18.; Uo. 1757/1920. Feljelentés Kiss György és társai ellen, 1920. május 15.; Uo. 1582/1920. Feljelentés Kriszta Iván és társa ellen, 1920.; Uo. 1895/1920. Feljelentés Asztain Mihály ellen, 1920. május 19.

⁵⁰⁷ MNL CSML ML, IV.463.b. 1054/1920. Langó Rozália panasza, 1920. április 20.; Uo. 1479/1920. Farkas J. János panasza, 1920. 1920. május 6.

⁵⁰⁸ MNL CSML ML, IV.463.b. 1849/1920. Gyenge Mihály panasza, 1920. május 19. Gyenge utóbb elérte, hogy az új tulajdonos Imre Istvánné Kerekes Mária 5000 koronát

mutatja az orgazdaságért eljárás alá vont makói Kurai Antal esete, aki egy román katonától, bizonyos „Percsán Vaszilijtól” (Vasile Perciun?) 1600 koronáért megvásárolta az apátfalvi Tóth L. Mihály 50 ezer koronát érő elrekvirált lovát, s még aznap túl is adott rajta. A vevő, Szél Imre makói lakos 10 ezer koronát fizetett érte.⁵⁰⁹ Míg a rabló román katona haszna 1600 korona, addig az orgazdáé ennek több mint hatszorosa volt, miközben a vevő is jól járt, hiszen ötödáron jutott egy értékes lóhoz. Rosszul járt Farkas Józsa János is, aki a tőle elrekvirált lovat Erdélyi János makói lakosnál találta meg, s hosszas alkudozás után csak 8000 korona kifizetése ellenében kapta vissza a saját tulajdonát.⁵¹⁰

Az apátfalviak vagyonát eltulajdonító magyarcsanádiak orgazdaként nem csupán lovakkal, hanem az egyéb lopott értékekkel is kereskedtek. 1920 tavaszán azért indítottak eljárást a magyar hatóságok a 22 éves Kis György, a 62 éves Dehelján Szilávkó, a 28 éves Kriszta Iván, a 40 éves Popovics Terentia, az 58 éves Bekán Miklós magyarcsanádi és a 36 éves Veréb Mátyás apátfalvi lakosok ellen, mert a *„múlt évi román rekvirálás alkalmával a román katonáktól, nem különben a román tisztektől gazdasági eszközöket vásároltak, melyet egy részük tovább árusított.”*⁵¹¹

Az igazsághoz hozzátartozik az is, hogy a románok által véghezvitt fosztogatásokhoz nem csak a magyarcsanádiak, hanem – mint a fenti ügy egyik gyanúsítottja, Veréb Mátyás személye is mutatja – a helybeliek, tehát az apátfalviak közül is többen csatlakoztak. Egyértelműen megerősíti ezt az egyébként a románok által túszként elhurcolt Kohn Mór kereskedő

fizessen a ló átadásáért. Utóbb, a románok kivonulása után rendőri beavatkozásra kapta vissza a lovát akként, hogy az 5000 koronás megváltási díjat ő is visszaadta.

⁵⁰⁹ MNL CSML ML, IV.463.b. 1448/1920. Feljelentés Kurai Antal ellen, 1920. május 4.

⁵¹⁰ MNL CSML ML, IV.463.b. 1479/1920. Farkas Józsa János által tett feljelentés, 1920. május 6.

⁵¹¹ MNL CSML ML, IV.463.b. 1757/1920. Feljelentés Kiss György és társai ellen, 1920. május 15. Krisztát egyébként egy másik perben – szintén orgazdaság miatt – 7 hónap börtönre ítélték. MNL CSML ML, IV.408.b. 41/1921. Ítélet Kriszta Iván és társai ügyében, 1921. február 11.

valamikor 1919 legutolsó napjaiban – tehát még a békéscsabai őrizete alatt – keletkezett feljelentő levele, amelyben arról írt, hogy az *„Apátfalva községben 1919. évi június hó 23-án történt felkelés után bekövetkezett harácsolásban román katonákon kívül sajnos apátfalvi és magyarcsanádi lakosok is részt vettek.”* Mivel ezüst evőkészletét, ruháit, bútorait, lószerszámaikat és tehenét vitték el, azok közül a családtagjai a két községben nyilván több mindent felismerhettek, ezért állíthatta feljelentő levelében – bár óvakodott név szerint megnevezni az elkövetőket –, hogy azokat *„apátfalvi és magyarcsanádi lakosok tulajdonították el.”*⁵¹² Van ennél konkrétabb adatunk, hogy apátfalviak is fosztogattak. Az akkor 22 éves Sóki Erzsébet és 7 társa – kivétel nélkül apátfalvi asszonyok – Miklós Izidor és Lichter Hugó házát és üzletét fosztották ki a zendülés utáni napokban. Ebben jó társra találtak a magyarcsanádiakban, akik közül szintén többen társultak velük a nagy zsákmány reményében.⁵¹³

A rablásokkal szemben a helyiek értéktárgyaik elrejtésével védekeztek. Főntebb erre idéztük Lukács Béla községi jegyző feleségének ebbéli sikertelen kísérletét, akinek rejtekhelyére végül is rátaláltak a fosztogatók. Voltak ellenben sikeres próbálkozások is. Ilyen volt Imre Sándor állomásfőnök esete, akivel szemben névtelen lakossági bejelentésre 1920. január elején a makói rendőri karhatalom nyomozói indítottak eljárást és tartottak nála házkutatást, mert valaki megleste, hogy az udvaron ládákat ástott ki. A január 3-án megejtett házkutatás során valóban megtalálták az ásás nyomait, a nyomozók egy Wertheim-szekrényben *„nagyobb mennyiségű”* ékszer és ezüst evőeszközt találtak, de mint kiderült, igazolni tudta, hogy ez mind a saját tulajdona volt, mely értékeket *„egypár [sic!] hónappal ezelőtt a mai különös helyzetre és körülményekre*

⁵¹² MNL CSML ML, IV.463.b. 22/1920. Kohn Mór feljelentő levele, dátum nélkül. Érkeztető bélyegző kelte 1920. január 3.

⁵¹³ MNL CSML ML, IV.463.b. 1588/1920. Feljelentés Sóki Erzsébet és társai ellen, 1920. május 6.

való tekintettel” maga ásott el. A rendőri jelentés végül is akként zárta le az esetet, hogy *„ezek szerint tehát a feljelentés vagy rosszakarati, vagy pedig a fenti körülmények téves magyarázatából eredt.”*⁵¹⁴ Persze – a károkat látva – keveseknek volt olyan szerencsájük, mint Imre Sándornak: a többség valószínűleg örökre búcsút mondhatott az értéktárgyainak.

Az eset mindazonáltal még valamire rávilágít. Arra tudniillik, hogy 1920. január elején a román megszállás ellenére a makói rendőri karhatalom nyomozó osztálya gyakorlatilag akadálytalanul végezhetette vizsgálati munkáját Apátfalván, házkutatást tarthatott, kihallgatást foganatosíthatott, ami arra utalt, hogy ekkorra a román megszállás a rekvirálásoktól eltekintve formalizálódott. A rendőrségi vizsgálatnak persze megvoltak a korlátai is. Amikor 1920. január 27-én hivatalos bejelentés érkezett a Magyar Államvasutak Nagyszentmiklósi Osztálymérnökségéről a Központi Járás Főszolgabírói Hivatalához, hogy az Apátfalva–Nagyszentmiklósi vasútvonal Magyarcsanád és Ócsanád közötti szakaszán lévő marosi vashídról ismeretlen tettesek három tölgyfapallót felfeszítettek és elvittek, ám a Rendőri Karhatalom Nyomozó Osztálya *„egyes körülményekre való tekintettel”* megtagadta a nyomozást. E körülményt nyilvánvalóan a Maros, mint határvonal (demarkációs vonal) jelentette, melyen való átkelés, illetve az ott folytatott rendőrségi vizsgálódás adminisztratív akadályba ütközött. Az ügyben ezért az apátfalvi községi elöljárók, S. Nagy István bíró és Lengyel János helyettesítő jegyző folytattak „nyomozást”, de igyekezetük nem vezetett eredményre.⁵¹⁵

Mindenesetre az a tény, hogy az apátfalvi állomásfőnök 1920. január elején látta elérkezettnek a korábban éppen a román rablásoktól

⁵¹⁴ MNL CSML ML, IV.463.b. 58/1920. A Makói Rendőri Karhatalom Nyomozó Osztálya jelentése, 1920. január 8.

⁵¹⁵ MNL CSML ML, IV.463.b. 402/1920. A MÁV Nagyszentmiklósi Osztálymérnöksége bejelentésével kapcsolatos iratcsomó.

való félelme miatt eldugott értéktárgyai előásásának idejét, arra utal, hogy már nem tartott attól, hogy a román katonák vagy a magyarcsanádi cinkosaik esetleg kifoszthatják. Mivel addigra már eldőlt, hogy a megszállóknak bizonyosan ki kell üríteniük a községet, a románok már nem fordítottak különösebb figyelmet a magyar hatóságok ténykedésének nyomon követésére, s Imre Sándor lépése azt mutatja, hogy a lakosság élete is kiszámíthatóbbá és biztonságosabbá vált. Ezt egyébként egy 1920. március közepi községi jelentés is alátámasztja, amely arról informálta a Központi járás főszolgabíróját, hogy „*a községben az utóbbi időben nagyobb bűncselekmények nem fordultak elő.*”⁵¹⁶

Mindez azonban 1919 júniusában még messze nem így volt. A románok által akkor elkövetett fosztogatások, illetve a megengedett és elnézett szabadrablás, melyekről Lukács Béla azt írta, „*a tisztek és közeledek versenyeztek egymással, ki tud többet és kegyetlenebbül zsarolni,*”⁵¹⁷ nemcsak az értéktárgyak és használati eszközök gátlástalan megszerzésében nyilvánultak meg, hanem a védtelenné vált helybeliek megalázásában, garázdálkodásokban, sőt a nőkkel szembeni erőszakoskodásokban is.⁵¹⁸ A Lukács-féle jelentés egyenesen arról ír, hogy a román parancsnokság a szabadrablás harmadik napján, tehát június 25-én, szerdán engedélyt adott a „*szabad nőhasználatra*”, melynek következtében – Lukács szerint – „*sok nő még ma is, két év után* [a jelentés 1921 augusztusában íródott – M. A.] *fekszik a betegágyat emiatt, s akárhánynak kielátása sincs arra, hogy egészségét újból visszazerezhesse.*”⁵¹⁹ Hasonló drámai helyzetről tudósított Veréb Tamás adóügyi jegyző 1919. júliusi emlékirata

⁵¹⁶ MNL CSML ML, V.102.c. 279/1920. Lengyel János községi jegyző jelentése, 1920. március 22.

⁵¹⁷ MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla községi jegyző hivatalos jelentése, 1921. augusztus 3.

⁵¹⁸ A nőkkel szemben elkövetett román erőszak példáit lásd Perczel, 2020d: 12.

⁵¹⁹ MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla községi jegyző hivatalos jelentése, 1921. augusztus 3.

is, melyben többeket megnevezett, mint akik a románok erőszakoskodásainak váltak áldozatává. *„A nők ellen elkövetett nemi erőszakok száma óriási – írta. – Mint súlyosabb természetű eseteket kell felsorolni Korom Péterné, özv. Halász Tamásné ellen elkövetett erőszakot (az utóbbi 70 éves nő), Varga Gy. Katalin (12 éves) elleni megfertőzést. E részben a felsorolás igen hosszú volna, a vizsgálat lenne hivatva az összes eseteket kideríteni.”*⁵²⁰

Nem vonva kétségbe Lukács és Veréb állításait, hogy voltak ilyen esetek, ez a „szabad nőhasználat” mindenképpen kiegészítésre szorul. Noha Benó plébános is megerősítette, hogy előfordultak „*lányokkal, nőkkel és öreg asszonyokkal*” szemben erőszakoskodások, mivel férfiak híján nem volt, aki megvédje őket, azt is leírta, hogy a nők az erőszakkal szemben maguk szervezték meg a saját védelmüket. Napokon át „*nem mertek a házban tartózkodni, hanem csoportokba verődve a kertekben háltak, és ha hallották, hogy a házba katonák jönnek, a kerítéseken át a szomszédos kertekbe menekültek.*”⁵²¹ Ebben egyébként akaratlanul éppen a románok segítették őket, ugyanis már az első napon elrendelték, hogy a házaknál a kapukat és ajtókat nyitva kell tartani és a házakban gyertyát vagy lámpát kell gyújtani, így a kertekben elbújt asszonyok megfigyelői érzékelhették, hogy éppen hol jelentek meg a többnyire részeg román katonák. Ez a spontán módon, illetve ösztönösen megszervezett női ellenállás minden bizonnyal valamekkora védelmet nyújtott számukra a tömeges erőszakkal szemben, nem tagadva természetesen azt, hogy lehettek és bizonyosan voltak is áldozatai a románok által elkövetett szexuális erőszaknak. A pontos számot azonban nem ismerjük, így az sem erősíthető meg, hogy az ilyen

⁵²⁰ MNL OL, Filmtár. X.1514. 7048. tekercs. 523–524. Veréb Tamás jegyző emlékirata az apátfalvi vérengzésről, 1919. július. Veréb fenti, nem feltétlenül teljesen megalapozott állítása nyomán Hatos Pál a magyarországi tanácsköztársaság történetét feldolgozó könyvében a vérengzés megtorlásához kötődően nagyobb számú szexuális erőszakról emlékezett meg. Hatos, 2021: 447.

⁵²¹ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.

erőszakátétel tömeges lett volna, miként ennek az ellenkezője sem bizonyítható. Dr. Ponyiczky Elek községi orvos a Fendler Irén tanítónő elleni 1922-es fegyelmi ügyben csupán annyit jegyzett meg ezzel kapcsolatban, hogy „*több erőszakos megbecstelenítésről volt hallomásszerű tudomásom.*”⁵²², de ez önmagában nem tekinthető mérvadó információnak, hiszen a megbecstelenített asszonyok közül nyilván sokan eltitkolták, mi történt velük. Orvoshoz pedig szinte biztosan nem fordultak, ezért lehetett Ponyiczkynak is csak hallomásszerű tudomása az ilyen esetekről. A tömegesség kérdésének eldöntését tehát autentikus források hiányában nyitva kell hagynunk, csupán annyi rögzíthető, hogy a „*szabad nőhasználat*” számos apátfalvi áldozatot követelt a megtorlás idején.

A lázadás utáni rekvirálások

A lázadás leverése utáni napok gátlástalan szabadrablását relatíve konszolidáltabb időszak követte, különösen azt követően, hogy a megtorlást végrehajtó román alakulatok 1919. július 16-án kivonultak a községből.⁵²³ Mindez azonban nem jelentette azt, hogy a károkozásnak vége szakadt volna. Ellenkezőleg, a rekvirálások továbbra is gőzerővel folytak tovább. Mivel a termelést és betakarítást segítő eszközöket a románok még júniusban elszállították a községből, a helyiek igen nehéz helyzetbe kerültek, hogy a település számára beszolgáltatásra rendszeresen előírt terménymennyiséget elő tudják teremteni. A románok viszont mérnöki alapossggal határozták meg, milyen mennyiségű termés használható fel személyenként élelmezési, és mennyi tartható vissza vetési

⁵²² MNL CSML ML, IV.460.a. XI. 235/1924. Fráterné Fendler Irén tanítónő fegyelmi ügye. Pótvizsgálati jegyzőkönyv, 1922. október 28.

⁵²³ ANMR, Fond Colecții arhivistice. Registre istorice și jurnale de operații – I, dosar 4295, f. 3. Dupa registrul jurnal de operații al regimentului 6. vânători perioada 1. iulie 1918. la 1. aprilie 1921. Copie.

célokra, a többire ugyanis igényt tartottak.⁵²⁴ Nem volt ez másként Apátfalva esetében sem.

Az itteni állapotokat pontosan mutatja egy kérelem, amelyet S. Nagy István községi bíró és Koller István községi jegyző nyújtott be a rekviráló parancsnoksághoz annak érdekében, hogy a községre augusztusban kirótt 5500 métermázsa búzamennyiséget mérsékelni tudják. A község azzal érvelt, hogy a 2052 kat. hold búzával bevetett terület holdankénti 6,5 mázsás termésátlagával számítva 13338 mázsa össztermést eredményez, melyből – a román rekviráló hatóság által megadott kvóta alapján – holdanként 1 mázsával számolva 2052 mázsára vetőmagként, míg fejenként 15 kg-os fejadaggal 10 hónapra és 5642 lélekre számolva 8463 mázsa búzára, összesen tehát 10515 mázsa búzára van szükség. A felesleg 2823 mázsa búza maradt, amely *„idegen közfogyasztás céljára számításba vehető”*, azaz a román hatóságok által elrekvirálható, ezért kérvényezték az előírt 5500 mázsás beszolgáltatási kötelezettség erre a mennyiségre, pontosabban kerekítve 3000 mázsára való csökkentését. Kérték mindemellett, hogy ezen felül további beadási kötelezettséggel ne sújtsák őket, mert így is óriási a teher rajtuk, továbbá kezdeményezték a beszolgáltatási határidő kitolását is, mivel *„cséplőgépek hiányában [melyeket a géprekvirálás alkalmával a június 23-át követő napokban szinte mind elszállítottak a községből – M. A.] a termésnek jó fele részben asztagokban van. Cséplőgépeket csak a napokban kaptunk nagyobb számban, de azok munkáját gátolja az esős időjárás.”*

A község kérelmét pártfogóan terjesztette tovább a Központi járás helyettes főszolgabírója, Vásárhelyi Sándor is, aki megjegyezte, hogy ha a román hatóságok nem respektálják az apátfalviak kérését, akkor *„nem csak a nem termelő lakosságnak nem fog semmi jutni, de a termelő lakosság bizonyos*

⁵²⁴ Ennek Békés megyei példáját lásd A termésrendelet. Békés, 1919. július 19., 3. Az összezsengő adatok alapján a rendeletben szereplő kvóták voltak érvényben Apátfalván is.

*hányada is kenyér nélkül marad. A község ellátását pedig arra bázírozni, hogy a hiányzó mennyiséget máshonnan való vásárlás útján pótolja be, ismerve a helyi viszonyokat, teljességgel lehetetlen.*⁵²⁵ A Csanád vármegyei román prefektus, Ioan Olteanu őrnagy⁵²⁶ azonban, aki kompetens volt e tekintetben döntést hozni, lakonikus közönnyel utasította el az apátfalviak kérését: mivel a tíz hónapra való fejadag 120 kg és nem 150, mint a helyiek állították, azaz nem havi 15, hanem csak 12 kiló volt az engedélyezett fejadag, az előírt mennyiség rendelkezésre áll, és azt a megadott határidőre a már kicsépeelt gabonából kell fedezni.⁵²⁷ Utóbb annak, hogy az előírt 5500 mázsányi búza-beszolgáltatási kötelezettséggel szemben végül is csak valamivel több mint 5000 mázsát kellett beadniuk az apátfalviaknak,⁵²⁸ nem Olteanu őrnagy jóindulata volt az oka, hanem minden bizonnyal az, hogy 1920 márciusában véget ért a román megszállás, így már nem maradt idejük arra, hogy a hátralékot elszállítsák a községből.

Ezzel együtt is a románok alapos munkát végeztek a község kifosztása terén. Érdemes erről egy korabeli forrást idézni, amely túlzások nélkül rögzítette a községben tapasztalható állapotokat. Koller István népiskolai igazgató-tanító, helyettesítő jegyző 1919. október 8-án vetette papírra a következő sorokat: *„A lakosság a közelmúltban lefolyt események következtében nem rendelkezik a befektetésre [ti. a „közsükségleti cikkek tömeges beszerzésére irányuló hatósági akcióban” való részvételre – M. A.] szükséges készpénzzel. Nehezen bír annyi pénzt is előteremteni, amellyel elrekvirált gazdasági eszközeit és állatállományát némileg is pótolná. Pénzforrásai kiapadtak, mert*

⁵²⁵ MNL CSML ML, IV.463.b. 2520/1919. Az apátfalvi előjárók kérelme, 1919. szeptember 1.; Uo. Vásárhelyi Sándor helyettes főszolgabíró támogató levele, 1919. szeptember 2.

⁵²⁶ Ion Olteanu őrnagy (1920. január elejétől alezredes) 1919. július 19-től volt a Csanád megyében Makóra és a Központi járás területére kiterjedő, Debrecenből irányított katonai megszállási zóna prefektusa. Erről bővebben lásd Marosvári, 2021a.

⁵²⁷ MNL CSML ML, IV.463.b. 2520/1919. Olteanu őrnagy, Csanád megyei katonai prefektus levele, 1919. szeptember 5.

⁵²⁸ Koller, 1929: 301.

*a jószágból nem pénzeltet, a teljesen elrekvirált gabonafölöslegért sem kapott még semmi térítést. A község maga teljesen tehetetlen, a reá kényszerült rendkívüli kiadások fedezését is egyesektől igénybe vett kölcsönök útján intézi.*⁵²⁹

A kétségbeesett levél nagyjából a közel egyéves megszállás félidejében íródott, Koller tehát nem tudhatta, hogy a kirablási folyamat még hónapokon át folyni fog, s a rekvirálások végeláthatatlan sora vár még az apátfalviakra.

Arról, hogy a rekvirálások pontosan milyen módon zajlottak ezekben a hetekben, van némi információnk. 1922-ben az egyik apátfalvi gazda, Varga K. József panaszt tett a község elöljárósága ellen arra hivatkozva, hogy az annak idején elrekvirált terményeit nem pontosan könyvelték el, és emiatt kár érte. Az ügyben vizsgálat folyt, melynek során kikérdezték Tari Mihály községi kisbírót is, aki részese volt a folyamatnak. Tőle idézünk: *„A románok nem tudom, kinek és hogyan adták ki a parancsot a rekvirálásra, de a románok parancsa alapján az elöljáróság kicédulázta, hogy a községi lakosok közül kinek mennyi és milyen gabonát kell beszállíttatnia. A búzát Perlusz Adolf magtárába kellett beszállítani, s ott azt Koller István igazgató tanító [e hetekben a község megbízott jegyzője – M. A.] vette át, aki a feleknél lévő cédulát [és] a búza átvételét igazolta, a befolyt búzáról pedig jegyzéket vezetett. Azután a felek az anyakönyvi helyiségbe jöttek, ahová az árpa és zab átvételére S. Nagy István h[elyettesítő] községi bíró engem rendelt ki. Itt velem együtt egy oláh katona is ellenőrizte a beszállíttatást. Én a behozott terményeket lemásoltam, a másárról nem engedtem azt levenni, amíg az általam vezetett jegyzékbe be nem vezettem, így minden behozott tételt feltétlenül bejegyeztem a jegyzékbe.*⁵³⁰

E jegyzékek egy részét utóbb S. Nagy István akkori községi bíró házában találták meg a hatóságok, amelyből kiderült, hogy ezeket

⁵²⁹ MNL CSML ML, IV.408.b. 2639/1919. Koller István helyettesítő jegyző levele, 1919. október 8.

⁵³⁰ MNL CSML ML, IV.408.b. 1488/1922. Tari Mihály községi kisbíró kikérdezési jegyzőkönyve, 1922. január 24.; lásd még MNL CSML ML, IV.463.b. 3221/1922. Varga K. József panaszügye.

a nyilvántartásokat a búzarekvirálásról pontosan vezették, ellenben a zab- és árparekvirálásokról nem készítettek, illetve utólag már nem volt fellelhető ilyen kimutatás.⁵³¹ Arról, hogy a Varga K. József-féle eset pontosan mikor is történt, nincs adatunk, de az jól látható, hogy a rekvirálást ekkor már nem közvetlenül a románok hajtották végre, hanem a község vezetőit kényszerítették annak végrehajtására. A végeredményen mindez aligha változtatott, mégis talán kevesebb konfliktust generált, mintha azt közvetlenül a megszállók hajtották volna végre.

Míg a rekvirálásokat az első hónapokban maguk a román hatóságok végezték (Csanád vármegye katonai megszállási zónája esetében a makói székhelyű 10. számú rekviráló bizottság), a fentebbi esetleírás már egy teljesen megváltozott gyakorlatra utal. A szervezeti változás, amely a román rekvirálások addigi, az antant nagyhatalmak által hosszabb ideje kifogásolt gyakorlatának átalakítására irányult,⁵³² látszólag formális volt. 1919 novemberétől a Tiszától keletre eső katonai megszállás alatt álló zóna területén addig működő 16 rekviráló bizottság helyett 6 „*katonai rekviráló alzónát*” hoztak létre, melyek hatásköre gyakorlatilag a megszállt vármegyék zónabeli határaival esett egybe. Csanád megyében ez szervezeti változást nem hozott, hiszen a makói központú 10. számú rekviráló bizottság kompetenciája ezt megelőzően is egybeesett Csanád vármegye Debrecenből irányított „*katonai megszállás alá eső*” részével, azaz Makó város és a Központi járás településeivel. A vármegye másik három – polgári közigazgatás alá tartozó – járása, a Nagylaki, a Battonyai és a Mezőkovácsházi járás nem ide, hanem a „*Nagylakon székelő subprefect*”, azaz az ottani alprefektus alá volt rendelve, ezért nem tartozott a Makóról irányított katonai megszállási zónához, s az ott folyó – meglehetősen

⁵³¹ MNL CSML ML, IV.463.b. Feljegyzés Varga K. József panaszához, 1922. március 29.

⁵³² Erről bővebben lásd Marosvári, 2021c

visszafogott – rekvirálásokat sem innen irányították.⁵³³ Az elnevezés viszont megváltozott, ettől fogva „5. számú katonai rekvirálás alzóna” lett, mely feletti irányítást a katonai megszállási zóna prefektusa, Ioan Olteanu őrnagy látta el.⁵³⁴ A szervezeti átalakítás egyben azt is jelentette, hogy 1919. december 1-jével ténylegesen is feloszlott a rekvirálásokat saját katonai egységével addig végző 10. számú rekvirálási bizottság, melynek vezetőit, Romul Staicoviciu századost⁵³⁵ és Alexandru Jonescu századost felmentették, s a rekvirálások formális végrehajtása szintén Ioan Olteanu őrnagy hatáskörébe került át. A rekvirálások új rendjéről a *Makói Újság* 1919 decemberében a következő tájékoztatást adta: „A rekvirálások úgy történnek, hogy Olteanu katonai prefektus rendeletet intéz Hervay István alispánhoz, meghatározva a beszőlgáltatandó termény, avagy jószág mennyiségét és minőségét s az alispán utasítja Makó város polgármesterét és a központi járás főszolgabíráját, hogy a román hatóság által követelt mennyiséget az általa kijelölt arányokban összegyűjtsék és beszőlgáltassák. Makó város hatósága az így beszőlgáltatni rendelt jószág, avagy terménymennyiség összegyűjtését a rendőrség, illetve a rendőri karhatalom útján végzeteti, de természetesen sohasem önkényesen, hanem mindenkor a katonai prefektus rendeletére.”⁵³⁶

Az új rendszer a korábbinál lényegesen centralizáltabb és kétségtelenül hatékonyabb irányítást tett lehetővé, hiszen előfordult – és ebből adódtak is konfliktusok –, hogy különböző román katonai szervek egymástól függetlenül, illetve egymás tudta nélkül akartak ugyanazon helyeken rekvirálni. Önmagában ez az intézkedés a megszálló

⁵³³ Csanád megye megszállási zóna szerinti feloszlásáról lásd részletesen: Marosvári, 2021a.

⁵³⁴ MNL CSML ML, IV.408.b. 13433/1919. A katonailag megszállt területek parancsnokságának leirata a makói katonai delegátusnak, 1919. november 11. Lásd még ugyanezt: MNL CSML ML, IV.463.b. 2928/1919.

⁵³⁵ Staicoviciu egyébként „kinevezés és áthelyezés folytán” csak 1920. február elején távozott Makóról, hogy ezt megelőzően milyen beosztásban volt a rekvirálási bizottsági felmentését követően, nem tudjuk. Személyi hír. *Makói Független Újság*, 1919. február 8., 3.

⁵³⁶ A rekvirálások rendje. *Makói Újság*, 1919. december 21., 3–4.

román csapatok érdekét szolgálta. Látszólag szintén a románok érdekében állt az az előbbinél lényegesebb változás, hogy a rekvirálások végrehajtását a vármegyei közigazgatás kompetenciájába utalták, hiszen ezzel a rekvirálással járó közvetlen feszültségforrástól meg tudtak szabadulni. A felelősséget és konfliktusokat a helyi közigazgatási szervek képviselőire, a községi bírókra és jegyzőkre, a járási szolgabírókra, Makón a polgármesterre, valamint a vármegye összességéért felelős alispánra tolták át.⁵³⁷ Ugyanakkor ez a változás a helyiek számára mégis áttekinthetőbb viszonyokat eredményezett. Ettől kezdve ugyanis megszűntek a párhuzamos rekvirálások, a helyi hatóságok megtagadhatták a nem a katonai alzóna kiküldöttei által elrendelt rekvirálásokat, pontosabb nyilvántartásokat lehetett vezetni az elrekvirált terményekről, hiszen heti statisztikai összesítést írtak elő a román hatóságok. Mindemellett nagyobb tér nyílt a rekvirálandó termények mennyisége felőli alkudozásokra, és hatékonyabban lehetett fellépni a térítési díjak behajtása érdekében is, hiszen a felelősség megoszlott a résztvevő magyar közigazgatási szervek között. Kétségtelen az is, hogy a magasabban pozicionált szervek vezetői az erősebb érdekérvényesítő képességük birtokában eredményesebbek lehettek a kártérítések kifizettetésében, mint korábban a magukra hagyott települések előjárói. Fontos változásnak bizonyult az is, hogy a románok ettől fogva elméletileg csak a valóban meglévő termény- és állatfelesleg erejéig rekvirálhattak, ami azzal járt, hogy folyamatosan készültek újabb és újabb összeírások, amelyek a szükségletek és feleslegek egyenlegét mutatták be. Mindez további

⁵³⁷ MNM CSML ML, IV.408.b. 13433/1919. A katonailag megszállt területek parancsnokságának leirata a makói katonai delegátusnak, 1919. november 11. Nyilván a lakosság körében tapasztalható zúgolódás célkeresztjébe ettől fogva a rekvirálásokra kirendelt rendőrök, illetve a rendőri karhatalom tagjai kerültek. Lásd erről: A karhatalom és a rekvirálás. *Makói Újság*, 1919. december 31., 2. A gazdák ekkortól már nem a románokon, hanem a helyi előjáróságokon kérték számon a ténylegesnél jóval alacsonyabb áron végrehajtott rekvirálásokat. Lásd Küldöttség a polgármesternél. *Makói Független Újság*, 1920. január 1., 2.

terepét biztosította a rekvirálást elrendelő katonai szervek és a helyi hatóságok közötti alkudozásoknak, habár a románok tételesen szabályozták a lakosság céljaira, így az élelmezésre, vetőmagra és takarmányra szükséges mennyiségeket, s a fennmaradó mennyiséget zár alá véve tiltották azok elidegenítését.⁵³⁸ A korábbiakhoz képest mindez kétségtelenül előrelépést jelentett, és joggal kelthette a konszolidáltabb viszonyok érzetét a megszállás elszenvedőiben, különösen akkor, ha sikerült is valamiféle engedményt kicsikarni a román prefektusból. Kecsegtetőnek bizonyult a rendelet azon pontja is, hogy a rekvirálások megtérítését a katonai hatóságok jóváhagyását követően azonnal és helyben fizetik ki,⁵³⁹ bár ennek végrehajtása messze nem bizonyult zökkenőmentesnek.

Mindez persze nem jelentette azt, hogy a rekvirálások leálltak volna. Apátfalva esetében csak az 1919. év decemberét tekintve az alábbi terményeket vitték el rekvirálás címszóval a románok: december 4. és 11. között 500 kg lisztet, mely tétel előzetesen nem volt lejelentve (egy bizonyos „Szobai” hadnagy, az arad-makói vasútvonal ellenőrzését végző tiszt rekvirált), december 12. és 18. között 2 db hízott sertést, 250 kg búzát és 287 kg babot, december 19. és 25. között 26 db hízott sertést, 906 kg szénát, 4 db libát, 2 db kacsát, 20 db csirkét, 147 tojást, 80 dkg vaját és 2 kg túrót, míg december 25. és január elseje között 38 db, összesen 11 970 kg élőszűlyű szarvasmarhát. Ez utóbbinak az ellenértékét, 23 940 koronát helyben ki is fizették.⁵⁴⁰ Voltak persze mindemellett egyéb rekvirálási terhek is. 1920 januárjában az apátfalviaknak 6 vagon vöröshagyma beszállításáról kellett gondoskodniuk. Ugyanekkor a Földeákat 5,

⁵³⁸ MNL CSML ML, IV.463.b. 24/1920. Urbanics Kálmán főszolgabíró körlevele a járás településeinek előjáróságához, 1920. január 3.

⁵³⁹ MNL CSML ML, IV.408.b. 13433/1919. A katonailag megszállt területek parancsnokságának leírata a makói katonai delegátusnak, 1919. november 11.

⁵⁴⁰ MNL CSML ML, IV.463.b. 24/1920. Rekvirálási heti jelentések. Apátfalva.

Ambrózfalvát 9, míg Nagymajláthot 25 vagon szállításával terhelték.⁵⁴¹ 1920. január 25-én a román hatóságok összesen 200 mázsa búza beszolgáltatását írták elő a központi járás települései számára, ebből 46 mázsát, tehát közel egynegyedét az apátfalviaknak kellett biztosítaniuk. Csak az enyhített a káron, hogy a románok ez esetben is kifizették az elrekvirált árut, bár csak 80 korona/mázsa értéken, holott már a rekvirálások megkezdését megelőzően 100 korona/mázsa volt a búza piaci ára.⁵⁴²

A látszólag – bár a korábbiakhoz képest mindenképpen – kiszámíthatóbb rekvirálási viszonyok közepette azért adódtak továbbra is alkalmak visszaélésekre, amit Apátfalva is megszenvedett. Ilyen esetek a község lisztkészletének megdezsmálása kapcsán fordultak elő, de minden bizonnyal a megmaradt állatállományt is érhatték hasonló eseti károk ezekben a hónapokban is, bár erről nincsenek közvetlen adataink. Ellenben a lisztkonfiskálásról igen. 1920. január 18-án a községi elöljárók arról tájékoztatták Urbanics Kálmán főszolgabíró, hogy ismeretlen román katonák folyamatosan mindenféle engedély és előzetes értesítés nélkül szállítanak el lisztet a Széll-féle malomból, ahol a vámörlést végezték.⁵⁴³ Noha a román prefektust is értesítették erről a visszaélésről, érdemi lépés nem történt. Ennek az lett a következménye, hogy a jogsértő fosztogatást a román katonák tovább folytatták, s a következő napokban elszállítottak a községből több mint 24 mázsa lisztet, melyet egyébként az apátfalvi ellátatlan szegények élelmezése céljából raktároztak a Széll-féle gőzmalomban. Ez a mennyiség majdnem 200 ellátatlan személy egy havi

⁵⁴¹ MNL CSML ML, IV.463.b. 89/1920. Urbanics Kálmán főszolgabíró körlevele, 1920. január 3.

⁵⁴² MNL CSML ML, IV.463.b. 193/1920. Jegyzőkönyv a beszolgáltatott búza mennyiségéről, 1920. január 3.; A vármegye alispánjának a törvényhatósági bizottsághoz intézett jelentése a vármegyének 1919-ik második félévi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1920. március 27., 55.

⁵⁴³ MNL CSML ML, IV.463.b. 144/1920. S. Nagy István bíró és Lengyel János községi jegyző levele, 1920. január 18.

élelmezését biztosította volna.⁵⁴⁴ A hivatalos és a fentiekhez hasonló engedély nélküli román kényszerrekvirálások miatt a község 1360 mázsányi lisztkészlete, mely a következő évi betakarításig kellett biztosítsa az apátfalviak ellátását, 560 mázsára apadt, a hiány ezért tetemes, 800 mázsányi mennyiséget tett ki, melynek előteremtésére semmiféle esély nem mutatkozott.⁵⁴⁵

Ezek a „nem hivatalos” károk azok, amelyeknek egyáltalán írásos nyomuk maradt. Számtalan eset volt és lehetett, melyekre sem akkor, sem a későbbiekben egyáltalán nem derült fény, még akkor elnyelte őket a helyi emlékezet. Ezek voltak azok az apró ügyeskedések, amelyek a román megszállók és a helyi gazdák „játszmáit” jellemezték. Az előbbiek támadtak, mert saját zsebre is zsákmányolni akartak, míg az utóbbiak védekeztek, mert menteni akarták megmaradt vagyontárgyaikat. Ennek a sajátos, egyenlőtlen helyzetű felek között zajló és sokszor kíméletlen módszereket alkalmazó „társasjátéknak” a kereteit a következőképpen foglalta össze – nem csupán a helyi viszonyokra érvényesen, hanem általánosíthatóan – a Csanád vármegyei Kunágota jegyzője, Kuti Gyula egy jóval későbbi jelentésében: *„Minél jobban benne voltunk a román megszállásnak [sic!] és minél közelebb jutottunk a felszabadulás időpontjához, a román privát vállalkozások, rekvirálásba bújtatott zsákmányolások, csalások, lopások, rablások napirendre kerültek. Számadásokkal szinte lehetetlen volna a román megszállás okozta károkat megállapítani, mert a megvesztegetésnek ezerféle titkos utain bujkált a magyarság és ebből kifolyólag vonakodnak káraikat őszintén bevallani.”*⁵⁴⁶ Ennek a szomorú játszmának tehát csak azok lehettek, ha nem is a nyertesei, mert ilyenek a románokon kívül nem voltak, de a kevésbé kárvallottjai, akik másoknál gátlástalanabban, s ezáltal

⁵⁴⁴ Uo. S. Nagy István bíró és Lengyel János községi jegyző levele, 1920. január 21.

⁵⁴⁵ MNL CSML ML, IV.463.b. 121/1920. S. Nagy István bíró és Lengyel János községi jegyző levele, 1920. január 23.

⁵⁴⁶ MNL CSML ML, IV.408.b. 1837/1921. Kuti Gyula kunágotai jegyző jelentése a Csanád megyei alispánhoz, 1921. február 1.

eredményesebben tudtak élni a megvesztegetések és ügyeskedések ezerféle titkos technikájával.

A község lakóit ért veszteségek

A románok által Apátfalváról elkönfiskált és elrabolt vagyontárgyak pontos összetételéről részletes és konkrét adatokat tartalmazó kimutatásokkal nem rendelkezünk. Ilyen átfogó nyilvántartások nem maradtak meg, ezért csupán részinformációk állnak rendelkezésünkre. A termelési eszközök és gépek vesztesége kapcsán az 1919. június 21-én gróf Károlyi Gyula miniszterelnöknél panaszt tett apátfalviak részletes felsorolására hagyatkozhatunk.⁵⁴⁷ A listát könyvünk egy korábbi pontján már idéztük. Arról, hogy ezeket a mezőgazdasági eszközöket pontosan kitől szedték össze, nem maradt adatunk. Egy 1920. áprilisi kimutatás szerint nem is 12, hanem 14 cséplőgarnitúrát (lokomotívot) vittek el a románok: Lichter Hugótól, pontosabban az édesapjától, Lichter Mórtól, aki belehalt abba, hogy elkönfiskálták tőle a gépeit, két darabot, míg Szigeti Mihálytól, Szigeti Mártontól, Bohonya Jánostól, Kerekes B. Andrástól, Kerekes János és társától, Tóth B. András és társától, Veréb Jánosnétól, Balázs Istvántól, Szabados Károlytól, Antal Balázstól, Kató Mihálytól, Stein Zsigmondtól és Tóth B. Mihálytól egy-egy darabot.⁵⁴⁸ Azt, hogy pontosan hány lokomotív volt 1919-ben a községben, nem tudjuk, de feltételezzük, hogy a románok ezek mindegyikét magukkal vitték.

A mezőgazdasági termést és állatállományt ért károkról Koller István igazgató-tanítótól nyerhetünk némi információt. Az általa megadott adatok szerint a románok a lakosságtól elrabolt „tömerdeké”

⁵⁴⁷ MNL OL, Filmtár. X.1514. 7048. tekercs. 216. Jegyzőkönyv, 1919. június 21.

⁵⁴⁸ MNL CSML ML, V.102.c. 322/1920. Kimutatás az elvitt lokomotívokról, 1920. április

ruhanemű, ékszer és pénz mellett 4000 darab lovat és szarvasmarhát, míg az az évi gabonatermésből 5004 q 88 kg búzát, 582 q 35 kg árpát és 192 q 65 kg zabot vittek el mindenféle térítés megfizetése nélkül.⁵⁴⁹ Egy 1920. áprilisi kimutatás szerint ugyanakkor ennél tetemesebb volt a haszonnövényeket ért kár: búzából 7000 mázsát, árpából 700 mázsát, zabból 200 mázsát, míg kukoricából 3000 mázsát vittek el a románok.⁵⁵⁰ A két adatsor közötti különbség okát nem ismerjük, de nem zárjuk ki, hogy Koller, aki 1919. július közepétől november 6-ig volt a község románok által kinevezett jegyzője, csupán a saját feljegyzéseire hagyatkozott a kárérték meghatározásakor, nem véve figyelembe, hogy a románok még az ő megbízatását követően is bő négy hónapon keresztül folytatták a rekvirálást. Az általa közölt adatok tehát nem biztos, hogy lefedik a teljes megszállási időszakot, szemben az 1920. áprilisi adatokkal, melyek feltételezhetően – a vélelmezhető kerekítés ellenére is – pontosabban tükrözték a községet ért terményveszteségeket.

Az állatállományt ért veszteség kapcsán szintén érdemes megjegyeznünk, hogy Koller bizonyosan túlzott az Apátfalváról elhurcolt lovak és marhák számát illetően, hiszen a Laky Dezső által publikált kárfelvételi ívek adatai alapján a teljes Központi járásnak volt 3000 darab körüli ló- és marhavesztesége. A pontos adat szerint a járásból 1358 darab lovat és 1687 darab szarvasmarhát hajtottak el a románok,⁵⁵¹ ezek együttes darabszáma 3045-öt tett ki, s ez nyilvánvalóan nem eshetett teljes egészében Apátfalvára. Az itteni károk mértékét releváns források hiányában nem tudjuk szabatosan rögzíteni. Az kétségtelen, hogy a románok nem vittek el minden jószágot. A község 1920. április 22-i keltezésű állatösszeírási lapján, melyet Lukács Béla községi jegyző írt alá,

⁵⁴⁹ Koller, 1929: 301.

⁵⁵⁰ MNL CSML ML, IV.463.b. 328/1922. Kimutatás a főszolgabíró 790/1920. sz. rendeletéhez, 1920. április 14.

⁵⁵¹ Laky, 1923: 227. és 238.

1477 szarvasmarha, 1606 ló, 3865 sertés, 70 juh, 4 szamár, 36 öszvér és 12 kecske szerepel.⁵⁵² Ez év nyarán készült egy külön lóösszeírás is, ebben 509 gazda 575 lovát, valamint 11 öszvérét és szamarát vették számba.⁵⁵³ A két adatközlés közötti tetemes különbségre – már ami a lovak, a szamarak és az öszvérek számát illeti – nem tudunk tényszerű magyarázattal szolgálni, ezért csak a feltételezésünknek adunk hangot akkor, amikor azt vélelmezzük, hogy a két 1920. évi dátumot viselő összeírás tartalma nem ugyanazon évre vonatkozott. Habár az 1920. április 22-i állatösszeírási lap már nem a román, hanem a magyar hatóságok számára készült, mégsem zárjuk ki, hogy az nem az aktuális, hanem az egy évvel korábbi állapotokat tüntette fel, hiszen aligha hihető, hogy abban a helyzetben, amikor az összeírást dátumozták – a közel egy éves román megszállás alóli felszabadulás első napjaiban – lett volna mód az állatállomány korrekt számbavételére.⁵⁵⁴ Éppen ezért feltételezzük, hogy az a román megszállás előtti állapotokat tükrözte, s ezzel szemben az 1920 nyári lófelmérés, amely minden kétséget kizáróan hiteles összeíráson alapult, már a tényleges állapotot mutatta. Ha valós a feltételezésünk, amit egyébként megerősít Urbanics Kálmán főszolgabírónak egy 1920. május 28-án keltezett jelentése is, mely szerint Apátfalván (és Pitvaroson) meg kellett ismételni az összeírást, „mert a beterjesztett állatösszeírás nem felel meg a valóságnak”,⁵⁵⁵ akkor a két adatsor közötti különbség a község románok által okozott vesztesége: lóban 1031

⁵⁵² MNL CSML ML, V.102.c. 380/1920. Apátfalva község állatösszeírási lapja, 1920. április 22.

⁵⁵³ MNL CSML ML, V.102.c. 2186/1920. Lóösszeírás 1920. évre. Dátum nélkül

⁵⁵⁴ Következtetésünket erősítik az 1911. évi országos állatösszeírás adatai, melyek nem arra utalnak, hogy az 1920. április 22-i keltezésű összeírás a románok által erősen megdézsmált állatállományt mutatja. Az 1911-es adatok ugyanis – a sertésállomány kivéve – alacsonyabbak, mint az 1920-as községi összeírás adatai. 1911-ben a községben 1181 szarvasmarha, 1357 ló, 4545 sertés és 69 juh volt, míg szamarat, öszvért és kecskét akkor nem tartottak a községben. *A Magyar Szent Korona Országainak állatlétszáma*, 1913: 706.

⁵⁵⁵ MNL CSML ML, IV.408.b. 1856/1920. Urbanics Kálmán főszolgabíró jelentése, 1920. május 28.

darab, ami 64%-os veszteséget, míg öszvérben és számárban 29 darab, ami 72,5%-os veszteséget tett ki. A lóállomány tekintetében ez azt jelenti, hogy míg az apátfalvi gazdáknak átlagosan három lovuk volt az idegen megszállást megelőzően, annak következtében mindössze egyetlen lovuk maradt. A tehénállomány több mint felét vitték el a románok,⁵⁵⁶ ami pedig azt jelenti, hogy 7-800 tehenet hajthattak el a községből. Ha valósak a következtetések, akkor a Központi járást ért ló- és szarvasmarhakárok több mint fele Apátfalvát terhelte.

A gazdasági károk megítéléséhez némi támpontot ad az a jelentés, amelyet a Központi járás szolgabírója 1920. április 16-án a Külügyminisztérium által elrendelt adatgyűjtés kapcsán terjesztett fel Csanád vármegye főispánjához. A jelentés nem nyújt települési információkat, csupán járási összesítő adatokat, ezzel együtt is – ha csak a járási átlagot vesszük figyelembe az apátfalvi károknál, aminél persze a valóságban jóval rosszabb volt a helyzet, hiszen a károk nagyjából itt keletkeztek – rávilágít a kifosztás arányaira. A járás településeiről a lóállomány nagyjából 50%-át, a szarvasmarha-állomány 50-55%-át, a juhállomány 10-15%-át, a hízottsertés-állomány 30%-át, a soványsertés-állomány 10-15%-át vitték el a románok. A helyzet ugyanakkor a becsült adatoknál is bizonyosan rosszabb lehetett, mert – mint a jelentés fogalmazta – *„a szarvasmarha- és lóállomány minőségét tönkretették, mert a jobb anyaállatokat és az apaállatok legnagyobb részét elvitték. Az anyaállatok üresen [azaz megtermékenyítetlenül – M. A.] maradtak.”*⁵⁵⁷

⁵⁵⁶ MNL CSML ML, IV.463.b. 4068/1920. Urbanics Kálmán főszolgabíró jelentése, 1920. augusztus 21.

⁵⁵⁷ MNL CSML ML, IV.408.b. 958/1920. A Központi járás jelentése a román megszállás káiról, 1920. április 16. A románok Makóról egy ugyanekkor készült kimutatás szerint a lóállomány 25%-át, a szarvasmarha-állomány 35%-át, a juhállomány 10%-át, míg a sertésállomány 15%-át vitték el. MNL CSML ML, V.72.c. 811. doboz. Románok okozta károk, rekvirálások. 9637. számú iratcsomó. Kimutatás a károkról, 1920. április 19.

Az állatállomány mellett a Központi járásban mintegy 450 vagon búzát, 50 vagon árpát, 50 vagon zabot, 500 vagon kukoricát, 30 vagon hagymát és 1000-1200 vagon takarmányt rekviráltak, melyet – megint csak a jelentést idézve – „*Legnagyobb részt elszállították, nagyobb részét tönkretették, kis részét itt felélték*”. A Laky Dezső adatai szerint összesen 22 656 q-ra tehető kenyérgabona-veszteség a járást e tekintetben a legsúlyosabban károsult járások közé emelte.⁵⁵⁸ A mezőgazdasági termények mellett a románok elvitték innen a gazdasági holt felszerelések 25-30%-át, a kisebb mezőgazdasági gépek 25-30%-át, a nagyobb gépek 50%-át, míg a malmok berendezéseinek 10%-át is.⁵⁵⁹

Bár az adatok nem mindenben összehasonlíthatók, a Központi járáshoz hasonló károk érték az Apátfalvával szomszédos megyeszékhelyet, Makót is. Itt a gazdasági holt felszerelés 15%-át, a gazdasági gépek 15%-át, a malmok 30%-át, míg a kazánok, motorok és egyéb gépek 15%-át vitték el, emellett leszerelték és elszállították a város egyetlen „*conservgyárát*”, továbbá rengeteg kárt okozott az üzletekből ingyen, vagy „*aránytalanul olcsó árban*” elvitt árucikkek értéke. A legnagyobb kárt mégsem ezek okozták, hanem a forgalom korlátozása, mely gyakorlatilag ellehetetlenítette a kereskedelmet, különösen a hagymakereskedelmet. A forrásként használt kimutatás szerint egyébként a városból 8200 q búzát, 1200 q lisztet, 750 q árpát, 200 q zabot, 5000 q kukoricát, 114 q burgonyát, 4200 q takarmányt (szénát és szalmát), 8000 q vöröshagymát, 410 q fokhagymát és 274 q zöldségfélét, továbbá számtalan baromfit és tojást rekviráltak a románok.⁵⁶⁰

Noha teljes körű kimutatással nem, néhány egyedi kárfelvételi jegyzékkel rendelkezünk, melyek alapján azért fogalmat alkothatunk arról,

⁵⁵⁸ Laky, 1923: 181.

⁵⁵⁹ MNL CSML ML, IV.408.b. 958/1920. A Központi járás jelentése a román megszállás káraitól, 1920. április 16.

⁵⁶⁰ MNL CSML ML, V.72.c. 811. doboz. Románok okozta károk, rekvirálások. 9637. számú iratcsomó. Kimutatás a károkról, 1920. április 19.

hogy Apátfalva módosabb és kevésbé módos gazdáit milyen rekvirálási és rablási károk érték. Vincze Gergelyné Bálint Rozáltól a románok egy aratógépet, 1 ekét, 1 vasfogast, 1 tehenet, 3 q árpát, 4 q búzát és 30 kg szalonnát;⁵⁶¹ Perlusz Adolftól 2 lovat, 2 tehenet, 5 kacsát, 1 aratógépet, 3 ekét, 1 fogasboronát, 12 garnitúra lószerszámot, 50 q búzát és 5 mázsa kukoricát;⁵⁶² Kerekes Sz. Andrástól 3500 korona értékű hadikölcsön kötvényt, Nagy D. Antaltól egy új kocsit, 2 lóra való szerszámot és 12 zsákot (a kára értéke 17 800 korona), míg az igen módos, s Magyarcsanádon motorhenger-malmot fenntartó Szabados Károlytól 1 garnitúra önjáró cséplőgépet, 1 aratógépet, 1 vetőgépet, 1 szecskavágót, 1 kukoricamorzsolót, 1 répavágót, 4 különféle ekét, 2 pár vasboronát, 1 hároméves tehenet és egy 500 kilós mázsát vittek el,⁵⁶³ melyekért a románok egy fillér térítést sem fizettek nekik. Özv. Langó Ferencnéől csak 1919. december elejéig 7 sertést, 1 hasas tehenet, 2 ökröt, 2 lovat, 60 tyúkot, 3 pulykát és 11 libát vittek el a románok, és utoljára még egy hasas üszőjét is elrekvirálták tőle.⁵⁶⁴ Stein Zsigmond fűrésztelepét több mint 800 ezer koronás kár érte, mivel egyebek mellett elvitték a fűrészgépét, így az azt meghajtó gázmotort és a két fűrész is, továbbá egy kútúró-berendezését és rengeteg épületfaanyagát, amely az üzem területén volt felhalmozva. Mindemellett a házát is kirabolták a románok.⁵⁶⁵

Nyilván ezek a kárfelvételi ívek a nagyobb értékű károk rögzítésére szolgáltak, a kisebb kárértékeket valószínűleg fel sem tüntették. Mindazonáltal az íveken rögzített adatokból jól látszik, hogy a románok

⁵⁶¹ MNL CSML ML, V.102.c. 359/1921. Községi bizonyítvány Vincze Gergelyné káraitól, 1921. február 11.

⁵⁶² MNL CSML ML, V.102.c. 693/1921. Községi bizonyítvány Perlusz Adolf káraitól, 1921. március 18.

⁵⁶³ MNL CSML ML, V.102.c. 598/1921. Jelentések a lakosságot ért károkról, 1921. január 28.

⁵⁶⁴ MNL CSML ML, IV.463.b. 2953/1919. Jegyzőkönyv özv. Langó Ferencné káraitól, 1919. december 4.

⁵⁶⁵ Laky, 1923: 336.

rekvirálási gyakorlata főként a mezőgazdasági termelés eszközállományára, az élőállatokra és a mezőgazdasági terményekre fókuszált, de persze vitték az építőanyagokat és az ipari üzemek gépeit is, már legalábbis amiket egy Apátfalva nagyságú településről elvinni lehetett. Ehhez jöttek még a megszálló csapatok katonái által elrabolt értékek, amelyek főként fogyasztási cikkekből (élelmiszerek, ruhaneműk) és könnyen szállítható és kis helyet foglaló értéktárgyakból (ékszerek, órák, pénz) tevődtek össze. Működött persze a feketekereskedelem is. Ha a román katonáknak a rablásaik alkalmával sikerült szert tenniük olyan tárgyakra vagy élőállatokra, amiket nem tudtak magukkal vinni, azokat igyekeztek mielőbb helyi orgazdák útján pénzé tenni, mint láttuk ezt az apátfalvi Tóth L. Mihály lova esetében, amelyet annak román elrablója, bizonyos „*Percsán Vaszilij*” szinte azonnal értékesített egy makói orgazdának.⁵⁶⁶

Akadtak azért ennél kifinomultabb és jóval trükkösebb román pénz- és vagyontárgy-szerzési gyakorlatok is. Tarnay Ivor Csanád vármegyei helyettes alispán a román megszállást összegző törvényhatósági bizottsági ülés elé terjesztett jelentésében többek között a román tisztek „*kellemetlenkedő birtokvágyáról*” írt. Mint előadta, ezek a tisztek kinézték maguknak a nekik tetsző dolgokat, lovat, kocsit vagy bármi mást, s miután egy szemérmetlenül alacsony árat ajánlva a tulajdonosoknak, amelyet azok a sorozatos fenyegetések ellenére sem fogadhattak el, továbbá arra hivatkozva, hogy az alku megkötetett és a „kialkudott” vételár rendelkezésre áll, elvitték és egészen egyszerűen fizetés nélkül megtartották a kiszemelt termékeket. „*Akárhány ily kínos jelenet fordult elő – jegyezte meg rezignáltan Tarnay –, nemkülönben kényszer nyilatkozatok*

⁵⁶⁶ MNL CSML ML, IV.463.b. 1448/1920. Feljelentés Kurai Antal ellen, 1920. május 4.

*kicsikarása, hogy az illető önként ajánlotta fel a dolgot a hadsereg vagy tisztje számára.*⁵⁶⁷

Egy másik módszert az apátfalvi viszonyokat is jól ismerő Vásárhelyi Sándor Mezőkovácsházi járási főszolgabíró, aki korábban a Központi járás alszolgabírója volt, rögzített egy 1921. márciusi beszámolójában. Eszerint a rekvirálást végző román tisztek, hogy gyorsan pénzhez jussanak, a már elrekvirált lovakat darabonként 1000 korona csúszópénzért visszaadták a tulajdonosoknak. A nem is nagyon leplezett példájuk ragadósnak bizonyult, mint Vásárhelyi mindehhez hozzátette: *„A tisztek eme zsarolását követendő példaként állították maguk elé az altisztek, és előfordult, hogy egy tulajdonos kétszer is fizetett a lováért.*⁵⁶⁸ Akadtak olyan esetek is, amikor egy elvett jószágot a tisztek máséból pótolták vissza, ha az megtetszett nekik, és tartani akarták magukat ahhoz az elvhez, hogy mindenkinek legalább egy lova vagy tehene megmaradjon,⁵⁶⁹ de olyanok is előfordultak, hogy a román katonák egyenesen a tisztjük megbízásából raboltak el lovakat.⁵⁷⁰

Mindezzel együtt is azt kell mondanunk, hogy mindazok, akik csupán ekkora veszteséggel át tudták vészelní ezeket a heteket, és a jószágaikat valamilyen módon – visszavásárlással, cserével – meg tudták kímélni a rekvirálásoktól, az elszenvedett pénzbeli károk ellenére még tagadhatatlanul jól is jártak, mert voltak nem kevesen olyanok, akik nem úszták meg ennyire „olcsón”, és gyakorlatilag „halmozott” veszteséggel zárták a román megszállás időszakát. A rekvirálásoknak és a rablásoknak

⁵⁶⁷ A vármegye alispánjának a törvényhatósági bizottsághoz intézett jelentése a vármegyének 1919-ik második félévi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*. 1920. március 27., 58.

⁵⁶⁸ MNL CSML ML, IV.408.b. 2152/1920. Vásárhelyi Sándor mezőkovácsházi főszolgabíró jelentése a Csanád megyei alispánhoz, 1921. március 1.

⁵⁶⁹ Az oláhok által jogtalanul elajándékozott állatok. *Makói Független Újság*, 1920. május 5., 2.; Az oláhok által elajándékozott jószágok. *Makói Független Újság*, 1920. május 15., 2.

⁵⁷⁰ A megszállás bűnkrónikájából. *Makói Független Újság*, 1920. május 6., 1–2.

leginkább kitett módosabb apátfalviak közül akadtak ugyanis számosan, akik vesztegetési pénzek kifizetésével próbálták elejét venni kifosztásuknak, ez pedig igencsak ingoványos terepnek bizonyult. 1920 őszén készült erről egy kimutatás. Ebben 19 olyan apátfalvi neve szerepel, akik *„pénzt vagy egyéb értéket adtak román közegeknek oly célból, hogy vagyonukat a rekvirálástól mentesítsék, vagy legalább magukat [a] nagyobb károsodástól megóvják.”* A nevek mögött feltüntetett vesztegetési összegek gyakorisága alapján képet alkothatunk az „árfolyamokról”. Eszerint egy ló vesztegetési értéke 200, egy tehéné 300 korona volt. De persze ezek a számok nem voltak kőbe vésve, az „árfolyam” nyilván azon múltott, kiből mennyit tudtak kisajtolni a román megszállók. Ludányi József például 4400 koronát fizetett ki 2 lováért és 2 tehenéért, míg Boros János csak 900 koronát a 2 lováért, 1 tehenéért és 4 sertéséért. Balázs István 2500 koronát áldozott arra, hogy cséplőgép-garnitúráját megmentse, Sóki Mihály pedig 4700 korona váltságot volt hajlandó kifizetni két lovának megváltásáért. Mindezek azonban a „védelmi pénz” kifizetése ellenére sikertelen próbálkozásoknak bizonyultak: a jelzett eseteknél, s a többi itt nem említett esetben is a „megváltott” jószágokat és értéktárgyakat utóbb mégis csak elvitték a románok, s mindössze néhány olyan esettel találkozhatunk a kimutatásban, ahol végül is megmaradhatott a jószág vagy az egyéb értéktárgy és gazdasági eszköz. A legnagyobb „nyertes” Széll Sámuel volt, aki megtarthatta malomberendezéseit és egy lovát, igaz, ennek a megváltási ára 6000 korona volt.⁵⁷¹ Arról, hogy kik voltak a pénzbehajtók, a megszálló alakulat tisztjei, vagy csupán a közemberek, és arról, hogy mindez szervezett eljárás volt-e, vagy csak spontán akció, nem rendelkezünk információval, de aligha lehet kétségünk afelől, hogy

⁵⁷¹ MNL CSML ML, V.102.c. 1807/1920. Kimutatás a románoknak kifizetett „megvesztegetési” pénzekről, 1920. október 17.

ez az eljárás is szerves része volt a megszálló román csapatok helyi lakosságot kifosztó gyakorlatának.

Az apátfalviakat nemcsak közvetlen rablási károk, hanem közvetett veszteségek is érték. Ilyenek voltak a Maros túlszárnyán lévő földek termésének elvesztéséből eredő károk, hiszen az átjárás tilalma miatt az ottani termést az idegen megszállók takaríthatták be. Egy 1920 végi felmérés 47 olyan gazdát sorol fel, akiket ilyen károk értek. A tételek között kukorica, búza, árpa, széna, szalma, kukoricaszár, bor, fűzfavessző, cseresznye, köles, bab, burgonya szerepel, és az összesített kárérték több mint 140 ezer koronát tett ki.⁵⁷² Arról, hogy a román megszállás, illetve a Maros demarkációs vonallá válása miatt milyen károk érték az apátfalviakat csak azért, mert nem tudták megközelíteni az akkor szerb megszállás alá tartozó földjeiket, nincs pontos adatunk, de biztosra vesszük, hogy nagyságrendekkel nagyobb károk keletkeztek, mint ami az 1920 végén készült kimutatásban szerepel. Már csak amiatt is, mert rengetegen lehettek az apátfalviak között, akik 1919-ben a szigorítások miatt már vetni sem tudtak, 1920-ban tehát már termésük sem volt az ottani földjeiken.

Ahhoz, hogy meg tudjuk ítélni a község területi veszteségét és ebből következtetni lehessen a kieső termésmennyiségre, rendelkezünk információkkal. A községi előjáróság adatszolgáltatása szerint Apátfalva eredetileg 10 302 kat. hold 631 négyszögöl területtel rendelkezett, ebből a község belterülete 322 kat. hold 850 négyszögölt tett ki. A községi földterület 90%-át, 9027 kat. hold 1405 négyszögölt szántóföldi művelésre használták. A községi földekből a Maroson túlra eső részek előbb szerb, majd később román megszállás alá kerültek. A Maros határvonallá válásával az egykori teljes földterület kevés híján 10%-a, 1020

⁵⁷² MNL CSML ML, V.102.c. 2259/1920. Az apátfalvi gazdák megszállt területen maradt birtokainak kárai, 1921. január 12.

kat hold 1305 négyszögöl (785 kat. hold 1543 négyszögöl szántó, 10 kat. hold 771 négyszögöl kert, 27 kat. hold 187 négyszögöl szőlő, 16 kat. hold 1083 négyszögöl erdő és 180 kat. hold 921 négyszögöl földadó alá nem tartozó terület) veszett el,⁵⁷³ ami kétségtelenül jelentős veszteséget okozott a község egészének, de különösen azoknak, akiknek földjei részben vagy egészben a Maroson túlra estek.

Márpedig az ilyen apátfalviak nem kevesen voltak. A Marostól délre eső, s az apátfalvi határhoz tartozó egykori kincstári földeket, az ún. tárnoki erdőbirtok egy részét 1902 decemberétől kínálták fel eladásra a földéhségben szenvedő környékbeli kistermelők számára, melyet licit útján vásárolhattak meg.⁵⁷⁴ Összesen 1024 kat. hold kincstári erdőt mértek ki itt, s e területen 1474 nagyjából ezer négyszögöles (0,63 kat. hold) parcellát bocsátottak örökáron árverésre.⁵⁷⁵ Az újonnan kimért birtokrészek mintegy ezer apátfalvi és makói család talált megélhetést úgy, hogy az itteni, zömmel szántóművelés alá fogott földek terményei mellett – főként hagymát termesztettek ezekben a parcellákban – napszámos munkával teremtték elő a megélhetésükhöz szükséges javakat. Tóth Ferenc adata szerint a makói kisgazdák 444 parcellát vásároltak meg itt,⁵⁷⁶ így a terület mintegy kétharmada az apátfalvi termelők birtokába jutott. Noha 1907 és 1920 között komp is összekötötte a Maros két partját,⁵⁷⁷ azt inkább a távolabbról szekerekkel érkező makóiak vették igénybe, az apátfalviak többsége csónakon járt át a Maroson, amely gyors és rugalmas közlekedési módnak bizonyult.⁵⁷⁸

⁵⁷³ MNL CSML ML, IV.463.b. 3331/1922. Apátfalva község jelentése az 1921–1922. évi vetésterületről, 1922. június 21.

⁵⁷⁴ Urbancsok, 2002: 239.

⁵⁷⁵ MNL CSML ML, IV.463.b. 3980/1922. Az apátfalviak felterjesztése a Magyar–Román Határmegállapító Bizottsághoz, dátum nélkül.

⁵⁷⁶ Tóth, 1977: 34.

⁵⁷⁷ Uo. 34–35.

⁵⁷⁸ MNL CSML ML, IV.463.b. 3980/1922. Az apátfalviak felterjesztése a Magyar–Román Határmegállapító Bizottsághoz, dátum nélkül.

A Maros demarkációs vonallá válásával, illetve a Maroson túli területek idegen kézbe jutásával minden megváltozott. Egy az apátfalvi – és szinte bizonyosan az érintett makói – gazdák által a végleges határvonalat a helyszínen kijelölő Magyar–Román Határmegállapító Bizottság tagjaihoz írt dátum és aláírás nélküli, de igazolhatóan 1922. május végén keletkezett memorandumban a következők olvashatók: *„Közel ezren maradtunk talpalatnyi föld nélkül, mert egyetlen 1000 □-öles kisbirtokunk idegen országba esik. Földjeinket a különböző határzárak, átkelési nehézségek miatt nem tudjuk rendesen munkálni, s amit kínos-keservesen termelünk, annak is fele odaát marad, mert nem szabad áthoznunk. Némelyikünknek 15 kilométert kell naponként menni, hogy most a hídon át a földjére és vissza juthasson, míg csónakközlekedéssel [amit a demarkációs vonal miatt megtiltottak – M. A.] tízedrészre sincs a távolság. Ezen akadályok miatt egy részünk kénytelen volt haszonbérbe adni a földjét, pedig magának sincs mit ennie.”*⁵⁷⁹

A helyzet tragikumát jól mutatja, hogy Petrovics György makói polgármester egy 1921 nyarán kelt jelentésében, amelyben a trianoni békeszerződés Makóra gyakorolt káros következményeit vette számba, első helyen és a „*legsúlyosabb sérelemként*” említette a Maroson túli „*tárnoki*” földek elcsatolását és e terület emiatti megközelíthetetlenségét.⁵⁸⁰ Petrovics egyébként Makóra nézve a trianoni határkijelölésnek három tragikus következményét sorolta fel: a gazdák Maroson túli földjeinek elvesztése mellett, az Araddal való vasúti összeköttetés megszakítását, mivel állítása szerint „*Makó város összes gazdasági és ipari tevékenységének minden üzleti forgalma*” ebben az irányban, azaz az arad-csanádi vasútvonalon bonyolódott, valamint a sík vidék miatt a természetes határvédelem hiányát jelölte meg. Levelében egyébiránt rögtön javaslatot

⁵⁷⁹ Uo.

⁵⁸⁰ MNL CSML ML, V.72.c. 9998/1921. Petrovics György polgármester levele Urbanics Kálmán főszolgabíróhoz, 1921. június 16.

is tett egy új határvonalra, melyet álláspontja szerint a „világosi begyoldalak mentén” lenne célszerű kijelölni.⁵⁸¹

Habár Petrovics erősen túlzó adatokkal operált, mivel 2000 hold örökáron megvett földet és további 5000 holdnyi haszonbérben művelt területet említett, levele mégis arra világít rá, hogy a makói hagymakertész gazdátársadalmat megrendítette az addig e célból használt Marostól délre eső földek elvesztése. Ennek bizonyosan hatása volt arra, hogy az ezt megelőzően egyre bővülő és a világpiacot is meghódító, bár a világháború hatására már megroggyanó hagymatermelés a makói tájkörzetben 1919-1920 után erős visszaesést mutatott. Éppen ezért évekre, továbbá a termelés további intenzifikálására és különböző külső szervezési beavatkozásokra, egyebek mellett a korábban megtiltott szabadkereskedelem helyreállítására volt szükség ahhoz, hogy az időjárásnak egyébként is erősen kitett ágazat e sokkból magához térjen.⁵⁸²

A művelhető földterületek elvesztése, illetve összeszűkülése mellett egyéb nehézségekkel is járt az apátfalviak számára a Maroson túli területek elszakítása. Korábban ugyanis számos apátfalvi az ottani nagybirtokokon talált magának munkaalkalmat. Ismét a Magyar–Román Határmegállapító Bizottsághoz írt 1922-es memorandumot idézzük: „*A Maroson túl fekvő San Marco hercegnői*⁵⁸³ és a gróf Nákó-féle uradalomban csaknem kizárólag mi napszámoskodtunk és béreskedtünk, bekeresve nyáron a télire valót. Hét-nyolcszázan voltunk részesaratók minden nyáron, új évenként több százán álltunk be béresnek, kanásznak, csordásnak, míg az idén ötvenen ha arattunk, részesmunkára pedig nem

⁵⁸¹ Uo. Petrovics állításához annyi korrekciót mindenképpen hozzá kell tennünk, hogy a Makót érintő üzleti forgalom legnagyobb része valóban az arad–csanádi vasútvonalon bonyolódott, de az elsődleges célirányt nem Arad, hanem – Szőregen keresztül – Szeged jelentette. Mivel a levél célja a határmegállapítás által okozott problémák nevesítése volt, nyilván érthető, hogy miért került itt Arad előtérbe Szegeddel szemben.

⁵⁸² Petrovics, 1922: 10–34.; Tóth, 1998: 428–449.

⁵⁸³ Gróf Nákó János birtokáról van szó, amelynek örököse leánya, Nákó Anna Mileva volt. Nákó Mileva a férje, a nápolyi főnemes Giulio Capece Zurlo után viselhette a San Marco hercegnői címet.

*tudott elállni közülünk senki sem. [...] A békeszerződés, illetve a megszállás óta csak csenevészedeünk, pusztulunk, s a halál fehér házainkban sűrűn látott vendég. Táplálkozásunk minimális, mert sem földünk, sem keresetünk nincs.*⁵⁸⁴

Habár a határmegállapító bizottság számára átadott memorandum nyilvánvalóan és szükségszerűen felfokozottan drámai hangvételben íródott, a mögöttes tények valóságosak és igazak voltak, így a tartalom és a forma között semmiféle ellentmondás nem volt, hiszen az apátfalviak számára a megszállás éppúgy, mint az elveszített művelhető területeik az életlehetőségeik drasztikus beszűkülését eredményezték. Az emiatti sebekre csak csekély enyhülést hozhatott az a tény, hogy éppen a határmegállapító bizottság működését követő alkudozásnak köszönhetően az apátfalviaknak korábban munkalehetőséget biztosító San Marco hercegnői (az egykori gróf Nákó János-féle) 6743 kat. holdas szerb-csanádi birtok jelképes töredékének tekinthető legnyugatibb része, 130 kat. hold Magyarországon maradt s Kiszombor közigazgatási területéhez került. Ugyancsak Kiszombor területét gyarapította Nákó Kálmán 1917 májusa óta már teljes egészében a Szegedi Mezőgazdasági Kenderipari Rt. tulajdonában álló egykori 5525 kat. holdas porgányi birtokának magyar területen maradt 1869 kat. holdas darabja.⁵⁸⁵

Károk természetesen nemcsak a magánszemélyeket érték, hanem a község egyetemleges közösségét is. A községházáról elrabolt értékek kapcsán több kimutatással is rendelkezünk, ezért azok átfedése nem kizárható. Az első számbavétel 1919. július 23-án, tehát pontosan egy hónappal a lázadás után történt. Eszerint a román hadbíróság, amely az őrizetbe vett lázadók kihallgatása miatt szállt ki még június 23-án vagy másnap a községbe, lefoglalta a község páncélszekrényében talált összes

⁵⁸⁴ MNL CSML ML, IV.463.b. 3980/1922. Az apátfalviak felterjesztése a Magyar–Román Határmegállapító Bizottsághoz, dátum nélkül.

⁵⁸⁵ Az adatokat lásd Belusi Baross, 1893: 736.; *Magyarország földbirtokosai és földbérlei*, 1925: 85.; A szegedi kendergyárak birtokvásárlásai. *Délmagyarország*, 1917. május 8., 6.; Az itteni határkijelölés körülményeiről lásd Suba, 2015; Bacsa, 2001.

készpénzt (kb. 97 500 koronát), valamint Dull István községi pénzügyi ellenőrtől elvitték azt a kb. 34 500 koronányi leszerelési díjat is, amelyet ő egyébként a kertjében elővigyázatosságból korábban elásott. Összesen mintegy 132 ezer koronáról lehetett szó, bár a jelentés szerint „Az összeg nagyságát pontosan megállapítani nem tudjuk, mivel sem a lefoglaláskor, sem az elszállításkor írásbeli vagy szóbeli elismervényt nem kaptunk.”⁵⁸⁶ Arról, hogy mi lett ennek a két pénzösszegnek a sorsa, nincs adatunk, de gyaníthatóan sohasem kerültek vissza a községbe. Egy 1920. decemberi jelentés szerint a románok a község közpénztárát illető jövedelmekből 11 845 koronát, míg a leszerelési illeték pénzösszegéből 1314 koronát raboltak el.⁵⁸⁷ Egy bő hónappal később készült egy másik kimutatás is, mely szerint a községháza hivatalos helyiségeiben található és a románok által feltört asztalfiókokból összesen 20 261 koronát vittek el, amely olyan tételeket tartalmazott (zsír, szalonna, fa, szén és koksztól befolyt összegek, árpapénz, önkéntes adományok, cukorkészlet bevétele, iskolai ellátmány),⁵⁸⁸ amelyet az előbbi kimutatás nem, tehát ezek az összegek minden bizonnyal összeadódtak. Ugyanakkor ehhez azonnal hozzá kell tennünk, hogy a kivonulást követően a románok a községi pénztárakból elvitt pénzek egy részét visszaszolgáltatták. Ennek nagyságrendjéről azonban nem maradt adatunk, csak az biztos, hogy ezt követően is maradt hiány, amellyel utóbb már nem lehetett elszámolni.⁵⁸⁹

A községből elhurcolt értékek között nyoma veszett a helyi önkéntes tűzoltó testület felszerelésének is, sőt, a románok olyan alaposak voltak, hogy még a helyi tűzoltók egyéni felszereléseit is magukkal vitték,

⁵⁸⁶ MNL CSML ML, IV.463.b. 2731/1919. A községi elöljárók jelentése a Központi járás főszolgabírójához, 1919. július 23.

⁵⁸⁷ MNL CSML ML, V.102.c. 2366/1920. Jelentés a községi pénztárból elvitt pénzösszegekről, 1920. december 23.

⁵⁸⁸ MNL CSML ML, V.102.c. 2674/1921. Kivonat a képviselő-testület 1921. január 20-i ülésének jegyzőkönyvből.

⁵⁸⁹ MNL CSML ML, IV.463.b. 6624/1920. számú iratcsomó.

melyeket aztán 1920-ban egy táncmulatság bevételeiből próbálták meg pótolni.⁵⁹⁰ A megszállók tönkretették a községi vágóhidat, melyet csak 1921 nyarára tudtak az apátfalviak felújítani és újból használatba venni.⁵⁹¹

Mindemellett a nem anyagi természetű kár is nagy lehetett: a község iratainak egy része – például az 1915–1919. évi „*összes számadások*” – „*az 1919. évi június hó 23-án a román katonaság elleni felkelésből kifolyólag bekövetkezett román katonai garázdálkodás következtében semmisítették meg*”.⁵⁹² Az iratok sorsát jól illusztrálja az Urbanics Kálmán főszolgabíró által a községi számadásokkal és költségvetésekkel kapcsolatos, 1920. június 9-i jelentés, ahol Apátfalvával kapcsolatban a következőket írja: „*amikor 1919. június 23-án a románok a községet kirabolták, s a községházán ütötték fel tanyájukat, ott a jegyzői irodában talált iratokat pokróczba hányva hordták ki a trágyadombra, s onnan azok nagyrészt az őrtálló katonák feltűzelték. Ez volt a sorsa a számadásoknak is, s így azoknak egy jó része pótolható sem lesz.*”⁵⁹³ A jelentések nyomán nem zárjuk ki, hogy a község korábbi iratanyagának feltűnő hiánya is erre az okra, a román megszállás iratpusztítására vezethető vissza. Ezt támasztja alá Ring Béla alispánnak a Csanád-Arad-Torontál Vármegyei Törvényhatósági Bizottsághoz beterjesztett 1938. szeptember 20-i negyedéves jelentése is, amelyben Árva János vármegyei főlevéltáros helyszíni ellenőrzésére hivatkozva számolt be arról, hogy „*mindössze Apátfalva község levéltára az, amely az 1919. évi román megszállás idején a megszálló csapatok által teljesen elpusztított.*”⁵⁹⁴ Apátfalva helyzete

⁵⁹⁰ MNL CSML ML, IV.463.b. 3300/1920. Az Apátfalvi Önkéntes Tűzoltó Testület kérelme, 1920. július 19.

⁵⁹¹ MNL CSML ML, IV.463.b. 1108/1921. Lukács Béla jegyző jelentése, 1921. július 19.

⁵⁹² MNL CSML ML, V.102.c. 2199/1923. Kivonat Csanád vármegye törvényhatósági bizottságának 1923. április 9-i jegyzőkönyvből.

⁵⁹³ MNL CSML ML, IV.463.b. 1785/1920. Urbanics Kálmán főszolgabíró jelentése a Központi járás községeinek számadásairól és költségvetéséről, 1920. június 9.

⁵⁹⁴ A vármegye alispánjának a törvényhatósági bizottsághoz intézett jelentése a közigazgatás elmúlt negyedévi ügymenetéről. *Csanád-Arad-Torontál Vármegye Hivatalos Lapja*. 1938. október 1., 240. Árva János jelentését közli Oltvai, 1972: 29.

persze ebben sem volt egyedi, a megmaradt adatok szerint a románok a megszállt Vámospércsen vagy Kabán ugyanígy megsemmisítették a község iratait, Szentesen pedig a város levéltárát dúlták fel.⁵⁹⁵

A károk értékének meghatározása

Nem vagyunk könnyű helyzetben a károk értékének meghatározásánál, mivel ennek nagyságáról a megmaradt forrásaink egymásnak ellentmondó információt szolgáltatnak. Noha az első kárfelvételek még 20 millió koronás összkárról szóltak,⁵⁹⁶ Lukács Béla jegyző 1921-ben már 89 milliós,⁵⁹⁷ sőt 100 milliós teljes kárértéktől⁵⁹⁸ tett említést. Pedig az adatfelmérés hivatalos keretek között, s ráadásul két csatornán keresztül is folyt. Egyfelől a M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal már 1919 őszén megbízást nyert a kormánytól arra, hogy *„az országnak ellenséges megszállás alól felszabadult területein a megszállásból származó károk adatait begyűjtse és a károkról összeállított kimutatásait, a kárfelvétel összes adatával együtt juttassa el az ententenak a károk felbecsülését végző, Budapestre kiküldött külön bizottsághoz.”*⁵⁹⁹ Mivel az ország érdekében állt a károk gyors felmérése és az antant kárfelvételi bizottságnak való mielőbbi átadása, a statisztikai hivatal haladéktalanul megkezdte a kárfelvételi adatlapok szétküldését. Az ívek kézbesítésére és a kitöltött adatlapok visszaküldésére az idegen megszállás alól felszabaduló települések részéről *„successiven”*, azaz egymás

⁵⁹⁵ Perczel, 2018b: 185. és 206.; Perczel, 2017: 50.

⁵⁹⁶ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.

⁵⁹⁷ MNL CSML ML, V.102.c. 501/1921. A románok által okozott kár összege, 1921. március 8.

⁵⁹⁸ MNL CSML ML, V.102.c. 1222/1921. Levél a földművelésügyi miniszterhez, 1921. július 29.

⁵⁹⁹ MNL CSML ML, IV.408.b. 1476/1922. A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal elnöke levele Csanád vármegye alispánjához, 1920. április 2.

után, folyamatosan került sor, annak függvényében, hogy az adatszolgáltatásnak mikorra teremthődtek meg a feltételei.⁶⁰⁰

A KSH adatgyűjtésével párhuzamosan 1920 tavaszán a Külügyminisztérium is a felszabadult keleti országrészek kárainak mielőbbi felmérését szorgalmazta, s egy adatfelvételi űrlap szétküldésével lépéseket is tett ennek érdekében. Míg a statisztikai hivatal az antant kárfelvételi bizottságot akarta mielőbb részletes adatokkal ellátni, ettől remélve az elszenvedett károk megtérítését, addig Simonyi-Semadam Sándor miniszterelnök, aki ezekben a hetekben a külügyminiszteri tisztséget is betöltötte, a béketárgyalások érvényszerűsítését kívánta gyarapítani az idegen (főként román) megszállás okozta károk és erőszakoskodások összegyűjtésével és bemutatásával. Mint az 1920. március 30-i keltezésű külügyminisztériumi levélből – amelyben megküldte a kárfelvételi adatlapokat Csanád vármegyéhez – kiderül, a felmérésre kifejezetten azért volt haladéktalanul szüksége, mert „*a Neuillyben időző magyar béke delegáció az ide vonatkozó anyagnak sürgős rendelkezésre bocsátását kéri.*”⁶⁰¹ A két kiküldött adatlap, bár lényegét tekintve igen, tartalmában nem mindenben egyezett meg. Míg a statisztikai hivatalé jóval kimunkáltabb és alaposabb volt, illetve települési és a magánszemélyek kárainak összegyűjtésére szolgált, addig a külügyminisztériumi célja jól láthatóan az volt, hogy a béke delegációt mielőbb lehetőség szerint pontos – de nem részletekbe menő – információkkal lássák el, ezért az akkori törvényhatósági kormánybiztosság egészére kiterjedő adatgyűjtést kezdeményeztek, melyhez az adatokat nyilván a helyi elöljáróságoknak kellett szolgáltatniuk.⁶⁰²

⁶⁰⁰ A felmérés előkészítéséről és a településekre szétküldött kérdőívek tartalmáról lásd részletesen Laky, 1923: 83–92.

⁶⁰¹ MNL CSML ML, IV.401.b. 221/1920. A Külügyminisztérium leirata, 1920. március 30.

⁶⁰² A statisztikai hivatal felmérő lapját lásd Laky, 1923: 88–91, a Külügyminisztériumét lásd MNL CSML ML, IV.401.b. 221/1920.

Csanád megyébe szinte pontosan egyidőben, április első napjaiban érkezett meg a statisztikai hivatal elnökének és a Külügyminisztériumnak a kárfelvétel mielőbbi megkezdésével kapcsolatos levele, akkor, amikor a vármegye éppen csak megszabadult a román megszállóktól. Ennek ellenére a Hervay István alispánt helyettesítő Tarnay Ivor főjegyző haladéktalanul intézkedéseket tett a károk meghatározására és az ezzel kapcsolatos felmérések elkészítésére. Talán ennek lehetett első apátfalvi kísérlete az a kimutatás, amelyet a község akkori vezetői az 1920. április 9. utáni napokban – az akkor íródó Benó-féle felterjesztés mellékleteként – juttattak el az alispánhoz, illetve vele párhuzamosan minden bizonnyal a Központi járás főszolgabírójához. Sajnos ez a kimutatás nem maradt fenn.⁶⁰³ Maga Benó plébános azonban az összefoglalójában röviden kitért ennek a kárfelvételi kimutatásnak a tartalmára is. Nála a következők olvashatók: „*A szenvedett kárt egész nagyságában lehetetlen megállapítani; az első héten készpénzben, ruhában, fehéreneműben, ékszerekben, marhaállományban és gazdasági eszközökben az akkori árakkal számítva legalább 20 millió korona értékű holmit raboltak el, de tekintetbe véve azon körülményt, hogy a lakosság nagy része mindenéből kifosztva, pénz hiányában nem tudta, a folytonos rekvirálások miatt pedig nem is merte az elrabolt vagy elrekvirált jószágot vagy gazdasági eszközöket azonnal pótolni, azoknak beszerzése a mostani rettenetes drágaság mellett 3-4-szer annyiba kerül és így a lakosság kára a mostani árakat tekintve még sokkal nagyobb.*”⁶⁰⁴ Az első kárfelvételek tehát nagyjából 20 millió koronás kárt rögzítettek azzal, hogy az elvitt értékek és vagyontárgyak reprodukációs költségei miatt a valós károk bizonyosan ennél jóval magasabbak voltak.

⁶⁰³ A Központi járás összeíró íve megmaradt (ide tartozott Apátfalva is), de a kimutatásban csak a hozzávetőleges járási összesítő adatok találhatók meg, az egyedi apátfalvi adatok nem. MNL CSML ML, IV.408.b. 958/1920. A Központi járás jelentése a román megszállás káraitól, 1920. április 16.

⁶⁰⁴ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.

Hogy némi fogalmunk legyen arról, mit jelentett ez a kárérték, összehasonlításképpen érdemes a szomszédos Makó hasonló adatát idézni. Az 1910-es népszámlálás szerint 34 918 lakosú város polgármestere, dr. Petrovics György 1920. március 29-i keltezéssel állította össze a várost ért károkról készült jelentését annak az antant panaszbizottságnak a számára, melynek érkezése akkor már küszöbön állt.⁶⁰⁵ Ugyanerre a célra készült a Benó-féle 1920. április 9-i apátfalvi jelentés is, tehát a két dokumentum gyakorlatilag egyidejű és azonos célt szolgált. Annak ellenére, hogy a Benó-féle anyagban szereplő 20 millió koronás kárérték becslés, miközben a Petrovics-féle felterjesztésben konkrét számításokkal alátámasztott összeg szerepel, a végeredmény mégis elgondolkodtató, hiszen a Makót ért károk akkor tudott teljes összege 23,2 millió koronát, egészen pontosan 23 195 149 koronát tett ki, ami alig több mint az Apátfalvára becsült kárérték, holott Apátfalva akkori népessége az 1910-es népszámlálási adatok alapján 5642 fő volt.⁶⁰⁶ Miközben tehát a népességszám közötti különbség – egyéb különbségektől itt eltekintve – több mint hatszoros volt, a kárérték összege jószorivel megegyezett. Leegyszerűsítve ezt az összevetést, mindez azt jelentette, hogy az apátfalviakat közel hatszor akkora kár érte, mint a makóiakat. A helyzet azonban – a további adatgyűjtések tükrében – még ennél is sokkal rosszabb volt.

Minden bizonnyal a reprodukciós – azaz az újraelőállítási, illetve újrabeszerzési – költségek figyelembevételével készültek el 1920 augusztusában a Központi járás kárfelvételi ívei, melyeknek egy összesítő kimutatása a rendelkezésünkre áll. Az Urbanics Kálmán főszolgabíró által aláírt táblázat a járás 12 települését érintő kárértékét – Nagylak kivételével,

⁶⁰⁵ MNL CSML ML, V.72.c. 811. doboz. Románok okozta károk, rekvirálások. 9637/1920. iratcsomó. Petrovics György polgármester levele az entente [sic!] bizottsághoz, 1920. március 29.

⁶⁰⁶ A népességi adatokat lásd *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása* 1912. 340. és 342.

melynek egyetlenegy adata sem állt rendelkezésre – 131 millió (pontosan 131 047 911) koronában jelölte meg, ebből a románok megtérítettek nagyjából 4 millió (pontosan 4 080 130) koronát, azaz a károk 3,1%-át, tehát a járást sújtó valós kár 126,97 millió (pontosan 126 967 781) korona volt. A legnagyobb kár Apátfalvát érte, itt a megjelölt összeg 46,4 millió (pontosan 46 392 430) korona volt.⁶⁰⁷ Nagy valószínűséggel a fenti összesítő adatokat, illetve az azokat alátámasztó kárfelvételi íveket küldték be a Központi Statisztikai Hivatalhoz.

Itt érdemes megállnunk egy pillanatra. Urbanics táblázatát vizsgálva feltűnő, hogy míg a járás többi településénél szerepel valamiféle románok megtérítette összeg, Apátfalvánál és Magyarcsanádnál ez a kompenzáció teljesen hiányzik. Ebből akár arra a következtetésre juthatnánk, hogy Apátfalvát éppen a zendülés miatt büntették még azzal is a románok, hogy azt a minimális kártérítést sem adták meg a helyieknek, mint amit más településeken kifizettek. Az Urbanics-féle kimutatás azonban e tekintetben bizonyosan pontatlan, s talán nem véletlenül. Urbanics ellen ugyanis 1920. szeptember 3-án több apátfalvi lakos (Novák József és társai) feljelentést tett számos vélelmezett visszaélés kapcsán. A vádpontok között szerepelt az is, hogy Urbanics az apátfalviak számára a „második requirálás” után járó kompenzációs összeget „a saját nevére helyeztette el egy takarékpénztárban és a község lakói többszöri sürgetés dacára sem kapták meg a termények árát.”⁶⁰⁸ A vizsgálat során ugyan kiderült, hogy azt a 185 ezer koronát, ami a terményekvirálás utáni ellentételezésként az

⁶⁰⁷ MNL CSML ML, IV.408.b. 1476/1922. Kimutatás a Csanádvármegye Központi járás területén a román megszálló csapatok által okozott károkról, 1920. augusztus 26. Urbanics mindazonáltal egy a járás falvainak írt körlevelében megjegyezte, hogy a fenti apátfalvi kárérték csupán a „hivatalos” rekvirálási és egyéb károkat tartalmazta, mivel „a megszálló csapatok által engedélyezett szabadrablásból származott [kár] egyáltalán nem íratott össze.” MNL CSML ML, V.111. 852/1921. Urbanics Kálmán főszolgabíró körlevele a románok okozta károk összeírásáról, 1921. augusztus 10.

⁶⁰⁸ MNL CSML ML, IV.417.b. XI. 1875/1922. Urbanics Kálmán főszolgabíró fegyelmi ügye. Bánffy József főügyész ügyészi indítványa, 1922. december 11.

apátfalviaknak járt, nem Urbanics helyezte el a saját nevére, hanem a Debrecenben Urbanics megbízásából ez ügyben eljáró Kucsovsky Béla nagymajláthi és Ladomérszky Gyula csanádalberti községi jegyzők tették meg. Ők, miután átvették a teljes járásnak járó összeget, félve a román fosztogatóktól, valóban Urbanics nevére a Debreceni Hitelbankban helyezték el a pénzt. Urbanics aztán ezt az összeget egy makói takarékpénztárba utaltatta, s mint az ellene indított fegyelmi eljárás egyik 1922-ből származó jegyzőkönyve tartalmazza, „*a községek közt kiosztotta*”. A pénz tehát nem veszett el, utóbb megtérült. S habár az összeg egy részét már közvetlenül a románok távozása után kifizették, egy másik részét csak 1921. május 8-án váltották ki – ekkor jutottak az apátfalviak is a reklamált összeghez –, ami azért óhatatlanul felveti azt a lehetőséget, hogy a Központi járás főjegyzőjének eredeti szándéka a visszatartott rész esetében valóban nem a kifizetésre irányult, s csak az apátfalviak egyértelmű kiállása és nyílt számonkérése terelte vissza megfelelő mederbe a kompenzációs pénz útját. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy Urbanics már 1920 februárjában, amikor először felmerült ennek a rekvirálási ellentételezésnek a sorsa, hasonló magyarázattal szolgált. „*Az elrequirált dolgok árát Debrecenben tényleg kifizették, azonban ezt a közlekedési akadályok miatt Debrecenből elhozni nem lehet, hanem a pénzért elküldött egyik községi jegyző azt Debrecenben egyik pénzintézetnél helyezte el. Mihelyt a viszonyok rendeződnek, s a forgalom megnyílik, a kérdéses összegért nyomban küldeni fogok és azt a községi lakosok között szét fogom osztani.*” – írta akkor.⁶⁰⁹ Mindenesetre nehezen magyarázható, miért várt több mint egy évet a hátralék kifizetésével, hacsak nem azért, mert más céljai voltak annak felhasználásával.

Mindehhez még tegyük hozzá, hogy az apátfalviakhoz eljutott összeg bizonyosan kevesebb volt, mint amit eredetileg megítéltek nekik,

⁶⁰⁹ MNL CSML ML, V.102.c. 222/1920. Urbanics Kálmán főszolgabíró jelentése, 1920. február 16.

s ez nemcsak esetükben volt így, hanem a Központi járás többi településénél is. Ennek az volt az oka – mint arra Urbanics Kálmán főszolgabíró egy 1920. júniusi levele erre rávilágít –, hogy 1919 december elején „*a megszálló román csapatok által kirendelt prefektus kötelezte a vármegyének az úgynevezett zónába eső részét, tehát Makó várost és járásomat, hogy 500 000 korona közigazgatási költséget 48 óra alatt megfizessen.*”⁶¹⁰

E pénz a Csanád megyére eső része volt annak a 7 millió koronás megváltási díjnak, melynek megfizetését Nicolae Mihăescu tábornok, a tiszántúli katonai megszállási zóna kormányzója írta elő a zónához tartozó vármegyék és törvényhatósági jogú városok számára. Mihăescu eredetileg egy ún. közigazgatási felső tanácsnak (Consiliul superior administrativ) nevezett vegyes, román és magyar tisztségviselőkből álló bizottságot tervezett felállítani abból a célból, hogy ezen keresztül tudja növelni a zóna bevételeit, melynek egy részét a helyi közigazgatás finanszírozására kívánt fordítani.⁶¹¹ Mivel ebben a kísérletben több vármegyében is a terület kiszakításának előkészületeit, azaz „*az oláh beolvasztási kísérlet*” első lépéseit látták,⁶¹² s emiatt a magyar kormány a Magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságnál és Sir George Clerk-nél, a Legfelsőbb Tanács akkor Budapesten tartózkodó különmegbízottjánál is tiltakozott,⁶¹³ Mihăescu végül is formálisan elállt a tervtől. A gyakorlatban azonban az 1919. november 12-én kiadott 6928. számú rendeletével lényegében a tervezett bevételnövelő intézkedéseket

⁶¹⁰ MNL CSML ML, IV.401.b. 59/1923. Urbanics Kálmán főszolgabíró levele Battlay Geyza főispán-kormánybiztoshoz, 1920. június 24.

⁶¹¹ A határozatot teljes terjedelemben közli: Közigazgatási felső tanács a megszállott területen. *Egyetértés*, 1919. október 19., 1. A témától lásd bővebben Marosvári, 2021d.

⁶¹² Baltazár, 1920: 186–199.; Mikecz, 1920: 94–97.; HL, I.53. 17. doboz. 75. számú irat. Mikecz István alispán memoranduma, 1919. november 27. Ezúton is köszönöm Perczel Olivérnek, hogy az irat, továbbá Baltazár püspök kötetének másolatát a rendelkezésemre bocsátotta.

⁶¹³ A jegyzéket közli: Deák-Ujváry, 1939: 51–54.; lásd még Bandholtz, 1993: 132.

mégis csak bevezette⁶¹⁴. Kárpótlásként ugyanakkor ragaszkodott a 7 millió koronás megváltási díjhoz, melyet adataink szerint „népesedés és vagyoni állapotok arányában”⁶¹⁵ osztottak szét a katonai megszállási zónába tartozó vármegyék és törvényhatósági jogú városok között. Ebből a költségből esett 500 ezer korona Csanád vármegyére.⁶¹⁶

Csanád vármegye – mely megnevezés alatt itt a katonai megszállási zónához tartozó Makót és a Központi járást kell érteni – Baltazár püspök visszaemlékezéséből legalábbis az tűnik ki, nem igazán akarta kifizetni ezt a félmillió koronás közigazgatási hozzájárulást. Egy 1919. december 4-i tárgyaláson, amelyen a debreceni magyar államhivatalok képviselői vettek részt Mihăescu kormányzó-tábornoknál, e megyét a románok által elvárt együttműködést megtagadó, destruktív szereplőként nevesítették. Baltazár szerint a fenyegetően fellépő Mihăescu a megbeszélésen kijelentette: „Csanád vármegye nemhogy befizette volna a reá eső 600,000 [sic! Valójában 500 ezer – M. A.] koronát, hanem még tőle kért ilyen összeget tisztviselőik fizetésére.” A „szemtelenségen” láthatóan felháborodó tábornok állítólag ehhez a megbeszélés végén még hozzátette: „majd Csanád vármegye képviseletét megidézzi és a debreceniek közbe jötte [sic!] mellett eltárgyalja vele a kivetett összeg behajtásának módjait.”⁶¹⁷

Mivel pénzbehajtásról volt szó, aligha kételkedhetett abban bárki is, hogy a kormányzó-tábornok ne beszélt volna komolyan. Ennek lett következménye Ioan Olteanu Csanád vármegyei katonai prefektusnak az

⁶¹⁴ Rendelet. *Egyetértés*, 1919. november 14., 2.; A katonailag megszállott területek közigazgatásának rendezése. *Makói Újság*, 1919. december 7., 3.; MNL CSML ML, IV.455.b. 277/1942. Rendelet a Tiszától keletre eső és a Román hadsereg által megszállott terület pénzügyi helyzetének javítására vonatkozólag, 1919. november 12.

⁶¹⁵ MNL CSML ML, IV.408.b. 519/1921. Olteanu prefektus levele a Csanád vármegyei alispáni hivatalhoz, 1919. december 11.

⁶¹⁶ Uo. Baltazár tévesen állította visszaemlékezésében, hogy Csanád megyének 600 ezer koronát kellett volna kifizetnie. Baltazár, 1920: 199. A zavart vélhetőleg az okozta, hogy Csanád megye éppen 600 ezer koronát kért a román hatóságoktól arra, hogy a felmerült közigazgatási kiadásait (az elmaradt béreket és pótlékokat) finanszírozzni tudja. Veress, 1982: 34.

⁶¹⁷ Baltazár, 1920: 199.

az 1919. december 11-én a Csanád vármegyei alispáni hivatalhoz küldött kemény hangvétellű levele, mely szerint Makónak 300 ezer, míg a Központi járás településeinek 200 ezer koronát kellett 48 órán belül megfizetnie.⁶¹⁸ A teljes összeget azonban végül is Urbanics Kálmán, a Központi járás főszolgabírója fizette ki Debrecenben a román főparancsnokságon abból az összegből, amelyet a járása községei számára első alkalommal a rekvirált jószágokért kapott. Ennek az volt az oka, hogy – bár Urbanics szabadkozott és nem szeretett volna Makó helyett fizetni – a románok a késés miatt csak egy összegben voltak hajlandók bevételezni a megszállási zónára kirótt teljes összeget, így Urbanics ott és akkor – más választása nem lévén és a következményektől is tartva – kénytelen volt Makó helyett is helytállni.

Az eredeti terv ugyanis az volt, hogy a Központi járás lakosságarányosan osztja szét a rá eső 200 ezer koronás „*közigazgatási költséget*” a járás települései között. Ennek érdekében 1919. december 6-án egy egyeztetést tartottak Makón a községi jegyzők jelenlétében. Itt abban állapodtak meg, hogy Ambrózfalvára 15, Apátfalvára 40, Csanádaltire 15, Földeákra 40, Királyhegyesre 10, Nagymajláthra 15, Pitvarosra 15, Püspöklelére 25, míg Magyarcsanádra szintén 25 ezer korona esik. Mivel az idő sürgetett, készpénz pedig nem állt rendelkezésre, abban is megállapodtak, hogy ezt Magyarcsanád 130 ezer és Királyhegyes 57 ezer koronás bonja⁶¹⁹ terhére egyenlítik ki Debrecenben azzal, hogy minden település a rá eső részt „*a községeik vagyonosabb polgáraitól 10 napon belül*” beszedi, és azt ebből a forrásból haladéktalanul megtéríti a két

⁶¹⁸ MNL CSML ML, IV.408.b. 519/1921. Olteanu prefektus levele a Csanád vármegyei alispáni hivatalhoz, 1919. december 11.

⁶¹⁹ A korabeli szóhasználatban bonnak nevezték azokat az elismervényeket, amelyeket a románok adtak – már ha adtak – az elrekvirált terményekért, melyek alapján kifizették az ellenértéket, már ha kifizették azt.

érintett községnek.⁶²⁰ Ezt az egyezséget borította fel a debreceni román gazdasági hivatal azzal, hogy a makóiakra eső résszel egyben követelte a Csanád megyére eső közigazgatási költséget, így Urbanics kénytelen volt a többi község bonját is igénybe venni, hogy a teljes összeget ki tudja fizetni.

A kényszerhelyzetbe került Urbanicsnak utóbb Hervay István alispánnál és Tarnay Ivor helyettes alispánnál kellett kezdeményeznie, hogy segítsen Makón mielőbb behajtani az általa kifizetett, s ezzel meghitelezett összeget, mert a város polgármestere érdemben nem reagált a közvetlen megkereséseire.⁶²¹ Makó ugyanis – kényelmes helyzetbe kerülve, hiszen már nem a románok felé volt adóssága – nem kapkodta el a fizetést, és többszöri felszólítást követően a város képviselő-testülete csak 1920. október 11-i ülésén hozott határozatot arról, hogy végül is kiegyenlíti a tartozást. E határozati javaslatot is valószínűleg csak azért terjesztette a testület elé Petrovics György polgármester, mert erre nyomatékos belügyminisztériumi felszólítást kapott.⁶²² Mindez azonban még mindig nem jelentette azt, hogy Makó fizetett volna. Ennek oka nyilvánvalóan a város megrendült likviditási helyzetében keresendő. A fizetéshez eredendően a fedezet Makónak elvileg éppúgy rendelkezésre állt, mint a Központi járás falvainak, hiszen a város ugyanúgy felvette a rekvirálások után járó pénzt,⁶²³ mint a Központi járást képviselő Urbanics főszolgabíró, aki végül is kénytelen volt Makó helyett jótállni.

⁶²⁰ MNL CSML ML, V.105.b. 2439/1919. A Központi járás járásközi értekezletének jegyzőkönyve, 1919. december 6.

⁶²¹ MNL CSML ML, IV.408.b. 519/1921. Urbanics Kálmán főszolgabíró levele Tarnay Ivor helyettes alispánhoz, 1919. december 23.; MNL CSML ML, V.72.c. 8063/1920. Hervay István alispán levele Petrovics György polgármesterhez, 1920. június 28.

⁶²² MNL CSML ML, V.71.a. 1920. évi jegyzőkönyv, 20/1920. számú határozat, 1920. október 11.

⁶²³ MNL CSML ML, V.72.c. 1832/1920. Hajdú főszámvevő jelentése, 1919. október 17.; Uo. Gorcsa Péter tanácsjegyző és Künzl Ernő főmérnök jelentése, 1919. december 24.; A rekvirált javak ára. *Makói Újság*, 1919. december 5., 2.; Makói gazdák 2 milliója. *Makói Újság*, 1919. december 25., 2.

A Debrecenben megkapott pénzt azonban minden bizonnyal gyorsan kiosztották a makói károsultaknak, miközben a Központi járás falvainak károsultjai hiába vártak az őket megillető ellentételezésre, s a városnak végül is pénzügyhatóságtól kellett hitelt felvennie, hogy kényszeredetten kiegyenlítsa a Központi járás főszolgabírója által joggal követelt tartozást.⁶²⁴

A hosszasan elhúzódó ügy nyilván hátrányosan érintette a Központi járás településeit, hiszen hónapokon át hiteleztek Makónak abból a pénzből, melyet a rekvirálási károk megtérítésére kaptak, s mely összegekre égetően szükségük lett volna azoknak a gazdáknak, akiket az megilletett. A csúszás miatt a községekben tapasztalható közhangulat mindinkább Urbanics ellen fordult, akivel kapcsolatban még a sikkasztás vádja is megfogalmazódott. Bár erre vonatkozó gyanú más összefüggésben valóban felvetődött vele kapcsolatban, ebben az ügyben teljesen ártatlan volt, s legfeljebb a Makó iránti jóhiszeműsége miatt volt kárhoztatható, bár Debrecenben, amikor Makó helyett is fizetett, más választása vagy mérlegelési lehetősége nemigen volt.

Mivel Makó többszöri felszólításra sem fizetett,⁶²⁵ a Központi járás szolgabírója még augusztusban kérelmet nyújtott be a Belügyminisztériumhoz a fenti összeg kiegyenlítésére, de a válasz elutasító volt. A belügyminiszter nevében fogalmazott levél ugyanis egyértelművé tette, „a románok által okozott károk megtérítésére fedezet rendelkezésemre nem áll.”⁶²⁶ Nem nyújtott segítséget a kistelepülések számára az sem, hogy a kár utóbb felkerült a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal kárfelvételi íveire is, abból ugyanis megint csak nem lett bevételük.

⁶²⁴ Alispáni jelentés a december havi közigazgatásról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1920. január 24., 1.; Demkó-Belánszy, 2018: 94.

⁶²⁵ MNL CSML ML, IV.401.b. 59/1923. Urbanics Kálmán főszolgabíró levele Battlay Geyza főispánhoz, 1920. augusztus 22.

⁶²⁶ Uo. Porcsel Miklós miniszteri tanácsos leirata Salacz Gyula főispánhoz, 1920. szeptember 9.

Tegyük ehhez rögtön hozzá, hogy Makó ekkor is mintha szándékosan került volna ennek az összegnek a megjelenítését a károk között, ami megint csak arra utal, hogy Petrovics eredendően valóban ennek az összegnek az „elvesztésére” törekedett. A makói polgármester az antant kárfelvételi bizottság számára az idegen megszállás makói kárait összegző jelentésében tehát meg sem említette ezt a 300 ezer koronás veszteséget, nyilván azt gondolván, hogy ezzel a költséggel Makónak már nem kell foglalkoznia, s utóbb, 1920. november 13-án a Központi Statisztikai Hivatalnak külön rá kellett kérdeznie, miért nem szerepeltették ezt az összeget a kárstatisztikai lajstromokban.⁶²⁷

A Központi járás települései végül is a debreceni kifizetést követően bő egy évvel, 1921. január 25-én jutottak a pénzükhöz, hosszastusakodás után ekkor utalta át a város a tartozását,⁶²⁸ így az apátfalviak is ekkor kapták meg a kompenzációs pénzüket. A város ugyanakkor kamatot nem fizetett a neki addig hitelezett pénz után, a helyi gazdák így kénytelenek voltak lenyelni a csúszásból adódó veszteségeiket.

Azt, hogy az apátfalviak pontosan és összesen mennyi kompenzációt kaptak a románoktól az elrekvirált javakért, nem tudjuk. Ennek oka elsődlegesen a hiányos nyilvántartásokban keresendő. Lukács Béla községi jegyző 1920 decemberében azzal vádolta meg S. Nagy István volt községi bírót és Lengyel János volt helyettesítő jegyzőt, hogy ők „*az elrequirált dolgokért befizetett összegeket [...] önállóan, külön saját házukenál kezelték,*” ezért „*a községi közpénztárban oly pénz, amely az oláhok által elrequirált dolgokért lett befizetve, nincsen.*”⁶²⁹ Ennek valóságalapjáról persze –

⁶²⁷ Lásd MNL CSML ML, V.72.c. 811. doboz. Románok okozta károk, rekvirálások. 9637/1920. és 12438/1921. iratcsomó.

⁶²⁸ MNL CSML ML, V.72.c. 2508/1923. A románok által Makó városra kivetett 500 ezer korona ügye; MNL CSML ML, IV.408.b. 519/1921. Makó város tanácsa 1921. január 7-i ülésének határozata; MNL CSML ML, IV.417.b. XI. 1875/1922. Bánffy József főügyész ügyészi indítványa, 1922. december 11.

⁶²⁹ MNL CSML ML, IV.463.b. 7099/1920. Lukács Béla jegyző jelentése, 1920. december 28.

ismerve Lukács S. Nagy iránt tanúsított mérhetetlen ellenszenvét – nem lehetünk teljesen meggyőződve, de kétségtelen, hogy a román megszállás időszakában a községi adminisztráció hiányosan működött, s ebbe az akkori meglehetősen képlékeny viszonyok között belefért az is, hogy a regnáló előjárók a „*saját házuknál*” kezelték ezeket a pénzeket, s nem a „*községi közpénztárban*”, melyet addigra egyébként is széthordtak a románok, s ott e pénzek a legkevésbé sem voltak biztonságban. S. Nagyék utólagos elszámolását e pénzekről nem ismerjük, azok nem maradtak meg, de valószínűnek tartjuk, hogy az S. Nagy ellen 1920 tavaszán Sóki Mihály községi bíró által hűtlen kezelés miatt tett feljelentést éppen a fenti elszámolások hiánya vagy hiányossága alapozta meg.⁶³⁰

Voltak mindemellett olyan rekvirálási összegek is, amelyeket a románok közvetlenül a gazdáknak fizettek ki, s melyekről szintén nem készültek összesítések. Ezzel együtt Urbanics Kálmán, a Központi járás főszolgabírója 1921 augusztusában közölt egy adatot, miszerint a község 1921-ben 440 378 korona és 36 fillért kapott rekvirálási megváltás címén,⁶³¹ amely összeg – a szövegkörnyezetből ítélve – nem tartalmazta az 1921 előtt kifizetett, ismeretlen nagyságrendű és összetételű kártérítési összegeket. Viszont bizonyosan tartalmazta az Urbanics által visszatartott s csak 1921. május 8-án lehívott 185 ezer koronát, ami a második rekvirálásból járt a községnek, valamint a Makó helyett az első rekvirálásból kifizetett 300 ezer korona Apátfalvát megillető hányadát is. Ha az 1921 előtt kiegyenlített rekvirálási összegeket – melynek nagyságrendjére semmilyen autentikus forrásunk nincs – csak egy számítás kedvéért teljesen önkényesen az 1921-es kifizetés nagyjából háromszorosára, másfél millió koronára tesszük, s ehhez hozzávesszük az

⁶³⁰ MNL CSML ML, IV.463.b. 5174/1921. Urbanics Kálmán főszolgabíró jelentése, 1920. november 16. és 1921. június 20.

⁶³¹ MNL CSML ML, IV.463.b. 7099/1920. Urbanics Kálmán főszolgabíró levele a községi előjárósághoz, 1921. augusztus 27.

Urbanics által közölt 440 ezer koronás 1921-es kártérítési összeget és ezek együttes összegét durván 2 millió koronára becsüljük, majd ezt az összeget egybevetjük a község által megadott 46,4 millió koronás kárértékkel,⁶³² akkor valószínűleg nem állunk messze a valóságtól, ha azt állítjuk, hogy az apátfalviak a román megszállás idején elszenvedett káraiknak csupán 4-4,5, de lehet, hogy még ennél is kevesebb százalékához jutottak hozzá közvetlen kifizetés vagy utólagos kártérítés formájában. Ezen csak keveset módosít az, ha a károkat a statisztikai hivatal által végül is elfogadott 35,4 millió koronás kárértékkel számoljuk, mert ez esetben a megtérített kárt nem sokkal többre, mindössze 5-6 százalékra becsülhetjük. Mindez azt jelenti, hogy a románok által elrekvirált és elrabolt eszközök, használati cikkek, állatok és termények értékének 94-95 százaléka soha, semmilyen formában nem térült meg az apátfalviak számára.

Az 1920 tavaszán Csanád megyéből is visszaérkező kárfelvételi íveket a központi statisztikai hivatal munkatársai dolgozták fel. Laky Dezső egyetemi tanártól, a szegedi Ferenc József Tudományegyetem Statisztika Tanszéke professzorától tudjuk, aki terjedelmes munkában összegezte a Csonka-Magyarország területét ért idegen megszállás kárait, hogy Csanád megyéből 17 települési kérdőív és 1703 lajstrom érkezett be, melyek összesen 14 401 károsult adatait tartalmazták.⁶³³ Arról, hogy a statisztikai feldolgozás során a hivatal munkatársai milyen metodikát alkalmaztak, nincs információnk, de biztosra vesszük, hogy nem minden beterjesztett kárértéket fogadtak be. Ezt látszik alátámasztani Urbanics Kálmán központi járási főszolgabírónak egy 1921. július 8-án kelt jelentése, amelyből az derül ki, hogy a károk végleges értékét a központi statisztikai hivatal állapította meg, és a jelentésében közölt kárértékek jóval

⁶³² MNL CSML ML, IV.408.b. 1476/1922. Kimutatás a Csanádvármegye [sic!] Központi járás területén a román megszálló csapatok által okozott károkról, 1920. augusztus 26.

⁶³³ Laky, 1923: 97.

alacsonyabbak, mint az egy évvel korábban felterjesztett értékek. Az elfogadott kárérték a Központi járás tekintetében 126,97 millió koronával szemben 98,4 millió (pontosan 98 422 376) korona, míg Apátfalva esetében a 46,4 millióval szemben 35,4 millió (pontosan 35 438 310) korona volt.⁶³⁴ Minden bizonnyal ezeket a kárértéket már hivatalosnak tekintették, nem ok nélkül szerepeltek ezek az összegek Tarnay Ivor alispánnak a Csanádvármegyei Közigazgatási Bizottság elé terjesztett 1921. júliusi jelentésében.⁶³⁵

A járás településeinél, de különösen Apátfalva esetében a különbség tetemes, az utóbbinál meghaladta a 10 millió koronát, ami a bejelentett károk közel egynegyedét tette ki. Mindennek okára nem tudunk magyarázatot adni, sajnos nem maradt információ arról, hogy mely, illetve milyen típusú kártételek voltak azok, amelyek a statisztikai hivatal kárfelmérői számára nem voltak befogadhatók. A helyzetet mindazonáltal tovább bonyolította, hogy a statisztikai hivatal anyagát könyvben feldolgozó Laky Dezső már egy harmadik összeget, 39,99 millió (pontosan 39 996 600) koronát közölt az Apátfalvát ért kár értékeként.⁶³⁶ Arra, hogy Laky ezt mi alapján határozta meg ennyiben, hiszen az általa közölt összeg sem az eredetileg felterjesztett, sem pedig a statisztikai hivatalnál befogadott összeggel nem egyezett, nem tudjuk a választ.

De nem volt egyértelmű az adatok használata a községnél sem. Lukács Béla községi jegyző ugyanis 1921. augusztusi hivatalos jelentésében megint más összeget, 80 millió körüli kárt regisztrált. Jelentését pontosan idézve a románok fosztogatásai *„az akkori becslések szerint 45 millió korona kárt okoztak, amiből hozzá kell számítani a hivatalos rekvirálással okozott és eddig meg nem térített 35 milliót, [tehát] összesen 80 millió*

⁶³⁴ MNL CSML ML, IV.408.b. 1476/1922. Urbanics Kálmán főszolgabíró jelentése, 1921. július 8.

⁶³⁵ Az alispán havi jelentése a közigazgatási bizottsághoz a közigazgatás július havi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1921. augusztus 20., 501–502.

⁶³⁶ Laky, 1923: 140.

*körül van az anyagi veszteség, mellyel az eddigi megállapítások és alacsony becslések szerint a községet sújtották.*⁶³⁷ A Lukács jelentésében közölt adat azonban egyértelműen félreértésen alapult. Az általa közölt 45 millió és 35 millió koronás kárérték többé-kevésbé megegyezik az Urbanics főszolgabíró által 1920 augusztusában a statisztikai hivatalhoz felterjesztett (46,4 millió), valamint a hivatal által elismert és 1921 júliusában kiközölt (35,4 millió) értékekkel. Lukács tehát – figyelmetlenségből, esetleg tudatosan, ez ma már nem dönthető el – nem tett mást, mint a két összeget kerekítette és összeadta, így kapta meg a 80 millió korona körüli kárértéket, holott az általa összesített kárérték két eleme gyakorlatilag ugyanazt a kárt fedte le: az egyik elem az volt, amit a községbeliek gondoltak, a másik elem pedig az, amit ebből a statisztikai hivatal elismerhetőnek tartott.

Nagyobb dilemmát okoz a Laky Dezső professzor által közölt 39,99 millió koronás kárérték használata, különösen, mert Laky e kárérték figyelembevételével több olyan következtetés levonásához is alapanyagot szolgáltat, amely nem csak önmagában, hanem országos összevetésben is megvilágítja az apátfalviak kirablásának mértékét. Mivel nem ismerjük Laky pontos forrásbázisát és feldolgozási módszertanát sem, nem tudjuk kontrollálni adatközlése helytállóságát, ugyanakkor feltételezzük, hogy mindenütt azonos forrásbázissal és azonos módszertannal dolgozott, tehát az általa közölt adatok és tények feltételezhetően egyforma elvek alapján határozódtak meg minden település esetében (az 1919. augusztusi koronaértékkel számolt⁶³⁸), ezáltal alkalmasak az összehasonlításra. Emiatt – elfogadva a Laky által közölt apátfalvi és egyéb települési kárértékeket – az alábbiakban az ő adatai felhasználásával folytatjuk tovább a vizsgálódásainkat és fogalmazzuk meg következtetéseinket.

⁶³⁷ MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla községi jegyző hivatalos jelentése, 1921. augusztus 3.

⁶³⁸ Laky, 1923: 101.

Azt, hogy országos összevetésben Apátfalvát milyen kár érte a román megszállás alatt, mi sem bizonyítja egyértelműbben, hogy Laky a megszállt területeken a legnagyobb kárt szenvedett községek listáján a községet „előkelő” helyen szerepeltette. Mezőhegyes, Törökszentmiklós, Diósgyőr, Tokaj, Nyírbátor, Rakamaz, Vencsellő, Sarkad, Gyoma és Cinkota után a maga 39,99 millió koronás teljes kárértékével a 11. helyet foglalja el.⁶³⁹ A közölt adatok azonban további következtetések levonására is lehetőséget nyújtanak. Amennyiben a felsorolt községek esetében elvégzünk egy gyors számítást, és a Laky által közölt kárértékeket visszaosztjuk az 1910-es népszámlálás állandó népességi adataival (Apátfalvánál az 5642 fős lélekszámmal),⁶⁴⁰ akkor megállapítható, hogy az egy főre eső kárérték Apátfalva esetében 7089 korona volt, amely a legnagyobb kárt szenvedett községek viszonylatában sokkal előrébb, a 7. helyre teszi a települést. Az „első helyezett” e tekintetben is a 7972 lakosú Mezőhegyes maradt, ahol az egy főre eső kárérték – nyilvánvalóan az ottani állami ménesházak totális kirablása miatt – 47 399 korona volt.

De vannak más összefüggések is. Szintén a Laky Dezső által közölt adatokból tudható, hogy Csonka-Magyarországi vármegyék viszonylatában az összes kár tekintetében a maga 601,25 milliós kárértékével 4. helyre sorolt Csanád vármegye járásai közül az Apátfalvát is magába foglaló Központi járás szenvedte el a legnagyobb anyagi veszteséget, melynek értékét Laky a beérkezett jelentések összesítésével kerekén 100 millió koronára tette. Ennek pontosan 40%-át Apátfalva kára jelentette.⁶⁴¹ A kép még egyértelműbb, ha itt is az egy főre eső kárértékkel számolunk. Laky Dezső számítása alapján ugyanis Csanád vármegyében

⁶³⁹ Uo. 140.

⁶⁴⁰ Az általunk készített számításhoz felhasznált települési adatokat lásd *A Magyar Szélt Korona Országainak 1910. évi népszámlálása*, 1912.

⁶⁴¹ Laky, 1923: 133., 136.

az egy lakosra jutó kárérték az ország vármegyei közül a legmagasabb, 4773 korona, míg ez az érték a központi járás esetében 5733 korona volt.⁶⁴² Ha e tekintetben – csak az összehasonlítás végett – a legnagyobb összkárt szenvedett városok káradatait is figyelembe vesszük, akkor megállapíthatjuk, hogy Budapesten az egy főre eső – az összes kárt magában foglaló – kárérték 2793 korona, Mezőtúron 3100 korona, Debrecenben 3078 korona, Szentesen 2991 korona, Székesfehérváron 2675 korona, Szolnokon 2596 korona, Makón 2071 korona, Nyíregyházán 1970 korona, míg Hódmezővásárhely esetében 1960 korona volt.⁶⁴³ Ehhez képest jól látható, hogy az általunk számított 7089 koronás egy főre jutó apátfalvi kárérték messze meghaladta nem csak a megszállt nagyobb városok adatait, de az országosan is kirívó Csanád vármegyei és központi járási átlagot is. Ez a helyzet érdemben akkor sem változna, ha az apátfalvi kárértéket nem Laky adatával, hanem a M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal által kiközölt 35,4 millió koronás értékkel számolnánk, mert ez esetben az egy főre eső apátfalvi kár értéke 6173 korona lenne.

A község kifosztásának következményei

A káradatok egyértelműen alátámasztják, hogy az apátfalviakra milyen elviselhetetlen terhet rótt a román megszállás, s mindezen adatok fényében érthetővé és kézzelfoghatóvá válnak a helyiek lázadásának indítékai, azzal együtt is, hogy a Laky Dezső által közölt kárértékek nyilvánvalóan a teljes megszállási intervallumra vonatkoztak, így Apátfalva esetében benne foglaltattak azok a károk is, amelyek a lázadás leverését követő brutális fosztogatások és több hónapon át tartó

⁶⁴² Uo. 145.

⁶⁴³ Uo.

rekvirálások következtében érték a községet. Ugyanakkor a fenti adatok tükrében érdemes legalább egy pillanat erejéig megfontolnunk a számoknak egy másik olvasatát is. Ha ugyanis megfordítjuk a fenti gondolatmenetünket, miszerint az apátfalvi rekvirálások és rablások ily kirívó esete egyenes következménye volt a románellenes lázadás tényének, akkor megkockáztathatunk egy ezzel ellentétes állítást is. Nem tartjuk ugyanis elképzelhetetlennek, hogy ha az apátfalviak – más településekhez hasonlóan – nem lázadnak fel a román rekvirálással szemben és nem gyilkolnak meg román katonákat, akkor talán jóval kisebb anyagi és emberi áldozattal megúszhatták volna a román megszállást. Persze, ez utóbbi megjegyzésünk csupán feltételezés, különösen annak fényében, amit maga Laky Dezső is megerősített könyvében, miszerint: „*A Duna-Tisza-közé, a Tisza balpartja és a Tisza-Maros közé volt a megszállók Mekkája* [kiemelés az eredeti szövegben – M. A.] *A kiskárosult községek száma itt elenyészően kevés, hogy helyet adjanak a szinte teljesen kifosztottaknak. A három ország rész közül is a csonka Tisza-Maros-közéire zúdult a legnagyobb csapás. Mintha a románok bosszúból – azért, mert a meghagyott kis részt is sajnálták tőlünk – pusztította volna ki Csanád vármegyét, hogy ennyi örömiünk se teljék a békeszerződés határmegállapításában.*”⁶⁴⁴ A rekvirálások és a fosztogatások tehát – a statisztikai felmérések ezt támasztják alá – a dél-csanádi részeken mindenképpen bekövetkeztek volna, a kérdés csak ennek mértéke, illetve az, hogy az apátfalviak lázadása ezt a folyamatot mérsékelte-e, avagy fokozta. Apátfalva esetében nem kérdés, hogy a helyiek lázadása fokozta a rekvirálások, rablások és fosztogatások intenzitását. De hogy a többi település, például Makó esetében a nyilvánvalóan a románokat is felkavaró és a félelmüket erősítő apátfalvi események – tudniillik, hogy bárhol és bármikor fellázadhatnak és rájuk támadhatnak a rekvirálástól megvadult helyiek – visszafogottabbá tették-e őket, illetőleg volt-e, vagy lehetett

⁶⁴⁴ Uo. 139.

volna-e egy még a bekövetkezetteknél is drasztikusabb rekvirálási-kifosztási forgatókönyv, az utólag már nem válaszolható meg. Mindenesetre – nem alábecsülve ezzel a drasztikus rekvirálások tényét és közgazdasági kárainak mértékét – azt a lehetséges hipotézist, hogy az apátfalvi lázadás mérséklő hatással volt a románok Makón alkalmazott rekvirálási gyakorlatára, nem tartjuk elvetendőnek, mert ők is kerülni igyekeztek a felesleges konfliktusokat és az esetleges ezzel járó, a pozícióikat gyöngítő nemzetközi bonyodalmakat. E hipotézis megalapozottságát alátámaszthatja Tarnay Ivor vármegyei főjegyző, helyettes alispán és Petrovics György polgármester néhány olyan utalása. Ezek arra vonatkoztak, hogy a románok Makóról csak mezőgazdasági termékeket, állatokat, élelmiszereket, gépeket, és egyéb eszközöket vittek el, „*fényűzési avagy ruházati cikkeket*” nem, hogy a rekvirált termékekért ha nem is piaci árat, de valamilyen mértékű térítési díjat fizettek, hogy a rekvirálások egyfajta mederbe terelődve kiszámíthatóbbá és átláthatóbbá váltak, továbbá hogy bizonyos rekvirált termények mennyiségének esetében sikerült csökkentést is elérni.⁶⁴⁵ Mindezek az aprónak tűnő, ám mégsem jelentéktelen engedmények, ha nem is tették elkerülhetővé a rekvirálást, de kétségtelenül elviselhetőbbé tették annak mértékét és hatását, szemben például azzal, amit az apátfalviaknak kellett elszenvedniük a zendülés után.

Mindez persze az apátfalviak végzetén aligha változtatott. Ellenben beigazolta gróf Károlyi Gyulának, a szegedi ideiglenes magyar kormány miniszterelnökének azon gondolatmenetét, melyet még a mérsárlást megelőző napokban a hozzá segítségért forduló Veréb Tamás apátfalvi adóügyi jegyzőnek tett, miszerint lehet, hogy az apátfalviak már megkésték a rekvirálás enyhítését kérő beadványukkal,

⁶⁴⁵ A vármegye alispánjának a törvényhatósági bizottsághoz intézett jelentése a vármegyének 1919-ik második félévi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*. 1920. március 27., 55.; Petrovics, 1921: 98–104.

*„de a többi községeket ezáltal talán megmentik a kíméletlen rekvirálástól.”*⁶⁴⁶

Noha az események más fordulatot vettek, és az apátfalviak nem kértek tovább, hanem fellázadtak a gátlástalan kirablóikkal szemben, ami csak súlyosbította a helyzetüket, más településeken – lásd Makó példáját! – valószínűleg hozzájárultak ahhoz, hogy az ugyancsak kíméletlen rekvirálások valamiféle „törvényes” mederbe terelődtek, és súlyosabb kilengésekre vagy visszaélésekre az apátfalvi eseményeket követően – az első hetektől eltekintve, amikor voltak Makón is erőszakos rablások, fosztogatások és lakosságot ért inzultusok⁶⁴⁷ – nem került sor. A rekvirálási gyakorlat megváltoztatásának a fő oka persze nem ez, hanem az antant szövetséges nagyhatalmak, főként amerikai nyomásra történő egységes fellépése volt, amely arra kényszerítette a románokat, hogy elfogadhatóbbá állítsák át addigi rekvirálási módszertanukat.⁶⁴⁸

A nagyhatalmi diplomáciai játszmák, amelyek a románok és az antant nagyhatalmak között a kulisszák mögött folytak, természetesen nem voltak érzékelhetők a megszállt területek lakói számára, legfeljebb annyiban, amennyit Tarnay Ivor Csanád vármegyei alispán és Petrovics György makói polgármester is jelzett, tudniillik, hogy a rekvirálások kiszámíthatóbbá váltak, s ügyeskedésekkel bizonyos mentességeket és kedvezményeket is el lehetett érni. De mindez nem a románok koncepcióváltásának és belátásának volt a következménye, hanem annak a kényszernek, amely abból fakadt, hogy ha továbbra is kitartanak addigi rablási metódusuk mellett, akkor kieshetnek a végső területi osztozkodásból,⁶⁴⁹ amit nyilvánvalóan nem mertek megkockáztatni.

⁶⁴⁶ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.

⁶⁴⁷ MNL CSML ML, XV.50. P.2. Petrovics György polgármester jelentése a román megszállás alatt történt eseményekről, 1920. október 8.

⁶⁴⁸ Erről bővebben lásd Marosvári, 2021c.

⁶⁴⁹ A Párizsban ülésező Legfelsőbb Tanács 1919. szeptember 5-i levelében – több korábbi sikertelen kísérletet követően – egészen konkrétan megfenyegette Romániát. Ha nem hagy fel a magyarországi megszállt területeken alkalmazott rekvirálások addigi

Ugyanakkor mindazzal, amit addig elrekviráltak és elraboltak Magyarországról – főleg a keleti országrészekből, így Csanád vármegye területéről – sohasem kellett elszámolniuk. Az antant által kiküldött jóvátételi bizottság, mely többször járt Makón is, befogadta ugyan a károkról készült jelentéseket, de azok kompenzálására érdemben nem tett semmit. A békeszerződést koordináló Legfelsőbb Tanács a szövetségesek közötti békesség fenntartása érdekében csupán előre tekintett, és a további román rekvirálásokat akarta mederbe terelni, visszafelé azonban, az addig elrabolt értékek valós elszámoltatására és kompenzálására nem fordított figyelmet, erre egyszerűen nem volt meg a politikai akarat.

A románok okozta károk, amelyek az akkori Csanád vármegye településeit érték, éppen ennek köszönhetően valóban elviselhetetlen terhet róttak az itt élő lakosságra, hiszen az elrabolt értékek, főleg a gazdasági eszközök és az állatállomány pótlása a háború utáni években nem csekély áldozatvállalást és lemondást követelt. Nem véletlen, hogy az országos összevetésben is egyik legnagyobb szenvedésnek kitett Csanád vármegyének a törvényhatósági bizottsága is foglalkozott azzal a kérdéssel, hogyan lehetne valamiféle állami kárpótláshoz jutni. 1922. június 6-án Papp József törvényhatósági bizottsági tag nyújtott be egy javaslatot, amelyben azt indítványozta, hogy a vármegye forduljon felirattal a kormányhoz és a nemzetgyűléshez a kártalanítás ügyében. Papp arra hívta fel a figyelmet, hogy az idegen megszállás kárai nem egyformán érték az ország lakosságát, voltak települések, amelyek teljes egészében mentesültek ettől, miközben „*amikor a terhes adótörvényeket végrehajtják,*

gyakorlatával, és nem teszi átláthatóvá azt, akkor az azzal járhat, hogy „*Románia esetleg kimaradhat a szövetségesek soraiból*”. Ez nyilván azt jelentette volna, hogy a békekonferencián nem feltétlenül érvényesíthették volna azokat a területi követeléseket, melyeket a történelmi Magyarország rovására elérni kívántak, s amelyeket addigra már nekik ítélték. Ádám–Ormos, 2004: 84–86. A Békekonferencia a román kormánynak, 1919. szeptember 5.

akkor sem Makó város, sem pedig a Csanád vármegyei községek nem részesülnek semminemű kivételességben”, holott ez indokolt lenne. Papp javaslata arra irányult, hogy az idegen megszállás során (és a tanácsköztársaság idején) kárt szenvedett települések, illetve magánszemélyek adókedvezményben, vagy adóvisszatérítésben részesüljenek.⁶⁵⁰ Habár a javaslat helyben általános egyetértéssel találkozott, ilyen felterjesztés mégsem született, sőt a vármegyei törvényhatóság érdemi tárgyalás alá sem vette az indítványt. Ennek az volt az oka, hogy – érezvén, milyen vihart kavarhatnak egy ilyen beadvánnyal – előzetesen tájékozódni kívántak a kormányzati állaspontról. Az onnan érkező visszajelzés azonban egyértelmű és elutasító volt: *„A Magyarországot megszálló idegen csapatok által okozott károk megtérítésének kérdésében a Pénzügyminiszter úr ismételten hangsúlyozta azt az álláspontot, mely szerint a kormány az ilyen természetű károkért az egyes károsultaknak kártérítést nem adhat, ilyen irányú törvényes kötelezettsége nincsen, s ily irányú kötelezettséget nem is szándékozik vállalni, miután a magyar államkincstár nincs abban a pénzügyi helyzetben, hogy kártérítést adhasson. A szóban forgó károkat illetőleg tehát Pénzügyminiszter úr arra az álláspontra helyezkedett, hogy azok háborús károknak tekintendők, amelyeket a mindenkori tulajdonos köteles viselni*” – írta Papp az indítványában.⁶⁵¹ Az apátfalviak tehát, akik közül nyilván sokan reménykedtek abban, hogy szenvedéseikért valamiféle állami kárpótlásban részesülnek majd, teljesen magukra maradtak a gondjaikkal.

Azt a szívós küzdelmet, amelyet a kifosztott község lakói a jövő évi termésért és megélhetésért folytattak, jól mutatja az a jelentés, amelyet S. Nagy István községi bíró és Lengyel János helyettesítő jegyző 1919. december 5-én terjesztett fel Urbanics Kálmán főszolgabíróhoz. Érdeemes ebből hosszabban is idézni, hogy érthetővé és értelmezhetővé

⁶⁵⁰ MNL CSML ML, IV.408.b. 9505/1923. Papp József indítványa, 1922. június 6.

⁶⁵¹ Uo. Az ún. tanácsköztársaság és a román megszállás által okozott károk megtérítése és adóterhek könnyítése, 1923. május 24.

váljon az apátfalviak akkori helyzete és mozgástere: „*az őszi gazdasági munkák végzése, különösen a búzavetés most is folyamatban van, a lakosság dicséretre méltó szorgalommal és kitartással igyekszik a gazdasági eszköz és vonóállat hiánya következtében előállott nehézségeket leküzdeni, ami jórészt sikerült is. A vetési munkák a körülményekhez képest eléggé előre vannak haladva, a bevetett terület azonban az elmúlt ősszel bevetettnél jelentékenyen kevesebb, úgy hogy az eddigi vetésterület 1840 katasztrális holdra tehető; a területcsökkenés oka a vonóállat megfogyatkozásán kívül a vetőmag hiányában is keresendő, mivel ezt a lakosság többféle okból nem volt képes a szükséges mennyiségben beszerezni.*”⁶⁵²

Ha a jelentés eufemisztikusabban fogalmazott külső rétegét lehántjuk, jól láthatóvá válik, hogy a gazdasági eszközök és az ígás állatállomány rekvirálások miatti drasztikus megfogyatkozása miatt az apátfalviak a korábbi évekhez képest csak jóval kisebb területet, a durván 9028 kat. holdnyi teljes községi szántóterület alig több mint egyötödét tudták művelés alá vonni. A helyzetüket tovább nehezítette a vetőmaghiány, melynek oka szintén a rekvirálásokra vezethető vissza. Elsőként arra, hogy a románok nem engedték megtartani a következő évi vetőmag egy részét, illetve a helyiek közül is többen kénytelenek voltak felélni azt, másodszor pedig arra, hogy értékesítési bevételek híján nem voltak olyan helyi források, amelyek fedezetet nyújtottak volna a hiányzó vetőmagnak máshonnan, vásárlás útján való beszerzésére. Mindezek együttesen vezettek a termőterület csökkenéséhez, s ezzel a jövő évi megélhetést biztosító terménymennyiség szűküléséhez.

Az akkori helyzetet a községi elöljárókhöz hasonlóan látta Urbanics Kálmán főszolgabíró is, aki a Központi járás román megszállás okozta kárait összefoglaló, de Apátfalvára is érvényes 1920. április 16-i jelentésében a következőket rögzítette: „A [mezőgazdasági] *munkák*

⁶⁵² MNL CSML ML, IV.463.b. 2909/1919. S. Nagy István bíró és Lengyel János h. jegyző jelentése, 1919. december 5.

elvégeztetése céljából a lakosság kénytelen volt növendék jószágot igába hajtani, így ezek elcsenevészednek. A járműveket legnagyobbbrészt állandóan szükség nélkül használták és szándékosan rongálták [a románok]. A jobb minőségű vetőmag gabonát elvették, s így silányabb vetőmag használtatott, mi a jövő termést károsan befolyásolja. Minden kalászosból jelentékenyen kevesebb a bevetett terület, mint más éveken szokott lenni. A trágyázások elmaradtak, mert a folytonos ígás és kézi munkák miatt azt elvégezni nem lehetett, a munkák sietve, felületesebben végeztettek el, s így alacsonyabb termés remélhető.”⁶⁵³

Az Urbanics jelentését megalapozó adatgyűjtés szerint Apátfalván 3500 kataszteri holdat vetettek be búzával 1918 őszén és 1919 tavaszán, és ezen – 5 mázsás átlaggal számolva – 17 500 mázsa termett, melyből 7000 mázsát (40%) vittek el a románok, s ami megmaradt, az már nem elégítette ki teljesen a helyi igényeket. A jelentés szöveges része szerint *„A községi ellátatlanok eddig más községből vásároltak és a vámgabonát használták fel szükségletük fedezésére. Ha a gabona zár alá nem lett volna helyezve, akkor Magyarországon a községnél levő feleslegből kielégítést nyerhettek volna.”*⁶⁵⁴ Az idézett kimutatás kapcsán érdemes megemlíteni a takarmánynövényeket ért kárt is: árpat 500 holdon termesztettek, s ezen 6 mázsás átlaggal számolva 3000 mázsa termett, melyből 700 mázsát rekviráltak a románok, ez a termés nagyjából negyede volt. Zabból 250 holdat vetettek, 6 mázsás átlaggal számolva ebből 1500 mázsa termett, melynek 13%-át (200 mázsát) vitték el a románok. Kukoricát 3000 holdon vetettek, itt 10 mázsás termésátlaggal számolva 30 ezer mázsa termés lett, ennek 10%-a, 3000 mázsa esett áldozatául a románok rekvirálásának. Mindez azt jelentette, hogy a községnek gyakorlatilag semmiből nem maradt termésfeleslege, melyet értékesíteni tudtak volna, csupán kukoricából volt 500 mázsa

⁶⁵³ MNL CSML ML, IV.408.b. 958/1920. A Központi járás jelentése a román megszállás káraitól, 1920. április 16.

⁶⁵⁴ Uo. Kimutatás a Központi járás főszolgabírója 790/1920. sz. rendeletére, 1920. április 14. Magyarországon a románok, tekintettel a helyi román anyanyelvű lakosság nagy számára, közel sem rekviráltak annyit, mint az egyébként is büntetett Apátfalván.

(a termés bő másfél százaléka), amit feleslegként tudtak kezelni.⁶⁵⁵ Azért, hogy 1920 tavaszán a község meg tudjon felelni a Gabonagyűjtés Országos Kormánybiztossága által elrendelt gabonagyűjtési akció előírásának, amely szerint a közellátás biztosítása és folyamatossága érdekében közcélra rendelkezésre kell bocsátani a felesleges gabonakészleteket, az apátfalviak, noha maguknak is hiányuk volt, a közel 500 mázsa kukorica mellett 64 mázsa búzát ajánlottak fel „feleslegként”.⁶⁵⁶

Az Apátfalvát megszálló román csapatatok „*bivatalos és önkényes*” rekvirálása miatt az élelmiszerellátásban beállott hiányosságokat jól mutatta az ellátatlan lakosság számának ugrásszerű megnövekedése 1920-ban. S. Nagy István községi bíró és Lengyel János helyettesítő jegyző ezért 1920. április 15-én levélben volt kénytelen Urbanics Kálmán főszolgabíróhoz fordulni, hogy engedélyezze az apátfalviak számára a malomban zárolt vámgabonához való hozzáférést, ellenkező esetben kenyérhiány lesz a községben. Egy kiegészítő jelentésből az is kiderül, hogy a községben 1632 15 év alatti és 2089 15 év feletti lakost kellett az előjáróságnak az ellátatlanok közé sorolnia, s gondoskodnia az élelmezésükről.⁶⁵⁷ A számok akkor lesznek értelmezhetők, ha egybevetjük a település akkori népességi adataival. Az 1920. évi népszámlálás szerint Apátfalvának 5741 állandó lakosa volt (nagyjából száz fővel több, mint 1910-ben), közülük 1761-en voltak 15 év alattiak és 3980-an 15 év felettiak.⁶⁵⁸ Ez azt jelenti, hogy a 15 év alatti apátfalviak 92,7 százaléka, míg a 15 év felettiak 52,5 százaléka, összességében a teljes lakosság mintegy kétharmada szorult részben vagy egészben közélélmezésre. Az ő ellátásukat végül is nem a vámgabona feloldásával biztosították, hanem a magyar kir. közélélmezési miniszter által

⁶⁵⁵ Uo.

⁶⁵⁶ Uo. Veréb Tamás jegyző jelentése, 1920. április 15.

⁶⁵⁷ MNL CSML ML, IV.463.b. 1004/1920. A községi előjárók jelentése, 1920. április 15. és április 20.

⁶⁵⁸ *Az 1920. évi népszámlálás*, 1923: 130.

a vármegye számára nyújtott lisztkontingens terhére, melynek szétosztása az alispán feladatkörébe tartozott.⁶⁵⁹ Noha a községbeli ellátatlanok száma 1920. július végére 2035 főre csökkent,⁶⁶⁰ ez még mindig azt jelentette, hogy a lakosság több mint egyharmada közellátásra szorult. A helyzet valamelyest csak az év végére konszolidálódott, de egy ekkori összeírás szerint még mindig 363 15 éven aluli és 818 15 éven felüli apátfalvit, tehát 1181 főt kellett a községi előjárásnak az ellátatlanok közé sorolnia.⁶⁶¹

Fejezetünk összegzéseként megállapíthatjuk, hogy a román csapatok, amelyek az antant hatalmak felügyelete alatt – úgymond – a bolsevik veszély elhárítása céljából törtek be Magyarországra, s szállták meg a fél országot, valójában mindezt csak ürügyként, vagy inkább másodlagos célként tették. A valós cél ugyanis az ország javainak megszerzése, a mozdítható eszköz-, nyersanyag- és élelmiszerkészletek elhurcolása, és – Szomjas Gusztáv Hajdú vármegyei kormánybiztos, majd nemzetgyűlési képviselő kifejezését átvéve – a „*rettenetes rablás*” volt, melynek áldozataul elsősorban a Tiszától keletre eső országrészek, ezen belül is a Tisza-Maros-szögi csanádi részek estek, s mindennek az egyik legnagyobb kárvallottja éppen Apátfalva volt. Habár az Apátfalván végrehajtott rekvirálások beleillettek a románok megszállási stratégiájába, aligha tévedünk nagyot, ha kijelentjük, hogy a községnek az átlagos rekvirálási terheket messze meghaladó kifosztása a június 23-i lázadás egyenes következménye volt. Ez egyébként valóban így is volt, a románok azokat a településeket, ahol bármilyen vélt vagy valós ellenállással találkoztak, az átlagos terheknél súlyosabb retorzióval, kivégzésekkel, szabadrablással, hadisarccal, gyakoribb rekvirálással és fizikai

⁶⁵⁹ MNL CSML ML, IV.463.b. 1004/1920. Urbanics Kálmán főszolgabíró válaszelevele, 1920. április 20.

⁶⁶⁰ MNL CSML ML, IV.463.b. 3135/1920. Jelentés az ellátatlanok számáról, 1920. július 29.

⁶⁶¹ MNL CSML ML, IV.463.b. 238/1921. Az apátfalvi ellátatlanok névjegyzéke, dátum nélkül (1920. december)

atrocitásokkal, sőt, mint a Szabolcs megyei Vencsellő példája mutatja, akár földig rombolással büntették.⁶⁶²

Mindazonáltal érdemes pontosan is idézni a Szomjas-féle kifejezés forrásául szolgáló 1925. január 25-i nemzetgyűlési felszólalást, mert szabatosan adja vissza az akkori helyzet lényegét. Szomjas szerint „*Az oláh megszállás nem annyira a rend helyreállítására irányult, mint inkább azért jöttek be az oláhok, hogy bennünket katonailag és gazdaságilag teljesen tönkretessenek. Ennek az oláh megszállásnak lett következménye, hogy különösen a nagyobb birtokok, ezek közül is különösen pedig a tiszántúli birtokosok maradtak teljesen kifosztva és kipusztítva és még ma is ennek a rettenetes rablásnak a nyomait viseli magán majdnem minden egyes birtok.*”⁶⁶³ Tegyük ehhez rögtön hozzá, hogy a megszállás kárvallottjai között – a nagyobb birtokosok mellett – igen nagy számban ott voltak a kisebb birtokosok is, mint az apátfalviak, akik még évek múlva is szenvedték az elrabolt gazdasági eszközök és állatállomány hiányát, illetve pótlásuk terheit.

AZ ELHURCOLTAK KÁLVÁRIÁJA

Kihallgatások a megtorlás napjaiban

A lázadást követő tisztogatás első szakaszának, melynek első óráiban számos apátfalvit meggyilkoltak a községbe behatoló, illetve a tanyák között lázadók után kutató és bizonyára ártatlanokat is lemészároló román katonák, a Makón állomásozó román egység parancsnoka, Rambela őrnagy vetett véget. Ő a nagyszebeni román katonai főparancsnokságtól kapott parancsnak eleget téve utasítást adott a község férfilakosságának

⁶⁶² Mikecz, 1920: 44. Lásd még: A románok erőszakoskodása a Tiszántúl. *Friss Újság*, 1920. március 9., 1.; Breit, 1925: 179.; Perczel, 2018b: 185., 205–207.; Perczel, 2018d.; Perczel, 2018e.

⁶⁶³ Idézi Kerepeszki, 2019: 74.

összeterelésére és őrizetbe vételére. Amennyiben a halotti anyakönyvek adatai e tekintetben valamennyire is megbízhatók és a halál beállta egybeesett a halálos sebesülés valós időpontjával, akkor kijelenthető, hogy ebbéli parancsa csak felemásan teljesült: az öldöklés és a férfiak összeszedése párhuzamosan folyt, azaz a fogolygyűjtés tisztogatással és fosztogatással párosult. A foglyokat brutális bántalmazások közepette, egymáshoz kötözve, 10-15 fős csoportokban részben a községházához, részben a vasútállomáshoz terelték, előbbi helyen az istállóba, utóbbinál a váróterembe zárták őket, de Szigeti János visszaemlékezése szerint az iskolaépületek is megteltek lefogott apátfalviakkal.⁶⁶⁴ Az Erdélyi Katonai Parancsnokság műveleti naplójában közölt adat szerint „*több mint 200*” letartóztatást hajtottak végre a román katonák, mivel „*a tettesek többsége átkelt a Maroson a szerb hadsereg által megszállt területre*”, ám ennek ellenére feltételezhető, hogy a letartóztatottak száma ennél jóval magasabb volt.⁶⁶⁵ Az viszont tagadhatatlan, hogy sokaknak sikerült átmenekülniük a Maros-hídon át szerb területre. Utóbb a románok tettek is lépéseket a bánáti szerb parancsnokság felé, hogy a szerb területre menekült lázadókat visszatoloncoltassák, de ebben az ottani hatóságok nem tanúsítottak együttműködési készséget.⁶⁶⁶ A Békéscsabára hurcolt apátfalviaktól információt szerző Pápai Gyula a foglyok kérésére a Hadügyminisztériumba elküldött 1920. január 21-i jelentésében ugyan arról írt, hogy a szerb területre menekült apátfalviakat az ottani szerb parancsnok felszólította, „*hogy kik nem bűnösök és a harcot nem proponálták, menjenek át [ti. vissza Apátfalvára – M. A.], ő felel értök, hogy bűnböhdésük nem lesz, mire a szerb kapitány vezetésével visszament egy részük a faluba*”,⁶⁶⁷ az

⁶⁶⁴ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.; MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla községi jegyző hivatalos jelentése, 1921. augusztus 3.; JAM NA, 134-90. Szigeti János visszaemlékezése, 1938.

⁶⁶⁵ Ciubotă–Nicolescu–Țucă, 1998: 261.

⁶⁶⁶ Uo. 263.

⁶⁶⁷ HL, I.31. Eln. A. oszt. 40226/1920. Pápai Gyula beadványa, 1920. január 31.

azonban biztosra vehető, hogy ez nem volt általános, és nem is lett volna életszerű. Ezt támasztja alá az Erdélyi Katonai Parancsnokság műveleti naplójának 1919. június 26-i bejegyzése is,⁶⁶⁸ mely szerint mindössze 39 nő és 43 gyermek tért haza akkor Apátfalvára azok közül, akik a Maros túlsópartján találtak menedéket.

A tömeges őrizetbevételnek kettős funkciója volt: egyrészt ezáltal akarták megakadályozni, hogy a lázadásnak esetlegesen további utánpótlása legyen, másrészt az őrizetbe vettekől kívánták megtudni, hogy kik voltak a zendülés értelmi szerzői és résztvevői. A fogolygyűjtés oly alapos volt, hogy a férfiak közül, akiknek nem sikerült elmenekülniük vagy biztonságos helyen elbújniuk, gyakorlatilag senki sem maradt szabadlábon. Mivel a foglyok összegyűjtése szabadrablással párosult, a parancs végrehajtásának alaposságában a román katonák is érdekelték voltak, s valóban minden zugot átkutattak, ahol értékeket – és megbújt férfiakat – találhattak.

Az őrizetbevétel brutalitását szinte minden megmaradt forrás megemlíti. Álljon itt példaként az egyik elszenvedő, Szigeti János visszaemlékezése: *„Ahun én elbújtam, az a ház közel volt a temetőhöz. Egyszer csak kinyílt a kapu, hallom, hogy jönnek a románok. Én mindig olyan őszinte voltam, [és] olyan gyáva, kimentem elébük, nehogy elbújva találjanak. Akkor oszt hozzáfogtak pofozni, fejbe verni, puskatussal kilöktek az utcára és hajtottak a vasútállomás felé. Éppen előttem likték ki az utcára Medve Sándort, [aki] térgyre [sic!] esett, akkor a román ráfogta a puskáját, de csak a fülét lőtte keresztül. Az országút tetején tízenöt-húsz ló állt. Négy román katona vigyázott rájuk, azok odakiáltottak. Erre engem odabajtottak, azok ott kantárszárral, nádpálcával vertek, az állomásig mindig lökdöstek, rugdostak. Ott kétszer pofon vágta, egy a fejemet hajamnál fogva a lába közé szorította, és úgy verte az ülepemet. Azután belöktek a váróterembe. Összeszedtek minden férfit. Tele lettek az iskolák, a várótermek,*

⁶⁶⁸ Ciubotă–Nicolescu–Tucă, 1998: 263.

*a községháza istállója. Azt az éjszakát átélni! Hétfőtől péntekig aztán mindenki ott volt. Kedden kezdték a vizsgálatot.*⁶⁶⁹

Nem járt jobban a község plébánosa, Benó József sem, akit puskatussal hajtották a vasútállomás felé, miközben ököllel az arcába vertek és szíjjal ütlegettek.⁶⁷⁰ Hasonlóan bántak a többiekkel is. A verések a vasútállomáson és a többi helyszínen is folytak, és valószínűleg itt motozás címén a többséget ki is fosztották. Az egyik átélő, Tari Mihály kisbíró arról emlékezett meg az apátfalvi vérengzésben központi szerepet játszó román granicsár őrmesterrel azonosított Fazekas Imre kecskeméti hivatásos tiszthelyettes elleni 1936-os nyomozás során tett tanúvallomásában, hogy a községházához tartozó istállóban vagy háromszáz apátfalvi tereltek össze, ahol a román katonák *„ütötték verték az embereket annyira, hogy azt rossz volt nézni. Valósággal kínzás volt, amit csináltak.*”⁶⁷¹

Az apátfalvi férfiak begyűjtését követően vették kezdetüket a kihallgatások. Szigeti szerint a kihallgatási procedúra másnap, kedden indult meg, Benó plébános szerint azonban már hétfő délután kikérdeztek egyes embereket, tömegesen azonban aznap éjfélről kezdődtek meg a vallatások a községházán. Ugyancsak ő említette meg azt is, hogy a kihallgatásokat nem a katonák, hanem *„három civil vizsgálóbíró (detektív) végezte.*” Szigeti visszaemlékezéséből arra következtethetünk, hogy ezek a kihallgatók románok voltak, akik tolmács útján érintkeztek a foglyokkal.⁶⁷² A három vizsgálóbíró egyikének nevét is ismerjük, Vulpe-nek hívták, aki egyébként Benó József plébános emlékezése szerint vele

⁶⁶⁹ JAM NA, 134-90. Szigeti János visszaemlékezése, 1938.

⁶⁷⁰ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.

⁶⁷¹ HL, IV.74. 1937/126. Tari Mihály tanúvallomása, 1936. október 23.

⁶⁷² JAM NA, 134-90. Szigeti János visszaemlékezése, 1938.

jóindulatúan viselkedett.⁶⁷³ A vallatások a Benó-féle összefoglaló szerint az első alkalommal „*elég simán*” folytak le, s éjjel negyed háromig tartottak. A másnap reggeli kihallgatásokat azonban már „*a legnagyobb barbársággal hajtották végre. Becsületben megőszült öreg embereket hallatlan módon pofozták, puskatussal, bottal, korbáccsal ütötték-verték, és mindenáron olyan dolgokat akartak megtudni, melyekről az illetők semmit sem tudtak.*”⁶⁷⁴

A vallatásokat a községháza helyiségeiben végezték a románok. Tari Mihály községi hivatalszolga, az események egyik közeli szemtanúja erre a következőképpen emlékezett: „*Én voltak az oláhok jövetelének idején [azaz 1919. június 23-án – M. A.] egyedül a községházán. Nagy felfordulás volt itt. [Az] Iratokat szétszórták, trágyára [azaz a trágyadombra – M. A.] hordták, a jegyzői irodából minden iratot ki kellett dobni, itt kihallgatások folytak, s a szobát pompára kellett berendezni.*”⁶⁷⁵ A kihallgatások több napon át tartottak. A cél nyilvánvalóan a felbujtók, a hangadók és a kezdeményezők, illetve a fegyveres lázadók beazonosítás volt. Ezek kiderítése érdekében nemcsak férfiakat, hanem asszonyokat is őrizetbe vettek, és veréssel, kínzással párosuló kihallgatási procedúrának vetették alá. Ekkor esett meg az általunk már idézett eset Pintér Andrásnéval, akit a bujtogatónak tartott és szökésben lévő férje megtalálása miatt vertek majdnem halálra a kihallgatói. A helyi emlékezetben még ma is él az a kép, hogy a megkínzott Pintérnét egy lovaskocsi után kötötték, és úgy vonszolták végig az utcán.⁶⁷⁶ Ekkor történhetett, egészen pontosan június 26-án Szabó Nyíri Péterné Simon Mária megkínzása és öngyilkossága, vagy öngyilkosságnak álcázott meggyilkolása is, melynek körülményeit már az

⁶⁷³ MNL CSML ML, IV.460.a. XI. 235/1924. Fráterné Fendler Irén tanítónő fegyelmi ügye. Fegyelmi vizsgálati jegyzőkönyv, 1921. április 21. Benó József tanúvallomása

⁶⁷⁴ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.

⁶⁷⁵ MNL CSML ML, IV.408.b. 2167/1923. Az apátfalvi iratok megsemmisülésével kapcsolatos jegyzőkönyv, 1923. február 17.

⁶⁷⁶ Vargáné Nagyfalusi Ilona közlése. Adatközlője a 86 éves Varga Józsefné Antal Ilona Apátfalva, Rákóczi u. 52. szám alatti lakos.

áldozatokról szóló fejezetben részletesen ismertettük.⁶⁷⁷ Trauma persze más nőket is ért a megszállás idején. Ilyen lehetett az 1919-ben 12 éves Vígh Rozália, aki a korabeli laptudósítások szerint 1934 áprilisában azért követett el öngyilkosságot, mert „*a tizenöt évvel ezelőtt az Apátfalvát megszálló román katonák kegyetlenül megkínózták és a szerencsétlen asszonyt azóta állandóan rémképek üldözték*”, s ezt már nem tudta tovább elviselni.⁶⁷⁸

Számos adat van arról, hogy a megszállás idején a románok milyen válogatott kegyetlenkedések közepette hallgatták ki az őrizetbe vett magyarokat. Maurice Fouchet francia főbiztos a románellenes összeesküvéssel megvádolt és bíróság elé állított temesvári magyarok (ifj. Niamessny Mihály és társai) elleni eljárás kapcsán például 1920. május 6-án azt volt kénytelen jelenteni párizsi feletteseinek, hogy „*a vádlottakat arra kényszerítették, hogy forró [áttüzesített] kályhára üljenek, szöges [szögekkel kivert] deszkán [padlón] mezítláb sétáltatták és ostorral verték őket.*”⁶⁷⁹ Apátfalván ilyen esetről nincs információnk, talán azért, mert az itteni vallatások nyárra estek, ezért a kályhák nem voltak felforrósítva, s meglehet, időközben a szögeket is elvitték már a községből. De alkalmaztak ehelyett más módszereket. Az itteni kihallgatások brutalitását Nagy D. Mihály esetével illusztráljuk, aki részletesen beszámolt a vele történetekről, és akit egy életre nyomorékká tett az akkor elszenvedett bántalmazás. A vérengzésben való közreműködésért

⁶⁷⁷ MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla községi jegyző hivatalos jelentése, 1921. augusztus 3.

⁶⁷⁸ A megszállás rémképei öngyilkosságba kergették. *Függetlenség*, 1934. április 15., 10.; Öngyilkosság Apátfalván. *Délmagyarország*, 1934. április 14., 6.; MNL CSML SZL, XXXIII.1. 865. kötet. Apátfalva 1934, halotti anyakönyvi másodpéldány.

⁶⁷⁹ Idézi Borsi-Kálmán, 2006: 107–108. A szögletes zárójelben szereplő értelmező megjegyzések a szerzőtől származnak. Borsi-Kálmán adataiból az derül ki, hogy a temesvári kihallgatásokat nemcsak a románok, hanem az időközben a megváltozott időkhöz rugalmasan alkalmazkodó és a szolgálataikat a románoknak felajánló „*régi szakemberek*”, azaz kollaboráns magyarok végezték, akik minden áron meg akartak felelni az új hatalom elvárásainak és az elvárt módszereknek, sőt gyakran – mint a fenti esetben is, ha igaz volt, amit a jelentés állított – túl akarták azt teljesíteni. Lásd. Uo. 89–93.

felelősségre vont Fazekas Imre elleni büntetőeljárás vizsgálati szakaszában az alábbiak szerint adta elő a maga történetét: „Az ellenállást követő kivizsgálások során én is jelentkeztem a községházánál [a] kihallgatásokat fogantató román kapitánynál. Kedden délután jelentkeztem és szerdán délután engedtek bázá. Szombaton ismét felhívtak. Szombaton két román katona vezetett elő, s ekkor a román őrmester [a Fazekas Imrével azonosított személy – M. A.] kérdezte a két román katonától, hogy ki vagyok én. A két román katona azt felelte, hogy én kommunista vagyok s két halottat csináltam, mire a román őrmester úgy megütött, hogy az asztal sarkának esve a földre zuhantam. Később bevitték egy másik szobába, illetve mielőtt ide bevitték volna, a román őrmester ütése következtében földön fekvő helyzetemben úgy a román őrmester, mint a román katonák a kezemen táncoltak, úgy hogy a bőr és a hús teljesen lement a kezemről. Ezután történt, hogy bevitték a másik szobába, ahol úgy a román őrmester, mint a többiek ütlegettek. Én már nem bírtam a sok ütlegetést és ezért a becsukott külső ablakon át kingrottam az utcára. Amint meglátta ezt a községháza ajtajában álló román őr, belém lőtt, s a lövedék szétroncsolta [a] jobb felső combomat. Földön fekvő helyzetemben az utánam jövő román őrmester sebesült állapotomban rugdosott mindaddig, amíg egy odaérkező román őrnagy véget nem vetett a bántalmazásnak. Ennek következtében jobb lábamat teljesen elvesztettem, s a békésceabai kórházban majdnem tőből levágták [a] jobb lábamat. Levágott fél lábam nélkül mégis elvittek túszként a románok, s előbb Gyulafehérváron, majd Krajovában [Craiova – M. A] 20 évi kényszermunkára ítélték. Különböző helyeken ezen büntetéséből 5 nap híjával 5 évet töltöttem ki.”⁶⁸⁰

Nagy D. Mihály bántalmazásának brutalitása, amely végső soron lába elvesztéséhez vezetett, tagadhatatlanul következménye volt annak, hogy személyét két felkoncolt román katona halálával is összefüggésbe hozták. A vád minden bizonnyal megalapozott volt vele szemben, a később kiszabott hosszú börtönbüntetése, és az a tény, hogy az

⁶⁸⁰ HL, IV.74. 1937/126. Nagy D. Mihály tanúvallomása, 1936. október 22.

elhurcoltak közül az utolsók között engedték haza, alátámasztja ezt. Ezzel együtt Nagy D. Mihály esete nem volt egyedinek tekinthető. Számos más vallomás tanúskodik arról, hogy a többi őrizettest is kegyetlenül ütlegették. Az akkor 27 éves Széles Jánost például, akinek korántsem volt olyan bűne, amivel mindezt „kiérdemelte” volna, hiszen nem vett részt a lázadásban és a vizsgálatok után a községből elhurcolt 86 személy közé sem sorolták be, kardlappal és meszes léccel verték, majd puskatussal úgy nyakszirten vágták, hogy elveszítette az eszméletét.⁶⁸¹

A kínzásnak számos további módját alkalmazták a románok. Az állandó verés mellett az összezsúfolva fogvatartottaknak semmiféle higiéniai lehetőséget nem biztosítottak, és miként azt Szigeti János emlékezéséből tudjuk, az első két nap enni sem adtak nekik, s csak június 25-én, szerdán engedték meg a hozzátartozóknak, hogy ételt vigyenek számukra.⁶⁸² Az éheztetés és bizonytalanságban tartás mellett nyilvánvalóan depresszív hatása lehetett annak is, amikor az egyik foglyot, a 25 éves Varga (Kakas) Mátyást a többi fogoly szeme láttára lőtték agyon a románok a községházánál, a holttestét pedig napokon át a helyszínen hagyták.⁶⁸³

Az előzetes kihallgatások Benó plébános összefoglalója szerint egészen július 5-ig elhúzódtak. Ez idő alatt naponta 40–50 főt vallattak, és folyamatosak voltak a verések, ha az őrizeteseik nem a kihallgatók szája íze szerinti vallomásokat tettek. A foglyok száma azonban ez idő alatt folyamatosan csökkent. A még június 23-án és 24-én letartóztatott férfiak és asszonyok jelentős részét június 27-én szabadlábra helyezték, ők hazamehettek. Másnap, június 28-án 28 őrizettest, akiket felelősnek tartottak a lázadás bekövetkeztéért, köztük Lukács Béla jegyzőt, Sóki

⁶⁸¹ Uo. 1937/126. Széles János tanúvallomása, 1936. szeptember 25.; Uo. Borbély András tanúvallomása, 1936. szeptember 25.

⁶⁸² JAM NA, 134-90. Szigeti János visszaemlékezése, 1938

⁶⁸³ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.

Mihály bírót és Tóth B. Mihály törvénybíró, akiknek bűne talán az lehetett, hogy nem akadályozták meg vagy nem jelezték időben a lázadást, valamint „*több tekintélyes gazdát*” Békéscsabára szállították, ahol a térséget megszálló hadosztály katonai bírósága állomásozott. „*Apátfalván a rend helyreállt*” – jegyezték be e napon az Erdélyi Katonai Parancsnokság műveleti naplójába.⁶⁸⁴ Noha az addig őrizetben tartott foglyok többségét, akiket nem hurcoltak el, valóban hazaengedték, a vizsgálat Apátfalván ennek ellenére tovább folytatódott. Ennek lett a következménye, hogy a következő szombaton, július 5-én még további 54 embert hurcoltak el Békéscsabára, később még 4 főt, így július végén már 86 apátfalvi várta Békéscsabán, hogy döntést hozzanak az ügyükben.⁶⁸⁵

Itt mindenképpen fel kell figyelnünk a Benó-féle beszámoló azon megállapítására, hogy az első szállítmánnyal elhurcolt apátfalviak között a község vezetői és tekintélyes gazdái is ott voltak, akikről aligha tételezhető fel, hogy szervezői, részesei vagy aktív közreműködői lettek volna a lázadásnak. Az előkészületeket személyesen átélő és az akkor történeteket közvetlen közről látó Szigeti János sem tett semmiféle erre vonatkozó utalást, pedig emlékezése részletessége és alapossága folytán aligha tételezhetjük fel, hogy ha lett volna ilyesmiről tudomása, azt ne közölte, illetve tudatosan elhallgatta volna. Emiatt úgy véljük, nem áll távol a valóságtól, ha a település vezetői és módos polgárai elhurcolása mögött egyfajta túszejtési manővert tételezünk fel, ami ebben az időben egyébként is bevett gyakorlatnak számított.⁶⁸⁶ Ennek célja elsődlegesen a helyben maradó lakosság fenyegetése, illetve a fenyegetettségi állapot fenntartása volt, de nem zárjuk ki, hogy már ekkor megfogalmazódott egy

⁶⁸⁴ Ciubotă–Nicolescu–Tucă, 1998: 264.

⁶⁸⁵ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.

⁶⁸⁶ Elég itt, ha a tanácsköztársaság túszejtési gyakorlatára gondolunk, melynek részletes feldolgozását lásd B. Müller, 2018. Lásd még: Bödők: 2018: 137–158.; Bödők, 2014a.

másik szempont is, amely utóbb be is igazolódott: a zsarolási, váltságdíjszedési motiváció, azaz az anyagi haszonszerzés szándéka.

Azt, hogy a románok bevett gyakorlatként alkalmazták a túszejtést, egy későbbi forrás is megerősíti, amely pontosan és szemléletesen vázolja azt a gyakorlatot, amit az ellenük lázadókkal szemben követtek. Nicolae Ţuhaş ezredes, az 54. gyalogos dandár, egyúttal ekkor az orosházi védelmi szakasz parancsnoka 1920. február 10-én egy hirdetményt tett közzé a napilapokban, amelyben – egyebek mellett – az alábbiak olvashatók: „*Hasonlóképpen intézkedtem, hogy azon városok vagy falvak, amelyekben tömegesebb agitációt vennének észre, 24 órán belül gyalogsággal, gépfegyverekkel és tüzérséggel körülvésszenek. A legkisebb lázongásért vagy egy román katona testi bántalmazásáért az egész helyiséget [sic!] megrohamoztatom, és a helyiség [sic!] vezető embereit túszerű elvitetem.*”⁶⁸⁷ Ez a gyakorlat – leszámítva a tüzérség bevetését, mert erre itt nem volt szükség – egy az egyben az apátfalvi lázadás leverésének bő félévvel korábbi forgatókönyvét idézte, melynek utolsó stádiuma ott is a túszejtés, illetve a foglyok elhurcolása volt.

A második elhurcolt transzport részese volt Szigeti János is. Visszaemlékezése szerint ők az első 28 ember június 28-i elszállítását követően abban a hiszemben voltak, hogy mentesültek a további retorziók alól, hiszen hazaengedték őket. „*Azt gondoltam, megszűnt a baj – emlékezett az akkor történetekre 1938-ban –. Kihirdették, akinek a neve ki van írva, gyűjjön be. Egyszer csak ki volt írva a nevem. Tévedés volt, Szigeti József fia, Mihály volt, én meg Szigeti Mihály fia, János voltam. Én a sületlen bevallottam, mikor kérdezték, hogy vittem egy puskát.*”⁶⁸⁸ Szigetit, aki ugyan jelen volt a lázadás eseményein, de a fegyveres harcokban nem vett részt, végül is azért vitték el, mert – elmondása szerint – menekülés közben az egyik rokonánál talált puskát megpróbálta elrejtetni, de erre ideje sem volt, mert

⁶⁸⁷ Hirdetmény. *Makói Független Újság*, 1920. február 18., 2.

⁶⁸⁸ JAM NA, 134-90. Szigeti János visszaemlékezése, 1938.

állítására szerint egy fiatalember elvette tőle, s valószínűleg lőhetett vele a tüzet nyitó románokra. Noha maga Szigeti nem lőtt, az már elég volt őrizete meghosszabbításához és Békéscsabára hurcolásához, hogy ha rövid ideig is, de mégis csak a kezében tartott egy fegyvert.

Az elhurcoltak számával kapcsolatos ellentmondások

Az őrizetbe vett és elhurcolt apátfalviak számát tekintve kevesebb bizonytalansággal kell szembesülnünk, mint az öldöklés áldozatai kapcsán, de itt is érdemes egy kicsit elidőznünk, mert ez esetben is vannak következetlenségek és ellentmondások. Mint Benó plébános beszámolója kapcsán jeleztük, szerinte Békéscsabára 1919. június 23-át követően három alkalommal hurcoltak el apátfalviakat, először 28-at, azt követően 54-et, majd további 4-et, ami 86 főt tett ki.⁶⁸⁹ A 86 fős létszám olvasható a békéscsabai fogság idején a foglyokkal találkozó Pápai Gyula a hadügyminisztériumi felterjesztésében,⁶⁹⁰ ez található Lukács Béla községi jegyző jelentésében,⁶⁹¹ illetve név szerint abban a kimutatásban, amelyet feltételezhetően valamikor 1921 augusztusában állíthatott össze,⁶⁹² továbbá azon a közigazgatási tájékoztató lapon is, amelyet 1925-ben állított össze a község „közérdekű viszonyairól”.⁶⁹³ Lukács ugyanakkor 1936-ban már saját magával együtt 87 apátfalviról emlékezett meg, mint akiket fogságba vittek a románok.⁶⁹⁴ Ugyancsak 86 elhurcoltat említ

⁶⁸⁹ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.

⁶⁹⁰ HL, I.31. Eln. A. oszt. 40226/1920. Pápai Gyula beadványa, 1920. január 31.

⁶⁹¹ MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla községi jegyző hivatalos jelentése, 1921. augusztus 3.

⁶⁹² Uo. Kimutatás azon apátfalvi lakosokról, akik az 1919. június 23-iki románok elleni lázadásból kifolyólag a román katonai hatóság által elhurcoltattak, dátum nélkül.

⁶⁹³ MNL CSML ML, V.102.c. 617/1930. Közigazgatási tájékoztató lap Apátfalva község közérdekű viszonyairól, 1925.

⁶⁹⁴ HL, IV.74. 1937/126. Lukács Béla tanúvallomása, 1936. szeptember 18.

Szigeti János, aki szerint is 26 személyt vittek el először, majd 58 főt, s később további kettőt.⁶⁹⁵

Itt tehát már némi ellentmondást fedezhetünk fel Szigeti állítása és a Benó plébános által közölt adat között, melyet a rendelkezésünkre álló magyar források hiányában nem tudunk feloldani. Ugyanakkor mivel Szigeti hónapokon át együtt élt társaival, feltételezhetnénk, hogy az ő adata a pontosabb. Ezt azonban mégsem merjük teljes határozottsággal kijelenteni, mivel Szigeti a visszaemlékezése egy következő pontján már nem 86, hanem 88 fogvatartottról beszél. Hogy itt csak az emlékezet megbicsaklásáról, a visszaemlékezést lejegyző Bibó Irén egyetemi hallgató elírásáról vagy netán tudatosságról van szó, nem tudjuk ellenőrizni. Ugyanakkor érdekes az, hogy Koller István sem 86, hanem 87 elhurcoltról tud, szerinte szintén 28 főt vittek el először, majd később még további 59 főt.⁶⁹⁶ Ahhoz, hogy meg tudjuk válaszolni, pontosan 86 vagy 87 apátfalvit hurcoltak-e fogságba a románok, előbb tekintsük át alaposabban is azokat a kimutatásokat, melyek 1920-ban és 1921-ben e tárgyban készültek.

Három, közel egyidejű névsorunk van, amely az elhurcoltak nevére vonatkozó konkrét adatokat tartalmaz. E névsorok adatait az 5. táblázatban összegeztük. Időben az első adatsor Urbanics Kálmántól, a Központi járás főszolgabírójától származik, aki 1920. április 1-jén állította össze a román fogságban lévő apátfalviak listáját. Az *Apátfalva községben a román kőr. katonai requirálás alkalmával 1919. június 23-án elhurcolt egyének névjegyzéke* címet viselő kimutatásban 53 név szerepel, ami azonban nem az elhurcoltak teljes adatbázisát öleli fel, csupán azokét, akik a névsort alig két nappal a románok kivonulását követően nyilvánvalóan főjegyzői utasításra és hevenyészve összeállító községi elöljárók szerint

⁶⁹⁵ JAM NA, 134-90. Szigeti János visszaemlékezése, 1938.

⁶⁹⁶ Koller, 1929: 302.

még román őrizetben voltak.⁶⁹⁷ Éppen ebből eredhettek az ebben fellelhető pontatlanságok. Nyilván ezeket a hiányosságokat kívánták orvosolni a néhány nappal később Lengyel János akkori megbízott jegyző aláírásával – egyébként nyilvánvaló figyelmetlenségből téves évszámmal – összeállított *Névjegyzék azon egyénekről, akiket 1920.* [sic! valójában 1919.] *évi június hó 23-án történt zendülés alkalmával a románok elhurczoltak* című kimutatással,⁶⁹⁸ amely már mindazok nevét tartalmazta, akiket a románok elvittek ugyan, de időközben hazatértek, illetve azokat is, akik a névsor összeállításakor még román fogságban voltak.

Hasonló logika alapján állított össze bő egy évvel később, vélhetőleg 1921 augusztusában egy *Kimutatás azon apátfalvi lakosokról, akik az 1919. június 23-iki románok elleni lázadásból kifolyólag a román katonai hatóság által elhurcoltattak* című névjegyzéket Lukács Béla községi jegyző, nyilván azzal a szándékkal, hogy pontosítsa és egyértelműsítse a községből fogságba vetettek névsorát.⁶⁹⁹ Ez utóbbi két összeállítás azonban eltér egymástól, míg a Lukács-féle kimutatás a többi forrással megegyezően 86 elhurcolt apátfalvit tüntet fel, addig a Lengyel-féle lista 88 személyt sorol fel. A különbség okára nem tudunk egyértelmű magyarázatot adni. Ha összevetjük a két névsort, akkor megállapítható, hogy a Lengyel-féle jelentésben két név, Szigeti János és Takács János neve más-más helyen két alkalommal is szerepel. Meglehet, Lengyel helytálló adatot közölt, és valóban két Szigeti János és két Takács János volt az elhurcoltak között, amit alátámaszthat, hogy ezek a nevek gyakran előfordultak az apátfalviak között. Ám mégis valószínűbben tartjuk, hogy esetükben adminisztratív

⁶⁹⁷ MNL CSML ML, IV.401.b. 103/1920. Apátfalva községben a román kir. katonai requirálás alkalmával 1919. június 23-án elhurczolt egyének névjegyzéke, 1920. április 1.

⁶⁹⁸ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Névjegyzék azon egyénekről, akiket 1920. [sic!] évi június hó 23-án történt zendülés alkalmával a románok elhurczoltak, 1920. április 9.

⁶⁹⁹ MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921.

tévedés történt. E tekintetben perdöntőnek a későbbi Lukács-féle kimutatást tekintjük. Ő hónapokon át együtt élt a foglyokkal, tehát – ha utólag minden szabadulási részletkérdésre nem is emlékezett pontosan – azt egészen biztosan tudta, hogy személy szerint kik voltak az elhurcoltak. S mivel nála egy Szigeti János és egy Takács János szerepel, biztosra vehetjük, hogy Lengyel adatfelvétele e tekintetben hibás volt, amit egyébiránt a táblázat főntebb jelzett címadásbeli pontatlansága miatt sem tudunk kizárni.

Mindemellett a Lengyel- és a Lukács-féle névsor között még további két név tekintetében ugyancsak ellentmondással szembesülhetünk. A Lengyel-féle lista ugyanis az elhurcoltak között tüntette fel Nacsa András nevét, akit a Lukács-féle lista nem szerepeltetett, viszont az utóbbi kimutatásban úgy szerepel Fazekas János neve, hogy róla Lengyel János jegyzőnek 1920 áprilisában nem volt tudomása, s nem is szerepeltette névsorában. Erre az eltérésre nincs tényszerű magyarázatunk. Azt nem tételezzük fel, hogy a Lukács-féle lista tévesen tüntette volna fel Fazekas nevét, hiszen mint jeleztük, Lukács hónapokon keresztül együtt volt a foglyokkal. Ez esetben is pontosan tudhatta tehát, hogy Fazekas ott volt vele, szemben Lengyel Jánossal, aki menekültként foglalta el átmenetileg az apátfalvi jegyzői tisztet (korábban csanádalberti jegyző volt), s emiatt nem rendelkezett kellő helyismerettel sem. Fazekas személyére egyébként konkrét bizonyítékunk is van, egy a kolozsvári *Ellenzék* című napilapban 1922. június végén megjelent cikk, amely az akkor kiszabadult apátfalvi foglyok névsorát tette közzé, köztük Fazekas nevét is.⁷⁰⁰ Esetében tehát kétség nem férhet ahhoz, hogy valóban az elhurcoltak közé tartozott.

⁷⁰⁰ Szabadlára helyezték az apátfalvai összeesküvés elítélteit. *Ellenzék*, 1922. június 25., 5.

Ellenben Nacsa András nevének szerepeltetése a Lengyel-féle listában egészen bizonyosan félreértés következménye volt, és ez a téves szerepeltetés szintén visszavezethető Lengyel János megbízott községi jegyző felszínes helyismeretére. Mivel Nacsa neve sehol másutt nem szerepel, teljességgel kizárjuk, hogy az 1919. júniusi lázadás miatt elhurcoltak közé tartozott. De akkor hogyan és miért került Lengyelnél mégis az román fogságból hazajutottak listájára? Erre bizonyítékunk nincs, csupán feltételezésünk van. Azt vélelmezzük ugyanis, hogy Nacsa valóban volt, illetve lehetett román fogságban – ezért kerülhetett fel a Lengyel-féle listára –, de maga nem az apátfalvi vérengzés után elhurcoltak közé tartozott, s nem közülük tért onnan vissza valamikor 1919 vége felé, amikor a letartóztatottak első csoportját hazaengedték, hanem egy a világháborús hadműveletekkel összefüggő és már régebb óta tartó román hadifogságból érkezhett haza akkortájt, amikor a Békéscsabáról elengedett foglyok. Véleményünk szerint – már ha nem teljes tévedésről van szó személyével összefüggésben –, akkor ez az egyetlen ésszerű magyarázat arra, ami feloldhatja azt az ellentmondást, hogy miért szerepelhetett Lengyelnél, miközben Lukácsnál nem. Utóbbi nyilván pontosan tudta, hogy Nacsa nem volt velük, miközben Lengyel csak azt tudhatta, hogy román fogságban volt, de az vélhetőleg nem tudatosodott benne, hogy ez a román fogság nem volt azonos az elhurcolt apátfalviak román fogva tartásával. Mindez azonban, mint jeleztük, csupán következtetés, egy lehetséges magyarázat arra, hogy miért szerepelhetett Nacsa András neve a három közül mindössze egyetlen kimutatásban. A tényen mindez mit sem változtat, azt ugyanis újfent határozottan kijelenthetjük, hogy Nacsa nem tartozott az 1919. júniusi lázadás után letartóztatott és elhurcolt apátfalviak sorába.

A foglyok számának meghatározásához képest sokkal nehezebb dolgunk van, amikor csupán az 5. táblázatban közölt adatsorok alapján

abban próbálunk eligazodni, hogy az elhurcoltak közül ki mennyi ideig volt fogságban, illetve mikor szabadult onnan. Szigeti Jánostól tudjuk, aki egyike volt románok által elvitt foglyoknak, hogy az első csoportot, összesen 31 embert 1919. november 26-án engedték szabadon. Ők tehát mind az Urbanics-féle kimutatás, mind pedig a Lengyel-féle névsor keletkezésének időpontjában már bizonyosan Apátfalván voltak. Ezzel együtt az Urbanics-féle névsor 53 olyan személyről tudott, akik a jegyzék készítésekor még fogságban voltak. A 86 fős elhurcolti létszámhoz képest, levonva abból az 1919. november végén Békéscsabáról szabadon bocsátott 31 személyt, ez 2 fős eltérést jelent. Hasonló ellentmondás van az Urbanics- és a Lengyel-féle jelentés között is, mivel Lengyel szerint 30 főt bocsátottak szabadon 1920 áprilisáig, míg öten megszöktek a fogságból. Ezt az öt embert viszont Urbanics, illetve a listát vélhetőleg szintén összeállító Lengyel a néhány nappal korábbi adatgyűjtésében még a fogságban lévők között jelölte meg.

Még tovább növeli a zavart, ha idevesszük a Lukács-féle kimutatást, amely a foglyok első hazakerülő csoportjának létszámát 51 főben határozta meg és hazaérkezésük időpontjának 1920 májusát adta meg, ami nyilvánvalóan nem felelt meg a tényeknek, hiszen mind Szigeti visszaemlékezése, mind pedig a másik két, 1920. áprilisi kimutatás azt támasztja alá, hogy a foglyok egy része már 1920 áprilisát megelőzően bizonyosan Apátfalván volt. Lukács Béla jegyző, aki a két fogságban elhunyt apátfalvi neve (Farkas József, Fazekas József) mellett három csoportba tagolva részletesen felsorolta, melyik fogoly mikor szabadult („11 hónap után”, „2 év után”, „még mindig fogságban”), arról viszont nem adott információt, hogy voltak olyan foglyok, akik időközben megszöktek. A szökött apátfalvi foglyokkal kapcsolatban egyébként a Lengyel-féle adatközlésen kívül, aki egyetlenként feltüntette ezt a kimutatásában, más megerősítő adattal is rendelkezünk. Egy 1920. május 1-jei keltezésű

dokumentumból ugyanis az derül ki, hogy a 23 éves Simon István földműves, akinek neve a Lengyel-féle kimutatásban is szerepel a megszököttek között, 1920. február 16-án elszökött a békéscsabai fogságból.⁷⁰¹ Mindez azt a látszatot erősítheti, hogy Lukács Béla 1921-es kimutatása nem tekinthető pontosnak, hiszen ő Simont a „11 hónap után”, tehát 1920 májusában, vagy azt követően szabadultak között tartotta számon, holott erről szó sem lehetett, ebben az időben Simon már bizonyosan otthon volt. Lukács mentségére szolgáljon, hogy 1920 áprilisában, amikor az Urbanics- és a Lengyel-féle kimutatás készült, ismét román fogságban volt, így ő mindazokat, akik 1920. május vége előtt kiszabadultak, a szabadulásuk időpontjától és módjától függetlenül egy kalap alá véve, egy csoportba sorolta be. Éppen ezért a Lukács-féle kimutatás abban egyértelmű segítséget nyújt, hogy beazonosítsuk az elhurcoltak személyét, de abban kevésbé, hogy az 1920 májusa előtt szabadultak hazatérési időpontját meghatározzuk. Ebben főként az Urbanics- és a Lengyel-féle kimutatás adataira, illetve a három kimutatás egybevetésére kell hagyatkoznunk.

Az 5. táblázatban közölt három névsort összevetve és összegezve azt állapíthatjuk meg, hogy azokban mindösszesen 89 név szerepel. Hogy ezek közül kik tartoztak valóban a megtorlás miatt elhurcolt apátfalviak közé és kik nem, a föntebb írottakra is figyelemmel nem tudunk cáfolhatatlan választ adni. Úgy véljük, a Lukács Béla községi jegyző által összeállított kimutatást kell irányadónak tartanunk, aki 86 nevet adott meg. Ugyanakkor a kimutatások eltérése 4 nevet érint. Mindegyikük személyét külön-külön is érintettük. Véleményünk szerint az Urbanics-féle kimutatásban és a Lengyel-féle táblázatban szereplő Szigeti János és Takács János kétszeri szerepeltetése elírás, a Lukács-féle névjegyzékre figyelemmel biztosra vesszük, hogy e néven csupán egy-egy

⁷⁰¹ MNL CSML ML, IV.401.b. 417/1920. Kihallgatási jegyzőkönyv, 1920. május 1.

személy tartozott az elhurcoltak közé. Ugyanerre alapozzuk, hogy a Lukács által a foglyok között szerepeltetett Fazekas János valóban közējük tartozott – mint jeleztük, az ő személyére egyéb bizonyítékkal is rendelkezünk –, míg a csak a Lengyel-féle listán szereplő Nacsá András nem. Teljes bizonyossággal állíthatjuk tehát, hogy az elhurcoltak létszáma 86 fő volt, és nem 89 fő, mint amit az *5. táblázat* összesítő adata sugallná.

Ennek kapcsán persze óhatatlanul felvetődik, hogy ha ez így volt és valóban 86 főt hurcoltak el a románok, akkor miért adott meg 87 fős létszámot Koller István, illetve miért emlékezett maga Lukács Béla községi jegyző is arra 1936-ban, hogy 87 fő volt az elhurcoltak száma.⁷⁰² A kérdésnek nem csupán elvi jelentősége van, hanem gyakorlati is, hiszen – mint a későbbiekben, a foglyok hazaérkezésének időrendjének tárgyalásakor látni fogjuk – a számadatok összeadásakor rendre a 87 fős létszámhoz jutunk.

A *6. táblázat*ban, amelyben saját kutatásaink alapján az Apátfalváról elhurcolt emberek hazaérkezési adatait összegezzük, az összesítő számok összeadásánál szintén 87 fős végeredményt kapunk, holott a felsorolásban csak 86 személyt tüntetünk fel. Az eltérés kulcsa maga Lukács Béla, akit a többiekkel ellentétben nem egyszer, hanem kétszer hurcoltak el, és kétszer is engedtek szabadon a románok. Adataink szerint egyszer 1919. június 28-án szállították el Békéscsabára, ahonnan 1919. november 26-át követően, a foglyok első turnusával szabadon engedték, majd – mint később ennek okát részletesebben is kifejtjük – valamikor 1920 év elején ismét őrizetbe vették, és a többi fogollyal együtt Gyulaféhérvárra hurcolták. Innen csak az 1920. május 22-i hadbírószági tárgyalást követően szabadult ki ismét.⁷⁰³

⁷⁰² Koller, 1929: 304.; HL, IV.74. 1937/126. Lukács Béla tanúvallomása, 1936. szeptember 18.

⁷⁰³ MNL CSML ML, IV.401.b. 417/1920. Jelentés, 1920. május 4.; Vermes, 1929: 150.; JAM NA, 134-90. Szigeti János visszaemlékezése, 1938.

Lukács szabadulási adata tehát egyrészt szerepel az 1919. novemberi szabadon bocsátottak névsorában (31 fő), másrészt szerepel az 1920. május 22. után elengedett apátfalviak kimutatásában (16 fő), s e számokkal együtt a román fogságban lévők száma 87 főre jön ki, úgy, hogy Lukács maga két helyen is megjelenik. A 87 fős esetszám tehát Lukács Béla jegyző kétszeri fogsága miatt valójában 86 személyt takar. Ezt mindenképpen szükségesnek tartottuk előre bocsátani, mert e nélkül nem lesz érthető, miért és hogyan szerepeltek éppen azok a számok az adatok megadásakor, amelyeket a korabeli források használtak, s melyeket a kutatásaink alapján magunk is meg tudunk erősíteni.

Az előzetes összesítő adataink kapcsán e helyütt még két tényt mindenképpen rögzítenünk kell. Egyrészt azt, hogy a 86 elhurcolt apátfalvi közül ketten (Farkas József és Fazekas József) a gyulafehérvári fogság idején ismeretlen körülmények között elhaláloztak, ők tehát sohasem tértek haza. Személyüket – teljesen megalapozottan – a községi emlékezet a vérengzés áldozatai között tartotta számon, nevüket az 1925-ben felavatott áldozati emléktáblán is megörökítették. Ők tehát ha nem is közvetlen, de közvetett áldozatai voltak a románok apátfalvi vérfürdőjének.

Rögzítsük azt is, amit forrásaink rendre elfelejtettek megemlíteni, hogy az elhurcoltak között volt két nő is, Varga C. Rozália és Varga Krisztina, akik közül az előbbi a foglyok első hazaengedett csoportjával, 1919. november 26-án szabadult, míg utóbbi csak 1920 májusában, a Gyulafehérvárról akkor elengedett rabok egyikeként nyerte vissza szabadságát. Ő tehát közel egy éven át volt kitéve a férfiak számára is csak kivételes erőfeszítésekkel és önuralommal kibíráható megpróbáltatásoknak. Bűnük és büntetésük szinte bizonyosan a lázadás során agyonvert román katonák bántalmazásával állt összefüggésben.

Miközben Lukács Béla jegyző, aki ugyancsak az elhurcoltak között volt, 1921. augusztusi hivatalos jelentésében néhány tényszerű adaton túl alig ejtett szót a fogvatartás ottani körülményeiről és kálváriájukról, talán azért, mert kellemetlenségei lettek az ekkori ténykedései kapcsán, Szigeti János 1938-as visszaemlékezésében részletes információkkal szolgál az itt eltöltött hónapokról. Hogy Szigeti emlékezése mennyire megbízható, egyéb források híján nem tudjuk kontrollálni, de mivel tényszerű adatközlései nagyjából egybeesnek a Lukács-féle 1921-es jelentésben szereplőkkel, úgy véljük, hogy megalapozottak lehetnek a köztes információk is, melyeket emlékei elmondásakor megosztott kérdezőjével, Bibó Irén egyetemi hallgatóval.

Szigeti emlékei szerint, 1919. június 23-át követően először 28, egy hétre rá 58, majd egy hónap múlva még két embert hurcoltak el a románok Békéscsabára. Ez utóbbi két ember sorsa, elhurcolásának körülményei mindenképpen tanulságosak, és kétségtelenül erodálják azt a képet, melyet utóbb a vérengzésben, illetve a vérengzés után tanúsított egységes és hősiesség kapcsán az apátfalviakról kialakítani kívántak magukról, többek között a „*Vitéz Apátfalva*” cím elnyerése kapcsán. Szigeti szerint ugyanis ezt a két embert „*az irigy magyar asszonyok jelentették fel.*” Érdemes szó szerint idézni, hogyan is fogalmazott erről Szigeti: „*Névtelen leveleket bánytak be a román csendőröknek. Ilyen csúnya ez a magyar fajta, ilyen irigy. Ott is úgy voltak, hogy felláztak, hogy űk bejelentsék a hadbírónak, hogy ki volt még benne. Hogyha ű ott van, az is legyen ott.*”⁷⁰⁴ Szigeti nem kevesebbet állított tehát, mint azt, hogy ez a két ember – de meglehet, nem is kettő, mert a Benó-féle beszámoló 4 olyan személyről tud, akiket később hurcoltak el

⁷⁰⁴ JAM NA, 134-90. Szigeti János visszaemlékezése, 1938.

Apátfalváról⁷⁰⁵ – azoknak a bosszúszomjas asszonyoknak az áldozata lett, akiknek férjét vagy más hozzátartozóját az eseményekben játszott vélt vagy valós szerepük miatt a románok korábban már elhurcolták. Mivel látták, hogy maradtak olyan a lázadásban részt vett férfiak a községben, akik nem jutottak az ő családtagjaik sorsára, merő rosszindulatból – vagy ahogy Szigeti mondta, irigységből – inkább feljelentették őket, csak hogy ők is szenvedjék meg a büntetést, és semmiképpen se úszhassák meg a számonkérést. Ez a mentalitás, amelyet ezek a névtelenül feljelentgető asszonyok képviseltek, túl azon, hogy hozzájárultak ahhoz, hogy még több apátfalvit hurcoljanak meg, tagadhatatlanul ronthatta a helyi közhangulatot. Szigetinek egyébként magának is volt személyes tapasztalata az efféle emberi rosszindulatról: amikor a június 23-i román vérengzés kezdetekor az édesanyja házához menekült, hogy ott megbújjon a kéménypadláson, az ezt kifigyelő szomszédasszony hangos kiabálással hívta fel rá a figyelmet, lehetetlenné téve ezzel, hogy elrejtőzzön a románok elől.⁷⁰⁶

Szigeti, aki az elhurcolt apátfalviak második csoportjával 1919. július 5-én érkezett meg Békéscsabára, s akit 135 másik őrizetessel együtt a Rudolf főgimnázium egyik tantermében helyeztek el,⁷⁰⁷ plasztikus képet nyújt az ott tapasztalt állapotokról. *„Sorba feküdtünk olyan szorosan, hogy a lábainkat egymásra kellett tenni.”* – idézte fel Bibó Irénnek akkori élményeit, majd így folytatta: *„Nagyon csendbe kellett lenni, mellettünk volt a hadbíró irodája, piszszenni se volt szabad. Vízet egyszer adtak naponta. Hat hétig minden nap paszurt*

⁷⁰⁵ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.

⁷⁰⁶ JAM NA, 134-90. Szigeti János visszaemlékezése, 1938.

⁷⁰⁷ Az evangélikus egyház által fenntartott Rudolf főgimnázium 1900-ban átadott épületét 1914-ben katonai kórház céljaira vették igénybe. A város román megszállásakor *„a megszálló oláh csapatok helyezkedtek el benne”*, akik egészen az 1920. március végi kivonulásukig használták – többek között börtönként is – az épületet, melyben egyébként a korabeli felmérések szerint mintegy 1,2 millió koronás kárt okoztak. Rell, 1925: 6–7. Lásd még Rell, 1921: 6–7.; csabai hazak.blog.hu, 2020a.

[azaz babot – M. A.] *ettünk. Abban a csajkában kellett a vizet is tartani. Mosakodni sem lehetett egyszer sem.*⁷⁰⁸

A foglyok között az elhelyezés tekintetében nem tettek különbséget, a község letartóztatott vezetőit, Sóki Mihály bírót, Tóth B. Mihály törvénybírót és Lukács Béla jegyzőt ugyanúgy tartották fogva, mint a többiek. Különbség legfeljebb annyi volt, mint amennyit Szigeti is megemlített, hogy míg a többséget a fogva tartás ideje alatt minden nap munkára hajtották, addig az „*intelligencia nem dolgozott.*”⁷⁰⁹ Ez azonban nem jelentette azt, hogy például a községi jegyző, aki természetesen az „*intelligencia*” közé tartozott, ne tette volna magát hasznossá, míg társai dolgoztak. Ő ez idő alatt „*mindnyájunk nadrágját megfódozta*”, mert mint Szigeti írta róla, Lukács „*dolgos ember, szereti az asszonyi munkát.*”⁷¹⁰ Arról viszont, hogy a románok milyen munkát végeztek az apátfalvi foglyokkal, nincs adatunk, de az kétségtelenül fontos fejlemény volt a korábbi – apátfalvi – helyzetükhöz képest, hogy itt már nem bántalmazták őket.

Szigeti a fogolytársai közül – Lukács Béla községi jegyzőn kívül – egyedül Szentesi Ferenc községi kovácsot emelte ki név szerint. Őt – a Szigeti-féle visszaemlékezés szerint legalábbis első látásra úgy tűnik – azért vették őrizetbe, és azért kapott letartóztatását követően 150 botütést (!), mert kertjében egy elrejtett fegyvert találtak.⁷¹¹ Pedig kezdetben úgy tűnt, hogy elkerülheti a számonkérést, volt ugyanis alibije. A magyarcsanádi román kovács – egyébként valótlannul – azt állította, hogy Szentesi nem lehetett az apátfalvi zendülés résztvevője, mivel a kérdéses időpontban éppen nála volt. Ezért Szentesit először még mentesítették az eljárás alól, s feladatul az elrekvirált lovak patkolását

⁷⁰⁸ JAM NA, 134-90. Szigeti János visszaemlékezése, 1938.

⁷⁰⁹ Uo.

⁷¹⁰ Uo.

⁷¹¹ Uo.

kapta. A kovácsszolidaritás azonban nem sokáig működött, hamarosan lebuktak, mindkettőjüket alaposan összeverték, majd Szentesi is a Békéscsabára hurcoltak közé került.

Mivel beszélt románul, itt nagy hasznát vette nyelvtudásának. Egy alkalommal ugyanis, amikor három tiszt ki akarta emelni a tömegből Szentesi Ferencet, Pintér Andrást és Szabó Nyíri Péternét, akkor nagy lelki nyugalomról tanúbizonyságot téve azt mondta, hogy már régen átszöktek a Tisza túlsó oldalára. Az a hidegvér, ahogyan Szentesi kezelte ezt a nyilvánvalóan kockázatos helyzetet, olyan mélyen beleégett Szigeti Jánosba, hogy még 18 évvel később is felemlgette.⁷¹² Pedig meglehet, Szentesinek nem is volt nehéz dolga, amikor félrevezette a román tiszteket, hiszen nem kizárt, hogy reflexszerűen csupán saját magát védte. A keresett Szabó Nyíri Péterné ugyanis biztosan nem volt a foglyok között, hiszen ő már június 26-án a román kihallgatói bántalmazása miatt életét veszítette, Pintér Andrásnak pedig sikerült időben elmenekülnie.⁷¹³ Minderről Szentesi bizonyosan tudomással bírt, tehát önös érdektől vezérelve nem volt nehéz letagadnia őket.

Közbevetőleg azt azért érdemes itt megjegyeznünk, hogy a románok nem véletlenül pont ezt a három személyt keresték. Pintér Andrást „*bujtogatással*” vádolták, tehát a lázadás kitörésének egyik kezdeményezőjeként akarhatták kézre keríteni, felesége brutális megkínzása is ezzel állt összefüggésben.⁷¹⁴ Szabó Nyíri Péternét az egyik június 23-án agyonvert román katona haláláért kívánták felelősségre vonni, valószínűleg azért, mert nem tudhatták, hogy ő már június 26-án

⁷¹² Uo.

⁷¹³ Az elhurcolt apátfalviak névjegyzékeiben szerepel ugyan egy Pintér András, de ő csak névrokona volt a románok által „bujtogatásért” keresett Pintér Andrásnak.

⁷¹⁴ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.

kihallgatása közben életét vesztette.⁷¹⁵ Nagy valószínűséggel Szentesi Ferencet sem azért akarták kiemelni a foglyok közül, mert a házának udvarán egy fegyvert találtak, hanem sokkal inkább azért, mert a lázadás során életét vesztő román katonák meggyilkolásának, illetve a holttestek megcsonkításának egyik fő felelőseként tartották számon. Ezt egyértelműen alátámaszthatja, hogy egyike volt azoknak, akiket a leghosszabb börtönbüntetésre ítélték a románok, illetve azoknak, akik a legkésőbb térhettek haza a fogságból.⁷¹⁶

Szigeti szerint az apátfalvi foglyok 1919. augusztus 14-ig voltak Békéscsabán, ezután Nyíregyházára vitték őket, ahol augusztus 17-ig tartózkodtak, majd továbbszállították őket Debrecenbe, ahol szeptember 20-ig⁷¹⁷ tartották őket fogva. Arról, hogy miért vitték tovább Békéscsabáról őket, pontos információval nem rendelkezünk. Szigetiné olvasható egy halvány utalás arra, hogy a zsúfoltság miatt történt mindez, de feltételezzük, hogy nem csak erről volt szó. Az apátfalvi lázadókat nyilván kiemelten kezelték a megszálló katonai hatóságok, és mivel Békéscsabán érdemi nyomozati cselekményt nem hajtottak végre ügyükben, vélelmezhető, hogy ezt magasabb hadbírói fórum előtt akarták megtenni. Mivel az erdélyi román megszálló hadsereg főparancsnoksága Debrecenben volt, gyaníthatóan az itteni hadbíróság (Szigeti szerint a „16. erdélyi román hadosztály hadbírósa”) elé szánták az apátfalviak ügyét. Mindez azonban csak feltételezés, bizonyíték ez ügyben sem áll rendelkezésünkre.

⁷¹⁵ MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla községi jegyző hivatalos jelentése, 1921. augusztus 3.

⁷¹⁶ MNL CSML ML, IV.401.b. 492/1923. Nagy Gyula főszolgabíró levele Fáy István főispánhoz, 1923. augusztus 13.; Kimutatás a még fogságban lévő apátfalviakról, dátum nélküli másolat.; Hazajöttek az etédi és apátfalvi székely lázadók. *Az Ujság*, 1924. június 19., 2.

⁷¹⁷ A Pápai Gyula-féle hadügyminisztériumi jelentés szerint szeptember 12-ig voltak Debrecenben. HL, I.31. Eln. A. oszt. 40226/1920. Pápai Gyula beadványa, 1920. január 31.

Habár Szigeti a debreceni elhelyezést is siralmasnak tartotta, mint írta, „*A harmadik emeleten kisebb termekbe voltunk szétosztva, és összekevertek bennünket szabolcsiakkal, hajdúságiakkal. [...] A kosztunk nagyon rossz volt: rántott leves, délben zöldbaleves kétszer egy héten, egy kis hús benne, vacsorára krumpli héjában és fél kiló komiszkenyér*”, az mégis áttörésnek tekinthető velük kapcsolatban, hogy az apátfalvi foglyok itt találkozhattak először ügyvéddel, aki egyáltalán felvállalta, illetve felvállalhatta a képviselőt, s aki végre kimozdította ügyüket a holtpontból. „*German Traján nevű magyar születésű román ügyvéd és tartalékos tiszt (tüzér főhadnagy, gyönyörű, magas, vállas)* – emlékezett rá Szigeti – *különösen jó ember volt, mintha csak szeretett volna minket; az apátfalvi csoport megfogadta, hogy ügyünket mozgassa és védje. Feljött és megegyeztünk vele 100 000 koronába. Ez meg is mozgatta [az ügyet]: megkezdődtek a kihallgatások.*”⁷¹⁸

Hogy hogyan kerültek kapcsolatba az apátfalviak „German Traján”, azaz Traian Gherman ügyvéddel, s hogy ki is volt ő valójában, nincs adatunk, így nem tudjuk, ő ajánlkozott-e, hogy jó pénzért elindítja az eljárást, és ebben képviseli őket, vagy közvetítőn keresztül jutottak el hozzá. Magunk úgy véljük, az előbbi verzió az igaz, s a román katonai bíróság berkeiben járatos Traian Gherman nem a magyarok iránti szimpátiából vállalta fel az ügyet, ahogy Szigeti és talán a többiek is hinni szerették volna, hanem kizárólag a pénzért, azért, hogy még azon a címen is pénz csikarjon ki az őrizeteseiből, hogy a vizsgálati eljárást egyáltalán megkezdjék az ügyükben. Traian Gherman látszólagos jó szándéka mögött magunk tehát motivációként egyértelműen az anyagi haszonszerzést tételezzük fel, s talán okkal vélelmezhetjük azt is, hogy ebbéli törekvésében szorosán összejátszott a román katonai nyomozó hatóságok illetékeseivel, sőt azt sem tartjuk kizártnak, hogy maga is egykori hadbíró volt.

⁷¹⁸ JAM NA, 134-90. Szigeti János visszaemlékezése, 1938.

Erre egyébként vannak korabeli példák, melyek jól jelzik a román igazságszolgáltatás viszonyait. Tóth Sándor az erdélyi román impériumról írt könyvében megemlítette például egy bizonyos „*Barbatescu Nicolae nevű hadbíró-százados*”, azaz bizonyára Nicolaie Bărbătescu esetét, aki a Péterfy Gábor postafőellenőr, a Felsőmagyarországi Székely Nemzeti Tanács elnöke és társai ellen folyó egyik (a harmadik) hadbíróági tárgyalás bírója volt. Az ügy először 1919. december 14-én került a 7. hadtest hadbírósága elé, majd fellebbezések folytán még háromszor került tárgyalásra. Mint Tóth a Péterfytől megkapott feljegyzések alapján megírta, „*Barbatescu hadbíró rájött [...] arra, hogy a vádlottakat védő ügyvédek hatalmas pénzeket keresnek s ezekből neki még morzsát sem juttatnak. Lemondott tehát hadbírói állásáról, felcsapott ügyvédnek és elvállalta a védelmét annak a Péterfynek és hat társának, akiket napokkal ezelőtt saját kezével vert félholtra.*” Tóth ehhez még hozzátette: „*Az ilyen államérdekeket védő és mindennek felett puritán lelkiületű »hadbírák« sűrűn voltak az oláh armádiában. Így Kolozsváron is a híres katonai védők egytől-egyig azelőtt katonai ügyészek, hadbírók voltak, akik ügyvédi minőségükben nem egyszer a saját maguk által felépített váddal szemben védelmeztek meg azt, aki fizetni tudott.*”⁷¹⁹

A védőnek állt Bărbătescu egyébként fejenként 13 ezer koronát kért Péterfyéktől, és elérte, hogy az ügyük negyedszerre is tárgyalásra kerüljön, és azt is, hogy az általa a harmadik tárgyaláson 10 éves börtönbüntetéssel sújtott Péterfy ítéletét, akit elsőfokon még halálra, másodfokon pedig életfogytiglanra ítélték, egy hónapi elzárásra változtassák át. Kijárta a feltételes szabadlábra helyezését is, amely aztán lehetővé tette Péterfy átszökését Magyarországra. Nem zárjuk ki, hogy valamiféle hasonló pályát futhatott be az apátfalviak védelmét jó pénzért előzékenyen elvállaló Traian Gherman is.

⁷¹⁹ Tóth, 1941: 66–67.

Arról, hogy az apátfalviak végül is fizettek-e neki, nincs adatunk – gyaníthatóan igen –, az viszont tény, hogy a nyomozati eljárást megkezdték az ügyükben, amiben viszont nem volt köszönet. Ez igazából azt támasztja alá, hogy Traian Gherman nem járt el sikeresen az érdekükben. Az ügyvéddel szemben valamiért elfogult Szigeti ugyanis kénytelen volt már egészen más képet festeni a kihallgatások légköréről, mint amit feltételezhetnénk abban az esetben, ha valaki „egyengeti” az ügyet: *„Mikor az elejét hallgatták, a főbűnösöket kihallgatták, lett oszt kuruc világ, azok oszt véresen gyűttek vissza, megverték őket. Nem tudtunk aludni, féltünk, kire kerül a sor másnap. Egy nap csak hat-nyolcat hallgattak ki. Később már elment a mérnök. A hadbíró óromán volt, a tolmácsa [pedig] egy kolozsvári ácslegény volt, [aki] nagyon kegyetlen volt, jobban vert minket, mint a hadbíró. Nagyon gyűlölt bennünket, mert a három katona olyan csúful meg lett csonkítva.”*⁷²⁰

Szigeti visszaemlékezéséből úgy tűnik, a zendülés kapcsán megölt román katonák testének meggyalázása súlyosbító körülményként merült fel. Ezzel együtt a debreceni vizsgálat félbemaradt ügyükben, a foglyokat ugyanis szeptember 20-án visszaszállították Békéscsabára. Hogy ennek mi volt az oka, megint csak nem tudjuk. Szigeti azzal magyarázta, hogy *„Békéscsabán megfogyott a fogoly”*, illetve mert katonailag oda tartoztak,⁷²¹ ami lehetett valós indok, és meg is magyarázhatja az elszállítás célját. A bő egy hónapig távol lévő apátfalvi foglyokat nem raboskodásuk korábbi helyszínén, az ottani evangélikus főgimnázium épületében helyezték el, hanem egy gyártelepre – *„a selyemfonó gyárba”*⁷²² – vitték őket,

⁷²⁰ JAM NA, 134-90. Szigeti János visszaemlékezése, 1938.

⁷²¹ Minden bizonnyal a Papp Dániel (Dănilă Papp) dandártábornok által parancsnokolt 18. erdélyi hadosztály hadbíróvága lehetett ügyükben illetékes, melynek székhelye ekkor Békéscsabán volt.

⁷²² A békéscsabai Selyemfonoda 1907 és 1909 között épült gyárépületéről van szó, amely kora egyik legnagyobb selyemfonó-üzeme volt az országban. Miután a románok az üzem berendezéseit leszerelték és elszállították, a teljesen kiürített és kerítéssel körbevett gyárépület alkalmasnak bizonyult a megszálló hatóságok számára, hogy itt a magyar foglyok és internáltak számára jól őrizhető elhelyezési körletet alakítsanak ki. Lásd csabai hazak.blog.hu, 2020b

ahol Szigeti János szerint nagyon hideg volt. Arról, hogy itt milyen körülmények között raboskodtak, csak közvetett adatunk van. Kisapáti Lukács királyhegyesi igazgató-tanítót, akit „bolsevizmus” – valójában az apátfalvi lázadók támogatása – és fegyverrejtegetés vádjával 1919. augusztus 15-én vettek őrizetbe a román csendőrök, augusztus 23-án éppen ide, a békéscsabai selyemfonógyárban kialakított fogolytáborba vitték, és szeptember 10-ig tartották őrizetben. Tőle tudjuk, hogy mintegy 300 polgári személyt és körülbelül 150 „román katonai foglyot” tartottak itt őrizet alatt.⁷²³ Egy dr. Balló István tanfelügyelőhöz 1919. szeptember 16-án írt levelében a következőképpen mutatta be az ottani viszonyokat: „Háltunk kevés szalmán, mocsokban és férgek között; az éhség, álmatlanság és undor, no meg a lelki gyötrelmek annyira kimerítettek, hogy még maig [sic!] sem jöhettem rendbe.”⁷²⁴ Habár Kisapáti nem találkozhatott az apátfalviakkal, mert őket csak szeptember 20-án, szabadulását követően tíz nappal hozták vissza Békéscsabára, életszerű leírása mégis pontosan rögzíti, milyen körülmények között teltek itt a napjaik egészen 1920. március végéig. Ekkor a még mindig fogva tartott apátfalviakat tovább szállították Romániába.

Az embertelen körülmények mellett az apátfalvi letartóztatottak ugyanazzal a helyzettel szembesültek, amivel korábban: senki sem törődött velük, ügyük holtpontra jutott. Annak érdekében, hogy felgyorsítsák az eseményeket, és eldőljön végre a sorsuk, itt is a Debrecenben már eredményesnek tűnő módszerhez folyamodtak,

⁷²³ A forrás szó szerint így fogalmaz: „Békéscsabára kísérték, ott szeptember 10-ig tartottak a selyemfonó gyárban vagy 300 polg[ári]. s körülbelül 150 román katonai fogollyal.” MNL CSML ML, IV.463.b. 1598/1922. Kisapáti Lukács ig. tanító levele Balló István tanfelügyelőhöz, 1919. szeptember 16. Hogy itt fogalmazási hiba van, és a forrásközlő a románok által elfogott magyar katonai foglyokról ír, vagy valóban valamiért letartóztatott román katonákat is őriztek a békéscsabai selyemfonógyárban kialakított börtönben, az e forrás – és a rendelkezésünkre álló egyéb források – alapján nem eldönthető. Mégis úgy véljük, a románok által őrizetbe vett magyar katonai foglyokról lehet itt szó, sem mint román katonai foglyokról.

⁷²⁴ Uo.

a megvesztegetéshez.⁷²⁵ Úgy tűnik, ennek a kezdeményezője Lukács Béla községi jegyző és a szintén az őrizeteselek között sínylődő Kohn Mór kereskedő, Csanád vármegyei közigazgatási bizottsági tag, az apátfalvi zsidó hitközség elnöke lehetett. Legalábbis ezt erősíti Szigeti János megjegyzése, aki szerint Lukács Béla elhívatta sógorát, dr. Koreck Aurél ügyvédet, hogy „*mozgassa meg*” az ügyüket, aztán „*Az elgyűtt, és ű, meg az apátfalvi zsidók kidolgozták, hogy megvesztegetik a hadbíró: Peszkár nevűt. Perlusz Adolf zsidó vitte el Peszkár apjának, a hadbíró nem vette kezébe a pénzt.*” A megvesztegetés ténye és eredményessége még egy helyen visszaköszönt Szigetinél, aki még megemlítette: „*Perlusz Adolf húga, Berta segítségével a hadbírónak, Peszkárnak az apjával megegyeztek, hogy egy bizonyos nagy összeget fizetünk, így menekültünk meg.*”⁷²⁶

„Peszkár” személyéről, aki az apátfalvi foglyok ügyének békéscsabai vizsgálóbírója és a kiszabadítást célzó megvesztegetési akció kulcsszereplője volt, több információval is rendelkezünk. Valójában Eugen Pescariunak, korábbi nevén Pescariu Jenőnek hívták, az Arad megyei Pankotán született, de élt Békésen is, tehát bizonyosan jól beszélt magyarul. Jogi tanulmányait a Gozsdu Alapítvány támogatásával a Nagyvárad Királyi Jogi Akadémián folytatta, majd 1912-ben doktorált a Kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem jogi karán.⁷²⁷ 1919-ben Pescariu századosi rangban minden bizonnyal az Osztrák-Magyar Monarchia egykori ezredese, az akkor már román dandártábornok Papp Dániel (Dănilă Papp) 18. erdélyi hadosztályának kötelékében szolgált.⁷²⁸

⁷²⁵ A románok megvesztegetése és megvesztegethetősége bevett gyakorlat volt ebben az időszakban. Gyakoriságát jól mutatja, hogy az idegen megszállás kárait felvevő kimutatásokba külön rovatként szerepeltették az ilyen kárösszegeket. Erről lásd MNL CSML ML, IV.408.b. 1476/1922. A Magyar Királyi Belügyminiszter 2310. sz. elnöki bizalmas utasítása, 1920. április 10.

⁷²⁶ JAM NA, 134-90. Szigeti János visszaemlékezése, 1938.

⁷²⁷ Boia, 2017: 317. és 323.; Berényi, 1995: 49.

⁷²⁸ *Gazeta Oficială*. Publicată de Consiliul Dirigent al Transilvaniei, Banatului și Ținuturilor Românești din Ungaria. Nr. 15. Sibiu, 23. Februarie (8 Martie) 1919. 72.

Ezt látszik alátámasztani, hogy – mint Papp Zsigmond gyomai gazdálkodó visszaemlékezéséből tudható – 1919 nyarán egy alkalommal Papp tábornok kíséretében járt Gyomán, hogy ott részt vegyen fosztogató román katonák megfékezésében. Bár igazolni nem tudjuk, de nem zárjuk ki, hogy a gyomai Papp család és Papp tábornok között volt valamilyen rokoni kapcsolat, s ennek köszönhető a románok esetében a sajátjaikkal szembeni ritkaságszámba menő felelősségre vonás elrendelése. Ugyanakkor azt is elképzelhetőnek tartjuk, hogy éppen Pescariu volt a kezdeményező, aki viszont igazolhatóan Papp Zsigmond öccsének, Papp László mérnöknek valamikori iskolatársa volt.⁷²⁹ A szálak mindenesetre vagy így, vagy úgy összeértek, s Papp tábornok utasítására határellenőrzést tartottak a környéken, ahol jelen volt Pescariu is. Miután az egyik tanyánál néhány fosztogató román katona nem engedelmeskedett Pescariu felszólításának, közülük két katonát a helyszínen agyonlővetett. Határozott fellépése a környékbeli fosztogatások megszűnéséhez vezetett.⁷³⁰

Úgy tűnik, a megvesztegetés módszere, amelyet a debreceni tapasztalatok nyomán Békéscsabán is alkalmaztak az apátfalviak, itt is eredményesnek bizonyult, s az ügyük valóban elmegmozdult a holtpontról. A jelek arra utalnak, hogy a fosztogató román katonákkal szemben igen határozottan fellépő Pescariu az apátfalviak vesztegetési pénzére már sokkal nyitottabbnak bizonyult. Noha november 25-ig a foglyok semmiféle érdemleges fejleményt nem tapasztaltak – nyilván volt átfutási ideje a megvesztegetési tranzakciónak –, e napon mégis valamiféle részleges ítélethirdetés történt az apátfalvi foglyok ügyében. Érdemes szó szerint közölni Szigeti visszaemlékezését: „*Csend lett közöttünk,*

⁷²⁹ Ágoston, 2010: 244. Pescariuról, mint a „*békéscsabai katonai parancsnokság*hoz” kinevezett hadbíró-századosról egy másik gimnáziumi iskolatárs, dr. Galli Károly is megemlékezett. Lásd Galli, 2015: 189.

⁷³⁰ Ágoston, 2010: 244.

november 25-ig nem tudtunk semmit, akkor reggel begyűtt hozzánk az őrség, és azt kiáltotta, hogy öt perc múlva megyünk a hadbíró úrhoz. Sorba álltunk, elkísértek bennünket a hadbíróság udvarába, sorba állítottak bennünket. Homályos, hűvös, borongós, saras nap volt. Kiboztak egy asztalt, két karszéket. A hadbíró és az őrmester leültek, s olyan furcsa volt az, hogy azelőtt olyan goromba, vadak voltak, s akkor barátságosan szólt hozzánk: »önök nem mind bűnösök, 3 éjjel, 3 nap tanulmányoztam az ügyüket és megállapítottam, hogy egyrészt az apátfalvi román vizsgálat [során] olyan román biztosok nyomoztak, akik nem tudtak magyarul, csak tolmács útján kapták a szót. Tehát majd akinek a nevét szólítom, álljon félre.«⁷³¹ 88 közül 31-en maradtunk,⁷³¹ s a többieknek azt mondta, »önök visszamennek a helyükre, fogva maradnak, kihallgatom önöket, és lesz még önök között is ártatlan. Bonyolult az ügyük.« Minket elengedtek, »tehát önök 31-en megszabadulnak.« (Milyen hosszú a nap, m[ég] h[og]y) az éjszaka, [mikor az ember] mindig azon gondolkodik, mi lesz velünk.) »Délután négykor állítom ki az útleveleiket, de amazokkal nem szabad szót váltani.«⁷³²

Szigeti élményszerű és részletes beszámolója azt mutatja, hogy ez az esemény is – a szabadulása napja – mélyen bevésődött az emlékezetébe. Hitelességéhez nem fér kétség, más forrásunk is megerősíti, így Benó József beszámolója, hogy ekkor 31 fogoly szabadult ki, bár ő a szabadulás napját november 23-ra tette.⁷³³ Éppen ezért valószínűleg megalapozatlan, illetve tévedésen alapul a Pápai Gyula által a Hadügyminisztérium számára készített jelentésében szereplő adat, mely szerint a békéscsabai foglyok egy része november 15-én szabadult, és ezek száma 32 fő volt.⁷³⁴ A szabadon bocsátottak között volt Szigeti János mellett Lukács Béla

⁷³¹ Mint korábban már jeleztük, Szigeti előbb 86 őrizetést említett visszaemlékezésében, e helyütt pedig már 88-at. Feltételezhetően itt egy pillanatra megbicsaklott az emlékezete és ez utóbbi számot adta meg hibásan, de nem kizárt, hogy a Szigeti emlékeit feljegyző Bibó Irén hallotta vagy írta félre a számot.

⁷³² JAM NA, 134-90. Szigeti János visszaemlékezése, 1938.

⁷³³ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.

⁷³⁴ HL, I.31. Eln. A. oszt. 40226/1920. Pápai Gyula beadványa, 1920. január 31.

községi jegyző is, ugyanakkor a hadbíró megvesztegetésének másik feltételezett kezdeményezője és szervezője, Kohn Mór továbbra is a foglyok között maradt, miként Sóki Mihály bíró és Tóth B. Mihály másodbíró is. Kohn számára – aki valószínűleg a túszként elhurcolt apátfalviak egyike lehetett Sóki Mihállyal és Tóth B. Mihállyal egyetemben – nem igazán szerencsésen alakultak az események, hiszen maga nem nyerhette vissza a szabadságát az elsők között, aminek gyaníthatóan az lehetett az oka, hogy a román bíró még további vesztegetési pénzeket akart, és ennek előteremtéséhez Kohnban és a többi túszul ejtett apátfalviban láthatta a garanciát.

Attól függetlenül, hogy ki és mikor szabadult az apátfalvi foglyok közül, úgy tűnik, mind Debrecenben, mind pedig Békéscsabán az általuk felajánlott és összegyűjtött vesztegetési pénzeknek volt szerepe abban, hogy az eljárások meglódtak és valamiféle érdemnek tekinthető fejlemény történt ügyükben. Érdemes itt egy kicsit megállnunk és számba venni, milyen információink maradtak meg ezekkel a megvesztegetési pénzekkel kapcsolatban, erre vonatkozóan ugyanis vannak forrásaink.

A foglyok kiszabadítására szánt vesztegetési pénzek sorsa

Szigeti János visszaemlékezéséből tudjuk, hogy a letartóztatásban lévő apátfalviak legalább két alkalommal kerültek olyan helyzetbe, hogy fizetniük kellett. Egyszer Debrecenben, ahol „*German Traján*” román ügyvédet fogadták fel 100 ezer korona fejében, hogy képviselje őket (ennek a pénznek a sorsáról semmit sem tudunk), illetve egyszer Békéscsabán, ahol „*egy bizonyos nagy összeggel*” vesztegették meg „*Peszkár*”, azaz Eugen Pescariu hadbíró. Itt és ekkor került a képbe Lukács Béla jegyző sógora, dr. Koreck Aurél ügyvéd, akinek – talán nem ingyen – a megvesztegetési pénzek összegyűjtésében és célba juttatásában lehetett

szerpe. Ahhoz, hogy pontosabban megtudhassuk, mekkora összegről is volt szó „*Peszár*” hadbíró megvesztegetése kapcsán, és hogy miként kapcsolódott mindez Lukács Bélához és dr. Koreck Aurélhoz, érdemes egy nagyobb kitérőt tennünk. A mozaikkockák, melyeket megpróbálunk összeilleszteni, meglehetősen töredékesek és sajnos igencsak hiányosak. Éppen ezért a kép, amit közvetíteni tudunk, tagadhatatlanul homályos, mégis megkíséreljük a rekonstrukciót, mert e nélkül nem érthető meg, mi történt a fogságban lévő apátfalviakkal, illetve a kiváltásukat célzó pénzek ügyében. Ez az eset azt is jól megmutatja, hogy az ügyeskedés és a zavarosban halászás nem csupán a románokra volt jellemző ebben az időszakban.

1920. május elején az akkor a román megszállás alól frissen megszabadult Apátfalván a magyar rendőri szervek vizsgálatot folytattak S. Nagy István volt községi bíró ellen, akit a román katonai hatóságok az 1919. júniusi zendülés leverését követően rávettek arra, hogy ismét betöltse a községi bírói tisztséget. Egyes adatok szerint nem akart eleget tenni a „felkérésnek”, de a románok megbotozták (25 botütést mértek rá), és ezzel kényszerítették, hogy elvállalja a feladatot.⁷³⁵ E funkcióját azonban nem csupán a románok akaratából töltötte be, abban – más választás nem nagyon lévén – a Központi járás főszolgabírója is megerősítette.⁷³⁶ Ezzel együtt is kétségtelen, hogy S. Nagy ezt követően végrehajtotta a románok utasításait, a *Szegedi Új Nemzedék* egy 1925-ből származó cikke szerint „*rekviráló bizottságot szervezett a nagygazdákból és a kataszter szerint rótták ki a lakosságra a [románok által előírt M. A.] sarcot. Rengeteg vagyont, 75 waggon búzát, több száz élőállatot, élelmiszereket, gazdasági*

⁷³⁵ Csendélet az apátfalvi községházán. *Szegedi Új Nemzedék*, 1925. április 10., 2.; Az apátfalvai vérfürdő epilógusa a Tábla előtt. *Szegedi Új Nemzedék*, 1925. november 6., 2.

⁷³⁶ MNL CSML ML, IV.401.b. 417/1920. Jegyzőkönyv S. Nagy István községi bíró kihallgatásáról, 1920. május 1.; Koller, 1929: 302.

*gépeket raboltak el az oláhok.*⁷³⁷ Arról persze, hogy az akkor 68 éves bírónak milyen mozgástere volt a románok megszállta községben, csak sejtéseink lehetnek, ugyanakkor a *Szegedi Új Nemzedék* egy másik cikke szerint „S. Nagy István megszorult helyzetében is mindent megtett, amit a legázolt magyar lakosság érdekében megtehetett.”⁷³⁸

Ehhez azért érdemes mindjárt hozzátennünk, hogy a románok – a kényszerítés mellett – csöppet sem voltak hálátlanok, és igyekeztek honorálni a velük együttműködő S. Nagyot, bár ezt nem feltétlenül direkt módszerekkel tették, éppen ezért nem is mindig megfogható, hogy mikor és mit kapott, illetve mikor milyen előnyökhöz jutott. Egy 1920. április 28-i rendőrségi jegyzőkönyv alapján azonban mégis csak rekonstruálható, hogy mi módon zajlott ez az ellentételezés. E szerint „Múlt év nyarán a román csapatoknak Apátfalva községben történt rablása és requirálása alkalmával Jenoskó [sic! valójában Jonescu] kapitánytól kapott a fia, S. Nagy Mátyás egy lovat, melynek tulajdonosa ismeretlen.” S. Nagy István – és nem a fia! – utóbb a lovat 10 ezer koronáért eladta „egy ismeretlen temesvári lókereskedőnek.”⁷³⁹ Mindez egyértelműen azt támasztja alá, hogy S. Nagy csöppet sem járt rosszul azzal, hogy együttműködött a románokkal, megtalálták a hatékony módját annak, hogyan kárpótolják az eredendően kényszeredetten vállalt bírói ténykedéséért.

Mindenesetre S. Nagy ellen nem azért indult rendőrségi vizsgálat 1920 májusában, hogy kiderítsék, milyen mértékben kollaborált a román megszállókkal és hogy volt-e felelőssége a községi javak elhurcolásában, hanem egy levele miatt, amelyet 1920 januárjában állítólag a békéscsabai román hadbíróshoz címezve az egyik fogva tartott apátfalvi fogolyhoz,

⁷³⁷ Az apátfalvai vérfürdő epilógusa a Tábla előtt. *Szegedi Új Nemzedék*, 1925. november 6., 2.

⁷³⁸ Csendélet az apátfalvi községházán. *Szegedi Új Nemzedék*, 1925. április 10., 2.

⁷³⁹ MNL CSML ML, IV.463.b. 1547/1921. Jegyzőkönyv S. Nagy István meghallgatásáról, 1920. április 28., Az apátfalvi rendőrség jelentése, 1920. november 12.

Diós Mátyáshoz írt. Két hozzátartozó, Juhász D. Jánosné és Diós Mátyásné tett feljelentést a magyar hatóságoknál. Amikor ugyanis meglátogatták férjeiket, ők mondták el nekik, hogy érkezett S. Nagytól egy a község pecsétjével ellátott – tehát hivatalos – levél, melyben állítólag a foglyokat „*a legnagyobb bolsevistáknak és kommunistáknak*” nevezte, és arra kérte a hadbírószéket, „*hogy valamennyiüket szigorúan büntesse meg*”. Az asszonyok az ügy kapcsán tett vallomásukban elmondták azt is, hogy ez a levél drasztikusan rontotta a letartóztatottak szabadulási kilátásait és a fogva tartásuk körülményeit, hiszen a románok a szemükre hányták, hogy „*maguk apátfalviak akarnak megszabadulni? Hiszen itt a község előljáróságának a levele, melyben maguknak a szigorú megfenyítését kérik és jelzik, hogy maguk voltak a község legveszélyesebb bolsevistái és kommunistái*”.⁷⁴⁰ A két asszony állítását egyébként a vizsgálat során megerősítette a 23 éves Simon István is, aki egyike volt a Békéscsabán fogva tartottaknak, és akinek 1920. február 16-án sikerült megszöknie a román őrizetből. Ő azzal egészítette ki az asszonyok vallomását, hogy „*A levél érkezte után a helyzetünk a fogságban tűrhetetlenné vált, amennyiben e levél érkezte előtti kedvezményeket a románok tőlünk megvonták és a lehető legszigorúbban kezelték őket [sic!]*”.⁷⁴¹ Simon azt tette még ehhez hozzá, hogy a foglyok közül többen is olvasták a levelet, és arról mindenkinek tudomása volt, Juhászné pedig arról beszélt, hogy amikor a községben többeknek elmondta, hogy milyen levelet írt S. Nagy a fogságban lévőkhöz, akkor az megfenyegette, „*hogy ha ezzel el nem hallgat, elviteti a románokkal és megvereti, hogy a nyálát sem fogja tovább nyelni*”.⁷⁴²

A levélírás tényét az ügyben szintén kihallgatott S. Nagy István községi bíró is elismerte, bár ő arról beszélt, hogy abban csak

⁷⁴⁰ MNL CSML ML, IV.401.b. 417/1920. Jegyzőkönyv Juhász D. Jánosné és Diós Mátyásné kihallgatásáról, 1920. május 1.

⁷⁴¹ Uo.

⁷⁴² Uo.

általánosságok voltak, többek között az, hogy „*aki bűnös az bűnhődjön, aki pedig ártatlan, azt ügyis minden közbenjárás nélkül szabadon bocsátják.*”⁷⁴³ A rendőrségi kihallgatója ugyanakkor arra nem kérdezett rá, hogy miért írt ilyen tartalmú levelet, s nem rekonstruáltatta vele annak pontos tartalmát. Nem kérdezett rá arra sem – amit pedig a két asszony és Simon István is egybehangzóan állítottak –, hogy ezt a szerintük ártó szándékú levelet, miért Diós Mátyásnak címezte, és miért nem közvetlenül a hadbíróság elnökéhez, amit egyébként minden további nélkül megtehetett volna.

Az ügy kapcsán számos részlet homályban marad. Azt, hogy létezett valamilyen levél, nem vonhatjuk kétségbe, azt ugyanis egy, az iratok között megmaradt elismervény szerint a második fogságából éppen akkor szabadult Lukács Béla jegyző, valamint a szintén akkor szabadult Sóki Mihály bíró 1920. május 24-én átadták Urbanics Kálmán főszolgabírónak.⁷⁴⁴ Annak tartalma viszont nem ismeretes előttünk, ugyanis a levél nem őrződött meg.

A vizsgálatot végző rendőrtiszt – nevét az irat nem tartalmazza, csak feltételezzük, hogy a kihallgatásokat végző Ozsvár Kálmán tiszthelyettes volt – még 1920. május 4-én készített egy összefoglaló jelentést, amelyet azt megelőzően vetett papírra, hogy a levél előkerült volna. Ebben S. Nagy terhére róttá, hogy a levéllel valóban ártott az apátfalvi foglyoknak, sőt azt is a szemére vetette, hogy Lukács Béla községi jegyzőt, akit egyszer pedig már korábban, 1919. november végén szabadon engedtek, éppen-e levél hatására vették újból őrizetbe a román katonai hatóságok. Sőt, a jelentés olyan megállapítást is tett – amely pedig sem S. Nagy, sem a tanúként meghallgatott asszonyok jegyzőkönyvében nem szerepelt –, hogy S. Nagy azt írta volna, hogy „*Apátfalva a történeteket*

⁷⁴³ Uo. Jegyzőkönyv S. Nagy István községi bíró kihallgatásáról, 1920. május 1.

⁷⁴⁴ Uo. Jegyzőkönyv az S. Nagy István által írt levél „idecsatolásáról”, 1920. május 24.

[ti. a lázadást, ill. az azt követő kíméletlen rekvirálást és véget nem érő fosztogatást – M. A.] *csak nekik* [ti. a fogolyként elhurcolt lázadóknak – M. A.] *köszönheti, tehát örvideni fog a lakosság, ha soha nem jönnek haza.*⁷⁴⁵

A levél kapcsán a legnagyobb dilemma kétségtelenül az, hogy ha S. Nagy István valóban ártó szándékkal írta azt, mint ahogyan a feljelentők interpretálták, akkor miért Diós Mátyásnak címezte, és miért nem közvetlenül a román hatóságoknak? Nyilván azért nem, mert a levél nem feljelentési szándékkal íródott, és nem is ezt a célt szolgálta. A kevés információ közepette elsősorban S. Nagy vallomására tudunk hagyatkozni, aki – mint fentebb már idéztük is – úgy foglalta össze a levele mondanivalóját, hogy *„aki bűnös, bűnhődjön, aki pedig ártatlan, azt úgylis minden közbenjárás nélkül szabadon bocsátják”*. Meggyőződésünk, hogy ez a kijelentése a megoldás kulcsa, hiszen erre utal, illetve ehhez kapcsolódik vallomásának további része is, amelyben S. Nagy áttért a foglyokért fizetendő váltságdíj kérdéseire. Idézzük részleteiben is, miről beszélt a községi bíró: *„Ezen foglyok kiszabadítása érdekében Lukács Béla a község volt jegyzője, ki szintén a letartóztatottakkal van, egy ízben, a foglyok névlajstromának megküldése közben közölte vele [ti. S. Nagy Istvánnal – M. A.], hogy az abban feltüntetett 211 000 koronát a letartóztatottak hozzátartozóitól szedje be, hogy ők magukat megszabadíthassák. Később ugyancsak egy ily nemű lajstromot küldött, melyen 57 000 korona volt feltüntetve, mit szintén a letartóztatottak hozzátartozóitól kellett volna beszédni. Az előbbi összegből nem emlékszik határozottan, hogy mily nemű összeg gyűlt össze, de a bejött összeget Langó Mátyásné és Mátó Pál Jánosné és társai vitték el Békéscsabára, mert akkor még a letartóztatottak Békéscsabán voltak. Az 57 000 koronából összegyűlt 55 000 koronát ő átadta Lukács Béla jegyző sógorának, dr. Koreck Aurél ügyvédnek. Hogy ezen összeggel nevezett mit csinált, rendeltetési helyére juttatta-e vagy sem, nem tudja.*⁷⁴⁶

⁷⁴⁵ Uo. Jelentés, 1920. május 4.

⁷⁴⁶ Uo. Jegyzőkönyv S. Nagy István községi bíró kihallgatásáról, 1920. május 1.

Amit S. Nagy vallomásának ezen része állít – és ezt a vizsgálótiszt is fenntartás nélkül elfogadta, jelentésébe változatlanul beemelte⁷⁴⁷ –, egy újabb ellentmondáshoz vezet: miért kérte meg Lukács Béla jegyző S. Nagy István bírót az apátfalvi foglyok kiváltását célzó összegek összegyűjtésével, ha szerinte éppen azon intrikált, hogy az apátfalviak ne térjenek haza és minél nagyobb büntetést kapjanak, miként azt a feljelentő asszonyok állították? Az ellentmondásnak nyilvánvalóan egyetlen észszerű feloldása van: S. Nagy nem intrikált a foglyok ellen, és a Diós Mátyáshoz írt levele nem arról szólt, hogy minél súlyosabb büntetést érjen el a román hadbírósnál, hanem valami egészen másról. Szilárd meggyőződésünk, hogy S. Nagy levelét szándékosan ferdítették el és tudatosan sározták be a levelet nem látó asszonyok előtt azért, mert S. Nagy rájöhetett valamire, ami minden bizonnyal a szálakat a sógorán, dr. Koreck Aurél ügyvéden keresztül távolról mozgató Lukács Béla jegyző személyével állhatott összefüggésben. Talán nem tévedünk nagyot, ha azt állítjuk, hogy az S. Nagyot feljelentő asszonyok bujtogatója éppen Lukács Béla jegyző volt.

Miről lehetett szó? Arról, hogy az apátfalvaik a debreceni tapasztalatokon felbuzdulva Békéscsabán is úgy gondolhatták, hogy pénzzel meg tudják vásárolni a szabadságukat, de legalábbis el tudják érni, hogy történjen valamilyen előrelépés az ügyükben. Erről írta Szigeti János, hogy ebben koordinált Lukács Béla sógora, dr. Koreck Aurél és Perlusz Adolf apátfalvi terménykereskedő, illetve a húga, Berta. Ugyanakkor Szigeti bizonyosan nem volt bennfentes minden részletkérdésben, ezért nem tudhatta, hogy a pénz összegyűjtésében S. Nagy István községi bíró segítségét is kérték, akinek egyenesen listát küldtek arról, hogy melyik családtól mennyi pénzt gyűjtsön össze. Ráadásul nem is akármekkora összegről, és nem is egy alkalomról volt szó. A többszörösen kifosztott

⁷⁴⁷ Uo. Jelentés, 1920. május 4.

községben nyilvánvalóan nem volt egyszerű ekkora pénzt összeszedni, hiszen egyszer 211 ezer, máskor pedig 57 ezer koronát kellett előteremteni. Biztosra vesszük, hogy S. Nagy István Diós Mátyáshoz írott 1920. januári levele ezzel az üggyel állt összefüggésben.

S. Nagy nyilván világosan látta az otthon maradt hozzátartozók reménytelen helyzetét, és feltételezhetően rajtuk akart segíteni levelével, illetve erre utalhatott az ebben szereplő, talán nem pontosan fogalmazott, és utólag emiatt félremagyarázható kijelentésével. Mivel közvetlen tapasztalata volt a románoktól a társaikat meggyilkoló és holtukban meggyalázó apátfalviakkal, azaz a „bűnösökkel” szembeni gyűlöletről, pontosan tudta, hogy azok szabadságát nem lehet megvásárolni. A bűnösöknek tehát vállalniuk kell a büntetést. Abban a helyzetben az ő kiszabadításukra értelmetlen lett volna pénzt gyűjteni, mert őket S. Nagy szerint nem lehetett pénzzel megváltani. Azok viszont, akik nem voltak közvetlenül érintettek ezekben az embertelen cselekedetekben, azaz akik „ártatlanok” voltak, azok S. Nagy szerint előbb-utóbb anélkül is visszanyerhetik szabadságukat, hogy a hozzátartozók esetlegesen újabb, a családokra óriási terhet jelentő anyagi áldozatot hozzanak értük. S. Nagy tehát levelében – a családtagok megkímélése érdekében – nyilván a további váltságdíj-szedés ellen érvelt, és erről kívánta meggyőzni a békéscsabai foglyokat. Ne feledjük, az 1919 novemberében kiszabadult 31 túsztól már fizetniük kellett megvesztegetési pénzt az apátfalviaknak, s a többiek után további terheket kellett volna vállalniuk az otthonmaradóknak. Úgy véljük, ez a hozzáállás válthatta ki Lukács Béla jegyző rosszallását, aki – úgy tűnik – érdekelt volt az újabb váltságdíjak összeszedésében, és éppen ezért vélelmezzük, hogy S. Nagy István befektetése mögött éppen az ő személye áll.

Azt, hogy mindez nem csak légből kapott feltételezés, egy igencsak lényeges forrás is megerősíti, mégpedig az a jelentés, amely az S. Nagy

István ügyében folytatott 1920 eleji rendőrségi vizsgálat eredményeit összegezte. Ebben az alábbiak olvashatók: „*a jegyzőkönyvben [ti. az S. Nagy István vallomását tartalmazó jegyzőkönyvben – M. A.] szereplő 211 000 és 57 000 korona tételek, mit a községi bíró a letartóztatottak hozzátartozóitól gyűjtött azok kiszabadítása érdekében, nem tisztázható, mert nem állapítható meg, hogy azok tényleg rendeltetési helyükre jutottak-e, vagy nem, mert ezen összeg arra szolgált, illetve a hozzátartozók azt arra gyűjtötték, hogy azzal a román hadbíró megvesztegetik. Jeleznem kell, hogy a 211 000-ból csak 168 000, míg az ötvenhétezerből csak 55 900 korona gyűlt össze. [...] E téren a túsók netaláni kiszabadulása után meglepetések várhatóak, mert alapos a gyanú, hogy Lukács Béla a túsokkal együtt levő apátfalvi lakos összejátszik a románokkal és őt csak proform tartják ott és az ő révén pumpolják a letartóztatottak hozzátartozóit. Ezt látszik igazolni azon tény is, hogy Lukács jegyző küldött a fogságból a bírónak névleges kimutatást, hogy melyik családtól mennyit hajcsón, illetve követeljen be a bíró [saját kiemelés – M. A.]*.”⁷⁴⁸

Az S. Nagy elleni vizsgálatot vezető rendőrtiszt összefoglaló jelentésének meglehetősen egyértelmű megjegyzése és következtetése ismeretében magunk is úgy véljük, hogy Lukács és a sógora akár saját zsebükre is játszhattak, amikor a váltságdíjat összegyűjtötték. Azt nem tételezzük fel, hogy a teljes összeget maguknak akarták, már csak azért sem, mert a fogvatartottak egy része 1919. november 26-én valóban kiszabadult, ami aligha következhetett volna be ilyen gyorsan – s aligha változott volna meg velük szemben a hadbíró hozzáállása, amit Szigeti is észrevett és rögzített emlékei között –, ha a megvesztegetés nem lett volna sikeres. Ilyen megvesztegetési összegnek tehát bizonyosan lennie kellett, és ez lehetett a 211 ezer koronából összegyűlt 168 ezer korona, vagy annak valamekkora része. Ugyanakkor volt egy másik összeg is, amelynek sorsáról sem S. Nagy István, sem a vizsgálatot végző nyomozó nem tudott

⁷⁴⁸ Uo.

felvilágosítást adni, illetve szerezni. Nem kizárható, hogy ez lehetett a nyomozó szerinti „*pumpolt*” pénz. Talán a két pénzösszeg különböző útja is ezt támaszthatja alá, amiről S. Nagy István beszélt: míg a 211 ezer koronából összegyűlt 168 ezer koronát több asszony (Langó Mátyásné, Mátó Pál Jánosné és társai) vittek el a Békéscsabán raboskodó apátfalviakhoz, ennek a pénznek az útja tehát egyértelműen nyomon követhető, s célba is érkezett, így az ő hozzátartozóik 1919. november végén valóban ki is szabadultak, addig az 57 ezer koronából összegyűlt 55 ezer koronát S. Nagy dr. Koreck Aurélnak adta át, és ennek a pénznek a sorsa ettől fogva nyomon követhetlenné vált.

Arról, hogy ezeket a költségeket kik adták össze, nincs egyértelmű adatunk, de az S. Nagy 1920. május 1-jén kelt rendőrségi kihallgatása során felvett jegyzőkönyvből, továbbá az eljárás kapcsán készült május 4-i összefoglaló jelentésből az tűnik ki, hogy ezeket az összegeket a túsok családtagjai között valamilyen logika alapján szétosztották.⁷⁴⁹ Ugyanakkor van olyan forrásunk is – az apátfalvi kötődésű, de a Nemzetgyűlésbe a nagylaki választókerületből bejutó ifjabb Kardos Noé egyik parlamenti interpellációja –, amely arra utal, hogy a váltságdíj összegét a szegények helyett a jobb módúak adták össze.⁷⁵⁰ Ám ha mégis az S. Nagy-féle állítás volt a valós, akkor viszont arról, hogy az egyes családokra ezekből az összegekből mekkora hányadok hárultak, nincs adatunk. Kétségtelen ugyanakkor, hogy az elhurcoltak hozzátartozóinak a rekvirálásokkal és fosztogatásokkal megnehezített életét tovább súlyosbította a váltságdíj összegének előteremtése, melynek

⁷⁴⁹ Uo. Jegyzőkönyv S. Nagy István községi bíró kihallgatásáról, 1920. május 1.; Uo. Jelentés, 1920. május 4.

⁷⁵⁰ Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója, 1920: 451. Az interpellációt gyakorlatilag szó szerint közölték a helyi lapok is. Lásd Interpelláció az Apátfalváról elhurcoltak ügyében. *Makói Friss Újság*, 1920. november 25., 2.; Interpelláció az oláh rabságban sínylődő apátfalvi magyarok érdekében. *Makói Újság*, 1920. november 25., 2.

kompenzálására további segítséget már nem remélhettek. Enyhülést csupán az jelenthetett számukra, hogy a „*Peszkeár*” hadbíró számára összegyűjtött pénz kifizetésén túl – amely összeg a célba juttatásával nyilvánvalóan teljes egészében elveszett – a másik tételt, amelyet dr. Koreck Aurélék további megvesztegetési költség címén kívántak összeszedni tőlük, már nem kellett kifizetniük. Vagy ha mégis fizettek, akkor azokat az összegeket gyorsan visszakaphatták, hogy az esetleges – a rendőrségi nyomozásban is megfogalmazódó, illetve feltételezett – sikkasztás kárait és következményeit Koreckék mielőbb eltüntessék, akik okkal tarthattak attól, hogy az esetlegesen kiderülő sikkasztási szándékuknak jogi következményei lehetnek. Minderre azonban semmilyen bizonyítékkal vagy adattal nem rendelkezünk, legfeljebb Kardos Noé már fentebb említett 1920. november 10-i parlamenti interpellációjára hivatkozhatunk, aki csupán egyszeri 150 ezer koronás váltságdíjról beszélt,⁷⁵¹ más költségről nem. Ez pedig azt erősítheti, hogy az 57 ezer koronás tétel ügye ekkorra már lekerült a napirendről, vagy legalábbis valamilyen megoldást nyert.

Mindenesetre a Kardos Noé nemzetgyűlési képviselő által említett 150 ezer koronás tétel megint csak elgondolkodtató. Egyrészt meglehet, hogy téves adatközlés volt, hiszen interpellációjában egyébként is több bizonyosan megalapozatlan tényt közölt, többek között a Békéscsabáról 1919 novemberében hazaengedett foglyok számát is hibásan adta meg, azt állítva, hogy akkor 55 őrizettest engedtek el és 31 maradt fogságban, holott ez több forrással is alátámaszthatóan éppen fordítva volt.⁷⁵² Ugyanakkor nem zárjuk ki, hogy a román hadbíró megvesztegetésére szolgáló pénz összege, amelyet ő 150 ezer koronában határozott meg, és

⁷⁵¹ Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója, 1920: 451.

⁷⁵² MNL CSML ML, IV.463.b. 5513/1920. Lukács Béla községi jegyző jelentése, 1920. november 4. Kardos interpellációja nyomán több napilap is tényként közölte a hibás adatot. Lásd Oláh rabságban sínylődik harmincegy elhurcolt magyar. *Egyetértés*. Esti kiadás, 1920. december 2., 3.; Oláh igazság. *Békésmegyei Közlöny*, 1920. december 23., 3.

szerinte ez az összes apátfalvi fogoly kiváltását szolgálta volna, mégis valós lehetett.

Az S. Nagy István vallomásában szereplő 211 ezer koronás összegnél ugyanis óhatatlanul felmerül, hogy miért pont annyi volt, miért nem egy kerek szám, hiszen az ilyen alkuk esetén gyakoribb a kerekített összegek megadása. Itt azonban nem ez történt. Forrásaink alapján a különbözetre – egyáltalán, a 211 ezer koronás tétel meghatározásának logikájára – ésszerű magyarázattal nem tudunk szolgálni, de nem zárjuk ki, hogy itt is megjelenhetett az a szempont, amelyet az S. Nagy István ellen indult vizsgálat eredményeit összegző rendőrnnyomozó „*pumpolás*ként” minősített.

Mindenesetre azt, hogy történhetett valami Lukács Béla és az ügyvéd sógora körül a vesztegetési pénzek összegyűjtése kapcsán, egy közvetett adat is alátámaszthatja: Lukács feltűnő hallgatása, illetve annak megkerülése a hivatalos jelentésében. Az események ismertetésének bőbeszédűségéhez képest észrevehető az a visszafogottság, ahogyan az elhurcolás és fogva tartás körülményeit, az ottani kálváriájukat taglalja, pontosabban ahogyan azt elhallgatja, ideértve az ügyvédi és megvesztegetési pénzek kérdését is, holott ezek utólag is fontos szempontok voltak. Ami viszont tény, hogy az 1920. május 4-i rendőri jelentésben szereplő súlyos – és ott alaposnak tartott – vádat érdemi vizsgálat nem követte, ennek nyomát legalábbis nem sikerült megtalálnunk. Lukácsot nem függesztették fel, fegyelmi eljárást sem folytattak ellene. Ennek bizonyosan az lehetett az oka, hogy az esetleges „*pumpolás*” nem sikerült, illetve a befizetett pénzek vélelmezhetően nem veszték el, vagy ha mégis, akkor azok megtérültek, miként erre vonatkozóan van ráutaló adatunk.⁷⁵³ Ezzel Lukács – ha igazak a vizsgálat

⁷⁵³ MNL CSML ML, V.102.c. 1639/1922. Hiányjegyzék az Apátfalva község jegyzői hivatalában 1922. június 28-án és 30-án foganatosított vizsgálat alkalmával észlelt hiányokról, 1922. július 2.

kapcsán levont következtetéseink – sikeresen tisztázta magát, s ezért elnézték neki ezt a helyzetet, amit bizonyosan a vesztegetési pénzek célba juttatásával, illetve a helyzet bizonytalanságával magyarázhatott, amiben lehetett is igazság. Mindenesetre az a tény, hogy 1920. májusi visszaérkezését követően éveken át pereskedett S. Nagy Istvánnal, akinél kulcsfontosságú információk lehettek vele, illetve a román fogságban játszott szerepével kapcsolatban, szintén azt támasztja alá, hogy Lukácsnak valóban lehetett olyan szándéka, hogy sógora, dr. Koreck Aurél segítségével az elhurcolt apátfalviak szorult helyzetéből anyagi előnyöket kovácsoljon magának. A messzire vezető ügy szálainak felfejtése nem képezi jelen munkánk tárgyát, mert nem állnak közvetlen összefüggésben a témánkkal, de kétségtelen, hogy az ellentétek, amelyek már 1920-tól Lukács Béla jegyző és S. Nagy István volt bíró között feszültek, és egymás feljelentésében, valamint éveken át tartó pereskedésben öltöttek testet, az apátfalvi vérengzés utáni helyzetre, talán éppen az általunk is jelzett ügyeskedési, vagy durvábban fogalmazva sikkasztási ügyre vezethetők vissza.⁷⁵⁴

Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy nem indult vizsgálat S. Nagy István ellen sem – legalábbis ebben az ügyben nem.⁷⁵⁵ A vele szemben

⁷⁵⁴ Az ügyben megmaradt iratokat lásd MNL CSML ML, IV.460.a. XI. 395/1925. Lukács Béla községi jegyző és Tóth B. Mátyás községi bíró fegyelmi ügye. Lásd még: Az apátfalvai oláhellenes lázadás epilógusa. *Szegedi Híradó*, 1923. február 21., 1.; Apátfalván felborult a béke. *Makói Friss Újság*, 1925. március 15., 1.; A törvényszék felmentette az apátfalvi jegyzőt és bírót. *Makói Friss Újság*, 1925. április 12., 5.; Csندélet az apátfalvi község házán. *Szegedi Új Nemzedék*, 1925. április 10., 2.; Az apátfalvai vérfürdő epilógusa a Tábla előtt. *Szegedi Új Nemzedék*, 1925. november 6., 2.; Lukács főjegyző teljes felmentésével végződött az apátfalvi nagy pör. *Makói Friss Újság*, 1925. november 7., 2.

⁷⁵⁵ Adataink szerint S. Nagy István ellen 1920 után több eljárás is folyt, de ezek nem álltak közvetlen összefüggésben az apátfalvi vérengzéssel. Ezekről lásd MNL CSML ML, IV.463.b. 5174/1921. Urbanics Kálmán főszolgabíró jelentése, 1920. november 16. és 1921. június 20.; MNL CSML ML, 463.b. 3058/1920. Lukács Béla községi jegyző feljelentő levele, 1920. június 29.; MNL CSML ML, IV.408.b. 8438/1920. A Szegedi Kir. Ügyészség levele az alispánnak, 1920. augusztus 28.; MNL CSML ML, IV.408.b. 1488/1922. Urbanics Kálmán főszolgabíró levele, 1922. március 29.

minden bizonnyal Lukács Bélának által terjesztett vád, miszerint az apátfalvi túsok vesztére tört volna, széthullott. Persze, ő sem volt makulátlan. Nem csak a román megszállás idején vállalt szerepe, hanem a túsok számára gyűjtött pénzek kezelése kapcsán sem. A vizsgálat során kénytelen volt például elismerni, hogy „*egy alkalommal a Takács-féle vendéglőben a bíró 900 koronát adott át dr. Korek [valójában Koreck – M. A.] Aurél[nak] a túsok védőjének, és abból 20 koronát visszavett, mondván, hát csak nem iszom a magamét.*”⁷⁵⁶ Nem mentség, de tény, hogy ez a sikkasztás meg sem közelítette azt, amit – ha igaz volt és bebizonyosodik – Lukácsék elkövettek volna a lázadás elhurcoltjainak családjai terhére.

A kép teljessé tételéhez tegyük még hozzá, hogy S. Nagyot megvádolták azzal is, hogy Lukácsnak azért kellett visszamennie Békéscsabára, és azért vették ismét őrizetbe, mert a bíró „terhelő” levele ártott a magyarok ügyének.⁷⁵⁷ Pedig nagy valószínűséggel itt is egészen másról volt szó. Mégpedig arról az esetről, amiről Szigeti István visszaemlékezéséből tudunk: „*Peszkár*” hadbíró lebukásáról és elbocsátásáról. Mint Szigeti elmondta, valamiképpen kiderült, hogy az apátfalviak megvesztegették őt, és az ellene folyó vizsgálat során nyilvánvalóan felmerült Lukács Béla és az ügyben játszott szerepe is. Visszarendelése – álláspontunk szerint – egyértelműen a „*Peszkár*” elleni vizsgálattal állhatott összefüggésben, miként az apátfalvi foglyok fogva tartása körülményeinek romlását sem S. Nagy „intrikus” levele okozhatta, hanem a „*Peszkár*”, azaz Eugen Pescariu elleni vizsgálat következménye lehetett.

Visszatérve a békéscsabai román hadbíró megvesztegetése céljából gyűjtött összegre, annak sorsa még 1922-ben sem jutott nyugvópontra, ami megint csak erősíti fentebb már megfogalmazott gyanúkat, hogy

⁷⁵⁶ MNL CSML ML, IV.401.b. 417/1920. Jelentés, 1920. május 4.

⁷⁵⁷ Uo.

ennek felhasználása nem volt teljesen tiszta. Egy, az apátfalvi községi jegyzői hivatalnál tartott felügyeleti vizsgálat kapcsán 1922 júniusában újra napirendre került ez az ügy, s ebben – mint a hivatal vezetője – Lukács Béla községi jegyző szerepe. Szó szerint idézve a jegyzőkönyvet: *„Kardos József panaszkodik, hogy ő és az oláhok által elhurcolt többi társai együttesen 164 000 korona körüli összeget [valójában 168 ezer koronát – M. A.] gyűjtöttek össze megvesztegetési célra az oláhok részére, egyesek a befizetett összeget visszakapták, mások nem. Perlus Adolf kihallgattatván előadja, hogy ő csak a közvetítést végezte, az elszámolásról dr. Koreck Aurél tud.”* Az egyébként a Békéscsabáról 1919 novemberében elsőik között szabadon engedett foglyok egyikeként hazatérő Kardos bejelentése azt sugallja, hogy bizonyos összegekkel az érintettek elszámoltak, másokkal nem, ezért adott e tekintetben feladatot a vizsgálatot végző revizor a községi elöljáróságnak: *„Megállapítandó, kik egyenként mennyi összeget kinek kezeihez fizettek, és az, illetve Dr. Koreck miként számolt el azzal.”*⁷⁵⁸ Sajnos, a vizsgálat folytatásáról és következményeiről nem rendelkezünk semmilyen információval, csupán azt tudjuk, hogy Lukács Béla jegyző válaszában elfogultságra hivatkozással Koreck Aurél ügyvédre tolta át e felmerült „vádponthoz” megválaszolását.⁷⁵⁹

Azt, hogy Koreck mivel magyarázta meg a Kardos József által felvetett elszámolási hiányosságokat, nem tudjuk, de az tény, hogy az ügyben nem történt büntetőfeljelentés és nem folyt újabb vizsgálat sem, mely azt támasztják alá, hogy az ügyvéd elfogadható magyarázattal tudott szolgálni a vesztegetési pénz sorsát illetően. De hogy ez a magyarázat pontosan mi is volt, arra sajnos semmilyen adatot vagy utalást nem találtunk, pedig ez az érvelés bizonyára pontosabban megvilágította volna,

⁷⁵⁸ MNL CSML ML, V.102.c. 1639/1922. Hiányjegyzék az Apátfalva község jegyzői hivatalában 1922. június 28-án és 30-án foganatosított vizsgálat alkalmával észlelt hiányokról, 1922. július 2.

⁷⁵⁹ Uo. Lukács Béla községi jegyző válasza, 1922. október 29.

hogy végülis milyen vesztegetési pénzmozgások történtek az apátfalvi foglyok kiszabadítása érdekében.

A második stáció: a romániai fogság

Az elhurcolt apátfalvi foglyok első, 31 fős csoportjának 1919. november 26-i szabadon bocsátását követően a továbbra is román fogságban maradók helyzetével és sorsával kapcsolatban alig rendelkezünk információval, alapos és első kézből származó forrás, mint amit a foglyok első transzportjával hazakerült Szigeti János visszaemlékezése jelentett, nem áll rendelkezésünkre. Emiatt a további időszak összefoglalása óhatatlanul elnagyoltabb lesz.

Az apátfalvi foglyok érdekében megvesztegetett „*Peszár*” hadbíró ellen 1919 decemberében indult eljárás, amely elbocsátásához vezetett, visszavetette az őrizetben maradó apátfalviak ügyét, legalább bő két hónapon át érdemi fejlemény nem is történt az ellenük folyó eljárásban. Benó plébános felterjesztéséből – aki nyilván a hozzátartozóktól szerezte az információit – annyi tudható meg, hogy „[1920.] február végén, midőn már bizonyos volt, hogy a románok Békéscsabát nemsokára ki fogják üríteni, a román hadbíróság végre érdemleges tárgyalást tartott és a június 23-a, tehát már több mint 10 [valójában 8 – M. A.] hónap óta fogva tartott apátfalvaiakat kihallgatta, de azután anélkül, hogy ítéletet hoztak volna, őket Gyulafehérvárra szállították, hol még mindig keserves rabságban sínylődnek és aggódva várják a szabadulás óráját.”⁷⁶⁰ Mivel ez a jelentés 1920 áprilisában kelt, az információ az akkori állapotokat mutatja. Minden bizonnyal Gyulafehérváron állították őket újból bíróság elé, és itt is hoztak ügyükben – Lukács Béla szerint 1920.

⁷⁶⁰ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.

május 22-én⁷⁶¹ – elsőfokú ítéletet, melynek során adataink szerint 2 és 15 év közötti kényszermunkára ítélték őket.⁷⁶²

Arról, hogy milyen körülmények között zajlott a tárgyalás, nincs információnk,⁷⁶³ de azt tudjuk, hogy saját védelmükben 100 ezer korona díjazásért ügyvédet fogadtak, mely költséget az otthon maradt apátfalviak teremtették elő. Az biztos, hogy valós büntetőeljárás és bírósági tárgyalás következtében ítélték el őket.⁷⁶⁴ Erre utal egy 1921. novemberi külügyminiszteri tájékoztató levél is, miszerint az apátfalviak elsőfokú ítéletét a román legfelsőbb katonai bíróság 205/1921. számú ítéletével hagyta jóvá.⁷⁶⁵ Szigeti János – Lukács Béla községi jegyző adatközlésével egybehangzóan – úgy emlékezett, hogy a „*kevesebb idejűeket*” már 1920 májusában hazaengedték.⁷⁶⁶ Ezt ugyanakkor cáfolni látszik gróf Csáky Imre külügyminiszternek a Kardos Noé parlamenti interpellációja adott 1920. december elsejei válasza, melyben akkor, tehát az interpellációra adott válasz időpontjában még 51 román fogságban lévő apátfalviról beszélt,⁷⁶⁷ de ez bizonyosan félreértésen alapuló pontatlan tényközlés volt. A foglyok közül ugyanis az 1920. május 22-i hadbírószági tárgyalást követően a később részletezett számításaink szerint 16 főt, köztük

⁷⁶¹ Vermes, 1929: 150.

⁷⁶² Egy magyar falu szenvedése a román megszállás alatt. *A Nép*, 1921. június 14., 6.

⁷⁶³ Talán némi analógiát jelenthet dr. Balló István makói tanfelügyelő története, akit 1920. március 4-én vettek őrizetbe a román csendőrök egy mondvacsinált román állam elleni összeesküvés vádjával, s aki az apátfalvi foglyokhoz hasonlóan megjárta a békéscsabai fogolytábort, majd a gyulafehérvári katonai bíróságot is, ahol a tárgyalását tartották. Erről bővebben lásd Balló tanfelügyelő itthon. *Makói Független Újság*, 1920. április 16., 2.

⁷⁶⁴ MNL CSML ML, V.102.b. Apátfalva község képviselő-testülete jegyzőkönyvei. 16. kötet. 1920. május 6. – 1926. december 31.; MNL CSML ML, V.102.c. Apátfalva község iratai. 2673/1921.; Egy magyar falu szenvedése a román megszállás alatt. *A Nép*, 1921. június 14., 6.

⁷⁶⁵ MNL CSML ML, V.102.c. 3029/1921. Urbanics Kálmán főszolgabíró tájékoztatója a Külügyminisztérium 1921. november 3-án kelt leveléről, 1921. november 24.

⁷⁶⁶ JAM NA, 134-90. Szigeti János visszaemlékezése, 1938.; MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. Kimutatás azon apátfalvi lakosokról, akik az 1919. június 23-iki románok elleni lázadásból kifolyólag a román katonai hatóság által elhurcoltattak.

⁷⁶⁷ Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója, 1921: 185–186.

a másodszorra is elhurcolt Lukács Béla községi jegyzőt, elengedtek a románok. Aligha tévedhetett, hogy ekkor többeket szabadon bocsátottak az apátfalviak közül, mert Lukács, aki maga is érintettje volt a kiszabadulásnak és 1921. augusztusi összegző kimutatásában feltüntetett olyanokat, akik „11 hónap után” szabadultak.⁷⁶⁸ Adatát mindemellett egy 1920. novemberi forrás is megerősíti, melyben éppen Lukács Béla jegyző tett jelentést a még román fogságban lévő 34 apátfalviról.⁷⁶⁹ Az adat értelmezéséhez tegyük hozzá, hogy ha az elhurcoltak 51 fős létszámából kivonjuk a tavasszal hazaengedett 16 főt, akkor nem 34, hanem 35 főt kapunk, mégis a 34 fős adat volt a helyes. Az egy fős különbség, ami Lukács novemberi jelentésében megjelenik, abból adódik, hogy a román fogva tartás ideje alatt két apátfalvi (Farkas József és Fazekas József) ismeretlen időpontban elhunyt. Biztosra vehető, hogy a különbség az egyik elhalt apátfalvi miatt adódott, aki elhunyként értelemszerűen sem a hazatértek, sem a fogvatartottak között ekkor már nem szerepelhetett, miként a Lukács-féle adatközlésből az is biztosra vehető, hogy az ő halála a gyulafehérvári fogság kezdete, 1920. március vége és 1920. november eleje közé tehető.

Annak következtében, hogy a foglyok 1920 márciusában Békéscsabáról Gyulafehérvárra kerültek, kétségtelenül megnehezedett a velük való kapcsolattartás. A Békéscsabán őrzött apátfalviakat a családtagok alkalomadtán meglátogathatták, s elláthatták a legszükségesebb dolgokkal. Azt követően, hogy Békéscsaba kiürítése miatt Romániába vitték őket, ennek lehetősége jószerivel megszűnt, hiszen a családtagok számára nehezen vállalható, sőt minden bizonnyal megoldhatatlan tortúrával (útlevéligenylési procedúra, utazási logisztika,

⁷⁶⁸ MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. Kimutatás azon apátfalvi lakosokról, akik az 1919. június 23-iki románok elleni lázadásból kifolyólag a román katonai hatóság által elhurcoltattak.

⁷⁶⁹ MNL CSML ML, IV.463.b. 5513/1920. Lukács Béla községi jegyző jelentése, 1920. november 4.

nyelvismeret hiánya) járt volna a személyes látogatás. Ilyen látogatásra vonatkozó adatot nem is sikerült fellelnünk.

A Magyarország és Románia közötti közvetlen postaforgalom hiányában a levelezés útján történő kapcsolattartásnak sem voltak meg a feltételei,⁷⁷⁰ még ha esetleg a fogva tartó hatóságok megengedték volna is ezt. Az otthon maradóknak ezért más kapcsolati utat kellett találniuk, s meg kellett szervezniük egy logisztikai hálózatot, amely azt a célt szolgálta, hogy a fogvatartottak számára időközönként pénzt juttassanak el, melyből élelmiszert, dohányt s talán némi tisztálkodószert és ruhaneműt is be tudtak szerezni. Ebben az ottani magyarok segítettek. A pénzt a családtagok gyűjtötték össze, s adták át a rendszeres időközönként Aradról érkező vasutasoknak, akik többnyire megelőlegezték és továbbították azokhoz az ismeretlen magyarokhoz, akik kapcsolatot tudtak tartani a foglyokkal.

Adódtak persze vis maior helyzetek is, amikor egyes családtagokat ki kellett segíteni, mert a vasutasok érkezésének aktuális időpontjára nem voltak képesek összegyűjteni a szükséges támogatási összeget, így azt arányosan szétosztották a családtagok között. Egy ilyen konkrét eset megoldásában Kardos Noé községi bíró is segítséget nyújtott. Három megszorult család számára átmeneti segélyként a községi pénztárból kölcsönzött pénzt: Zöllei Mihálynak 5000, Beke Istvánnak 8924 és ifj. Tari Andrásnének 5000 koronát adott át elismervény ellenében, mely tettéért – egyéb pénzügyi szabálytalanságokkal is terhelve – utóbb fegyelmi eljárás alá vonták. Érdeemes szó szerint idézni Kardos egyik, 1921. novemberi fellebbezéséből az erre vonatkozó érvelését, mert pontosan rögzíti, hogyan próbálták Apátfalváról támogatni az elhurcoltakat: „*A községi pénztárból való kölcsönadás a még román fogságban sínylődő szegénysorsú apátfalviaiak*

⁷⁷⁰ MNL CSML ML, V.72.c. 7822/1921. Salacz Gyula főispán átirata Petrovics György polgármesterhez, 1921. április 28.

érdekében történt. Ugyanis 2 román megszállott területen élő magyar vasutas a foglyokkal érintkezvén azokat állandóan segítette, nekik pénzt kölcsönzött azon reményben, hogy a foglyok hozzátartozói a kölcsönt majd vissza fogják fizetni. A két vasutas átjött Apátfalvára a pénzért. Zöllei Mihály, Tari Andrásné és Beke István azonban nem voltak abban a helyzetben, hogy a hozzátartozóiknak nyújtott kölcsönt a vasutasoknak visszaadják. A két vasutas is szegény ember, s nyomban vissza kellett menniük Aradra, emiatt nem várhattak a pénzükre. Így történt azután, hogy kötelezvény ellenében a községi pénztárból kölcsönt adtunk az említett apátfalviaknak, jobban mondván kifizettük a két vasutast. Ezt meg kellett tennünk a szerencsétlen foglyok érdekében, mert nem akartuk kedvüket szegni azoknak a román megszállás alatt élő magyaroknak, akik pénzzel támogatják a foglyokat. Ez úgy a jegyzők, mint a községi összes elöljárók tudtával történt. Ha szabálytalanság történt, az nagyon is érthető, mert az emberbaráti és hazafias célok érdekében el kellett követni.’⁷⁷¹

Csak közbevetőleg jegyezzük meg, hogy Kardos mindehhez azt már nem tette hozzá, hogy a fogságban lévő Zöllei József és Tari András megsegítésére teljesen szabálytalanul, képviselő-testületi felhatalmazás nélkül kiutalt, s papíron 5-5 ezer koronás kölcsönből valójában csak 6568 koronát adott át a családtagoknak, a maradék 3432 koronával viszont utóbb nem tudott elszámolni. Sőt, még mindkettőjük családtagjaitól további 378-378 koronát kért arra, hogy ebből, illetve az át nem adott összegből a kiszabadításuk ügyvédi költségeit fizesse ki. Ez akár igaz is lehetett volna, de – mint később látni fogjuk – Kardos azt egy, a képviselő-testület által egyébként más ügyvédi költségre szánt forrás terhére egyenlítette ki, így az ekként felvett pénzekkel, összesen 756 koronával szintén nem tudott később elszámolni.⁷⁷²

⁷⁷¹ MNL CSML ML, IV.401.b. 17/1922. Kardos Noé és társai fegyelmi ügye. Kardos Noé fellebbezése, dátum nélkül.

⁷⁷² MNL CSML ML, IV.408.b. 9/1923. Urbanics Kálmán főszolgabíró jelentése a Kardos Noé elleni fegyelmi vizsgálatról, 1922. január 11.

A fogvatartottak érdekében többen is igyekeztek eljárni. E célt szolgálta a Benó József plébános által fogalmazott, de S. Nagy István bíró, Lengyel János jegyző, valamint Kardos Noé volt községi bíró által is aláírt 1920. április 9-i keltezésű levél, amelyben Hervay István Csanád vármegyei alispánt kérték fel arra, hogy a románok okozta károk felmérése érdekében Makóra érkező antant-bizottság előtt képviselje az elhurcolt apátfalviak ügyét.⁷⁷³ Ennek a bizottságnak a makói ténykedéséről mindössze annyit tudunk, hogy a vártnál később, csak 1920. április 30-án érkezett meg a városba, és egy napot szánt arra, hogy a helyiek panaszait jegyzőkönyvbe vegye.⁷⁷⁴ Mivel a bizottság késett, a türelmetlen apátfalvi asszonyok arról határoztak, hogy Budapestre utazva személyesen keresik fel a bizottság tagjait.⁷⁷⁵ Az elhatározást tett követte, és ha igaz a *Kis Újság* 1920. április 23-i számának tudósítása, akkor az asszonyok küldöttsége egy bizonyos Bíró Béla földbirtokos vezetésével valóban felutazott Budapestre.⁷⁷⁶ Arról azonban, hogy mit végeztek a fővárosban, és hogy találkoztak-e az antant-bizottsággal, adatunk nincs, miként arra sem tudunk választ adni, hogy az apátfalvi asszonyok hogyan kerültek kapcsolatba esztelneki Bíró Albert kunágotai földbirtokossal, Csanád vármegyei törvényhatósági bizottsági taggal, aki magától ajánlkozva, esetleg felkérésre az élére állt a Budapestre tartó küldöttségnek. Ugyanakkor nem zárjuk ki annak a lehetőségét, hogy éppen az apátfalvi asszonyok eme tettének lett köszönhető, hogy a kárfelvételi bizottság végül is április 30-án megérkezett Makóra. Ennyi eredménye tehát mindenképp lett az apátfalvi asszonyok buzgalmának, de az elhurcolt férfiak ügyében semmiféle előrelépést nem tudtak elérni. Az antant-

⁷⁷³ MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.

⁷⁷⁴ Ántant jóvátételi bizottság Makón. *Makói Független Újság*, 1920. április 30., 2.

⁷⁷⁵ Község férfi nélkül. *Kis Újság*, 1920. április 11., 4.

⁷⁷⁶ A románok harmincnégy embert agyonlőttek Apátfalván. *Kis Újság*, 1920. április 23., 2.

bizottság tagjai együttérzéssel hallgatták az apátfalvi asszonyok panaszát, már ha meghallgatták őket – erre, mint említettük, nincs bizonyítékunk –, de ha így is volt, források hiányában nem tudjuk, hogy bármit is tettek volna az elhurcoltak érdekében.

Minden bizonnyal ez a kudarc is közrejátszott abban, hogy 1920 novemberében ifjabb Kardos Noé, a nagylaki választókerület nemzetgyűlési képviselője a Parlamentben interpellált a külügyminiszterhez az apátfalvi fogvatartottak mielőbbi kiszabadítása érdekében.⁷⁷⁷ Noha az általa elmondott felszólalás számos nyilvánvaló pontatlanságot tartalmazott az események lefolyását és következményeit illetően, jó szándéka és tenni akarása tagadhatatlan volt. Gróf Csáky Imre külügyminiszter az interpellációra adott 1920. december 1-jei – ugyancsak pontatlan – válaszában ígéretet tett arra, hogy minden lehetséges diplomáciai eszközt megmozgatnak az 51 Gyulafehérvárra hurcolt fogoly kiszabadítása érdekében, és reményét fejezte ki, hogy az erőfeszítések hamarosan eredményre vezetnek majd.⁷⁷⁸ Mivel Csákynek nem volt pontos információja arról, hogy 1920 májusában már több apátfalvi kiszabadult, s 1920 decemberében még mindig csak az eredendően Romániába hurcolt apátfalviak számáról volt tudomása, ebből arra következtethetünk, hogy a magyar hatóságok az interpellációt megelőzően hivatalosan nem sok mindent tettek a foglyok kiszabadítása érdekében. Kardos Noé parlamenti felszólalása tehát meghatározó volt az elhurcolt apátfalviak ügyében.

Bár nem tudjuk, korábban milyen diplomáciai lépések történtek, feltételezhető, hogy Kardos interpellációját követően folyamatossá váltak a hivatalos diplomáciai manőverek az apátfalvi foglyok szabadon bocsátása érdekében, és bizonyosan segítette ügyüket Glattfelder Gyula

⁷⁷⁷ Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója, 1920: 451–452.

⁷⁷⁸ Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója, 1921: 185–186.

csanádi és gróf Majláth Gusztáv Károly erdélyi (gyulafehérvári) püspök missziója is. Ők – ha igaz Lukács Béla apátfalvi jegyző állítása – valamikor 1921-ben látogatást tettek a gyulafehérvári katonai börtönben őrzött apátfalviaknál, és érdekükben az I. Ferdinánd román királynál és a miniszterelnöknél tett audienciájuk során is eljárak.⁷⁷⁹ Ez utóbbi kihallgatásra vélhetőleg 1921. május 19-én kerülhetett sor, amikor a két püspök letette a hűségesküt az uralkodó előtt.⁷⁸⁰ Nem tudni, hogy az ő közbenjárásuknak, vagy a magyar kormány ekkortájt megtett diplomáciai lépéseinek köszönhető, de tény, hogy 1921 júniusában további foglyokat, a korabeli sajtótudósítások szerint „6 apátfalvi jómódú gazdát” szabadon engedtek a román hatóságok. Ők bő egy évvel a gyulafehérvári ítélethozatalt követően, egy újságcikk szerint a bukaresti főtörvényszék előtt tartott fellebbviteli tárgyalás eredményeként szabadulhattak.⁷⁸¹ Név szerint is tudjuk, kik voltak az érintettek: Beke István, Csikota Antal, Juhász János, Keresztúri István, Oláh Ferenc és Pintér János, akik a cikk szerint „*kínos vergődések*” után jutottak haza Apátfalvára. Elmondták, hogy a bukaresti főtörvényszék „*őket felmentette és*

⁷⁷⁹ MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla községi jegyző hivatalos jelentése, 1921. augusztus 3. A Lukács-féle jelentésben közölt adatok pontatlanok. Egyrészt gróf Majláth Gusztáv Károly püspök keresztnévét Gyulának tudta, míg a regnáló román miniszterelnök nevét „*Bratianu*”-ként adta meg, holott a látogatás időpontjában e pozíciót Alexandru Averescu tábornok töltötte be, aki 1920. március 13. és 1921. december 16. között volt (másodszor) Románia miniszterelnöke. Ebbe a sorba tökéletesen beleillik az is, hogy Lukács a foglyok akkori őrzési helyét sem tudta pontosan. A *Makói Friss Újság* nyilvánvalóan hazatért apátfalviaktól szerezte az információit, amikor arról írt, hogy a foglyok akkor a gyulafehérvári börtönben raboskodtak. Hat apátfalvi magyar szabadulása az oláh rabságból. *Makói Friss Újság*, 1921. június 18., 2. Már csak a formális logika is ellentmond Lukács állításának az apátfalviak akkori craiovai fogságáról, hiszen nem igazán volt életszerű, hogy a román hatóságok hozzájárultak volna a két magyar püspököt ottani látogatásához. Ezzel szemben annak, hogy a gyulafehérvári püspök el tudta intézni, hogy meglátogathassa a nála járó Glattfelder püspökkel a püspöki székváros börtönében raboskodó magyar foglyokat, már jóval nagyobb valószínűsége lehetett.

⁷⁸⁰ Sas, 2008: 40.

⁷⁸¹ Egy magyar falu szenvedése a román megszállás alatt. *A Nép*, 1921. június 14., 6.

*mindjárt szabadon is bocsátották. A többiek ügye azonban még mindig folyamatban van.*⁷⁸²

A tudósítás utolsó mondata egyértelműen arra utal, hogy a gyulafehérvári ítélethozatalt követően a bukaresti fellebbviteli tárgyalás nem minden fogva tartott apátfalvi ügyét érintette. Habár adatunk nincs erről, feltételezzük, hogy a gyulafehérvári hadbíróóság által kirótt kevésbé súlyos ítéletek felülvizsgálata folyt Bukarestben, amely a „6 apátfalvi jó módú gazda” szabadon bocsátásával zárult, a súlyosabb cselekményekkel vádolt apátfalviak ügyét pedig nagy valószínűséggel áttették a craiovai hadbíróósághoz. Ezt látszik alátámasztani Lukács Béla községi jegyző adata, miszerint a tárgyalások „Krajovában” folytak, de ezt támasztja alá Nagy D. Mihály is, aki 1936-ban arról beszélt, hogy „előbb Gyulafehérváron, majd Krajovában 20 évi kényszermunkára ítélték”,⁷⁸³ szót sem ejtve arról, hogy lett volna ügyében esetleg egy bukaresti fellebbviteli tárgyalás is. Nyilván azért nem beszélt erről, mert az ő ügye – a többi, még fogságban lévő apátfalvi fogolyéhoz hasonlóan – nem is került a „bukaresti főtörvényszék” elé, hanem azt a craiovai hadbíróóság elé utalták, amely minden bizonynyal másodfokú fórumként járt el a súlyosabb bűncselekménnyel vádolt apátfalviak ügyében.

A craiovai hadbíróósági tárgyalásról és ítéletről csak csekély információval rendelkezünk. Tekintettel arra, hogy az 1921 júniusában kiszabadultak még 2 és 15 év közötti kényszermunka-büntetésről beszéltek,⁷⁸⁴ miközben a foglyok sorsával kapcsolatban összességében jól informált Szigeti János 4-20 év börtönbüntetésről tett említést

⁷⁸² Hat apátfalvi magyar szabadulása az oláh rabságból. *Makói Friss Újság*, 1921. június 18., 2. Az esetről más napilapok is tudósítottak. A *Pesti Napló* a hat szabadult fogoly nevének közlésekor Csikota Antalt tévesen Vihoda Antalként, Juhász Jánost pedig Juhász B. Jánosként írta. Hat magyar gazda menekülése a román fogságból. *Pesti Napló*, 1921. június 12., 6.

⁷⁸³ HL, IV.74. 1937/126. Nagy D. Mihály tanúvallomása, 1936. október 22.

⁷⁸⁴ Egy magyar falu szenvedése a román megszállás alatt. *A Nép*, 1921. június 14., 6.

visszaemlékezésében,⁷⁸⁵ véleményünk szerint helytálló lehet az a következtetésünk, hogy a két közlés két külön ítéletre vonatkozik. Az előbbi a gyulafehérvári elsőfokú hadbíróság, az utóbbi pedig a Craiovában másodfokon eljáró hadbíróság ítéletére. E feltételezés megalapozottsága esetén, a két adat alapján joggal juthatunk arra a következtetésre, hogy a craiovai hadbíróság markánsan szigorított az elsőfokú bíróság ítéletén, s a legsúlyosabbnak ítélt ügyekben 15-tel szemben 20 éves kényszermunka büntetést rótt ki. Ezen esetek közé tartozott Nagy D. Mihályé is, aki maga is arról beszélt 1936-ban, hogy a craiovai hadbíróság 20 évnyi kényszermunkára ítélte.⁷⁸⁶

Arról, hogy Gyulafehérvárról pontosan mikor kerültek át az apátfalvi rabok Craiovába, és ott mikor hirdettek ítéletet ügyükben, szintén nincs pontos információnk, de feltételezhetően ennek időpontja valamikor 1921 nyarára, talán június végére, július elejére eshetett. Az biztos, hogy az apátfalviak 1921 júliusában már Craiovában voltak, hiszen onnan írtak egy anyagi segítséget kérő levelet Urbanics Kálmán alispánhoz.⁷⁸⁷ Ezt erősíti a *Makói Friss Újság* 1921. július 14-i száma is, amely arról tudósított, hogy „Az elhurcolt apátfalviak és bódmezővásárhelyiek ügyében a minap ítélezett a krajovai hadtest haditörvényszéke, Gavrilescu elnökelete alatt. A tárgyalás 7 napig tartott”.⁷⁸⁸ A meglehetősen konkrétnek tűnő hír kapcsán kérdéses, hogy a makói napilap honnan szerezte az információit, és azok mennyire tekinthetők megbízhatónak. A cikk ugyanis 25 elítélt nevét fel is sorolja, azonban jószerivel egyetlenegy név sem volt pontos. Noha a többségét többé-kevésbé azonosítani lehet egyes elhurcolt apátfalviak nevével (Nagy D. Mihály, ifj. Langó Márton, Kanász András,

⁷⁸⁵ JAM NA, 134-90. Szigeti János visszaemlékezése, 1938.

⁷⁸⁶ HL, IV.74. 1937/126. Nagy D. Mihály tanúvallomása, 1936. október 22.

⁷⁸⁷ MNL CSML ML, IV.408.b. Urbanics Kálmán főszolgabíró levele a Csanád megyei alispánhoz, 1921. július 30.

⁷⁸⁸ Elítélték a románok által elhurcolt apátfalvai és vásárhelyi magyarokat. *Makói Friss Újság*, 1921. július 14., 2.

Takács János, Varga Károly, Csikota András, Tari András, Beke István, Beke András, Zöllei József, Kerekes K. András, Varga K. Mátyás, Varga S. András, Diós Mátyás, Mátó Pál, Bárdos András, Tóth B. András, Veréb Mihály és a fogságban meghalt Farkas József), vannak olyan nevek is, amelyek semmilyen ismert apátfalvi névvel nem egyeznek (Zendla Ernő, Gábor János, Szűcs Mihály, Gábor József, Tave János, Farkas Jakab).⁷⁸⁹ Meglehet, ennek éppen az volt az oka, hogy a román hadbíróság az elhurcolt hódmezővásárhelyiekkel együtt hirdetett ítéletet. Ez pedig elvileg megadhatja a választ az eltérésekre, ugyanakkor arra, hogy valóban hódmezővásárhelyi foglyokkal ítélték el őket, semmiféle bizonyíték nincs.⁷⁹⁰ Azonban mindemellett nem ad magyarázatot arra hogy más apátfalviak, akik egészen biztosan Craiovába kerültek, és elítélték őket (Baka József, Farkas Józsa Márton, Fazekas János, Sóki G. Mihály, Szabó Nyíri János, Szabó Nyíri József, Szentesi Ferenc, Szentesi István, Székési István, Szigeti János), miért hiányoznak a lap felsorolásából. Hibás a közzétett névsor amiatt is, mert a kimutatásban szerepeltetett Beke István már korábban Gyulafehérvárról szabadult, ő tehát már nem kerülhetett át Craiovába,⁷⁹¹ míg Farkas József szintén minden valószínűség szerint már Gyulafehérváron elhunyt a börtönben. A cikkben közölt információkat ezért igen erős fenntartásokkal kell kezelnünk.

Arról sincsenek teljesen hiteles adataink, hogy az 51 még 1920 márciusában Romániába hurcolt apátfalvi közül kik, hányan és mikor szabadultak Gyulafehérvárról, illetve kiknek az ügye került át a craiovai

⁷⁸⁹ Uo.

⁷⁹⁰ A hódmezővásárhelyi román megszállást alapos tanulmányban feldolgozó Makó Imrétől csupán annyi tudható meg, hogy a románok többeket, így 1919 októberében 8-10 embert internáltak Romániába, de maga ezzel kapcsolatban csak annyit jegyez meg, hogy elhurcolásukra „közéletből nem ismert okból” került sor, mindemellett neveket sem közöl. Makó, 2011: 148.

⁷⁹¹ Hat apátfalvi magyar szabadulása az oláh rabságból. *Makói Friss Újság*, 1921. június 18., 2.

hadbíróshoz, de bizonyos következtetésekre módot nyújtó adatok a rendelkezésünkre állnak. E tekintetben a legfontosabb a Lukács Béla községi jegyző által 1921 augusztusában összeállított névsor, amely szerint a kimutatás elkészítésének időpontjában még 27 személy bizonyosan fogságban volt, ketten időközben meghaltak,⁷⁹² míg 6 fő – az imént általunk is megnevezett apátfalviak – 2 év után, tehát 1921 nyarán visszanyerte a szabadságát.⁷⁹³ Arra vonatkozóan sincs pontos és forrással is alátámasztható adatunk, hogy az 1920. májusi gyulafehérvári tárgyalást és ítélethozatalt követően pontosan hányan szabadultak. Lukács Béla a „11 hónap után szabadult” rovatba sorolva mindenkit egy kalap alá vett, akik 1920 május végét megelőzően akár még a békéscsabai fogva tartás idején hazakerültek, e számokat pedig az 51 fős Romániába elhurcolti létszámból kivonva azt is egyértelművé tehetjük, hogy ekkor – Lukács Béla községi jegyzővel együtt – 16 apátfalvi fogoly térhetett haza.

Ezzel szemben a *Makói Friss Újság* a 6 fogoly hazaérkezése kapcsán egy 1921. június 18-i cikkében úgy számolt, hogy „A megszállás megszűnésekor harmincegy megzakklatott embert elbocsájtottak, a többi ötvenhatot [valójában 51-et, mivel öten bizonyíthatóan megszöktek Békéscsabáról! – M. A.] azonban magukkal hurcolták.”⁷⁹⁴ Később ezekből is elbocsájtottak többeket, de harmincegyen továbbra is oláh fogságban maradtak.” Ennyien voltak tehát a lap számítása szerint akkor még Gyulafehérváron. Miután a 6 gazdát ezek közül szabadon engedték, „még huszonöten maradtak oda.”⁷⁹⁵ A lap tehát

⁷⁹² A gyulafehérvári fogva tartás időszaka alatt két apátfalvi fogoly, Farkas József és Fazekas József hunyt el. Haláluk körülményeiről semmit sem tudunk. Az adatok összevetése alapján csupán azt tudjuk valószínűsíteni, hogy egyikük 1920. március legvége és november legeleje, míg másikuk 1920. november közepe és 1921 augusztusa között vesztette életét.

⁷⁹³ MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. Kimutatás azon apátfalvi lakosokról, akik az 1919. június 23-iki románok elleni lázadásból kifolyólag a román katonai hatóság által elhurcoltattak, dátum nélkül.

⁷⁹⁴ Mivel öten bizonyíthatóan megszöktek Békéscsabáról, a románok csak 51 foglyot hurcolhattak magukkal!

⁷⁹⁵ Hat apátfalvi magyar szabadulása az oláh rabságból. *Makói Friss Újság*, 1921. június 18., 2.

1921. június közepén 25 továbbra is fogva tartott apátfalvi foglyot rögzített. Ez 2 fős eltérést jelent a Lukács által közölt adatokhoz (27 fő) képest. Ugyanakkor ez a *Makói Friss Újságban* megjelent 25 fős szám egészen bizonyosan pontatlan adat, hiszen ez a szám pontosan megegyezik a lap július 14-i számában tételelesen is felsorolt személyekkel, akik között viszont bizonyosan voltak olyanok, akik nem apátfalviak, hanem esetleg hódmezővásárhelyiek lehettek. A lap címéből is az derül ki, hogy „*Elítélték a románok által elhurcolt apátfalvi és vásárhelyi magyarokat*”.⁷⁹⁶

Éppen ezért a lap kalkulációjával ellentétben biztosra vesszük, hogy a Lukács által közölt szám a pontos, és 1921 nyarát követően nem 25, hanem 27 apátfalvi lázadó volt még román fogságban, akik „*a krajovai börtönben sínylődtek*.”⁷⁹⁷ Lukács ebbéli adatát erősíti ugyanis Nagy Gyula, a Központi járás főszolgabírója, aki egy 1923 augusztusában a foglyok ügyére visszatekintő levelében 33 fogvatartottról emlékezett meg,⁷⁹⁸ s ha közülük levonjuk a 6 1921 júniusában szabadon bocsátott gazdát, akkor e szerint is 27 fogoly marad. Hasonló adatot közölt a foglyok sorsát 1920 decembere óta kiemelt figyelemmel követő Külügyminisztérium is, nyilvántartásuk szerint 1921 októberében ugyancsak 27 apátfalvi állt még román őrizet alatt.⁷⁹⁹ A fenti adatok egybeesése alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy az 51 Gyulafehérváron első fokon

⁷⁹⁶ Elítélték a románok által elhurcolt apátfalvai és vásárhelyi magyarokat. *Makói Friss Újság*, 1921. július 14., 2.

⁷⁹⁷ MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla községi jegyző hivatalos jelentése, 1921. augusztus 3.

⁷⁹⁸ MNL CSML ML, IV.401.b. 492/1923. Nagy Gyula főszolgabíró levele Fáy István főispánhoz, 1923. augusztus 13.

⁷⁹⁹ MNL CSML ML, V.102.c. 2740/1921. Urbanics Kálmán főszolgabíró tájékoztatója a Külügyminisztérium 1921. október 1-jén kelt leveléről, 1921. október 21. Egy ugyanilyen, csak egy hónappal későbbi tájékoztatás szerint már csak 26 apátfalvi volt fogságban, de ez nyilvánvaló elírás, semmilyen adatunk nincs arra vonatkozóan, hogy egy apátfalvit 1921 októberében elengedtek volna, s a későbbi, jól dokumentálható fogolyszámok ismeretében ki is zárhatjuk ennek lehetőségét. Uo. 3029/1921. Urbanics Kálmán főszolgabíró tájékoztatója a Külügyminisztérium 1921. november 3-án kelt leveléről, 1921. november 24.

elítelt apátfalvi közül 27 ügye kerülhetett át a craiovai hadbíróság elé, s ezt a 27 apátfalvit szállíthatták át további tárgyalásra és ítélethirdetésre Craiovába. Ugyanakkor ezen adat alapján még egyszer rögzíthetjük, hogy az 1920. május 22-i gyulafehérvári ítélethirdetést követően 16 személyt mentettek fel és engedtek haza, míg hatan bő egy év elteltével, 1921 júniusában, pontosan kétévnyi fogság után nyerték vissza szabadságukat.

A 27 továbbra is fogságban maradó apátfalvi sorsa ellenben nem tűnt túl biztatónak. A craiovai börtönben fogvatartott apátfalviak elhelyezési és életkörülményeiről nem rendelkezünk hiteles forrásokkal. Egyetlen konkrét, tőlük származó információ az a segélykérő levél, amelyet Tari András és társai 1921. júliusában Urbanics Kálmán főszolgabíróhoz írtak, s amelyben a lerongyolódott ruházatuk és elégtelen táplálkozásuk megjavítása érdekében pénzbeli támogatást kértek.⁸⁰⁰ A romániai börtönviszonyokról azonban vannak más adataink, melyekből következtetni lehet az apátfalviak ottani sorsára. Tóth Sándor az *Erdély 22 éves rabsága* című kötetében közzétette a húsz év fogságra ítélt dr. Suba Károly kolozsvári ügyvéd személyes tapasztalatait, aki közel 11 hónapot töltött a kolozsvári katonai törvényszék fogházában. Ő a következőket osztotta meg az ottani állapotokról: „*A közös cellákban, amelyeknek mérete négyszer hat méter volt, 60-70 ember szorongott. Ezt úgy oldották meg, hogy emeletes priccseket készítettek és azokon feküdtünk, mint a heringek. Éjszaka vezényszóra fordultunk a másik oldalunkra. Ilyen tömeglakhelyen természetesen tisztálkodni nem lehetett, napokig, sőt hetekig sem vittek ki a mosdóhoz. Ami kevés vizet pedig a cellánkba beadtak, az az ivásból is alig volt elegendő. Természetes szükségleteinket is a cellában elhelyezett fabödönybe végeztük el, amely néha napokig ott bűzlött a szobában és fertőzte a levegőt. Igen sokan voltak olyanok, akik ettől a döglés levegőtől betegedtek meg.*” Azt is elmesélte, hogy reggelire rendszeresen

⁸⁰⁰ MNL CSML ML, IV.408.b. 11546/1921. Urbanics Kálmán főszolgabíró levele a Csanád megyei alispánhoz, 1921. július 30.

homokos puliszkát kaptak, mivel az abba való máléliszt nagyobb részét már előzetesen kilopták, s a hiányt homokkal pótolták. Nem volt külön az ebédre adott köménymagleves sem. A foglyok úgy próbáltak magukon segíteni, hogy *„bent kotyvasztottak maguknak ételt. A börtön szomszédságában volt egy kantin, de ezt a börtön vezetésével megbízott kapitány tartotta bérben és árujáért 20-50 százalékkal magasabb árat kért, mint a városi üzletek.”* A kantinban rendszeresen csaltak a mennyiségekkel, a kiadott áru mindig kevesebb volt, mint ami járt volna. *„Pénzt magunknál nem tarthattunk – folytatta Suba –, azzal az indoklással, hogy ne vesztegessük meg őreinket. Amikor pénzt küldtek nekünk, ezt az irodában visszatartották. Rendszerint bont adtak róla, amivel a kantinban vásárolhattunk. Az őreket azonban így is meg lehetett vesztegetni. Az emberségesebb érzésű katonák néhány cigarettáért, ételmaradékért tettek néha kisebb engedményeket. Az irodai személyzetet már csak nagyobb összegekkel tudtuk megvesztegetni. Nagyon kellett ügyelnünk a nekünk beadott pénzekre, mert ha módjukban állt, elsikkasztották. Ugyanígy csináltak a csomagjainkkal is. Megtörtént, hogy a címünkre küldött csomagokat vagy egyáltalán nem kaptuk meg, vagy csak napok, sőt hetek múlva, amikor már a bennelévő élelmicikkek megromlottak. Kiderült az is, hogy az »elveszett« csomagok tartalmát néha a kantinban árusították ki.»⁸⁰¹*

Hasonló állapotokkal szembesülhetett a Makóról 1920 márciusában elhurcolt Dapsy Béla hadnagy és öt karhatalmi altiszt társa is, akik az aradi hadbíróság fogházában várták sorsuk jobbra fordulását. Itteni tapasztalataikat hazaérkezésüket követően a helyi lappal is megosztották: *„Ez az intézmény Oláhia csodásan fejlett demokratikus hajlamáról és érzékéről tesz tanúságot. Volt itt egybezárvva minden rendű és rangú egyén. Összeesküvő, zsebtolvaj, lókupec, gyilkos, árdrágító kofa, volt, aki maga sem tudta, micsoda és miért van elzárvva. Volt, aki még kihallgatás előtt állott és volt olyan, akire*

⁸⁰¹ Tóth, 1941: 88–89. A Romániában fogvatartottak körülményeiről lásd még: Gáspár, [1929]: 145–146.

hosszú kényszermunkát, sokévi börtönt, sőt halálbüntetést is kiszabtak már. Az élelmezés igen változatos volt. Naponta kétszer kaptak a foglyok ételt és ha délben fehér paszuly [azaz bab – M. A.] volt, estére egészen bizonyosan tarkát kaptak, nagy szemű után aprót, sótalán után savanyút és így tovább. De paszulyt, azt mindennap kaptak. A hálás kérdése is rendkívül praktikus volt megoldva, mindenki abban aludt, ami rajta volt. Mert fekvőhely, takaró, sőt az első időben még szalma sem volt. Az emberek nem tisztálkodhattak, úgy hogy valamennyien elférgesedtek.⁸⁰² Aligha kételkedhetünk abban, hogy hasonló körülmények voltak a craiovai katonai börtönben is.

Lépések a foglyok kiszabadítása érdekében

A Külügyminisztérium, amely a jelek szerint ebben az időben már figyelemmel kísérte az apátfalviak ügyét, ekkor már azt tette, ami diplomáciai úton elvárható volt: jegyzékben követelt mielőbbi szabadon bocsátásukat, a külügyminiszter pedig utasította „a bucaresti követségünket a megfelelő lépések megtételére.”⁸⁰³ Az információáramlás pedig többirány volt, időről-időre tájékoztatták a Központi járás szolgabíróját a fejleményekről. A helyzet ugyanakkor nem volt kecsegtető. Az egyik, 1921. novemberi tájékoztató levél szerint „Mint hogy jogérvényesen elítélt egyénekről van szó, a büntetés elengedése csak kegyelmi tény útján volna elérhető. Ennélfogva az elítéltek névjegyzékét bucaresti követünk átadta a királyi ház miniszterének, aki megígérte, hogy érdekükben el fog járni a királynál.”⁸⁰⁴ Mindez előrevetítette, hogy nem lesz egyszerű elérni az apátfalviak szabadon bocsátását. Éppen ezért

⁸⁰² Oláhok által elhurcolt makói karhatalmiak. *Makói Friss Újság*, 1920. május 27., 3.

⁸⁰³ MNL CSML ML, V.102.c. 2740/1921. Urbanics Kálmán főszolgabíró tájékoztatója a Külügyminisztérium 1921. október 1-jén kelt leveléről, 1921. október 21.; Uo. 3029/1921. Urbanics Kálmán főszolgabíró tájékoztatója a Külügyminisztérium 1921. november 3-án kelt leveléről, 1921. november 24.

⁸⁰⁴ MNL CSML ML, V.102.c. 3029/1921. Urbanics Kálmán főszolgabíró tájékoztatója a Külügyminisztérium 1921. november 3-án kelt leveléről, 1921. november 24.

igazságtalan volt a község plébánosának, Benó Józsefnek *A Nép* című napilap Apátfalvára is ellátogató tudósítója előtt 1922 januárjában tett kijelentése, miszerint „*Legtöbbje már hazakerült, de még vagy húszan [egészen pontosan 27-en – M. A.] most is ott senyvednek a különböző romániai bányákban. Hiába instanciáznak minden hatalomhoz, nem érnek sehol rá a mi kis falunk nagy bánatának orvoslására.*”⁸⁰⁵ Ebben ugyanis Benónak nem volt igaza, a Külügyminisztérium és a bukaresti magyar nagykövetség ekkor már valóban tett lépéseket, hogy az apátfalviak mielőbb hazakerülhessenek.⁸⁰⁶ Ez azonban nem a diplomataik talpraesettségén múlt. A román hatóságok aligha voltak érdekeltek abban, hogy a lázadással, a katonáik meggyilkolásával és azok holttestének meggyalázásával elítélt apátfalviak idő előtti szabadulását elősegítsék.

A Külügyminisztérium erőfeszítései mellett a kétségtelenül mostoha körülmények között fogva tartott apátfalviak megsegítése érdekében megmozdultak a Központi járás települései is. Urbanics Kálmán főszolgabíró 1921. július 30-án körlevelet bocsátott ki, amelyben arra kérte a közigazgatásilag hozzá tartozó települések elöljáróit, hogy folytassanak „*háxról-házra járó gyűjtést*” a nehéz sorsú foglyok támogatására. Mint a felhívásból kiderül, ezt maguk a rabok kérték tőle, közülük is azok, akiknek otthon lévő családtagjai képtelenek voltak támogatást nyújtani. „*A fogságban lévők egy része jó módú, akiket hozzátartozóik*

⁸⁰⁵ Végig a román demarkáción. *A Nép*, 1922. január 18., 5.

⁸⁰⁶ MNL CSML ML, V.102.c. 2740/1921. Urbanics Kálmán főszolgabíró tájékoztatója a Külügyminisztérium 1921. október 1-jén kelt leveléről, 1921. október 21.; Uo. 3029/1921. Urbanics Kálmán főszolgabíró tájékoztatója a Külügyminisztérium 1921. november 3-án kelt leveléről, 1921. november 24. E helyütt szükséges megemlítenünk, hogy a magyar Külügyminisztérium ez ügyben keletkezett iratai nem maradtak meg. Erről lásd Dr. Németh István főosztályvezető (MNL OL 1945 Előtti Kormányiszervek Főosztálya) elektronikus levele a szerzőhöz, 2020. július 3. (Iktatószám: MNL/OL-45E/15316-1/2020.) Ugyanakkor a román Külügyminisztérium archívumában egészen biztosan van egy dossziényi anyag, amely vélhetőleg a két minisztérium közötti jegyzékváltásokat tartalmazza (erről lásd az archívum fondjegyzékét: mae.gov.ro, 2020: 62.), de ennek kutatására nem nyílt lehetőségünk.

*innen hazulról támogat[nak] – olvasható a felhívásban –, de Tari András és 11 társa földhözragadt szegény ember, akiknek idehaza maradt családja a kenyérkereső távollétében nyomort és nélkülözést szenved és nem is gondolhat arra, hogy a családfőt támogassa. Tari András és társa[i] szomorú sorsukat bírva kérelemmel fordultak hozzám, hogy őket anyagi segítségben részesítsem, hogy így disznónak sem való kosztjukat megjavíthassák és a róluk lerongyolódott ruházatukat, ami a tetvek fészkévé lett, felfrissítsék.*⁸⁰⁷ Urbanics eredetileg azt tervezte, hogy a gyűjtésből befolyó összegből nemcsak a Craiovában raboskodó foglyokat, hanem az itthon maradt hozzátartozóikat is támogatja majd, akik „*kenyérkereső távollétében maguk is a legnagyobb nyomorban vannak*”,⁸⁰⁸ ennek ellenére a jószándékú akció nem a várt eredményt hozta. A drámai hangú felhívásra adataink szerint Apátfalván kívül mindössze három község reagált: Csanádalberti 200 koronával, Csanádpalota 1200 koronával, míg Püspöklele 500 koronával támogatta az apátfalvi foglyok megsegítését.⁸⁰⁹ Mindez vajmi kevés támogatásnak bizonyult. Apátfalván 4903 korona gyűlt össze adományként, melynek összeszedésében a megmaradt csekély adatok szerint éppen az a Fendler Gusztáv kereskedő jeleskedett,⁸¹⁰ akinek a lányát, Fendler Irént – és nem teljesen megalapozatlanul valamilyen mértékben őt magát is – utóbb a községet megszálló román csapatok tisztjeivel való kollaborációval vádolták meg.

Persze az apátfalviak maguktól is megtették mindazt, amire képesek voltak. A foglyok kiszabadítása érdekében különösen Benó József plébános fejtett ki kiemelkedő tevékenységet, aki 1922. január 27-én

⁸⁰⁷ MNL CSML ML, V.102.c. 1998/1921. Urbanics Kálmán főszolgabíró felhívása az apátfalvi rabok megsegítésére, 1921. július 30.

⁸⁰⁸ MNL CSML ML, IV.408.b. 11546/1921. Urbanics Kálmán főszolgabíró levele a Csanád megyei alispánhoz, 1921. július 30.

⁸⁰⁹ MNL CSML ML, IV.402.a. 1921. évi jegyzőkönyv, 1075/1921., 1079/1921. és 1185/1921. kgy. határozat; MNL CSML ML, IV.463.b. 9215/1921. Csanádpalota község képviselő-testülete határozata, 1921. augusztus 22., Uo. 9817/1921. Csanádalberti község képviselő-testülete határozata, 1921. szeptember 6.

⁸¹⁰ MNL CSML ML, V.102.c. 1998/1921. Határozat Fendler Gusztáv gyűjtési munkájáról, 1921. augusztus 9.; Uo. nyugta, 1921. november 23.

bekövetkező korai haláláig eljáró ügyekben. Rajta kívül egy 1922. szeptemberi szolgabírói jelentés özv. Kardos Jánosné Langó Krisztina „földműves nő” szerepét emelte ki, aki „*dacára, hogy hozzátartozó rokonai már előbb haza tértek a hadi fogságból, ezen célra 3000 koronát adományozott, amely annak idején jelentős összeg volt.*”⁸¹¹ Azt nem tudjuk, hogy ez az adomány része volt-e a Fendler Gusztáv által összegyűjtött 4903 koronás adománynak – feltételezhetően nem, mert a Fendler-féle gyűjtés a foglyok körülményeinek javítását célzó adománygyűjtés volt, míg Kardosné adománya a foglyok kiszabadításának elősegítését célozta, bár a két cél akár össze is keveredhetett –, ezzel együtt is az elhurcoltak egyik legbőkezűbb támogatójaként emlékezhetünk meg róla.

A helyi szolidaritás egy másik kézzelfogható jele az az 1921. január 20-i képviselő-testületi határozat volt, amellyel a foglyok által megfogadott ügyvéd térítési díjának támogatásáról döntöttek. Az előterjesztés szerint, azt szó szerint idézve: „*a 1919. június 23-án végbement román kir. csapatok elleni lázadásból kifolyólag elhurczolt községi lakosok egy része – a saját egyéni érdekei megvédése céljából – a román hadbírósnál ügyvédi képviseletről gondoskodtak, amely megbízatás egyezségileg 100 000 korona ügyvédi díjban lett megállapítva. [...] Megjegyeztetik, hogy a fogságban levő vagyonos emberek részéről hozzávetőleg 75-77 000 korona gyűlt be.*”⁸¹² Maga az előterjesztés, melyet Benó József plébános mint községi képviselő-testületi tag tett, arról szólt, hogy a 25 ezer koronás különbözetet a község a saját forrásaiból bocsássa rendelkezésre, illetve térítse meg azon foglyok számára, akik teljesen vagyontalanok, és akiknek családtagjai az ügyvédi költség rájuk eső részének előteremtése folytán még nagyobb

⁸¹¹ MNL CSML ML, IV.401.b. 270/1922. A Központi járás helyettes főszolgabírójának jelentése a hadifoglyok hazaszállítása körül érdemeket szerzett egyénekről, 1922. szeptember 20.

⁸¹² MNL CSML ML, V.102.b. Apátfalva község képviselő-testülete jegyzőkönyvei. 16. kötet. 1920. május 6. – 1926. december 31.; Uo. V.102.c. Apátfalva község iratai. 2673/1921.

nélkülözésnek lennének kitéve. A képviselő-testület természetesen egyhangúlag támogatta a javaslatot, s meghozta a szükséges támogató döntést, azzal a kikötéssel, hogy igénybe venni akkor lehet, „*ha a hiányzó ügyvédi költség megfizetése szükségessé válik.*”⁸¹³

Az pontosan nem derül ki az előterjesztésből és az elfogadott határozatból, hogy képviselő-testület milyen megkötéssel járult hozzá e pénzösszeg felhasználásához. A szöveggörnyezetből és a körülményekből viszont egyértelműen arra a következtetésre juthatunk, hogy eredetileg a román hadbíróság előtt a foglyok védelmét ellátó ügyvéd díjazásáról lehetett szó. Mindenesetre tény, hogy Kardos Noé községi bíró nem olyan módon nyúlt ehhez a forráshoz, mint ahogyan eredetileg tervezték. Mivel 1921 végén Kardos Noé ellen többek között e 25 ezer korona jogtalan felhasználás miatt is fegyelmi eljárást folytattak, ebből az anyagból rekonstruálható, hogy ő maga milyen módon kívánta igénybe venni ezt a pénzt. Ehhez érdemes idézni Kardosnak a fegyelmi eljárás során kifejtett védekezését: „*Tisztelettel előadom, hogy a szóban forgó 25 000 koronát nem más célra használtam fel, mint amire a községi képviselő-testület megszavazta, mert én azt a román fogságban sýnlódók kiszabadítása céljából, ügyvédi költségek fedezésére fordítottam. Amit tettem, annál is inkább jóhiszeműen tettem, mert Szegedre való indulásom előtt Lukács Béla jegyző a következő kijelentést tette: »Igaz, hogy a pénz más ügyvédnek van megszavazva, de az mindegy, ez is ügyvéd, az is ügyvéd, csak az a fő, hogy megszabadítsa őket.« A 28 000 koronát fölös óvatosságból vittem magammal, arra az esetre, ha netalán a foglyok érdekében erre az összegre is szükség lett volna, bizakodva természetesen, hogy – tekintve a célt – a képviselő-testület a 28 000 kor[ona]. felhasználását is jóvá fogja hagyni. Ha apróbb szabálytalanság látszata forog is fenn, az eljárásom indító oka emberbaráti és hazafias volt, s így az apróbb szabálytalanság nagyon is menthető.*”⁸¹⁴

⁸¹³ Uo.

⁸¹⁴ MNL CSML ML, IV.417.b. XI. 1875/1922. Kardos Noé fellebbezése.

A védekezésből talán pontosan nem derül ki, de adatolható, hogy Kardos mire is használta a pénzt. Az Urbanics Kálmán központi járási főszolgabíró által Kardos ellen folytatott fegyelmi vizsgálat megindításáról szóló határozat szerint Kardos ugyanis egy új ügyvédet fogadott fel, akivel megegyezett abban, hogy 12 apátfalvi tús kiváltása érdekében fejenként 5000 korona sikerdíjat fizet, összesen tehát 60 ezer koronát. Ehhez nemcsak a képviselő-testület által elkülönített 25 ezer koronát, hanem önhatalmúlag további 28 ezer koronát is igénybe vett a község pénztárából, mely utóbbi összeget végül is nem kellett kifizetni, mivel Kardos mégis csak le tudta alkudni a 12 tús után járó sikerdíjat 25 ezer koronára.⁸¹⁵

Kardos tehát a hadbírószági tárgyalásokon közreműködő ismeretlen védőügyvéd további finanszírozása helyett a képviselő-testület által jóváhagyott pénzből egy lobbista ügyvédnek adott megbízást. Tette ezt tagadhatatlanul önkényesen és felhatalmazás nélkül, ugyanakkor nyilvánvalóan azon racionális megfontolástól vezéreltetve, hogy nagyobb esélyt látott így az apátfalvi foglyok mielőbbi kiszabadítására, mintha a hadbírószági ítéletekkel szembeni fellebbezések végeláthatatlan és kiszámíthatatlan ügyvédi procedúrájára várna. Figyelemmel az akkori reménytelennek tűnő kilátásokra és az addigi hadbírószági ítéletekre, melyek egyes esetekben 15-20 évről szóltak, ebben Kardosnak kétségtelenül lehetett igazsága.

Az teljes bizonyossággal nem állapítható meg, hogy kinek az ötlete volt az elhurcoltak kiváltása érdekében sikerdíjas ügyvédet alkalmazni,

⁸¹⁵ MNL CSML ML, V.102.c. 2943/1921. A központi járás főszolgabírójának 9006/1921. szám alatt kelt határozata a Kardos Noé elleni fegyelmi vizsgálat megindításáról, 1921. november 8. Lásd még: MNL CSML ML, IV.408.b. 9/1923. Urbanics Kálmán főszolgabíró jelentése a Kardos Noé fegyelmi ügyében lefolytatott vizsgálatról, 1922. január 11.; Uo. A fegyelmi határozat tervezete és indoklása, 1922. február 8. Kardos Noé községi bírót ezért, továbbá a fegyelmi eljárásban szereplő más jogszabályba ütköző cselekedeteiért állásvesztéssel büntették.

lehet, hogy valóban Kardosé, de az biztos, hogy ebben a szegény apátfalviak érdekében eljáró községi bíró nem maradt egyedül. A megmaradt iratok alapján tudjuk, hogy a Romániában sýnlódó apátfalvi rabok után több család is fizetett ilyen sikerdíjat, foglyonként 10 ezer koronát. Ezek kedvezményezettje a megbízást adó családok jogi képviselője, dr. Szuló Dezső temesvári ügyvéd, illetve szegedi megbízottjaként dr. Csikós Nagy József ügyvéd volt, akik vállalták, hogy közbenjárnak a román hatóságoknál az apátfalvi foglyok mielőbbi kiszabadítása érdekében. A megállapodás szerint a sikerdíj csak akkor járt, ha az érintett foglyok épségben hazaérkeznek. Az ügyvédi megbízás teljesen hivatalos volt, az erre vonatkozó szerződést dr. Jedlicska Béla szegedi kir. közjegyző előtt kötötték meg, akinél az érintett hozzátartozók letétként a sikerdíjat is elhelyezték. A megállapodás szerint az érintett foglyok szabadon bocsátásáról szóló „*teljesítési igazolások*” kiállítása esetén a közjegyző utalta tovább a pénzt az ügyvéd szegedi megbízottjának. Ilyen ügyvédi megbízási szerződést elsőként Szentesi István és fia Szentesi Ferenc, Csikota András, Beke András, Veréb Mihály, továbbá Szigeti János kiszabadítása érdekében kötöttek a hozzátartozók.⁸¹⁶ A nevekből jól látható, hogy a dr. Szulót 10 ezer koronás sikerdíjjal megbízó családok a község vagyonosabbjai közül kerültek ki, míg Kardos Noé azok után a foglyok után alkudott ki összesen 25 ezer koronás sikerdíjat dr. Szulónál, szám szerint 12 apátfalviért, akik családtagjainak esélyük sem lett volna ilyen megbízási díjat előteremteni. A 10 ezer koronás tarifával vették igénybe dr. Szuló Dezső ügyvédi szolgálatait valamivel később Tóth B. András és Varga K. Mátyás hozzátartozói is.⁸¹⁷

Azt, hogy a megbízott ügyvédnek egészen pontosan milyen feladatai voltak a foglyok kiszabadításával kapcsolatosan, a megállapodás

⁸¹⁶ MNL CSM ML, V.102.c. 2561/1922. 756. és 757. ügyszámú letéti jegyzőkönyv, 1921. augusztus 27.

⁸¹⁷ Uo. Átvételi elismervény, 1921. augusztus 29. és 1921. szeptember 1.

nem rögzítette. A szerződés csak arról rendelkezett, hogy a sikerdíj megilleti az ügyvédet, ha a fogoly kiszabadul, a szerződések teljesítési határidőt sem tartalmaztak. Mindez azt jelentette, hogy az ügyvéd akkor is pénzhez jutott, ha a foglyok az ő tényleges közreműködésétől függetlenül, végső esetben a büntetésük kitöltése révén szabadultak és jutottak haza – akár évek múltán is. A hozzátartozóik több éves távolléte miatt elkeseredett apátfalviak azonban nem mérlegelték, hogy ezek a sikerdíj-megállapodások számukra – és a foglyok számára – akár előnytelenek is lehettek, hiszen az ügyvédet legfeljebb az motiválhatta, hogy mikor juthat a sikerdíjhoz. Abban ugyanis teljesen biztos lehetett, hogy e pénz minden körülmények között megilleti őt, bármikor is szabadulnak a rabok. A szerződés alapján ezért dr. Szuló a foglyok kiszabadítása érdekében különösebb erőfeszítésekre nem kényszerült, s *horribile dictu* akár azt is megtehetette volna, hogy csupán türelemmel vár arra, mikor telik le a foglyok büntetése, hiszen a hozzátartozóknak így is, úgy is fizetniük kellett.

Ennek utóbb valóban jelentősége is lett, miután 1922 nyarán több apátfalvi is hazatért a román fogságból. Erről egy a kolozsvári *Ellenzék* című napilap 1922. június 25-i számában megjelent cikkből értesülhetünk, amely arról tudósított, hogy egy amnesztiarendelet alapján a craiovai hadbíróság 21 apátfalvi fogoly haladéktalan szabadon bocsátásáról rendelkezett. A lap felsorolta a neveket is, azonban a 21 fővel szemben csak húszat, számosat közülük hibásan megadva, ám mégis azonosíthatóan. Akik tehát 1922. június végén bizonyosan kiszabadultak a fogságból és hazatérhettek, a cikkben közöltekkel ellentétben most már a valódi nevükön a következők voltak: Baka József, Bárdos István, Beke András, Csikota András, Diós Mátyás, Farkas Józsa Márton, Fazekas János, Kanász András, Kerekes K. András, Mátó Pál, Szabó Nyíri János, Szabó Nyíri József, Szentesi István, Székesi István, Takács János, Tari

András, Tóth B. András, Varga Károly, Varga K. Mátyás és Veréb Mihály.⁸¹⁸ Van azonban egy másik forrásunk, melyből megtudhatjuk azt is, hogy ki is volt a huszonegyedik kiszabadult apátfalvi, akit valamilyen okból kihagytak a felsorolásból. Őt Szigeti Jánosnak hívták.⁸¹⁹ Ők huszonegyen lehettek tehát azok, akiket ítéletük alapján a craiovai hadbíróóság az akkor kibocsátott amnesztiarendelet hatálya alá tartozónak sorolt be, így az ő hátralévő büntetésüket elengedték, ellenben 6 apátfalvi fogolyét (Langó Mártonét, Nagy D. Mihályét, Sóki G. Mihályét, Szentesi Ferencét, Varga S. Andrásét és Zöllei Józsefét) nem, ők tehát továbbra is fogságban maradtak.

Amikor a 21 apátfalvi pontosan három év elteltével, 1922 júniusában hazatért a fogságból, óhatatlanul előkerült az ügyvédi sikerdíj jogszerűségének kérdése, hiszen feltételezhető volt, hogy az amnesztia elérésében sokkal inkább a magyar diplomácia erőfeszítéseinek, sem mint dr. Szuló Dezső ügyvéd közreműködésének lehetett szerepe.⁸²⁰ Adataink szerint a 21 akkor szabadult fogoly közül 19 nevére kötöttek ilyen kiszabadulási sikerdíj-szerződést, s a kérdés azért vált különösen élessé, mert dr. Szuló megbízottja a kilátásba helyezett – Jedlicska közjegyzőnél letétbe tett – összegeket azonmód, még 1922 júniusában fel is vette.⁸²¹ Noha a családtagok fontolgatták, hogy jogi úton támadják meg dr. Szulót a sikerdíj jogtalan lehívása miatt, az eljárást végül is nem indították el, éspedig éppen az eredeti szerződések támadhatatlansága miatt. Mindenesetre az ügy megjárta dr. Bánffy József Csanád vármegyei főügyészt is, akitől tanácsot vártak az apátfalviak, de ő csak azt rögzíthette,

⁸¹⁸ Szabadlára helyezték az apátfalvai összeesküvés elítélteit. *Ellenzék*, 1922. június 25., 5.

⁸¹⁹ MNL CSM ML, V.102.c. 2561/1922. Dr. Jedlicska Béla közjegyző levele dr. Bánffy József tiszteletbeli főügyészhez, 1922. szeptember 19.

⁸²⁰ Uo. Dr. Bánffy József főügyész levele Apátfalva előjáróságához, 1922. november 4.

⁸²¹ Uo. Dr. Bánffy József főügyész levele Apátfalva előjáróságához, 1922. szeptember 14.

hogy „*dr. Szuló Dezső ezen ügyben állítólag igen sokat fáradott. Állítólag kétszer járt Bukarestben, magas rangú katonatisztekkel és polgári tisztviselőkkel tárgyalt, hogy kiszabadításukat lehetővé tegye. Dr. Csikós Nagy József az ő helyetteseként fent járt a külügyminisztériumban, és éppen ő tanácsolta az apátfalviaknak, hogy kíséreljék meg csere útján kiszabadítani a foglyokat.*”⁸²² Bánffy egyébként egy későbbi levelében megjegyezte azt is, hogy nem javasolja a pereskedést, mert az ügyvédet a sikerdíj a szerződés alapján „*még akkor is megilleti, ha a kívánt eredmény nem csak az ő közbenjárásának tulajdonítható, tekintve, hogy a foglyok tényleg hazatértek.*”⁸²³ Ilyen perre éppen ezért nem is került sor.

A Bánffy-féle első, 1922. szeptember 14-i tájékoztató levél egyébiránt megerősíti, hogy valóban működött egyfajta „lehúzási” szándék dr. Szulóék vállalása mögött. Annak ellenére, hogy a temesvári ügyvéd akár tárgyalhatott is Bukarestben a foglyok érdekében, a megoldást ugyanis mégsem ez, hanem a román kormány amnesztia-rendelete hozta meg. Az ügyvéd egyébként – jól mutatva a román hatóságokkal szembeni tehetetlenségét, illetve annak beismerését – éppen maga javasolta az apátfalvi hozzátartozóknak, hogy ők próbáljanak eljárni – lobbizni – a magyar kormánynál egy fogolycsere-akció érdekében.⁸²⁴ Pontosan azt javasolta tehát az apátfalviaknak, ami éppen a saját feladata lett volna.

Mindenesetre a megmaradt adatok alapján – Jedlicska Béla közjegyző 1922. szeptember 19-i elszámolása szerint – az apátfalviak addig összesen 105 ezer koronát helyeztek letétbe nála a foglyok kiszabadítását „elősegítő” ügyvéd sikerdíjaként, aki ebből az időközben kiszabadult foglyok után 90 834 koronát le is hívott. Három személy (Szentesi Ferenc, Nagy D. Mihály és Zöllei József) vonatkozásában nem

⁸²² Uo.

⁸²³ Uo. Dr. Bánffy József főügyész levele Apátfalva előjáróságához, 1922. november 4.

⁸²⁴ Uo. Dr. Bánffy József főügyész levele Apátfalva előjáróságához, 1922. szeptember 14.

tudott lépni, mert ők az elszámolás időpontjában még román börtönben voltak, ezért az ő utánuk járó sikerdíj (Szentesi esetében 10 ezer korona, míg Nagy és Zöllei esetében a Kardos Noé által kijárt 25 ezres kontingens terhére 2083-2083 korona) még függőben maradt.

Habár 1922 nyarán bizonyosan folyt vita az ügyvédi sikerdíj jogszerűségéről, a még fogságban lévő rabok családtagjai – akiknek nem volt korábbi ilyen szerződése – a saját hozzátartozóik után is megkötötték ezt a megállapodást dr. Szuló Dezső magyarországi képviselőjével. Erre minden bizonnyal az a körülmény kényszeríthette őket, hogy kiderült, a még börtönben maradók nem tartoztak az amnesztia-rendelet hatálya alá, ezért kiszabadításukat mástól nem remélhették, mint a magát bizonyosan jól menedzselő ügyvédtől, aki valószínűleg újabb reményekkel kecsegtette az otthoni családtagokat. Hogy valóban ez volt-e az ok, vagy más, nem tudjuk, de tény, hogy Szentesi, Nagy és Zöllei korábbi érvényes sikerdíj-szerződése mellett már a másik három apátfalvi fogoly, Langó Márton, Sóki G. Mihály és Varga S. András nevére is kötöttek ilyen megállapodást. Ők is 10-10 ezer koronás sikerdíjban állapodtak meg az ügyvéddel.⁸²⁵ Ily módon az akkor még román fogságban lévő hat apátfalvi mindegyike a temesvári ügyvédtől várta mielőbbi kiszabadulását. Abban azonban, hogy ha nem is gyorsan, de végül ők is kiszabadulhattak, újfent nem dr. Szuló közreműködésének, hanem a magyar kormány diplomáciai erőfeszítéseinek volt érdemi szerepe.

Az újabb időbeli fogódzónk, amely az amnesztiában nem részesült apátfalviak szabadulására vonatkozik, egy 1923. áprilisi levél, amelyet Lukács Béla községi jegyző írt – Tarnay Ivor alispán közvetítésével – Rakovszky Iván belügyminiszterhez. Ebből az derül ki, hogy akkorra már

⁸²⁵ Uo. Dr. Jedlicska Béla kir. közjegyző levele Apátfalva előjáróságához, 1922. október 26.

négyre csökkent a fogságban lévő apátfalviak száma.⁸²⁶ Ők nyilván azok voltak, akiket a román katonai bíróság a leghosszabb börtönbüntetésre, 20 év kényszermunkára ítelt. Az ő adataikat a korabeli iratok megőrizték, így pontosan tudjuk, kikről volt szó, és azt is, hogy hol tartották őket fogva. Szentesi Ferenc és Langó Márton a Vâlcea megyei Ocnele Mari településen raboskodott, ahol minden bizonnyal az ottani sóbányában dolgoztatták őket elviselhetetlen bánásmód és alacsony munkabérek mellett, ami miatt a rabok egy alkalommal sztrájkba léptek, melyet a románok durván megtoroltak.⁸²⁷

Sóki G. Mihályt és Nagy D. Mihályt a Fehér megyei Nagyenyeden őrizték, Sóki a 7445. sz. börtön, míg Nagy a 7241. sz. fegyintézet lakója volt.⁸²⁸ Természetesen a nagyenyedi rabokat is dolgoztatták, ezt a megtorlás idején a fél lábát elvesztő Nagy D. Mihály esetében pontosan is tudjuk, ő a fegyintézet kosárfonó üzemben dolgozott.⁸²⁹ A fogságban maradók névsorából azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Varga S. András és Zöllei József, valamikor 1922 októbere és 1923 áprilisa között nyerhették vissza a szabadságukat. Arról, hogy ők mikor és milyen körülmények között kerültek szabadlábra, illetve, hogy pontosan minek köszönhették szabadulásukat, nem maradt adatunk, de nem zárjuk ki, hogy esetükben is a romániai amnesztia-rendelet valamely passzusát érvényesítették. A magyar kormányzati szervek ugyanakkor továbbra is napirenden tartották a még román fogságban tartott apátfalviak ügyét. Ezt támasztja alá Rakovszky Iván belügyminiszter Tarnay Ivor Csanád-

⁸²⁶ Uo. 2456/1923. Lukács Béla községi jegyző levele a belügyminiszterhez, 1923. április 16.

⁸²⁷ Gáspár, [1929]: 152.

⁸²⁸ MNL CSML ML, V.102.c. 2456/1923. Lukács Béla községi jegyző levele a belügyminiszterhez, 1923. április 16.; MNL CSML ML, IV.401.b. 492/1923. Nagy Gyula főszolgabíró levele Fáy István főispánhoz, 1923. augusztus 13.; Uo. Kimutatás a még fogságban lévő apátfalviakról, dátum nélküli másolat.

⁸²⁹ MNL CSML ML, V.102.c. 25/1923. Kivonat Apátfalva Község Képviselő-testületének 1922. október 14-i ülésének jegyzőkönyvből.

Arad-Torontál vármegyei alispánhoz 1923. augusztus 21-i keltezéssel írt levele, melyben felkérte a külügyminisztert, hogy „*a közvetlenül megvalósulás előtt álló román–magyar politikai cserefogoly akció alkalmával a román fogságban tartott 4 apátfalvi lakos mielőbbi hazabocsátására a kicserélési akció során különös súlyt helyeztessék.*”⁸³⁰

Arról, hogy politikai foglyok cseréjére sor fog kerülni, a kormányzati körökből jól informált *Pesti Napló* már 1922 augusztusában cikkezett. Eszerint „*a két kormány a politikai foglyok kicserélésére nézve már megegyezett, csupán a kicserélendők névsora nincs még összeállítva.*” A lap azt is tudni vélte, hogy 107 magyar politikai foglyot tartanak fogva a különböző román büntetőintézményekben, s majd Nagyváradról fogják őket kiadni a magyar hatóságoknak. A cserefoglyok között, miként a lap megerősítette, ott lesznek az „*apátfalvi zendülés résztvevői*” is.⁸³¹ Ehhez képest a belügyminiszteri tájékoztató egy év elteltével érdemi fejleményről nem tudott beszámolni. Sőt, az utolsó apátfalvi fogolycsoport a Rakovszky belügyminiszter által 1923 augusztusában „*közvetlen megvalósulás előtt álló*”-nak nyilvánított magyar–román politikai fogolycsere-megállapodáshoz képest még majdnem további egy évig román fogságban maradt, és csak 1924. június közepén térhetett haza. A négy főből álló transzport megérkezéséről *Az Újság* című napilap tudósított. A cikkből az derül ki, hogy ők is – hét másik magyar rabbal együtt – valóban egy politikai fogolycsere-akció keretében nyerték vissza szabadságukat, s az őket szállító szerelvény az 1924. június 19-e előtti napok valamelyikén – a lap nem közölt pontos dátumot – Biharkeresztesnél lépte át a határt. Az eseményről hírt adó újság tudósítója megszólította az apátfalviakat is. A lapnak Nagy D. Mihály nyilatkozott. Hogy megkeseredett szavait az

⁸³⁰ MNL CSML ML, IV.408.b. 6623/1923. Rakovszky Iván belügyminiszter levele, 1923. augusztus 21.

⁸³¹ Kicserélik a magyar és román politikai elítélteket. *Pesti Napló*, 1922. augusztus 18., 2.

újságíró pontosan idézte-e, nem tudjuk, mindenesetre állítólag azt mondta, hogy *„Mindent a község érdekében tettünk, de a község hálátlan volt velünk szemben. Nem kaptunk semmit, se segítséget, se támogatást. Még csak családainknak se adott a község egy fillért se, pedig a sok árva család nagy nyomorban élt...”* A lap tudósítója ehhez még hozzátette, *„Minden vágyuk, hogy hamarosan munkát találjanak és családjaikat elhozhassák a hálátlan községből...”*⁸³²

A különböző időpontokban hazaérkező apátfalvi elítéltek fizikai és lelki állapotáról alig rendelkezünk információval. Mindenesetre Nagy D. Mihály fenti nyilatkozata pontosan mutatja azt a keserűséget és tehetetlen indulatot, ami feszíthette őket. Az idegen környezetben átélt fogság, a kiszolgáltatottság és a tehetetlenség nyilvánvalóan megkérgesítette a lelkeket. Hazatérve a traumát nyilván azokra is továbbhárították, akiknek vajmi kevés ráhatásuk lehetett bebörtönzésükre és kései szabadulásukra. Az szinte biztosra vehető, hogy már a rövidebb ideig tartó fogság, de még inkább a 2-5 éves szenvedés hatása nem tűnt el nyom nélkül az érintettek közül, s az elszenvedett megpróbáltatások megnehezítette a régi környezetükbe való visszailleszkedésüket. Azok kerültek kifejezetten nehéz helyzetbe, akik rokkantan vagy betegen kerültek haza, s emiatt alkalmatlanná váltak a fizikai munkára.

Ezek közé tartozott például Juhász D. János, aki 2 évnyi román fogság után térhetett vissza Apátfalvára. Ő a község képviselő-testületétől italmérési jogot kért, hogy magát és családját el tudja tartani, a földművelés nehéz fizikai munkájára ugyanis alkalmatlanná vált.⁸³³ A legutolsó transzporttal hazaérkező, és a fentebb idézett kifakadást tevő Nagy D. Mihály sem volt könnyű helyzetben, hiszen rokkantként kellett új egzisztenciát teremtenie. Ő 1924. június 29-én, tehát nem sokkal

⁸³² Hazajöttek az etédi és apátfalvi székely lázadók. *Az Újság*, 1924. június 19., 2.

⁸³³ MNL CSML ML, V.102.c. 25/1923. Kivonat Apátfalva község képviselő-testületének 1922. október 14-i ülésének jegyzőkönyvből.

hazaérkezését követően ahhoz kért támogatást a képviselő-testülettől, hogy kosárfonó iparát megkezdhesse. Mint kérelmében kifejtette: „*Az elszenvedett 5 évi román fogságban – a kórházban felgyógyulva – a nagyenyedi fegyintézetben kérésemre a bútór- és kosárfonó üzem műhelyébe lettem beosztva; itt azután szorgalmam, törekvésem által sikerült ezen iparágat teljesen elsajátítanom és dicsekedés nélkül legyen szabad mondanom, hogy ezen szakmába vágó mindennemű, sőt művészi kivitelű tárgy elkészítéséhez is értek.*” Habár ipara elindítása a pénzhiány miatt nehézségekbe ütközött, a község azzal segítette, hogy éveken át ingyen bocsátotta számára rendelkezésre a bekapusztai Maros-part füzesének vesszőjét.⁸³⁴ Amit tehát 1924 júniusában *Az Újság* tudósítójának nyilatkozott a hálátlan községgel kapcsolatban, az lehet, hogy korábban igaz volt, de hazatértét követően már egészen biztosan nem. Ő ugyanis megkapta azt az erkölcsi és anyagi támogatást, amit az 1919 júniusi lázadást követő megtorlás egyik megrokkant elszenvedőjeként kétségtelenül kiérdemelt.

A községből a lázadás és a román katonák elpusztítása miatt begyűjtött és elhurcolt apátfalviak kálváriáját ismertető fejezetünk végén célszerű összefoglalnunk a velük kapcsolatos legfőbb információkat. Az ezzel kapcsolatos adatokat a 6. táblázatban foglaltuk össze, melyben a megmaradt források alapján megpróbáltuk név szerint is rekonstruálni, hogy kiket hurcoltak el a románok és mennyi ideig tartották őket fogságban. E tekintetben számos új forráshelyet felkutattunk, ennek ellenére nem minden esetben állítható teljes bizonyossággal, hogy a táblázatban szereplő személyek pontosan akkor nyerték vissza szabadságukat, amiként feltüntettük. Jelenlegi tudásunk alapján azonban vélhetőleg ez a leghitelesebb összeállítás.

⁸³⁴ MNL CSML ML, V.102.c. 2747/1926. Nagy D. Mihály kérelme, 1924. június 29.; A képviselő-testület határozatainak kivonatai, 1924. július 5., október 6., 1925. augusztus 18., október 5., 1926. július 10., október 4.; Uo. 3151/1929. A képviselő-testület határozatainak kivonatai, 1927. június 4., október 3., 1928. július 14.

Eszerint 1919. június végén összesen 86 apátfalvit hurcoltak el a románok, közülük 31 személyt még 1919. november 26-án Békéscsabáról hazabocsátottak, rajtuk kívül 5 személynek valamikor 1920 elején (együttesen vagy külön-külön, ezt nem tudjuk) sikerült innen megszöknie. A maradék 51 apátfalvit az addigi fogva tartási helyük, Békéscsaba 1920. március végi kiürítésével párhuzamosan a gyulafehérvári katonai börtönbe szállították át, ahol 1920. május 22-én az elsőfokú hadbírószági tárgyalást tartották ügyükben, s 2-15 év közötti kényszermunka-büntetést róttak ki rájuk. Innen valószínűleg két turnust is elengedhettek a románok, egyszer közvetlenül a bírósági ítélethirdetést követően, 1920. május végén 16 főt, egyszer pedig 1921 júniusában 6 főt. Ugyanitt 2 apátfalvi, egyikük 1920 novembere előtt, másikuk 1920 novembere és 1921 augusztusa között meghalt a fogságban, haláluk körülményei ismeretlenek.

Minden bizonnyal 1921 őszén a súlyosabb cselekményekkel vádolt és még fogva tartott 27 apátfalvit a craiovai börtönbe, esetleg már akkor a környékbeli kényszermunka-telepekre szállították át. Ügyükben itt feltételezhetően másodfokon ítélezett a craiovai hadbírószág, mely rájuk 4-20 év kényszermunkát rótt ki. Büntetésüket a helyi és környékbeli büntetésvégrehajtási intézményekben, jellemzően sóbányákban kellett letölteniük. Ők három ütemben szabadultak. 1922 júniusában egyszerre 21 amnesztiában részesülő személyt bocsátottak haza. 1922 októbere és 1923 áprilisa között két személy nyerte vissza a szabadságát, ők feltételezhetően szintén az amnesztiarendelet következtében kerültek vissza Apátfalvára, bár erre vonatkozóan adatunk nem maradt meg. A négy utolsó apátfalvi 1924 júniusában, néhány nap híján öt éves fogság után térhetett vissza lakóhelyére. Ők a két állam közötti politikaifogolycseré-egyezmények köszönhatték a szabadulásukat.

A MEGSZÁLLÁS HÉTKÖZNAPJAI A MEGTORLÁS UTÁN

A községben berendezkedő románok

A község a lázadás következtében fokozott katonai ellenőrzés alá került. Míg korábban csak egy kisebb hídőrség és egy szakasznyi csendőregység állomásozott Apátfalván, a lázadás után egy időre állandó katonai jelenlétet kapott. Ez nyilvánvalóan tovább nehezítette a helyiek életét, hiszen mint mindenütt, ahol katonai egységek állomásoztak, az ellátásukról – részben vagy egészben – nekik kellett gondoskodniuk. A községet megszálló egység a lázadás leverésére ide vezényelt 6. vadászrezred 2. zászlóaljának kötelékébe tartozó 7. század volt, ugyanaz az alakulat, amelynek katonái – a korábbtól itt állomásozó csendőrszakasz, valamint a 2. zászlóalj másik két százada és egy géppuskás egység mellett – feltételezhetően a vérengzést is végrehajtották. A század élén Nicolae Vlădescu kapitány állt,⁸³⁵ de rajta kívül az egységhez tartozhattak még más tisztek is. Vlădescuról mindössze annyit tudunk, hogy 1919. május 19-én ő képviselte az ezredet azon az eseményen, amelyen az 1919. március 27-én Arad megyei prefektussá kinevezett dr. Iustin Marşieu (Marsieu Jusztin) aradi ügyvéd formálisan is átvette a vármegye feletti hatalmat a magyar közigazgatástól.⁸³⁶ Ebbéli – csöppet sem protokolláris – megbízatása arra utal, hogy a dandár- és ezredparancsnok Teodor Pirici ezredes egyik bizalmi embere lehetett.

Az Apátfalvát megszálló század állományi létszámáról nincs pontos adatunk, a korabeli gyakorlat alapján 80-100 fő lehetett a legénység száma, de ennél akár többen is lehettek. Őket a községben, egy részüket – vagy

⁸³⁵ MNL CSML ML, IV.460.a. XI. 235/1924. Fráterné Fendler Irén tanítónő fegyelmi ügye. A Fendler Irén elleni fegyelmi vizsgálat jegyzőkönyve, 1921. április 21. Koller István igazgató-tanító tanúvallomása.

⁸³⁶ Timbus–Caciora, 2008: 26. Az átadásról készült jegyzőkönyveket lásd Uo. 153–157.

talán mindegyiküket – az adóügyi jegyzői hivatalban szállásolták el.⁸³⁷ A tiszteknek a község jobb módú polgárainál foglaltak le szállásokat, s nyilván a közelükben kellett elhelyezni a tisztiszolgáikat is. Ez a feladat S. Nagy István megbízott községi bíró kötelezettségei közé tartozott, ami nem volt könnyű, mert a század tisztjeihez rendszeresen érkeztek látogatóba más alakulatok kötelékébe tartozó tisztek, akikkel aztán éjszakába nyúló mulatozással múltatták az idejüket. Érdekes erről magát S. Nagy Istvánt idézni: *„Én azon időben az oláhok által kirendelt községi bíró voltam. Ellentmondás akkor semmiben nem volt. Ha jöttek a tisztek, katonák, nyomban szállásról kellett gondoskodnom, ha mindjárt nem sikerült adni, akkor én kaptam. Szorult helyzetemben aztán mindjárt szalasztattam a kisbíró Fendlerékhez [Fendler Gusztáv kereskedőhöz – M. A.] szállásért, tudva, hogy ott beszélni is tudnak oláhul, s így azok legalább csillapulnak.”*⁸³⁸

Érdekes minderről az állandó zaklatásnak kitett Fendler Gusztávnét is meghallgatni: *„Nap mint nap szállásoltak be hozzánk tiszteket, megesett sokszor, hogy emiatt éjjel költöttek fel, volt reá eset egyszer, hogy Gyenge József kisbíró azkkal jött, hogy valahonnan telefonáltak, hogy román tiszt jön hozzánk vacsorára, s ekkor a kisbíró kerített húst, a megérkezett tisztek pedig vele hoztak bort. Állandóan kényszer alatt álltunk, [...] Egy ízben valami Vulpe nevű oláh bíró autóval jött többedmagával, enni majd inni kértek, persze ezt megtagadnom nem lehetett, azután pedig ők hordták az asztalra be [a] bort, pálinkát, pezsgőt, s oda hozták a tisztelendő urakat [Benó József plébánost és Sopsich János káplánt – M. A.] is, és délig ott időztek.”*⁸³⁹ Ilyen beszállásolási kényszer nem csak Fendleréket sújtotta, hanem más családokat is. Mint Fendler Irén egy ellene indított fegyelmi eljárásban – amelyben számon kérték rajta azt,

⁸³⁷ MNL CSML ML, IV.463.b. 2330/1919. Vizsgálati jegyzőkönyv, 1919. július 10.

⁸³⁸ MNL CSML ML IV.460.a. XI. 235/1924. Fráterné Fendler Irén tanítónő fegyelmi ügye. Pótvizsgálati jegyzőkönyv, 1922. október 28. S. Nagy István volt községi bíró tanúvallomása.

⁸³⁹ Uo. A Fendler Irén elleni fegyelmi vizsgálat jegyzőkönyve, 1921. április 21. Fendler Gusztávné tanúvallomása

hogy túlságosan közeli viszonyt ápol a hozzájuk beszállásolt román tisztekkel –, megjegyezte: „*A község több családja: kántorunk Ocskay Gyula, Egressy [Péter téglá- és cserépgyáros], Szűcs [Ferenc tanító?], Imre Sándor állomásfőnök, Herczeg István [földbirtokos], Herczeg József [földbirtokos], Koller István [igazgató-tanító] családjainak is volt része az ellenséges csapatok e kellemes vendéglátás[ának] örömeiben.*”⁸⁴⁰

A községet megszálló román katonák hosszú távra kívántak berendezkedni, s mivel további ellenállástól már nem kellett tartaniuk a megfélemlített és fogolyként, illetve túszként elvitt hozzátartozóikkal is zsarolt apátfalviaktól, egészen otthonos körülményeket teremtettek maguknak.

A megmaradt adatok nyomán a hetenként többszöri, rendszeresen éjszakába nyúló mulatozások mellett bálokról, a jövő-menő tisztek számára rendezett estélyekről, a havasalföldi legénység által előadott népitánc-estekről, sőt egy alkalommal kabaréelőadásról is értesülhetünk, melyeken – kényszerből vagy önként, ki hogyan – megjelentek a község jobb módú polgárai is, akik a román tisztek számára a helyi intelligenciát jelentették.⁸⁴¹ A mulatozások gyakori vendége volt „Csobán” főhadnagy,⁸⁴² aki nem volt más, mint N. Ciobanu főhadnagy, a Makón állomásozó román határrendőrség, azaz a máramarosi székhelyű 3. gránicsár ezred 7. századának parancsnoka,⁸⁴³ valamint Chesarie Antoneanu hadnagy, aki a makói székhelyű, Makóra, valamint a Központi

⁸⁴⁰ Uo. Fendler Irénke [sic!] beadvány a községi iskolaszékhez, 1920. július 24.

⁸⁴¹ Uo. A Fendler Irén elleni fegyelmi vizsgálat jegyzőkönyve, 1921. április 21. Kerekes Józsefné Stibrányi Mária tanúvallomása; Fendler Irénke [sic!] beadvány a községi iskolaszékhez, 1920. július 24.

⁸⁴² Uo. A Fendler Irén elleni fegyelmi vizsgálat jegyzőkönyve, 1921. április 21. Koller István igazgató-tanító tanúvallomása

⁸⁴³ A Makón működő román katonai parancsnokság. *Makói Újság*, 1919. június 6., 3.; lásd még MNL CSML ML, V.72.c. 10933/1919.; MNL CSML ML, VIII.801. 47. kötet. Ápolási törzskönyv az 1919. évre, 296., 331., 379., 387., 437., 475. és 476. számú bejegyzést.

járás területére kiterjedő hatáskörrel működő 10. számú rekvirálási bizottság beosztott tisztje volt.⁸⁴⁴

A szórakozás mellett azonban gondosan ügyeltek arra is, hogy az előírt rekvirálásokat végrehajtsák, aminek a felelőse minden bizonnyal az imént említett Antoneanu hadnagy lehetett. Mivel a község bírója, Sóki Mihály és jegyzője, Lukács Béla is az elhurcoltak között volt, ezért S. Nagy István kiskgazdát és Koller István községi elemi iskolai igazgató-tanítót kényszerítették, hogy vegyék át a feladataikat. Az előbbiből bírót, az utóbbiból jegyzőt kreáltak.⁸⁴⁵ Szó szerint kényszerítésről volt szó. A feladattól ódzkodó idős S. Nagy Istvánt a románok 25 botütéssel „győzték meg” arról, hogy tegyen eleget parancsuknak, és vállalja el a községi bírói tisztséget.⁸⁴⁶ Nyilván kitérni ez elől nem lehetett, a település békéje és persze a személyes fenyegetettség miatt is vállalták a feladatot. S. Nagy a román megszállás végéig, Koller 1919. november 6-ig töltötte be az előjárói tiszteket, őt ekkor Lengyel János volt csanádalberti jegyző váltotta. Ő 1918. október végén menekült el a falujából Apátfalvára, és 1919. július 16. óta a Veréb Tamás június 23-i távozása óta üresedésben lévő adóügyi jegyzői feladatokat látta el.⁸⁴⁷ Hírek szerint Kollert annyira megviselte ez a három és fél hónapos jegyzői ténykedés, hogy felmentését követően két hónapos betegszabadságra ment.⁸⁴⁸ Mindez persze érthető, hiszen neki kellett a lakosok által beszolgáltatott termények átvételi

⁸⁴⁴ MNL CSML ML, V.72.c. 1832/1920. 17. számú jegyzőkönyv, 1919. szeptember 30.; Uo. V.105.b. 1843/1919. Antoneanu hadnagy utasítása, 1919. augusztus 19.

⁸⁴⁵ Koller, 1929: 302. 1919. augusztus 9-án aztán – augusztus elsejei visszamenőleges hatállyal – „Apátfalva község előjáró tanácsa” legitimálta ezt a románoktól kapott megbízatást. MNL CSML ML, IV. 418. b. 11792/1919. Koller István jegyzői megbízása és Uo. 11793/1919. S. Nagy István bírói megbízása.

⁸⁴⁶ Csendélet az apátfalvi község házán. *Szegedi Új Nemzedék*, 1925. április 10., 2.; Az apátfalvai vérfürdő epilógusa a Tábla előtt. *Szegedi Új Nemzedék*, 1925. november 6., 2.

⁸⁴⁷ Koller, 1929: 302.; MNL CSML ML, IV.463.b. 2329/1919. Lengyel János megbízása; Uo. 879/1920. Tolnay Endre pitvarosi segédjegyző ügye.

⁸⁴⁸ Tóth, 2000: 66.

elismervényeit aláírni, és az átvett tételekről jegyzékeket készíteni.⁸⁴⁹ Ha tetszik, megbízatását követően ő felelt a rekvirálás románok elvárta végrehajtásáért, ami bizonyosan nem lehetett egy felemelő szerep. Koller utóbb ennek a kényszerszolgálatnak még az emlékéitől is szabadulni akart. A Vermes Ernő szerkesztésében 1929-ben megjelent *Csanád vármegye tíz évvel Trianon után* című kötetben róla közölt életrajzban a következők olvashatók: „Az oláh megszállás alatt hazafias magatartásáért brutálisan bántalmazták és bezárták, később, amikor a község jegyzőjét elhurcolták, a község kívánságára őt bízták meg a jegyzői teendők ideiglenes elvégzésével.”⁸⁵⁰ A szöveg szót sem ejt arról, hogy községi jegyzői megbízását a községet megszálló román katonai hatóságtól nyerte – igaz, ezt a magyar hatóságok is megerősítették –, s arról sem, milyen szerepet játszott a rekvirálások idején. Éppen ezért gyanítható, hogy az „oláh megszállás alatti hazafias magatartására” vonatkozó biográfiai kitétel is inkább az akkori szerepének diszkrét eltakarására és kompenzálására szolgált, sem mint a valóságot adta vissza.

Habár az 1919. június 23-i lázadás utáni megtorlás lecsöngését követően a szinte mindennapos és sokszor ok nélküli botozásoktól eltekintve más atrocitások már nem érték a lakosságot, a fenyegetettség állandó és folyamatos volt. Már önmagában a nagyszámú román katonaság fizikai jelenléte is terhet jelentett, az pedig, hogy rendre újabb és újabb követelésekkel álltak elő, még inkább növelte a velük szembeni ellenszenvet. A passzív ellenállást, amely még az első rekvirálás idején az összehordott mezőgazdasági gépek és eszközök bevagonírozásának bojkottálásában öltött testet, a csendes apátia váltotta fel. Ez azonban a lényegen nem változtatott, csupán a módszeren: csak azt és csak annyit adni, amennyi muszáj volt, és amivel a személyes biztonságot meg lehetett

⁸⁴⁹ MNL CSML ML, IV.408.b. 1488/1922. Tari Mihály községi kisbíró kikérdezési jegyzőkönyve, 1922. január 24.

⁸⁵⁰ Vermes, 1929: 148.

őrizni. Már persze, ha volt miből adni, mert mint a rekvirálás kapcsán ezt bemutattuk, a románok módszeres és következetes kifosztást alkalmaztak a község lakóival szemben.

A lakossági kollaboráció erkölcsi határai

Voltak azonban olyanok is a községben, akik teljesen más önvédelmi stratégiát alkalmaztak. És itt nem kerülhetjük meg, hogy ne ejtsünk szót a megszálló román katonai alakulatokkal való kollaboráció problematikájáról. Habár a települést a bő egy évig tartó megszállás első két hónapjában érték a legnagyobb károk, ennek – s az azt követő időszaknak – a rekvirálási és kirablási terhei nem egyenletesen érték a lakosságot. Voltak ugyanis családok, amelyek részben vagy egészben mentesülni tudtak a kifosztás következményei alól. Azoknak a helyi „intelligenciához” tartozó, illetve módosabb gazdacsaládoknak a tagjairól van szó, akik vállalták az együttműködést a megszállókkal, illetve barátkozni próbáltak velük. Hogy hány ilyen apátfalvi család volt, nem tudjuk, de egy konkrét eset levéltári dokumentumai a rendelkezésünkre állnak. A Fráter Gyuláné Fendler Irén⁸⁵¹ apátfalvi községi elemi iskolai tanítónő ellen 1920 és 1923 között zajló hosszú fegyelmi eljárás alapkérdése kétségtelenül az volt, hogy hol húzódik meg a határ a kényszerű együttműködés és az önkéntes kollaborálás között. Fendler ügyében végül is enyhe ítélet született. Noha eredendően elbocsátásra javasolták, végül is pénzbüntetésre ítélték, állását tehát megtarthatta. Esetében a mérleg serpenyője inkább a kényszerű együttműködés

⁸⁵¹ Fendler Irén a román megszállás idején még hajadon volt, 1920. augusztus 25-én kötött házasságot Fráter Gyula orvostanhallgatóval. MNL CSML ML, IV.460.a. XI. 235/1924. Fráterné Fendler Irén tanítónő fegyelmi ügye. Fendler Irén észrevételei a vármegyei közigazgatási bizottsághoz az 1922. március 21-i vármegyei ügyészi indítványhoz, dátum nélkül. A Fendler Irén elleni vizsgálattal kapcsolatban lásd még: MNL CSML ML, IV.463.b. 3915/1923. Fendler Irén fegyelmi ügye.

irányába billent. Pedig a vád igencsak súlyos volt. Az ügyet 1923. február 2-án összefoglaló dr. Bánffy József Csanád vármegyei főügyész szerint *„Kétségtelen tényként állapítható meg, hogy Fendler Irén községi elemi iskolai tanítónő éppen azon időben, amikor Apátfalván a lakosságnak hazafias ellenállása miatt üldözésben, testi sanyargatásokban volt része, a falu egy része gyászolta az ártatlanul legyilkolt hozzátartozóit, s másik része aggódott a börtönbe hurcolt és ott vadállati kegyetlenkedésekkel megkínzott férfiakért, Fendler Irén az ellenséges oláh tisztekkel heteken át nyilvános helyen megbotránkoztató módon barátkozott, és magyar honleányhoz, annál kevésbé magyar tanítónőhöz nem méltó módon viselkedett.”*⁸⁵²

Több tanú is állította, hogy Fendler „bizalmas viszonyt” folytatott a lázadás utáni hetekben az Apátfalvát megszállva tartó román egység parancsnokával, Nicolae Vlădescu kapitánnyal, akivel rendszeresen karon fogva sétált és kocsikázott a községben. Továbbá több tanú is, köztük Ocskay Gyula róm. kat. kántor azt állította, hogy *„saját fülével hallotta, amidőn Fendlerék házából hangos zenészó, dalolás hallatszott ki, és tanú különösen megbotránkozt, hogy épp azon a napon, amidőn a románok 54 apátfalvai magyar embert hurcoltak fogságba, vidám zongorázás és hangos mulatás hallatszott Fendleréknél, ahol román tisztek mulattak.”*⁸⁵³ Molnár János községi írnok szerint *„Fendler Irén azon román katonacsapat parancsnokával volt feltűnő barátságban, mely csapat 38 magyart legyilkolt és heteken át rabolt. [...] feltűnő volt, hogy Fendler Irén egész éjjel egy román tiszttel [valószínűleg Chesarie Antoneanu hadnaggyal – M. A.] mulatott, aki községünkben a takarmányrekvirálást vezette és a község lakosságát mindvégig sanyargatta.”*⁸⁵⁴ Fendler egyébiránt ezt az „igazodást” nem csupán a románok irányában alkalmazta, hiszen azok

⁸⁵² MNL CSML ML, IV.460.a. XI. 235/1924. Fráterné Fendler Irén tanítónő fegyelmi ügye. dr. Bánffy József Csanád vármegye tiszti főügyésze ügyészi indítványa, 1923. február 2.

⁸⁵³ Uo. dr. Bánffy József Csanád vármegye tiszti főügyésze ügyészi indítványa, 1922. január 13.

⁸⁵⁴ Uo. Fendler Irén ügyében felvett tanfelügyelői vizsgálati jegyzőkönyv, 1920. július 27. Molnár János vallomása

Apátfalvára érkezését megelőzően a francia tisztekkel is kifejezetten jó viszonyt ápolt.⁸⁵⁵

A fegyelmi eljárás alá vont Fendler egyrészt azzal védekezett, hogy a megszálló románokkal mások is igyekeztek jóban lenni. „*Amikor közösségünkön [keresztül] az ellenséges román csapat Magyarcsanádra vonult, a közösség színe, java zenészővel fogadta őket*” – jelentette ki egyik meghallgatása során.⁸⁵⁶ Érvevelése nyomatékosítása céljából ehhez még hozzátette, hogy „*a végzetes kimenetelű ellentállást követő, valamint az ezt megelőző időekben bevonult oláh megszálló csapatok ünnepélyes fogadására az összes apátfalvai polgári és egyházi hatóságok megjelentek, s a fogadásnál jelen volt néhai BENÓ JÓZSEF [kiemelés az eredeti szövegben – M. A.] volt iskolaszéki elnök*”⁸⁵⁷. Felhozta tanítótársa, Stibrányi Mária példáját, aki „*vallotta, hogy két ízben látott Vladescu [sic!] oláh kapitánnyal karöltve sétálni. Védőm kérdéseire azonban előadta, hogy a román megszállás ideje alatt rendezett kabarén mások is és ő is megjelent, úgy mások mint ő a román tisztekkel táncoltak, sőt ő Antoneánu [sic!] oláh hadnaggyal a táncz befejezése után a teremben karöltve sétált*”⁸⁵⁸. Fendler másik fő érve az volt, hogy mindaz, amit tett, csak a kényszerhelyzet okozta színlelés volt családja érdekében. Miként írásos védekezésében előadta: „*Apuskám a zendülés napján kiinn járt a szélmalom felé*⁸⁵⁹ *s félős volt, hogy reávallanak [ti. hogy ő is részt vett a románok megtámadásában. – M. A.]. Emiatt is, de meg az akkori nyomasztó körülmények között kénytelen voltam családom érdekében lelki meggyőződése ellenére a nálunk lévő [hozzájuk is beszállásolt – M. A.] tisztekkel jóbarátságba lenni.*”⁸⁶⁰

⁸⁵⁵ Uo. A Fendler Irén elleni fegyelmi vizsgálat jegyzőkönyve, 1921. április 21. Benó József plébános vallomása.

⁸⁵⁶ Uo. Fendler Irénke beadványa a községi iskolaszékhez, 1920. július 24.

⁸⁵⁷ Uo. Fendler Irén észrevételei a vármegyei közigazgatási bizottsághoz az 1922. március 21-i vármegyei ügyészi indítványhoz, dátum nélkül.

⁸⁵⁸ Uo.

⁸⁵⁹ Az ennek közelében lévő vasútállomásnál volt az első összeütközés az apátfalviak és a román katonák között.

⁸⁶⁰ Uo. Fendler Irénke beadványa a községi iskolaszékhez, 1920. július 24.

Az tagadhatatlan, hogy az 1919-ben még csak 22 éves és hajadon Fendler Irén önvédelmi stratégiája sikeresnek bizonyult: mint a fegyelmi ügyében megszólaló tanúk igazolták, „*tőlük a románok semmit el nem vittek*”,⁸⁶¹ mert mint Koller István igazgató-tanító állította, „*Házukra az oláhok maguk helyezték tilalmi jelt a rablás ellen.*”⁸⁶² Koller ehhez még – nem csekély rosszindulattal – azt is hozzátette, hogy „*Neki nem kellett saját vagy családja vagyonát féltetni, annak biztosításáról atyja, Fendler Gusztáv kereskedő jó előre gondoskodott az által, hogy a zendülés napján egy sérült oláh katonát házához vitt, azt ott ápoltatta, ezáltal a később jövő büntető megszállás fenyegető veszedeelmét sikerült elhárítania, a községben lakó vértanúságot szenvedők és hozzátartozóik nem kís felháborodására.*”⁸⁶³ Noha Koller állításával szemben a sérült román katonát nem Fendler, hanem Pál József menekítette a főtéri üzletbe a lincseléssel fenyegető tömeg elől, s emiatt Fendler sem volt biztonságban, sőt a megtorlás első óráiban a házakat átfésülő román katonák bosszújától is tartania kellett a nála megtalált sebesült katona miatt,⁸⁶⁴ az okkal feltételezhető, hogy utóbb ezt a helyzetet igyekezett a maga hasznára fordítani.

Mindenesetre a fentiekből is jól látható – lehántva a Fendlerék által alkalmazott módszerekkel szembeni jogos korabeli ellenszenvet és felháborodást –, hogy e kollaboráció alkalmas eszköze volt a biztonságos túlélésnek. Ugyanakkor az e stratégiával szembeni erkölcsi ítélet megalkotásakor érdemes azt is szemügyre venni, hogy a fiatal és kétségtelenül kacér tanítónő azt a kapcsolatrendszerét, amit kialakított és fenntartott az idegen megszállók képviselőivel, mire használta fel. Öncélt szolgált csupán, vagy volt valamiféle közösségi haszna is? A jelek szerint ez utóbbi megközelítésben is van igazság.

⁸⁶¹ Uo. Csikós Szabó Julianna kihallgatási jegyzőkönyv, 1921. április 28.

⁸⁶² Uo. Vizsgálati jegyzőkönyv, 1922. július 24. Koller István tanúvallomása.

⁸⁶³ Uo.

⁸⁶⁴ Uo. Pótvizsgálati jegyzőkönyv, 1922. október 28. Dr. Ponyiczky Elek, valamint Bohonya János tanúvallomása.

Fendler kollaborációjának közeli szemtanúja, Csikós Szabó Julianna háztartási alkalmazott a fegyelmi ügyben tett vallomásában arról beszélt, hogy *„ha valamelyik apátfalvi károsult – mert sokszor előfordult, hogy ilyen panaszokkal egyenesen a kisasszonyt kérték, hogy segítsen rajtuk – ügyét a tanítónő kérésére a kapitány Vladeszku [sic!] jól intézte el. A kisasszony gyakran tett említést arról, hogy a hozzá forduló panaszosok kérelmét a kapitány úr az ő kérésére teljesítette.”*⁸⁶⁵ S valóban, az 1921. április 21-i fegyelmi tárgyalás jegyzőkönyve szerint tanúk sora igazolta, hogy Fendler segített rajtuk. Langó Ferenc 51 éves földműves arról beszélt, hogy *„A tanyámról egy pár csizmát elraboltak a román katonák, Fendlerhez fordultam, az beszélt a parancsnokukkal, s a csizmát visszakaptam.”* Szmolenszky Antal 81 éves nyugalmazott állami tisztviselő azt vallotta, hogy *„a tőlem elhurcolt bútoraimat Fendler Irén útján kaptam vissza.”* Benyovszky Istvánné Ludányi Anna 47 éves háztartásbeli azt az esetet osztotta meg a vizsgálóbizottsággal, hogy *„egy ízben valami román katona ittasan erőszakoskodott a lakásomon. Fendlerékhez mentem, Fendler tolmácsolta a panaszomat, a katonával szembesítették, s a katonának megbüntetését a parancsnok megígérte.”* Tisza István 41 éves ácsmester elmondta, hogy *„A románok engem is kihallgattak, s én Fendler Irénnel tanúsítottam, hogy a zendülésben nem vettem részt, s mikor Fendler Irént felhívtam a községházára, ő tanúskodott a románok előtt, s így a románok engem többé nem zaklattak.”* Simon János 56 éves kisbirtokos arról beszélt a meghallgatásán, hogy *„Fendler Irént mint előfogatos, román tiszttel vittem Makóra, s mert két lovamat, amikkel a román katonák hulláját [az apátfalvi lázadás idején agyonvert katonákról van szó – M. A.] Nagylakera vitték, ott visszatartották, s hiába jártam azért mindenfelé, útközben Fendler Irént kértem meg közbenjárásra, s ennek eredményeként a román kapitány útján visszakaptam lovaimat.”*⁸⁶⁶ A fenti esetek, s még ezeken kívül néhány, azt igazolják, hogy

⁸⁶⁵ Uo. Csikós Szabó Julianna kihallgatási jegyzőkönyv, 1921. április 28.

⁸⁶⁶ Az idézetek lelőhelye: Uo. Fegyelmi vizsgálati jegyzőkönyv, 1921. április 21.

Fendler egyfajta kijáró, közvetítő szerepet töltött be a helyiek és a román tisztek, elsősorban Vlădescu kapitány között. Meglehet, a fenti esetek némelyike csekélyebb értékű és jelentőségű – bár vannak köztük komoly értéket jelentő tételek, mint Szmolenszky Antal bútorai vagy a fiát a románok vérengzése következtében elvesztő Simon János községi előfogatos lovai –, mindezzel együtt adott helyzetben nem is biztos, hogy csak az értéknek volt jelentősége, hanem sokkal inkább a gesztusnak. Annak, hogy a kirablás és egzisztenciális ellehetetlenülés heteiben akadt egy személy, aki legalább valamit vissza tudott menteni az egyébként elrablásra kárhoztatott vagyontárgyakból. Az egyébként is nehezen emészthető helyzetben az a fajta hozzáállás, amit Fendler képviselt, kétségtelenül erkölcsi mentőkörülménynek bizonyult azok véleményével szemben, akik nem adtak semmiféle felmentést a fiatal tanítónőnek a kollaborálásért, mert ők abban kizárólag csak a nemzeti identitás feladását, illetve a magyarság kompromittálását látták.

A történész nincs könnyű helyzetben, amikor erkölcsi kérdések megítélésében kell(ene) állást foglalnia, magunk sem tesszük ezt meg. Az azonban tagadhatatlan, hogy Fendler feszegette a kollaborálásnak azt a határát, amelyet a kor erkölcsi mércéjével mérve tolerálni lehetett. Ugyanakkor mentségére szolgál, hogy mindazt, amit tett, kisebb-nagyobb mértékben a közösség javára fordította vissza. A község lakói közül többen is voltak, akik az akkori viselkedését és ténykedését éppen ezen az optikán keresztül ítélték meg. A 38 éves Kerekes Balázs iskolaszéki tag szerint, aki a román megszállás alatt még orosz fogságban volt, tehát nem élte át személyesen az akkori apátfalvi helyzetet és a vérengzést, Fendler Irénnek *„hibául felelni nem szabad azt, hogy ha csakugyan barátságosabb volt az oláh tisztekkel, hiszen ez által csak hasznára lehetett és volt is a szenvedő lakosságnak.”*⁸⁶⁷ Hasonlóképpen vélekedett a szintén bizonyos

⁸⁶⁷ Uo. Pótvizsgálati jegyzőkönyv, 1922. október 28. Kerekes Balázs tanúvallomása.

kollaborálásra kényszerülő S. Nagy István, aki a román megszállás idején – más választása nem nagyon lévén – a községi bírói tisztet töltötte be. S. Nagy, akinek azért volt haszna is a megszállásból, mert a románok ajándékokkal ellentételezték együttműködését,⁸⁶⁸ azt mondta a fegyelmi tárgyaláson, hogy „Fendler Irén ballomás szerint kifogásolt magatartását én el nem ítélem. Akkor azt meg kellett tenni, kedvökre kellett járni az oláhokkal, mert különben baj volt. Ha valamit tettek [Fendlerék – M. A.], jól tették, arról nem tudok, hogy a lakosság hátrányára tettek volna valamit, ellenben az ellenkezőjéről ballottam.”⁸⁶⁹ Ezt az álláspontot képviselte a Fendler Irént foglalkoztató iskola iskolaszéke is, amelynek 20 tagja közül 17 fogadta el azt, hogy a tanítónő tettei adott helyzetben védhetők és – éppen jószolgálati közbenjárásai miatt – méltányolhatók voltak.

Azt azért ehhez is tegyük hozzá, hogy az iskolaszék akkori elnöke, a 41 éves Bugyi Gyula maga is egy sajátos önvédelmi stratégiát követve vészelte át a román megszállás időszakát. Mint Fendler fegyelmi tárgyalásán elmondta, a saját vagyona és „a község érdekei” megóvása miatt „magamat előttük brassói oláh tanárnak mutattam be és velök együtt jó arcot kellett mutatnom együttlétkor, csak azért, hogy honfitársaimnak segíthessek. Tettem is, és eredményt értem el, pedig bensőmben utálat és felindulás küzdött bennem.”⁸⁷⁰ Persze ez a narratíva egy utólagos önmentegetőzést tükröz vissza, melynek célja, hogy visszamenőleg verbálisan kompenzálja az akkori önös kompromisszumát. Azt azonban nem tudjuk, hogy akkor és ott hogyan élte meg valójában ezt a helyzetet, de aligha tévedünk nagyot, ha azt állítjuk, hogy csöppet sem a honfitársai iránti segítőkész szándék motiválta

⁸⁶⁸ MNL CSML ML, IV.463.b. 1547/1921. Jegyzőkönyv S. Nagy István meghallgatásáról, 1920. április 28., Uo. Az apátfalvi rendőrőrs jelentése, 1920. november 12.

⁸⁶⁹ MNL CSML ML, IV.460.a. XI. 235/1924. Fráterné Fendler Irén tanítónő fegyelmi ügye. Pótvizsgálati jegyzőkönyv, 1922. október 28. S. Nagy István tanúvallomása.

⁸⁷⁰ Uo. Pótvizsgálati jegyzőkönyv, 1922. október 28. Bugyi Gyula tanúvallomása.

cselekedeteit, ennek ugyanis semmiféle nyomára nem sikerült rábukkannunk a kutatásaink során.

Nyilván ilyen, illetve ezekhez hasonló menekülési utakat többen választottak Apátfalván is, akikről nem maradt adatunk, illetve akikkel szemben utólag nem indítottak eljárást. Fendlerékhez hasonló stratégiát követett a kommunisták által egyébként az apátfalvi direktórium szétkergetéséért felelősségre vont, a községből 1919. április 26-án túszként elhurcolt, és csak bő egy hét után hazatért özv. Varga Sinka Jánosné Varga Czigeldrom Márta gazdálkodó,⁸⁷¹ akiről utóbb azt írta Lukács Béla községi jegyző, hogy *„lakása a román megszállás ideje alatt a román tisztetek állandó dáridóhelye volt, egy leányát [pedig] román tisztbőz adta feleségül.”*⁸⁷² A lakossági kollaboráció sajátos példája volt Farkas József esete, aki – nyilván több társával együtt – 1919. június végén önként vállalkozott arra, hogy a községben rekvirált lovakat Dévára hajtja, és ezért *„munkadíj fejében”* egy borjút kért, amit meg is kapott a románoktól.⁸⁷³ Esetében tehát szó sincs arról, hogy a románok kényszerítették volna arra, hogy az állatok elhajtásában közreműködjön, ellenkezőleg, munkadíjat kötött ki, és ezt a díjat utóbb a románok ki is egyenlítették.

Egyfajta kollaborációnak volt tekinthető az is, amikor Sóki Mihály községi bíró a románok elleni izgatással megvádolva feljelentette Kohn Izidort, Kohn Mór kereskedő fiát.⁸⁷⁴ Arról, hogy ténylegesen izgatott-e Kohn Izidor, vagy csak egy indulatos románellenes kiszólást tett, a megmaradt források alapján nem lehet pontos képet alkotni, csak annyit lehet tudni, hogy a románok *„nevezettet letartóztatták, és csak másfél nap múlva*

⁸⁷¹ MNL CSML SZL, VII.2.b. B. 7164/1920. Tóth Béla és társai ügye. 6. dosszié. 620–621. Özv. Varga S. Jánosné Varga Cz. Márta tanúvallomása, 1921. április 26.

⁸⁷² MNL CSML ML, IV.463.b. 589/1921. Lukács Béla jegyző igazoló jelentése, 1921. február 10.

⁸⁷³ MNL CSML ML, IV.463.b. 2410/1921. Farkas József marhalevél-ügyében keletkezett jegyzőkönyv, 1921. március 19.

⁸⁷⁴ MNL CSML ML, IV.408.b. 8626/1919. Kohn Mór feljelentési jegyzőkönyv, 1919. június 6.

*engedték szabadon, miután ártatlansága bebizonyosodott.*⁸⁷⁵ Mindettől függetlenül nyilvánvaló, hogy a községi bíró emiatti feljelentése a románokkal való együttműködési szándék egyértelmű jele volt, ráadásul a község egyik lakójának kárára, hiszen erről az „izgatásról”, amelyet Kohnnal szemben eljárás követett, a románok egyébként nem szereztek volna tudomást.

Bár nem Apátfalvához kötődnek, de Sókira is érvényesek lehettek Kuti Gyula kunágotai jegyző egy, a román megszállás időszakát áttekintő 1921. februári keltezésű jelentésének keserű sorai: *„Szégyene a magyarságnak, hogy egymás ellen igazságot keresni is mentek a román csendőrhöz, és akik a román felírásokon, román ünnepek kényszerű munkaszünetén alig ütköztek meg, legkisebb személyi sérelmeken is feljajdultak, és mindent, amit vesztegetéssel elintézhettek, nem idegenkedtek attól.*”⁸⁷⁶ Az ilyen mentalitásra persze nem csak Apátfalván és Kunágotán, hanem másfelé is szép számmal akadhatott példa. Nem véletlenül írta Tarnay Ivor Csanád vármegyei helyettes alispán egy 1920. márciusi jelentésében: *„Szokássá vált, ha valakinek a magyar hatóság nem adott igazat, a katonai prefektúra segítségét venni igénybe a hatóság megfélemlítésére; az ellenséges megszállók akadtak bizony hízélgőkre, a kik pillanatnyi anyagi előnyt elébe helyezték a nemzeti önérzetnek, volt küldöttség, a melynek egyes tagjai megbotránkozató módon feledkeztek meg arról, hogy még magyaroknak tekintendők. Szórványos esetek voltak, az igaz, de fekélynék, fekély volt.*”⁸⁷⁷

A Fendler Irén történetéhez hasonló, a román megszállókkal való kisebb-nagyobb mérvű összesimulások tehát sokfelé előfordultak, bár azok természetesen az apátfalvi tanítónőétől eltérő formában ölthettek testet. Érdeemes ezért itt egy kicsit elidőzni, és számba venni néhány

⁸⁷⁵ Uo.

⁸⁷⁶ MNL CSML ML, IV.408.b. 1837/1921. Kuti Gyula kunágotai jegyző jelentése a Csanád megyei alispánhoz, 1921. február 1.

⁸⁷⁷ A vármegye alispánjának a törvényhatósági bizottsághoz intézett jelentése a vármegyének 1919-ik második félévi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1920. március 27., 59.

környékbeli esetet. A szomszédos Makón például a város két rendőri vezetője, Rákosy Gyula rendőrkapitány és Begidsan Emil helyettes rendőrkapitány, sőt maga Petrovics György polgármester is részt vett egy vacsorán, amelyet annak megünneplésére tartottak, hogy egy *„szász származású román kapitány eljegyzett egy városi díjnoknőt, aki apátlan-anyátlan árva és egy városi rendőrfogalmazónál volt teljes ellátásban.”*⁸⁷⁸

Az esetről, melynek időpontját és főszereplőit sem ismerjük, nem Petrovics György román megszállást is taglaló és meglehetősen önmentegető visszaemlékezéséből van tudomásunk,⁸⁷⁹ hanem egy hivatalos levélből, amelyet a makói Gerzanits Elemér orvostanhallgató fegyelmi ügye kapcsán volt kénytelen írni 1921 februárjában. Gerzanits ellen a budapesti tudományegyetemen azért indítottak eljárást, mert felvetődött vele kapcsolatban a románokkal való kollaboráció gyanúja. Az említett vacsorán ugyanis a férfi is jelen volt, ezért Petrovics polgármestertől kértek hivatalos információt a történetekkel kapcsolatban. A saját maga számára is kellemetlen ügyet Petrovics nyilvánvalóan tompítani akarta, ezért Gerzanits akkori tevékenységéről azt írta, hogy *„viselkedése és magatartása a hazafiság legszigorúbb mértékével mérve sem volt kifogásolható”*. Mindehhez szükségesnek tartotta még hozzáfűzni, hogy az eljegyzési *„vacsorának nem volt mulatság jellege”*, ami, ha már a híre Budapestig is eljutott, nyilvánvalóan nem volt igaz, továbbá azt is megjegyezte, hogy *„a makói társadalom egy-két család kivételével távol tartották magát [sic!] tőlük [ti. a román tisztektől – M. A.]”*⁸⁸⁰ Ez utóbbi állítását egyébiránt a vacsora részletes taglalásával éppen maga Petrovics György polgármester cáfolta meg a levelében, nem csekély mértékben hiteltelenítve fenti érvelését. Petrovics persze azzal védekezett, hogy az ilyen meghívásokat nem

⁸⁷⁸ MNL CSML ML, V.72.c. 1916/1921. Petrovics György polgármester válaszlevele dr. Kuznik Pál egyetemi tanárhoz, 1921. február 7.

⁸⁷⁹ Petrovics, 1921.

⁸⁸⁰ MNL CSML ML, V.72.c. 1916/1921. Petrovics György polgármester válaszlevele dr. Kuznik Pál egyetemi tanárhoz, 1921. február 7.

lehetett visszautasítani.⁸⁸¹ Ezt egyébként egy másik levélben, az eljegyzési mulatságon úgyszintén részt vett Begidsan helyettes rendőrkapitány jelenlétével kapcsolatban a következőképpen fogalmazta meg: „*Egy városi tisztviselőnek, különösen pedig egy rendőrtisztnek – ha nem akart városának kellemetlenséget vagy kárt csinálni – lehetetlen volt kikerülni a megszálló sereggel vagy tisztjeivel való érintkezést, lett légyen az neki bármilyen kellemetlen is. E kényszerű és szomorú körülménynél fogva kellett dr. Begidsannak is néha velük érintkeznie, de ez érintkezés nem lépte túl azt a határt, amelyet egy magyar tisztviselő részére megszabott a hazafiság és a jó ízlés parancsa.*”⁸⁸²

Talán érdemes itt megemlítenünk, hogy az akkor 21 éves Gerzanits Elemérrel szemben nem ez volt az egyetlen kollaborációs vád. Makón elterjedt annak a híre, hogy az édesapja (Gerzanits György vendéglős) és testvére a románok által 1920 januárjában elrendelt kötelező népszámlálás alkalmával románoknak vallották magukat. A románok távozását követően Petrovics György polgármesternek kellett igazolást adnia számukra arról, hogy mindebből egy szó sem igaz, ugyanis egy 1920. április 3-i keltezésű jegyzőkönyv szerint Gerzanitsot „*nem egy ízben szóbelileg inzultálták*” emiatt, és ebből kifolyólag „*afférai vannak*”.⁸⁸³

Persze Petrovics, amikor a Gerzanitsot és Begidsant mentető sorokat írta, elsősorban saját magára, önnön kollaborációs kényszerhelyzetére gondolhatott, arra, hogy hogyan jelentéktelenítse el azokat a hivatalos és kötelező kereteket meghaladó érintkezéseket, amelyek szinte bizonyosan túlléptek „*a hazafiság és a jó ízlés parancsán*”. A saját feledni és feledtetni óhajtott történetén túl például eszébe juthatott az egyébként a románok kivonulását követően is változatlan megbecsültségnek örvendő és közéleti befolyásából 1922 áprilisában

⁸⁸¹ Uo.

⁸⁸² MNL CSML ML, V.72.c. 3072/1921. Petrovics György polgármester levele Hervay István alispánhoz, 1920. augusztus 4.

⁸⁸³ MNL CSML ML, V.72.c. 3735/1920. Jegyzőkönyv Gerzanits György meghallgatásáról, 1920. április 3.

bekövetkező haláláig mit sem vesztő Wizinger Károly ügyvéd, városi főügyész esete, aki 1920 januárjában az egyik este a leányával és másokkal reggelig mulatott a kaszinóban a várost megszállva tartó román csapatok tisztjeinek társaságában. Az esetnek egyébként mára semmi nyoma nem maradt volna, ha azt dr. Demkó-Belánszky Pál kir. közjegyző nem örökíti meg a naplójában. De mivel ezt megtette, tőle értesülhetünk arról, hogy a mulatság egyik résztvevője, egy Tompa nevű tanár egyenesen pohárköszöntőt mondott a szintén ott vigadó Olteanu katonai prefektus tiszteletére, s beszédében „*a nagyra hivatott nagy román nemzetet*” is éltette, miközben – mint Demkó-Belánszky megjegyezte – a „*Korona vendéglőse* [Rényi Jenőre – M. A.] *25 botot verettek, mert éjszaka nem akarta nekik kiszolgáltatni a kívánt dolgokat, poharakat.*”⁸⁸⁴ Hasonló esetek minden bizonnyal szép számban előfordulhattak az 1919 végi, 1920 eleji hónapokban, nem túlságosan hízelgő bizonyítványt állítva ki az akkori városi elit érintett tagjairól.

Az ügyeskedés persze kicsiben is folyt. A románokkal való kollaboráció sajátos formája volt a makói Varga János mezőrendőr és Bálint Ferenc városi rendőr esete, akiket 1919. szeptember 26-án egy bizonyos „*Cabula Petru*” (minden bizonnyal Petru Căbulea) nevű rekviráló román katonával együtt vesztegetett meg több makói gazda, hogy „*a már elrekvirált, de még be nem szállított jószág állományából engedjenek el néhányat.*” A román katona összesen 3800 koronát kapott a gazdáktól, ebből 400-400 koronát adott a két magyar rendőrnek, hogy azok ne árulják be őt a feletteseiknél. Az eset pikantériáját tagadhatatlanul az adja meg, hogy a két megvesztegetett magyar közalkalmazottat végül is a királyi román katonai csendőrség, pontos megnevezése szerint a „*Nagy-Románia 9. [aradi] csendőr ezred aradi csendőr század makói szakasz*” leplezte le, s ügyet

⁸⁸⁴ Demkó-Belánszky, 2018: 96. Némileg más interpretációban lásd még Petrovics, 1921: 101.

nyilvánvalóan azért csináltak belőle, mert nem áttallották megkárosítani a román hadsereget. A magyar lakosoktól erőszakkal elszedett jószágokat ugyanis a románok akkorra már a magukénak könyvelték el. Mindezt egy hivatalos átiratban közölték a magyar hatóságokkal. Bálint Ferenc járt rosszabbul, „*mivel a román katonai parancsnokság nevezett rendőrnél ezen eljárásban a hadsereg elleni büntettet látnak fennforogni*”, ezért az ügyét a makói rendőrkapitány átadta a román királyi városi térparancsnokságnak, hogy a román haditörvényszék ítélkezhesen felette.⁸⁸⁵ A megvesztegetési eset végkifejletéről – legalábbis Bálint esetében – nem maradt fenn adat, de ez a történet is jól mutatja, hogy ha előnyökhöz lehetett jutni, akkor a román megszállókkal is gyorsan meg lehetett találni a hangot, sőt, gátlás nélkül bármiben együtt is lehetett működni velük. Féket nem „*a hazafiság és a jó ízlés parancsa*” jelentett, mint amire Petrovics György polgármester oly buzgón hivatkozott, hanem legfeljebb a lebukás veszélye, persze sokszor az is csak akkor, amikor már bekövetkezett.

A túlélés ösztöne tehát sok mindent megengedhetővé és elfogadhatóvá tett azokban a hetekben, hónapokban. Ezt a gondolatot tette magáévá a Csanádvármegyei Közigazgatási Bizottság Fegyelmi Választmánya is, amikor Fendler Irén ügyében arra az álláspontra helyezkedett, hogy „*az oláh megszállás alatt a vagyon és életbiztonság fenntartása érdekében az ellenséggel szemben színleg mutatott barátkozás bizonyos mértékig megértetik.*”⁸⁸⁶ Azok között, akik Fendler Irént feljelentették és ellene tanúskodtak, bizonyosan többen voltak, akik szintén megkötötték a maguk kisebb-nagyobb kompromisszumát. Az ő akkori és utólagos mércéjük nyilván eltért egymástól. Mindez azonban nem negligálja azt, hogy egy 22 éves apátfalvi tanítónő kényszerből vagy számításból, esetleg

⁸⁸⁵ Az eset megmaradt iratait lásd MNL CSML ML, V.72.c. 6164/1921. Varga János mezőrendőr fegyelmi ügye.

⁸⁸⁶ MNL CSML ML, IV.460.a. XI. 235/1924. Fráterné Fendler Irén tanítónő fegyelmi ügye. Csanádvármegyei Közigazgatási bizottság Fegyelmi Választmánya jegyzőkönyve, 1923. május 9.

a huszonéves lányok kacérságából – ez ma már nem eldönthető, és talán nem is megítélhető – úgy kollaborált a románokkal, hogy ezzel akarva-akaratlan segítségére volt számos helybelinek. Egy valamiben mindenestre nem tudott sem ő, sem a románok nyelvén beszélő édesapja, Fendler Gusztáv kereskedő segíteni. Ez pedig a zendülés miatt elhurcolt apátfalvi foglyok ügye volt. A 47 éves Kovács Istvánné a Fendler Irén elleni fegyelmi eljárás egyik meghallgatásán azt mondta: *„Többször kértem őket [ti. Fendler Irént és az édesapját – M. A.], hogy fogolyként elhurcolt uram érdekében kérleljék a tiszteket, mit meg is tettek, de azok könyörtelenek voltak.”*⁸⁸⁷ S ez nem volt véletlen: a román katonák elleni lázadásban, illetve katonatársaik agyonverésében való vélt vagy valós tártstettség mindenféle vagyontárgy elvételével vagy visszaadásával kapcsolatos döntéssel szemben megbocsáthatatlan bűnnek számított, túl azon, hogy a településen állomásozó tiszteknek a helyi ügyeken túlmenően, az elhurcolt és büntetőeljárás alá vont foglyok ügyére ráhatásuk nem is igazán lehetett.

Az Apátfalvát megszálló román század további útja

A Nicolae Vlădescu kapitány által vezetett román 7. vadászszázad 1919. július 16-ig tartózkodott Apátfalván. A 6. vadászvezred műveleti naplója szerint, melynek kötetlékébe e század is tartozott, a megszállás bő három hetében az itt állomásozó alakulatok katonái a fegyverzetük és felszerelésük karbantartásával, tisztításával, valamint gyakorlatozással töltötték az idejüket. Nyoma sincs ebben a lázadás leverését követő megtorlás részletezésének, a verésekkel tarkított kihallgatásoknak, az egyhetes szabadrablásnak, a mindennapos fosztogatásoknak. A napló csupán ahhoz ad támpontot, hogy megtudjuk belőle, hogy az

⁸⁸⁷ Uo. Pótvizsgálati jegyzőkönyv, 1922. október 28. Kovács Istvánné tanúvallomása.

ezredtörzs és a 2. zászlóalj július 16-án délután a makói vasútállomáson vonatra szállt, és Mezőtúr irányába távozott, ahol vélhetőleg részt vettek a további harcokban, lévén harcoló alakulatról szó. A műveleti naplóból még az tudható meg, hogy a 2. zászlóalj egyik századát, a 6. századot visszatartották Makón, amire nyilvánvalóan a további rendfenntartási feladatok ellátása miatt volt szükség.⁸⁸⁸ Habár az Apátfalvát megszállva tartó 7. század kivonásáról a műveleti napló nem tesz külön említést, az adatokból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy ők is július 16-án, az ezredtörzsszel és a zászlóalj másik századával, az 5. századdal együtt távoztak a térségből.

Noha a 6. vadászezred műveleti naplója szerint a 7. század katonái július 15-én még bizonyosan a községben voltak, egy 1919. július 10-én keltezett jegyzőkönyv azt látszik alátámasztani, hogy valami változás bekövetkezett az itt tartózkodó román század elhelyezésében. Adataink szerint június 23. után a legénységi állományt az adóügyi jegyzői hivatal épületében szállásolták el. Az imént jelzett július 10-i jegyzőkönyvet viszont azokról a károkról vették fel, melyeket az épületben és a bútorzatban az ott elhelyezett román katonák okoztak.⁸⁸⁹ Ilyet aligha vehetett fel a helyi elöljáróság akkor, amikor még a román katonák vették igénybe az épületet. Ily módon két eshetőség áll fenn: vagy július 10-ét megelőzően a románok kiürítették az épületet, és az addig itt tartózkodó katonákat máshol helyezték el, vagy a jegyzőkönyvet néhány nappal később vették fel, s valamilyen okból visszadátumozták erre az időpontra. Az ellentmondás feloldására nincs konkrét magyarázatunk.

⁸⁸⁸ ANMR, Fond Colecții arhivistice. Registre istorice și jurnale de operații – I, dosar 4295, f. 3. Dupa registrul jurnal de operații al regimentului 6. vânători perioada 1. iulie 1918. la 1. aprilie 1921. Copie.

⁸⁸⁹ MNL CSML ML, IV.463.b. 2330/1919. Vizsgálati jegyzőkönyv, 1919. július 10. A jegyzőkönyv szerint a román királyi „*csapatok kivonulása után szükségessé vált takarítás és rendbehozatal alkalmával megállapított, hogy az összes asztalfiókok feltörettek ismeretlenek által és tartalmuk szerteszórattott.*” Ennek következtében számos marhalevél-nyomtatványnak nyoma veszett.

Az biztosra vehető, hogy a román katonák július 15-én még a községben voltak, ezt a műveleti napló kétséget kizáróan bizonyítja, ezért nem tűnik életszerűnek, hogy őket valamiért kitették volna az épületből csak azért, hogy más elhelyezést biztosítsanak a számukra. Éppen ezért nagyobb valószínűségét látjuk annak, hogy egy később felvett jegyzőkönyvet dátumoztak vissza, de hogy ezt milyen okból tették, nem tudjuk megválaszolni.

A román 6. vadászezred műveleti naplója alapján egyébként rekonstruálni tudjuk a Vlădescu kapitány által parancsnokolt 7. századot is magában foglaló 2. zászlóalj további útját. Ennek a fejezetünk tárgya szempontjából annyiban van jelentősége, hogy Koller István igazgatótanító a Fendler Irén elleni vizsgálatot lefolytató fegyelmi bizottság előtt arról beszélt, hogy az apátfalvi tanítónővel meglehetősen gyöngéd viszonyt ápoló Vlădescu kapitány „*több ízben eljött látogatába Fendleréhez Győről, Budapestről és később Aradról.*”⁸⁹⁰ Mivel Győr 1919. augusztus 18. és október 4., Budapest pedig augusztus 3. és november 14. között állt román megszállás alatt, Vlădescu onnani látogatásai ezek közé az időhatárok közé eshettek. Ugyanakkor nem biztos, hogy mindez valóban úgy is történt, ahogyan Koller állította.

Az ezred műveleti naplója szerint a 2. zászlóalj, mely július 21-én Pusztatényőnél (ma Tiszatenyő) komolyabb harcokban is részt vett, július 28-án Tiszabőnél kelt át a Tiszán, majd Jászkisér, Jászládány és Káva érintésével augusztus 4-én ért Kispestre, másnap pedig elfoglalta az Üllői utcai honvédkaszárnnyát.⁸⁹¹ Az alakulat augusztus 25-ig tartózkodott Budapesten, ezt követően Nagykőrösön, Szolnokon, Abonyban és Cegléden állomásozott, utóbbi helyen egy fogolytábor őrzésének feladatát

⁸⁹⁰ MNL CSML ML, IV.460.a. XI. 235/1924. Fráterné Fendler Irén tanítónő fegyelmi ügye. Fendler Irén ügyében felvett tanfelügyelőségi vizsgálati jegyzőkönyv, 1920. július 27. Koller István tanúvallomása

⁸⁹¹ Ez minden bizonnyal a Mária Terézia laktanya volt.

látta el. Innen október 21-én visszarendelték a zászlóaljat Budapestre, amelyet csak a főváros kiürítésekor hagyott el, így november 14-én elindulva a Cegléd, Tápiószele, Tápiószentmárton, Abony, Rákóczipfalva, Szarvas, Kondoros, Békéscsaba, Sarkad, Nagyszalonta útvonalon december 14-én érkezett meg Aradra, ahol 1920 májusáig tartózkodott. Ezt követően a zászlóalj útja már csak Órománia irányába vezetett.⁸⁹² A műveleti napló tehát nem mindenben támasztja alá Koller állítását, Vlădescu aligha látogathatott Győrből Apátfalvára, mivel alakulata sohasem fordult meg ott, ellenben Budapestről 1919 augusztusában és Aradról 1919. december közepe után valóban tehetett látogatást Fendler Irénnél.

A Vlădescu-féle román harcoló század kivonását követően mindazonáltal nincs arról információnk, hogy helyükre újabb katonai egységet telepítettek volna a községbe. A Fendler Irén elleni fegyelmi eljárás anyagaiban – mely ennek az időszaknak jószerivel egyetlen általunk hozzáférhető forrása – nem maradt erre utaló adat. Feltételezzük, hogy a megfélemlített és az elhurcolt túsokkal is zsarolt lakosság nem mutatott ellenállást, így a román megszálló hatóságok elegendőnek tartottak egy kisebb kontingens állomásoztatását, melynek székhelye Makón lehetett. Minden bizonnyal a lázadást követő megtorlás idején végrehajtott brutális önbíráskodások miatt, illetve a további helyi konfliktusok elkerülése végett kivonták a községből az addig itt állomásozó gránicsárszakaszt is. Adataink szerint nem is vezényeltek helyükre másik hídőr egységet,⁸⁹³ így vélelmezhetően az apátfalvi híd és átkelő őrzését nem helyben lakó, hanem Makóról kivezényelt gránicsárok látták el. Apátfalván így az 1920. március végi végleges kivonulásig a rendelkezésünkre álló információk

⁸⁹² ANMR, Fond Colecții arhivistice. Registre istorice și jurnale de operații – I, dosar 4295, f. 3. Dupa registrul jurnal de operații al regimentului 6. vânători perioada 1. iulie 1918. la 1. aprilie 1921. Copie.

⁸⁹³ HL, IV.74. 1937/126. Tari András tanúvallomása, 1936. október 2.

alapján csak a község román megszállása óta itt állomásozó csendőrszakasz maradt, melynek katonai biztosítása szükség esetén minden bizonnyal a Makón állomásozó román egységek feladata volt. Ilyen bevetésre azonban 1919. június 23-át követően Apátfalván már bizonyosan nem került sor. A lakosság, okulva a lázadás leverését követő kegyetlen megtorlás tapasztalataiból, a továbbiakban készségesen együttműködött a román megszálló hatóságokkal. A község területén elkövetett komolyabb bűncselekményekkel kapcsolatosan a községi előjárók éppen ezért 1920. március közepén már csak nemleges jelentéssel tudtak szolgálni az ez iránt érdeklődő járási főszolgabírónak.⁸⁹⁴

AZ ESEMÉNYEK UTÓÉLETE: „VITÉZ APÁTFALVA”

„Aranybetűs” hőstett vagy „könnyelmű fellobbanás”?

Habár a vérengzés és az azt követő események mély sebeket ejtettek az apátfalviakban, hamarosan napirendre kellett térniük a történetek felett. Ugyanakkor a községi emlékezetből mindezt nem lehetett kitörölni. A román megszállás után körvonalazódó, s a lázadást egyfajta hősie ellenállássá nemesítő hivatalos emlékezetpolitika elemeit kifejtő fejezetünk elején mindazonáltal szükséges megemlítenünk, hogy az események megítélése annak idején egyáltalán nem volt egyértelmű, sőt meglehetősen ambivalens, leginkább elmarasztaló volt.

Minden bizonnyal sokan gondolhatták azt, amit S. Nagy István akkori apátfalvi községi bíró a következőképp fogalmazott meg: „*Apátfalva a történeteket* [ti. a vérengzést és a község kifosztását M. A.] *csak nekik* [ti. a románok által letartóztatott apátfalviaknak – M. A.] *köszönheti*,

⁸⁹⁴ MNL CSML ML, V.102.c. 279/1920. Lengyel János községi jegyző jelentése, 1920. március 22.

*tehát örvideni fog a lakosság, ha [az ebben vétkes foglyok – M. A.] soha nem jönnek haza.*⁸⁹⁵ Általános vélekedés lehetett a községben azok között, akiknek nem volt hozzátartozója az áldozatok és elhurcoltak között,⁸⁹⁶ hogy ennél jóval kisebb mérvű rekvirálási teherrel, teljes körű kifosztás és emberáldozat nélkül is átvészelhették volna a román megszállást, ha a lázadók nem fordulnak szembe a rekviráló katonákkal. S. Nagy kijelentése nyilvánvalóan ennek a közvélekedésnek egyfajta megnyilvánulása, melyet egyébként más források is megerősítenek. Ez a némileg pejoratív értékelés jelent meg például a helybeli Pál Józsefnek a Központi járás főszolgabíróságához benyújtott okmánypótlási kérelmében. Azért kellett új személyi iratokat készíttetnie, mert – mint írta – *„az apátfalvi parasztlázadásakor az oláh bordák kifosztottak és így okmányaim megsemmisültek.”*⁸⁹⁷ Pál József tagadhatatlanul kissé indulatos érvelő mondata egyként ítélte el az őt kifosztó *„oláh bordákat”*, és tett negatív bélyeget az apátfalvi lázadókra, *„parasztlázadásnak”* minősítve akciójukat. Az általa használt kifejezés azt támasztja alá, hogy az akkori megítélés szerint a lázadás nem az egész községhez, hanem annak csak egy részéhez, igaz, nagyobb részéhez, a *„parasztokhoz”* kapcsolódott, miközben a következmények a teljes közösséget – így őt is – igencsak hátrányosan érintették. Ennek egyébként Pál József esetében éppen meg is volt az alapja, ő volt ugyanis az, aki a lázadás idején Ponyiczky Elek községi orvos megbízásából – tehát nem önszántából – egy megsérült granicsárt próbált biztos helyre menekíteni, és közben őt

⁸⁹⁵ MNL CSML ML, IV.401.b. 417/1920. Jelentés, 1920. május 4.

⁸⁹⁶ Természetesen azok, akik szerettüket veszítették a lázadás során, vagy hozzátartozójuk sínylődött a románok börtönében, az eseményeket egészen másként ítélték meg. Az Apátfalván 1920 februárjában a vonatról leszállított, és kényszerűségből egy éjszakát a községben töltő Dér Zoltán későbbi soproni középiskolai tanár visszaemlékezésében megörökítette egy a fiát a fogságból visszaváró apátfalvi apa történetét. A szöveget lásd nagyhaboru.blog.hu, 2020.

⁸⁹⁷ MNL CSML ML, IV.463.b. 971/1920. Pál József kérvénye, 1920. április 9.

is majdnem meglincselte a felbőszült tömeg.⁸⁹⁸ Utóbb persze a románok sem voltak különösebben hálásak, hogy megmentette egyik társukat a biztos haláltól, őt is ugyanúgy kifosztották, mint a többieket.

Némi elmarasztalás olvasható ki az akkori makói polgármester, dr. Petrovics György egyik 1924-ben írt cikkéből is, melyben az apátfalvi eseményekre visszaemlékezve idézte fel akkori álláspontját: *„Annak idején, amikor a marokenyi kis apátfalvi nép a magyaros indulat fellobbanása következtében fegyvert emelt a megszálló oláh csapatok ellen, az volt a véleményem, hogy balgaság hiábavaló kísérletekkel rontani a már úgylis szármalomra méltó helyzetünket és okatlanul prédálni a drága magyar vért.”*⁸⁹⁹ Petrovicséval jószerivel egybehangzó álláspontot képviselt Tarnay Ivor Csanád vármegyei főjegyző, helyettes alispán is. Ő az 1919. év második feléről adott vármegyei törvényhatósági bizottsági jelentésében annak a véleményének adott hangot, hogy a lázadás *„könnyelmű fellobbanás”* volt, *„mely minden oldalról körülvéve hihetőnek vélte pár, rossz eldugott puskával, [az] ágyúkkal felfegyverzett, nagyszámú ellenséggel való szembeszállást”,* s az apátfalviak meggondolatlanul, *„bizonyos magyaros nemtörődomséggel, a következményekkel nem számolva”* szálltak szembe a románokkal és vertek agyon *„három oláh katonát [...] a rekvirálók közül.”*⁹⁰⁰

Petrovics későbbi, finomított fogalmazása mögött, de Tarnay megjegyzése mögül is felsejlik az az ellentmondás, amelyet a makóiak, s nyilván a környékbeli települések lakói is érezhettek a várost megszálló románok viselkedésében az apátfalvi lázadás előtt és után.

⁸⁹⁸ MNL CSML ML, IV.460.a. 235/1924. Fráterné Fendler Irén tanítónő fegyelmi ügye. Pótvizsgálati jegyzőkönyv, 1922. október 28. Dr. Ponyiczky Elek tanúvallomása.

⁸⁹⁹ Apátfalva község példaadása. *Marosvidék*, 1924. március 20., 2.

⁹⁰⁰ A vármegye alispánjának a törvényhatósági bizottsághoz intézett jelentése a vármegyének 1919-ik második félévi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1920. március 27., 54.; Csanádvármegye az oláh megszállás alatt. V. *Makói Független Újság*, 1920. április 8., 2. Tarnay állításához a pontosság kedvéért annyit mindenképpen szükséges hozzátennünk, hogy a románok a lázadás leverése során ágyúkat nem vetettek be, ilyenekkel nem is voltak felszerelve az ide érkező egységek, ellenben géppuskás alakulatot valóban igénybe vettek a község megtisztítása során.

Megint Petrovicsot idézzük, aki a megszállás időszakát áttekintő 1920. október 8-i képviselő-testületi jelentésében a következőket rögzítette: „Úgy a legénység, mint a tisztek a lakossággal szemben eleinte elég túrhetően viselkedtek, a helyzet csak akkor változott meg, amidőn [1919.] június 23-án a szomszédos Apátfalva lakossága a kíméletlen és túlhajtott rekvirálások miatt az ottani román katonaság ellen véres zendülésbe tört ki. A szomorú emlékeű lázadás, melynek körülbelül 35 halottja volt, Makón is éreztette hatását. A városba nagyszámú katonaság érkezett, szigorú zárórát léptettek életbe, a személyes szabadság fogalma úgyszólván teljesen megszűnt, a katonák a lakossággal szemben a legdurvábban viselkedtek, az őket nem köszöntő járó-kelőket [a] nyílt utcán tetteleg inzultáltak, a tanyákat végigrabolták, az ellenállókat ütötték, verték úgy, hogy a tanyai lakosság a legnagyobb rettegésben élt a külterületen fegyveresen fosztogató oláh katonák garázdálkodásai miatt. [...] Az apátfalvi véres eset szomorú intő példa volt arra, hogy a szervezett fegyveres hatalommal szemben hiábavaló és céltalan az ellenállásnak még csak megkísérlése is, amiről különben még a rekvirálások megkezdése alkalmával Makón is beszéltek egyes emberek és igyekeztek a lakosságot itt is ellenállásra bírni.”⁹⁰¹

Könyvünk egy korábbi pontján már érintettük azt a dilemmát, hogy milyen hatással volt az apátfalviak lázadása a megszálló román katonák brutalizálódására. Nyilván erről nagyon nehéz ítéletet alkotni, hiszen példák sokasága igazolja, hogy románok minden tekintetben igyekeztek a lehető legteljesebb mértékig kiaknázni a megszállásban rejlő lehetőségeket, és ez vonatkozott a totális gazdasági ellehetetlenítéssel felérő hivatalos rekvirálásokra éppúgy, mint az egyes katonák által elkövetett – s a parancsnokok által rendre elnézett – fosztogatásokra.⁹⁰² A fegyveres túlerő és általában a háborús viszonyok legitimálták a védtelen

⁹⁰¹ MNL CSML ML, XV.50. P.2. Petrovics György polgármester jelentése a román megszállás alatt történt eseményekről, 1920. október 8

⁹⁰² A románok által megszállt területek szisztematikus kifosztását részletesen taglalja Laky Dezső monográfiája. Lásd Laky, 1923: 133–418.

lakosság megalázását, a civilek rovására elkövetett erőszakos cselekedeteket és a sorozatos rablásokat is. Feltételezhetően mindez valamilyen mértékben az apátfalviak lázadása nélkül is bekövetkezett volna. Petrovics polgármester a makói megszállás első napjait tekintve még megengedőbb volt a románokkal szemben, amit érthetővé tett, hogy 1919. június 23-án ott még csak az előzetes gép-, állat- és terményrekvirálási összeírások készültek el,⁹⁰³ magának a rekvirálásnak a végrehajtását a megszállók eredendően is későbbre tervezték, s a június 27-re és 30-ra ütemezett állatrekvirálást nyilván az apátfalvi események miatt némi csúszással végül csak július 1-jén kezdődött meg a városban.⁹⁰⁴ A megyeszékhelyen élők tehát akkor még nem tapasztalták meg azt, amit az apátfalviak már igen, hogy a románok milyen szisztematikus alapossággal, szó szerint kifosztással felérően hajtották végre a rekvirálást. Petrovics utóbb ekként örököltette meg az akkori tapasztalatokat: „*Jonescu [sic! valójában Joneșcu] százados, akinek hatáskörébe a jószágok és termények rekvirálása tartozott, feladatát kíméletlenséggel, sok esetben rosszakarattal és ridegséggel teljesítette, nem kímélve túlbuzgóságában a szegény emberek egyetlen lovát vagy tehenét sem, s a hatóság eziránti közbenjárását lekicsinyléssel és gúnnyal utasította vissza. Ezzel szemben a Stajkovics [sic! valójában Staicoviciu] százados, aki a gazdasági és ipari gépek, valamint egyéb eszközök és anyagok rekvirálását intézte, eljárásában megértőbbnek mutatkozott, és a hatóságnak a rekvirálások enyhítésére irányuló előterjesztéseit sok esetben jóakarattal figyelemre méltatta.*”⁹⁰⁵

⁹⁰³ MNL CSML ML, V.72.c. 1835/1920. gép- és terményösszeírási táblázatok, 1919. június 23.

⁹⁰⁴ Az állatok elővezetésének elhalasztása. *Makói Újság*, 1919. június 29., 1.; MNL CSML ML, V.72.c. 811. doboz. Románok okozta károk, rekvirálások. 5633. számú iratcsomó.

⁹⁰⁵ MNL CSML ML, V.72.c. 811. doboz. Románok okozta károk, rekvirálások. 9637/1920. iratcsomó. Petrovics György polgármester levele az entente bizottsághoz, 1920. március 29.

Ehhez azért hozzá kell tennünk, hogy habár Petrovics Staicoviciu századosról kedvezőbb képet adott, nagy valószínűséggel az apátfalviak nem osztották volna ebbéli véleményét, mert a gépek, eszközök és alapanyagok rekvirálását oly alaposággal hajtotta végre, hogy éppen ez a kifosztással felérő konfiskálás lett az apátfalvi lázadás kirobbantó szikrája. A mezőgazdaságigép-rekvirálás nagyságrendjét ugyanis Petrovics szavainál pontosabban jelzik a Laky Dezső statisztikus által közzétett kárfelvételi adatok. Eszerint Csanád megye mezőgazdasági gépeinek 75%-át elvitték, összesen 3316 darab ekét, boronát, rostát, szecskavágot, vetőgépet, lokomobilt és más gépeket hurcoltak el a megszállás szűk egy éve alatt. A kár nagyságrendje akkor látható igazán, ha ehhez hozzátesszük, hogy a trianoni Magyarország területéről összesen 11 332 hasonló mezőgazdasági gépet hurcoltak el a románok, ennek 30 százaléka, tehát közel egyharmada Csanád megyére esett.⁹⁰⁶ Ennek a géprekvirálásnak a felelőse a megszállás első hónapjaiban éppenséggel a Petrovics által mentegedett Staicoviciu százados volt. Nem véletlen, hogy az apátfalviak mellett számos makóiiban is felmerült a személyes javak megóvása érdekében a román katonákkal való szembeszállás, a lázadás gondolata, s minden bizonnyal éppen az apátfalvi véres megtorlás lehetett az oka annak, hogy végül is letettek erről. Ezt rögzítette egyébként Tarnay Ivor helyettes alispán is 1919 decemberében, amikor a következőket írta: *„A vármegye népe, a hozott véráldozatokon kívül, eddig [tudniillik a román megszállásig – M. A.] nem nagyon érezte a háború borzalmait. Fogalma sem volt a katonai megszállás természetéről, a katonai önkény kényszerű tűrési kötelezettségéről, a szabad mozgás tilalmáról, s mindazokról a nyomorúságokról, a mik vele járnak egy legyőzött nép szomorú helyzetével. El nem titkolható elkeseredéssel vettek hírt a rekvirálási rendeletekről, s az ellenszegülést könnyűszerrel vették eszközölhetőnek. Ez a hangulat*

⁹⁰⁶ Laky, 1923: 220., 222.

*uralkodott Makón és Apátfalván, az utóbbi helyt azonban hamarabb vezetett kitörésre.*⁹⁰⁷

Mindez azt jelzi, hogy ha Apátfalván nem tört volna ki lázadás, akkor az akár Makón is bekövetkezhett volna az ottani rekvirálás megkezdésekor, adott esetben jóval nagyobb veszteséget okozva emberéletben és anyagiakban egyaránt. Apátfalva tehát az elrettentés példájává vált a környékeliek számára, melynek intő jelként, illetve fenyegetésként való napirenden tartásáról egy ideig a románok által ellenőrzött helyi sajtó is gondoskodott,⁹⁰⁸ jól belesulykolva a fejekbe, hogy mi történik akkor, ha valaki szembefordul a rekviráló hatóság embereivel. Mindez azonban – miként Petrovics polgármester és Tarnay Ivor helyettes alispán szövegeiből ez még ha finom utalásként, de mégis csak egyértelműen kitűnik – semmit sem változtatott azon a tényen, hogy a makói emberek úgy élték meg az akkor rájuk erőszakolt helyzetet, pontosabban a helyzet elfajulását, hogy az kifejezetten az apátfalvi zendülés káros következménye volt, és a lázadás bekövetkezte nélkül akár lehetett volna számukra egy jóval kedvezőbb forgatókönyv is.

Ezt egyébként megint csak Petrovics egyik kijelentésével alá is tudjuk támasztani. Amikor ugyanis az elviselhetetlen erőszakoskodásoknak Nagy Bálint „*tekintélyes makói gazda*” személyében 1919. július 14-én halálos áldozata lett,⁹⁰⁹ a makói városvezetés úgy döntött, hogy népes küldöttséget meneszt – Szirbik Sándor református lelkész vezetésével – Rambela őrnagy, városparancsnokhoz az erőszak mérséklése érdekében. Meg is lett az eredménye, Petrovicsot idézve

⁹⁰⁷ A vármegye alispánjának a közigazgatási bizottsághoz intézett jelentése a vármegyei közigazgatás 1919. második félévi állapotáról. *Csanádvármegye Hivatalos Lapja*, 1919. december 31., 337.

⁹⁰⁸ Apátfalva szomorú példája. *Makói Újság*, 1919. június 26., 1.; Makó népének. *Makói Újság*, 1919. június 27., 1.; A battonyai példát. *Makói Újság*, 1919. június 28., 1–2.

⁹⁰⁹ Nagy Bálint halálának körülményeiről lásd A megszállás bűnkrónikája. *Makói Független Újság*, 1920. április 30., 1.

„Rambela őrnagy olyan intézkedéseket tett, amelyek következtében azután a román atrocitások ritkábbak lettek, sőt, eltekintve a rekvirálástól, meg is szűntek.”⁹¹⁰

Habár Petrovics megjegyzése az atrocitások megszűntéről nyilvánvalóan túlzó volt, mert a később esetek miatt legfeljebb azok gyakoriságának érzékelhető mérséklődéséről lehetett szó, kijelentése mégis azt támasztja alá, hogy a románokkal végül is szót lehetett érteni, hiszen számukra a helyi javak elhurcolása volt fontos, a szükségtelen és látványos erőszakoskodástól maguk is óvakodtak.

Mindazonáltal arra a kérdésre, hogy a július közepétől látványosan enyhülő makói viszonyok valóban Rambela őrnagy intézkedéseivel álltak-e összefüggésben, vagy inkább az apátfalvi lázadás leverésére még június 23-án ide érkező és bő három héten át Makón tartózkodó 6. vadászrezred egységeinek ugyanezen időpontra eső távozásával, nem tudunk bizonyítékokkal alátámasztható választ adni. Csupán feltételezésünknek adhatunk hangot, amikor kijelentjük, hogy az utóbbi lehetett a valós és döntő ok, és kevésbé Rambela őrnagy egyébként bizonyosan értékelhető beavatkozása. Álláspontunk szerint a románok által az apátfalvi megtorlást követően az Apátfalvához hasonlóan Makón, a makói tanyavilágban és a környékbeli településeken is végrehajtott rablási és fosztogatási hullám elkövetőit egyértelműen az apátfalvi lázadás leverésére ide vezényelt alakulatok katonái között lehetett volna megtalálni. Ily módon valóban volt ok-okozati összefüggés az apátfalviak lázadása és a környékbeli rablások és fosztogatások elszaporodása között, bár nem kérdés, hogy az valamilyen mértékig a zendüléstől függetlenül is bekövetkezett volna, mint ahogyan számos helyen a megszállt területeken, de minden bizonnyal koránt sem olyan intenzitással, mint amiről a korabeli források Makó kapcsán megemlékeztek.

⁹¹⁰ MNL CSML ML, V.72.c. 9611/1920. Petrovics György polgármester levele Szirbik Sándor református lelkészhez, 1920. július 26.

Az a nyilvánvalóan dühöt tükröző és az apátfalviak felelősségét is feszegető narratíva, amely a román megszállás idején lehetett általános, és amelyet Petrovics és Tarnay kijelentései is alátámasztanak, óhatatlanul módosult a románok kivonulását követő hónapokban. A felszabadulás örömét tagadhatatlanul beárnyékolta az akkor már megváltoztathatatlanul bekövetkező országcsonkítás ténye, mely Csanád vármegye több településének (Nagylak, Sajtény, Tornya, Kisiratos) elvesztésével járt, nem is beszélve a történelmi Magyarország egyéb területvesztéseiről. Az elszenvedett személyes károk mértéke immáron más dimenzióba helyeződött át, a nemzet léte vagy nemléte aspektusába, melynek akaratlan következménye lett egy olyan – érthető – önsajnáló attitűd, mely az országot sújtó traumát kizárólag a belső (kommunisták, szabadkőművesek, zsidók) és a külső (az országra rontó nagyhatalmak és megszálló csatlósai) ellenség intrikáira vezette vissza. Ebben a szemléletben már nem lehetett helye a románok ellen lázadó apátfalviak negatív megítélésének. A szemléletváltás első érzékelhető – és gesztusértékű – jele kétségtelenül a Csanád vármegyei Törvényhatósági Bizottság 1920. május 3-i ülésén elfogadott határozat volt. A bizottság tagjai ugyanis, meghallgatva Tarnay Ivor vármegyei főjegyző, helyettes alispán jelentését „*a 1919. évi június hó 23-án Apátfalva községben az oláhok által véghezvitt vérengzésről és fosztogatásról*”, határozatban tisztelegtek az áldozatok emléke előtt, mely a következőképpen szólt: „*A törvényhatósági bizottság közgyűlése mely elfogódottsággal s élénk fájdalommal fogadja a vármegye egyik virágzó községét ért megrázó szerencsétlenség szomorú leírását. Teljes mélységben áthatja az a szenvedés és gonoszság, amely a községet az oláh vandalizmus révén érte, s részvételének, együttérzésének kifejezését jegyzőkönyvben megörökíti.*”⁹¹¹

⁹¹¹ MNL CSML ML, IV.402.a. 1920. évi jegyzőkönyv, 402/1920. kgy. határozat. A határozat kivonatát – tévesen 403. kgy. határozati számmal jelölve közli: *Csanád vármegye Hivatalos Lapja*, 1920. június 19., 206.

A gyász és az emlékezés hatotta át Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszter, a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja elnöke apátfalvi látogatását is, aki pártja „*tiszántúli propaganda-körútjának*” részeként, 1920. május 30-án tette tiszteletét az apátfalvi temetőben, hogy fejet hajtson az alig egy évvel azelőtti lázadás áldozatai előtt. Haller a síroknál rövid emlékbeszédet tartott, melyben kijelentette, hogy meg kell bosszulni az áldozatokat, majd koszorút helyezett el az egyik síron.⁹¹² Nem vonva kétségbe Haller őszinte megrendülését, nem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy a látogatás – miként a korabeli sajtó is így találta – alapvetően propagandacélokat szolgált, hiszen maga Haller kifejezetten azért látogatott a Tiszántúlra, és azért ejtette útba Apátfalvát, mert a júniusi tiszántúli nemzetgyűlési választásokra készülve akart pártja jelöltjeinek és támogatottjainak szavazatokat szerezni. Márpedig egy ilyen választási kampányba tökéletesen illeszkedtek azok az érzelmek, amelyeket az apátfalvi román vérengzés felidézése és az áldozatok emléke kiválthattak. Mindazonáltal tagadhatatlan, hogy ő volt az egyetlen számba vehető politikus, aki ezt a gesztust a helyszínre látogatva egyáltalán megtette. Habár ezekben a hónapokban több vezető politikus is megjelent Makón és a környékbeli településeken, sőt, Apátfalván is, ahol június 3-án a Keresztény-Keresztyén Kisgazda- és Földművespárt vezetését képviselő Rubinek Gyula földművelésügyi miniszter és Nagyatádi Szabó István közlelmezésügyi tárca nélküli miniszter vett részt választási gyűlésen, azt valószínűleg mindketten megtették, hogy megemlékeztek beszédükben

⁹¹² Haller István körútja a Tiszántúl. *Nemzeti Újság*, 1921. június 1., 1.; A Keresztény Nemzeti Egyesülés pártja tiszántúli propaganda-körútjában meglátogatta Apátfalva csanádvármegyei községet is. *Képes Krónika*, 1920. június 22., 1.; A tegnapi nap eseményei. *Makói Friss Újság*, 1920. június 1., 3.

a lázadás áldozatairól, de azt egyikük sem tartotta szükségesnek, hogy a temetőben is fejet hajtson az áldozatok emléke előtt.⁹¹³

A veszteségek miatti együttérzést kinyilvánító, ám az eseményeket és a románok ellen fellázadó apátfalviak szerepét pozitív kontextusba még nem helyező vármegyei határozattal és Haller István temetői látogatásával szemben már jóval egyértelműbb gesztust tett néhány hónappal később maga Horthy Miklós kormányzó, aki 1920. augusztus 30-i makói látogatásakor minden protokolláris kötelezettségét megelőzően találkozott az apátfalviak képviselőivel. Ők azért kértek kihallgatást tőle, hogy felkérjék, járjon el ő is a még gyulafehérvári fogságban lévő apátfalviak kiszabadítása érdekében. A kormányzó válaszában többek között kijelentette: *„Apátfalva község tavalyi cselekedete Magyarország történetében örök időkre aranybetűkkel lesz felírva, büszkének vallom magam, hogy Apátfalva község bírójával kezet foghatok. Ígérem, hogy mihelyt módját ejtethetem, el fogok jönni, hogy Apátfalvát külön meglátogassam.”*⁹¹⁴ Noha a kormányzó nem tartotta be ígéretét, és sohasem látogatott el Apátfalvára, a község lakói számára mégis hatalmas elismerést jelentett, hogy az ország legfőbb közjogi méltósága kiállt igazuk mellett, s az akkori eseményeket nem óriási veszteségekkel járó kudarcként, hanem a román rabigát lerázni akaró szabadságharcos cselekedetként ítélte meg. Horthy ilyen kiállása már egy másik narratívát alapozott meg: az idegen megszállók ellen fegyvert ragadó, tiszta erkölcsű és hazafias elkötelezettségű vidéki gazdaemberek toposzát, melyben már nem volt mérlegelendő szempont a zendülés realitása, megalapozottsága, és nem kerültek szóba a súlyos következmények sem, csupán a „magyar virtus” számított. Az, hogy voltak bátor emberek, akik életük kockáztatásával és jószerivel

⁹¹³ A miniszterek programját lásd MNL CSML ML, V.72.c. 11099/1920.; Kisgazdapárti miniszterek Csanádmegyében. *Makói Friss Újság*, 1920. május 28., 3–4.; Az úrnapi miniszterlátogatás. *Makói Friss Újság*, 1920. június 5., 1–2.

⁹¹⁴ A kormányzó Makón. *Makói Újság*, 1920. augusztus 31., 1.

a puszta kezükkel fordultak szembe az országot megcsonkítani és kirabolni akaró ellenséggel.

Ezzel együtt a helybeliek véleménye jóval nehezebben változott pozitív előjelűvé, mint a „nagypolitikáé”. Sóki Mihály bíró és Lukács Béla községi jegyző például azért indított rágalmazási pert Kardos Noéval szemben, mert a volt községi bíró 1920. július 22-én azt találta mondani az 1919. június 23-i lázadással kapcsolatban, hogy *„az ártatlanok Gyulafehérváron vannak, a bűnösök pedig itthon, a jegyző és a bíró küldötték ki az embereket ásóval és kapával a tanyák közé, hogy álljanak ellent az oláhoknak.”*⁹¹⁵ Amit tehát maga Lukács később elismerést és vitézi címet érdemlő hősiek cselekedetnek tartott, azt 1920 nyarán még akként ítélte meg, hogy ártalmas volt a községre, és a nevének a lázadással összefüggésbe hozatala rágalmazással volt egyenértékű, melyért bírósági elégtétel jár.

Nem volt könnyű helyzetben a lázadás – okkal – egyik felbujtójának tartott Pintér András sem, aki 1921. május végén, tehát szűk két évvel az események után vizsgálatot kezdeményezett önmaga ellen Urbanics Kálmán főszolgabírónál, mert – mint kijelentette – *„Amióta idehaza vagyok, úton-útfélen sugdossák rólam, hogy a zendülésnek, illetve az azt követő véres gaz bosszúnak az okozója én vagyok, és emiatt mindenféle rossz szemmel néznek rám, sőt nem egy esetben szidalmaznak.”*⁹¹⁶ Az „önfeljelentéséről” készült jegyzőkönyvben egyébként Pintér részletesen kifejtette akkori ténykedését, tagadva, hogy bármi köze lett volna a lázadás kibontakozásához, ezt azonban egyéb források alapján cáfolni tudjuk, mint azt könyvünk vonatkozó részében korábban már kifejtettük. Ennek ellenére utóbb Pintér ellen semmiféle eljárást vagy vizsgálatot nem indítottak. Ügyében ugyanakkor kikérték Bánffy József Csanád vármegyei

⁹¹⁵ MNL CSML ML, IV.408.b. 16796/1921. Bánffy József főügyész felterjesztése Kardos Noé ügyében, 1921. november 18.

⁹¹⁶ MNL CSML ML, IV.463.b. 4979/1921. Jegyzőkönyv Pintér András meghallgatásáról, 1921. június 1.

tiszti főügyész szakvéleményét, aki egyrészt hatáskör hiányára hivatkozással, másrészt az alábbi indoklással utasította el a további vizsgálatot: *„Hogy a román katonaság erőszakos és a nemzetközi jogba ütköző önkényes eljárása ellen Apátfalva község lakosságának egy része tiltakozott és ellenszegült, ezen hazafias és bátor tény nemcsak megrovást nem érdemel, sőt, Horthy Miklós Kormányzó Úr Öfömméltósága is elismerését fejezte ki. Ezen elszánt tett értékéből mit sem von le az, hogy a felkelés balul sikerült, mert hisz túlerő ellen megállni nem lehetett. Pintér András apátfalvi lakosnak tehát nem kell igazolnia magát a közvélemény előtt, még akkor sem, ha neki a felkelés előkészítésében nagyobb szerepe lett volna.”*⁹¹⁷

Csak közbevetőleg említjük meg, hogy Bánffy-nak volt egy teljesen más olvasata is az apátfalvi lázadásról, amely nem tűnik ennyire hazafiasnak. Amikor Lukács Béla apátfalvi községi jegyző pert indított Kardos Noé ellen rágalmazás miatt, mivel állítása szerint azt terjesztette róla, hogy ő biztatta a helybeli gazdákat a románellenes lázadásra, akkor Urbanics Kálmán főszolgabíró felkérésére Bánffy egy jogi szakvéleményt készített. Ebben a főügyész annak az álláspontjának adott hangot, hogy Kardos rágalmazása azért súlyos és elítélendő cselekedet, mert *„azt állította Lukács Béla községi jegyzőről, hogy a hadi jog alapján jogszerűen requiráló román katonaság ellen a népet zendülésre, tehát büntetendő cselekmény elkövetésére hívta fel.”*⁹¹⁸ Mivel Bánffy – nyilvánvalóan a Lukács melletti elkötelezett kiállása bizonyosságául – jól láthatóan erős érveléssel akarta alátámasztani Kardos Noé rágalmozó kijelentésének súlyosságát, olyan jogi hivatkozást keresett, amivel ezt a maximumra tudta fokozni. Így és ezért vált ebben az érvelésben a román rekvirálás a hadijog alapján *jogszerű* eljárássá, ami meglehet – a belgrádi katonai konvenció és a hágai hadijogi egyezmények előírásai alapján – elméletileg valóban az is volt, a valóságban azonban

⁹¹⁷ Uo. Dr. Bánffy József tiszti főügyész véleménye, 1921. június 13.

⁹¹⁸ MNL CSML ML, IV.463.b. 7910/1921. Dr. Bánffy József tiszti főügyész véleménye, 1921. szeptember 22.

korántsem. A belgrádi katonai konvenció XII. pontja ugyanis a megszálló csapatok élelmezése kapcsán a szükséges mértékig valóban lehetővé tette a rekvirálást, de ennek két feltételét szabta: egyrészt ne legyen önkényes, másrészt a rekvirálók fizessék meg az elrekvirált termények árát.⁹¹⁹ Hasonlóan rendelkezett a szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól alkotott, 1907. október 28-án Hágában elfogadott IV. egyezmény 52. cikke is, amely a belgrádi konvenció alapját képezte.⁹²⁰ A románok e két feltételből hónapokon át gyakorlatilag semmit sem teljesítettek, és a rekvirálást – mint Apátfalva példája is igazolja – messze túlterjesztették a belgrádi konvencióban rögzített katonai élelmezési szükségletek keretein. Ily módon a román megszállók egyáltalán nem vették figyelembe az antant hatalmak által Magyarországgal kötött 1918. november 13-i katonai konvenció előírásait, amit egyébként magukra nézve sohasem tekintettek érvényesnek, de még az általuk is szentesített IV. hágai egyezmény vonatkozó passzusát sem, így és ezért az általuk követett rekvirálási gyakorlat semmiben sem volt megfeleltethető a Bánffy által felemlegetett hadijoggal, illetve jogszerűséggel. A főügyész így saját magával is ellentmondásba került, amennyiben három hónappal korábban még maga is elismerte, hogy a román rekvirálás „*a nemzetközi jogba ütköző önkényes*” cselekedet volt.⁹²¹

Az eseményektől való időbeli eltávolodással és a helyiek helyzetének konszolidálódásával párhuzamosan persze a sebek – ha lassan is – begyógyultak, különösen azután, hogy az elhurcoltak közül mind többen hazatértek. A lázadás ténye így a helyi emlékezetpolitikában is hősiek cselekedetté és áldozatvállalássá nemesedett, melyre emlékezni és emlékeztetni kellett. A fordulatra valamikor az 1921 májusa és 1922

⁹¹⁹ Romsics, 2000: 68.

⁹²⁰ Az 1913. évi törvények gyűjteménye, 1914: 793–795.

⁹²¹ MNL CSML ML, IV.463.b. 4979/1921. Dr. Bánffy József tiszti főügyész véleménye, 1921. június 13.

májusa közötti egy évben kerülhetett sor. A változást jól mutatja, hogy Pintér Andrásnak 1921 május végén még azért kellett maga ellen vizsgálatot kezdeményeznie, mert nem bírta elviselni a lázadásban játszott szerepe miatti folyamatos támadásokat. 1922 május legvégén, június legelején ugyanakkor az apátfalviak nevében a trianoni határokat a helyszínen véglegesítő Magyar–Román Határmegállapító Bizottsághoz írt⁹²² – feltételezhetően Lukács Béla községi jegyző által megfogalmazott – levelükben az apátfalvi gazdák, amikor a Maroson túlra eső birtokaik, a Romániához kerülő nagyjából ezer kat. holdnyi terület visszacsatolásának szükségessége mellett érveltek, dacos és büszke öntudattal már a következőket rögzítették: *„Községünk színmagyar, idegen nemzetiségű egy sincs köztünk, tíz embert sem találni a községben, aki magyaron kívül más nyelvet is beszélne. Határunk mélyen, közel 15 kilométerre benyúlik Magyarországra, ezzel szemben Romániába csak egy km széles sáv esik. Nemcsak nemzeti tradíciónk, nyelvünk és szívünk köt Magyarországhoz, de a magunk és gyermekeink jövője, kereskedelmünk, gazdasági érdekeink is édes hazánkhoz fűznek. Egyetlen vasútvonalunk Makó és Szegeddel köt össze, egész kereskedelmünk ezekről a helyekről kap árut, gazdasági kapcsolatunk is csak e városokkal van. A magyar földbirtokreform folytán tudjuk, hogy nem kaphatunk földet, mert községünkben magyar részen nagybirtok nincs. Ha a fentebb említett nagybirtokokat⁹²³ Magyarországhoz visszacsatolnák, abból kielégíthetnének bennünket. De semmit sem kérünk azon az áron, hogy bennünket Romániába kebelezzenek be, inkább*

⁹²² Arról, hogy a Magyar–Román Határmegállapító Bizottság Apátfalvára és Magyarcsanádra, majd továbbmenve, Kiszomborra érkezik, a Csanád Vármegyei Alispáni Hivatal 1922. május végén kapott információt. A tényleges kiszállás napját utóbb táviratban közölték a helyiekkel, ezt június 5-ben határozták meg. Vélelmezhetően az apátfalviak a bizottságnak szánt levelüket, melynek az iratok között egy dátum és aláírás nélküli másolata maradt meg, e két dátum között írhatták. Lásd MNL CSML ML, IV.463.b. 3980/1922. A Magyar–Román Határmegállapító Bizottság látogatásával kapcsolatos iratcsomó.

⁹²³ Itt az egykori gróf Nákó János-féle csanádi uradalomról van szó, amely akkor már leánya, San Marco hercegnő birtokában volt, s ahol az apátfalviak közül évről évre több százan vállaltak egész éves vagy idénymunkát.

élenhalunk. Hogy ez mennyire nem üres frázis, s hogy állami hovatartozásunkat véruinkkel is megpecsételtük, arra példát adtunk 1919. június hó 23-án, amikor a román megszálló csapatot ásóval, kapával, kaszával kivertük a községből. Letörték, megsanyargattak, kiraboltak, 38-at kivégeztek, 87-et elhurczoltak közülünk, olyan példát statuáltak, hogy ma is szánkba van az íze, mégis büszkén valljuk a magyar nemzet fiainak magunkat.”⁹²⁴

A felterjesztés megfogalmazása jól mutatja, hogy akkorra már az addig az apátfalvi közbeszédben értelmetlennek és a községre csak bajt és szenvedést hozó cselekedetnek tartott lázadás a Horthy kormányzó és a magyar politikai közbeszéd sugallta narratívának megfelelően a román megszállással szembeni nemzeti ellenállás példája lett, melyet nem eltagadni, hanem melyre büszkén emlékezni kellett.

A kollektív emlékezés szimbóluma – mint mindenütt az országban, ahol emlékműveket avattak a nagy háborúban elesett hősök tiszteletére – Apátfalván is egy emlékmű, vagy emléktábla állítása lehetett. Erre a községben 1925. október 25-én, az első világháborús hősi emlékmű felállításával párhuzamosan, mintegy annak részeként került sor, ezzel is kifejezve az események együvé tartozását. A lázadás szimbolikus jelentőségét jól mutatja, hogy az emlékművet a temető és a vasútállomás közötti területen, az első fegyveres összecsapás kirobbanásának helyszínén állították fel. Az emlékműállítás tiszteletére a makói *Marosvidék* című napilap által megjelentetett „*Emléklap*” többek között a világháborús áldozatok, valamint a román vérengzés áldozatainak közös névsorával kívánta megörökíteni az eseményt.⁹²⁵ Az újság által közöltek azonban mégis meglepőek a késői olvasót. Noha az esemény – legalábbis helyben – hatalmas publicitást kapott, és az avatási ünnepségen Purgly Emil főispánnal az élen Csanád-Arad-Torontál Közigazgatásilag Egyelőre

⁹²⁴ Uo. Az apátfalviak felterjesztése a Magyar–Román Határmegállapító Bizottsághoz, dátum nélkül

⁹²⁵ A „*Marosvidék*” *Emléklapja*, 1925.

Egyesített Vármegye színe-java megjelent, az ünnepi beszédekben egy szó sem hangzott el az 1919-es vérengzés áldozatairól vagy az akkor történtek körülményeiről és lefolyásáról.⁹²⁶ Ha a lap nem adta volna ki az „Emléklapját”, akkor semmit nem tudott meg a korabeli olvasó, hogy az első világháborús áldozatok mellett a román vérengzés áldozatainak is emléket állítottak.

Persze tudjuk, hogy a szobor tematikája az első világháborús veszteség méltó megörökítése volt, melynek csak egy „mellékes” eleme volt az 1919-es román megszállás áldozatainak nevét tartalmazó emléktábla felavatása, mégis furcsa, hogy sem a szobor leleplezése kapcsán emlékbeszédet tartó Tarnay Ivor alispán, sem pedig Nagy Gyula, a Központi járás főszolgabírója nem tartotta szükségesnek, hogy külön is említést tegyen a román vérengzésben életüket vesztő apátfalviakról. Az eseményről terjedelmesen tudósító *Marosvidék*ben – amely egyébként szó szerint közölte Tarnay alispán emlékbeszédét⁹²⁷ és részletesen idézte Nagy Gyulát is – ezzel kapcsolatban semmit sem olvashatunk. Az újságban közöltek szerint egyébiránt a beszédek, melyeket bizonyosan emelkedetteknek tartottak a jelenlévők, az általánosságok és nem egy helyen a közhelyek szintjén mozogtak, és azokban éppen azoknak az apátfalviaknak nem jutott hely, akiknek névsorát a Pásztor János budapesti szobrászművész impozáns hősi emlékműve alatt elhelyezett egyik emléktáblával megörökíteni akarták.

Ehhez képest Milotay István lapja, a *Magyarság* jóval több információt közölt az eseményekről. A cikk – bár néhol pontatlanul – az alábbiakat írta: „Apátfalva Csanádmegyei községben október 25-én leplezik le a hősi halottak emlékművét, amely kétszázötvenhárom derék magyar katona nevét örökíti meg. Ebből a számból negyven szomorú és mégis büszke név az oláh megszállás

⁹²⁶ Az egész vármegye ünnepelt vasárnap Apátfalván. *Marosvidék*, 1925. október 27., 2.

⁹²⁷ Emlékbeszéd. Az apátfalvi Hősök szobra leleplezésén elmondotta Tarnay Ivor, a vármegye alispánja. *Marosvidék*, 1925. október 27., 1.

történetéhez fűződik, amikor az apátfalvai legények fegyverre kaptak és szembeszálltak a román hadsereggel. A felkelést csak hosszú, szívós és igen véres harcban sikerült a betolakodó ellenségnek elfojtani, amely vérszomjas bosszújában negyven apátfalvai legényt felkoncolt. Az ősrégi és hazafias érzéséről mindenkor híres falu most különös dísszel készül megünnepelni hősei emlékét, akik a bátorságnak és a kötelességtudásnak egy mártírsorsú nemzethez méltó példáját adták.”⁹²⁸

Kísérletek a „Vitéz Apátfalva” cím elnyerésére

Az emléktábla-állítás mellett ugyanakkor a helyiek egy komolyabb és méltóbb elismerést is szerettek volna szerezni a település számára, amely kiemelte volna őket a román leigázásba és az ezzel járó gátlástalan kifosztásba jószerivel szó nélkül beletörődő községek sorából, és amely formálisan is a román megszállással szembeni nemzeti ellenállás szimbólumává tette volna a községet. Ez indította el a „Vitéz Apátfalva” cím elnyerésére irányuló kezdeményezésüket. Habár a rendelkezésünkre álló források nem adnak egyértelmű választ arra, hogy a község hivatalosan megkapta-e ezt a kollektív elismerést – e tárgyban tett vizsgálódásaink konklúzióját előre bocsátva, a rendelkezésünkre álló adatok alapján, illetve azok hiánya miatt egyértelműen állíthatjuk, hogy nem –, a települési emlékezet még ma is őrzi és használja ezt az egyedi megkülönböztetést. Lássuk, mit tudunk forrásokkal is alátámasztva rekonstruálni ezzel kapcsolatban.

A vitézi cím adományozását, illetve utóbb a Vitézi Rend megalapítását Horthy Miklós ellentengernagynak, a szegedi ellenforradalmi kormány akkori hadügyminiszterének ötletére vezetik vissza, aki már 1919 nyarán körvonalazta egy olyan erős nemzeti

⁹²⁸ Az oláh megszállás negyven hősi halottjának emléket állítanak. *Magyarság*, 1925. október 24., 9.

elkötelezettségű félkatonai szervezet létrehozását, melynek hadviselt földművesekből verbuvált tagjait földbirtok-adományozással nyerték volna meg. A szervezés akkor ugyan lekerült a napirendről, de Horthy kormányzóvá választását követően a téma újból aktualitást kapott. Az alapkoncepció nem változott, a cél továbbra is az volt, hogy főként a világháborút megjárt és ott érdemeket szerző vidéki, megbízható férfiakat földjuttatás révén vonjanak be egy olyan szervezet tagjai közé, melynek a nemzeti eszmék iránti lojalitása megkérdőjelezhetetlen. Ez kibővült azzal is, hogy a címadományozás közvetlenül a kormányzó személyéhez kötődött, ezáltal egyfajta „kvázi-nemességet” vagy „újnemességet” hoztak létre.⁹²⁹ A birtokadományozás kétségtelenül erős kötőanyagnak bizonyult, de legalább ennyit számított a vitézavatások megkomponált és impozáns ünnepségekben formát öltő gyakorlata is.⁹³⁰ A forma és a tartalom szerves összhangot alkotott, amelynek eszmei tartalmát pontosan adja vissza Horthy Miklós kormányzónak az első vitézzé avatási ceremónián, 1921. augusztus 21-én elmondott beszéde: „[A] *Vitézi Rendnek hármas célja van: jutalmazni a vitézséggel párosult honfírényt, megtartani a nagy idők legjobbjait és biztosítani a hősök nemzetségének fennmaradását, végül bennünk és utódainkban a magyar fajnak olyan hatalmat biztosítani, amely rettentő erővel sújt le minden felforgató állam- és nemzetellenes törekedésre...*”⁹³¹

A felavatott és vitézi telekkel megadományozott vitézeket egy hierarchikusan felépített szervezetbe – a Vitézi Rendbe – tömörítették, melynek irányítását az Országos Vitézi Szék látta el, s melynek elnökét, illetve később főkapitányát a kormányzó nevezte ki. Már amennyiben személyesen nem maga töltötte volna be ezt a tisztséget, de mivel ezt Horthy magára testálta, ilyen kinevezésre az érintett időszakban sosem

⁹²⁹ Tátrai, 1997: 49.; Kerepeszki, 2013: 12–13.

⁹³⁰ Erről lásd részletesen: Angelovics, 2014.

⁹³¹ Uo. 11.

került sor. Az Országos Vitézi Szék tagjai között a főkapitány mellett az államfő delegáltjai, azaz a 8 törzskapitány, akik kivétel nélkül katonatisztek voltak, valamint a kormányzó kabinetirodája és a Magyar Földhitelek Intézete az Országos Szövetségének képviselője, továbbá a szakminisztériumok vezető tisztségviselői kaptak helyet, az utóbbiak révén mintegy betagolva ezzel a szervezetet az állami intézményrendszerbe. Az Országos Vitézi Szék feladata egyrészt a vitézek feletti felügyelet gyakorlása, másrészt a vitézi cím adományozásának előkészítése, az e tárgyban beadott folyamodványok elbírálása, végső soron a vitézi címet kapó személyek kiválogatása volt.⁹³²

A Vitézi Rend tagjának lenni kétségtelenül magas presztízszt biztosított, s ennek többnyire az adományozott vitézi teleknél is nagyobb értéke volt. A hatalom gondoskodott arról, hogy a közvélemény a vitézeket a társadalom legelhivatottabb és legelkötelezettebb tagjaiként fogadja el, olyan személyeknek elismerve őket, akik a világháborúban, a forradalmak idején és az idegen megszállás időszakában is példaadó helytállásról tettek tanúbizonyságot. A vitézek közé bekerülni tehát rangot és elismertséget jelentett az érintetteknek, s valóban, e cím a helytállás elismerésének a korabeli mércével mérve az egyik legfontosabb formája volt. Nem véletlen, hogy az apátfalviak kísérletet tettek arra, hogy a község lakosságának az 1919. június 23-i zendülés és az azt követő román megtorlás során mutatott helytállását kollektíven ismertessék el.

Arról, hogy kiben fogalmazódott meg először, hogy a község lakossága együttesen kapja meg a vitézi címet, nem tudunk választ adni, mert az előzményekkel kapcsolatos iratok nem őrződtek meg. A jelek azt mutatják, hogy a kezdeményezés valamikor 1928 táján születhetett meg, és csak feltételezzük, hogy az ötletgazda Lukács Béla községi jegyző lehetett. Az első rendelkezésünkre álló irat Lukácsnak egy 1929. január

⁹³² Tátrai, 1997: 50–58.; Kerepeszki, 2013: 20–23.

16-án keltezett és Nagy Gyulához, a Központi járás főszolgabírójához intézett levele, amelyben – mint már egy folyamatban lévő ügyszöveg kiegészítéseket fűzve – az alábbiak szerint érvelt az elismerés megadása mellett: „Csupán arra akarjuk Nagyságod szíves figyelmét felhívni, hogy az elvitathatatlan vitézség tekintetében döntő súlyként esik latba az, hogy a lakosság minden komoly felkészülés és egyetlen puska nélkül, kapával meg merte támadni egy teljesen felszerelt, állig felfegyverzett hadsereg egy részét, mégpedig annak a megvitatása híján, hogy a felkelés vezethet-e egyáltalán eredményre, és nem-e csak a saját életüket teszik oktanul kockára. Ezen a tényen semmit sem változtat az, hogy a felkelés legközelebbi indító oka az elkeseredés volt, mert ez éppúgy hazafiság, mint ahogy a határon védik az emberek az övéiket, a vagyonukat, amelyek mind a haza fogalma alá esnek. A most elmondottakból folyik az is, hogy a forradalom megszervezőiül hiába keressük a személyeket, nincs senki, aki az összességéből kiállva, különösen szerzett volna magának érdemeket. Az egész felkelés pillanatnyi elhatározásból jött létre, egyszerre az egész tömeg agyában, minden szervező, vagy irányító nélkül, egyedül a dühtől vezérelve, amely félretett minden mérlegelést, és csak a község szabaddá tételére vágyott.” Ehhez még Lukács hozzátette: „Sem az oláhok által lefolytatott vizsgálat, sem a megszállás után lefolytatott puhatolás nem vezetett olyan eredményre, amely azt mutatná, hogy személy szerint valaki is döntő hatást gyakorolt volna az egész mozgalomra. Csupán azok lehetnek kiszemelendők, akik szenvedve az ismeretlen vezetőkért és az egész lakosságért, el lettek hurcolva és éveket voltak kénytelen börtönben tölteni.”⁹³³

Eltekintve Lukács Béla némely állításának pontatlanságától és a néhol finom csúsztatásától, jól látszik az az érvkészlet, amivel az elismerés jogosságát támasztotta alá. Az előkészületek komolyságát mutatta a levél többi része is, amelyben a község múltjáról és címerének leírásáról adott információkat, utóbbi esetében megjegyezve, hogy

⁹³³ MNL CSML ML, IV.451.c. 157/1930. Lukács Béla községi jegyző levele Nagy Gyula főszolgabíróhoz, 1929. január 16.

a község pecsétjében hogyan és milyen módosításokat kellene eszközölni a cím esetleges megadása után.⁹³⁴ Érveket nem csupán a fenti levél nyújtott, hanem a már általunk is ismertetett 1921. augusztusi Lukács-féle hivatalos jelentés is, amelyet a helyiek hősie viselkedését és szenvedéseit alátámasztandó a felterjesztéshez mellékeltek.

Az nem kérdés, hogy Nagy Gyula főszolgabíró 1929 márciusában támogatólag küldte tovább a község javaslatát, bár az erre vonatkozó iratok nem maradtak meg, így nem tudjuk rekonstruálni azt a szolgálati utat sem, ahogyan a javaslat az Országos Vitézi Székhez megérkezett. A megmaradt iratokból az látszik, hogy a község ügye megjárta a Miniszterelnökséget is, de az elutasító döntéshez vezető érveket Scitovszky Béla belügyminiszter fogalmazta meg, aki az Országos Levéltár és az Országos Községi Törzskönyvbizottság szakvéleményének kikérését követően, s azok ismeretében részletesen megindokolta, miért nem tartja támogathatónak a javaslatot. Érdeemes hosszabban idézni az 1930. január 2-i keltezéssel gróf Bethlen István miniszterelnökhöz írt levelét, hogy pontosan láthassuk az elutasítás indokait: *„[V]an szerencsém Nagyméltósággal közölni, hogy bármennyire is méltányolom Apátfalva község lakosainak az oláh megszállás idején tanúsított kiválóan példás hazafias magatartását, a község nevének »Vitéz Apátfalva«, illetőleg a helynevek írásában kötelező írásmód szerint »Vitézapátfalva« néven való megállapítását és a »vitéz« jelzőnek a község címeres pecsétjén való feltüntetését az alább következő indokok alapján nem javasolhatom: [1.] A Vitézi Rendbe ennek alapszabályai szerint csak természetes személyek vehetők fel, vagyis a község a rend tagja nem lehet. [2.] Valamely községnek »vitéz« jelzővel való ellátása csak abban az esetben volna indokolt, ha a község, mint hajdan a nemesi községek, ma csupa vitéz családból állana. [3.] A község vitézesítése tisztán gyakorlati okokból sem ajánlatos. Ha ugyanis a szóban forgó községnek a »vitéz« jelző használata megengedettnek,*

⁹³⁴ Uo.

előreláthatólag más közösségek is hasonló kéréssel állanak elő, amelyet azután bajosan lehetne elutasítani.”⁹³⁵ A belügyminiszter érvei előtt a miniszterelnök is meghajolt, a javaslat tehát nem kapott támogatást.

Az apátfalviak bizonyosan rosszul élték meg az elutasítást, de mindez nem vette el a kedvüket attól, hogy ismét próbálkozzanak. Nyilván a helyiek kezdeményezésére Nagy Gyula főszolgabíró 1934 februárjában újból kísérletet tett arra, hogy „*Apátfalva község egyeteme ruháztassék fel a »Vitéz« előnévvel, [és a] »Vitéz Apátfalva« nevezettel.*”⁹³⁶ A felterjesztés, melyet nagy valószínűséggel ismét Lukács Béla jegyző fogalmazott, az előzőnél jóval érzelemtelítettebben érvelt a cím megadása mellett: „*Az idő múlik, a vérnyomok felszáradnak, a sebek begyógyulnak, az emlékek elmosódnak, a szereplők kidőlnek. Kié lesz, vajon lesz-e valakié ez az örökség, ha az emléket, mit fel nem állítottuk, a veszendőn át nem mentettük, ha a szemtanúk mindnyájan elmegyünk...?! Amint 1929-ben felterjesztésemben írtam, nem vitatható, hogy Apátfalva község derék népe nem a meghunyászkodás, nem a gyávaság emlékét kelti fel az oláh »honfoglalás« különben vértelen történetében, mint ahogy az sajnos legtöbb helyen tapasztalható volt a forradalmak és megszállások idején: – hanem azért a népet, mely bátorságot tudott tanúsítani, fegyvertelen puszta kézzel fel mert lázadni az állig felfegyverzett katonaság ellen. S meg merem kockáztatni azon véleményemet is, itt, e helyen – [a] Tisza-Maros szögében –, melyre oláh szomszédainknak annyira fáj a foga, melyet térképükbe előre berajzoltak, talán szintúgy elnémult volna a magyar szó, mint Erdélyben, ha a derék apátfalviak nem csillapították volna szomszédaink mohó étvágát. A megszállások történetében ehhez hasonló példa nincs. Azt hiszem, méltó az elismerésre, a kitüntetésre és arra, hogy általa a nemzeti vitézi rend a nemzetet, a nemzet pedig önmagát becsülje meg.*”⁹³⁷

⁹³⁵ Uo. Scitovszky Béla belügyminiszter levele gróf Bethlen István miniszterelnökhöz, 1930. január 2.

⁹³⁶ MNL CSML ML, IV.463.b. 214/1934. Nagy Gyula főszolgabíró levele a Vitézi Rend Országos Széktartóságához, 1934. február 15.

⁹³⁷ Uo.

A beadvány azon megállapítása, hogy az „*oláh bonfoglalás*” az apátfalvi mészárlástól eltekintve „*különben vértelen történet*” lett volna, példák sokasága alapján erősen vitatható. Ahogy az is, hogy a Tisza-Maros-szög azért maradhatott meg magyarnak, mert az apátfalviak lázadása „*lecsillapította*” a románok „*mohó étvágát*”. A kezdeményezők mindezt hatásos érvelésnek tekintették, s – mint Lukács szövegezése mutatja – minden bizonnyal hittek is benne. Ám bármennyire is támogatták a felterjesztést Csanád-Arad-Torontál vármegye vezetői, fáji Fáy István főispánnal és Tarnay Ivor alispánnal az élen, a cím elnyerését a döntést hozó szervek – nyilvánvalóan Scitovszky belügyminiszter korábbi véleményére hagyatkozva – feltehetően ismét elutasították. Erre vonatkozó iratot azonban nem találtunk, miként annak sem őrződött meg a nyoma, hogy volt-e ezt követően újabb próbálkozás a cím megszerzésére.

Egyértelmű bizonyítékot ezért a kezdeményezés elutasítására – az 1930. januári belügyminisztériumi szakvéleményen kívül – nem találtunk.

De éppen a források hallgatásából, illetve a Vitézi Rend egyébként meg nem változtatott alapszabályából, mely szerint a címet kizárólag magánszemély kaphatta meg, egyértelműen arra kell következtetnünk, hogy az apátfalviak sem ekkor, sem később nem jártak sikerrel. Nem csupán az erre vonatkozó levéltári források hiányoznak, hanem a sajtó híradásai is arról a minden bizonnyal nagyszabású eseményről, amely a cím átadását kísérte volna. Úgy véljük, a Vitézi Szék továbbra is ragaszkodott a rend alapszabályához és a már 1930-ban megfogalmazódó elvi állásponthoz, ezért nem kívánt Apátfalva példáján keresztül a vitézi cím kollektív adományozása kapcsán precedenst teremteni. Ez nem is történt meg, hiszen egyetlen településről sem tudni, amely kollektíven

megkapta volna a vitézi címet.⁹³⁸ Egyértelműen kijelenthető tehát, hogy Apátfalva nem nyerte el a „*Vitéz Apátfalva*” kitüntető címet.

A cím elnyerése körüli bizonytalanságnak ennek ellenére van némi alapja. A hagyomány – és ebben a korabeli sajtó némely írása is segített – ekként könyvelte el a községet, és a helyi emlékezetben is az őrződött meg, hogy ez a cím megilleti a települést. 1937. május 23-án Keéky István nagy cikket írt az akkor még Pethő Sándor által szerkesztett *Magyarság* című napilapba *Apátfalva magyarjai* címmel. Ebben „*Vitézapátfalva*”-ként emlékezett meg a község lakóinak 1919-es hősiek helytállásáról. „*Mintegy két évvel ezelőtt mozgalom indult Csanádban, hogy a község neve Vitézapátfalvára változtassék – írta –. Koszorúzó emlékeztetere annak a hősi szembeszállásnak, amellyel a község népe nagyon odavágott a román hadierényeknek.*”⁹³⁹ Arról, hogy ilyen „*mozgalom*” valóban indult volna a megyében, nincs adatunk, feltételezhetően nem is erről volt szó, hanem arról a megismételt felterjesztésről, amelyet 1934 tavaszán küldtek el újból a Vitézi Rend Országos Széktartóságához.⁹⁴⁰ Ezzel együtt Keéky is elismerte, hogy a törekvés sikertelen volt: „*Apátfalva mégsem lesz Vitézapátfalva. Ennek »politikai« akadályai vannak* [kiemelések az eredeti szövegben. M. A.].”⁹⁴¹ Arról, hogy milyen „*politikai*” szempontok merülhettek fel a cím megadása körül a korábban már megismert belügyminisztériumi szakvéleményen kívül, a cikkből nem nyerünk információt, így nem tudjuk, hogy Keéky valójában mire is gondolt, amikor politikai motivációt sejtetett a kollektív vitézi cím megítélésének elutasítása mögött.

⁹³⁸ Kerepeszki Róbert, aki a Vitézi Rendről írt monográfiája elkészítésekor áttanulmányozta a vonatkozó levéltári forrásokat, nem talált Apátfalva vitézi címére vonatkozó iratokat, s hasonlóképpen nem találkozott más kollektív címadással sem. Szíves tájékoztatását ezúton is megköszönöm!

⁹³⁹ Keéky István: *Apátfalva magyarjai. Magyarság*, 1937. május 23., 11.

⁹⁴⁰ MNL CSML ML, IV.451.c. 214/1934. Nagy Gyula főszolgabíró levele a Vitézi Rend Országos Széktartóságához, 1934. február 15. Fáy István a kérelmet 1934. március 25-i dátummal továbbította.

⁹⁴¹ Keéky István: *Apátfalva magyarjai. Magyarság*, 1937. május 23., 11.

A *Magyarság* ezzel együtt továbbra is fenntartotta a „*Vitéz Apátfalva*” toposzát. A lap 1941. április 4-i számában, amely ekkor már a Magyar Nemzetiszocialista Mozgalom napilapja volt, Füry Lajos írt cikket *Csiki székelgy gazdák, hortobágyi gulyások, meg az apátfalvi fonó menyecske üdvözlök a Magyarság olvasóit* címmel. Ebben Apátfalva kapcsán felidézte az 1919-es eseményeket is: „*Tudom én nagyon jól – írta –, hogy kaszával, kapával verték ki maguk a rablócsorda módjára betörő románokat. Igaz, később nagyon megfizettek érte, de Apátfalván minden magyar ember és asszony vitéziül viselkedett, ezért vitéz Apátfalva a neve.*”⁹⁴² Fürybe mindazonáltal olyannyira beleégett az apátfalviak története, hogy *A köd* című regényében újfent megörökítette azt: „*Vitéz Apátfalva. Nagyon büszkéek a falujukra. Még a világháború után történt, hogy a románok támadtak az országra. Apátfalva lakossága azonban nem ijedt meg, hanem kapát, kaszát ragadva, apraja és nagya kiverte a határból is a románokat. Igaz, hogy ezért is később nagy árat fizettek, de csak büszkén emlegetik, hogy az egyetlen vitéz község az országban.*”⁹⁴³

A legenda persze a sajtó egymásra épülő közléseiből tovább terebélyesedett, s ennek során a tények is mindinkább eltorzultak. Az Apátfalvától igencsak messzire eső szekszárdi kiadású lap, a *Tolnamegyei Újság* 1939 nyarán egy szerkesztőségi vezércikkben már a románoknak több napon át ellenálló apátfalviakkal példálózott. „*Egy önhibáján kívüli összeomlott hadsereget legyőzni, a vörös rémuralmat átszenvedett, megrokkant, letargiás népet kifosztani! Igen, Jorga úr, ez már az önök módszere! Ebben önök mesterek! És Jorga úr, még ebben a gyászos időben is voltak olyan momentumok, amelyek az önök dicső hadseregét az igazi mivoltjában mutatják. Emlékezzék csak Apátfalvára, ahol néhány elkeseredett magyar napokig feltartóztatta az ön híres*

⁹⁴² Füry Lajos: Csiki székelgy gazdák, hortobágyi gulyások, meg az apátfalvi fonó menyecske üdvözlök a Magyarság olvasóit. *Magyarság*, 1941. április 4., 7.

⁹⁴³ Füry Lajos: A köd. *Szabad Magyarság*, 1962. december 9., 8.

»hőseit«, [...]», ⁹⁴⁴ olvasható itt, aminek persze nem sok köze volt a valósághoz.

Kompenzáció az apátfalviaknak: a Nemzetvédelmi Kereszt adományozása

Habár az apátfalviak sohasem kapták meg a „*Vitéz Apátfalva*” címet, így csak saját maguk terjeszthették, hogy „*ők az egyetlen vitéz község az országban*”,⁹⁴⁵ hősie helytállásuk mégsem maradt teljesen erkölcsi elismerés nélkül. Igaz, ezt az elismerést nem kollektíven kapta meg a település, hanem lakóin keresztül. Horthy Miklós kormányzó ugyanis 1942. május 8-án kelt „*legfelsőbb elhatározásával*” számos olyan apátfalvinak adományozott Nemzetvédelmi Keresztet,⁹⁴⁶ akik halálos áldozatai vagy elhurcolt foglyai voltak az eseményeknek.

A Nemzetvédelmi Kereszt kitüntetést gróf Teleki Pál miniszterelnök és a kormány javaslatára Horthy Miklós kormányzó alapította. Az 1940. december 10-én kelt alapszabály szerint „*A Nemzetvédelmi Keresztet Magyarország Főméltóságú Kormányzója a szerzett érdemek méltatására a magyar királyi miniszterelnöknek a minisztertanács hozzájárulásával tett előterjesztésére azoknak adományozza, akik akár a magyarországi kommunizmus súlyos megpróbáltatásainak idejében, akár a hazánktól elszakított és utóbb a Szent Koronához visszatért területeken az idegen megszállás nehéz évei alatt törhetetlen magyar hittal küzdöttek a hazánkat megcsonkító és a magyar nemzet gyengítésére törekvő erőkkel szemben, s a magyarság és Magyarország fennmaradása érdekében életük kockáztatásával önfeláldozó*

⁹⁴⁴ Jorga úr. *Tolnamegyei Újság*, 1939. június 21., 1. A lap azért írt kemény hangvétellű vezércikket Nicolae Iorga „*oláh egyetemi professzor*”, volt román miniszterelnök ellen, mert „*sajnálátának adott kifejezést, hogy Románia tavasszal nem indított háborút Magyarország ellen.*”

⁹⁴⁵ Füry Lajos: A köd. *Szabad Magyarság*, 1962. december 9., 8.

⁹⁴⁶ Nemzetvédelmi Kereszt adományozása, 1942. május 8. *Budapesti Közlöny*. 1942. május 27., 1–11.

magatartást tanúsítottak.”⁹⁴⁷ Ha már a „*Vitéz Apátfalva*” cím megadására nem volt lehetőség, aligha lehetett méltóbb elismerés az apátfalviak számára, mint ennek a kitüntetésnek az elnyerése. Abban ugyanakkor, hogy több tucat apátfalvi polgár helytállását ismerték el ezzel, nyilván benne volt az éveken át megoldatlanul tolódó vitézzé avatási kezdeményezés kudarc miatti kompenzáció szándéka is.

Adataink szerint az első kitüntetettek, akik az apátfalvi eseményekhez kötődően kapták meg a Nemzetvédelmi Keresztet, 1941. november 4-én nyerték el a címet. Farkas Józsa Mihály (1899) földműves, Lukács Béla (1877) községi jegyző, Mátó Pál János (1895) kisbirtokos, Mátó Pál Balázs (1897) kisbirtokos és Vígh J. János (1896) földműves egyaránt a megtorlás idején elhurcoltak közé tartozott.⁹⁴⁸ Az apátfalvi áldozatok és lázadók tömeges elismeréséről az akkori hivatalos lap, a *Budapesti Közlöny* 1942. május 27-i számából értesülhettek az érintettek. Az ekkor közzétett adományozási lista összesen 51 olyan apátfalvi nevet sorolja fel, akik a községben születtek, s akiknek bizonyosan közük volt az 1919. júniusi eseményekhez.⁹⁴⁹ A névsor áttekintése alapján azonnal megállapítható, hogy az áldozatok és a megtorlás során elhurcoltak közül nem mindenki részesült ebben a kitüntetésben. A vérengzés 40 olyan áldozata közül, akiknek nevét a község az 1925 őszén állított emléktáblára

⁹⁴⁷ „Nemzetvédelmi Kereszt” alapítása. *Budapesti Közlöny*, 1940. december 15., 1.; A Nemzetvédelmi Kereszt alapszabályai. *Budapesti Közlöny*, 1940. december 15., 1. Lásd még A Nemzetvédelmi Keresztnek Magyarország Főméltóságú Kormányzója 1942. évi május 6. napján kelt legfelsőbb kéziratával jóváhagyott Alapszabályai. *Budapesti Közlöny*. 1942. május 20., 1.

⁹⁴⁸ Nemzetvédelmi Kereszt adományozása, 1941. október 25. *Budapesti Közlöny*, 1941. november 4., 4., 10. és 17.; Nemzetvédelmi keresztet kaptak. *Makói Újság*, 1941. november 11., 2.

⁹⁴⁹ A hivatalos lapban közzétett adományozási listában a név mellett csupán a születési évet és helyet, valamint a foglalkozást tüntették fel, a lakóhelyi adatot nem. Emiatt teljes bizonyossággal csak azok esetében állíthatjuk, hogy az apátfalvi lázadás kapcsán szerzett érdemeikért kapták a kitüntetést, akiknek neve szerepelt az általunk fellelt kimutatásokban és akik helyben születtek. Az ekkori kitüntetettek között még további 9 apátfalvi személy szerepel, de mivel ők nem kapcsolódtak azonosíthatóan a lázadás résztvevőihez, őket figyelmen kívül hagytuk az összesítésnél.

felvéselte, a kitüntetettek között mindössze 18 személy szerepel. Hogy a szelektálásnak mi volt az oka és módszertana, nem tudjuk, rendezőelvet nem lehet felfedezni. Elképzelhető – és talán logikus is – lenne olyan szelekcióra gyanakodni, miszerint az eseményekben játszott szerep alapján válogattak: aki aktívan részt vett a lázadásban és emiatt veszítette az életét, az kapott kitüntetést, aki viszont csak vétnen, emiatt passzív szereplőként lett a román vérengzés áldozata, az pedig nem. De sajnos ez a logika sem érvényesül a neveknél. Már az elsőnél, Antal Antal nevénél megbicsaklik a feltételezésünk, hiszen ő kifejezetten egy passzív áldozat volt – gyakorlatilag rablógyilkosság és/vagy bosszúállás áldozata lett –, ennek ellenére szerepel a névsorban. Mivel azt sem tudjuk, hogy ki és milyen szempont alapján tett javaslatot a kitüntetettek személyére és azt mivel indokolta, itt sem jutunk közelebb a megoldáshoz. A 18 személy közül 16-an (Antal Antal, Baka G. József, Farkas István, Gyenge Mátyás, Herczeg István, Horváth János, Juracsek István, Kardos Antal, Kerekes Bernát, Kerekes József, Sipos István, Sóki István, Sóki G. Pál, Szentesi János, Varga József, Varga Mátyás) kerültek ki azok közül, akik konkrétan a június 23–24-i vérengzés áldozatai voltak. Ez pontosan fele a román fegyverektől e két napon meghalt 32 apátfalvinak. A négy öngyilkos közül senki sem kapott kitüntetést, a két menekülés közben agyonlőtt, illetve ismeretlen körülmények között elhunyt közül is csak az egyik. A román fogságban meghalt két apátfalvi közül szintén csak az egyiküket, Fazekas Józsefet tüntették ki, míg megkapta az elismerést az a Juhász István, akinek halála körülményei tisztázatlanok.⁹⁵⁰

A románok által elhurcolt 86 személy közül ekkor 33 apátfalvi születésű fogoly kapta meg a Nemzetvédelmi Keresztet. A válogatás logikája itt sem megfejthető, még az sem igazolódna be, ha

⁹⁵⁰ Nemzetvédelmi Kereszt adományozása, 1942. május 8. *Budapesti Közlöny*. 1942. május 27., 1–11.

feltételeznénk, hogy azokat tüntették ki, akik hosszabb időt töltöttek fogságban. E tekintetben az elismerésben részesülők névsora teljesen vegyes képet mutat. Felvetődhet esetleg, hogy a szelektálás logikája itt valóban – a kitüntetés alapelveinek megfelelően – az eseményekben játszott aktivitás volt. Feltételezhető ugyanis, hogy a románok két jogcímen hurcolták el az apátfalviakat: részben „bűnösségük” alapján, hiszen tudjuk, folyt vizsgálat, sőt Romániában büntetőeljárás is az ügyben, részben pedig az akkor bevett gyakorlatnak megfelelően túszként. Ez utóbbi minőségben a község vezetőit (bíró, jegyzőt) és módosabb polgárait vihették el, olyan személyeket, akiknek elvileg semmi közük nem volt a lázadáshoz, tehát nem is szerezhettek olyan érdemeket, amelyeket utólag a Nemzetvédelmi Kereszt adományozásával lehetett volna honorálni. Amennyiben helytálló a feltételezésünk, akkor ez megmagyarázhatja, hogy miért nem kapott elismerést mások mellett Sóki Mihály bíró, Tóth B. Mihály másodbíró vagy Kohn Mór vármegyei törvényhatósági bizottsági tag, akik pedig maguk is hónapokon át román fogságban voltak. Mindezt azonban bizonyítani nem tudjuk, már csak amiatt sem, mert a kitüntetést korábban elnyerte Lukács Béla községi jegyző is, akinek a közös fogságtól eltekintve aligha volt köze a lázadókhoz, viszont lehettek a lázadáson túlmutató egyéb érdemei, amelyek megalapozhatták az elismerést. Mivel név szerinti indoklást nem tartalmazott a *Budapesti Közlöny* kitüntetési névsora, a dilemma feloldására nem vállalkozhatunk. A megfelelő bizonyítékok hiányában ezért csak annyit tehetünk, hogy közöljük a kitüntetett egykori románok által elhurcolt foglyok névsorát, születési évét és a cím adományozásakor gyakorolt foglalkozását: Bárdos István (1885) földműves, Beke András (1896) földműves, Beke István (1894) földműves, Csikota András (1867) földműves, Csikota Antal (1883) földműves, Farkas S. Mátyás (1901) földműves, Fazekas János (1887) napszámos, Ferenczi Ferenc (1892)

földműves, Horváth János (1895) földműves, Juhász D. János (1864) földműves, Kardos József (1861), Kerekes Sz. András (1882) földműves, Kerekes Sz. János (1868) földműves, Kiss Lajos (1868), Ludányi István (1905), Mátó Pál (1899) földműves, Nagy D. Mihály (1892) kosár- és bútorfonó mester, Oláh Ferenc (1867) földműves, Pintér János (1877), Simon István (1897) földműves, Simon Péter (1863) földműves, Sóki G. Mihály (1888) földműves, Szentesi Ferenc (1892) kovács, Szentesi István (1857), Székesi István (1872) földműves, Szigeti János (1871) földműves, Szigeti Márton (1866), Tóth B. András (1887) földműves, Tóth B. Mátyás (1874), Varga C. András (1874) földműves, Varga S. András (1901) vendéglős, Veréb Antal (1895), Vigh Pál András (1880) földműves. A 33 személy közül nyolcan (Kardos József, Kiss Lajos, Ludányi István, Pintér János, Szentesi István, Szigeti Márton, Tóth B. Mátyás és Veréb Antal) már nem tudták személyesen átvinni a kitüntetésüket, mivel addigra már elhunytak, ezért nem tüntették fel a foglalkozásukat.⁹⁵¹

A Nemzetvédelmi Kereszttel kitüntetett apátfalviak közül csak azokat tudjuk megkérdőjelezhetetlen bizonyossággal beazonosítani, akik helyben születtek. A kitüntetési közlemény ugyanis csupán a születési helyről és időpontról ad információt, a lakóhelyről nem. Ennek pedig a mi szempontunkból komoly jelentősége van. Az 51 főntebb megnevezett és csoportosított apátfalvi kitüntetett mellett ugyanis még van legalább három olyan kitüntetett, így Ludányi József molnársegéd (Kocsorhát, 1901); Szabó Nyíri János napszámos (Mezőhegyes, 1880) és Veréb János napszámos (Mezőhegyes, 1900), akik vélelmezhetően az apátfalvi eseményekben játszott szerepük miatt érdemelték ki a kitüntetést, de ezt az Apátfalvára utaló lakóhelyi adat hiányában teljes bizonyossággal mégsem merjük kijelenteni. Mind a három név a románok által elhurcoltak névsorában szerepel, s mivel az azonos nevű kitüntetettek

⁹⁵¹ Uo.

születési helye az apátfalvi summások kirajzási célpontjaiba esett, talán okkal tételezzük fel, hogy esetükben olyan személyekről van szó, akik a szüleik munkavállalása miatt születhettek a megadott helyen, de azt követően életvitelszerűen Apátfalván éltek, így valóban elszenvedői lehettek az 1919. júniusi eseményeknek.

Ludányi és Szabó Nyíri esetében erős bizonyíték erre egy 1945-ből származó apátfalvi kimutatás, amelyben a Nemzetvédelmi Kereszttel kitüntetettek között az ő nevük is szerepel.⁹⁵² Vélelmezhetően Veréb János esetében sem lehetett ez másként, de vele kapcsolatos megerősítő adatot nem sikerült fellelnünk. Őket is ideszámítva, már ha esetükben alapos a feltételezésünk, akkor a 86 elhurcolt apátfalvi fogolyból ekkor nem 33, hanem 36 személy kapott elismerést, s így az 1942. májusi kormányzói döntés nyomán összesen 54, de ha a korábbi döntés nyomán elismert öt személyt is ide soroljuk, akkor 59 apátfalvit tüntettek ki Nemzetvédelmi Kereszttel az 1919-es lázadással összefüggésben.⁹⁵³

Az 1941 novemberében és 1942 májusában kitüntetetteken túl még további apátfalvaik is elnyerték a Nemzetvédelmi Keresztet. A névazonosság alapján feltételezzük, hogy az 1919. júniusi apátfalvi lázadás áldozatai közül a menekülés közben agyonlőtt néhai Gaudi István (1870)⁹⁵⁴ 1943. október 27-én, míg az elhurcoltak közül néhai Diós Mátyás

⁹⁵² MNL CSML ML, XVII.1. 191/1945. Apátfalva Község Nemzeti Bizottsága felterjesztése a nemzetvédelmi kereszt tulajdonosainak demokratikus pártokba való belépése ügyében, 1945. május 12.

⁹⁵³ Mindemellett a kitüntetettek névsorában még található egy névazonosság, Takács János neve, aki szerepel az elhurcoltak listáján éppúgy, mint a kitüntetettek között. Mivel a kitüntetett Takács János gazda 1891-ben az egykori Bars vármegye Verebélyi járásához tartozó Barsfüssön született, az azonosság az előbbieknél nehezebben tételezhető fel, bár el sem vethető teljes egészében. Magunk a távolság miatt nem tartjuk elképzelhetőnek, hogy egy és ugyanazon személyről lenne szó.

⁹⁵⁴ A közlönyben születési éveként 1876-ot adtak meg, azonban az apátfalvi egyházközség keresztelési anyakönyve szerint ebben abban az évben ilyen nevű gyermek nem született, sőt az azt megelőző és követő években sem. Ezért okkal feltételezzük, hogy a születési időpont megadásánál elírás vagy tévedés történt, s valóban az 1870-es születésű – a román őrizzetből szökése közben agyonlőtt – Gaudi István kitüntetéséről lehet szó.

(1879) 1942 júliusában, néhai Boros János (1899) 1942 novemberében, Kardos György (1887) napszámos és Langó Márton (1899) földműves pedig 1943. január 7-én kapta meg ezt az elismerést.⁹⁵⁵ Velük együtt tehát – ha esetükben is helytálló a feltételezésünk, hogy valóban megegyeznek az 1919-es apátfalvi románellenes lázadás azonos nevű résztvevőivel – 1941 és 1943 között 64 apátfalvi nyerte el a Nemzetvédelmi Keresztet: a román vérengzés 41 közvetlen és közvetett áldozata közül 19 személy, míg a községből elhurcolt és büntetőeljárás alá vont 86 helybeli közül 45 személy. Mindez azt jelenti, hogy a lázadás áldozatainak és a megtorlás nyomán elhurcoltaknak felét kitüntették a Nemzetvédelmi Kereszttel. Ez így mégis csak tekinthető egyfajta kollektív elismerésnek.

E helyütt azonban szükséges még megjegyeznünk, hogy a kitüntetettek száma ennél akár magasabb is lehetett. Egy 1945. május 12-i kimutatás ugyanis összesen 82 olyan apátfalvit sorolt fel, akik a lista összeállításának időpontjában birtokolták a Nemzetvédelmi Keresztet.⁹⁵⁶ A különbség az általunk beazonosítottakhoz képest tetemes, 18 fő. A további egyezőségek teljes körű meghatározását jószerivel lehetetlenné teszi, hogy ebben a listában nem csak a kitüntetettek, hanem az elhunytak esetében a kitüntetettek örökösei (feleségek, gyermekek) szerepelnek a saját nevükön, és mivel ilyenkor a vezetékszegek azonosságán túl nincsenek további egyezőségek, nem oldható fel, kiknek a hozzátartozóit takarják a feltüntetett nevek. Mindenesetre a lázadás érintettjeként számos ilyen, részben azonos név szóba jöhet. Az egyeztetést még tovább bonyolítja, hogy azok közül, akik bizonyosan megkapták a kitüntetést,

⁹⁵⁵ Nemzetvédelmi Kereszt adományozása, 1942. július 29. *Budapesti Közlöny*, 1942. szeptember 15., 2.; Nemzetvédelmi Kereszt adományozása, 1942. november 7. *Budapesti Közlöny*, 1942. december 6., 5.; Nemzetvédelmi Kereszt adományozása, 1943. január 7. *Budapesti Közlöny*, 1943. február 7., 3. és 7.; Nemzetvédelmi Kereszt adományozása, 1943. október 27. *Budapesti Közlöny*, 1943. november 14., 9.

⁹⁵⁶ MNL CSML ML, XVII.1. 191/1945. Apátfalva Község Nemzeti Bizottsága felterjesztése a nemzetvédelmi kereszt tulajdonosainak demokratikus pártokba való belépése ügyében, 1945. május 12.

többen már nem szerepelnek az 1945-ös listában, és nem szerepel velük azonos vezetéknévű hozzátartozó sem. Ugyanakkor nyilvánvalóan voltak olyan apátfalviak is, akik nem a lázadásban játszott szerepük, hanem egyéb érdemeik miatt nyerték el a kitüntetést. A 82 fős listában ők is szerepelnek, viszont az ő személyükkel kapcsolatban nincsenek adataink. A nevek további szétválogatására éppen ezért nem vállalkozhatunk. Konklúzióként ezért annyit rögzíthetünk, hogy a lázadás résztvevői közül legalább 64 főt kitüntettek, e szám azonban jó eséllyel magasabb is lehetett.

Az 1942. májusi kitüntetéseket júniusban, ünnepélyes, bár „egyszerű” keretek között kívánták átadni. Erre kiváló alkalmat biztosított a makói nemzetvédelmi hét rendezvénysorozata (1942. május 31. – június 7.), melynek programja május közepére állt össze. Az eredeti tervek szerint június 4-én lett volna a kitüntetések átadása.⁹⁵⁷ Hamarosan azonban kiderült, hogy az eseményt későbbre kell halasztani, mert „*ugyanezen a napon ünneplik Szegeden a szegedi ellenforradalom évfordulóját, amelyen Makóról is sokan vesznek részt*”, ezért az új időpontot június 7-ben határozták meg, helyszíneként pedig a makói vármegyeháza közgyűlési termét jelölték ki. A *Makói Újság* 1942. május 31-i száma, amely az esemény későbbre csúszásáról is hírt adott, a „*hivatalos lap*”, azaz a *Budapesti Közlöny* alapján közölte a leendő kitüntettek – nem teljesen pontos – névsorát is, köztük „*elsősorban*” a „*vitész Apátfalva községbelieket*”.⁹⁵⁸

Az események az ünnepélyes beharangozás ellenére mégsem úgy zajlottak le, mint ahogyan eltervezték. Hogy ki és mikor értesült erről a változásról, nem tudjuk, csak azzal szembesülhetünk, hogy a *Makói Újság* június 7-i, tehát az ünnepség napján megjelenő száma az alábbiakat hozta

⁹⁵⁷ Részleteiben is kialakult a makói nemzetvédelmi hét. *Makói Újság*, 1942. május 23., 1.

⁹⁵⁸ A lap a 60 kitüntetett helyett 61 nevet közöl. Sóki István nevét ugyanis tévedésből kétszer is feltüntették. Nemzetvédelmi keresztek kiosztása Makón. *Makói Újság*, 1942. május 31., 3.

az olvasók tudomására: „*A nemrég kitiüntetett vitéz Apátfalva 63 polgára,*⁹⁵⁹ *akik az ismeretes apátfalvai felkelés alkalmával és után érdemelték ki a Nemzetvédelmi Keresztet, ezáltal nem kaphatják meg a keresztet, hanem csak később, és valószínűleg ott, helyben, Apátfalván.*”⁹⁶⁰ Arról, hogy az apátfalviakat miért mellőzték – hiszen eredetileg ők lettek volna az ünnepség fénypontjai – nem tudunk magyarázattal szolgálni. Feltételezzük, hogy egészen hétköznapi oka lehetett. Lehet, hogy csak az utolsó pillanatban jöttek rá arra, hogy ha az apátfalvi kitiüntetettek és hozzátartozóik megjelennek a vármegyeházán, akkor rajtuk kívül a közgyűlési terembe szinte már senki más nem fért volna be. Ezt támasztja alá az újságcikk azon megjegyzése is, hogy „*A Nemzetvédelmi Keresztet most átvevők nagy számára és a hely korlátozottságára való tekintettel csupán egy-egy családtag kapott meghívást az ünnepélyre.*”⁹⁶¹

A *Makói Újság* ünnepséget felkonferáló június 7-i számának címlapján egyébként arról is írt, hogy „*nem kevesebb mint 127 kitiüntetett kapott meghívást a fogadalomtételre és kiosztásra*”, akik közül tízen jelentették be távolmaradásukat „*részint harctéri szolgálat, részint elköltözés miatt.*” A cikkből kiderült az is, hogy azért volt ennyi kitiüntetett, mert a korábban adományozott Nemzetvédelmi Keresztek kiosztása gyakorlatilag összeecsúszott, s „*A kiosztásra ezáltal csak azok kaptak meghívót, akiknek a kitiüntetése már régen megjelent a hivatalos lapban, azonkívül pedig személyi adataikat a központ feldolgozta, s részükre a fogadalom-okmányt leküldte dr. Fejér Miklós főispánhoz, aki a fogadalmakat ki fogja venni s a kereszteket ki fogja osztani.*”⁹⁶² Ennek az eljárásnak mindazonáltal éppen az apátfalviak estek

⁹⁵⁹ A 63 kitiüntetett apátfalvi között, mint a cikk szövegéből is kitűnik, nem csupán olyan személyek szerepeltek, akik – összesen 54 fő – a lázadásban való részvétel miatt kapták meg 1942 májusában az elismerést. A számadatok közötti eltérés erre az okra vezethető vissza.

⁹⁶⁰ Nemzetvédelmi Keresztek kiosztása a vármegyeházán. *Makói Újság*, 1942. június 7., 1.

⁹⁶¹ Uo.

⁹⁶² Uo.

áldozatául, akik nem csak, hogy nem fértek be a terembe, de meglehet, még az adományozási okmányaik sem voltak teljesen rendben. Minderről persze az érintettek aligha tudhattak.

Mindenesetre ezzel az utolsó percben megváltoztatott programmal szinte biztosan sikerült az eredeti jó szándékot keserűvé, az ünnepet pedig méltatlanná tenni az elismerésre vágyó apátfalviak számára, akik végül nem lehettek ott a nagyszabású és „*lélekemelő*” vármegyei rendezvényen, ahol pedig az ő hősiek helytállásukkal is példálóztak. Sőt, rossz érzésüket még tovább fokozhatta a *Makói Újság* június 9-i számában az eseményről megjelent terjedelmes beszámoló, mely szerint az akkor átadott 117 Csanád vármegyei és főként makói kitüntetettek számára szervezett „*szerű ünnepségen*” a „*Vitézek, tűzbarcosok, harctéri kitüntetésekkel szépen dekorált tartalékos tisztek és volt tisztek*” mellett, illetve a „*Többnyire meglelt, harcedzett, sokféle megpróbáltatást kiállt férfiak*” között a „*komoly, elszánt oláhverő apátfalvi hősök*” is megjelentek, holott ebből nyilvánvalóan egy szó sem volt igaz, hiszen ők nem is lehettek jelen.⁹⁶³

Az apátfalviak tehát a kitüntetéseiket nem itt és nem ekkor, hanem végül is 1942. június 16-án délután a községükben szervezett ünnepségen vehették át, melynek színvonala és emelkedettsége nyilván nem tudott vetekedni a vármegyházi eseménnyel. Bár azzal, hogy itt is megjelent dr. Fejér Miklós főispán és vitéz Ferenczy József ezredes, Csanád-Arad-Torontál vármegyei vitézi székkapitány, valamit enyhíteni igyekeztek az apátfalviak fájdalmán. Az eseményen azonban – mint arról a *Makói Újság* egy apró cikkben beszámolt – a főispán nem mondott beszédet, miként tette azt a makói központi ünnepségen, a laudációt itt Kelemen András, a község esperes-plébánosa tartotta.⁹⁶⁴

⁹⁶³ Ha kell, újra ott leszünk. Nemzetvédelmi Keresztek kiosztása a makói vármegyházán. *Makói Újság*, 1942. június 9., 3.

⁹⁶⁴ Nemzetvédelmi keresztek kiosztása Apátfalván. *Makói Újság*, 1942. június 20., 2.

A kitüntetési ünnepség véglegesen lezárta a „*Vitéz Apátfalva*” cím megszerzése érdekében tett helyi (vármegyei) erőfeszítések másfél évtizedes történetét. A téma többé már kezdeményezés szintjén sem vetődött fel újból, hiszen a második világháború eseményei egészen más irányba terelték a közfigyelmet. Azt követően pedig már az apátfalvi zendülés és a román mészárlás emléke is megfakult, különösen, hogy az 1944–1945-ben meginduló újabb rendszerváltás értékrendjétől és az új hatalom világképétől ez az esemény igen távol állt, hivatalosan évtizedekig emlékezni sem lehetett az 1919 júniusában történetekre. Sőt, az események is átértékelődtek. Az akkori igazodás szomorú példája a Nemzetvédelmi Kereszttel kitüntetett apátfalviak nemzeti bizottsági ügye volt 1945-ben.

1945. május 12-én Apátfalva Község Nemzeti Bizottsága azért fordult levélben a Csanádvármegyei Nemzeti Bizottsághoz, hogy hozzájárulást szerezzen ahhoz, hogy a Nemzetvédelmi Kereszttel kitüntetett apátfalviak vagy azok jogutódai „*a demokratikus pártoknak tagjai lehessenek.*” Az indoklás szerint „*az alatt felsorolt személyek a nemzetvédelmi keresztet 1919 júniusában történt románokkal szembeni magatartásuk miatt kapták, amikor a románok a bolsevizmus leverésére jöttek be az országba, a nevezettek ezeknek ellenállottak, vagy mint jogutódok [a címet] szüleiktől örökölték.*”⁹⁶⁵ Az indoklás – a bolsevizmussal leszámolni akaró románokkal való szembeszállás – pontosan ellentéte volt annak a narratívának, amely az előző negyedszázadot jellemezte, s kiforgatása annak a hősiek cselekedetnek is, amely az elismerés adományozását 1919-ben megalapozta. Persze, az igazodási kényszer nagy úr volt, a túlélés reflexe pedig sok mindent elfogadhatóvá, illetve fölállalhatóvá tett, olyat is, ami szembement sokak addigi világnézetével. A 82 kérelmező – kitüntetett

⁹⁶⁵ MNL CSML ML, XVII.1. 191/1945. Apátfalva Község Nemzeti Bizottsága felterjesztése a nemzetvédelmi kereszt tulajdonosainak demokratikus pártokba való belépése ügyében, 1945. május 12. E helyütt köszönöm meg Urbancsok Zsolt főlevéltárosnak, hogy az irategyüttesre felhívta a figyelmemet.

vagy hozzátartozó –, akinek a neve a listán szerepelt, pontosan az új helyzetnek megfelelően viselkedett.⁹⁶⁶

Mindazonáltal a nevek alapján biztosra vehető, hogy nem csupán a románellenes lázadás résztvevői és hozzátartozói szerepeltek a beterjesztett névsorban, hanem olyanok is, akik más érdemeik elismerése miatt kapták meg a kitüntetést. Ők valószínűleg a menekülőutat találták meg abban, hogy csatlakoztak a kérelmezőkhöz. Persze kellett mindehhez a községi nemzeti bizottság tagjainak egyfajta összekacsintása is, hiszen a helyiek körében nyilván pontosan tudható volt, hogy kiknek volt közülük a románellenes lázadókhoz és kiknek nem. A szerepek összemosásához azonban bizonyosan megvolt a jóakarát a helyi nemzeti bizottság részéről is. A bizottság akkori elnöke ugyanis az a Juhász Pál kántortanító volt, akinek utóbb magának is védekeznie kellett az igazoló bizottsági eljárás során korábbi (szélső)jobboldali elköteleződése miatt.⁹⁶⁷ Az akkori viszonyok felborulását jól mutatja, hogy a Juhász elleni eljárás iratai között egy Csikota András nevű földműves, volt törvénybíró feljelentő levele is megtalálható, aki azzal vádolt meg, hogy *„a reakció egyik oszlopos tagja”* volt, *„aki azért kapott nemzetvédelmi keresztet, mert 1919-ben a kommunistákat nyakuknál fogva dobálta ki a községházáról.”*⁹⁶⁸ A valóság ezzel szemben az, hogy nem az 1867-ben született idősebb Csikota András volt a feljelentő, aki 1942-ben a románellenes lázadásban játszott meghatározó szerepe miatt valóban megkapta a Nemzetvédelmi Keresztet, hanem az unokaöccse, az 1900-as születésű Csikota András későbbi törvénybíró,⁹⁶⁹ akit a helyi direktórium

⁹⁶⁶ Az új hatalom hozzáállását jól mutatja, hogy a Nemzetvédelmi Kereszt viselését az 1945. július 11-én kiadott 1945. évi 4.840 M.E. számú rendelettel betiltották. Magyarországi Rendeletek Tára, 1945: 573–574.

⁹⁶⁷ MNL CSML ML, XVII.401. 371/1945. Juhász Pál igazolási ügye.

⁹⁶⁸ Uo. Csikota András földműves feljelentő levele, 1945. szeptember 2.; Juhász Pál kántor beadványa a Szegedi Népműveléshez, 1945. szeptember 10.

⁹⁶⁹ MNL CSML ML, XVII.401. 131-11/1945. Csikota András igazolási ügye.

elzavarása miatti felelőssége – őt személy szerint Nacsa András direktórium tag megverése – miatt 5 másik személlyel együtt 1919. április 26-án túszként hurcoltak el a vörös terroristák Budapestre.⁹⁷⁰ Ő azonban – nagybátyjával ellentétben – sohasem kapta meg a kormányzói elismerést, neve nem is szerepelt a nemzeti bizottság 1945-ös névsorában.

De mire Juhász ügye néhány hónappal később, 1945 augusztusában igazoló eljárás alá került, az apátfalvi nemzetvédelmi keresztesek kérelme lezáródott és kedvező elbírálásban részesült. A Csanádvármegyei Nemzeti Bizottság 1945. május 23-i ülésén hozta meg határozatát a fölterjesztés ügyében: *„A Bizottság azon álláspontjának fenntartása mellett, hogy a Nemzetvédelmi Kereszt tulajdonosai demokratikus pártba nem léphetnek, kivételesen hozzájárul ahhoz, hogy az apátfalvi Nemzetvédelmi Kereszt tulajdonosai – tekintettel arra, hogy azok a bolsevizmus érdekében már harcoltak – demokratikus pártokba belépjenek.”*⁹⁷¹ A döntés természetesen nem az érintettek személyes igazolása volt, csupán egy lépés ahhoz, hogy szabadabban érvényesülhesenek az új „demokratikus” viszonyok között. Akik személyükben is igazolási eljárásra kényszerültek, azoknak a kirekesztés elleni harcukat saját maguknak kellett megvívniuk.

Habár a *„Vitéz Apátfalva”* cím toposza – túlélve az államszocialista rendszer időszakát – megőrződött a helyiekben, akik sohasem feledték elődeik megpróbáltatásait, újra visszautalni vagy hivatkozni erre csak az újabb, 1989–1990-es rendszerváltás utáni évektől lehetett. Míg a mai történetírói kánon az apátfalvi mészárlást mint a Kelet-Magyarországot 1919 tavaszán megszálló, és itt gátlástalanul rekviráló, fosztogató és erőszakoskodó román hadsereg brutalitásának egyik markáns példjaként

⁹⁷⁰ MNL CSML SZL, VII.2.b. B. 7164/1920. 2. dosszié 174.; 3. dosszié 340.; 6. dosszié. 619–621. és 629.

⁹⁷¹ MNL CSML ML, XVII.1. 191/1945. Kivonat a Csanádvármegyei Nemzeti Bizottság 1945. május 23-án tartott ülésének jegyzőkönyvéből.

tartja számon és idézi,⁹⁷² a községi emlékezetpolitika továbbra is összeköti az eseményt az apátfalviak akkori „*vitész helytállásával*” és a „*Vitész Apátfalva*” cím használatával.⁹⁷³ A helyiek még akkor is ragaszkodnak ehhez a címhez, ha sejtik, s talán tudják is, hogy e megkülönböztetés használatának az egykori kezdeményezésén és a helyi hagyományokon túl valós alapja nincs, s ilyen hivatalos címadás sohasem történt. Még az 1990-es években, sőt az ezredfordulón is voltak olyanok – köztük tartozott Szentesi József egykori polgármester és dr. Tóth Ferenc nyugalmazott makói múzeumigazgató is –, akik életben tartották a kollektív vitézi cím elnyerésének mítoszát. „*A község bátor hazafiságáért megkapta Horthy Miklós kormányzó úrtól a Vitész Apátfalva kitüntetést, ám ezzel az elmúlt ötven esztendőben nem illet dicsekedni* [kiemelés az eredeti szövegben – M. A.]” – jelentette ki például a Szentesi József polgármester a község 1994-es falunapján.⁹⁷⁴ A „*Vitész Apátfalva*” cím ma is élő hagyomány a községben. Szerepel a település hivatalos honlapján,⁹⁷⁵ az apátfalvi Kucsora István 2016-ban dokumentumfilmet készített e főcímmel, habár a film nem az 1919-es románellenes lázadásról, hanem idős apátfalviakat is megszólaltatva a II. világháború megpróbáltatásairól szól,⁹⁷⁶ és az elnevezés – ugyan még tartalom nélkül – mint nemzeti érték már megjelent a *Hungarikumok Gyűjteménye – Magyar Értéktár* honlapján is.⁹⁷⁷ Ennél talán fontosabb, hogy a lázadás emléke úgyszintén a községi emlékezetpolitika integráns része lett. 2015. június 23. óta a helyi önkormányzat minden évben az évforduló napján megemlékezést szervez

⁹⁷² Kerepeszki, 2011: 41., Perczel, 2018a; Csere, 2016: 180–185.

⁹⁷³ „*Igaz történet, hogy 1920-ban [sic! valójában 1919-ben] a rekviráló román katonákat vasvillával verték ki a községből, ezért kapta a falu a „vitész Apátfalva” elnevezést.*” – olvasható a község honlapján. Lásd apatfalva.hu, 2020

⁹⁷⁴ Molnár László: A plébános öt garas adót fizetett. *Reggeli Délvilág*, 1994. október 4., 6.; Lásd még Tóth, 2000: 32. és 187.; Tóth, 2008: 21.

⁹⁷⁵ apatfalva.hu, 2020.

⁹⁷⁶ promenad.hu, 2021.; youtube.com, 2021.

⁹⁷⁷ hungaricum.hu, 2021.

a világháborús emlékművön található emléktáblánál,⁹⁷⁸ melyet 2019-ben, a századik évfordulóra szépen felújítottak, bár – mint ezt korábban részletesen is megvilágítottuk – sajnos valótlan információkra hagyatkozva további nevekkel egészítettek ki,⁹⁷⁹ 2015 decembere óta pedig a települési értéktárba felvett *Az apátfalviak hősiek helytállása 1919-ben* című javaslat emlékeztet a román megszállás elleni lázadás egykori résztvevőire és áldozataira.⁹⁸⁰

ROMÁN MEGTORLÁS APÁTFALVÁN – ÖSSZEGZÉS

Mi történt Apátfalván?

Habár az 1919. június 23-i apátfalvi vérengzést a Magyarország jelentős részének több hónapos megszállásával járó román intervenció legsúlyosabb atrocitásai között tartja számon a történetírás, annak részletes feldolgozása mind ez ideig nem történt meg. A téma eddigi interpretálása általában Lukács Béla községi jegyző beszámolója alapján történt, aki több szempontból is némileg egyoldalú képet festett az eseményekről, mivel elsődlegesen arra fókuszált, hogy a románok – egyébként valós – brutalitását mutassa be, a történések átfogóbb feltárását és megvilágítását azonban már nem tartotta szükségesnek. A Lukács-féle narratíva azt kívánta erősíteni, hogy a rekvirálások miatt joggal felháborodó apátfalviak békés tiltakozó menetébe, akik szerint a rekviráló tiszthez vonultak a szomszédos Magyarcsanádra a rekvirálási terhek csökkentésének elérése végett, egy román őrszem belelőtt.

⁹⁷⁸ Apátfalvi hősök napja. „*Vitéz Apátfalva*” emléke. *Apátfalvi Hírmondó*, 2015. július, 8.; Apátfalvi hősök napja 2016. *Apátfalvi Hírmondó*, 2016. július, 3.; Apátfalvi hősök napja. *Apátfalvi Hírmondó*, 2017. július, 15.; Apátfalvi hősök napja. *Apátfalvi Hírmondó*, 2018. július, 5.; Az apátfalvi hősökre emlékeztek. *Apátfalvi Hírmondó*, 2020. július, 3.

⁹⁷⁹ Újraavatták az apátfalvi hősök emlékművét. *Apátfalvi Hírmondó*, 2019. július, 4–5.

⁹⁸⁰ Varga, 2015.

Ő azt állította, hogy az emiatti spontán felháborodás vezetett oda, hogy a községben lévő román egységeket az apátfalviak megtámadták, melynek a megszálló katonaság részéről halálos áldozatai is lettek, s a lázadást csak több órányi harc után gyűrték le az időközben jelentős katonai erősítést kapó románok. A harcot brutális, több tucat apátfalvi halálával és több mint nyolcvan helybeli elhurcolásával, illetve többségük büntetőjogi felelősségre vonásával, továbbá a község teljes kifosztásával járó megtorlás követett. Noha Lukács, aki maga is az elhurcolt apátfalviak közé tartozott, a ténybeli pontatlanságai ellenére alapvetően helyesen rögzítette a megtorlás eseményeit, ugyanakkor magának a megtorláshoz vezető lázadásnak a körülményeit valamilyen okból eltorzította. Nem tudjuk, hogy ezt szándékosan tette-e annak érdekében, hogy mérsékelje a lázadók felelősségét a megtorlás Apátfalván jóval túlmutató következményeiért, vagy csak azért, mert ő ezt így tudta vagy így gondolta. A kortársak – például Petrovics György makói polgármester – beszámolóí szerint a románok lakossággal szembeni kegyetlenkedései és rablásai kifejezetten az apátfalvi események következtében szaporodtak el Makón és a környező településeken. Csupán gyanítjuk, hogy Lukácsnak az események felvezetésével kapcsolatos visszafogottsága erre az okra vezethető vissza.

Az Apátfalván a helyiek lázadásának kiváltó oka a románok által végrehajtott, illetve folyamatba helyezett rekvirálások már-már kifosztással felérő mértéktelensége és durvasága vitán felül áll. Adataink azt támasztják alá, hogy habár az apátfalviak teljesen tisztában voltak azzal, hogy az emiatti – kétségtelenül indokolható – zendülés súlyos következményekkel járhat a település lakóira nézve – hiszen a fegyveres és túlerőben lévő ellenséggel szemben aligha lehetett tartós sikert elérni – , a sorozatos enyhítési kérelmek, azaz a „tárgyalásos út” kudarca után mégis a lázadás mellett döntöttek. Akciójuk tehát – Lukács állításával

ellentétben – egyáltalán nem spontán, hanem előre eltervezett és valamilyen mértékig tudatosan előkészített volt. Persze e tudatosság csupán abban nyilvánult meg, hogy a község hangadó gazdaemberei, talán a helyi „intelligencia” néhány reprezentánsának, például a későbbi megtorlás elől időben elmenekülő dr. Kardos Nándor ügyvédnek, esetleg Veréb Tamás adóügyi jegyzőnek az egyetértését és támogatását is bírva, „*fegyverbe hívták*” a rekvirálás elől a tanyákra menekült földműveseket, akik kaszával, kapával felszerelve, és néhány lőfegyverrel megtámogatva döntöttek úgy, hogy megtámadják a helyben állomásozó román egységeket. Ugyanakkor abban, hogy ezt milyen stratégia alapján tegyék meg, már valóban a spontaneitásnak, az aktuális helyzetben meghozott hirtelen döntéseknek volt szerepük. Mindenesetre azt, hogy volt tudatosság és előkészítettség a lázadásban, egyértelműen bizonyítja, hogy már június 22-én délután megjelent az apátfalvi szervezkedők képviselőjében Pintér András Királyhegyesen, hogy az ottaniakat csatlakozásra bírja, továbbá az is, hogy szintén június 22-én többen megtámadtak egy, a tanyák között elrejtőzők után kutató kétfős román járőrt, hogy fegyvereket szerezzenek tőlük. Alapvetően ez az utóbbi esemény már eldöntötte, hogy másnap, június 23-án reggel, a korábbi elhalasztott állatrekvirálás napján meg fogják támadni a községben tartózkodó megszálló katonai egységeket. Hiszen, ha ezt nem tették volna meg, akkor az előző napi fegyverszerzés miatti számonkérésnek számosan közülük bizonyosan e nélkül is áldozatává válhattak volna. A június 23-i lázadást tehát – a brutális rekvirálás miatti elkeseredés mellett – a várható megtorlástól való félelem, s talán az emiatti minden-mindegy érzet is motiválhatta, hiszen aligha gondolhatta közülük bárki is, hogy e megmozdulás révén tartósan megszabadíthatták volna a községet a sokszoros túlerőben lévő és igencsak jól felfegyverzett román hadseregtől.

De bizonyosan volt még egy szempont, aminek szerepe lehetett a lázadással kapcsolatos döntés megszületésében, ez pedig az apátfalvi legényekre híresen jellemző lobbanékonyság, a gyorsan bicskát rántó mentalitás, amely sokszor vezetett meggondolatlan cselekedetekhez az apátfalvi kocsmákban vagy bálokon, sőt azon kívül is. Egy 1934-ből származó – de alapvetően a korábbi évekre is érvényes – járási főszolgabírói jelentés szerint *„Alig van hét, amikor késelések, szurkálások ne fordultak volna elő a községben, főleg a fiatal suhancok körében. E tekintetben mit sem használt az, hogy a községben mindennemű táncmulatság tartását eltiltottam. A késelések tovább folynak.”*⁹⁸¹ Bárkányi Ildikó néprajzkutató adatai szerint *„lobbanékonyságuk miatt a pátfalvaiakat »bicskásoknak« nevezték a környékbeli falvak lakói”*.⁹⁸² Ugyanezt erősítette Tóth Ferenc is, aki szerint *„Az apátfalviak öntudatosak, virtuskodásra hajlamosak és szalmalángszerűen lobbanékonyak. Nem perpatvarkeresők, de korábban nagyobb falusi rendezvény nemigen múlt el bicskázás nélkül.”* Tóth ehhez még hozzátette – erősítve a mi álláspontunkat is –, hogy *„Igazságérzetükön kívül ezzel magyarázható, hogy 1920-ban [sic! valójában 1919-ben! – M. A.] a rekviráló román katonákat vasvillával kiverték a községből. Így kapták a »vitész Apátfalva« elnevezést.”*⁹⁸³ Féja Géza szerint az apátfalviak *„Nagyon vallásos katolikusok, de ugyanakkor rátartiak, gőgösek és harciasak is. A verekedés és a bicskázás kiirthatatlan »népszokás« Apátfalván, de mindig egyéni ügyből kifolyólag történik, nem fűtik őket szociális indulatok, csak a kevély, tüzes temperamentum lobog ki belőlük. A székelemekre emlékeztetnek, van bennük valami egészséges törzsi vadság, fejlett esztétikai hajlandóság, bévülről folyton mosolyra csiklandozó életkedv s misztikus hajlam is. Mintha a hegyvidék keményebb, de ugyanakkor színesebb életéből hoznának hírt a végtelen síkságra.”*⁹⁸⁴

⁹⁸¹ MNL CSML ML, IV.451.c. 393/1934. Nagy Gyula főszolgabírói jelentése az apátfalvi közbiztonsági állapotokról, 1934. május 3.

⁹⁸² Bárkányi, 2015: 349.

⁹⁸³ Tóth, 2000: 187. Lásd ugyanezt: Tóth, 2008: 21.

⁹⁸⁴ Féja: 1937: 118.

A harciasság, a hirtelenharagúság, a gondolkodás nélküli bicskarántás persze nem kizárólagos apátfalvi specifikum volt, ilyen esetekre országszerte számos példa akadt, hiszen a korabeli vélekedés szerint „*Bicskázás, kimuzsikálás nélkül alig esik multság*”,⁹⁸⁵ a lényegi különbség mégis az, hogy ez mentalitás másutt *nem* fordította szembe a román megszállókkal a helyieket. Ennek ismeretében tagadhatatlan, hogy az akkori helyzetben ez az Apátfalván nyilván bejáratott és elfogadott norma meghatározó befolyással bírt az események alakulására. A „*nem hagyom a magamét elvenni*” öntudata, a hirtelen haragúság mentalitása és még valami: mint az egyik lázadó, Szigeti János visszaemlékezéséből tudjuk, az egymás lekicsinylésétől, a gyávának tartástól való félelem együttesen kovácsolta csapattá a lázadókat, akik végül is rátámadtak a községben állomásozó román egységekre.

Mint jeleztük, a lázadás alapvetően ösztönös és az előzetes összebeszélések ellenére mégis csak spontán volt, a soron következő lépések az éppen adott helyzetben születtek meg, bár kétségtelen, hogy az aktuális döntések meghozatalában voltak valamiféle stratégiai megfontolások is. Ezek bizonyosan azoktól a lázadóktól eredhettek, akik korábban már megjárták a világháború csataterét, s valamit konyíthattak a harcászati szempontokhoz. A spontaneitást, egyúttal a meggondolatlanságot és a célszerűség hiányát jól példázza a makói út mellett feltartóztatott ismeretlen román tiszt egyébként teljesen vértlen magyarcsanádi kocsisának agyonlövése, míg a stratégiai gondolkodást a községben állomásozó román egységek akkor és ott elhatározott meglepetésszerű és több irányból egyszerre történő megtámadása támaszthatja alá.

A községben ekkor négy román alakulat tartózkodott. A megszállás kezdete óta állomásozott Apátfalván egy 8-10 fő körüli granicsárszakasz,

⁹⁸⁵ Tálasi, 1935: 238.

amely a Makón elszállásolt máramarosi székhelyű 3. grancsárezred 7. századának kötelékébe tartozott, és melynek feladata az itteni Maros-híd őrzése volt, valamint egy hasonló létszámú és a 9. aradi csendőrezred alárendeltségébe tartozó csendőrszakasz, mely a közrendre felügyelt. A rekvirálások lebonyolítására és katonai biztosítására érkezett a községbe néhány nappal a június 23-i lázadást megelőzően egy 30 fő körüli gyalogos egység Makóról, amely a román kir. 4. rekviráló századhoz tartozott, s melynek tagjai meglehetősen agresszíven léptek fel az apátfalviakkal szemben. Ők a vasútállomáson a géprakodást felügyelték, továbbá a községben és a tanyák között elrejtett gazdasági eszközök és jószágok után kutattak, s eközben nem kímélték az újukba kerülő gazdákat sem. Június 22-én késő este pedig a rekvirálások miatti szemmel látható elégedetlenség megfékezése okán vezényeltek a községbe egy ugyancsak 30 fő körüli, az 1. román lovashadosztály 2. călărași ezrede állományába tartozó alakulatot, talán a 2. század egy szakaszát Makóról, mely a vasútállomásnál táborozott le. Az ő feladatuk a rekvirálás biztosítása mellett nyilvánvalóan az előző napon egy román járőrt megtámadó apátfalviak kézre kerítése volt, melyre aznap készülhettek.

A lázadók, mint legveszélyesebbet, ez utóbbi, akkor éppen reggeliző katonai egységet támadták meg először. Meglepetésszerű és több oldalról jövő támadásukkal megfutamították az erre akkor teljesen felkészületlen, ráadásul összezavarodó román lovasokat s az ugyanott a rekvirált gépeket vagonokba pakoló gyalogos katonákat, majd az állomás megtisztítását követően a grancsárok és a csendőrök kiűzésére igyekeztek. A fejvesztve menekülő, de közben vaktában lövöldöző románoknak bizonyosan volt apátfalvi áldozata, egy fő egészen biztosan, de nem kizárható, hogy volt másik is, ami csak szította a helyi lázadók indulatát. Ugyanakkor az apátfalviak sem kímélték a menekülő románokat, közülük hármat elfogtak és azonmód agyonverték, sőt,

feltételezhetően ennek során meg is csonkították őket. A tett brutalitását minden bizonnyal pontosan tükrözi az eseményeket a Békéscsabán fogva tartott apátfalvi foglyok érdekében a Hadügyminisztériumban szót emelő Pápai Gyula beadványának szófordulata, miszerint a „3 román katonát a felbőszült tömeg szétszaggatta.”⁹⁸⁶

A düh, az elkeseredés és az akkori győztesnek látszó helyzet tehát a tudatalattiban megbújó gyilkos ösztönöket hozta elő a lincselés résztvevőiből, amelynek átmeneti felülkerekedése aligha támaszthatta alá az utóbb „*Vitéz Apátfalva*” címre áhítózó Lukács Béla községi jegyző által az események emelkedettségét hangsúlyozó narratíva megalapozottságát. Ráutaló jelek alapján bizton állíthatjuk, hogy az elfogott románok agyonverésében és a halottak meggyalázásában a helybeli asszonyok is szerepet vállaltak.

A józan ítélőképességet teljességgel kiiktató indulatkitörés, amely minden résztvevőt egy győzelmi mámmal teli szempillantás alatt a hatalmába kerített, és amelyet a tömegpszichózis még fel is erősített, az addig elfojtott gyűlöletet a kézre került és akkor már védtelen román katonákra zúdította. Valami hasonló történhetett, mint néhány héttel korábban, április 23-án Makón, amikor a kommunisták által tervezett rekvirálás miatt felbőszült tömeg a fő felelősnek tartott Vásárhelyi Kálmán hadügyi népbiztost ugyanilyen spontán reakcióként verte agyon, s akinek haláláról a Vásárhelyivel való szimpátiával egy percig sem vádolható kortárs, dr. Demkó-Belánszky Pál kir. közjegyző a következőket jegyezte fel a naplójába: „Néhány katona elbozsa a megyeházáról. Útközben bántalmazták, orvul ütik, verik. Majd felviszik a városházára, ott az emeletről ledobják az utcára, és a legkannibálabb módon izéporrá zúzzák. Csúnya szégyenfolt Makón ez az embertelen kegyetlenség!”⁹⁸⁷

⁹⁸⁶ HL, I.31. Eln. A. oszt. 40226/1920. Pápai Gyula beadványa, 1920. január 31.

⁹⁸⁷ Demkó-Belánszky, 2018: 71.

A kiszolgáltatott bűnbak rituális eltiprása volt ez, miként az apátfalviak ugyancsak spontán, ám annál kegyetlenebb önbíráskodása is. Az erőszak problematikáját monografikusan feldolgozó Jörg Baberowski a következőképpen általánosítja az ekkor kialakult a helyzetet, a tömegpszichózis tárgyasulását: *„Megint mások csoportban ölnek. Hagyják, hogy a horda magával ragadja őket, eggyé válnak vele és dühével, és csak akkor nyugszanak meg ismét, amikor a harc véget ér és a tömeg szétszéled. A tömeges erőszak eszkárlódik, ha nincsenek szabályok, és ha az ellenfél nem képes védekezni. Az elkövető láthatatlanná válik a tömeg részére, és azért öl, mert a többiek is ezt teszik. A közös gyilkolás összeköt és felszabadít. Lebontja az emberek közötti akadályokat, és társadalmi egyenlőséget teremt.”* Majd később: *„Amikor az erőszak ténylegesen elszabadul, semmi sem marad olyan, mint azelőtt, mert a test fegyverként való alkalmazása – bármit gondoltunk is korábban az erőszakra – nem kontrollálható a tetszésünk szerint. Az erőszak csatlakozási kényszereket eredményez, amelyeket nem tudunk uralni. Elveszítjük uralmunkat a helyzet felett.”*⁹⁸⁸ Pontosan ez történt Makón Vásárhelyi Kálmán kollektív meggyilkolásakor éppúgy, mint Apátfalván a román katonák agyonverése esetében.

Csak egy közbevetés erejéig szeretnénk itt rögzíteni, hogy a gyűlölet és az elkeseredés hatására magából kiforduló makói nép akkor megtapasztalt brutalitásával kapcsolatban a konzervatív identitású és elkötelezettségű Demkó-Belánszky mondataiból kitűnő megdöbbenés gyakorlatilag semmiben sem tért el az eseményről beszámoló kortársi kommunista narratívától. Egy a makói direktóriumnál aznap, tehát 1919. április 23-án felvett jegyzőkönyv szerint a korábbtól ütlegelt és akkor már több sebtől vérző Vásárhelyit a városházánál *„rákényszerítették arra, hogy az [emeleti] ablakon keresztül meneküljön ki, [...] Ezt a tömeg már várta, s amint*

⁹⁸⁸ Baberowski, 2019: 35–36., 38.

*leugrott, rögtön rávetették magukat, és fején, hasán táncolva taposták, rugdosták s bottal irgalmatlanul ütötték még a kimúlás utáni pillanatban is.*⁹⁸⁹

A fenti gondolatmenetet továbbfolytatva, ez a brutalitás semmiben sem különbözött attól, amit a románok tettek a lázadás megtorlása idején az apátfalvi Nagy D. Mihállyal a kihallgatásakor, s aki csak azért tudta elmondani később, hogy mi történt vele, mert ő túlélte az atrocitást, bár lába elvesztése miatt egy életre nyomorék maradt.⁹⁹⁰ Szinte még a kifejezések is ugyanazok, mint a fenti jegyzőkönyvben, csak neki nem a fején és a hasán, hanem a kezén „*táncoltak*” a románok. Ugyanilyen brutalitást szenvedett a könyvünkben szintén többször megemlített Szabó Nyíri Péterné, aki viszont – így vagy úgy: az ő pontos történetét nem ismerjük – belehalt a románoktól elszenvedett kegyetlen bántalmazásba.⁹⁹¹ A gyakorlatilag újratermelődő és szinte azonos forgatókönyv szerint zajló esetek jól mutatják, hogy a kíméletlenség, az erőszak és a brutalitás ezekben a hónapokban sem nemzet-, sem ideológiafüggő nem volt, egészen egyszerűen a sérelmek orvoslásának és az elégtételvételnek bevett és hétköznapi eszközévé, ha tetszik, a mindennapok részévé vált. Megint a berlini Humboldt Egyetem professzorának általánosító megállapítását idézve: „*Az erőszak terei egyfelől lehetőségeket nyitnak meg, másfelől viszont strukturálják is azok viselkedését, akiknek e terekben kell mozogniuk. Nem mindenki él minden olyan alkalommal, amik e terekben kínálóznak. Ám ahol az ölést a normalitás részeként érzékelik, szinte minden lehetséges. Derék polgárok válnak gyilkosokká, szadistákká és pszichopáták valósítják meg életük nagy álmát, mert már nem kell kerülniük a feltűnést, hanem saját magukat adhatják. Az emberek igazodnak az erőszakterben talált feltételekhez. A beavatkozás előtt a támadók felhergelik magukat, meggyőzik*

⁹⁸⁹ Gaál, 1969: 414. Jegyzőkönyv a makói direktórium üléséről, 1919. április 26.

⁹⁹⁰ HL, IV.74. 1937/126. Nagy D. Mihály tanúvallomása, 1936. október 22.

⁹⁹¹ MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla községi jegyző hivatalos jelentése, 1921. augusztus 3.

magukat és környezetüket arról, hogy szörnyű tettekért kell bosszút állniuk. A legkülönbözőbb híreszteléseket terjesztik áldozataik ádáz természetéről és állítólagos gaztetteiről, amelyért bosszút kiáltanak. És mielőtt eldördülnének az első lövések, a támadók egytől egyig hisznek is az igazukban.”⁹⁹²

A sérelem veszett indulattá formálódása persze sokkal könnyebben nyomon követhető és megfogható, mint a rituális véráldozattá váló önbíráskodás utáni lecsillapodás. Mindenesetre az atavisztikus lincselés pillanatnyi indulatát felváltó belátó racionalitás következménye volt az a spontán igyekezet, amellyel az apátfalviak a lemészárolt románok holttesteitől megszabadulni igyekeztek. Ha nincs áldozat, akkor büntett sincs, gondolhatták néhányan naivan, s így akartak kitérni a rájuk váró következmények elől. A többség számára ugyanakkor világos volt, hogy a megtorlás nem maradhat el, és ezt csak súlyosbítja majd a megcsonkított román katonák holttestének megtalálása. A község lakói közül éppen ezért sokan menekülőre fogták a dolgot, egyesek Köveg és Királyhegyes felé, míg mások a szabaddá vált Maros-hídon át a szerbek által megszállt bánáti területek felé vették az irányt. A szerbek egyébként éppen a románokkal való területi vitáik miatt igen előzékenyen segítették a menekülőket átjutását, csak hogy ezzel is borsot törjenek riválisaik orra alá. A többség azonban a községben maradt, az emberek a házaikba húzódva várták a fejleményeket.

A kora reggel hadba lépő apátfalviak viszont – a menekülő románoktól újabb fegyvereket szerezve – a Szárazér partján foglaltak el tüzelőállást, hogy felvegyék a harcot a Makó felől várt ellenséggel szemben. Egy forrás szerint a vasúti pályát is megrongálták a község környékén, hogy ezzel is késleltessék, illetve akadályozzák a románok várható összehangolt támadását. A több órán át tartó ellenállásnak, amivel jó ideig képesek voltak megakadályozni a román áttörést, a muníció teljes

⁹⁹² Baberowski, 2019:197–198.

kifogyása vetett véget. Helyzetükön nem segített az időközben Királyhegyesről riasztott és onnan Kisapáti Lukács igazgató-tanító vezetésével elindult harminc fő körüli erősítés sem, mert az Apátfalvát időközben hermetikusan körbezáró román egységek miatt már meg sem tudták közelíteni a községet. A lázadóknak ezért és ezt követően nem maradt más választásuk, mint a menekülés, a Szárazéren immáron akadály nélkül átkelő, illetve Békéscsabáról is jelentős erősítést kapó és egy géppuskás szakasszal is megtámogatott románoknak pedig nem volt más dolguk, mint a fegyvertelen menekülőket levadászása, valamint a községben és a tanyák között elrejtőzők felkutatása, azaz a megtorlás. Tartaniuk pedig már nem kellett attól, hogy bárhol is rájuk támadhatnak a helyiek.

A kollektív megtorlás, amely Apátfalvát érte, egymással párhuzamosan több területen is folyt. Ennek első eleme a lázadás valós vagy vélelmezett résztvevőinek felkutatása volt. Ez azt jelentette, hogy a románok házról-házra jártak, és akinél fegyvert találtak, illetve akiben ellenséget láttak vagy gondoltak, azt a helyszínen agyonlőtték. Ehhez képest némi fáziskéséssel – a nagyszebeni román főparancsnokságról érkezett utasításnak megfelelően – megkezdték a férfilakosság összetereklését a községházára, a vasútállomásra és az iskolaépületekbe, ahol hamarosan kezdetüket vették a kihallgatások.

A lakosság elhurcolását, majd a megkezdett vallatásokat gyakran kegyetlen bántalmazások közepette hajtották végre a románok, melynek során sem nemre, sem korra, sem pedig társadalmi státuszra nem voltak tekintettel: az asszonyokat éppúgy összeverték és megalázták, mint a község plébánosát. A megtorlásban résztvevők dühét veszett indulattá fokozta a társaik meggyalázott holttestének megtalálása. A kezdeti spontán lázadókeresést a kihallgatásokkal párhuzamosan tudatosabb és célirányosabb kutatás váltotta fel, az apátfalviak közül többen

valószínűleg társaik veréssel kikényszerített vallomásai miatt ezek áldozataul a románok öldöklésének.

Nem tudható pontosan, hogy a két napon át tartó vérengzést kik hajtották végre, de minden bizonnyal részesei voltak a Makóról megérkező călărași lovasok, a román 2. vadászdandár 6. ezred 2. zászlóaljának Békéscsabáról idevezényelt katonái (3 század, valamint az ezredtörzs), illetve az I. zászlóalj kötelékébe tartozó 2. géppuskás század, továbbá az Apátfalván már hetek óta állomásozó tízfős granicsár szakasz tagjai is. Mindent egybevetve, a megtorlás első napján, június 23-án délután becslésünk szerint nagyjából 400, de lehet, hogy még ennél is több román katona vett részt a rendteremtésben. A két napon át tartó öldöklésnek összesen 32 apátfalvi esett közvetlenül áldozataul, de voltak olyanok is, akik az események és az elszenvedett bántalmazások következtében öngyilkosságba menekültek (4 fő), illetve akiket – bár napokkal később – menekülés közben lőttek agyon (1 fő) a románok, vagy szúrtak halálra ismeretlen – utólag azonosíthatatlan – elkövetők (1 fő), továbbá akadt egy apátfalvi gépész, aki a kifosztása és tönkretétele miatti sokk hatására szívrohamban hunyt el. A vérengzés napjainak közvetlen és közvetett áldozata tehát 39 apátfalvi lett. Két további áldozat az elhurcoltak közül román fogságban halt meg, így a megtorlás áldozatainak végszáma 41 fő volt.

A rendelkezésre álló adatok alapján magának a lázadásnak ezzel szemben csupán három román halálos áldozata volt, mindhárman a községben folyó rekvirálást biztosító katonai alegységhez tartoztak. Rajtuk kívül volt még egy vétlen áldozata is a zendülésnek, az a román tisztet szállító magyarcsanádi kocsis, akit a községet megszállva tartó román katonák ellen vonuló apátfalviak szándékosan vagy véletlenül – ez utólag már nem eldönthető – kora reggel a község külterületén agyonlőttek.

Az apátfalvi sebesültekről érdemi adataink nincsenek, csupán annyi tudható, hogy többen maradandó sérüléseket szereztek. A román sebesültekről viszont konkrét eseti információink vannak, de számukat itt sem ismerjük. Az Erdélyi Katoni Parancsnokság műveleti naplója 5 sebesültről írt, míg a makói kórház ápolási törzskönyve szerint 6 román katona szorult hosszabb-rövidebb kórházi ápolásra, de gyaníthatóan rajtuk kívül még könnyebb sebesültek is lehettek közöttük.

A vérengzéssel és több száz apátfalvi napokon át tartó őrizetével és vallatásával párhuzamosan zajlódott le a község végtelen alapossággal végrehajtott kifosztása. A román parancsnokok 24 órás szabadrablást engedélyeztek a katonáknak, mely gyakorlatilag nem is egy napig, hanem egy teljes héten át folyt. A fosztogatásban a román katonák mellett részt vettek magyarcsanádi román, szerb és magyar lakosok is, de van adatunk, hogy több apátfalvi is kihasználta a vissza nem térőnek látszó alkalmat. A későbbi feljelentések és a büntetőpererekről szóló sajtótudósítások – sajnos a peranyagok közül alig maradt valami – pontosan dokumentálják, hogy a többször is átkutatott házakból lényegében mindennek lába kelt, ami csak mozdítható volt.

A június 24-től megkezdett és napokon át folyó „hivatalos” kihallgatásokkal párhuzamosan, melyekhez hivatásos román vizsgálóbírókat is igénybe vettek a megszálló katonai hatóságok, folyt egyfajta nem hivatalos önbíráskodás is, melyet a megszállás kezdete óta Apátfalván tartózkodó román granicsár szakasz parancsnoka, egy őrmester irányított. Ez az őrmester, akit az áldozatok hozzátartozói utóbb a megtorlás egyik legvérengzőbb elkövetőjeként azonosítottak, minden bizonnyal azonos volt azzal a Fazekas Imre nevű, az 1920-as évek elejétől előbb Szegeden, majd Kecskeméten szolgáló hivatásos magyar tiszthelyettessel, akit éppen egy ott szolgáló és őt felismerő apátfalvi sorkatona leplezett le 1936 tavaszán. Az ellene folytatott vizsgálat

tanúvallomásai szerint a Fazekas által vezetett „kihallgatások” többnyire kínzással felérő kegyetlen bántalmazásokban merültek ki, melynek áldozatai és elszenvedői között nem csak férfiakat, de – mint Szabó Nyíri Péterné, vagy a feltételezhetően szintén általuk majdnem halálra vert Pintér Andrásné – nőket is megtalálhatunk. Valószínűnek tartjuk, hogy az akkori granicsár őrmester mindezt a felettes román katonai hatóságok valamiféle hallgatólagos tudomásulvétele mellett hajtotta végre, s nem zárjuk ki, hogy ebbéli korlátlan cselekvési szabadságának személyes indítékai voltak. Az sem elképzelhetetlen ugyanakkor, hogy csupán a bosszúállás teljesebbé tétele érdekében kapott az ilyen öntörvényű és az emberi brutalitás legvégső határáig elmenő cselekedetek végrehajtásához büntetlenséggel járó felhatalmazást a helyszínen jelen lévő rangbeli feletteseitől. Jörg Baberowski az erőszak tereit elemző munkájában a következőképpen általánosít: *„A katonák parancsoknak engedelmeskednek, és akkor teszik csak túl magukat a rendezett háború szabályain, ha azt tisztjeik megengedik nekik. Mihelyt átszakad a gát, az erőszak kontrollálhatatlanná válik, és a katonák némelyike olyat tesz, amit tilt a hadijog. Az erőszak, ha egyszer elszabadul, olyan dinamikát követ, ami nemigen irányítható már. Az érzelmek megszokásokkal kapcsolódnak össze, a kéj pedig professzionális tudással.”*⁹⁹³ Másutt így ír: *„A világ a feje tetejére áll, a rend összeomlásával érkeznek a gátlástalanok, az elvetemültek ideje, akik felhatalmazva érzik magukat, hogy megtegyék, amit mások csak gondolni mernek. Ha elvész a hatalom feletti ellenőrzés, felvirrad a pszichopátáknak és a bűnözőknek, akinek lételemük a gyilkolás. A zsarnokok, hadurak és hadvezérek mindig is előszeretettel alkalmazták az erőszak szakembereit, akikben nyoma sincs megbánásnak és nem ismernek részvétet. Semmi más nem képes oly mértékben megerősíteni bennük hatalmuk érzetét, mint a terrorizáltak, rettegésben tartottak félelme.”*⁹⁹⁴

⁹⁹³ Baberowski, 2019:186–187.

⁹⁹⁴ Uo. 37–38.

Eltekintve az utólagosan nehezen bizonyítható személyiségjegyek elemzésétől, vélelmezzük, hogy Fazekast is ezek a motívumok mozgathatták az apátfalvi vérengzés idején elkövetett lépései megtételekor, a pere során felvett számos – az érintett fejezetben már idézett – tanúvallomás erősíti ebbéli feltételezésünk megalapozottságát. Mindenesetre az 1936-ban zajló büntetőeljárás során a szegedi katonai törvényszék csupán 3 személy meggyilkolásában találta Fazekast vétkesnek, s ítélte ezért életfogytiglani szabadságvesztésre, ezek azonban csak azok az esetek voltak, melyeket minden kétséget kizáróan bizonyítani tudtak. A valós szám azonban ennél bizonyosan jóval magasabb lehetett, s egyértelműen ő állhatott az egyik, a halotti anyakönyvek alapján általunk is öngyilkosként számontartott áldozat, az imént említett Szabó Nyíri Péterné pontosan nem rekonstruálható halála, nem kizárhatóan öngyilkosságnak álcázott meggyilkolása mögött is.

A sorozatos verésekkel vallomásra bírt apátfalviak közül végül is 86 személyt vettek őrizetbe, és vittek el a románok Békéscsabára, hogy hadbíróság elé állítsák őket. Az elhurcoltak között bizonyosan voltak olyan személyek, akik valóban részesei voltak a lázadásnak, de akadtak olyanok is, akiknek nem volt közük az eseményekhez. Rájuk, köztük a községi bíróra és jegyzőre, illetve néhány vagyonosabb apátfalvira nagy valószínűséggel túszként volt szükségük. A 86 elhurcolt közül egy a román katonai bíró megvesztegetését célzó tranzakció következtében 1919 novemberében 31 fő kiszabadult, öten pedig meg tudtak szökni a fogságból, a többieket viszont Békéscsaba kiürítésével párhuzamosan Gyulafehérvárra vitték a románok, köztük Lukács Béla községi jegyzőt is, akit pedig egyszer már szabadon bocsátottak, de utóbb ismét letartóztattak.

1920 májusában Gyulafehérváron tartották ügyükben az elsőfokú katonai bírósági tárgyalást, ahol 2-15 év közötti kényszermunka-büntetést

róttak ki rájuk. Az ítélethirdetést követően a felmentett vagy enyhébb büntetésben részesült apátfalviakat, összesen 16 főt azonnal hazaengedték, 6 főt azonban csak egy évvel később, 1921 júniusában mentesítettek a további büntetés hatálya alól, míg 2 fő ismeretlen körülmények között a gyulafehérvári börtönben elhalálozott. A 27 súlyosabb ítélettel sújtott apátfalvit viszont Gyulafehérvárról az óromániai Craiovába szállították, ahol ügyükben újabb tárgyalást tartottak. Voltak közöttük, akiket 15 helyett 20 évnyi kényszermunkára ítélték, s hamarosan szét is szórták őket különböző havasalföldi büntetőtelepekre, jellemzően sóbányákba.

A fogva tartott apátfalviak ügyében sokan megmozdultak, folyt gyűjtés az érdekükben, a családtagok sikerdíjas ügyvédet fogadtak, míg a Külügyminisztérium diplomáciai úton kívánta elérni kiszabadításukat. Utóbb ez vezetett eredményre, a 27 fogoly a teljes büntetés kitöltése előtt különböző időpontokban, a többség 1922 júniusában, ketten 1922 októbere és 1923 áprilisa között visszanyerte szabadságát. Az utolsó négy fogoly 1924 júniusában, ötévnyi fogság után érkezett haza Apátfalvára.

A lázadást követően, sőt már azt megelőzően is az apátfalviak közül kényszerből vagy önös érdekből többen is gyorsan alkalmazkodtak az új helyzethez, és igyekeztek jó viszonyt kialakítani a megszállókkal. Mi ennek a lakossági kollaborációnak egy konkrét esetét tudtuk részleteiben is feltárni – az akkor 22 éves Fendler Irén tanítónő ügyét, aki ellen utóbb fegyelmi eljárás folyt –, amely kétségtelenül hatékony stratégiának bizonyult a fosztogatásokkal szemben, hiszen ezáltal el lehetett érni, hogy a velük együttműködők, illetve szívélyes viszonyt kialakítók ingatlanait védett házakká nyilvánítsák a románok. Persze, ennek ára volt: rendszeres együttlétek, vacsorák, mulatságok a román tisztek szórakoztatására. Mások az akkor bevett gyakorlatnak számító megvesztegetéssel próbálkoztak, hogy mentsék értékeiket, de közülük csak kevesen jártak

sikerrel, a többségtől a vesztegetési pénzek lefizetése ellenére is elvitték a mentesíteni remélt vagyontárgyakat, jellemzően jószágokat.

A község közösségét viszont óriási veszteség érte, mely részben a folyamatos rekvirálásokból, részben pedig a község szisztematikus kirablásából következett. Az elszenvedett károk értékének meghatározására több – egymásnak is ellentmondó – adat maradt az utókorra. Laky Dezső professzor a Csonka-Magyarország idegen megszállás alatti közgazdasági kárait számba vevő összefoglaló munkájában Apátfalva esetében az 1919. augusztusi koronaértéket figyelembe véve 39,99 millió koronás kárértékkel számolt, míg a község eredendően 46,4 milliós kárértéket mutatott ki, ezzel szemben a Magyar Kir. Statisztikai Hivatal csak 35,4 millió koronás kárértéket fogadott be és ismert el veszteségként. Hogy a három adat közül melyik tekinthető valósnak, nem tudjuk. Mindenesetre a Laky Dezső által kimutatott közbülső kárértékkel kalkulálva, s az általa elvégzett összehasonlító vizsgálatok alapján Apátfalva országos összevetésben a legnagyobb károkat szenvedett községek listáján a 11. helyet foglalta el. Ám a helyzet még ennél is súlyosabb volt, mert az egy főre eső károk tekintetében (Laky adatával számolva 7089 korona/fő) az egész országra kivetítve, beleértve a Budapestet ért károkat is, saját számításunk szerint a 7. helyre rangsorolhatjuk a települést. Abban, hogy ilyen nagy kár érte Apátfalvát, amely messze meghaladta a „szimpla” rekvirálási és rablási károk amúgy sem alacsony értékét, kétségtelenül közrejátszott a lázadás utáni megtorlás idején engedélyezett szabadrablás is. A lázadás ténye és a község teljes kifosztása között tehát ok-okozati összefüggés állt fenn, bár a kifosztásra a lázadás nélkül is bizonyosan sor került volna, csak valószínűleg nem abban a mértékben és nem olyan brutális körülmények között, amiként az végül is bekövetkezett. A helyzetet csak súlyosbították a szomszédos magyarcsanádi románok és szerbek – sokszor még a románoknál is

alaposabb – fosztogatásai, melyekhez egyébiránt nem egy magyar haszonleső is csatlakozott, köztük helybeliek is.

Az apátfalvaik kollektív tudatába a román megszállás és a vérengzés ténye mélyen beleivódott, ami természetes is, hiszen számos család hozzátartozója áldozatként vagy elhurcolt fogolyként közvetlen részesévé vált az eseményeknek. 1925 óta az események kirobbanásának helyszínén felavatott első világháborús hősi emlékmű egyik oldalán emléktábla emlékeztet a vérengzés 40 közvetlen vagy közvetett áldozatára,⁹⁹⁵ ám a helyiek úgy gondolták, hogy akkori kiállásuk és szenvedésük ennél nagyobb elismerést érdemel. Így és ezért született meg a „*Vitéz Apátfalva*” cím elnyerésének ideája, amely a községet – tehát elvileg annak minden lakóját – kollektíven megillető vitézi cím megszerzésére irányult. Habár több felterjesztést is tettek ez ügyben – először 1928-ban –, s mindezt a vármegyei vezetők is támogatták, az Országos Vitézi Szék a Miniszterelnökség által beszerzett szakvélemények alapján elutasította a kérést. Ennek indoka nem az ellenállás hősiességének megkérdőjelezése volt, hanem elsődlegesen a Vitézi Rend alapszabálya, amely kizárólag a magánszemélyek elismerését tette lehetővé, s nyilván nem jöhetett szóba a dokumentum ebbéli módosítása, mert az esetleges apátfalvi precedens hasonló kérelmek végeláthatatlan sorát eredményezte volna, amit el akartak kerülni. Ugyanakkor szinte biztosra vehető, hogy a „*Vitéz Apátfalva*” cím megadásának elutasítása miatti kompenzációnak is szerepe volt abban, hogy a román vérengzés következtében áldozatul esett, illetve a megtorlás során elhurcolt apátfalviak közül 1941 és 1943 között adataink szerint 64 személy, nagyjából az érintettek fele Horthy Miklós kormányzótól megkapta a Nemzetvédelmi Kereszt kitüntetést, mely

⁹⁹⁵ A 41. áldozat, Lichter Mór gépész, aki az izgalmak miatti szívrohamban hunyt el 1919. június 27-én, nem szerepel a felsoroltak között, magunk ennek ellenére úgy véljük, hogy a halálát kiváltó ok – a megélhetését biztosító cséplőgépek elrekvirálása – egyértelműen az áldozatok közé sorolja őt is.

gesztus valamilyen szinten mégis csak egyfajta kollektív elismerést jelentett az érintettek és a község közössége számára.

Az apátfalvi vérengzés helye a román megszállás rendszerében

Tekintettel arra, hogy az 1919–1920-as magyarországi román megszállás története ma még csupán egyes részleteiben és nem egy esetben elnagyoltan feldolgozott,⁹⁹⁶ nagyon nehéz lenne pontosan kijelölni az apátfalvi mészárlás helyét a román megszállás rendszerében. Nyilván minden vérengzésnek, melyet a románok ezekben a hónapokban elkövettek, *konkrét* kiváltó oka volt, melyet vagy rekonstruáltak már a kutatók, vagy még feltárássra vár. Persze nem kizárt, hogy lehettek öncélú, tehát csupán az ölés vágyától vagy a hatalmi pozícióból fakadó felsőbbrendűségi tudattól vezérelt gyilkosságok is. Miként Baberowski írja, „*Némelyek élvezetből cselekszenek, vagy mert a pusztító erőszak egy pillanatra az abszolút hatalom érzését adja nekik.*”⁹⁹⁷ Mindenesetre azt az apátfalvi példa is jól mutatja, hogy e tekintetben nem érdemes, sőt nem is szabad általánosítani, hanem célszerű vizsgálni a mögöttes összefüggéseket is. Mindenképpen szükséges ugyanis különválasztani a hadi események kapcsán elkövetett, illetve azokkal közvetlenül összefüggő – akár civil áldozatokkal járó – atrocitásokat, és a már megszállt területeken, kvázi „békeidőben” végrehajtott, zömmel kevesebb áldozattal járó vérengzéseket, mert azok motivációja bizonyosan különböző volt.

Az előbbi körbe számtalan eset sorolható, ezekben a közös, hogy a hadműveletek kapcsán tapasztalt vagy vélelmezett ellenállás megtorlása, illetve a „*bolsevik*” elleni harc ürügyén hajtották végre a vérengzéseket

⁹⁹⁶ A néhány igényesebb és alaposabb publikációtól eltekintve mindeddig hiányzó feldolgozó munkát jelenleg Perczel Olivér főlevéltáros (Budapest Főváros Levéltára), a Clio Intézet munkatársa végzi szisztematikus alapossággal. Lásd erről: clioinstitute.hu, 2020

⁹⁹⁷ Baberowski, 2019: 35.

a románok. Ezek közé tartozott többek között az 1919. április 19-i köröstárkányi és a szomszédos kisnyégerfalvai vérengzés, amely együttesen 105 áldozatot követelt,⁹⁹⁸ az 1919. április 23-i gebei (ma Nyírkáta) vérengzés, ahol 28 hernyószedéssel foglalkozó cselédet gyilkoltak meg a románok, mert vöröskatonáknak tartották őket,⁹⁹⁹ az 1919. április 26-i békési vérengzés, ahol 11 civilt végeztek ki,¹⁰⁰⁰ az április 28-i dévaványai sortűz, ahol 6 vöröskatonát lőttek agyon,¹⁰⁰¹ továbbá az 1919. július 24–25-i, 14 ember kivégzésével járó kunhegyesi,¹⁰⁰² az 1919. július 26-i, 49 életet kioltó fegyverneki vérengzés, utóbbi helyen egy vöröskatona által lelőtt román ezredes bosszultak meg ily módon a románok,¹⁰⁰³ valamint az 1919. augusztus 3-i monori vérengzést, ahol 53 elfogott vöröskatonát végeztek ki román katonák, mert egy társuk tűzharcban életét vesztette.¹⁰⁰⁴

Apátfalva példája azonban más volt, hiszen az itteni vérengzés kívül esett a direkt katonai műveletek időszakán. A már huzamosabb ideje román megszállás alatt álló Apátfalván – és nyilván máshol sem – eredendően nem gyilkolni és nem öldöklést végrehajtani akartak a románok, bár kétségtelen, hogy a „*bolsevikiknek*” tartott ellenséggel szemben az országban sokfelé voltak ilyen, akár több civil áldozatot követelő atrocitások a hadműveleti időszakon kívül is. A motívumok sokfélék lehettek. Míg Apátfalván a rekvirálás miatti lázadás és a román katonák meggyilkolása vezetett brutális vérengzésbe átcsapó megtorláshoz, addig az 1919. július 25-i, 56 emberéletet követelő hódmezővásárhelyi vérengzés a település lakosságának megfélemlítését

⁹⁹⁸ Csere, 2016: 163–172.; Perczel, 2019: 102–103.; Seres, 2009.

⁹⁹⁹ Laky, 1923: 411–412.

¹⁰⁰⁰ Perczel, 2018a; Perczel, 2020a: 4.

¹⁰⁰¹ Perczel, 2020d: 17.

¹⁰⁰² Cseh, 2011: 50.; Csere, 2016: 197–202.

¹⁰⁰³ Cseh, 2011: 50–51.; Csere, 2016: 199–202.; Perczel, 2020d: 17.

¹⁰⁰⁴ Perczel, 2020c.

célzó, bár bolsevikellenes politikai tisztogatásnak álcázott akció volt, még akkor is, ha időben közel esett a Vörös Hadsereg tiszai áttöréséhez és a Hódmezővásárhely körüli kisebb harcokhoz, melyek egyébként július 22-vel teljesen meg is szűntek.¹⁰⁰⁵ A „békeidőben” végrehajtott brutalizáció vérengzésbe torkolló esetei közé soroljuk az 1919. tavaszi ún. sóvidéki lázadás megtorlását, melyről alább még szót ejtünk majd, továbbá számos egyedi esetet, melyekről Breit József és Laky Dezső adatgyűjtéseiből is értesülhetünk.¹⁰⁰⁶ Bár kevés adatunk van erről, de vélelmezhetően ide sorolható egy Kiskunmajsa külterületén elkövetett megtorlási eset is, ahol a megszálló román katonák három helybelit végeztek ki, miután a korábban elfogott magyar katonák kiszabadítására induló tanyai emberek akciójának román halálos áldozatai is lettek.¹⁰⁰⁷

Perczel Olivér – még be nem fejezett, tehát nem teljes körű – kutatásai szerint ezer főnél is többre tehető a román megszállás magyar áldozatainak száma, azoké, akik nem közvetlen harci műveletek során veszítették életüket, hanem az utólagos megtorló akciók, kivégzések és más, románok elkövette gyilkosságok áldozatai lettek. A halálos áldozatok 80 százaléka a Tiszántúli területekre esett.¹⁰⁰⁸ Érdeemes azonban itt megállnunk egy pillanatra. Nem közismert adat ugyanis, de attól még tény, hogy a román megszállás áldozatainak száma jóval magasabb volt, mint a vörösteror, illetve a fehérterror áldozatainak száma összesen. A vörösteror áldozatainak számáról teljesen megbízható adatokkal nem rendelkezünk. Erről a legközismertebb gyűjtést a kortárs Váry Albert királyi koronaügyész-helyettes végezte el, aki a kivégzettek számát 590 főre tette, megjegyezve, hogy ebben a számban egyebek mellett az elcsatolt területek adatai nem szerepelnek.¹⁰⁰⁹ Váry adatait a témát

¹⁰⁰⁵ Makó, 2009: 70–71., 75–76.; Makó, 2011: 152–153.; Csere, 2016: 187–194.

¹⁰⁰⁶ Breit, 1925: 172–207.; Laky, 1923: 407–412.

¹⁰⁰⁷ Veszprémy, 2020.

¹⁰⁰⁸ Perczel, 2020b: 188.

¹⁰⁰⁹ Váry, 1922: 2–149.

legújabbban kutató Bödők Gergely akként pontosította, hogy az 590 személy közül 367 fő volt a ténylegesen kivégzettek száma, 108-an tűzharcban haltak meg, míg 115-en egyéb okok („rendszerfüggetlen” gyilkosság, öngyilkosság, köztörvényes bűncselekmény, katonai ügy, véletlen, vagy ismeretlen ok) miatt vesztették életüket.¹⁰¹⁰ Kóródi Máté legfrissebb kutatásai szerint az ún. fehérterrorhoz köthető, tehát a Magyar Nemzeti Hadsereg tiszti különítményes csoportjai és más ellenforradalmi fegyveres szervezetek által elkövetett gyilkosságok áldozatainak száma forrásokkal alátámaszthatóan legalább 680 főre tehető.¹⁰¹¹ A fenti adatokkal szemben Perczel Olivér még be nem fejezett adatgyűjtése 2020 augusztusában 1035 személyt tartott nyilván, akik nem közvetlenül a hadi cselekményeknek lettek áldozatai, ami arra utal, hogy a román terrornak önmagában annyian, de lehet, hogy jóval többen lettek áldozatai, mint a vörös- és fehérterrornak együttvéve.¹⁰¹² Ez utóbbit erősíti Perczel tovább folytatódó intenzív kutatómunkája, aki 2021 novemberében már 1350 főnél járt a románok áldozatainak számbavételekor.¹⁰¹³ Természetesen ezek az adatok „vegytisztán” nem összehasonlíthatók, sőt, akár félrevezető is lehetnek, hiszen a vörösterrore időszeaka jóval rövidebb volt, mint a román megszállásé, ráadásul a románok áldozatainak nagyobb része a katonai műveletekkel összefüggő megtorló cselekményekhez kapcsolódott, mégis jól mutatják az akkori brutalizáció nagyságrendjét.

A megszállók elsődleges célja mindazonáltal mégsem a helybeli lakosság lemészárlása, hanem sokkal inkább a katonailag birtokba vett magyar területek rekvirálással álcázott totális kifosztása és tönkretétele volt. A megszállás első percétől érvényesített román politikai akaratot utóbb a volt és leendő miniszterelnök, Ion I. C. Brătianu leplezte le a teljes

¹⁰¹⁰ Bödők, 2018: 291.

¹⁰¹¹ Kóródi, 2020: 11–68

¹⁰¹² Perczel, 2020b: 188.

¹⁰¹³ Szabó, 2021.

valójában a román képviselőházban 1920. július elsején elmondott beszédében, amikor is kijelentette: „*Nem nyugodhatunk addig, míg a magyar népet gazdaságilag és katonailag teljesen tönkre nem tesszük. Mert mindaddig, míg Magyarországon az életképességnek szikrája is van, mi magunkat biztonságban nem érezhetjük.*”¹⁰¹⁴ Mindez nem volt más, mint annak a gondolkodásmódnak a szintézise és kiteljesítése, amelyet a bukaresti román politikai vezetés és értelmiség egy jelentős része már az 1916-os hadba lépést megelőzően is képviselt, és amely Magyarországon látta a vágyott Nagy-Románia létrejöttének legfőbb akadályát. Mikénk egy 1914-ben bukaresti egyetemi tanárok által a királyhoz intézett, és a háborúhoz mielőbbi csatlakozást sürgető memorandum egyértelműen ki is nyilvánította: „*Romániának ezer esztendeje nincs nagyobb ellenfele, mint Magyarország.*”¹⁰¹⁵ S ha ehhez még hozzátesszük, hogy a román hadvezetésnek már az 1890-es évekből a katonai földrajzi szempontokat mérlegelő kész forгатókönyvei voltak Magyarország megtámadására,¹⁰¹⁶ akkor egyértelmű lehet számunkra, hogy Brătianu kijelentése nem légből kapott, üres és hatásvadász fenyegetőzés, hanem a korabeli román politikai gondolkodás főszórájának, azaz a nagyromán *mainstream*nek egyik tételmondata volt.

Az anyagi javak tervszerű, céltudatos és a fentiek szellemében végtelen alaposággal végrehajtott elhurcolását számtalan egyéni, spontán rablási eset súlyosbította, melyek felett a román katonai hatóságok rendre szemet hunytak, már ha azok nem veszélyeztették a központilag irányított és szervezett kifosztás logisztikai folyamatát. A célszerűség eszköztára

¹⁰¹⁴ Idézi Raffay, 1990: 108.

¹⁰¹⁵ A román politikai gondolkodást erőteljesen befolyásoló történész, Alexandru Dimitrie Xenopol és további negyven bukaresti professzor által a román királyhoz intézett kiáltványt idézi Bihari, 2014: 300. A román irredentizmus és magyarellenesség első világháború előtti és alatti megerősödéséről lásd részletesen: Jancsó, 1920: 353–390.; Raffay, 1989: 99–111., 131–150.

¹⁰¹⁶ Jancsó, 1920: 371–372.

kimeríthetetlen volt, a lakosság megfélemlítése, a botozások¹⁰¹⁷ és egyéb fenyegető fellépések a hétköznapi rutin részét képezték, mindezzel együtt azonban alapvetően a románok sem voltak érdekeltek abban, hogy lemeszárolják a lakosságot, hiszen az ilyen esetek nyilvánvalóan egy bizonyos ponton túl veszélyeztették, illetve szűkítették volna a területi nyereségre összpontosító nemzetközi diplomáciai mozgásterüket és a béketárgyalások kapcsán tudatosan építgetett pozícióikat.

A túlzó rekvirálások egy idő után egyébként is kiváltották a nagyhatalmak ellenszenvét, melyek – főként amerikai nyomásra – úgy ítélték meg, hogy a kifosztott Magyarország újjáépítésének költségeit nekik kell majd állniuk, tehát – sarkítva az akkori amerikai és angol véleményeket – a románok alapvetően már nem is a megszállt magyar területeket fosztogatják, hanem egyenesen a győztes nagyhatalmokat. „Románia eljárása megsérti a »szolidaritás elvét« abban az értelemben, hogy saját kizárólagos céljaira elbitorolja azokat az ellenséges javakat, amelyeknek voltaképpen minden szövetséges állam közös vagyonát kellene gyarapítani.” – írta például Frank Lyon Polk, a békekonferencia amerikai főmegbízottja egy 1919. augusztus 20-i keltezésű, Georges Clemenceau francia miniszterelnökhöz, a békekonferencia elnökéhez küldött levelében.¹⁰¹⁸ Ebben a románok által is törékenynek látszó helyzetben az önkényes visszaélések nem javították a reputációjukat, s különösen sokat rontottak volna azon az elszaporodó véres erőszakba torkolló cselekedetek. Az olyan vérengzéseket ezért, mint az apátfalvi is volt, a közvetlen hadműveleti területektől eltekintve

¹⁰¹⁷ A mózesi törvényekig (5Móz, 25,2 és 25,3) visszanyúló, de ekkor már eltorzult céllal alkalmazott botbüntetés, a „25 botütés” a magyarországi román megszállás egyfajta szomorú szimbólumává vált, mindennapos volt – Apátfalva esetében is találkoztunk vele –, hogy ezt a büntetést alkalmazták a többnyire vélelmezett „bűnök” elkövetőivel szemben. Nem csak a románok, hanem a szerbek is előszeretettel éltek vele a megszállt területeken. Darnai, 2020; A magyar béketárgyalások, 1921. 480.; Dévavári, 2019: 87–88.

¹⁰¹⁸ Ádám–Ormos, 2004: 65. Frank L. Polk amerikai megbízott levele Clemenceau miniszterelnökhöz, a békekonferencia elnökéhez, 1919. augusztus 20. Lásd még Uo. 84–86. A Békekonferencia a román kormánynak, 1919. szeptember 5.

többször csak a legvégső esetben, de akkor viszont nagyon könnyen és gyorsan alkalmazták, olyankor, amikor a helyiek román katonákat támadtak meg, s különösen, ha a lázadásnak halálos áldozatai is voltak.

A megtorló eljárásnak kéréselt forgatókönyve volt, amelyet az apátfalvi lázadás leverésekor is követtek: a települést lovas és/vagy gyalogos osztagokkal körbefogták, szükség szerint tüzérséggel és/vagy gépfegyverekkel a terepet előre megtisztították, majd a házak közé behatolva a gyanús személyeket lemészárolták és/vagy összefogdosták, majd számosat közülük – a település vezetőivel és jobb módú polgáraival együtt, felelősségüktől függetlenül – vádlottként és/vagy túszként magukkal hurcolták.¹⁰¹⁹ A fenti forgatókönyv alapján végrehajtott vérengzéseknek sajátos – és szinte általánosítható – mikroklímája volt, melyben „*az erőszak már csak a dinamika örvényének engedelmeskedik.*”¹⁰²⁰ Érdeemes hosszabban idézni erről Jörg Baberowskit, mert ha minden konkrét részelemében (nők ekkori megerőszakolása, gyerekek agyonverése, gyűjtogatás) nem is, de általánosságban valami hasonló történhetett Apátfalván is: „*A tettesek [azaz a megtorlásra érkező fegyveresek – M. A.] csoportokban érkeznek, lövöldöznek, ütlegetnek, ablakokat, ajtókat törnek be, gyűjtogatnak. Amikor az áldozatok kilépnek az utcára és menekülni próbálnak, megkezdődik a hajtóvadászat, a nőket megerőszakolják, a gyermekeket agyonverik, és a csőcselék csak akkor hagyja abba az őrzöngést, amikor az ellenség mind egy szálig meghalt vagy elmenekült. [...] A támadók a csőcselék ritmusában mozognak, dübötől és hévtől vakon, látják, mit tesznek bajtársaik, azt azonban nem érzékelik, hogy ők mit követnek el. Mintha transzban lennének, rohannak, ütnek-vernek, lőnek, míg csak el nem csendesedik a csatatér. A vérontás és a pogrom rövid ideig tart, a támadók gyorsan el akarják érni céljukat.*

¹⁰¹⁹ A pontos forgatókönyvre lásd Nicolae Țușă ezredes, az 54. gyalogos dandár parancsnoka 1920. február 10-én Orosházán keltezett hirdetményét. Hirdetmény. *Makói Független Újság*, 1920. február 18., 2. E forgatókönyv szerint jártak el például Vámospércs, Kaba, vagy Tetétlen megszállásakor is. Perczel, 2018b: 185., 205–207.

¹⁰²⁰ Baberowski, 2019: 198.

Amíg a csőcselék ritmusában haladnak, nem esik nehezükre a gyilkolás, sodródniak a többiekkel, nézik, mit csinálnak a többiek. A csoportban senki sem érez bűntudatot vagy felelősséget, mert az, amit mindenki csinál, nem lehet elvetendő.”¹⁰²¹

Az ilyen rendteremtésnek az apátfalvi mellett az egyik markáns példája volt az erdélyi ún. sóvidéki lázadás (1919. március 29. – április 6.) megtorlása, bár itt az áldozatok száma meg sem közelítette az apátfalviakét, s ezek zöme is később, az embertelen börtönviszonyok és a brutális bántalmazások között folyó kihallgatások következtében vesztette életét. Az itteni felkelés azért tört ki, mert a helyiek abban a – mint gyorsan kiderült, téves – hiszemben voltak, hogy úton vannak a magyar csapatok, illetve a Székely Hadosztály erői, és ebben akartak a segítségükre lenni, illetve őket megelőzni, mivel nem tűrhették tovább a megszállók brutalitásait. A Nyárádremetéről és Nyárádköszvényesről indult, majd Parajdra, Szovátra, Korondra és más településekre is áttérjedő lázadás során 3 román csendőr és 4 székely halt meg, míg a megtorlás és a vizsgálati fogság 12 emberéletet követelt, miközben a megmozdulásban mintegy ezer ember vett részt, közülük kétszáz székely valamilyen fegyverrel is rendelkezett.¹⁰²² A románok által „bolsevista felkelésnek” minősített¹⁰²³ sóvidéki lázadás egyébiránt, ha a kirobbanás okát tekintve nem is, de a résztvevők spontán reakcióit, naivitását és a szervezettség kezdetlegességét illetően sokban hasonlított az apátfalvi zendülésre, miként a románok által alkalmazott megtorlásban, főként az elhurcoltak sorsát illetően is, számos rokon vonás fedezhető fel.

Ugyanakkor szükséges itt megjegyeznünk, hogy a román csapatok ezidőben nem nagyon tettek különbséget a magyarok – az apátfalviak vagy a sóvidékiek – és a románok által szervezett megmozdulások leverése között. Ezt jól mutatja a Bihar megyei Belényes – akkor már Beiuș –

¹⁰²¹ Uo. 198–199.

¹⁰²² Józsa, 2001; Szekeres Lukács, 2009; Szekeres-Lukács, 2020; Csere, 2016: 156–163.

¹⁰²³ Bárdi, 1993: 100–101.; Bárdi, 2013: 79–81.

községben 1920 júniusában román parasztok körében kirobbant zendülés még az apátfalvinál is brutálisabb módszerekkel, tüzéség és több gyalog- és vadászrezred bevetésével végrehajtott leverése, melynek számtalan sebesült mellett 28 halottja volt.¹⁰²⁴ Itt a konfliktus azért alakult ki, mert a román hatóságok nem engedték meg a belényesieknek, hogy átlépjék az új határt, s mint korábban mindig, az Alföldön vállaljanak részesaratómunkát. Az ezerszám gyülekező környékbeli román parasztok spontán megmozdulása az eltérő okok ellenére szintén az apátfalvi lázadással rokonítható, hiszen a megélhetésüket veszélyeztetve látó helyiek itt is jószérivel gondolkodás nélkül és szinte fegyvertelenül támadtak rá az ellenük kivezényelt katonákra. E helyütt azonban annyiban színesebb volt a kép, hogy a sajtótudósítások szerint a leverésükre küldött első katonai egység tagjai közül többen is csatlakoztak a lázadókhoz, ami Apátfalván természetesen elképzelhetetlen fordulat lett volna. A hírek arról is szóltak, hogy Belényes mellett a szintén Bihar megyei Mezőtelegden (Țileagd) és Élesden (Aleșd) is voltak „*komoly zavargások*”, melyeket szintén katonaság bevetésével vertek le a román hatóságok.¹⁰²⁵

Az akkori viszonyok mindazonáltal könnyű terepet nyújtottak a románok számára az erőszak alkalmazására. A regáti (óromániai) területek egy részét korábban az 1916-os erdélyi román betörés ellencsapásaként megszálló német és osztrák-magyar csapatok győzelmei és ottani fosztogatásai és egyéb visszaélései miatti bosszúvágy, a „*Nagy-Románia*” létrehozásának küszöbön álló esélye, a fegyveres erők túlsúlya miatti önbizalom és a megszállt területek kirablásának lehetősége mind külön-külön is olyan személyes és kollektív motiváció volt, amely párosulva a „*bolsevikellenes*” fellépés mindent elleplező ideológiai mázával

¹⁰²⁴ Belényes népe fellázadt a román uralom ellen. *Frisz Újság*, 1920. június 26., 2; A belényesi oláh parasztlázadás. *Budapesti Hírlap*, 1920. június 26., 2.

¹⁰²⁵ Uo.

gyakorlatilag megállíthatatlanná tette az egyébként is kivéreztetett és megosztott Magyarországgal szembeni román inváziót.

A német és az osztrák-magyar megszálló csapatok 1916 és 1918 közötti, román területeket ért rekvirálásai és fosztogatásai rendszeres hivatkozási alapként jelentek meg a Magyarországot megszálló románoknál és a későbbi román narratívában is, mint olyan legitimációs hivatkozási pont, amely indokoltá és megalapozottá tette az itteni rablásait és más erőszakcselekedeteiket. Az 1916-os erdélyi román betörést visszaverő német és osztrák-magyar csapatok által az elfoglalt és közel két éven át megszállva tartott regáti területeken végrehajtott rablások és fosztogatások leltárát a magyar történeti kutatás még nem készítette el. Pedig tagadhatatlan, hogy ilyen visszaélésekre – főleg Erich von Falkenhayn tábornok német csapatai által elkövetve – számos példa akad. Hatos Pál szerint a magyar „*házaifias közvélemény nem jelentéktelen része neheztelt az arrogáns Mackensen-hadsereg¹⁰²⁶ katonáira és tisztjeire, akik Erdély 1916-os visszafoglalásakor raboltak, lovaikat elhagyott polgári lakások zongoráiból abrakoltatták, s a marosvásárhelyi úrasszonyok selyemruháit csizmakapcának tépkedték fel.*”¹⁰²⁷ Niamessnyé Manaszy Margit 1917. június 16-án a következőket jegyezte fel a naplójába: „*A győztes szövetségesek a felszabadított városban [Orsován – M. A.] pokoli garázdálkodásba kezdtek; mire a mi uraink leérkeztek, alig tudtak a rablásnak, fosztogatásnak véget vetni. L’art pour l’art pusztítanak a győztesek a mi saját helységeinkben: a házakba behatoltak a német katonák, amit lehetett, összeszedték, és cipelték magukkal, és tönkretették, amit magukkal vinni nem bírtak. A tisztjeik tehetetlenek voltak ezzel a felszabadult dühöngéssel szemben: Miska [Niamessny Mihály országgyűlési képviselő – M. A.] elmondja, hogy az utcán térdig kellett gázulniuk, mint a hóban, a fehér puha*

¹⁰²⁶ Az Erdélybe nyugatról betörő 9. (német) hadsereget valójában Falkenhayn tábornok vezette.

¹⁰²⁷ Hatos, 2018: 112. Lásd még Csóti, 2004: 59–62.

tollpelyhekben, melyet felhasított párnákból szórtak ki az ablakon a megvadult katonák [kiemelés az eredeti szövegben – M. A.].”¹⁰²⁸

Aligha lehet kérdéses, hogy hasonló, vagy még különbség, „módszereket” alkalmaztak a regáti területeken is és erre nem lehetett kétség, hogy az Erdélybe betörő románok sem voltak különbek, bár ennek mértéke néhány helyet, például a sóvidéki településeket leszámítva, meg sem közelítette az 1919–1920-as magyarországi megszállás idején tapasztalható visszaélések és erőszakoskodások nagyságrendjét.¹⁰²⁹ Az sem lehet vita tárgya, hogy az ekkori visszaélések revansvágya erőteljesen motiválta a Magyarország jelentős részét rövidebb-hosszabb időre megszálló románok itteni, a civil lakossággal szemben és kárára végrehajtott agresszív cselekedeteit.

A románok utóbb rendre azzal érveltek, és a magyarországi rekvirálások mértéktelenségét is azzal próbálták indokolni, hogy őket nagyságrendekkel nagyobb károk érték, mint amit ők okoztak Magyarországnak. Éppen ennek alátámasztására 1920 nyarán közzétettek egy jegyzéket, amelyben a következők olvashatók: *„A román hadsereg által végzett rekvirálások fizetés ellenében történtek. A Tiszától keletre igénybevevük a gabonaneműek és takarmányfélék 11 százalékát, a lovak 22 százalékát, az igásállatok 15 százalékát, a mezőgazdasági szerszámok 2 százalékát. Mindezekért 46 millió 570.815 koronát fizettünk ki.*¹⁰³⁰ *A Tiszától nyugatra nem rekviráltunk »egyebet«, mint a megszálló csapatok számára feltétlenül szükséges gabonát, az igásállatok 30 százalékát, a mezőgazdasági és egyéb gépek 20 százalékát. A románok által Magyarországon kifizetett összegek ötszörösen, sőt tizenkétszeresen meghaladják a központi hatalmak által Romániában kiutaltványozott összegeket.*

¹⁰²⁸ Niamessyné Manaszi, 2017: 141–142.

¹⁰²⁹ Erről lásd pl. Fráter, 2003: 29–68.; Csóti, 2004: 59; Mihály, 2016; Nagy, 2011.

¹⁰³⁰ Talán nem haszontalan itt megjegyeznünk, hogy csak Apátfalvának 40 millió korona körüli kárt okoztak a megszállás idején, tehát a románok által elismerten a tiszántúli rekvirálások után állításuk szerint megfizetett kompenzáció összege alig haladta meg ennek az 5700 lelkes településnek a kárait!

Tudvalevő, hogy a megszállás két éve alatt az osztrák-magyar, német, bolgár, török csapatok mi mindent rekviráltak Romániában. Ezek a hadseregek a helyszínen elfogyasztottak havi 4474 vagon gabonaneműt, összesen tehát 102.902 vaggonnal. Kivittek Ausztriába havonta 4375 vaggonnal, összesen tehát 100.648 vagon gabonaneműt, vagyis nyolcszor-tízszer többet, mint a román hadsereg összes magyarországi rekvirálásai. Románia Magyarországon »mindössze« 89.569 élőállatot [rekvirált], mellyel szemben a központi hatalmak által rekvirált állatok száma 7,362.000. Ami pedig a mezőgazdasági gépeket illeti, azokat a központi hatalmak mind elvitték, s jó részüket Budapesten és Magyarországon találtuk meg.»¹⁰³¹

Nehéz a fenti adatok valóságtartalmát leellenőrizni, mert a román területeket nagyjából két éven át megszállás alatt tartó német, osztrák-magyar, török és bolgár csapatok ellátása valóban jelentős terhet rótt a helyi lakosságra, továbbá a hadizsákmányként és kiszállított terményként elvitt áruk – zömmel gabonaneműk, egyéb élelmiszerek és nyersolaj – mennyisége is tetemes volt. Alexander Watson és Balla Tibor adatközlését látva egyáltalán nem zárjuk ki, hogy a román területeket ért károkat összegző fenti adatok megfeleltek a valóságnak.¹⁰³² Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy a románok által Magyarország megszállt területein elkövetett rekvirálások, rablások és fosztogatások nagyságrendjét messze és célzatosan alábecsülték. Ezek együttes kárértéket egyébként a M. Kir. Statisztikai Hivatalhoz beérkezett adatfelvételi lapok alapos feldolgozásával Laky Dezső professzor 24,439 milliárd koronára tette.¹⁰³³

A románok győztesként és megszállóként az első perctől kezdve – Klaus Wiegrefe kifejezését használva – „*koncentrált brutalitástól fűtött*

¹⁰³¹ Az oláhok tagadják a magyarországi rekvirálásokat. *Makói Friss Újság*, 1920. június 25., 2.

¹⁰³² Watson, 2016: 413.; Balla, 2016: 30–33.; Balla, 2018: 45–47.

¹⁰³³ Laky, 1923: 133–134.

erőszakot”¹⁰³⁴ alkalmaztak az általuk elfoglalt magyar területeken, amely nemcsak a háborús helyzetek kezelését, hanem immáron a mindennapokat és a civilekkel szembeni fellépéseket is meghatározta. Egyet kell értenünk Stéphane Audoin-Rouzeauval és Annette Beckerrel, akik szerint a megszállt területeken is háború folyt. Habár mindezt a németek által elfoglalt francia területek kapcsán állapították meg, de a többi megszállt területre, így a románok által elfoglalt magyarországi területekre is érvényesek ezek a mondataik: „[A] civilek elleni háború, a civilek háborúja valódi háború volt, melynek céljai nem különböznek a csatatereken vívott háború céljaitól. Azt is mondhatnánk, hogy a megszállt régiók egyfajta belső ostromállapotban vannak, ahol a katonai terror és a közigazgatási terror váltják egymást, hogy fenntartsák az ellenséggel szembeni alávetettséget. [...] A háború efféle totalizálódása e gazdasági kényszerek, a pénzbeli vagy természetbeni rekvirálások, valamint a munkaszolgálatban végzett kényszermunka által rámutat arra, hogy modernitás és archaizmus hogyan volt együttesen jelen ebben a háborúban.”¹⁰³⁵

A hétköznapi erőszak brutalitása és a megszállt területek kifosztásának mértéktelensége jó ideje példa nélkül állt Magyarországon. A háborús vereséget és az ország küszöbön álló megcsonkítását mentálisan egyébként is nehezen viselő, s gyakorlatilag a hagyományos értékrendjében megbomló társadalom helyzetét a jövőbeli bizonytalanság mellett traumatikus tapasztalattá formálta a románok több hónapon, a trianoni határokon belül maradó Kelet-Magyarországon közel egy éven át tartó berendezkedése, és az általuk követett erőszakos hatalomgyakorlási technikák kíméletlen és gátlástalan alkalmazása. A hagyományos értékek és eszmék devalválódása, a biztosnak látszó és követhető irányt stabil központi kormányzat és adminisztráció hiánya

¹⁰³⁴ Wiegrefe, 2010: 15. A háborús erőszak totalizálódásáról és a megszállt területek lakosságával szembeni alkalmazásáról lásd Balogh, 2015: 57–60.

¹⁰³⁵ Audoin-Rouzeau–Becker, 2006: 54–55.; A háború és az erőszak, illetve az archaizmus és modernitás problematikájáról lásd részletesen: Baberowski, 2019.

csak fokozta a megszállt területeken élők magukra hagyottságának és kiszolgáltatottságának érzetét. Sokan gondolták akkor azt, hogy szembe kell fordulni a megszállókkal, sem mint, hogy elviseljék a teljes egzisztenciális ellehetetlenüléssel járó kifosztást és megalázást, de kevesen voltak, akikben megvolt az elszántság ahhoz, hogy ezt meg is tegyék. Persze, nemcsak, sőt nem elsősorban a bátorság és elszántság kérdése volt ez, hanem sokkal inkább a rideg és kiszámítható tények számbavételéé: vajon lehet-e bármilyen esélye egy maroknyi és elszigetelt helyi spontán lázadónak egy többszörös túlerőben lévő, jól felfegyverkezett és szervezett hadsereggel szemben? A válasz nyilvánvaló és egyértelmű nem volt.

E tekintetben az apátfalviak lázadása mindenképpen különlegesnek tekinthető, miként az a tapasztalat is, amelyet a lázadás leverése hozott: az erőszak nem csupán erőszakot, hanem egyfajta *hatványozott erőszakot* szült, melynek mértéke és brutalitása messze nem állt arányban az elkövetett cselekedetek súlyával. S mindezt nem menti, illetve nem magyarázza az a tény sem, hogy az erőszak alkalmazásából a kíméletlen rekvirálások és szüntelen megaláztatások miatt gyűlölt románokkal szemben fellázadó apátfalviak is kivették a részüket, hiszen nem egyszerűen megfutamították a rajtaütésszerűen megtámadott katonákat, hanem az elfogottakat agyonverték, a holttesteket pedig megcsonkították. A brutalitás tehát éppúgy jelen volt az apátfalviak által az akkor már védtelen katonákkal szemben elkövetett erőszakban, mint később, az apátfalviakkal szemben alkalmazott román megtorlásban. E tekintetben és helyzetben eltérést csak annak mértéke, térbeli és időbeli kiterjedése jelentett. Az apátfalvi lázadásra a románok a „*koncentrált brutalitástól fűtött erőszak*” formájában reagáltak.

Semmi esetre sem lehet véletlen, hogy Baltazár Dezső a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke a debreceni közállapotokból

kiindulva *A próbáltatások idejéből* című visszaemlékezésében „*fekete terrorként*” írta le ezt az időszakot, mert az akkori viszonyok a sötét középkort idézték fel benne. S noha Baltazár nem elsődlegesen a román megszállókat tekintette a „*fekete reakció*” képviselőinek, hanem az „*oláh védő seregnyak*” alatt megerősödő, nem egyszer „*nemzeti színű takaróval fedezett*”, s Debrecen jóhiszemű kálvinista polgárságát a „*jezsuita reakció pénzén*” megdolgozott és tervszerűen irányított újságok által megtévesztő erőket,¹⁰³⁶ nyilván mégsem ok nélkül használta ezt a jelzős szerkezetet. A kifejezése kiterjeszthető és általánosítható, hiszen a korábban megtapasztalt „*vörösterorra*” (majd a később megismert „*fehérterorra*”) asszociáló „*fekete terror*” szófordulat érzékletesen szimbolizálhatja a román megszállás teljes időszakát, már csak azért is, mert az ideológiai különbségek ellenére a lényegben – a terror alkalmazásában és módszereiben – nem sok különbség volt a két (illetve három) uralom között.¹⁰³⁷

Az első világháborúban a civil lakossággal és a hadifoglyokkal kapcsolatos vérengzések legkorábbi példájaként rendre a lausanne-i egyetem kriminológiai professzorának, dr. Rudolphe Archibald Reissnek 1916-ban Londonban kiadott és az osztrák-magyar hadsereg által a megszállt Szerbiában 1914 szeptembere és novembere között elkövetett brutalitásokat feldolgozó jelentését szokták felhozni.¹⁰³⁸ Ebben valóban megdöbbentő állításokat és esetleírásokat, például a fejet és a nemi szerveket ért csonkításokat, egyéb szúrásos és vágásos kínzásokat és gyilkosságokat, nemi erőszaktételeket közöl.¹⁰³⁹ Túl azon, hogy dr. Reiss a szerb kormány megbízásából készítette el a jelentését, mely tény miatt

¹⁰³⁶ Baltazár, 1920: 183–185.

¹⁰³⁷ A „*fekete terror*” fogalmát már kiterjesztve használja Kerepeszki, 2011: 40–41.; Kerepeszki, 2019: 69.; Lönhárt, 2019: 44.

¹⁰³⁸ Lásd Audoin-Rouzeau–Becker, 2006: 46–47.; Watson, 2014: 154–155.

¹⁰³⁹ Reiss, 1916: 70–72.

a konkrét esetek kapcsán a hitelessége némileg megkérdőjelezhető,¹⁰⁴⁰ általánosságban mégis szinte bizonyosan igaza volt. Konklúzióként ugyanis, immáron a konkrét helyszíntől, időponttól és elkövetőktől függetlenül megállapította: *„De a vér láttán bekövetkezett az a jelenség, amit többször volt alkalmam megfigyelni: az ember vérengző vadállattá változott. A kollektív szadizmus valóságos rohama kerítette hatalmába ezeket a csapatokat, az a fajta örület, amelyet bárki megfigyelhetett, aki valaha is járt egy bikaviadalon. A vérszomjas és szadista brutalitást a parancsnokok hagyták jóvá és engedték szabadjárá, a pusztítást azonban olyan emberek vitték véghez, akik családapák voltak, és magánéletükben valószínűleg szelídek.”* Reiss ehhez még hozzátette: *„Így e kegyetlen cselekedetek felelőssége nem a vadállati ösztönű közlegények lelkén szárad – mely dúvad ösztönök ott szunnyadnak minden emberben –, hanem a parancsnokaikon, akik ezeket a folyamatokat nem tudták visszatartani. Sőt, többet mondok: akik ezeket az indulatokat még gerjesztették is.”*¹⁰⁴¹

Nyilván nem volt ez másként az apátfalvi lázadás résztvevőinél sem, akikben úgyszintén a *„minden emberben szunnyadó dúvad ösztönök”* szabadultak el, de még inkább így volt a lázadást megtorló románok esetében, akik parancsnokaik nyílt vagy hallgatólagos jóváhagyásával az apátfalvi lázadók erkölcsileg nehezen menthető tetteit a számtalan esetben teljesen vétlen helybelieket áldozattá tett vérengzésükkel, továbbá az őrizetbe vett, s szintén többnyire vétlen emberekkel szemben alkalmazott brutális kínzási módszerekkel hatványozottan múlták felül.

Az tagadhatatlan, hogy az apátfalvi mészárlásra nem közvetlen harci szituációhoz kötődően került sor, hiszen ilyen cselekmények ebben az időben nem folytak a környékben. A kiváltó oka tehát egyértelműen

¹⁰⁴⁰ Reiss önként csatlakozott a szerb hadsereghez, később a versailles-i békekonferencián a szerb delegáció tagja lett, komoly megbízatásokat kapott a jugoszláv királyságtól, s máig, mint a szerbek egyik *„legnagyobb barátját”* dicsőítik. Lásd serbia.com, 2020.

¹⁰⁴¹ Reiss, 1916: 184–185. A megállapítást részlegesen idézi: Audoin-Rouzeau–Becker, 2006: 47.

egy helyi konfliktus, a rekvirálásokkal agyongyötört és emiatt a végtelenségig elkeseredett gazdaemberek lázadása volt. Ennek persze az ellentétpárja is igaz: ha az apátfalviak nem lázadnak fel a rekvirálással szemben, akkor a vérengzésre egészen bizonyosan nem került volna sor, miként nem voltak ilyen öldöklések sehol sem, ahol a lakosság – még ha kényszeredetten is – tudomásul vette a helyzetet és beletörődött abba. Persze ilyen helyzetben nagyon nehéz a formális logika szabályai szerint válaszokat keresni, hiszen számolni kell azzal a konkrét szituációval és azzal a lelkiállapottal, ami végül is arra vezette az apátfalviakat, hogy szembeforduljanak, illetve rátámadjanak a megszállóikra.

Az apátfalviak lázadása akkor és azért tört ki, mert a románok ki akarták forgatni őket a vagyonukból. Az emiatti határtalan elkeseredettségük következtében egyfajta fékezhetetlen belső késztetésük támadt arra, hogy a megélhetésüket, a családjuk jövőjét megvédjék, még akkor is, ha pontosan tudták, hogy ezt egy jelentős fegyveres túlerővel szemben kell gyakorlatilag eszköztelenül, néhány puskával, zömmel kapákkal, kaszákkal, vasvillákkal és botokkal megtenniük. Mérlegelés helyett hirtelenjében és ösztönből cselekedtek, s ezzel akarva-akaratlan egyfajta román fegyverek általi kollektív öngyilkosságba kergették magukat.

Abban a helyzetben a virtus éppúgy, mint a naivitás döntést befolyásoló tényező lehetett, miként a minden mindegy, vagy az „ennél rosszabb már úgy sem lehet” érzete. E sokszor irracionális döntésekhez vezető lelki motívumok utólag már nemigen rekonstruálhatók, viszont az események alakulására gyakorolt hatásuk megkérdőjelezhetetlen. Ezek pontos ismeretének hiányában az utókor, s benne a történész ezért már csak a következményeket veheti számba, annak tudatában, hogy az okokra adott magyarázatai nagy valószínűséggel csupán az igazság részelemei lehetnek. Éppen ezért nehéz erkölcsi ítéletet alkotni arról, hogy

amit az apátfalviak akkor, 1919. június 23-án tettek – a románok elleni lázadás –, az hősiek helytállás volt-e, vagy egy esztelen, meggondolatlan és végső soron hibás, a közösségnek ártó próbálkozás. Nyilván nem is lehetne a két végletre lesarkítani az utólagos értékítéletet. Ahhoz kétség sem férhet, hogy az apátfalvi lázadók hatalmas lelkerőrről és bátorságról tettek tanúbizonyságot akkor, amikor kapával, vasvillával, husángokkal és mindössze néhány fegyverrel rátámadtak a községben lévő 70-80 felfegyverzett román katonára, mégpedig úgy, hogy elsőre meg is futamították őket. Ugyanakkor az sem tagadható, hogy akciójuk eleve kudarcra volt ítélve, és ezzel nekik is tisztában kellett lenniük. Miként azzal is, hogy cselekedeteik következményei beláthatatlanok lesznek, hiszen valljuk be, aligha reménykedhettek abban, hogy képesek lesznek egy jól felszerelt megszálló hadsereggel szemben tartós sikereket elérni, és a községet véglegesen megszabadítani a nem kívánatos betolakodóktól. Ebbéli naivitásuk – már ha hittek benne, hogy valóban megszabadíthatják és tartósan megvédhetik Apátfalvát a román megszállóktól – bizonyosan az indulatból és az elkeseredésből táplálkozott, mellyel végső soron még nehezebb helyzetbe hozták saját magukat, családjukat és a községüket, sőt a környező településeket is. A hősiek helytállásról tanúbizonyságot tett lázadás és a szűkebb és a tágabb közösség egészére hátrányokat hozó értelmetlen és felelőtlen virtuskodás dichotómiájában ezért kétségtelenül az utóbbi felé billen a mérleg nyelve. Ezen nem változtat a község emlékezetpolitikáját formáló Lukács Béla községi jegyző egykori igyekezete sem, aki a „*Vitéz Apátfalva*” cím elnyerését alátámasztandó 1934-ben azt próbálta szulykolni a döntéshozóknál – s valószínűleg ezt tette a hétköznapi kommunikációjában is –, hogy a románok azért nem tarthatták meg a Tisza-Maros-szögi foglalásaikat akként, ahogyan eredetileg szerették volna, mert ettől az apátfalviak harcos kiállása

eltántorította őket.¹⁰⁴² Azért nem változtat, mert ez a mítoszkreáló érvelés, bármily sajnálatos, egész egyszerűen nem felelt meg a valóságnak.

Az apátfalvi eseményekre ezzel együtt is emlékezni kell. Nem lehet ugyanis csupán arra a kérdéskörre leszűkíteni a történéseket, hogy azoknak volt-e értelmük és hasznuk, avagy sem. Az események feltárása mögött látni kell a megszállás valós folyamatait és megnyilvánulásait: a féktelen, s valóban kifosztással felérő rekvirálást, a sorozatos rablásokat és erőszakoskodásokat, a megszálló csapatok brutalitását, az esetleges helyi konfliktusok fegyveres leverését, a rekvirálások miatt a románokkal szembeforduló helyi lakossággal szemben alkalmazott aránytalan, gátlástalan, vérengzésbe átcsapó és szabadrablással párosuló felelősségre vonást – gyakorlatilag bosszúállást és leszámolást –, mely mögött a megszálló román katonai hatóságok jóváhagyása, illetve egyetértése volt. S mindezek együttesen teszik értelmezhetővé és feltárhatóvá az 1919–1920-as magyarországi román megszállást, mely időszak teljesebb megismeréséhez a magunk szerény eszközeivel – az 1919. június 23–24-i apátfalvi vérengzés szűkebb és tágabb körülményeinek feltárásával – mi is hozzá kívántunk járulni.

¹⁰⁴² MNL CSML ML, IV.451.c. 214/1934. Nagy Gyula főszolgabíró levele a Vitézi Rend Országos Széktartóságához, 1934. február 15.

DOKUMENTUMOK

1.

Veréb Tamás adóügyi jegyző emlékirata az apátfalvi vérengzésről 1919. július

Emlékirat az apátfalvi vérengzésről

A június 23-át megelőző hat heti román uralom alatt elkövetett atrocitások ezekben foglalhatók össze:

- a./ a polgárság ellen alkalmazott testi fenyegetések, köztük Lukács Béla főjegyző és Fandler¹ Gusztáv kereskedő megveretése. Naponként 8-10 embert befogtak és megverték. Mindezt a rend fenntartása címén.
- b./ a kereskedőknek magyar cégétábláit és egyéb üzleti magyar felírásokat eltávolítani rendelték.
- c./ személyes szükségleteikre élelmi cikkekkel vettek el a termelőktől, melyért vagy egyáltalán nem, vagy csak igen keveset fizettek.
- d./ az embereket munkára hajtották, üldözték, a vonakodókat megverték.
- e./ általános rekvirálás, gazdasági eszközök és állatállomány 85-90%-nak elvitele.

A végsőig elkeseredett hangulat egyes polgárokból személyes megtámadtatásuk alkalmából akciót váltott ki, különösen, amikor Garajkó Péter² és Szabó Mihály³ lakosokat a román katonák agyonlőttek. Egyes

¹ Valójában Fendler.

² Valójában Sóki Garajkó András.

³ Valójában Juracsek István.

helyeken verekedések fejlődtek ki civilek és katonák között, melyek két román katona halálával és kettőnek sebesülésével végződtek.⁴

A délutáni órákban nagyszámú román katonaság lepte el a községet és megkezdődött a „megtorló” munka.

Összefogdosták a község egész férfi lakosságát s négy napon át őket mint vádlottakat kezelték a testi fenyítéssel alkalmazott régi inkvizíciós nyomozás szerint. A bántalmazások következtében meghaltak: Pintér Andrásné,⁵ Szabó Nyíri Péterné⁶ és még többen, akiknek nevei még nem állanak rendelkezésre. Igen sokan súlyos sérüléseket szenvedtek a bántalmazások következtében.

Kivégeztek sok embert, mellőzve minden formai eljárást, ötletszerűen. Így gyilkolták meg Antal Antal mészárost,⁷ miután előzőleg megcsonkították, egy teljesen süket és fél szemére vak embert, aki előző este vendégül látott magánál román katonákat s velük barátságot tartott fenn. Állandóan sok pénzt hordott magával az áldozat, s ez a körülmény teszi megmagyarázhatóvá, hogy életétől fosztották meg. Simon János egy gyengeelméjű fiatalembernek és ezeken kívül még számos polgárnak kivégzése amellel bizonyít, hogy az életérték e napokban igen alacsony árfolyamon állott Apátfalván.

Az eddig eltemetett halottak száma hír szerint meghaladja a hatvanat.⁸ Ez a szám hihetőleg növekedni fog, mert még sok halott nem került elő a vetésekből.

⁴ Más források szerint a lázadás során 3 román katona veszítette életét, míg a sebesülteik pontos számáról nincsenek adataink.

⁵ Pintér Andrásné túlélte a brutális bántalmazást.

⁶ Szabó Nyíri Péterné a halotti anyakönyvek alapján öngyilkosságot követett el, de nem kizárt, hogy halála közvetlen összefüggésben volt az őrizetbe vételét követő kegyetlen bántalmazással.

⁷ Adataink szerint Antal Antalt éppen nem ötletszerűen végezték ki, ő nagy valószínűséggel rablógyilkosság, illetve egy régi személyes konfliktus miatti bosszúállás áldozata lett.

⁸ Az apátfalvi római katolikus egyházközség halotti anyakönyvének bejegyzései szerint a vérengzés 37 közvetlen és közvetett (öngyilkosság) áldozatát temették el, míg egy áldozatot a makói ortodox zsidó temetőben helyeztek végső nyugalomra.

Abból a körülményből, hogy lövések okozta sérülések alig fordultak elő, azt kell megállapítani, hogy tömeges kivégzések útján lett annyi halott, mert különben bizonyos percentualis arányban sebesüléseknek is kellett volna lenni.⁹

Az áldozatokhoz kell számítani az öngyilkosokat, Oláh Imre, Csapó Fülöp lakosokat és még néhányat, akik egyrészt a bántalmazások következtében keletkezett rémületükben, másrészt vagyonukból történt kifosztásuk miatt váltak meg életüktől.¹⁰

A nők ellen elkövetett nemi erőszakok száma óriási.¹¹ Mint súlyosabb természetű eseteket kell felsorolni Korom Péterné, özv. Halász Tamásné ellen elkövetett erőszakot (az utóbbi 70 éves nő), Varga Gy. Katalin (12 éves) elleni megfertőzést. E részben a felsorolás igen hosszú volna, a vizsgálat lenne hivatva az összes eseteket kideríteni.

A vagyon elleni bűncselekmények napokon át folytak a román katonaság által e célból behívott magyarcsanádi románajkú civil lakosság közreműködésével. Rendszeres fosztogatás volt ez, melynek végeredményeként nem maradt ház, melyet ki ne raboltak volna. Szekérvonatok szállították a fehéreneműket, ág- és ruhaneműket. Oly alapos munkát végeztek, hogy a háztartások ma mindenükből kifosztva állanak. Pénzt és értéktárgyak személymotosítás útján cseréltek gazdát.

A bizonyítékok[at] arra nézve, mit raboltak el, itt felsorolni nehéz, mert

A vérengzésnek még három további áldozata volt, egy személyt az elhurcolt állatokat kísérő katonák gyilkoltak meg, vélelmezhetően menekülése közben, míg két személy az elhurcoltak romániai fogsága idején veszítette életét. Az 1919. június 23–24-i román vérengzéssel összefüggésbe hozható áldozatok száma így 41 fő volt.

⁹ A források alapján valóban voltak együttes kivégzések, de a tömeges kivégzés ténye nem bizonyítható. Az esetek többségében a lázadók utáni kutatás során a románok külön-külön lőtték agyon a vélelmezett elkövetőket, illetve másokat is, akiket valamilyen okból ellenségnek tekintettek, vagy csak ellenszenvesnek tartottak.

¹⁰ A községi egyházi és állami halotti anyakönyv bejegyzései szerint összesen négyen lettek öngyilkosok a vérengzés közvetlen következményeként.

¹¹ Noha valóban voltak eseti szexuális erőszakoskodások, a nőkkel szembeni tömeges nemi erőszak ténye nem bizonyítható.

végtelen hosszú volna, a vizsgálat csak minden egyes lakos kihallgatása útján deríthet ezen bűncselekményekre teljes világosságot. Mint speciálisan súlyos esetet kell megemlítenünk Lichter Mór gépész kirablását, akitől egész vagyonát kitevő két cséplőgarnitúrát vittek el, lakását kifosztották. Ez az ember, amikor a pusztulást megpillantotta, szívbénulást kapott és nyomban meghalt.¹² Stein Zsigmond fatelepéről minden anyagot elhordtak, fűrészgépeit elvitték.

A község ma a teljes pusztulás képét mutatja. A halottakon kívül az elhurcoltak száma 60-80 főre tehető,¹³ köztük van a község főjegyzője, Lukács Béla, az előljáróság több tagja, több előkelő polgár, akiknek közéleti múltja, egyénisége is kizárja azt, hogy román hadierő ellen vétettek volna, vagy részt vettek volna bármiféle károsító cselekményben.

Román részről úgy hallottuk, állítják, hogy június 23. egy megszervezett bolsevik felkelés eredménye. Ebből semmi sem igaz. A heteken át véghezvitt román atrocitások okszerű következménye gyanánt jelentkezett, hogy néhány kevésbé nyugodt vérmérsékletű egyén incidentaliter önvédelmet gyakorolt üldöztetésükkel szemben, s ez vont maga után a román katonaság bosszúját, a tervszerűleg előkészített vérfürdőt.

Az itt leírt eseményekről némileg tájékoztatva van a Nagykikindán székelő magyarországi entente hadsereg főparancsnoksága is, ahol június 27-én jegyzőkönyvet is vettek fel.¹⁴

K é r é s ü n k:

¹² Lichter azt állami halotti anyakönyv bejegyzése szerint 1919. június 27-én hunyt el.

¹³ Adataink szerint több részletben összesen 86 személyt hurcoltak el a községből a románok.

¹⁴ A jegyzőkönyvről, mely minden bizonnyal a Vertán Endre Csanád megyei aljegyzőtől származó információkon alapult, nincs adatunk. Vertán jelentését lásd MNL OL, X.1514. 7048. tekercs. 214. Vertán Endre tb. főjegyző jelentése, 1919. június 24.

1. pártatlanul szigorú vizsgálat francia bizottság által a vallomások szabadságának biztosítása mellett.
2. az elhurcoltak azonnali szabadon bocsájtása.
3. a vizsgálat eredményéhez képest helyreállítás és kártérítés.

Szeged, 1919. évi július hava

Az apátfalvi kiküldöttek nevében

Veréb Tamás jegyző

Forrás: MNL OL, X.1514. 7048. tekercs. 423–424. Veréb Tamás adóügyi jegyző emlékirata az apátfalvi vérengzésről, 1919. július.

**Benó József plébános és társai felterjesztése az 1919. júniusi
apátfalvi eseményekről
1920. április 9.**

Méltóságos Alispán Úr!

Minthogy az entente részéről kiküldött panaszfelvételi bizottság értesülésünk szerint a legközelebbi napokban Makóra érkezik,¹ hogy a román katonák részéről elkövetett jogtalan rekvirálások, fosztogatások és kegyetlenkedések ügyében vizsgálatot indítson, Apátfalva közönsége nevében mély tisztelettel kérjük méltóságodat, hogy Apátfalva lakosságának panaszát is meghallgatni és a panaszfelvételi bizottság elé terjeszteni kegyeskedjék.

Méltóságod előtt ismeretes, hogy Apátfalva községét 1919. május 7-én először a franciák szállották meg.² Dectezet francia ezredes, aki a megszálló francia csapatot Apátfalvára vezette, az előtte megjelent előljáróságnak kijelentette, hogy a franciák békés szándékkal jöttek Apátfalvára, nem akarják a lakosságot zaklatni, hanem csak a rendet és a békét akarják megőrizni, felszólította továbbá az előljáróságot, hogy megbízható egyénekből alakítsanak 20-30 főből álló polgárőrséget vagy fehér gárdát, ő hajlandó ezeknek, ha szükséges, kb. 20 fegyvert is küldeni, hogy a rendet fenntarthassák. Kijelentette továbbá, hogy katonáit

¹ A bizottság, melynek érkezését már 1920. március 29-én, a Makót addig megszállva tartó román csapatok kivonulása napján jelezte a város átadását ellenőrző Edmund Trouside angol tábornok, csak hetekkel később, április 30-án érkezett meg Makóra.

² Lukács Béla községi jegyző hivatalos jelentése szerint Apátfalvát 1919. május 5-én szállták meg a franciák, az Erdélyi Katonai Parancsnokság műveleti naplója viszont Benó állítását erősíti. Ciubotă–Nicolescu–Țucă, 1998: 191.

figyelmeztette, hogy a lakossággal szemben tisztességesen viselkedjenek és ne zaklassák [őket]. A franciák sajnos csak 12 napig maradtak Apátfalván, mert május 19-én parancsot kaptak, hogy Apátfalvát elhagyják.³ Ezen 12 nap alatt a franciák valóban dicséretes módon viselkedtek, a néppel barátságosan és humánusan bántak, nem rekviráltak, az élelmezésükre szükséges élelmi cikkeket készpénzért vették és rendes piaci árat fizettek. A lakosság sajnálattal látta a megszálló francia csapatot községünkben távozni, annál is inkább, mivel a május 14-én, tehát még a francia megszállás tartalma alatt községünkbe érkező román hídőrség katonái viselkedésükkel és erőszakos fellépésükkel már előre sejtetni engedték, mit várhat a nép a megszálló román csapatoktól. A román hídőrség katonái, kiknek egyedüli feladata volt az Őcsanád felé vezető hidat őrizni, még a franciák ittléte alatt ütötték-verték a franciák által engedélyezett polgárőröket, ha velük éjjel találkoztak, parancsnokuk, egy őrmester pedig azt parancsolta, hogy az előjáróság a községházára a román zászlót kitűzze, amit azonban a francia parancsnok nem engedett meg. Amint a franciák községünkben kivonultak, a román katonák azonnal a legbrutálisabb módon kezdtek viselkedni. A román zászlót azonnal kitűzték a községházára, a franciák által engedélyezett polgárőröket mindjárt első nap lefegyverezték, a karszalagot, melyről őket mint polgárőröket meg lehetett ismerni, letépték és az őrköt elverték.

Hogy a román katonák mindjárt kezdettől fogva mily brutálisan viselkedtek a lakossággal szemben, annak illusztrálására egy esetet bátorkodunk megemlíteni. Alig néhány nappal a franciák kivonulása után a román őrmester – nevét nem tudjuk⁴ – délben 1 órakor a Kereszt utcai

³ Lukács Béla községi jegyző hivatalos jelentése szerint a franciák csak öt napig állomásoztak a községben, ekkor vették át helyüket a románok.

⁴ Egy 1936-ban éppen az apátfalvi vérengzés körülményeit is érintő büntetőeljárás tanúvallomásai szerint ez a román őrmester egy Fazekas Imre nevű, 1919 tavaszán román hadifogsága idején dezertáló magyar katona volt, aki 1920 elején a románoktól

irodába hívatta a jegyzőt. Lukács Béla jegyző éppen ebédnél ült, de az őrmester üzenetére félbeszakította az ebédet, és azonnal a Kereszt utcai irodába sietett. Mivel románul nem tudott, felkérte, Fendler Gusztáv itteni kereskedőt, hogy kísérje el őt mint tolmács a román parancsnokhoz. A román őrmester megparancsolta a jegyzőnek, hogy a Kereszt utcai irodát még a délután folyamán telefonnal szereltesse fel és a munka este 6 óráig készen legyen. Lukács jegyző a legnagyobb tisztességtudással megjegyezte, hogy azonnal intézkedni fog, hogy a munka megkezdessék, de azt nem ígérheti, hogy a munka 6 órára elkészül, mivel szerelőt és a szükséges felszerelési tárgyakat Makóról kell hozatni. Az őrmester ezt tudomásul vette, és felszólította a jegyzőt és kísérőjét, hogy a szomszédos házba menjenek, hol a román katonák tartózkodtak. Ezek valószínűleg már előre ki voltak oktatva, mert amint Lukács jegyző kísérőjével odaérkezett, a katonák megparancsolták nekik, hogy az ágyra támaszkodjanak, és azután mindkettőt korbáccsal megverték.

Ilyen brutalitással nap-nap után gyötörték a lakosságot anélkül, hogy valahová orvoslásért fordulhattak volna. Június közepén a román parancsnokság az összes gazdasági eszközöket (cséplőgépeket, lokomotívokat, ekét, vetőgépet, aratógépet stb.) a községben összeíratta és néhány nappal rá megparancsolta, hogy az összeírt gazdasági eszközök legnagyobb részét beszolgáltassák. Az apátfalvi nép ezen kíméletlen eljárás miatt nagyon el volt keseredve és küldöttséget menesztett a Makón székelő román parancsnokhoz, ki előtt a túl szigorú rekvirálás miatt panaszt emeltek és a rekvirálás enyhítését kérték, [de] a küldöttség eredmény nélkül tért vissza. Az itteni gazdák erre elhatározták, hogy a Szegeden székelő francia parancsnokhoz fordulnak azon kérelemmel, hogy a román szövetségesnél hasson oda, hogy a túl szigorú rekvirálást

is megszökött, s ez időtől Szegeden, majd Kecskeméten az őrizetbe vételéig a magyar hadseregben hivatásos tiszthelyettesként szolgált.

enyhítse. E célból küldöttséget menesztettek Szegedre, de a románok, úgy látszik, megneszelték a dolgot, mert a küldöttség legnagyobb részét még Makón feltartóztatták, utazási igazolványait pedig elvették és összetépték. A küldöttségnek csak 3 tagja: Veréb Tamás [adóügyi] jegyző, Kun-Szabó Béla kereskedő és Juhász János földmíves jutott el Szegedre, hol azonnal gróf Károlyi Gyula akkori magyar miniszterelnöknél kihallgatásra jelentkeztek. A miniszterelnök meghallgatta a küldöttség panaszát, és erről jegyzőkönyvet vett fel azon ígérettel, hogy a jegyzőkönyvet még aznap átteszi a francia parancsnoksághoz.⁵ De figyelmeztette a küldöttséget, hogy a szegedi francia parancsnok nem illetékes ez ügyben intézkedni, azért a jegyzőkönyvet a Konstantinápolyban székelő francia főparancsnoksághoz kell küldeni, míg a jegyzőkönyv odaérkezik és a főparancsnokság részéről az intézkedés megtörténik, hosszabb idő fog eltelni, azért Apátfalvát illetőleg kérelmükkel valószínűleg már elkéstek, de a többi községeket ezáltal talán megmentik a kíméletlen rekvirálástól.

A románok csakugyan megparancsolták, hogy az összeírt gazdasági eszközöket és felszerelési tárgyakat be kell szolgáltatni, és azoknak legnagyobb részét elrekvirálták. Azután összeírták az egész marhaállományt (lovat, szarvasmarhát, sertést, juhot, stb.) és szigorúan meghagyták, hogy június 21-én az összes lovakat és szarvasmarhát a nagy dohányraktár mellé hajtsák, hol azokat meg fogják vizsgálni. A lakosság a gazdasági eszközök kíméletlen elrekvirálásából előre sejtette, hogy a románok rekvirálás címén a marhaállománynak legnagyobb részét is el fogják vinni, ezért a passzív rezisztencia álláspontjára helyezkedtek, és június 21-én egyetlenegy marhát sem hajtottak fel. A rekviráló román kapitány⁶ toporzékolt dühében, a bírót kerestette, Lukács jegyzőt pedig

⁵ A jegyzőkönyvet lásd MNL OL, X.1514. 7048. tekercs. 216–217. Jegyzőkönyv, 1919. június 21.

⁶ Minden bizonnyal Alexandru Jonescu kapitányról, a Csanád megyében végrehajtott rekvirálásokat irányító 10. számú rekviráló bizottság tisztjéről van szó, aki ebben az időszakban a román Földművelésügyi és Mezőgazdasági Minisztérium (Ministerului

lelövetéssel fenyegette, de végre lecsillapodott és kijelentette, hogy a marhaállomány rekvirálását június 23. délután 2 órára halasztja, akkor mindenki hajtsa fel az állatokat, a szegényebbektől, kik abból élnek, nem fognak rekvirálni, a tehetősebb gazdáktól pedig a jószág arányában. A jegyzőnek meghagyta, hogy ezen rendeletét publikálja. A június 23-át megelőző hét folyamán a román katonák a férfiakat erőszakkal kényszerítették, hogy a kíméletlen módon elrekvirált gazdasági eszközöket a pályaudvaron bevagonírozzák, de mivel az embereknek nem volt nagy kedvük, hogy a tőlük erővel elvett gazdasági eszközöket maguk segítség elszállítani, ezen gyűlöletes munkától mind szabadulni iparkodtak. A román katonák a férfiakat az utcán elfogták, vagy a házakból kihurcolták és puskatussal meg ostorral hajtották őket munkára. Az emberek ütlegetése szombaton és vasárnap (június 21 és 22-én) tetőpontra hágott. A román katonák ezen brutalitása miatt óriási volt az elkeseredés. A fiatalabb férfiak, ha csak tehették, otthon elrejtőztek vagy a tanyákra menekültek, hogy a katonák kegyetlenkedésétől szabaduljanak.

Lukács Béla közs[égi] jegyző június 22-én vasárnap délelőtt nagymise után a tanyákból jövő népnek személyesen kihirdette a rekviráló kapitány fent említett rendeletét, de mivel a férfiak nagy része otthon elrejtőzött, vagy a tanyákra menekült, aznap igen kevesen voltak a templomban, úgy hogy a publikációnál csak néhány öregember és az asszonyok voltak jelen.

Az elkeseredés a románok erőszakossága miatt igen nagy volt, de azért előzetes összeesküvésről szó sem lehet, alulírottak ilyesmiről nem tudtak és nem is hallottak, de mivel szombaton és vasárnap sokan a tanyákra menekültek, valószínű, hogy ott nagyobb csoportokba verődve

de Domenii și Agricultură) delegáltjaként a lábasjószágok és mezőgazdasági termények összegyűjtését és elszállítását felügyelte.

elégedetlenségüknek hangos szóval adtak kifejezést, és a további lépéseket vasárnap délután és éjjel megbeszélték.

A román parancsnokság, úgy látszik, értesítést kapott, hogy Apátfalván izzó a levegő és nagy az elkeseredés a rekvirálások miatt, mert vasárnap éjjel huszárokat küldött az itteni román csapat erősítésére, és azokat a vasútállomáson helyezte el. Reggel $\frac{3}{4}$ 7 óra tájban a község lakói a vasútállomás felől nagy lövöldözést hallottak. Az ez irányból elősiető emberek azt beszélték, hogy a tanyákról nagy csapat férfi jött állítólag azon szándékkal, hogy a rekviráló parancsnokot megkérjék, hogy legyen elnéző és ne rekviráljon oly szigorúan. Amint az emberek a pályaudvar közelében lévő szélmalomhoz érkeztek, a vasútállomáson lévő román őrség a közeledő tömegre lőtt. Ezen eljárás az embereket annyira felbőszítette, hogy a pályaudvaron tartózkodó román katonákra rohantak és azokat szétugrasztották. A román katonák és huszárok látva a veszélyt, a pályaudvarról a községen keresztül a Maros töltés felé menekültek, de menekülés közben folyton lövöldöztek. A golyók két fiatal apátfalvi férfit: Sóki G. Andrást és Juracsek Istvánt eltalálták és azok szörnyethaltak. Ez az embereket még jobban elkeserítette, a menekülő románokat üldözőbe vették és közülük hármat, és pedig kettőt a Kossuth utcában, az úgynevezett Somogyi-féle iskola előtt, egyet pedig a Templom utcában agyonvertek. A felizgatott emberek, tudván azt, hogy a románok ezen támadást nem fogják megtorlás nélkül hagyni, részint a makói országutat átszelő [Szárázér] csatornához, részint a Magyarcsanád felé vezető országútra vonultak, hogy az esetleg érkező román katonákat feltartóztassák. A lakosok közül sokan, félve a komolyabb következményektől, más községekbe: Királyhegyesre, Kövegyre, Óscsanádra menekültek. Az Óscsanád felé vezető hidat a szerb katonaság elzárta ugyan, de az akkori szerb kapitány, látva a nagy veszedelmet, megparancsolta katonáinak, hogy az embereket, asszonyokat,

gyermeket, kik a Maros-hídon át akarnak menni, ne tartóztassák fel, hanem engedjék meg az átkelést, így több százan átmenekültek Ócsanádra, hol a szerb kapitány őket a leghumánusabb módon pártfogásába vette és ellátásukról gondoskodott.

A román parancsnokság híret vevén az apátfalvi zendülésnek, nagyobb számú katonaságot és gépfegyvereket küldött a zendülés elnyomására. A katonák részint Makó felől, részint Magyarcsanád felől (valószínűleg Mezőhegyesről és Aradról⁷) érkeztek és a községet két tűz közé szorították. 9 órától kezdve mind sűrűbb lövöldözést lehetett hallani a román katonák részéről (hisz embereink közül alig egynéhánynak volt fegyvere). 10-11 óra között már a községben fűtyültek a golyók, és aki csak tehette, házába zárkózott, mert az utcán való tartózkodás életveszéllyel járt volna.

A románok ellen vonult apátfalviak, mivel csak egynéhány puskával bírtak, a román katonák közeledésekor menekülni voltak kénytelenek, úgy hogy a románok akadály nélkül jöhettek a községbe. Három óra előtt a község előtt a temető mellett fekvő szélmalomnál állottak, mire a parancsnok a község házára futárt küldött azon üzenettel, hogy a plébános, bíró és jegyző azonnal jöjjenek a parancsnok elé. Lukács Béla kezdetben nem volt találhatók, mert elrejtőzött, Veréb Tamás adóügyi jegyző pedig a veszély láttára elmenekült, azért Benó József plébános és Sóki Mihály bíró mentek a parancsnok elé, ki szigorúan rájuk támadt

⁷ Adataink szerint a lázadás leverésében a Teodor Pirici ezredes parancsnoksága alatt álló 2. román vadász dandár alárendeltségébe tartozó 6. vadász ezred II. zászlóaljának egységei vettek részt, melyek ekkor Békéscsabán állomásoztak. Azt, hogy pontosan hány és melyik század vett részt az akcióban, nem tudjuk, de az tény, hogy a Nicolae Vlădescu kapitány által vezetett 7. század bizonyosan jelen volt az akciónál, és ez a század volt az, amely nemcsak hogy részt vett a megtorlásban, de a községben a következő hetekben rendfenntartó feladatokat is ellátott. A lázadás leverésére bizonyosan érkeztek egységek a Makót megszállva tartó, s Gheorghe Rambela őrnagy által parancsnokolt lovasalakulattól is. A lázadás leverésére és a megtorlásra irányuló akció folyamán Apátfalvára érkezett Pirici ezredes, dandárparancsnok is, aki ezt követően az egységei ott-tartózkodása időtartamára a szomszédos megyeszékhely, Makó katonai parancsnokságát is átvette Rambela őrnagytól.

és őket okolta, hogy ezen felkelés megtörténhetett. A plébános felvilágosító szavaira kissé megnyugodott, azután a gépfegyverekkel felszerelt katonáit az Apátfalva hosszában elterülő országúton végigvezette. A géppuskások minden utcasarkon megállottak és gépfegyverekkel az utcákba lövöldöztek, hogy azokat az emberektől megtisztítsák, bár ha erre nem volt szükség, mert mindenki [a] házába zárkózott és az egész község kihaltnak látszott. Az időközben Makóról érkezett [Gheorghe] Rambela őrnagy⁸ ezalatt katonáinak parancsot adott, azután a községházára hajtatott, hol további intézkedéseket tett. A katonák a vett parancs értelmében minden házba benyomultak, ha a kapu zárva volt, azt betörték, az összes férfiakat összefogdosták, és ütlegek között részint a vasútállomásra, részint a községházára hajtották. Minthogy az otthon maradt férfiak nagy része öreg, beteges ember volt, akik a menetben nem tudtak elég gyorsan haladni, ezeket puskatussal verték, a község plébánosát is, aki pedig a román parancsnok egyenes parancsára ment a katonaság elé, puskatussal verték és hajtották az állomásra, ahol ököllel arcon verték és szíjjal ütötték. A vasútállomásra hajtott embereket a váróterembe zárták. A pályaudvaron sok román katona tartózkodott, kik valószínűleg ittas állapotban voltak, mert az emberekkel szemben vadállatok módjára viselkedtek. Egymás után bementek a váróterembe, hol az embereket kardlapozták, pofozták, ököllel arcukba ütöttek, szíjjal verték és megkorbácsolták, azután egyenkint megmotozták őket, mindenkinek kivették a pénztárcáját és nézegették a tartalmát. Többen tekintélyes összeget tartottak maguknál, mivel kereskedők vagy üzletemberek voltak, kik nem gondoltak arra, hogy őket el fogják hajtani, azért pénzüket maguknál tartották. A pénzt egyelőre még nem vették el, de azért soknak [az] óráját és ékszereit már a motozás

⁸ A Makót ekkor megszállva tartó lovasalakulat parancsnoka, a város katonai parancsnoka.

alkalmával megtartották, a rákövetkező éjjel pedig és másnap az egész pénzt, órákat, gyűrűket és más ékszereket elvették tőlük és azokat többé vissza nem adták. A katonák a letartóztatottak lábáról lehúzták a cipőt és csizmát, és maguknak tartották meg.

Parancs érkezett, hogy a plébánost az állomásról a községházára vigyék, hol a község más részéről összefogdosott férfiak az istállóban voltak bezárva. A községházán első és második nap három civil vizsgálóbíró (detektív) végezte a kihallgatást. Először Sóki [Mihály] bírót, azután Benó József plébánost hallgatták ki, és erről jegyzőkönyvet vettek fel. A kihallgatás után a vizsgálóbíró kijelentette, hogy további intézkedésig el nem távozhatnak, és a községháza pénztárszobájába utasította őket, hol kívülük még Sopsich János káplán, Fazekas József pénztáros, Farkas J. Mihály esküdt és Huhn [József] borbély voltak összezárva, ezeknek lábáról lehúzták a cipőt, csizmát, elvették tőlük [a] pénzüket, órát, gyűrűt és egyéb ékszereiket, és többé vissza nem adták [azokat].

A tanyákon és bent a községben ezalatt rémes jelenetek játszódtak le. Még mielőtt a katonák a községbe érkeztek volna, az útjukba eső tanyákba hatoltak, a férfiakat, kiknek legnagyobb része öreg, tehetetlen ember volt, onnét kihurcolták, sokat közülük pedig szó nélkül agyonlőtték. A június 23-i zendülés alkalmával 34[-en] elpusztultak a románok fegyverétől,⁹ 4-en pedig a kiállott szenvedések és izgalmak következtében öngyilkosságot követtek el. Amint a[z] I. a[latt] mellékelt névjegyzékből látható,¹⁰ az agyonlőtt emberek nagy része öreg, tehetetlen

⁹ A június 23–24-i román vérengzésnek 32 közvetlen áldozata volt, két személyt később gyilkoltak meg a románok.

¹⁰ A táblázatot e helyütt nem közöljük, az abban lévő adatokat a 3. táblázatban dolgozzuk fel.

emberekből állott, kiknek a zavargásban legkisebb részük sem volt és teljesen ártatlanul haltak meg.¹¹

Hogy a románok mily kegyetlenül bántak az emberekkel, arra nézve csak néhány esetet bátorkodunk megemlíteni. A román parancsnok meghagyta, hogy a délelőtti folyamán agyonvert és a Maros-töltésnél eltemetett három román katonát ássák ki, és a holttesteket hozzák a községháza elé. Az itteni előfogatos fia: Simon János 23 éves legény, ki egész nap el volt foglalva és a zavargásban nem vett részt, a kapott parancshoz képest elhozta a megölt katonák holttestét. Midőn a román katonák bajtársaik holttestét megpillantották, az ártatlan Simon János előfogatos a kocsiról lehúzták, előbb félholtra verték, azután pedig néhány puskalövéssel agyonlőtték.

Midőn a románok a községbe értek, az egyes házakba törtek, és a férfiakat onnét kihurcolták. Néhány katona Imre József 62 éves öregember házába is behatolt, és az ott magányosan élő embert, ki egész nap a házban tartózkodott, szó nélkül lelőtték.

Varga Mátyás 25 éves legény a községháza istállójába volt bezárva. Mivel az egyik román katona, kit délelőtti megsebesítettek, őbenne vélte bántalmazóját felismerni, dacára annak, hogy a román katona bántalmazásában semmi része nem volt, néhány román katona az istállóba nyomult és Varga Mátyást az ott fogva tartott nagy embertömeg szeme láttára 3-4 puskalövéssel agyonlőtte.

Az egyik utcában a románok a házakból kihajtott férfiakat sorba állították és a vasútállomás felé hajtották. A rendben haladó nagy embercsoport mellett egyszerre egy hintó robogott el, melyben egy román őrmester és társa ült.¹² Az őrmester, ki valószínűleg részeg volt, minden

¹¹ A méiszárlás 32 áldozatából 11 személy volt ötven év feletti, s közülük is csak 6 volt hatvan év feletti. Ily módon ez az állítás nem felel meg a valóságnak.

¹² Ez a román őrmester nem volt azonos az utóbb Fazekas Imreként azonosított, s 1937-ben bíróság elé állított granicsár őrmesterrel. Személyét nem tudtuk azonosítani.

ok nélkül a békésen haladó embercsoportba lőtt, és 4 embert súlyosan megsebesített. A golyó a csoportban haladó Tari András 65 éves aggastyánt oly szerencsétlenül találta, hogy az másnap sérülésébe belehalt, a többi három ember sebesüléséből csak hosszabb idő múlva gyógyult ki.

Június 24-én, kedden a román parancsnok meghagyta, hogy minden férfi a községházán jelentkezni köteles. Ezen parancshoz képest Antal Antal hentes, ki hétfőn egész nap családja körében volt¹³ és a zavargásban egyáltalán nem vett részt, kedden déltájban egyik társával szintén elment a községházára jelentkezni. A kapuban megpillantotta őt egy román katona, ki már régebben tartózkodott Apátfalván és tudhatta, hogy Antal rendesen nagyobb összegű pénzt szokott magánál hordani, mert Antal ittas állapotban szeretett pénzével a vendéglőkben kérkedni. Az említett katona nem engedte be Antalt a kapun, hanem félrevonta őt, más román katonatársaival előbb a Kereszt utcai román irodába vitték, hol előbb mint bolsevikit irgalmatlanul elverték. A szerencsétlen Antal jajgatva hangoztatta, hogy soha életében nem volt bolsevik, hanem tisztességes apátfalvai polgár, ki keze munkájával és szorgalmával tartja el családját, de a román katonák a Maros-töltésre hurcolták őt, ott csizmáját lehúzták, ruhájától megfosztották és fejébe 4 golyót röptettek. Antal ekkor nem hordott pénzt magánál, de mivel a katonák tudták, hogy rendesen több pénzt tart magánál, valószínűleg arra áhítoztak, és ezért követték el ezen aljas gaztettet. Antal közönséges rablógyilkosságnak lett áldozata.¹⁴

Ez alkalommal csak néhány esetet akartunk megemlíteni, melyek a román kegyetlenséget jellemzik, bárha még sok ilyen esetet tudnánk felsorolni.

¹³ Más forrásunk szerint Antal a lázadás idején nem tartózkodott a községben.

¹⁴ Más adatunk szerint Antal Antal halálának okozója Rózsa Sándorné Vadaszán Ilona községi bába volt, aki állítólag „*belső szerelmi viszonyt*” ápolt a vérengzésért utóbb felelősségre vont román granicsár őrmesterrel, Fazekas Imrével, így el tudta érni, hogy Antalt egy korábbi sérelme miatt megbüntessék.

Midőn a román katonák Apátfalva határába érkeztek, a tanyákon és a községben azonnal fosztogatni és rabolni kezdtek. Hétfőn délután és éjjel a katonáknak szabad fosztogatás volt megengedve, de a rablás és fosztogatás az egész héten át tartott. A katonák betörtek a házakba, és a található cipőt, csizmát, ruhát, fehérneműt, ágyneműt összeszedték és elhordták. Különösen ékszerekre és pénzre pályáztak. Az asszonyok és leányok újjáról lehúzták a gyűrűt és elvették az ékszereket, ha valahol pénzt nem találtak, addig ütötték az embereket, az asszonyokat, míg a pénzt elő nem adták. Benó József plébánosért, ki egy napig a községházán volt bezárva, éjjel 1/2 3-kor 4 szuronyos katona jött, csak őt a börtönből a plébániára vezették, hol a délután és éjszaka folyamán már 8 ízben voltak fosztogatni, és kényszerítették őt, hogy a Wertheim-szekrényt, melyben az egyházi pénzeket őrizte, és az összes fiókokat kinyissa és az egész pénzkészletet magukhoz vették, azután megint visszakísérték a községházára a börtönbe.

Az első éjszaka különösen rémesen telt el, meg volt parancsolva, hogy éjjel minden kaput és ajtót nyitva tartsanak és minden házban gyertya vagy lámpa égjen. A katonák, kik közül sokan a szesz túlságos élvezetétől már részegek voltak, behatoltak a házakba, ott fosztogattak, és a lányokkal, nőkkel, öreg asszonyokkal szemben is több helyen erőszakoskodni kezdtek. Mivel a férfiak nagy része le volt tartóztatva vagy elrejtőzött, a nők és leányok néhány napon át nem mertek éjjel a házban tartózkodni, hanem csoportokba verődve a kertekben háltak, és ha hallották, hogy a házba katonák jönnek, a kerítéseken át a szomszédos kertekbe menekültek.

Az igazság kedvéért megjegyezzük, hogy csak az első, úgynevezett terror-csapat katonái viselkedtek ilyen galád módon, de ezek már 3 nap múlva a rablott holmival megrakva községünkben távoztak, és helyükbe más katonák jöttek, kik már tűrhetőbb módon viselkedtek.

Dacára annak, hogy a fosztogatás csak első nap volt megengedve, a rablás és fosztogatás, mint említettük, az egész héten tartott. Míg a községházán és a pályaudvaron a kihallgatás folyt, a katonák egy része, szövetkezve a magyarcsanádi románok egy részével, bejárta a tanyákat és a község félreesőbb utcáit, és mindenütt loptak, raboltak. Nem elégedtek meg pénzzel, ruhával, fehérneművel, hanem a lovakat, szarvasmarhát, sertéseket, gazdasági eszközöket is elvitték, úgy hogy ezen rablások folytán a község lakossága szinte jobban károsodott, mint a hivatalos rekvirálástól.

A szenvedett kárt egész nagyságában lehetetlen megállapítani; az első héten készpénzben, ruhában, fehérneműben, ékszerekben, marhaállományban és gazdasági eszközökben az akkori árakkal számítva legalább 20 millió korona értékű holmit raboltak el, de tekintetbe véve azon körülményt, hogy a lakosság nagy része mindenéből kifosztva, pénz hiányában nem tudta, a folytonos rekvirálások miatt pedig nem is merté az elrabolt vagy elrekvirált jószágot vagy gazdasági eszközöket azonnal pótolni, azoknak beszerzése a mostani rettenetes drágaság mellett 3-4-szer annyiba kerül és így a lakosság kára a mostani árakat tekintve még sokkal nagyobb. A lakosság kárát, mely az apátfalviakat az 1919. június 23-án történt zavar és megszállás alatt eszközölt folytonos rekvirálások és a román katonák erőszakos rablásai folytán érte, a II. a[latt] mellékelt kimutatás tünteti fel.¹⁵

A június 23-i sajnálatos esetből kifolyólag a románok, mint már említettük, Apátfalva csaknem összes férfilakosságát letartóztatták. Egyes kihallgatásokat még hétfő délután foganatosítottak, éjjel 12 órakor pedig a községházán fogva tartott összes embereket kezdték kihallgatni. Ezen kihallgatás elég simán folyt le és körülbelül ¼ 3 óráig tartott.

¹⁵ A jelzett melléklet sajnos nem maradt meg. A Laky Dezső által összegzett adatok szerint az Apátfalvát ért megszállási kár teljes értéke 1919. augusztusi koronaértékkel számítva 39,99 millió korona volt. Laky, 1923: 140.

A vizsgálóbírák erre visszavonultak. Reggel 7 órakor újból kezdték a kihallgatást, de ezt már a legnagyobb barbársággal hajtották végre. Becsületben megőszült öreg embereket hallatlan módon pofozták, puskatussal, bottal, korbáccsal ütötték-verték, és mindenáron olyan dolgokat akartak megtudni, melyekről az illetők semmit sem tudtak. Ezen emberkínzás péntekig tartott, amikor a letartóztatott férfiak nagy részét szabadon bocsátották, egy részüket azonban továbbra is fogva tartották. Az előzetes kihallgatás július 5-ig tartott, mindennap kihallgattak 40-50 embert, és ezalatt az embereket, kik nem úgy vallottak, amint ők kívánták, rettenetesen verték. Több asszonyt is letartóztattak, és azokat a kihallgatás alkalmával lelketlenül kínozták.

Pintér Andrást azzal vádolták, hogy mint bujtogató, az apátfalvi felkelésnek egyik fő okozója volt. Pintért, aki idejében elmenekült, a románok keresték, de mivel nem tudták megtalálni, az ő feleségét vonták kérdőre, hová menekült az ura? Az asszony ezt nem tudta megmondani, ezért Pintérné, aki úgyis beteges asszony volt, rettenetesen verték, úgy hogy a teste csupa seb volt. Midőn a lelketlen kínzást befejezték, az asszony nem tudott lábra állni és két katonának kellett őt börtönébe visszavezetni. Több heti orvosi kezelésre volt szükség, míg Pintérné annyira felépült, hogy házi teendőit végezhetette.

A románok június 28-án az apátfalvi vádlottak közül 28-at Békéscsabára szállítottak, köztük: Lukács Béla jegyzőt, Sóki Mihály bírót, Tóth B. Mihály törvénybírót és több tekintélyes gazdát. A következő szombaton, július 5-én a második csapatot (54 embert) szállítottak el. Későbbben még 4-et, úgy hogy összesen 86 emberünk került Békéscsabára. Ott több hétig fogva tartották őket, azután Nyíregyházára, későbbben Debrecenbe szállították, de ügyükben ítéletet nem hoztak. Végre megint Békéscsabára vitték őket; hogy ott mennyit szenvedtek, az illetők legjobban mondhatnák. Valahányszor újabb hadosztály került Csabára,

a vádlottakat mindig újabb hadbíró vette át, anélkül, hogy érdemleges ítéletet hoztak volna.

November 23-án az akkori hadbíró¹⁶ a periratok áttanulmányozása után 31 embert szabadon bocsátott azon kijelentéssel, hogy meggyőződése szerint ezek teljesen ártatlanok és bűn volt őket ily sokáig ártatlanul fogva tartani, 55-öt visszatartott azzal, hogy ezeket újból ki fogják hallgatni és felettük ítéletet mondani. A szabadon bocsátottak között volt Lukács Béla jegyző is, akit azonban későbbben kihallgatás végett újból Békéscsabára vittek¹⁷ és azóta 55 társával együtt fogva van.¹⁸

[1920.] február végén, midőn már bizonyos volt, hogy a románok Békéscsabát nemsokára ki fogják üríteni, a román hadbíróság végre érdemleges tárgyalást tartott és a június 23-a, tehát már több mint 10 hónap óta fogva tartott apátfalvaiakat kihallgatta, de azután anélkül, hogy ítéletet hoztak volna, őket Gyulafehérvárra szállították, hol még mindig keserves rabságban sínylődnek és aggódva várják a szabadulás óráját.¹⁹

Mindezek alapján mély tisztelettel kérjük Alispán urat, hogy panaszunkat az entente részéről kiküldött panaszfelvételi bizottság elé terjeszteni és odahatni kegyeskedjék, hogy községünk lakosságának a románok részéről igazságtalanul okozott kár megtéríttessék. Apátfalva

¹⁶ A Kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem jogi karán 1912-ben jogi doktorátust szerző Eugen Pescariu kapitányról van szó.

¹⁷ Lukács Béla jegyzőt az 1919. november 23-án Békéscsabáról kiszabadultakkal elengedték, de – minden bizonnyal az ottani hadbíró megvesztegetése kapcsán játszott szerepe miatt – újból letartóztatták, s őt is Romániába hurcolták. Gyulafehérvárról szabadult véglegesen 1920 májusában.

¹⁸ Benóék adata e helyütt nem teljesen pontos. A 31 még novemberben szabadon bocsátott apátfalvi mellett ugyanis még öt személynek ismeretlen körülmények között sikerült megszöknie. Közülük egyikük, Simon István földműves esetében ismerjük a szökés időpontját, amely 1920. február 16. volt. A többiekéről nincs adatunk, de az tény, hogy Békéscsaba román kiürítését követően nem 55, hanem – az ismét őrizetbe vett Lukács Béla községi jegyzővel együtt – 51 apátfalvi foglyot hurcoltak el Romániába.

¹⁹ Az apátfalvi foglyokat először Gyulafehérváron, majd Craiovában állították hadbíróság elé. Az 51 személy közül a gyulafehérvári fogság idején ketten meghaltak, a többiek különböző időpontokban szabadultak: az első 16 személy 1920 májusában térhetett haza, míg az utolsó 4 apátfalvi 1924 júniusában nyerte vissza a szabadságát.

községből, tehát magyar földről elhurcolt apátfalvai polgártársaink pedig, kiknek névjegyzékét III. a[latt] csatoltuk,²⁰ és kik már több mint 10 hónap óta keserves rabságban sínylődnek, azonnal szabadon bocsájtassanak.

Őszinte mély tisztelettel maradunk

Apátfalván, 1920. április hó 9-én

Benó József plébános

S. Nagy István bíró

Lengyel János jegyző

Kardos Noé

Forrás: MNL CSML ML, IV.408.b. 1161/1920. Benó József plébános felterjesztése, 1920. április 9.

²⁰ A Lengyel János helyettesítő jegyző által összeállított névsort e helyütt nem közöljük, az abban található adatok az 5. *táblázat*ban láthatók.

3.

Lukács Béla községi jegyző és Tóth B. Mátyás bíró

hivatalos jelentése az apátfalvi vérengzésről

1921. augusztus 3.

Apátfalva község előljáróságától

1792/1921.

Hivatalos jelentés

arról, hogy a románok Apátfalva községnek 1919. május 11-én
bekövetkezett gyászos emlékű megszállása ideje alatt miként fosztották
ki a községet és mészárolták le lakosainak egy részét.

A kömmün bukása után, 1919. május 5-én francia csapatok jelentek
meg Apátfalva községben,¹ kihirdették, hogy a községet megszállják,
mindenki tartózkodjék a rendzavarástól és teljesítse a megszállók
parancsait. Parancsnokuk a legnagyobb rokonszenv és bizalom hangján
szólt a lakossághoz és együttműködésre hívta fel őket a rend
fenntartásában. A megbízható gazdákból népőrséget szervezett,
felhatalmazta őket fegyver viselésére és ezek vállvetve teljesítettek
őrszolgálatot az itt volt francia katonasággal. Humánus és becsületes
bánásmódjuknak volt köszönhető, hogy a kömmün ideje alatt oly sokat
szenvedett lakosság szívesen látta őket a községben. Uralmuk azonban

¹ Benó József plébános felterjesztése szerint Apátfalvát 1919. május 7-én szállták meg a franciák. Ezt az állítást erősíti az Erdélyi Katonai Parancsnokság műveleti naplója is. Ciubotă–Nicolescu–Țucă, 1998: 191.

mindössze öt napig tartott.² Utánuk román katonaság szállta meg a községet; ezek az első perctől kezdve gyűlölettel viseltettek a lakosság iránt. A franciák által felállított népőrséget lefegyverezték és a község jegyzőjét azért, mert az illetők szolgálati jelvény gyanánt nemzeti színű karszalagot használtak, megbotozták. Vele egy sorsban részesítettek egy Fendler nevű kereskedőt is, aki a botozást megelőző kikérdezésnél tolmácként szerepelt. A botütéseket ezen funkciója fejében, díjazásként kapta.

Eme kihívó magaviselet után első dolguk volt a rekvirálás után látni. E célból június 2-án megparancsolták a községi elöljáróságnak, hogy június 7-re készítsenek egy kimutatást a községben lévő összes gazdasági gépekről, lábas jószágokról (ló, tehén, sertés stb.), és azt szolgáltatassák be a Makón székelő román katonai parancsnoksághoz. A parancs általános izgalmat keltett, de nem volt mit tenni, teljesíteni kellett. Június hó 18-ra aztán Sztajkovics román kapitány³ kihordatta az összes gazdasági gépeket és eszközöket, azok közül a használhatókat kiválogatta, s magával a lakossággal vagonba rakatta és elvitette. Ugyanígy szándékoztak tenni a lábas jószággal, melynek kiválogatásával valami Joneszku nevű százados⁴ volt megbízva. A rémült lakosság menteni próbálta a jószágát és e célból többen összeverődve elhatározták, hogy küldöttségileg felkeresik a szomszéd községben, Magyarcsanádon működő Joneszku kapitányt és méltányosságot, emberséget kérnek tőle az állatrekvirálásnál, nehogy úgy

² Benó József plébános felterjesztése szerint 12 napig, 1919. május 19-ig voltak a községben.

³ Valójában Romul Staicoviciu százados, aki, mint a Csanád megyében végrehajtott rekvirálásokat folytató 10. számú rekviráló bizottság tisztje, ebben az időszakban a román Ipari és Kereskedelmi Minisztérium (Ministerului de Industrie și Comerț) megbízottjaként a gépek, berendezések és eszközök rekvirálását irányította.

⁴ Valójában Alexandru Jonescu kapitány, aki, mint a Csanád megyében végrehajtott rekvirálásokat irányító 10. számú rekviráló bizottság tisztje, ebben az időszakban a román Földművelésügyi és Mezőgazdasági Minisztérium (Ministerului de Domenii și Agricultură) delegáltjaként a lábasjószágok és mezőgazdasági termények összegyűjtését és elszállítását felügyelte.

bánjon velük, mint Sztajkovics a gazdasági eszközök elvételénél, aki ebbéli munkáját oly alaposan végezte el, hogy a szerencsétlen gazdák legtöbbszörének egy ép kapája sem maradt, mellyel földjét tovább munkálhatta volna. A Magyarországra átmenni szándékozó tömeg az országúton haladva egy őrszemmel találkozott, aki rájuk lőtt. Erre szétszaladtak az emberek. A szaladókra a román katonák több ízben rálőttek, miközben egy embert megöltek a golyók. Az amúgy is a végtelenségig elkeseredett lakosságot ez felbőszítette, kapát, kaszát ragadott és rávetette magát a román katonákra. Valóságos utcai harc fejlődött ki, melyben összesen két polgári egyén és három román katona elesett.⁵ A többieket a tömeg részint lefegyverezte, részint cirka ötvenkettő embert elkergetett a községből. A katonáktól elszedett fegyverekkel megszállották a község határát és reggeli 6 órától kezdve délután 2 óráig visszavertek minden a környéken lévő román katonaság részéről jött támadást. Ezen idő tájban azonban a vidékről összpontosított csapatokkal a románok valósággal elárasztották a község határát, visszavonulásra kényszerítették a lakosságot, benyomultak a községbe és az azt környező tanyákra és ott valóságos vérfürdőt rendeztek, melynek 38 ember esett áldozatul, köztük egy nő, (70 éves) aggok, kiket saját szobájukban lőttek agyon a nekivadult román katonák (pl. Boda Péter, Kerekes József) és gyermekszámba menő fiatalokat.⁶ A megrémült lakosság egy része a szerbek által megszállott Ócsánára (Torontál v[ár]m[egye]) menekült át és csak így kerülhette el

⁵ Az egyik résztvevő, Szigeti János – általunk is közölt – visszaemlékezése nyomán az eseményekről egy egészen más kép rajzolódik ki, mely egyéb források alapján is bizonyosan közelebb állt a valósághoz, mint a Lukács által e helyütt közölt verzió.

⁶ A június 23–24-i vérengzésnek 32 áldozata volt, ketten napokkal később, menekülés közben veszítették életüket, míg négyen az elszenvedett verések és a feldolgozhatatlan veszteségek hatására öngyilkosságot követtek el. A vérengzés során agyonlőtt áldozatok közül a legidősebb Boda Péter 76 éves volt, Kerekes József ellenben 65 éves korában hunyt el. Gyermekeknek a szó szoros értelmében két áldozat, a 14 éves Herczeg István és a 18 éves Sóki G. János tekinthető, rajtuk kívül még hárman nem érték el a jogi értelemben vett nagykorúságot jelentő 24 éves életkort.

a megszállók vad dühét, a másik része elbújt. Az agyonvert vagy agyonlőtt embereket nem engedték eltemetni, hanem arra kényszerítették a hozzátartozókat, hogy azokat a forró nyári melegben 4-5 napon át házuknál hevertessék és a hullák bűzét tűrjék, csak azután hatalmazták fel őket arra, hogy azon módon, amint ki lettek végezve, talicskára rakják és eltemessék őket. Lelkészt persze nem engedtek a közelükbe.⁷ A temetést a nőknek és gyermekeknek kellett végezni, mert a férfiakat összefogdosták és bezárták. A kivégzettek úgyszólván valamennyien ki lettek rabolva és csontjaik puskatussal össze voltak törve.⁸ Napokon keresztül munkájukat gyanútlanul végző embereket is szó nélkül agyonlőttek, ezek között két öreg mezőőrt is (Varga István és Farkas István)⁹ és olyanokat, akikről azt sejtették, hogy pénzt tartanak maguknál (Antal Antal mészárosmester). Vadságukban annyira mentek, hogy pl. kivégezték a községi előfogatóst is, aki az előjáróság parancsára az agyonvert román katonákat kocsira rakta és hogy a hulláikat az esetleges bántalmazástól megóvjá, elszállította őket a községi temető hullaházába.¹⁰ Humánus cselekedetért életével

⁷ A község állami és halotti anyakönyveinek bejegyzései mindezt nem erősítik meg. A halottakat – egy kivételtől eltekintve – a hagyományoknak megfelelően a második-harmadik, legfeljebb (6 esetben) a negyedik napon eltemették és minden temetést kivétel nélkül pap jelenlétében tartottak meg. A kivétel Kardos Antal volt, akinek a holttestét csak július 6-án találták meg a mezőn, őt aznap temették el. Lukács állításának annyi alapja van, hogy a június 23-án este a foglyok közül agyonlőtt Varga (Kakas) Mátyás esetében valóban nem engedték meg a románok, hogy a család két napig elvigye a holttestet, ennek ellenére az egyházi halotti anyakönyv szerint június 26-án a többséggel együtt őt is eltemették.

⁸ A megmaradt források alapján a holttestek kirablását nem tudjuk sem megerősíteni, sem cáfolni, csak valószínűsíteni, ugyanakkor a holttestek puskatussal való összetörésére utaló semmilyen más adat nem maradt, ideértve az őket eltemető hozzátartozók későbbi vallomásait is, ezért ennek az állításnak a megalapozottsága egyértelműen cáfolható.

⁹ Mivel a közvetlen szemtanú Szigeti János arról beszélt, hogy a lázadók között volt két vadászpuska is, biztosra vesszük, hogy azok tulajdonosa a két mezőőr volt. Éppen ezért kizárjuk, hogy ők „*munkájukat gyanútlanul végző*” emberek lettek volna, valószínűleg aktív – fegyveres – résztvevői lehettek a lázadásnak.

¹⁰ Nem Simon János községi előfogatóst, hanem a 23 éves és ugyancsak Simon Jánosnak hívott fiát végezték ki a románok, miután menekülni próbált előlük. A románok először rajta álltak bosszút a lázadók által megcsönkített társaik holtteste láttán. Ő volt ugyanis, aki ezeket a holttesteket délelőtt a Maros-partra (és nem

kellett lakolnia. A mészárlást általános úgynevezett „szabadrablás” követte, mely majdnem egy hétig tartott és amelyben a tisztek és közlegények versenyeztek egymással, hogy ki tud többet és kegyetlenebbül zsarolni.

A megszállók nivójára azonban legjellemzőbb tény a szabadrablás harmadik napján a parancsnokság részéről engedélyezett szabad nőhasználat, melynek undorító eseteit nem akarjuk itt külön ecsetelni. Csupán annyit említünk meg következményképpen, hogy sok nő ma is, két év után fekszi a betegágyat emiatt, s akárhánynak kilátása sincs arra, hogy egészségét újból visszaszerezhesse.¹¹

A rablás keresztülvitelének [elősegítésére] Magyarcsanádról, sőt Nagylakról is hoztak román civil embereket, kiknek segítségével aztán elvették a lakosságtól mindent, aminek értéke volt, alsó-, felsőruhát, ékszert, pénzt, házi eszközöket, ágyneműt, jószágot, varrógépet stb. Előfordult pl. hogy magukat elegáns tiszteknek tartó egyének parasztoktól rablott párnahajakból helybeli varrónők által „sürgősen” alsó fehérneműket készítettek maguknak és a kapott új helyett fizetesképpen hátrahagyták a saját régijüket, amilyent nálunk csak alacsony sorban élő emberek szoktak viselni. Hogy a rablásban mennyire voltak kíméletlenek és kapzsis, arra jellemzőképpen felemlítjük, hogy egyes esetekben anyák könyörögtek, hogy hagyják meg legalább apró gyermekeik ruháját, hogy legyen őket mivel betakarni, persze eredménytelenül, mert válaszuk az volt: *„nemcsak a ruhátokat, de még az életeteket is elvehetjük, nekünk olyan hatalmunk van.”*

Mielőtt az egy hétig tartó rablást megkezdték, hozzáláttak a „rendcsináláshoz”. Azokat a férfiakat, kiket ki nem végeztek, vagy akik

a temetői hullaházba!) szállította, ahol hevenyészve elásták őket, és ő volt az, akivel délután a községet megszálló románok visszahozták a maradványokat.

¹¹ Nem cáfolva azt, hogy voltak erőszakoskodások, a nőkkel szembeni tömeges nemi erőszak ténye nem bizonyítható.

el nem menekültek, összefogdosták és a község érdekes lelkészával az élükön 10-15-ös csoportokban összekötözték, utcahosszat kísérték és közben puskatussal, vízben áztatott kötelekkel verték őket, úgy hogy ruhájuk leszakadt és testükről csurgott a vér. Nem kímélték persze a község lelkészét sem, aki az elszenvedett ütlegek alatt útközben többször összeroskadt. Majd a község háza udvarára terelték őket és bezárva valamennyit, megkezdték az inkvizíciót különösen annak kiderítésére, hogy kik vettek részt a román katonák megölésében.

Itt hajmeresztő dolgokat produkáltak. A község bíróját¹² és úgyszólván egész elöljáróságát valósággal hullává verték. Nagyon sok embert ártatlanul kínoztak meg. Volt például olyan, akire vastag vizes kötéllel több mint 80 ütést mértek. Egy asszony testéről, kinek háza előtt egy román katonát találtak halva, a szó szoros értelmében leverték a húst, úgy, hogy felső combjáról és derekáról egész hústömegek lógtak alá a bokájáig. Minekutána agyonverték, hitvány módon azt a látszatot szerették volna kelteni, hogy nem ők, hanem az asszony maga oltotta ki az életét. Bevitték a volt gránicsárcsapat lakáshelyiségébe és ott egy szegre felakasztották. Szemtanúk és maga a község orvosa, aki szintén látta a szerencsétlen nő hulláját, azt állítják, hogy az elszenvedett sérülések következtében okvetlen el kellett pusztulnia, nem hogy még annyi ereje lehetett volna, hogy felakassza magát.¹³ A többieket is hasonló kínzásban részesítették. Általában azt lehet mondani, hogy amilyen gyáván

¹² Sóki Mihály bíróról van szó.

¹³ Az eset áldozata a halotti anyakönyvekben öngyilkosként szereplő Szabó Nyíri Péterné Simon Mária volt, aki a június 23-i lázadás idején az egyik menekülő román katonát a háza előtt vasvillával leütötte, és gyaníthatóan ezt követően részese volt az agyonverésének is. Halálának körülményei teljes egészében nem ismertek, de az kétségtelen, hogy június 26-án délután vették őrizetbe a románok és még aznap este meghalt. Az őrizetbe vételét követően bizonyosan kínzással felérő bántalmazásnak volt kitéve, ám hogy esetleges önkezű halála a további verés elkerülésével állt összefüggésben, vagy magába a bántalmazásba halt bele, a megmaradt adatok alapján ma már nem tisztázható.

megfutottak, amikor a községnek alig néhány kapákkal és botokkal felfegyverzett embere megtámadta őket, épp oly hőiesen és felényesen tudtak viselkedni, amikor védtelen nőket és ártatlan gyermekeket, továbbá magukkal is tehetetlen aggastyánokat kellett terroristáknak is becsületére váló kínzások közt megölni.

Az összefogdosott emberek közül [a] napokon át tartott rettenetes kínzások után 86-ot elszállítottak a békéscsabai román hadosztálybíróság börtönébe. Innen hurcolták őket Nyíregyházára, Debrecenbe, ismét Békéscsabára, majd Gyulafehérvárra, mindenütt a legrosszabb bánásmódban részesítve és éheztetve őket, míg végül 11 hónapi kínos rabság után szóba állottak velük és tárgyalás alá vették ügyüket. A bírói eljárást követően 2 évi fogság után 51 ember hazajött,¹⁴ 2 időközben szülőföldjétől és hozzátartozóitól távol meghalt, 6 ember 2 évi rabság után szabadult meg, a többi 27 pedig ez idő szerint [a] krajovai börtönben sínylődik és várja, egyelőre úgy látszik hiába, a szabadulását. A szerencsétleneket nemrégén felkereste Glattfelder [Gyula] csanádi és gróf Majláth Gyula¹⁵ [gyula]fehérvári püspökök. Rongyosan, lesóványodva, szálnalmas állapotban látták szegényeket. Glattfelder püspök audiencián kért számukra kegyelmet a román királynál¹⁶ és eljárt

¹⁴ Lukács Béla rosszul emlékezett. Békéscsabán 1919 novemberében már volt egy ha nem is hivatalos tárgyalás, de szelekció a foglyok között, melynek eredményeként 1919. november 26-án 31 személyt hazaengedtek, míg 5 apátfalvinak még Békéscsaba kiürítését megelőzően sikerült megszöknie. Gyulafehérvárra emiatt 51 személyt hurcoltak el (köztük magát Lukács Bélát is, akit pedig november 26-án egyszer már elengedtek Békéscsabáról, de utóbb ismét letartóztatták; emiatt van az egy fős többletlétszám), akiknek az első tárgyalása valóban itt volt, s az 51 ide elhurcoltból 1920 májusában 16 főt engedtek haza, köztük Lukácsot is, immáron másodszorra. A 35 maradó fogolyból ketten meghaltak, 6 főt 1921 júniusában engedtek el a románok Gyulafehérvárról, a maradó 27 rabot pedig – miként itt már Lukács is pontosan adatozza – továbbvitték Craiovába.

¹⁵ Valójában gróf Majláth Gusztáv Károly erdélyi (gyulafehérvári) püspök.

¹⁶ Adataink szerint Glattfelder püspök 1921. május 19-én járt gróf Majláth Gusztáv Károly erdélyi püspök társaságában I. Ferdinánd királynál, akkor, amikor letették a hűségesküt az uralkodó előtt. Az apátfalvi rabok ügyében tett közbenjárására minden bizonnyal ez alkalommal kerülhetett sor.

Bratianu akkori miniszterelnöknél¹⁷ is az érdekükben. Az előbbi jóakaratot ígért, az utóbbi azt ígérte, hogy ügyüket mielőbb tárgyaltatni fogja. Sajnos eddig semmi eredmény sincs, úgy hogy ők továbbra is ott sínylődnek a krajovai börtönökben, rongyosan, éhesen, kiteve a biztos pusztulásnak.

Az emberekben szenvedett felbecsülhetetlen kár mellett Apátfalva községet anyagiakban is horribilis veszteségek érték a megszállók részéről. Az említett szabadrablás után rendszeres rekvirálás következett, értve ezalatt mindannak összeszedését és elvételét, ami az egyeseknek a fosztogatás után még megmaradt. Így sor került most már az összes lábas jószágok elvitelére, [a] gabonaneműk (kukorica, búza) elvitelére, amit, hogy milyen precizitással hajtottak végre, arra elegendő lesz felemlíteni, hogy olyan embereknek, akiknek 50 hold termőföldjük van, nem maradt kenyérnek való.

Az egyesek magántulajdona ettől kezdve, bár most már hivatalos formák betartásával, úgyszólván megszűnt. Minden a megszállóké volt, akik ezzel a jogukkal minden egyes esetben éltek is, valahányszor felfedeztek valamit, amit érdemes volt elvinni. Végnélküli rekvirálások voltak ezek az utolsó percig, melyben Apátfalvát el kellett hagyniuk. De nem csak a községbe betelepített katonaság sanyargatta ilyképpen a lakosságot. Jöttek ide egészen más vidékről nagyobb távolságról katonacsoportok és egyszerűen házról-házra járva, megrakodtak minden jóval és azután eltávoztak.

Magatartásukkal [a román megszállók] a községnek (beleértve a fosztogatást is) az akkori becslések szerint 45 millió korona kárt okoztak, amihez hozzászámítva a hivatalos rekvirálással okozott és addig meg nem

¹⁷ A miniszterelnök ekkor nem Ion Constantin Brătianu, hanem Alexandru Averescu tábornok volt, aki 1920. március 13. és 1921. december 16. között töltötte be ezt a posztot.

térített 35 milliót, összesen 80 millió körül van az anyagi veszteség, mellyel az eddigi megállapítások és alacsony becslések szerint a községet sújtották.¹⁸ Ehhez természetesen hozzájárult az a pótolhatatlan veszteség, mely a megszállók brutalitásai folytán emberéletben, testi épségben és egészségben érte szerencsétlen községünket, és amelyért egykor talán a történelem ítélőszéke előtt fog számolni ez a magáról annyira megfélemedezett nemzet.

Apátfalva, 1921. augusztus hó 3-án

Lukács Béla
jegyző

Tóth B. Mátyás
bíró

Forrás: MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. Lukács Béla községi jegyző hivatalos jelentése, 1921. augusztus 3.

¹⁸ A Lukács által megadott adat erősen túlzó és minden bizonnyal egy félreértés eredményeként született meg. A Laky Dezső által összegzett adatok szerint az Apátfalvát ért megszállási kár teljes értéke 1919. augusztusi koronaértékkal számítva 39,99 millió korona volt. Laky, 1923: 140.

Koller István az apátfalvi lázadásról

1929.

Kiemelkedőbb események nem fordultak elő Apátfalván a világháború kitöréséig. Ennek borzalmaiból azután kijutott Apátfalvának is, mint jó magyar községnek a maga része. Fiai hőiesen küzdöttek az összes harctereken úgy a honvédség, mint a közös hadsereg kötelékeiben. A háború lezajlása után azonban nagyobb csapás jutott osztályrészül. A szerencsére nem hosszú ideig tartó proletárdiktatúra nagyobb rombolásokat nem idézhetett elő ugyan, mert a lakosság általában nyugodtabb vérmérsékletű.¹ A kommunizmus bukása után azonban nyakára hozta a művelt francia nemzet hadserege a bocskoros oláhságnak gyászos emlékü igáját. 1919. május hó 11-én² megjelent a községben 9 oláh határőr egy szakaszvezetővel és a község keleti részén, a Kereszt utcán 2 parasztházat elfoglaltak laktanyául. Onnét jártak azután a község házára különféle kívánságokkal, melyek hol az ellátásukra, lakásuk felszerelésére, távbeszélő felállítására s más egyebekre vonatkoztak. Ha valami kívánságok nem teljesedett elég gyorsan, akkor a verést az előjárósági tagok részére nemcsak kilátásba helyezték, de foganatosították is. Közben Makón elhelyezkedett a román prefektúra és csakhamar megkezdődtek a rabló rekvirálások, kezdetben emberi és állati élelmiszerekben, majd elrendelték a gazdasági eszközök: ekék, boronák, vetőgépek, triőrök, cséplőgépek, azután a varrógépek, kerékpárok rekvirálását és kiszállítását a vasúti állomáshoz. Egyidejűleg az oláh

¹ Ezt az állítást erősen cáfolja Szigeti János visszaemlékezése, melyet 5. dokumentumként a következő oldalakon közlünk.

² Benó József plébános felterjesztése szerint Apátfalván 1919. május 14-én jelentek meg a román granicsárok.

állatorvos kapitány³ több ízben megtekintette a gulyákat, méneseket, kijelentvén, hogy azokból a neki tetsző számú példányt el fogják hajtani Oláhországba. Mindezen ténykedésük közben a lakosságot folyton zaklatták kézi- és igásmunka teljesítésével. Ha nem ment minden olyan készséggel és gyorsasággal, mint ahogy kívánták, hát akkor nyomban verték a szerencsétlen elkeseredett magyarokat. Ezen állapot folyton fokozódott, míg végre betelt a tűrés keserű pohara; a gazdák titokban szövetkeztek és 1919. június hó 23-án, egy hétfői napon, amikor az elrabolt gazdasági eszközök vasúti kocsiba rakása következett, reggel 6 órakor az állomás mellett fekvő temetőből hatalmas „hurra” kiáltások kíséretében megrohamozták a néhány lőfegyverrel – de túlnyomó részben ásókkal, kapákkal, vasvillákkal, fűtykösökkel – felfegyverkezett magyarok a vasúti állomásnál felsorakozva volt oláh gyalogos és lovas katonákat. 30 gyalogos, 30 lovas, 10 határőr és 9 csendőrből állott az oláh katonai erő. Ámde a dicső oláh nemzet vitéz fiai hagyományos gyávaságukkal megrémültek a kezdetleges fegyverkezésű magyaroktól és hanyatt-homlok menekültek szerteszét, főként Makó irányába. Lovak száguldoztak, nyergükből lepotyogott lovasaik nélkül, fel és alá. Az oláh haderő elszaladt, de hármat közülük az elkeseredett magyarok elcsíptek és azokat agyonverték. Több oláh katona is szenvedett menekülés közben kisebb-nagyobb sérüléseket. Az elesetteket felületesen elföldelték az egyik iskolaépület előtt levő sekély árokba.

Az így rövid időre diadalmaskodott magyarság egy része utána vetette magát a túlnyomólag Makó felé menekült oláhoknak és a községtől mintegy 2 km távolságra lévő Szárazér csatorna töltésén hadi állásba helyezkedett, frontot alkotott. A Makóra érkezett oláh katonák fellármázták az oláh helyőrséget, amely hamarosan felkészülődött és megindult bosszuló hadjáratra Apátfalva felé. A Szárazér csatorna mentén

³ Alexandru Jonescu kapitány.

felállott magyarok – mindössze 7-8 puskájukkal – tüzeltek a közeledő oláh haderőre, amely gépfegyverekkel is fel volt szerelve és meg nem erősített állítás szerint tán itt is volt 1 halottjuk. Annyi tény, hogy a magyarok fellépése következtében lőtávolságban megállottak és mindaddig nem mertek közeledni, míg a magyarok – töltényeik elfogytával – a harcot feladták és a gabonavetésekben csöndesen elszéledtek. Megindultak ezután az oláhok és elérkezvén a község szélére, sürgönyöztek segítő csapatokért a Mezőhegyesen és Aradon állomásozó haderejükhöz; majd megkezdték a község belterületének óvatos birtokbavételét. Az utcákba előbb gépfegyverekkel belövöldöztek s a lakosságból akit a szabadban, utcán vagy udvaron megláttak, azokat irgalom nélkül lelőtték vagy agyonszúrták. Így 38 magyar ember élete esett bőszi dühük áldozatául.

Ezután megkezdődött a férfilakosság összefogdosása a lakásokban és összeterelése a községháza udvarára, meg a vasúti állomáshoz. Közben a lakosságot, különösen a vezető férfiakat puskatussal, korbáccsal, dorongszerű botokkal ütötték-verték; közöttük a szelíd lelkű, tudós plébánost Benó Józsefet is, ki az ekkor elszenvedett brutális verés következtében vesebajt kapott s pár évre rá elköltözött az élők sorából.⁴ A férfiak összetereltetvén, megkezdődött a lakásokban a dúlás-fosztogatás és tartott 3 napig éjjel-nappal a rablás és garázdálkodás. A lakosságtól egyénenként tömérdek ruhaneműt, ékszert és pénzt raboltak; azonkívül a néhány nap múlva elővezettetett lábas jószágállományból több mint 4000 lovat és szarvasmarhát vegyesen elhajtottak Oláhországba. Az ezen évi gabonatermésből beszedtek 5004 q 88 kg. búzát, 582 q 35 kg. árpát és 192 q 65 kg. zabot, mely

⁴ Benó plébános 1922. január 27-én halt meg.

gabonatömeget nagyantant barátaik részére eladták, de Apátfalva község lakosságának a jószágállományért térítést nem fizettek.⁵

Június 27-én, pénteken délben engedték haza a befogott férfiakat, azok kivételével, akiket a lázadásban súlyosabb terheltek tartottak. Ezeket – mintegy 100 személyt – továbbra is fogva tartották és ellenük hadbírószági vizsgálatot vezettek. Nem hagyható megemlíteni nélkül azon szomorú körülmény, hogy a megtorló oláh csapatok beözönlésekor a szomszédos Magyarcsanád község oláh nemzetiségű lakosságának egy része úgy a magyarok verésében, mint a fosztogatásokban élénken részt vett.

A hadbírószági vizsgálat következtében június hó 28-án 28 magyart, köztük Lukács Béla közig[azgatási]. jegyzőt és a községi bírót elszállították Békéscsabára, a többi letartóztatottakkal pedig tovább folytatták a vizsgálatot. A vezető elöljáróktól megfosztott lakosságot június 29-én az oláhok felhívták, hogy hozzon javaslatba bírónak és jegyzőnek alkalmas egyéneket. Bírónak javaslatba hozatott S. Nagy István kiskazda, jegyzőnek pedig – miután az adóügyi jegyző,⁶ mind az okleveles segédjegyzők a megtorló oláh csapatok betörése előtt elmenekültek – Koller István igazgató-tanító személye hozatott javaslatba. Említettek a közóhajnak engedve, a rájuk bízott tisztet elfogadták, mely tisztükbe őket a törvényes magyar hatóság beiktatta. Koller hivatalát a jegyzőségben 1919. évi november hó 6-ig töltötte be közmegelegedésre, amikor őt egy a forradalomkor menekült jegyző⁷ felváltotta, ő pedig visszatért tulajdonképpen hivatásához.

Az oláh hadbírószág folytatólagos vizsgálata folytán még 59 magyart hurcoltak fogságba, tehát összesen 87-et, kiket előbb Békéscsabára,

⁵ Valójában volt valamiféle utólagos pénzbeli térítés, de ez töredéke volt az elhajtott állatok valós értékének.

⁶ Veréb Tamás.

⁷ Lengyel János volt csanádalberti jegyző.

később Nyíregyházára, majd Debrecenbe, végül Gyulafehérvárra és egy részüket Oláhországba, Krajovára szállították. Az elhurcolt foglyok nagy részét 1919. év november hó végével hazabocsátották, de legutoljára csak 1924. év június havában jutottak haza. A szomorú emlékű oláh uralom Apátfalván 1920. évi április hó 30-án ért véget,⁸ amikor a bocskorosok visszavonultak a Maros bal partjára és a Nagylak község mellett folyó Élővíz csatorna bal partjára.⁹

Forrás: Koller, 1929: 300–302.

⁸ Valójában 1919. március 29-én ürítették ki a községet a románok.

⁹ A Maros bal partja, illetve a Makó–Nagylak–Mezőhegyes vasútvonal keleti oldalán lévő Élővíz-csatorna utóbb egybeesett a trianoni békeszerződésben itt kijelölt magyar–román határvonallal.

Az apátfalvi lázadás
Elmondta Szigeti János 54 éves gazda
Lejegyezte Bibó Irén, 1938.

[19]18-ban¹ kiütött a forradalom. Itt elsőbb nemzeti tanács alakult a Károlyi-kormány alatt, később, tavasszal, március 21-én proletárdiktatúra vette át a közigazgatást. Unta nagyon a nép, mert ezek erőszakosak voltak, követeltél a hízó disznót, tehenet, szalonnát, oszt láttuk, hogy szétszították maguk között. Odalukadt a dolog – akkor tapasztaltam ki, hogy milyen könnyű forradalmat csinálni –, hogy kezdtek az emberek itt is, ott is tanácskozni. Itt volt ez a Novák [József?] – bejöttem a tanyáról április 25-én csütörtökön,² látom, hogy félrehívja egyik-másik jeles embert és sugdolóznak. Kint a tanyán, amikor visszamentem, azt hallottam, hogy szombaton kiverik a diktatúrát. Szombaton bejöttem, hogy lássam, hogyan verik [ki a diktatúrát]. Nováktól eredt a szál és a Návayakhoz³ vezetett. Nekem ezt nem mondta senki, csak úgy gondolom, mert akkor már Makón egy Vásárhelyi [Kálmán] nevűt a proletárdiktatúrából agyonverték.⁴ Itt [azaz Apátfalván] heten voltak a diktatúra vezetői,⁵ Nacsa András volt a vezérük, egy nagyon

¹ Szögletes zárójelben a magunk értelmező kiegészítései, míg kerek zárójelben a visszaemlékező Bibó Irén eredeti megjegyzései olvashatók.

² 1919. április 25. pénteki napra esett.

³ A földéaki Návayak Csanád vármegye közéletében két évszázadon át kiemelt jelentőségű szerepet töltek be. A család ekkori legjelentősebb tagja Návay Lajos (1870–1919) országgyűlési képviselő volt.

⁴ A hódmezővásárhelyi születésű Vásárhelyi (eredetileg Weisz) Kálmán (1891–1919) tengerészt a Hadügyi Népbiztosság küldte Makóra, hogy a vörös hadsereg számára katonákat toborozzon. Hatáskörét messze túllépve rekvirálásba kezdett, melynek következtében 1919. április 23-án a feldühödött tömeg agyonverte.

⁵ Név szerint Nacsa Andrást, Konrád Józsefet, Kallós Ferencet, Nyíri Józsefet, Simon Jánost és Náni Józsefet ismerjük. MNL CSML SZL, VII.2.b. B. 7164/1920. 3. dosszié.

szegény öregebb ember. Ezek szombaton felmentek a községházára, de Nacsá nem jött el, mert aznap beteg volt és ágyban maradt. Ahogy mentem a községháza irányába, a szembejövők mind mondják: „*jaj mi van a községházán. Konrád Jóska⁶ Fercsi Ferkó bottal kergette ki.*”

A civilek közül a katonaviselt emberek elmentek Nacsáért, kihúzták az ágyból és vitték. Egy asszony – özvegy Sinkáné [özv. Varga Sinka Jánosné], akinek a tehenét elhajtotta – odakiáltotta neki: „*bun a tehenem?*” „*Itt van velem a kötele*” – felelte Nacsá; akkor még nem gondolta, mi lesz. Mikor beértek, mind nekiestek, lükték, fejbe ütötték, leszédült, egy Juhász [Vendel] nevű kocsmáros görbe botnak a gamós végével fejbe verte (mert Nacsá az ő kocsmájából vitette el az asztalokat és székeket, hogy legyen a tanácskozáshoz).⁷ Köcsög Matyi – aki az előbb az ágyból húzta ki – most megmentette Nacsát, nem engedte, hogy agyonüssék. Ott hagyták, ott feküdt a földön egy darab ideig.⁸ Egy óra múlva megérkezett a vörös hadsereg. Szigorú nap lett akkor délután. Lövöldöztek gépfegyverrel, megriasztották a népet. 7-et elvittek túsznak.⁹ Ezeknek a lett

307. Az apátfalvi rendőrőrs jelentése Csikota András és két társa ügyében, 1920. május 11.; 4. dosszié. 373. Varga S. József tanúkihallgatási jegyzőkönyv, 1920. szeptember 4. Egy 1920. áprilisi jelentés némileg eltérő névsort közölt, mint direktóriumi tagokat, de itt valószínűleg az akkor őrizetbe vett kommunista érzelmű apátfalviakat sorolták fel, s nem csak a direktorium tagjait. E névsorban Kallós Ferenc, Konrád József, Simon György, Langó Antal, Bagi János, Hangai József, Bakai Imre, Pécsi Mátyás, id. Lakatos István, id. Simon Mátyás, Varga Anna és Vadaszán Ilona neve szerepel. MNL CSML ML, IV.463.b. 1053/1920. Lásd még Uo. 1409/1920. Jelentés Kallós Ferenc és 11 társa őrizetbe vételéről, 1920. április 26. Érdekes, hogy a Szigeti által „vezérnek” tartott Nacsá Andrást nem tüntették fel itt. Meglehet, ennek csak az volt az oka, hogy Nacsát nem, vagy nem ekkor vették őrizetbe.

⁶ Konrád József a helyi direktorium egyik tagja volt.

⁷ A kerek zárójelbe tett megjegyzések az interjút készítő Bibó Iréntől származnak!

⁸ Egy 1920. május 11-én kelt rendőrségi jelentés szerint „*a jelzett napon több apátfalvi lakos kiszagdák a direktóriumi tagokat jogtalan eljárásuk miatt a községházáról elzavarták és közülük Nacsá Andrást, Konrád Józsefet és Kallós Ferencet mint a direktorium tagjait tetteleg bántalmazták*”. MNL CSML SZL, VII.2.b. B. 7164/1920. 3. dosszié. 307. Az apátfalvi rendőrőrs jelentése Csikota András és két társa ügyében, 1920. május 11.

⁹ Szigeti rosszul emlékezett, április 26-án nem 7, hanem 6 apátfalvit (Bálint Mihály 34 éves napszámost, Csikota András 19 éves földművest, Kardos Mihály 39 éves gazdálkodót, Kerekes (Burkus) Márton 29 éves földművest, Varga S[inka]. József 29 éves földművest és özv. Varga Sinka Jánosné Varga Cz[igeldrom]. Márta 54 éves

a szerencsájük, hogy nem lett a vádiratjuk felterjesztve. Köztük volt Csikota András, Csikota József tanító fivére. Amikor Pestre vitték őket, látták, amint a Návayakat a vasúti töltés mellett agyonlőtték.¹⁰ Csikota Andrásra is rászóltak, hogy „*bát te mit csináltál?*”¹¹

Május 1-jén az oláhok a Tiszáig jöttek. Még azon az éjjelen lefegyverezték és elvitték az apátfalvi polgárőrséget.¹² Első nap a grancsár őrmester¹³ hívatta a főjegyzőt, Lukács Bélát. Az méltatlankodott, hogy őt csak úgy odacitálja az oláh őrmester, de aztán csak elment. Közben beszólt Fändler¹⁴ Gusztáv kereskedőhöz, hogy az tud románul, elhívta azt is. Ez 1 órakor volt, a csendőrmester azt mondta Lukácsnak, hogy 3 órára építse fel a telefont, mert a vörösök elrontották. „*Há, nem annyiból áll ám az!*”, mondta a főjegyző. „*Mit mond?*”, kérdezte az őrmester. Fändler tolmácsolt. Erre az őrmester káromkodott egyet, s a főjegyző 18 botot kapott, a tolmács meg 25-öt. Ettől kezdve azt beszéltek, hogy az oláhok 200 embert fognak összeszedni túsznak. A gazdák elbujdostak a tanyákra.

földművest) vett őrizetbe az ifj. Somogyi István volt makói nemzetőr hadnagy által parancsnokolt vörösőr különítmény, akiket előbb Makóra, majd a Návayakat és a többi makói, hódmezővásárhelyi és szentesi túszt szállító vonattal Budapestre szállítottak, ahonnan csak hetek múlva, többségükben a proletárdiktatúra bukása után, augusztus első napjaiban szabadultak. A makói terroristák (Tóth Béla és társai) perének bírósági tárgyalásán 1921. április 26-án és 28-án elhangzott vallomásaikat lásd MNL CSML SZL, VII.2.b. B. 7164/1920. 6. dosszié. 619–621. és 629.

¹⁰ Návay Lajost és unokabátyját, Návay Ivánt 1919. április 27-án Földeákról hurcolták el túszként az előző napon a Vásárhelyi Kálmán népbiztos halálának megtorlására érkező vörös terroristák és a velük együttműködő makói Lajtos-különítmény tagjai. A két Návayt 1919. április 29-én a kiskunfélegyházi vasútállomáson kivégezték.

¹¹ Csikota Andrásnak a Návayak és más túsztok kivégzése kapcsán a Tóth Béla (Anocskai András) és társai elleni büntetőeljárás vizsgálati szakában tett tanúvallomásait lásd MNL CSML SZL, VII.2.b. B. 7164/1920. 2. dosszié. 174.; Uo. 3. dosszié 340.

¹² A románok csak május közepén szállták meg Apátfalvát, előtte néhány napig a község francia fennhatóság alatt állt.

¹³ Egy 1936-ban éppen az apátfalvi vérengzés körülményeit is érintő büntetőeljárás tanúvallomásai szerint ez a román őrmester egy Fazekas Imre nevű, 1919 tavaszán román hadifogsága idején átálló magyar katona volt, aki 1920 elején a románoktól is dezertált, s ez időtől Szegeden, majd Kecskeméten az őrizetbe vételéig hivatásos tiszthelyettesként szolgált.

¹⁴ Valójában Fändler.

Mindent be kellett jelenteni, nemcsak az összes állatokat, hanem a szerszámokat is, még a lóvakarót is. Erre ment mindenki jelenteni, mert féltek, napirenden volt a verés. A nép nagyon unta őket, elkezdtek beszélni, hogy *„ezek az oláh katonák nem hadsereg, a román hadsereg nem is felelős értük, ezt meg kéik támadni.”* Az oláhok kihirdették, hogy szombaton mindenki vigye az állatait rekvirálni. De szombaton csak Magyarcsanádon rekviráltak, ott sok volt az oláh, és onnan nem vittek el sokat.

Itt végül is hétfőre maradt a rekvirálás. Addigra kiélesedett a helyzet – [a szervezkedők] azt hitték, a vöröst is ők űzték ki –, Csikota Andrásnál (az előbb szerepeltnek nagybátyjánál) összejöttek és elhatározták, hogy nem adják az állatokat. Szigeti János bácsi (az elbeszélő nagybátyja),¹⁵ aki szombaton lovon ment be a tanyáról, mesélte, hogy a községben azon tanakodtak, hogy panaszt kéne tenni Szegeden a franciáknál, hogy a románok harácsolnak. Szigeti János bácsi el is ment Kiszomborig (Makótól az első állomás Szeged felé), de ott szétzavarták őket a románok. Kerülő úton jött ki a tanyára, a lova meg Apátfalván maradt. Úgy fogadott vasárnap reggel két szegény fiút napszámba, hogy hozzák ki a lovát a tanyára. Azok éppen nagymise végére értek be a Kossuth utcába, és hogy elkerüljék az embereket, a 10. háznál bementek az egyik fiú nagybátyjához, Kardos Mihályhoz. Amikor ők ott benn álltak az udvaron, benyitott egy ember, Csikota András és odakiáltott Kardos Mihályhoz: *„Gyere már ide, ballod, csinálni kellene már evvel az olájjal valamit, hát, mindenünket elviszik.”* Kardos Mihály szegény volt, nem volt semmije, leütötte a fejét, oszt nem szólt.¹⁶

Csikota András (56 [éves?]) a templomból hazamenet többekkel beszélt, délután aztán kimentek hozzá a tanyára vagy öten megbeszélésre.

¹⁵ Szigeti János neve szerepel az Apátfalváról elhurcolt lázadók listáján, 1922 júniusában Craiovából szabadult.

¹⁶ Bizonyítani nem tudjuk, de talán arról a Kardos Mihályról lehet itt szó, aki utóbb az elhurcolt apátfalviak listáján is szerepelt, s 1920 májusában Gyulafehérvárról szabadult. Ez arra utalhat, hogy mégis csak részt vett a lázadásban.

Ezután jöttek oszt lovon, és sorra beszóltak a tanyákra: „*mindenki jöjjön el holnap reggel, mert aki el nem jön, annak rossz lesz.*” Így aztán egymástul való félelmibe – meg a kíváncsiság [miatt] – majdnem mindenki elgyütt. Csikota András tanyáján egész éjjel fenn voltak az emberek, de én nem mentem virrasztani. 7 civil ember már vasárnap összeütközött 2 román huszárral, és elvették tőlük a fegyverüket. Én vasárnap délután kimentem a tanyáru a bekai pusztára,¹⁷ volt egy szép üsző borjóm, azt megnézni. Mikor hazaértem, hallom, hogy itt járt Oláj Ferus,¹⁸ lóháton gyütt és mindenkinek parancsot adott, hogy holnap be kell menni [a románok ellen]. Szigeti János bácsinak már volt fegyvere, a veje vette el az egyik román katonától. Jani bácsi is azért hitta össze a tanyasort, hogy többen legyünk, mert félt. A többiek elmentek, egész éjszaka virrasztottak, hogy hátha jönnek a románok a fegyverekért, és akkor ők ellenállanak.

Hétfőn gyönyörűen felgyütt a nap reggel. Csikota András tanyájához csoportosultak hétfőn reggel a tanyaiak. „*Aki nem jön, azzal a civilek majd aztán végeznek.*” [– mondták]. Három volt köztük, akinek volt fegyvere, a többinél leginkább kapa, mintha dologba menne. Hétfőn reggel oszt én mentem velük: „*mék hát, mit mondanak, ha nem mék.*” Tíz-tizenöten mentek egy csoportban. Annyira ment a tanyai nép, voltunk vagy kétszázan. Szigeti Imre bácsi¹⁹ is ott volt. Közben megálltunk, elkezdtek tanakodni. Volt, aki azt mondta: „*nem ér ez semmit, fegyveres emberekkel szembeállni.*” „*Ijedt vagy, mindig is ijedt voltál, gyáva*” – [mondták a többiek]. Közben gyütt az országúton egy kocsi, román tisztt ült benne. Egy azt mondta: „*el kell fogni, mit uraljunk rajta.*” Több azt mondta, „*be kell*

¹⁷ Az Apátfalva által 1886-ban megvásárolt, Magyarcsanád felé eső községi legelőről van szó.

¹⁸ Oláh Ferenc szintén szerepelt az Apátfalváról elhurcolt lázadók listáján, 1921 júniusában Gyulafehérvárról szabadult.

¹⁹ Nincs adatunk Szigeti Imre részvételéről. Nem zárjuk ki, sőt valószínűnek tartjuk, hogy a név téves, Bibó Irén esetleg rosszul írta le, s valójában a korábban már többször is említett Szigeti Jánosról, az elbeszélő nagybátyjáról lehet itt is szó. Ezt támasztja alá a „bácsi” formula, melyet az elbeszélő ezt megelőzően a nagybátyjára alkalmazott.

menni Makóra és kérni, hogy ne rekviráljanak.” Ekkor valaki ráfogta a fegyvert a kocsira és agyonlőtték a kocsist.²⁰ Az lebukott a kocsi elejébe, de a tiszt elvette a gyeplőt és továbbhajtott. Langó Tóni²¹ azt mondta: *„csináljunk három csoportot, és három felül támadjuk meg a vasútállomást; az első a falu szélső utcájában (Széchenyi utca), a második az országúton, a temetőnél, a harmadik a tehénjáráson (azóta felosztották házhelyeknek) keresztül menjen, és támadjuk meg a vasútállomást.*” A románok az állomáson éppen az elrekvirált eszközöket rakták teherkocsikba. Az állomás mellett vagy huszonöt román huszár reggelizett, azok akkor gyűttek, hogy majd segítenek a rekvirálásnál. A mieink eloszlottak három csoportba. Szigeti Jóskánál²² volt egy német katonafegyver, avval annyira lőtt a temetőből a vasútállomásra, hogy piros lett a puska csöve. A többi oldalról is lőttek. *„Militär pusku”,*²³ kiáltották a román csendőrök és szétszaladtak. Azt hitték, a vörösök jöttek vissza. A 25 román huszár is szertefutott, ki lovon, ki gyalog, a lovak meg szaladtak katona nélkül, mert a nyereg szíjazata fel volt tágítva.

A magyarok is a 25 román katonából levettek kettőt és agyonütötték őket, mivel hogy azok a felkelők közé lőttek is egyet. Sóki Sarajkó Andrást,²⁴ újházas embert halálra sebesítették. (Volt a 200 ember közül 3-nál katonai fegyver, 2-nél vadászfegyver, 1-nél levorvel [revolver], a többinél többnyire kapa.) Így vettük be a vasútállomást (7-8 óra).

A vasúttól a csendőrlaktanyába mentünk. 20 hadviselt magyar berohant, a csendőröket (9-en lehettek, köztük 2-3 házas) lefegyverezték, az asszonyokat nem bántották (9-10 óra). Onnan a Maros hídfőhöz

²⁰ Az áldozatul esett kocsis a 66 éves magyarcsanádi Uglesity Milán volt.

²¹ Langó Antal neve sem az áldozatok, sem a lázadás leverése után elhurcolt apátfalvaik kimutatásaiban nem szerepel, így feltételezzük, hogy sikerült időben megszöknie a román megtorlás elől.

²² Szigeti József neve sem szerepel az áldozati és elhurcolti kimutatásokban, így feltételezhetően neki is sikerült időben elmenekülnie.

²³ Katonai puska.

²⁴ Valójában Sóki Garajkó András.

mentek. Útközben kiabálták: „*Aki nem velünk, az ellenünk, azzal majd végzünk.*” A hídfőnél is lefegyverezték a román őröket. Közben két román huszárt ütöttek agyon a Kossuth utcában éppen az elemi iskola előtt. Egy román katona befutott a Pikali [István] kovács házába, és a kerteken át a Templom utcába szaladt. Ott Szabó Nyíri Péterné egy vasvillával fejbe ütötte; a román katona lebukott, a többiek agyonverték. Össze-vissza darabolták a fejét. „*El köll ezt ám temetni, ne lepjék a legyek, meg ne irtózzunk tőle.*” Rájuk hányták a földet. Aztán eltanálták az okosabbak, hogy „*mégiscsak el kéék ezeket valahová temetni innen.*” Kivitték a három katonát a község kocsián, de nem a temetőbe, csak a falu déli részére, a szőlőföldek végihön.

A civilek most már megerősödve kivonultak a [Szárazér] csatornához (a falu határánál van a makói országúton). Addigra gyűttek már Makóról a románok. A magyarok felfejlődtek – most már lehetett vagy 15 puskás közöttük –, felvették a harcot a félszázad románnal. A csatornában 10-[től] 2-ig lövöldöztek, a mieink között lett egy pár sebesült, azokat bekötözték kötőkkel, amivel tudták. 2 óra tájban a románok a magyarokat szétugrasztották, mert jött az erő. A muníció elfogyott, egyik erre szaladt, a másik arra, mindenki menekült, amerre látott. Akkor aztán lett olyan csönd, hogy még a kutyák sem ugattak.

A románok elsőbb golyószórókat állítottak minden utcasarokra. Először lövöldöztek, aztán indultak be, mikor látták, hogy nincs visszalövés. Mindenki elbújt ólakba, kertekbe, padlásra, árnyékszékbe. Első a vót, hogy 10 embert agyonlőttek, de aztán a makói román ezredes²⁵ kérte a parancsot Nagyszebenből, és azt a választ kapta, hogy nem szabad löni, hanem mindenkit össze kell fogdosni és kivizsgálni. Összesen 44

²⁵ Valójában Gheorghe Rambela őrnagy.

halott lett, ebből 3 román katona és az a kocsis, aki az országúton a román tiszteletet vitte.²⁶

Én avval a tudattal mentem bele, hogy majd megszökök, mikor nem látnak. El is mentem az édesanyám házához, felmentem a kéménypadlásra, de a szomszédasszony megfigyelte, hogy nem jöttem ki, és elkezdett kiabálni. Erre kimentem és Mihály bátyámhoz mentem, aki a vejével, Mátó (Pájó) Jóskával lakott egy házban a Kossuth utcán. Mihály bátyám szívbeteg ember volt, és mikor megtudta, mibe fogtak a mieink, rosszul lett és elájult. A Pájó Józsi meg a ház előtt szaladgált, akkor jött egy öregember és egy fegyvert adott neki. Józsi behozta, mire Mihály bátyám újra elájult. Én fogtam a fegyvert és a kanálshoz szaladtam vele, hogy bedobom, de egy fiatalember elvette. Közben elkezdtek lövöldözni a románok. Mindenki menekült. A házak teteje csak úgy porzott. Egy öreg ágyomhoz futottam, de a kerteken átugortam [sic!] egy másik rokonomhoz. Ott egy fiatal és egy öregasszony volt csak. Bementem a sötét kiskamrába, ott vártam aztán végig az egészet 2-3- [óra]ig. Akkor doboltatták az ügyetlenek (a románok), hogy mindenki vigye a párnáját a község házára. Senki sem vitte, nem mertek mozdulni. Ahol én elbújtam, az a ház közel volt a temetőhöz. Egyszer csak kinyílt a kapu, hallom, hogy jönnek a románok. Én mindig olyan őszinte voltam, [és] olyan gyáva: kimentem elébük, nehogy elbújva találjanak (Szigeti János bácsi szerint ahhoz kellett volna bátorság, hogy ott maradjon a búvóhelyen). Akkor oszt hozzáfogtak pofozni, fejbe verni, puskatussal kilükték az utcára és hajtottak a vasútállomás felé. Éppen előttem lükték

²⁶ A június 23–24-i román vérengzésnek 32 helybeli meggyilkolt áldozata volt, négyen öngyilkosok lettek, két személyt napokkal később szökés közben lőttek agyon a románok, egy személy pedig az akkori megpróbáltatásai miatt szívrohamban hunyt el. 1920-ban még két apátfalvi veszítette életét, ők a romániai fogság idején haltak meg. A magyar áldozatok száma így módon 41 főre tehető. A románok vesztesége – jelenlegi ismereteink alapján – Szigetivel egybehangzóan 3 főre tehető, továbbá a vétlen magyarcsanádi kocsis, akit szintén a lázadók egyike lőtt le.

ki az utcára Medve Sándort, térgyre esett, akkor a román ráfogta a puskáját, de csak a fület lőtte keresztül. Az országút tetején 15-20 ló állt, 4 román katona vigyázott rájuk, azok odakiáltottak, erre engem odahajtottak. Azok ott kantárszárral, nádpálcával vertek, az állomásig mindig lökdöstek, rugdostak. Ott kétszer pofon vágtak, egy a fejemet a hajamnál fogva a lába közé szorította, és úgy verte az ülepemet. Azután belütköztek a váróterembe. Összeszedtek minden férfit. Tele lettek az iskolák, a várótermek, a községháza istállója. Azt az éjszakát átélni! Hétfőtől péntekig aztán mindenki ott volt. Kedden kezdték a vizsgálatot.

Szerdán délután megengedték az asszonyoknak, hogy hozzanak enni. Addig se nem ültem, se nem aludtam. De olyan erős voltam, hogy se éhes nem voltam, se álmos. Gyűttek a románok, mindig dühösebbek, péntekig folyton vertek bennünket. A községházán agyonlőttek egy Kakas nevűt,²⁷ mert egy oláj katona felismerte. Pénteken délután oszt kiadták, hogy hazamehet mindenki, csak akire a nyom rávezet, hogy benne vót, az nem. Szombaton oszt mindenkinek be kellett vinni az állatait. Vittük, de hogy vittük, csak az életünket hagyják. Hétfőtől péntekig szabad rablás volt. Mindent kihánytak, és az asszonyokat is verték. Ki volt dobolva, hogy a lámpának minden házban égni köllött, és a kapunak nyitva lenni. A magyarcsanádi románok lettek az orgazdák, azok is jöttek rabolni. Szombaton 28 embert bűnösnek találtak, elvittek Békéscsabára. Azt gondoltuk, megszűnt a baj. Kihirdették, hogy akinek a neve ki van írva, gyűjjön be. Egyszer csak ki volt írva a nevem. Tévedés volt, Szigeti József fia, Mihály volt, én meg Szigeti Mihály fia, János voltam. Én a sületlen bevallottam, amikor kérdeztek, hogy vittem egy puskát [ezért vittek el engem is].

²⁷ A 25 éves Varga (Kakas) Mátyásról van szó.

(Perlusz Adolf²⁸ húga, Berta segítségével a hadbírónak, Peszkárnak²⁹ az apjával megegyeztek, hogy egy bizonyos nagy összeget fizetünk, így menekültünk meg.)³⁰

Először elvittek 28-at, második szombaton 58-at. Egy hónap múlva meg kettőt hoztak, ezeket az irigy magyar asszonyok jelentették fel. Névtelen leveleket hánytak be a román csendőröknek. Ilyen csúnya ez a magyar fajta, ilyen irigy. Ott is úgy voltak, hogy fellázadtak, hogy űk bejelentik a hadbírónak, hogy ki volt még benne. Hogyha ű ott van, az is legyen ott. Csabán voltunk 6 hétig, augusztus 14-ig. A gimnázium épületében egy tanteremben 136-an. Sorba feküdtünk olyan szorosan, hogy a lábainkat egymásra kellett tenni. Nagyon csöndbe kellett lenni, mellettünk volt a hadbíró irodája, pisszenni se volt szabad. Vízet egyszer adtak naponta. Hat hétig minden nap paszurt³¹ ettünk. Abban a csajkában kellett a vizet is tartani. Mosakodni sem lehetett egyszer sem. Ott volt köztünk a bíró, Sóki Mihály; a törvénybíró, Tóth B. Mihály; a jegyző, Lukács Béla.

Szentesi Ferenc³² 150 botot kapott, mert fegyvert dugott el a kertjében és részeg volt mindig. Ez a kovács volt. Milyen bátor és hidegvérű volt, noha buta, mert nem sajnálta, hanem nevette, mikor verték, azt az olájt, aki mellette tanúskodott, hogy ő nem is volt Apátfalván, amikor a lázadás kitört. (A magyarcsanádi oláh kovács tanúsította, hogy Szentesi Ferenc nála volt vasárnaptól kedd reggelig. Erre Szentesi házát írással mentesítették; ő patkolta a román hadseregnek

²⁸ Apátfalvi földbirtokos és terménykereskedő.

²⁹ A Kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem jogi karán 1912-ben jogi doktorátust szerző Eugen Pescariu kapitányról, hadbíróról van szó.

³⁰ A zárójeles közbevetés némileg borítja az időrendet. A Pescariu („Peszkár”) hadbíró megvesztegetése valamikor 1919 októberében, a Debrecenből való visszaszállításukat követően történhetett.

³¹ Azaz babot.

³² Szentesi egyike volt a négy legtávolabbi román fogságban lévő apátfalvinak, 1924 júniusában szabadult a Vâlcea megyei Ocnele Mari-ban lévő fegyintézetből (sóbányából).

a rekvirált lovakat. De végül minden kiderült, és az oláh kovácsot összeverték, és napokig fenyegették, hogy agyonlövik.)

Össze voltunk úgy barátkozva, mint a disznó az ólban. Szentesinek is volt egy barátja, Kutik András;³³ annak éppen a legénykorát mesélte (– megszokja az ember a bajt –), *„jártam én Veréb Katicához, azt akartam én elvenni, de édesanyám nem engedte.”* Egyszer csak kinyílik az ajtó, 3 román tiszt – mind szép, válogatott ember volt – gyűnnek be, oszt Szigeti Ferenc tudott csak románul. Kérdezik, ki tud románul? Ferenc feltápáskodott, kérdezi, mit akarnak? Mutasd meg a Szentesi Ferencet, Pintér Andrást,³⁴ Szabó Nyíri Péternét. Mikor kimentek, Ferenc csak mondta tovább Veréb Katicát. Kérdezi a jegyző, mit mondtál nekik? *„Azt mondtam, hogy elmenekültek a Tiszán túlra.”* Hát ilyen hidegvérű volt Szentesi.

Munkára hajtottak bennünket, nem mindenkire került a sor, és az intelligencia nem dolgozott. A Lukács [főjegyző] dolgos ember, szereti az asszonyi munkát, mindnyájunk nadrágját megfódozta.

Békéscsabán a verés megszűnt. Július 5-től augusztus 14-ig voltunk ott. 14-én délután bejött egy őrmester, és kiadta a parancsot, hogy öt perc múlva mindenki készen legyen. Nyíregyházán [augusztus] 17-ig voltunk, és Debrecenbe mentünk. Ott [augusztus] 18-tól szeptember 20-ig voltunk. A harmadik emeleten kisebb termekbe voltunk szétosztva, és összekeverték bennünket szabolcsiakkal, hajdúságiakkal. (A 16. hadosztálybíróság volt Debrecenben.) A kosztunk nagyon rossz volt: rántott leves, délben zöldbaleves kétszer egy héten, egy kis hús benne, vacsora egy krumpli héjában és fél kg komiszkenyér. (Békéscsaba 1.

³³ A Kutik nem vezetéknév, hanem egy sajátos apátfalvi ragadványnév volt. Az apátfalvi ragadványnevekről lásd bővebben: Takáts, 1926: 50. Az Apátfalváról elhurcoltak listáját áttekintve feltételezzük, hogy Kerekes K[utik?]. Andrásról lehetett szó, aki 1922 júniusában szabadult Craiovából.

³⁴ Pintér Andrást, mint a lázadás egyik értelmi szerzőjét keresték a románok, de neki sikerült időben elmenekülnie a községből, így nem találták meg. Az utána kutató román katonák a feleségén álltak bosszút, akit úgy összeverték, hogy csak hetek múlva tudott ismét talpra állni.

hadosztály, egész kg komiszkenyér.) („*Majd így élek, ha hazamék, oszt majd meggazdulok.*” – [mondogattam])

[Debrecenben egy] German Traján³⁵ nevű magyar születésű román ügyvéd és tartalékos tiszt (tüzér főhadnagy, gyönyörű ember, magas, vállas) különösen jó ember volt, mintha csak szeretett volna minket; az apátfalvi csoport megfogadta, hogy ügyünket mozgassa és védje. Feljött és megegyeztünk vele 100 000 koronába. Ez meg is mozgatta [az ügyet]: megkezdődött a kihallgatásunk. Mikor az elejét hallgatták, a főbűnösöket kihallgatták, lett oszt kuruc világ, azok oszt véresen gyűttek vissza, megverték őket. Nem tudtunk aludni, féltünk, kire kerül a sor másnap. Egy nap csak 6-8-at hallgattak ki. Később már elment a mérgük. A hadbíró óromán volt, a tolmácsa egy kolozsvári ácslegény volt, nagyon kegyetlen volt, jobban vert minket, mint a hadbíró. Nagyon gyűlölt bennünket, mert a három katona olyan csúful meg lett csonkítva. (A Szentesi [Ferenc] és Sóki G. Mihály,³⁶ akinek az öccsét ott lőtték agyon az utcán, a bátyját meg a tanyán, beteg volt és elbújt az ólba, s ott szúrták agyon.)

Mikor a kihallgatás befejeződött, addigra Békéscsabán megfogyott a fogoly, visszatettek bennünket, mert katonailag oda tartoztunk. Szeptember 20-án indultunk vissza, ott akkor egy selyemfonó gyárba voltunk, de ott nagyon hideg volt. Egy darabig senki se törődött velünk, akkor Lukács főjegyző elhívatta Korek Aurél³⁷ ügyvédet, a sógorát, hogy mozgassa meg az ügyünket. Az elgyűtt, és ő meg az apátfalvi zsidók kidolgozták, hogy megvesztegetik a hadbíró: Peszkár³⁸ nevűt. – Perlusz Adolf zsidó vitte el Peszkár apjának, a hadbíró nem vette kezébe a pénzt. Csend lett köztünk, november 25-ig nem tudtunk semmit, akkor reggel

³⁵ Traian Gherman személyével kapcsolatos adatot nem találtunk.

³⁶ Sóki G(arajkó). Mihály – Szentesi Ferencsel együtt – az utolsók között, 1924 júniusában szabadult a nagyenyedi 7445. számú börtönből, ahol addig fogva tartották.

³⁷ Koreck Aurél apátfalvi ügyvéd.

³⁸ Eugen Pescariu.

begyűtt hozzánk az őrség, és azt kiáltotta, hogy öt perc múlva megyünk a hadbíró úrhoz. Sorba álltunk, elkísértek bennünket a hadbíróság udvarába, sorba állítottak bennünket. Homályos, hűvös, borongós, saras nap volt. Kihoztak egy asztalt, két karszéket. A hadbíró és az őrmester leültek, s olyan furcsa volt az, hogy azelőtt olyan goromba, vadak voltak, s akkor barátságosan szólt hozzánk: „*önök nem mind bűnösök, 3 éjjel, 3 nap tanulmányoztam az ügyüket és megállapítottam, hogy egyrészt az apátfalvi román vizsgálat [során] olyan román biztosok nyomoztak, akik nem tudtak magyarul, csak tolmács útján kapták a szót. Tehát majd akinek a nevét szólítom, álljon félre.*”³⁹ közül 31-en maradtunk, s a többieknek azt mondta, „*önök visszamennek a helyükre, fogva maradnak, kihallgatom önöket, és lesz még önök között is ártatlan. Bonyolult az ügyük.*” Minket elengedtek, „*tehát önök 31-en megszabadulnak.*” (Milyen hosszú a nap, m[ég] h[ogy] az éjszaka, [mikor az ember] mindig azon gondolkodik, mi lesz velünk.) „*Délután négykor állítom ki az útlevelüket, de amazokkal nem szabad szót váltani.*”

Nem mertünk szólni, dehogy mertünk. [A többiek] Nem tudták, mér kényesedtünk el. Szidtak bennünket. November 26-án este hazajöttünk, de a főjegyzőnek egy hónap után vissza kellett menni, mert Peszkár hadbíró elbocsátották (gyanúsították, hogy meg lett vesztegetve), s egy nagy-romániai [hadbíró] jött hozzájuk, az visszavitette Lukács főjegyzőt, s mi is féltünk, hogy visszakerülünk, de ránk nem lett szükség. Üket [a fogságban maradókat – M. A.] oszt elvitték Gyulafehérvárra, ott befejezték a tárgyalást, és ítéletet hoztak. Akik ott maradtak, 4-8-12-15-20 évet kaptak. Belőlük a kevesebb idejűeket 1920 májusában bocsátották el, 1921-ben amnesztiában, aztán csere útján, 4, a legsúlyosabb bűnösök pedig [19]22-ben szabadult[ak] meg.⁴⁰ A főjegyzőt [19]20-ban engedték el.

Forrás: JAM NA, 134-90. Szigeti János visszaemlékezése, 1938.

³⁹ Ehelyütt vagy Szigeti János emlékezett rosszul, vagy az elbeszélését lejegyző Bibó Irén tévedett: a Békéscsabára hurcolt apátfalviak száma 86 fő volt.

⁴⁰ Valójában a négy legsúlyosabb vádlott 1924 júniusában szabadult.

TÁBLÁZATOK

1. táblázat

Az 1919. június 23-24-i apátfalvi román vérengzés áldozatai halálának oka és feltételezett időpontjának sorrendje a halotti anyakönyvek alapján

Sor-szám	Név	A halál oka az egyházi anyakönyvben	A halál oka az állami anyakönyvben	A halál időpontja az egyházi anyakönyvben	A halál időpontja az állami anyakönyvben	A temetés időpontja	Az egyházi anyakönyv megjegyzése
1.	Sóki Pál	3-szoros áthatoló lőtt seb a mellkason	háromszoros áthatoló lőtt seb a mellkason, karokon, elvérzés	jún. 23.	jún. 23. reggel 5 óra	jún. 26.	az 1919. jún. 23. apátfalvi forradalom alkalmával a román katonák agyonlőtték
2.	Sóki G. András	a mellkason áthatoló lőtt sebbőli elvérzés	a mellkason áthatoló lőtt sebbőli elvérzés	jún. 23.	jún. 23. de. 8 óra	jún. 25.	az 1919. jún. 23. apátfalvi forradalom alkalmával a román katonák lelőtték
3.	Juracsek István	a mellkason áthatoló lőtt sebbőli elvérzés	a mellkason áthatoló lőtt sebbőli elvérzés	jún. 23.	jún. 23. de. 8 óra	jún. 25.	az 1919. jún. 23. apátfalvi forradalom alkalmával a román katonák agyonlőtték

Sor-szám	Név	A halál oka az egyházi anyakönyvben	A halál oka az állami anyakönyvben	A halál időpontja az egyházi anyakönyvben	A halál időpontja az állami anyakönyvben	A temetés időpontja	Az egyházi anyakönyv megjegyzése
4.	Farkas István	áthatoló fejlövés miatti elvérzés, agyrontcsolódás	áthatoló fejlövés miatti elvérzés, agyrontcsolódás	jún. 23.	jún. 23. de.	jún. 27.	az 1919. jún. 23. apátfalvi forradalom alkalmával a román katonák a kanálsnál agyonlőtték
5.	Kardos Antal	áthatoló lőtt seb a nyakon; elvérzés; áthatoló lőtt seb a felkaron, csonttöréssel	áthatoló lőtt seb a nyakon; elvérzés	jún. 23.	jún. 23. de.	júl. 6.	az 1919. jún. 23. apátfalvi forradalom alkamával a román katonák lelőtték. Oszlásnak indult hulláját az ugarai búzatáblánál megtalálták meg (1919. júl. 6-án)
6.	Csapó János	a mellkason áthatoló lőtt sebből, a medencelövésből eredő elvérzés	a mellkason áthatoló lőtt sebből s a medencelövésből történt elvérzés	jún. 23.	jún. 23. déli 12 óra	jún. 26.	az 1919. jún. 23. apátfalvi forradalom alkalmával a román katonák agyonlőtték

Sor-szám	Név	A halál oka az egyházi anyakönyvben	A halál oka az állami anyakönyvben	A halál időpontja az egyházi anyakönyvben	A halál időpontja az állami anyakönyvben	A temetés időpontja	Az egyházi anyakönyv megjegyzése
7.	Sóki G. Pál	a bal mellkasfélen áthatoló lött sebbőli elvérzés	A bal mellkasszélen áthatoló lött sebbőli elvérzés	jún. 23.	jún. 23. déli 12 óra	jún. 25.	az 1919. jún. 23. apátfalvi forradalom alkalmával a román katonák agyonlőtték
8.	Sóki G. János	áthatoló lött seb a mellen és hason; elvérzés	áthatoló lött seb a mellen és hason; elvérzés	jún. 23.	jún. 23. du. 1 óra	jún. 26.	az 1919. jún. 23. apátfalvi forradalom alkalmával a román katonák lelőtték
9.	Herczeg István	a bal mellkasfélen áthatoló lött sebbőli elvérzés	a bal mellkasszélen áthatoló lött sebbőli elvérzés	jún. 23.	jún. 23. du. 1 óra	jún. 26.	az 1919. jún. 23. apátfalvi forradalom alkalmával a román katonák lelőtték
10.	Kerekes B. József	a mellkason áthatoló lött sebbőli elvérzés	a mellkason áthatoló lött sebbőli elvérzés	jún. 23.	jún. 23. du. 3. óra	jún. 25.	az 1919. jún. 23. apátfalvi forradalom alkalmával a román katonák lelőtték
11.	Simon János	lőtt seb a fejen, szúrt seb a hasfalon	lőtt seb a fejen, szúrt seb a hasfalon	jún. 23.	jún. 23. du. 3. óra	jún. 25.	az 1919. jún. 23. forradalom alkalmával a román katonák lelőtték

Sor-szám	Név	A halál oka az egyházi anyakönyvben	A halál oka az állami anyakönyvben	A halál időpontja az egyházi anyakönyvben	A halál időpontja az állami anyakönyvben	A temetés időpontja	Az egyházi anyakönyv megjegyzése
12.	Varga József	áthatoló lött seb a fejen; elvérzés	áthatoló lött seb a fejen; elvérzés	jún. 23.	jún. 23. du. 3. óra	jún. 26.	az 1919. jún. 23. forradalom alkalmával a román katonák agyonlőtték
13.	Varga Mátyás	áthatoló lött seb a nyakon; elvérzés	áthatoló lött seb a nyakon	jún. 23.	jún. 23. du. 3. óra	jún. 26.	az 1919. jún. 23. apátfalvi forradalom alkalmával a román katonák agyonlőtték
14.	Baka G. József	áthatoló lött seb a nyakon, elvérzés	áthatoló lött seb a nyakon, elvérzés	jún. 23.	jún. 23. du. 4 óra	jún. 26.	az 1919. jún. 23. apátfalvi forradalom alkalmával a román katonák agyonlőtték
15.	Furák Péter	medencelövésből eredő elvérzés	medencelövésből eredő elvérzés	jún. 23.	jún. 23. du. 4 óra	jún. 27.	az 1919. jún. 23. apátfalvi forradalom alkalmával a román katonák agyonlőtték

Sor-szám	Név	A halál oka az egyházi anyakönyvben	A halál oka az állami anyakönyvben	A halál időpontja az egyházi anyakönyvben	A halál időpontja az állami anyakönyvben	A temetés időpontja	Az egyházi anyakönyv megjegyzése
16.	Imre József	áthatoló haslövés miatti elvérzés	áthatoló haslövés miatti elvérzés	jún. 23.	jún. 23. du. 4 óra	jún. 26.	az 1919. jún. 23. apátfalvi forradalom alkalmával a román katonák agyonlőtték
17.	Kerekes Bernát	a mellen áthatoló lőtt sebből elvérzés	a mellen áthatoló lőtt sebből elvérzés	jún. 23.	jún. 23. du. 4. óra	jún. 27.	az 1919. jún. 23. apátfalvi forradalom alkalmával a román katonák agyonlőtték
18.	Kerekes József	jobboldali áthatoló lőtt seb a hason; elvérzés	jobboldali áthatoló lőtt seb a hason; elvérzés	jún. 23.	jún. 23. du. 4 óra	jún.27.	az 1919. jún. 23. apátfalvi forradalom alkalmával a román katonák agyonlőtték
19.	Szentesi János	áthatoló lőtt seb a mellen és hason; elvérzés	áthatoló lőtt seb a melben és hason; elvérzés	jún. 23.	jún. 23. du.	jún. 27.	az 1919. jún. 23. apátfalvi forradalom alkalmával a román katonák lelőtték
20.	Szentesi József	2 áthatoló lőtt seb a mellkas bal felén; elvérzés	két áthatoló lőtt seb a mellkas bal felén; elvérzés	jún. 23.	jún. 23. d.u.	jún. 27.	az 1919. jún. 23. apátfalvi forradalom alkalmával a román katonák lelőtték

Sor-szám	Név	A halál oka az egyházi anyakönyvben	A halál oka az állami anyakönyvben	A halál időpontja az egyházi anyakönyvben	A halál időpontja az állami anyakönyvben	A temetés időpontja	Az egyházi anyakönyv megjegyzése
21.	Boda Péter	haslövés okozta elvérzés	haslövés okozta elvérzés	jún. 23.	jún. 23. du. 6 óra	jún. 26.	az 1919. jún. 23. apátfalvi forradalom alkalmával a román katonák agyonlőtték
22.	Gyenge Mátyás	a bal mellkason áthatoló lött sebből való elvérzés	a bal mellkason áthatoló lött sebből való elvérzés	jún. 23.	jún. 23. du. 6 óra	jún. 25.	az 1919. jún. 23. apátfalvi forradalom alkalmával a román katonák lelőtték
23.	Raffai József	a bal hónalj szúrt sebből elvérzés	a bal hónalj szúrt sebből elvérzés	jún. 23.	jún. 23. du. 6 óra	jún. 27.	az 1919. jún. 23. apátfalvi forradalom alkalmával szerzett sérülése
24.	Varga (Kakas) Mátyás	áthatoló fejlövés és mellkason áthatoló lött sebből elvérzés	egy áthatoló fejlövés, három a mellkason áthatoló lött sebből elvérzés	jún. 23.	jún. 23. este 9 óra	jún. 26.	az 1919. jún. 23. apátfalvi forradalom alkalmával a román katonák agyonlőtték

Sor-szám	Név	A halál oka az egyházi anyakönyvben	A halál oka az állami anyakönyvben	A halál időpontja az egyházi anyakönyvben	A halál időpontja az állami anyakönyvben	A temetés időpontja	Az egyházi anyakönyv megjegyzése
25.	Varga István (Kiss Varga István)	a mellkason áthatoló lött sebbőli elvérzés	a mellkason áthatoló lött sebbőli elvérzés	jún. 23.	jún. 23. este 10 óra	jún. 26.	az 1919. jún. 23. apátfalvi forradalom alkalmával a román katonák agyonlőtték
26.	Tari Pál	áthatoló fejlövés, agyrontcsolódás; elvérzés	áthatoló fejlövés, agyrontcsolódás és mell-lövés miatti elvérzés	jún. 24.	jún. 24. reggel	jún. 26.	az 1919. jún. 23. apátfalvi forradalom alkalmával a román katonák agyonlőtték
27.	Tari András	haslövés utáni hashártyalob	haslövés utáni hashártyalob	jún. 24.	jún. 24. de. 9 óra	jún. 27.	az 1919. jún. 23. apátfalvi forradalom leverésekor haslövés érte
28.	Sipos István	áthatoló fej- és nyaklövés miatti elvérzés	áthatoló fej- és nyaklövés miatti elvérzés	jún. 24.	jún. 24. de. 10 óra	jún. 26.	1919. június 24-én a román katonák agyonlőtték
29.	Sóki István	a mellkason áthatoló lött sebbőli elvérzés	a mellkason áthatoló lött sebbőli elvérzés	jún. 24.	jún. 24. déli 12 óra	jún. 26.	az apátfalvi forradalom alkalmával a román katonák agyonlőtték

Sor-szám	Név	A halál oka az egyházi anyakönyvben	A halál oka az állami anyakönyvben	A halál időpontja az egyházi anyakönyvben	A halál időpontja az állami anyakönyvben	A temetés időpontja	Az egyházi anyakönyv megjegyzése
30.	Antal Antal	fejlövés, áthatoló koponya lőtt seb, jobb alkari csonttörés	fejlövés, jobb alkar csonttörés	jún. 24.	jún. 24. du. 4 óra	jún. 26.	1919. június 24-én a román katonák agyonlőtték
31.	Horváth János	áthatoló lőtt sebek a mellkas bal felén; elvérzés	áthatoló lőtt sebek a mellkas bal felén; elvérzés	jún. 24.	jún. 24. este fél 8	jún. 26.	1919. június 24-én a román katonák agyonlőtték
32.	Szilvási János	a bal mellkasfélen áthatoló lőtt sebbőli elvérzés	a bal mellkasfélen áthatoló lőtt sebbőli elvérzés	jún. 24.	jún. 24. éjjel 2 óra	jún. 26.	1919. június 24-én a román katonák lelőtték
33.	Szabó Nyíri Péterné Simon Mária	öngyilkosság, önakasztás	öngyilkosság, önakasztás	jún. 26.	jún. 26. este 10 óra	jún. 28.	
34.	Lichter Mór		szervi szívbaj, szívszélhűdés		jún. 27. de. 9 óra		

Sor-szám	Név	A halál oka az egyházi anyakönyvben	A halál oka az állami anyakönyvben	A halál időpontja az egyházi anyakönyvben	A halál időpontja az állami anyakönyvben	A temetés időpontja	Az egyházi anyakönyv megjegyzése
35.	Csapó Fülöp	öngyilkosság, önakasztás	öngyilkosság, önakasztás	jún. 27.	jún. 27. este 7 óra	jún. 29.	
36.	Oláh Imre	önakasztás	önakasztás	jún. 28.	jún. 28. de. 9 óra	jún. 29.	
37.	Mátó Péró Mátyás	öngyilkosság, önakasztás	öngyilkosság, önakasztás	jún. 29.	jún. 28. du. 1 óra	jún. 30.	
38.	Gaudi István	áthatóló nyaklövésbeli elvérzés	áthatóló nyaklövésből elvérzés	jún. 29.	jún. 29. du. 3 óra	júl. 1.	szökni akart, ezért a román őrség lelőtte

Forrás: MNL CSML SZL, XXXIII. 1. 846. kötet. Apátfalva 1919, halotti anyakönyvi másodpéldány; ARKEI, Szám nélkül. Az apátfalvi r. k. plébánia-egyház halottak anyakönyve 1919.

2. táblázat

Az 1919. június 23-i apátfalvi román vérengzés áldozatainak vagyoni helyzete életkoruk sorrendjében

Sor-szám	Sor-szám	Név	Foglalkozás	Életkor	Vagyoni állapot	Utánamaradt hozzátartozó
A román vérengzés áldozata lett:						
1.	1.	Herczeg István	kovácstanonc	14 éves	lakóház, 0,5 hold szántóföld	özvegy anyja
2.	2.	Sóki G. János	béres	18 éves	lakóház, 0,5 hold szántóföld	hozzátartozói nincsenek
3.	3.	Kerekes József	földműves	20 éves	lakóház és 5 hold föld	nőtlen
4.	4.	Raffai József	tapasztó cigány	21 éves	teljesen vagyontalan	anyja
5.	5.	Simon János	földműves	23 éves	szülei vagyonosak	nőtlen
6.	6.	Baka G. József	földműves	24 éves	teljesen vagyontalan	nőtlen volt, hozzátartozói nincsenek
7.	7.	Szentesi János	földműves	24 éves	lakóház és 2 hold föld	özvegye újabb házasságot kötött
8.	8.	Tari Pál	mezőőr	25 éves	vagyontalan	özvegye
9.	9.	Varga (Kakas) Mátyás	földműves	25 éves	teljesen vagyontalan	anyja és 1 gyermek

Sor-szám	Sor-szám	Név	Foglalkozás	Életkor	Vagyoni állapot	Utánamaradt hozzátartozó
10.	10.	Sóki G. András	földműves	26 éves	vagyonos	özvegye újabb házasságot kötött
11.	11.	Szentesi József	földműves	26 éves	lakóház és 2 hold föld	szülei
12.	12.	Sipos István	napszámos	27 éves	teljesen vagyontalan	szülei
13.	13.	Juracsek István	földműves	28 éves	vagyonos	özvegye
14.	14.	Sóki G. Pál	földműves	35 éves	vagyonos	özvegye újabb házasságot kötött
15.	15.	Csapó János	földműves	39 éves	lakóház és 1,5 hold föld	özvegye és 2 gyermek
16.	16.	Antal Antal	mészáros	40 éves	csak lakóháza van	özvegye és 2 gyermek
17.	17.	Furák Péter	földműves	40 éves	lakóház és 1500 m ² föld	
18.	18.	Varga József	földműves	42 éves	vagyonos	özvegye és 4 gyermeke
19.	19.	Kardos Antal	földműves	46 éves	lakóház és 1 hold föld	özvegye és 4 gyermek
20.	20.	Sóki Pál	földműves	46 éves	vagyonos	özvegye újabb házasságot kötött
21.	21.	Gaudi István	tapasztó cigány	49 éves	teljesen vagyontalan	özvegye és 3 gyermek
22.	22.	Kerekes Bernát	földműves	49 éves	lakóház és 5 hold föld	özvegye és 2 gyermek
23.	23.	Gyenge Mátyás	földműves	51 éves	vagyontalan	özvegye újabb házasságot kötött

Sor-szám	Sor-szám	Név	Foglalkozás	Életkor	Vagyoni állapot	Utánamaradt hozzátartozó
24.	24.	Horváth János	csősz	52 éves	teljesen vagyontalan	özvegye
25.	25.	Sóki István	napszámos	52 éves	lakóház, 2 hold föld	özvegye
26.	26.	Szilvási János	földműves	55 éves	lakóház, 1/2 hold szántóföld	özvegye és 5 gyermek
27.	27.	Farkas István	mezőőr	56 éves	vagyontalan	özvegye újabb házasságot kötött; 3 munkaképes gyermek
28.	28.	Varga István (Kiss Varga István)	mezőőr	61 éves	vagyonos	családja román megszállott területen lakik
29.	29.	Imre József	földműves	62 éves	teljesen vagyontalan	hozzátartozói nincsenek
30.	30.	Varga Mátyás	földműves	64 éves	teljesen vagyontalan	özvegye
31.	31.	Kerekes B. József	földműves	65 éves	lakóház, 3 hold föld	özvegye és 1 gyermek
32.	32.	Tari András	földműves	65 éves	lakóház, 1/2 hold szántóföld	özvegye és 1 gyermek
33.	33.	Boda Péter	halász	76 éves	teljesen vagyontalan	özvegye és 1 gyermek

Öngyilkosságot követett el:

34.	1.	Szabó Nyíri Péterné Simon Mária	háztartásbeli (földműves)	41 éves	vagyonos	férje
-----	----	---------------------------------	---------------------------	---------	----------	-------

Sor-szám	Sor-szám	Név	Foglalkozás	Életkor	Vagyoni állapot	Utánamaradt hozzátartozó
35.	2.	Mátó Péro Mátyás	földműves	47 éves	vagyonos	4 gyermeke
36.	3.	Oláh Imre	földműves	63 éves	lakóház és 6 hold föld	magános
37.	4.	Csapó Fülöp	földműves	64 éves	lakóház és 6 hold föld	özvegye
Szívroham következtében halt meg:						
38.	1.	Lichter Mór	géplakatos	60 éves	vagyonos	özvegy volt

Forrás: MNL CSML ML, V. 102. c. 1792/1921. Kimutatás a román kir. hadsereg elleni – Apátfalván 1919. június hó 23-án lefolyt – zendülés következtében elesett és a románok által kivégzett apátfalvi lakosokról, hozzátartozóikról és azok vagyonáról, 1921. augusztus 19. alapján saját szerkesztés.

3. táblázat

Az 1919. június 23-i apátfalvi román vérengzés áldozatai a levéltári és a sajtóforrások, valamint a helyi emlékezetpolitika alapján

Sorszám	Név	Foglalkozás	Életkor	A halál oka az apátfalvi állami halotti anyakönyv szerint	Az apátfalvi állami halotti anyakönyvi bejegyzés száma	MNL CSML ML, IV. 401.b. 103/1920. 1920. ápr. 1.	MNL CSML ML, IV. 408. b. 1161/1920. 1920. ápr. 9.	Makói Független Újság, 1920. ápr. 18.	MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. 1921. aug. 19.	MNL CSML ML, IV. 469. 262/1928.	Függetlenség, 1942. júl. 28.	Apátfalvi emléktábla (1925)	Megjegyzés
1.	Antal Antal	mészáros	40 éves	fejlövés	93/1919	x	x	x	x	x		x	
2.	Antal József										x		Nem létező személy!
3.	Baka G. József	földműves	24 éves	nyaklövés	96/1919	x	x	x	x		x	x	
4.	Boda Péter	halász	76 éves	haslövés	92/1919	x	x	x	x	x	x	x	
5.	Csapó Fülöp	földműves	64 éves	önakasztás	110/1919	x	x	x	x	x		x	
6.	Csapó János	földműves	39 éves	mellkaslövés	100/1919	x	x	x	x	x		x	

Sorszám	Név	Foglalkozás	Életkor	A halál oka az apátfalvi állami halotti anyakönyv szerint	Az apátfalvi állami halotti anyakönyvi bejegyzés száma	MNL CSML ML, IV. 401.b. 103/1920. 1920. ápr. 1.	MNL CSML ML, IV. 408. b. 1161/1920. 1920. ápr. 9.	Makói Független Újság, 1920. ápr. 18.	MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. 1921. aug. 19.	MNL CSML ML, IV. 469. 262/1928.	Függetlenség, 1942. júl. 28.	Apátfalvi emléktábla (1925)	Megjegyzés
7.	Farkas István	mezőőr	56 éves	fejlövés	104/1919	x	x	x	x		x	x	
8.	Farkas József	napszámos			NINCS					x		x	Június 23-án a románok elhurcolták, a gyulafehérvári rabság idején halt meg
9.	Fazekas József				NINCS					x		x	Június 23-án a románok elhurcolták, a gyulafehérvári rabság idején halt meg
10.	Furák Péter	földműves	40 éves	medencelövés	103/1919	x	x	x	x	x		x	
11.	Gaudi István	tapasztó	49 éves	nyaklövés	113/1919	x	x	x	x	x	x	x	A Makói Független Újságban tévesen Garai Istvánként szerepel

Sorszám	Név	Foglalkozás	Életkor	A halál oka az apátfalvi állami halotti anyakönyv szerint	Az apátfalvi állami halotti anyakönyvi bejegyzés száma	MNL CSML ML, IV. 401.b. 103/1920. 1920. ápr. 1.	MNL CSML ML, IV. 408. b. 1161/1920. 1920. ápr. 9.	Makói Független Újság, 1920. ápr. 18.	MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. 1921. aug. 19.	MNL CSML ML, IV. 469. 262/1928.	Függetlenség, 1942. júl. 28.	Apátfalvi emléktábla (1925)	Megjegyzés
12.	Gyenge Mátyás	földműves	51 éves	mellkaslövés	82/1919	x	x	x	x	x	x	x	
13.	Herczeg István	kovács-tanonc	14 éves	mellkaslövés	87/1919	x	x	x	x	x	x	x	
14.	Horváth János	csász	52 éves	mellkaslövések	94/1919	x	x	x	x	x	x	x	
15.	Imre József	földműves	62 éves	haslövés	95/1919	x	x	x	x			x	
16.	Juhász István	napszámos			NINCS		x	x		x	x	x	Magyarpécskán halt meg; a <i>Makói Független Újság</i> szerint öngyilkos lett, Benó József plébános szerint leszúrták (MNL CSML ML. IV.408.b.1161/1920)

Sorszám	Név	Foglalkozás	Életkor	A halál oka az apátfalvi állami halotti anyakönyv szerint	Az apátfalvi állami halotti anyakönyvi bejegyzés száma	MNL CSML ML, IV. 401.b. 103/1920. 1920. ápr. 1.	MNL CSML ML, IV. 408. b. 1161/1920. 1920. ápr. 9.	Makói Független Újság, 1920. ápr. 18.	MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. 1921. aug. 19.	MNL CSML ML, IV. 469. 262/1928.	Függetlenség, 1942. júl. 28.	Apátfalvi emléktábla (1925)	Megjegyzés
17.	Juracsek István	földműves	28 éves	mellkaslövés	79/1919	x	x	x	x		x	x	
18.	Kardos Antal	földműves	46 éves	nyaklövés	116/1919	x	x	x	x		x	x	
19.	Kerekes Bernát	földműves	49 éves	mellkaslövés	101/1919	x	x	x	x	x	x	x	A Makói Független Újságban tévesen Kerekes Bálintként szerepel
20.	Kerekes József	földműves	20 éves	haslövés	102/1919	x	x	x	x	x		x	
21.	Kerekes B. József	földműves	65 éves	mellkaslövés	78/1919	x	x	x	x	x	x	x	
22.	Lichter Mór	géplakatos	60 éves	szívszélhűdés	108/1919	x			x				
23.	Mátó Péro Mátyás	földműves	47 éves	önakasztás	112/1919	x	x	x	x			x	

Sorszám	Név	Foglalkozás	Életkor	A halál oka az apátfalvi állami halotti anyakönyv szerint	Az apátfalvi állami halotti anyakönyvi bejegyzés száma	MNL CSML ML, IV. 401.b. 103/1920. 1920. ápr. 1.	MNL CSML ML, IV. 408. b. 1161/1920. 1920. ápr. 9.	<i>Makói Független Újság</i> , 1920. ápr. 18.	MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. 1921. aug. 19.	MNL CSML ML, IV. 469. 262/1928.	<i>Függetlenség</i> , 1942. júl. 28.	Apátfalvi emléktábla (1925)	Megjegyzés
24.	Oláh Imre	földműves	63 éves	önakasztás	111/1919	x	x	x	x			x	
25.	Raffai József	tapasztó	21 éves	hónalj alatti szúrás	83/1919	x	x	x	x	x		x	
26.	Simon János	földműves	23 éves	fejlövés, hasszúrás	81/1919	x	x	x	x			x	
27.	Simon Mária							x				x	Lásd Szabó Nyíri Péterné
28.	Sipos István	napszámos	27 éves	fej- és nyaklövés	91/1919	x	x	x	x	x	x	x	
29.	Sóki István	napszámos	52 éves	mellkaslövés	90/1919	x	x	x	x	x	x	x	<i>A Makói Független Újság</i> ban tévesen Sóki Andrásként szerepel
30.	Sóki János	napszámos			NINCS					x		x	Lásd Sóki G. János
31.	Sóki G. András	földműves	26 éves	mellkaslövés	76/1919	x	x	x	x	x		x	

Sorszám	Név	Foglalkozás	Életkor	A halál oka az apátfalvi állami halotti anyakönyv szerint	Az apátfalvi állami halotti anyakönyvi bejegyzés száma	MNL CSML ML, IV. 401.b. 103/1920. 1920. ápr. 1.	MNL CSML ML, IV. 408. b. 1161/1920. 1920. ápr. 9.	Makói Független Újság, 1920. ápr. 18.	MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. 1921. aug. 19.	MNL CSML ML, IV. 469. 262/1928.	Függetlenség, 1942. júl. 28.	Apátfalvi emléktábla (1925)	Megjegyzés
32.	Sóki G. János	béres	18 éves	mellkas- és haslövés	88/1919	x	x	x	x				
33.	Sóki G. Pál	földműves	35 éves	mellkaslövés	86/1919	x	x	x	x	x	x	x	
34.	Sóki Pál	földműves	46 éves	három mellkaslövés	89/1919	x	x	x	x			x	
35.	Szabó Nyíri Péterné Simon Mária	földműves	41 éves	önakasztás	109/1919	x	x		x				
35.	Szabó Nyíri Bálint	földműves			NINCS					x			Tévesen szerepeltették itt!
37.	Szabó Nyíri János	földműves			NINCS					x			Tévesen szerepeltették itt!
38.	Szentesi János	földműves	24 éves	mellkas- és haslövés	107/1919	x	x	x	x	x	x	x	

Sorszám	Név	Foglalkozás	Életkor	A halál oka az apátfalvi állami halotti anyakönyv szerint	Az apátfalvi állami halotti anyakönyvi bejegyzés száma	MNL CSML ML, IV. 401.b. 103/1920. 1920. ápr. 1.	MNL CSML ML, IV. 408. b. 1161/1920. 1920. ápr. 9.	Makói Független Újság, 1920. ápr. 18.	MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. 1921. aug. 19.	MNL CSML ML, IV. 469. 262/1928.	Függetlenség, 1942. júl. 28.	Apátfalvi emléktábla (1925)	Megjegyzés
39.	Szentesi József	földműves	26 éves	két mellkaslövés	106/1919	x	x	x	x	x		x	
40.	Szilvási János	földműves	55 éves	mellkaslövés	85/1919	x	x	x	x			x	
41.	Tari András	földműves	65 éves	haslövés	84/1919	x	x	x	x			x	
42.	Tari Pál	mezőőr	25 éves	fej- és mellkaslövés	105/1919	x	x	x	x			x	magyarcsanádi lakos
43.	Varga István (Kiss Varga István)	mezőőr	61 éves	mellkaslövés	80/1919	x	x	x	x			x	
44.	Varga József	földműves	42 éves	fejlövés	98/1919	x	x	x	x	x	x	x	
45.	Varga Mátyás	földműves	64 éves	nyaklövés	97/1919	x	x	x	x	x	x	x	

Sorszám	Név	Foglalkozás	Életkor	A halál oka az apátfalvi állami halotti anyakönyv szerint	Az apátfalvi állami halotti anyakönyvi bejegyzés száma	MNL CSML ML, IV. 401.b. 103/1920. 1920. ápr. 1.	MNL CSML ML, IV. 408. b. 1161/1920. 1920. ápr. 9.	Makói Független Újság, 1920. ápr. 18.	MNL CSML ML, V.102.c. 1792/1921. 1921. aug. 19.	MNL CSML ML, IV. 469. 262/1928.	Függetlenség, 1942. júl. 28.	Apátfalvi emléktábla (1925)	Megjegyzés
46.	Varga (Kakas) Mátyás	földműves	25 éves	fej- és többszörös mellkaslövés	99/1919	x	x	x	x			x	
Összesen					38	38	38	38	38	27	19	40	

Forrás: A fejlécben feltüntetett források alapján saját szerkesztés.

4. táblázat

Az 1919. június 23-24-i apátfalvi román vérengzés áldozatai

Sorszám	Sorszám	Név	Foglalkozás	Életkor	Megjegyzés
A román vérengzés közvetlen áldozata lett:					
1.	1.	Antal Antal	mészáros	40 éves	1919. június 24-én lelőtték
2.	2.	Baka G. József	földműves	24 éves	1919. június 23-án lelőtték
3.	3.	Boda Péter	halász	76 éves	1919. június 23-án lelőtték
4.	4.	Csapó János	földműves	39 éves	1919. június 23-án lelőtték
5.	5.	Farkas István	mezőőr	56 éves	1919. június 23-án lelőtték
6.	6.	Furák Péter	földműves	40 éves	1919. június 23-án lelőtték
7.	7.	Gyenge Mátyás	földműves	51 éves	1919. június 23-án lelőtték
8.	8.	Herczeg István	kovácstanonc	14 éves	1919. június 23-án lelőtték
9.	9.	Horváth János	csősz	52 éves	1919. június 24-én lelőtték
10.	10.	Imre József	földműves	62 éves	1919. június 23-án lelőtték
11.	11.	Juracsek István	földműves	28 éves	1919. június 23-án lelőtték
12.	12.	Kardos Antal	földműves	46 éves	1919. június 23-án lelőtték
13.	13.	Kerekes Bernát	földműves	49 éves	1919. június 23-án lelőtték
14.	14.	Kerekes József	földműves	20 éves	1919. június 23-án lelőtték
15.	15.	Kerekes B. József	földműves	65 éves	1919. június 23-án lelőtték
16.	16.	Raffai József	tapasztó cigány	21 éves	1919. június 23-án leszúrták
17.	17.	Simon János	földműves	23 éves	1919. június 23-án lelőtték

Sorszám	Sorszám	Név	Foglalkozás	Életkor	Megjegyzés
18.	18.	Sipos István	napszámos	27 éves	1919. június 24-én lelőtték
19.	19.	Sóki István	napszámos	52 éves	valószínűleg 1919. június 24-én lelőtték
20.	20.	Sóki G. András	földműves	26 éves	1919. június 23-án lelőtték
21.	21.	Sóki G. János	béres	18 éves	1919. június 23-án lelőtték
22.	22.	Sóki G. Pál	földműves	35 éves	1919. június 23-án lelőtték
23.	23.	Sóki Pál	földműves	46 éves	1919. június 23-án lelőtték
24.	24.	Szentesi János	földműves	24 éves	1919. június 23-án lelőtték
25.	25.	Szentesi József	földműves	26 éves	1919. június 23-án lelőtték
26.	26.	Szilvási János	földműves	55 éves	1919. június 24-én lelőtték
27.	27.	Tari András	földműves	65 éves	1919. június 23-án lelőtték
28.	28.	Tari Pál	mezőőr	25 éves	1919. június 24-én lelőtték
29.	29.	Varga István (Kiss Varga István)	mezőőr	61 éves	1919. június 23-án lelőtték
30.	30.	Varga József	földműves	42 éves	1919. június 23-án lelőtték
31.	31.	Varga Mátyás	földműves	64 éves	1919. június 23-án lelőtték
32.	32.	Varga (Kakas) Mátyás	földműves	25 éves	1919. június 23-án lelőtték

Menekülés közben, illetve ismeretlen ok miatt a románok áldozata lett:

33.	1.	Gaudi István	tapasztó cigány	49 éves	1919. június 29-én menekülés közben lelőtték
34.	2.	Juhász István	napszámos	49 éves	Magyarpécskán ismeretlen körülmények között leszúrták

Sorszám	Sorszám	Név	Foglalkozás	Életkor	Megjegyzés
---------	---------	-----	-------------	---------	------------

Öngyilkosságot követett el:

35.	1.	Csapó Fülöp	földműves	64 éves	önakasztás, 1919. június 27.
36.	2.	Mátó Péro Mátyás	földműves	47 éves	önakasztás, 1919. június 28.
37.	3.	Oláh Imre	földműves	63 éves	önakasztás, 1919. június 28.
38.	4.	Szabó Nyíri Péterné Simon Mária	háztartásbeli	41 éves	önakasztás (?), 1919. június 26.

Az elszenvedett trauma miatti szívrohamban hunyt el:

39.	1.	Lichter Mór	géplakatos	60 éves	1919. június 27. (szívbeteg volt)
-----	----	-------------	------------	---------	-----------------------------------

Fogságban halt meg:

40.	1.	Farkas József	napszámos		Gyulafehérváron hunyt el ismeretlen időpontban
41.	2.	Fazekas József			Gyulafehérváron hunyt el ismeretlen időpontban

Forrás: MNL CSML ML, IV. 401. b. 103/1920. Apátfalva községben a román rekvirálás alkalmával 1919. június 23-án agyonlőtt egyének névjegyzéke, 1920. április 1.; MNL CSML ML, IV. 408. b. 1161/1920. Az 1919. évi június 23-án Apátfalván történt zendülés alkalmával a román katonák által agyonlőtt vagy szerencsétlenül járt áldozatok névjegyzéke, 1920. április 9.; MNL CSML ML, V. 102. c. 1792/1921. Kimutatás a román kir. hadsereg elleni – Apátfalván 1919. június hó 23-án lefolyt – zendülés következtében elesett és a románok által kivégzett apátfalvi lakosokról, hozzátartozóikról és azok vagyonáról, 1921. augusztus 19. alapján saját szerkesztés

5. táblázat

A románok által elhurcolt apátfalviakra vonatkozó adatok

Sor- szám	Név	Hol szerepelnek?			Mi történt velük?						
		Urbanics Kálmán, 1920. ápr. 1.	Lengyel János, 1920. ápr. 9.	Lukács Béla, 1921. aug. 3.	Lengyel János, 1920. ápr. 9.			Lukács Béla, 1921. aug. 3.			
					Haza- került	Meg- szökött	Még fogság- ban	11 hónap után szaba- dult	2 év után szaba- dult	Még mindig fogság- ban	A fogságban meghalt
1.	Baka József	x	x	x			x			x	
2.	Bárdos István	x	x	x			x			x	
3.	Beke András	x	x	x			x			x	
4.	Beke István	x	x	x			x		x		
5.	Beke József		x	x	x			x			
6.	Boros János	x	x	x			x	x			

Sor-szám	Név	Hol szerepelnek?			Mi történt velük?						
		Urbanics Kálmán, 1920. ápr. 1.	Lengyel János, 1920. ápr. 9.	Lukács Béla, 1921. aug. 3.	Lengyel János, 1920. ápr. 9.			Lukács Béla, 1921. aug. 3.			
					Haza-került	Meg-szökött	Még fogság-ban	11 hónap után szaba-dult	2 év után szaba-dult	Még mindig fogság-ban	A fogságban meghalt
7.	B. Vígh. András		x	x	x			x			
8.	Csikota András	x	x	x			x			x	
9.	Csikota Antal	x	x	x			x		x		
10.	Dancsi György	x	x	x		x		x			
11.	Diós Mátyás	x	x	x			x			x	
12.	Farkas Józsa Márton	x	x	x			x			x	
13.	Farkas Józsa Mihály		x	x	x			x			

Sor-szám	Név	Hol szerepelnek?			Mi történt velük?						
		Urbanics Kálmán, 1920. ápr. 1.	Lengyel János, 1920. ápr. 9.	Lukács Béla, 1921. aug. 3.	Lengyel János, 1920. ápr. 9.			Lukács Béla, 1921. aug. 3.			
					Haza-került	Meg-szökött	Még fogság-ban	11 hónap után szaba-dult	2 év után szaba-dult	Még mindig fogság-ban	A fogságban meghalt
14.	Farkas (K.) József		x	x			x				x
15.	Farkas S. Mátyás		x	x	x			x			
16.	Fazekas József	x	x	x			x				x
17.	Fazekas János			x						x	
18.	Ferenczi Ferenc	x	x	x			x	x			
19.	Gyenge György		x	x	x			x			
20.	Horváth János	x	x	x			x	x			

Sor-szám	Név	Hol szerepelnek?			Mi történt velük?						
		Urbanics Kálmán, 1920. ápr. 1.	Lengyel János, 1920. ápr. 9.	Lukács Béla, 1921. aug. 3.	Lengyel János, 1920. ápr. 9.			Lukács Béla, 1921. aug. 3.			
					Haza-került	Meg-szökött	Még fogság-ban	11 hónap után szaba-dult	2 év után szaba-dult	Még mindig fogság-ban	A fogságban meghalt
21.	Juhász (D.) János	x	x	x			x		x		
22.	Juhász Vendel	x	x	x			x	x			
23.	Juracsek János		x	x	x			x			
24.	Juracsek József		x	x	x			x			
25.	Kanász András	x	x	x			x			x	
26.	Kardos György		x	x	x			x			
27.	Kardos József		x	x	x			x			
28.	Kardos Mihály	x	x	x			x	x			

Sor-szám	Név	Hol szerepelnek?			Mi történt velük?						
		Urbanics Kálmán, 1920. ápr. 1.	Lengyel János, 1920. ápr. 9.	Lukács Béla, 1921. aug. 3.	Lengyel János, 1920. ápr. 9.			Lukács Béla, 1921. aug. 3.			
					Haza-került	Meg-szökött	Még fogság-ban	11 hónap után szaba-dult	2 év után szaba-dult	Még mindig fogság-ban	A fogságban meghalt
29.	Kerekes (Sz.) András	x	x	x			x	x			
30.	Kerekes K. András	x	x	x			x			x	
31.	Kerekes Sz. János		x	x	x			x			
32.	Keresztúri István	x	x	x			x		x		
33.	Kiss Lajos	x	x	x			x	x			
34.	Kohn Mór	x	x	x			x	x			
35.	Kovács Mihály	x	x	x		x		x			

Sor-szám	Név	Hol szerepelnek?			Mi történt velük?						
		Urbanics Kálmán, 1920. ápr. 1.	Lengyel János, 1920. ápr. 9.	Lukács Béla, 1921. aug. 3.	Lengyel János, 1920. ápr. 9.			Lukács Béla, 1921. aug. 3.			
					Haza-került	Meg-szökött	Még fogság-ban	11 hónap után szaba-dult	2 év után szaba-dult	Még mindig fogság-ban	A fogságban meghalt
36.	Langó Márton, ifj.		x	x			x			x	
37.	Langó Mátyás		x	x	x			x			
38.	Langó Mátyás		x	x	x			x			
39.	Ludányi István		x	x	x			x			
40.	Ludányi József		x	x	x			x			
41.	Lukács Béla községi jegyző	x	x	x			x	x			

Sor-szám	Név	Hol szerepelnek?			Mi történt velük?						
		Urbanics Kálmán, 1920. ápr. 1.	Lengyel János, 1920. ápr. 9.	Lukács Béla, 1921. aug. 3.	Lengyel János, 1920. ápr. 9.			Lukács Béla, 1921. aug. 3.			
					Haza-került	Meg-szökött	Még fogság-ban	11 hónap után szaba-dult	2 év után szaba-dult	Még mindig fogság-ban	A fogságban meghalt
42.	Mátó Cs. Antal	x	x	x	x			x			
43.	Mátó Pál	x	x	x			x			x	
44.	Mátó Pál Balázs		x	x	x			x			
45.	Nacsa András		x		x						
46.	Nagy D. Mihály	x	x	x			x			x	
47.	Nagy S. Mátyás		x	x	x			x			
48.	Oláh Ferenc	x	x	x			x		x		
49.	Pintér János	x	x	x			x		x		

Sor-szám	Név	Hol szerepelnek?			Mi történt velük?						
		Urbanics Kálmán, 1920. ápr. 1.	Lengyel János, 1920. ápr. 9.	Lukács Béla, 1921. aug. 3.	Lengyel János, 1920. ápr. 9.			Lukács Béla, 1921. aug. 3.			
					Haza-került	Meg-szökött	Még fogság-ban	11 hónap után szaba-dult	2 év után szaba-dult	Még mindig fogság-ban	A fogságban meghalt
50.	Simon István	x	x	x		x		x			
51.	Simon Péter		x	x	x			x			
52.	Sóki G. Mihály	x	x	x			x			x	
53.	Sóki Mihály bíró	x	x	x			x	x			
54.	Szabó Ny. János		x	x			x			x	
55.	Szabó Ny. József		x	x			x			x	
56.	Szentesi Ferenc	x	x	x			x			x	

Sor-szám	Név	Hol szerepelnek?			Mi történt velük?						
		Urbanics Kálmán, 1920. ápr. 1.	Lengyel János, 1920. ápr. 9.	Lukács Béla, 1921. aug. 3.	Lengyel János, 1920. ápr. 9.			Lukács Béla, 1921. aug. 3.			
					Haza-került	Meg-szökött	Még fogság-ban	11 hónap után szaba-dult	2 év után szaba-dult	Még mindig fogság-ban	A fogságban meghalt
57.	Szentesi István	x	x	x			x			x	
58.	Székesi István	x	x	x			x			x	
59.	Szigeti János	x	x	x			x			x	
60.	Szigeti János		x				x				
61.	Szigeti János ifj.	x	x	x	x			x			
62.	Szigeti Márton		x	x			x	x			
63.	Takács B. János		x	x	x			x			
64.	Takács János	x	x	x			x			x	

Sor-szám	Név	Hol szerepelnek?			Mi történt velük?						
		Urbanics Kálmán, 1920. ápr. 1.	Lengyel János, 1920. ápr. 9.	Lukács Béla, 1921. aug. 3.	Lengyel János, 1920. ápr. 9.			Lukács Béla, 1921. aug. 3.			
					Haza-került	Meg-szökött	Még fogság-ban	11 hónap után szaba-dult	2 év után szaba-dult	Még mindig fogság-ban	A fogságban meghalt
65.	Takács János	x	x				x				
66.	Tari András		x	x			x			x	
67.	Tisza Mátyás		x	x	x			x			
68.	Tóth B. András		x	x			x			x	
69.	Tóth B. Mátyás		x	x	x			x			
70.	Tóth B. Mihály II. bíró	x	x	x			x	x			
71.	Tóth György		x	x	x			x			

Sor-szám	Név	Hol szerepelnek?			Mi történt velük?						
		Urbanics Kálmán, 1920. ápr. 1.	Lengyel János, 1920. ápr. 9.	Lukács Béla, 1921. aug. 3.	Lengyel János, 1920. ápr. 9.			Lukács Béla, 1921. aug. 3.			
					Haza-került	Meg-szökött	Még fogság-ban	11 hónap után szaba-dult	2 év után szaba-dult	Még mindig fogság-ban	A fogságban meghalt
72.	Varga C. András	x	x	x			x	x			
73.	Varga C. Rozália		x	x	x			x			
74.	Varga Károly	x	x	x			x			x	
75.	Varga K. Mátyás	x	x	x			x			x	
76.	Varga Krisztina	x	x	x			x	x			
77.	Varga P. Mátyás	x	x	x			x	x			
78.	Varga S. András	x	x	x			x			x	
79.	Varga S. György	x	x	x			x	x			

Sor-szám	Név	Hol szerepelnek?			Mi történt velük?						
		Urbanics Kálmán, 1920. ápr. 1.	Lengyel János, 1920. ápr. 9.	Lukács Béla, 1921. aug. 3.	Lengyel János, 1920. ápr. 9.			Lukács Béla, 1921. aug. 3.			
					Haza-került	Meg-szökött	Még fogság-ban	11 hónap után szaba-dult	2 év után szaba-dult	Még mindig fogság-ban	A fogságban meghalt
80.	Varga Sz. Mihály	x	x	x		x		x			
81.	Vass János	x	x	x		x		x			
82.	Veréb Antal	x	x	x	x			x			
83.	Veréb György		x	x	x			x			
84.	Veréb János	x	x	x			x	x			
85.	Veréb Mihály	x	x	x			x			x	
86.	Viseráczki István		x	x	x			x			
87.	Vígh J. János		x	x	x			x			

Sor-szám	Név	Hol szerepelnek?			Mi történt velük?						
		Urbanics Kálmán, 1920. ápr. 1.	Lengyel János, 1920. ápr. 9.	Lukács Béla, 1921. aug. 3.	Lengyel János, 1920. ápr. 9.			Lukács Béla, 1921. aug. 3.			
					Haza-került	Meg-szökött	Még fogság-ban	11 hónap után szaba-dult	2 év után szaba-dult	Még mindig fogság-ban	A fogságban meghalt
88.	Vígh Pál András		x	x	x			x			
89.	Zöllei József	x	x	x			x			x	
Összesen:		53	88	86	30	5	53	51	6	27	2

Forrás: Urbanics Kálmán: MNL CSML ML, IV. 401. b. 103/1920. Apátfalva községben a román kir. katonai reqvirálás alkalmával 1919. június 23-án elhurczolt egyének névjegyzéke, 1920. április 1.; Lengyel János: MNL CSML ML, IV. 408. b. 1161/1920. Névjegyzék azon egyénekről, akiket 1920. [sic!] évi június hó 23-án történt zendülés alkalmával a románok elhurczoltak, 1920. április 9.; Lukács Béla: MNL CSML ML, V. 102. c. 1792/1921. Kimutatás azon apátfalvi lakosokról, akik az 1919. június 23-iki románok elleni lázadásból kifolyólag a román katonai hatóság által elhurcoltattak, dátum nélkül alapján saját szerkesztés.

6. táblázat

A románok által elhurcolt apátfalviak névsora és szabadulásuk időpontja

Sor-szám	Név	Békés- csabáról szabadult, 1919. nov. 26.	Békés- csabáról meg- szökött	Gyulafehér- várról szabadult, 1920. máj.	Gyulafehér- váron meghalt	Gyulafehér- várról szabadult, 1921. jún.	Craiovából szabadult		
							1922. jún.	1922. okt. és 1923. ápr. között	1924. jún.
1.	Baka József						x		
2.	Bárdos István						x		
3.	Beke András						x		
4.	Beke István					x			
5.	Beke József	x							
6.	Boros János			x					
7.	B. Vigh András	x							
8.	Csikota András						x		
9.	Csikota Antal					x			
10.	Dancsi György		x						
11.	Diós Máttyás						x		
12.	Farkas Józsa Márton						x		
13.	Farkas Józsa Mihály	x							

Sor- szám	Név	Békés- csabáról szabadult, 1919. nov. 26.	Békés- csabáról meg- szökött	Gyulafehér- várról szabadult, 1920. máj.	Gyulafehér- váron meghalt	Gyulafehér- várról szabadult, 1921. jún.	Craiovából szabadult		
							1922. jún.	1922. okt. és 1923. ápr. között	1924. jún.
14.	Farkas (K.) József				x				
15.	Farkas S. Mátyás	x							
16.	Fazekas József				x				
17.	Fazekas János						x		
18.	Ferenczi Ferenc			x					
19.	Gyenge György	x							
20.	Horváth János			x					
21.	Juhász (D.) János					x			
22.	Juhász Vendel			x					
23.	Juracsek János	x							
24.	Juracsek József	x							
25.	Kanász András						x		
26.	Kardos György	x							
27.	Kardos József	x							

Sor- szám	Név	Békés- csabáról szabadult, 1919. nov. 26.	Békés- csabáról meg- szökött	Gyulafehér- várról szabadult, 1920. máj.	Gyulafehér- váron meghalt	Gyulafehér- várról szabadult, 1921. jún.	Craiovából szabadult		
							1922. jún.	1922. okt. és 1923. ápr. között	1924. jún.
28.	Kardos Mihály			x					
29.	Kerekes (Sz.) András			x					
30.	Kerekes K. András						x		
31.	Kerekes Sz. János	x							
32.	Keresztúri István					x			
33.	Kiss Lajos			x					
34.	Kohn Mór			x					
35.	Kovács Mihály		x						
36.	Langó Márton, ifj.								x
37.	Langó Mátyás	x							
38.	Langó Mátyás	x							
39.	Ludányi István	x							
40.	Ludányi József	x							

Sor- szám	Név	Békés- csabáról szabadult, 1919. nov. 26.	Békés- csabáról meg- szökött	Gyulafehér- várról szabadult, 1920. máj.	Gyulafehér- váron meghalt	Gyulafehér- várról szabadult, 1921. jún.	Craiovából szabadult		
							1922. jún.	1922. okt. és 1923. ápr. között	1924. jún.
41.	Lukács Béla községi jegyző	x		x					
42.	Mátó Cs. Antal	x							
43.	Mátó Pál						x		
44.	Mátó Pál Balázs	x							
45.	Nagy D. Mihály								x
46.	Nagy S. Mátyás	x							
47.	Oláh Ferenc					x			
48.	Pintér János					x			
49.	Simon István		x						
50.	Simon Péter	x							
51.	Sóki G. Mihály								x
52.	Sóki Mihály bíró			x					
53.	Szabó Ny. János						x		
54.	Szabó Ny. József						x		

Sor- szám	Név	Békés- csabáról szabadult, 1919. nov. 26.	Békés- csabáról meg- szökött	Gyulafehér- várról szabadult, 1920. máj.	Gyulafehér- váron meghalt	Gyulafehér- várról szabadult, 1921. jún.	Craiovából szabadult		
							1922. jún.	1922. okt. és 1923. ápr. között	1924. jún.
55.	Szentesi Ferenc								x
56.	Szentesi István						x		
57.	Székesi István						x		
58.	Szigeti János						x		
59.	Szigeti János ifj.	x							
60.	Szigeti Márton	x							
61.	Takács B. János	x							
62.	Takács János						x		
63.	Tari András						x		
64.	Tisza Mátyás	x							
65.	Tóth B. András						x		
66.	Tóth B. Mátyás	x							
67.	Tóth B. Mihály II. bíró			x					
68.	Tóth György	x							
69.	Varga C. András			x					

Sor- szám	Név	Békés- csabáról szabadult, 1919. nov. 26.	Békés- csabáról meg- szökött	Gyulafehér- várról szabadult, 1920. máj.	Gyulafehér- váron meghalt	Gyulafehér- várról szabadult, 1921. jún.	Craiovából szabadult		
							1922. jún.	1922. okt. és 1923. ápr. között	1924. jún.
70.	Varga C. Rozália	x							
71.	Varga Károly						x		
72.	Varga K. Mátyás						x		
73.	Varga Krisztina			x					
74.	Varga P. Mátyás			x					
75.	Varga S. András							x	
76.	Varga S. György			x					
77.	Varga Sz. Mihály		x						
78.	Vass János		x						
79.	Veréb Antal	x							
80.	Veréb György	x							
81.	Veréb János			x					

Sor-szám	Név	Békés- csabáról szabadult, 1919. nov. 26.	Békés- csabáról meg- szökött	Gyulafehér- várról szabadult, 1920. máj.	Gyulafehér- váron meghalt	Gyulafehér- várról szabadult, 1921. jún.	Craiovából szabadult		
							1922. jún.	1922. okt. és 1923. ápr. között	1924. jún.
82.	Veréb Mihály						x		
83.	Viseráczki István	x							
84.	Vígh J. János	x							
85.	Vígh Pál András	x							
86.	Zöllei József							x	
Összesen:		31	5	16	2	6	21	2	4

Forrás: A fellelhető - a kötetben hivatkozott - adatok alapján saját szerkesztés.

FORRÁSOK ÉS SZAKIRODALOM

Levéltári források

Arhivele Naționale Militare Române, Pitești (ANMR)

ANMR, Fond Colecții arhivistice. Registre istorice și jurnale de operații

I, dosar 4295, f. 3. Dupa registrul jurnal de operații al regimentului 6. vânători perioada 1. iulie 1918. la 1. aprilie 1921. Copie.

HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltár, Budapest (HL)

HL, I.31. A M. Kir. Honvédelmi Minisztérium iratai. 1919–1945.
Eln. A. oszt. 40226/1920. Pápai Gyula beadványa, 1920. január 31.
526415/ált.13-1942. Fazekas Imre perújrafelvételi kérelme.

HL, I.53. Kikülönített gyűjtemények 1867–1945. Miniszteri Fegyverszüneti bizottság iratai. 1918–1920.
17. doboz. 75. számú irat. Mikecz István alispán memoranduma, 1919. november 27.

HL, IV.74. A M. Kir. Szegedi Katonai Törvényszék iratai. 1871–1944.
1937/126. Fazekas Imre ügye.

Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltár Gyulai Levéltár, Gyula (MNL BML GyL)

MNL BML GyL, IV.426. Békés vármegye felekezeti anyakönyvi másodpéldányainak levéltári gyűjteménye 1828–1895.
6310. kötet. A Mezőhegyesi Róm. Kat. Egyházban kereszteltek anyakönyve, 1880.

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Megyei Levéltár Makói Levéltár, Makó (MNL CSML ML)

MNL CSML ML, IV.401.b. Csanád vármegye főispánjának iratai. 1877–1923. Általános iratok.

MNL CSML ML, IV.402.a. Csanád Vármegye Törvényhatósági Bizottsága iratai. 1874–1923. Közgyűlési jegyzőkönyvek.

MNL CSML ML, IV.408.b. Csanád vármegye alispánjának iratai. 1872–1923(1924). Közigazgatási iratok.

MNL CSML ML, IV.417.b. Csanád Vármegye Közigazgatási Bizottságának iratai. 1876–1923. Általános iratok. III. Közoktatási ügyek.

MNL CSML ML, IV.417.b. Csanád Vármegye Közigazgatási Bizottságának iratai. 1876–1923. Általános iratok. XI. Fegyelmi ügyek.

MNL CSML ML, IV.419. Csanád vármegye felekezeti anyakönyvi másodpéldányainak levéltári gyűjteménye. 1827–1895.

MNL CSML ML, IV.451.c. Csanád-Arad-Torontál k. e. e. vármegye (1945-től Csanád megye) főispánjának iratai. (1922)1924–1950. Közigazgatási iratok.

MNL CSML ML, IV.455.b. Csanád-Arad-Torontál k. e. e. vármegye (1945-től Csanád megye) alispánjának iratai. 1924–1950. Közigazgatási iratok.

MNL CSML ML, IV.460.a. Csanád-Arad-Torontál k. e. e. Vármegye Közigazgatási Bizottságának iratai. 1924–1950. Általános iratok. XI. Fegyelmi ügyek.

MNL CSML ML, IV.463.b. A Központi (Makói) járás főszolgabírójának iratai. 1871-1950. Közigazgatási iratok.

MNL CSML ML, IV.469.a. Csanád, ill. Csanád-Arad-Torontál k. e. e. Vármegye Levéltári Hivatalának iratai. 1836–1950.

MNL CSML ML, V.71.a. Makó Város Képviselő-testületének jegyzőkönyvei. 1870–1950.

MNL CSML ML, V.72.c. Makó Város Tanácsának iratai. Közigazgatási iratok. 1871–1944.

MNL CSML ML, V.102.c. Apátfalva község iratai. Közigazgatási iratok. 1825–1950.

MNL CSML ML, V.104.b. Csanádpalota község iratai. Közigazgatási iratok. 1843–1949.

MNL CSML ML, V.105.b. Földeák község iratai. Közigazgatási iratok. 1853–1949.

MNL CSML ML, V.111. Nagylak község iratai. 1920–1950.

MNL CSML ML, VIII.801. A Csanád Megyei Szent István Közkórház iratai. 1842–1950.

47. kötet. Ápolási törzskönyv az 1919. évre.

MNL CSML ML, XV.50. Gyűjtemények. Eltérő provenienciájú iratok gyűjteménye (Dokumentumtár).

MNL CSML ML, P.2. Petrovics György polgármester jelentése a román megszállás alatt történt eseményekről, 1920. október 8.

MNL CSML ML, XVII.1. Csanád Megyei Nemzeti Bizottság iratai. 1945–1949.

MNL CSML ML, XVII.401. Makói Igazoló Bizottság iratai. 1945–1948.

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Megyei Levéltár Szegedi Levéltár, Szeged (MNL CSML SZL)

MNL CSML SZL, VII.2.b. A Szegedi Királyi Törvényszék Büntetőperes iratai.

B. 7164/1920. Tóth Béla és társai pere.

MNL CSML SZL, XXXIII.1. Állami anyakönyvi másodpéldányok levéltári gyűjteménye.

864. kötet. Apátfalva 1919, halotti anyakönyvi másodpéldány.

865. kötet. Apátfalva 1934, halotti anyakönyvi másodpéldány.

983. kötet. Magyarcsanád 1919, halotti anyakönyvi másodpéldány.

1092. kötet. Makó 1919, halotti anyakönyvi másodpéldány.

1139. kötet. Nagylak 1919, halotti anyakönyvi másodpéldány.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, Budapest (MNL OL)

MNL OL, X.1514. A Szegedi Ellenforradalmi Kormány Miniszterelnöksége iratai 1919. május 7. – augusztus 16. (Mikrofilm másolat)

7048. tekercs.

MNL OL, Adatbázisok Online. Mikrofilmezett anyakönyvek A3214–X5270–736/7. Az apátfalvi r. kat. egyház keresztelési anyakönyve 1877–1882. 1877.

http://10.18.0.20/apex/f?p=100:17:0:::17:P26_PRJ_ID,P17_DOBOSZ_ID,P17_IMG_FILE_NAME:87,A3213,HU_MNL_OL_A3213_0674.jpg#

(Utolsó letöltés: 2021. december 27.)

Szeged-Csanádi Püspökség Levéltára, Szeged (SZCSPL)

SZCSPL, VI.21.a. Makó plébánia iratai (1933-1927)

IV. Makó-Lele

Irattári források

Apátfalvi Róm. Kat. Egyházközség irattára, Apátfalva (ARKEI)

ARKEI, Az apátfalvi római katolikus egyházközség Historia Domusa.

ARKEI, Az apátfalvi római katolikus plébánia-egyház halottak anyakönyve, 1919.

József Attila Városi Könyvtár és Múzeum, Makó (JAM)

JAM, Néprajzi Adattár (NA)

134-90. Szigeti János visszaemlékezése, 1938.

Sajtóforrások

A Nép, 1921–1922
Az Est, 1918
Az Újság, 1924
Apátfalvi Hírmondó, 2015–2200
Belügyi Közlöny, 1940
Békés, 1919
Békésmegyei Közlöny, 1920
Budapesti Hírlap, 1918, 1920
Budapesti Közlöny. Hivatalos Lap, 1942
Csanád-Vármegye Hivatalos Lapja, 1919–1920
Csanád-Arad-Torontál Vármegye Hivatalos Lapja, 1938
Délmagyarország, 1917, 1920, 1934, 1936–1937, 2019
Egri Népszó, 1920
Egyetértés, 1919
Egyetértés, Esti kiadás, 1920
Ellenzék, 1922
Friss Újság, 1919–1920, 1936
Függetlenség, 1934, 1942
Gazeta Oficială, 1919
Kecskemét és Vidéke, 1936
Képes Krónika, 1920
Kis Újság, 1920, 1936
Magyarság, 1925, 1937, 1941
Makó és Vidéke, 1990
Makói Friss Újság, 1920–1921, 1923, 1925
Makói Független Újság, 1920–1921
Makói Újság, 1919–1920
Makói Újság, 1936, 1942
Marosvidék, 1924–1925
Nemzeti Újság, 1920, 1934
Népszava, 1918–1919, 1936
Nyírvidek, 1920
Pesti Hírlap, 1942
Pesti Napló, 1921–1922, 1936
Reggeli Délvilág, 1994
Szabad Magyarország, 1962
Szégedi Friss Újság, 1924
Szégedi Napló, 1919
Szégedi Új Nemzedék, 1924–1925
Tolnamegyei Újság, 1939
Új Magyarország, 1995

Új Nemzedék, 1936

Forráskiadványok

Ádám–Ormos, 1999

Ádám Magda – Ormos Mária (szerk.): *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1918–1919*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1999.

Ádám–Ormos, 2004

Ádám Magda – Ormos Mária (összeáll. és szerk.): *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1919–1920*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004.

Ciubotă–Nicolescu–Țucă, 1998

Viorel Ciubotă – Gheorghe Nicolescu – Cornel Țucă (Ed.): *Jurnal de operațiuni al Comandamentului Trupelor din Transilvania (1918–1921)*. Vol. I. Satu Mare, Editura Muzeului Sătmărean, 1998.

Deák–Ujváry, 1939

Prof. Deák, Francis – Dezső, Ujváry (Ed.): *Papers and documents relating to the foreign relations of Hungary. Volume I. 1919–1920*. Budapest, Royal Hungarian University Press, 1939.

Dér, 2020

Dér Zoltán háborús emlékei a háborús évekből (1–17.). 15. rész. Kísérlet a Bánát elhagyására – az apátfalvi kaland. *Nagy Háború Blog*, 2015. április 27.
<https://nagyhaboru.blog.hu/>
<https://nagyhaboru.blog.hu/2015/04/27/kiserlet-a-banat-elhagyasara-az-apatfalvi-kaland> (Utolsó letöltés: 2021. december 27.)

Gaál, 1969

Gaál Endre (szerk.): *Válogatott dokumentumok Csongrád megye munkásmozgalmának történetéből. A Csongrád megyei munkásmozgalom 1917–1919. augusztus 1.* Szeged, Magyar Szocialista Munkáspárt Csongrád Megyei Bizottsága és Csongrád Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága, 1969.

L. Balogh, 2020

L. Balogh Béni (szerk. és bev.): *Románia és az erdélyi kérdés 1918–1920-ban. Dokumentumok*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2020.

Litván, 1998

Litván György (szerk.): *Trianon felé. A győztes nagyhatalmak tárgyalásai Magyarországgal. (Paul Mantoux tolmácsolású feljegyzései)*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1998.

Romsics, 2000

Romsics Ignác (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1919–1999. I.* Budapest, Osiris Kiadó, 2000.

Timbus–Caciara, 2008

Mircea Timbus – Andrei Caciara (Coord.): *Orașul și județul Arad după 1 decembrie 1918. Din amarul lunilor de tranziție către Administrația română. Studiu și documente*. Arad, Arhivele Naționale–Direcția Județeană Arad, 2008.

<https://digital.bibliotecaarad.ro/files/original/85638120511ea972ecda2286dde77e53bfd4b4cb.pdf>.

(Utolsó letöltés: 2021. december 27.)

Ungváry, 2000

Ungváry Krisztián: „Sacco di Budapest”, 1919. Gheorghe Mărdărescu tábornok válasza Harry Hill Bandholtz vezérőrnagy nem diplomatikus naplójára. *Budapesti Negyed* 2000/3–4. 173–202.

Egyéb nyomtatott források

A magyar béketárgyalások, 1920

A magyar béketárgyalások. Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről Neuilly s/S-ben 1920. januarius – március havában. I. kötet. Budapest, M. Kir. Külügyminisztérium, 1920.

A magyar béketárgyalások, 1921

A magyar béketárgyalások. Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről Neuilly s/S-ben 1920. januarius – március havában. II. kötet. Budapest, M. Kir. Külügyminisztérium, 1921.

A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása, 1912

A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest, M. Kir. Statisztikai Hivatal, 1912.

- A Magyar Szent Korona Országainak állatlétszáma, 1913
A Magyar Szent Korona Országainak állatlétszáma az 1911-ik évi február hó 28-iki állapot szerint. Budapest, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1913.
- Az 1911. évi törvények gyűjteménye, 1911
Az 1911. évi törvények gyűjteménye. Budapest, M. Kir. Belügyministerium, 1911.
- Az 1913. évi törvények gyűjteménye, 1914
Az 1913. évi törvények gyűjteménye. Budapest, M. Kir. Belügyministerium, 1914.
- Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója, 1920
Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója. Hatodik kötet. Hiteles kiadás, Budapest, 1920.
- Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója, 1921
Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés naplója. Hetedik kötet. Hiteles kiadás, Budapest, 1921.
- Az 1920. évi népszámlálás, 1923
Az 1920. évi népszámlálás. Első rész. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1923.
- Baltazár, 1920
 Baltazár Dezső, dr.: *A próbáltatások idejéből.* Debrecen, A „Méliusz” Könyvkereskedés, Könykiadóvállalat, 1920.
- Bandholtz, 1993
 Harry Hill Bandholtz: *Román megszállás Magyarországon. Napló nem diplomata módra.* Budapest, Magyar Világ Kiadó, 1993.
- Barabás, 1929
 Albisi Dr. Barabás Béla: *Emlékirataim.* Arad, Corvin Könyvnyomdai Műintézet, 1929.
- Belusi Baross, 1893
 Belusi Baross Károly: *Magyarország földbirtokosai. Az összes 100 holdnál többel bíró magyar birtokosok névsora, a tulajdonukban levő földterületek művelési ágak szerinti feltüntetésével.* Budapest, 1893.

- Csanád-Arad-Torontál vármegye jelentése az 1927-ik évről, 1928
Csanád-Arad-Torontál vármegye közigazgatási bizottságának jelentése az 1927-ik évről. Makó, Makói Friss Újság Könyvnyomdája, 1928.
- Demkó-Belánszky, 2018
 Demkó-Belánszky Pál [Rokolya Gábor (szerk.)]: *Napló 1911–1937.* Budapest, Közjegyzői Akadémia Kiadó, 2018.
- Féja, 1937
 Féja Géza: *Viharsarok. Az alsó Tisza vidék földje és népe.* [Budapest], Athenaeum, [1937].
- Galli, 2015
 Hadnagy Attila (szerk.): *Dr. Galli Károly az I. világháború forgatagában. Egy békéscsabai főhadnagy visszaemlékezései.* Békéscsaba, Munkácsy Mihály Múzeum, 2015.
- Gárdonyi, 2012
 Gárdonyi Géza: *Az én falum. Gyermek kori emlékeim. A névtelen zseni.* Budapest, Kossuth kiadó, 2012.
- Kelemen, 1923
 Kelemen Béla: *Adatok a szegedi ellenforradalom és a szegedi kormány történetéhez (1919). (Naplójegyzetek és okiratok).* Szeged, a szerző kiadása, 1923.
- Koller, 1929
 Koller István: Apátfalva. In: Dr. Barna János (szerk.): *Makó és Csanád-Torontál vármegyei községek.* Budapest, Magyar Városok Monográfiája VI., 1929. 297–304.
- Lukács, 1929
 [Lukács Béla]: Az apátfalvai vérfürdő. In: Vermes Ernő (összeáll.): *Csanád vármegye tíz évvel Trianon után. Csanád vármegye és az Egyelőre Egyesített Arad- és Torontál vármegyék revíziós emlékalbuma.* [Budapest], 1929. 141–144.
- Magyarország földbirtokosai és földbérlei, 1925
Magyarország földbirtokosai és földbérlei (Gazdacímtár). A 100 kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek 1925. évi eleji adatai alapján. Budapest, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1925.

- Magyarországi Rendeletek Tára, 1945.
Magyarországi Rendeletek Tára 1945. Budapest, Magyar Belügyminisztérium, 1946.
- „Marosvidék” Emléklapja, 1925
 „Marosvidék” Emléklapja Apátfalva község hősi halált halt fiai szent emlékének az ünnepére. Makó, 1925. Vargáné Nagyfalusi Ilona (Apátfalva) tulajdonában.
- Mészáros–Schwarcz, 1929
 Mészáros Pál – Schwarcz Rezső: Kiszombor. In: Barna János (szerk.): *Makó és a Csanád-Torontál vármegyei községek*. Budapest, A Magyar Városok Monografiája Kiadóhivatala, 1929, 325–331.
- Mikecz, 1920
Szabolcsvármegye közönségéhez 7000-1920. K. számú tiszteletteljes jelentése Szabolcsvármegye alispánjának Szabolcsvármegye 1919. év szept. havától 1920. év május 1-ig terjedő közigazgatásának állapotáról. Nyíregyháza, Jóba Elek Könyvnyomdája, 1920.
- Niamessnyné Manaszy, 2017
 Niamessnyné Manaszy Margit: *Villámlik messziről...* Budapest, Kossuth Kiadó, 2017.
- Ocskay, 2019
 [Ocskay Gyula:] Az apátfalvi vérfürdő. *Trianoni Szemle* 2019/1–2. 40–43.
- Petrovics, 1921
 Petrovics György: *Az októberi forradalom és az idegen megszállás Makón.* Makó, 1921.
- Reiss, 1916
 Reiss Ds.c., R. A.: *Report upon the atrocities committed by the austro-hungarian army during the first invasion of Serbia. Submitted to the Serbian Government.* London, Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent & Co. Ltd., 1916.
- Rell, 1921
A Békéscsabai Ág. H. Ev. Rudolf Főgimnázium LV. Értesítője az 1920–21. iskolai évről. Közzéteszi dr. Rell Lajos igazgató. Békéscsaba, 1921.

Rell, 1925

A Békéscsabai Ág. H. Ev. Rudolf Reálgimnázium LIX. Értesítője az 1924–25. iskolai évről. Közzéteszi dr. Rell Lajos igazgató. Békéscsaba, 1925.

Váry, 1922

Váry Albert: *A vörös uralom áldozatai Magyarországon.* Hivatalos jelentések és bírói ítéletek alapján kiadja. Budapest, 1922.

Vermes, 1929

Vermes Ernő (összeáll.): *Csanád vármegye tíz évvel Trianon után. Csanád vármegye és az Egyelőre Egyesített Arad- és Torontál vármegyék revíziós emlékalbuma.* [Budapest], 1929.

Internetes hivatkozások

apatfalva.hu, 2019

Az Apátfalvi Értéktár Bizottság 2015. decemberi ülése.
<http://www.apatfalva.hu/>
<http://www.apatfalva.hu/index.php/ertektarfomenu>
(Utolsó letöltés: 2021. december 27.)

apatfalva.hu, 2020

Apátfalva történelme. <http://www.apatfalva.hu/>
<http://www.apatfalva.hu/index.php/travel/telepulestortenet>
(Utolsó letöltés: 2021. december 27.)

clioinstitute.hu, 2020

Román megszállás Magyarországon (1918–1920).
<https://www.clioinstitute.hu/>
<https://www.clioinstitute.hu/roman-megszallas-1918-1920>
(Utolsó letöltés: 2021. december 27.)

csabaihazak.blog.hu, 2020a

Rudolf főgimnázium – Rózsa Ferenc Gimnázium – Evangélikus Gimnázium.
<https://csabaihazak.blog.hu/>
https://csabaihazak.blog.hu/2015/10/19/rudolf_fogimnazium_r_ozsa_ferenc_gimnazium_evangelikus_gimnazium
(Utolsó letöltés: 2021. december 27.)

csabaihazak.blog.hu, 2020b

Selyemfonoda – Merkur – Pamutszövő.
<https://csabaihazak.blog.hu/>
https://csabaihazak.blog.hu/2015/12/10/selyemfonoda_merkur_pamutszovo (Utolsó letöltés: 2021. december 27.)

facebook.com, 2019

Apátfalvi hősök napja. <https://www.facebook.com/makoivtv/videos/ap%C3%A1tfalvi-h%C5%91s%C3%B6k-napja/358589268185094/>
(Utolsó letöltés: 2021. december 27.)

hungaricum.hu

Vitéz Apátfalva név. <http://www.hungarikum.hu/http://www.hungarikum.hu/hu/content/vit%C3%A9z-ap%C3%A1tfalva-n%C3%A9v>
(Utolsó letöltés: 2021. december 27.)

mae.gov.ro, 2020

Ministerul Afacerilor Externe Serviciul Arhivei. Inventarul arhivei politice constituită în perioada 1920–1944 și documente și convenții începând din anul 1879. http://www.mae.gov.ro/http://www.mae.gov.ro/sites/default/files/file/userfiles/amb/i_magecache/thumbs_86x60/userfiles/arhive_2012/fond_71_1920-1944._ungaria.pdf (Utolsó letöltés: 2021. december 27.)

makohirado.hu, 2019

Korom András: Pontosítják az apátfalvi román vérengzés áldozatai névsorát. <https://makohirado.hu/https://makohirado.hu/2019/03/29/pontositjak-az-apatfalvi-roman-verengzes-aldozatai-nevsorat/>
(Utolsó letöltés: 2021. december 27.)

promenad.hu, 2021

Megfilmesítették az elveszett múltat. <https://www.promenad.hu/https://www.promenad.hu/2016/12/23/megfilmesitettek-az-elveszített-multat/> (Utolsó letöltés: 2021. december 27.)

ro.wikipedia.org, 2020a

Ordinea de bătaie a Armatei României în Transilvania, iulie 1919.
<https://ro.wikipedia.org/>
[https://ro.wikipedia.org/wiki/Ordinea de b%C4%83taie a Ar
matei Rom%C3%A2niei %C3%AEn Transilvania, iulie 1919](https://ro.wikipedia.org/wiki/Ordinea_de_b%C4%83taie_a_Armatei_Rom%C3%A2niei_%C3%AEn_Transilvania,_iulie_1919)
(Utolsó letöltés: 2021. december 27.)

ro.wikipedia.org, 2020b

Regimentul 6 Vânători (1918–1920). <https://ro.wikipedia.org/>
[https://ro.wikipedia.org/wiki/Regimentul 6 V%C3%A2n%C4
%83tori \(1918-1920\)](https://ro.wikipedia.org/wiki/Regimentul_6_V%C3%A2n%C4%83tori_(1918-1920)) (Utolsó letöltés: 2021. december 27.)

serbia.com, 2020

Archibald Reiss, „a friend of Serbs in the toughest days”.
<http://www.serbia.com/> [http://www.serbia.com/about-
serbia/serbia-history/world-war-one/archibald-reiss/](http://www.serbia.com/about-serbia/serbia-history/world-war-one/archibald-reiss/)
(Utolsó letöltés: 2021. december 27.)

youtube.com, 2019

Apátfalvi hősök napja. <https://www.youtube.com/>
<https://www.youtube.com/watch?v=VFG86xIYD98>
(Utolsó letöltés: 2021. december 27.)

youtube.com, 2021

Vitéz Apátfalva trailer. <https://www.youtube.com/>
<https://www.youtube.com/watch?v=sFGkvqCmaqg>
(Utolsó letöltés: 2021. december 27.)

Szakirodalom

Ablonczy, 2020

Ablonczy Balázs: *Az ismeretlen Trianon. Az összeomlás és a békeszerződés története, 1918–1921.* Budapest, Jaffa Kiadó, 2020.

Ágoston, 2010

Ágoston Sándor: *Szarajevótól – a trianoni „békediktátumig. Román katonai megszállás Gyomán, Endrődön és Dévaványán 1919–1920.* Gyomaendrőd–Dévaványa, 2010.

Angelovics, 2014

Angelovics Helga: Vitézi avatások a két világháború között 1921–1938. *Első Század* 2014/1. 9–27.

Audoin-Rouzeau–Becker, 2006

Stéphane Audoin-Rouzeau – Annette Becker: *1914–1918, Az újraírt háború*. Budapest, L'Harmattan – Atelier, 2006.

Baberowski, 2019

Jörg Baberowski: *Az erőszak terei*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2019.

Bacsa, 2001

Bacsa Gábor: Porgány község és a hármaskör. *Honismeret* 2001/4. 28–35.

Balla, 2016

Balla Tibor: Az Osztrák-Magyar Monarchia részvétele Románia katonai kormányzásában 1916–1918. *Trianoni Szemle Évkönyv* 2016. Budapest, Trianoni Kutatóintézet Közhasznú Alapítvány, 2016. 28–34.

Balla, 2018

Balla Tibor: Osztrák-magyar részvétel a központi hatalmak által megszállt Románia katonai kormányzásában, 1916–1918. In: Kincses Katalin Mária (szerk.): *Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére*. Budapest, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 2018. 43–48.

Balogh, 2015

Balogh László Levente: Az erőszak laboratóriuma. Az első világháború erőszak-tapasztalatáról. In: Pabis Eszter (szerk.): *Az erőszak reprezentációi*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015. 49–65.

Banner, 1990

Banner János: *Apátfalva néprajzi vázlata*. Makó, József Attila Múzeum, 1990.

Bárány, 1977

Bárány Ferenc: A munkáshatalom felszámolása és az ellenforradalmi rendszer kiépítése a Viharsarokban. In: Farkas József (szerk.): *Tanulmányok Csongrád megye történetéből 1919–1945*. Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 1977. 7–48.

- Bárány, 1982
 Bárány Ferenc: *A viharsarki munkásmozgalom az ellenforradalmi rendszer első évtizedében*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982.
- Bárdi, 1993
 Bárdi Nándor: Impériumváltás Székelyudvarhelyen, 1918–1920. *Aetas* 1993/3. 76–120.
- Bárdi 2013
 Bárdi Nándor: *Otthon és bázis. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. Jyväskylä–Pécs, University of Jyväskylä, 2013.
- Bárkányi, 2015
 Bárkányi Ildikó: Adatok a férfi viselet változásához. In: Bárkányi Ildikó (szerk.): *Néprajzi tanulmányok Apátfalváról*. Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 2015. 341–374.
- Bene, 2020
 Bene Krisztián: A francia megszálló hadsereg szerepe a magyar határváltozásokban 1918–1920 során. *Pontes. A PTE BTK Történettudományi Intézetének Évkönyve 3. Határ – Változás – Átmenet*. Pécs, A PTE BTK Történettudományi Intézete, 2020. 134–152.
- Bene, 2021
 Bene Krisztián: A délvidéki semleges zóna létrehozása. In: Gulyás László – Tóth Marcell – Zeman Ferenc (szerk.): *Lokális Trianon 1. kötet. Csongrád, Csanád és Torontál vármegye az összeomlás éveiben 1918–1920*. Szeged, Egyesület Közép-Európa Kutatására, 2021. 11–26.
- Berényi, 1995
 Berényi Mária: *Istoria Fundației Gojdu (1870–1952) – A Gozsdu Alapítvány története (1870–1952)*. Budapest, Budapesti Románok Kulturális Társasága, 1995.
- Bihari, 2014
 Bihari Péter: *1914. A nagy háború száz éve. Személyes történetek*. Pozsony–Budapest, Kalligram Kiadó, 2014.
- B. Müller, 2018
 B. Müller Tamás: *Vörösteror az Országházban 1919*. Budapest, Országgyűlés Hivatala, 2018.

- Boia, 1999
Lucian Boia: *Történelem és mítosz a román köztudatban*. Kolozsvár, Kriterion, 1999.
- Boia, 2013
Lucian Boia: *Miért más Románia?* Cluj-Napoca, Koinónia, 2013.
- Boia, 2015
Lucian Boia: *Vesztesek és győztesek. Az első világháború újraértelmezése*. Budapest, Cser Kiadó, 2015.
- Boia, 2018
Lucian Boia: *Az 1918-as nagy egyesülés. Nemzetek – határok – kisebbségek*. Cluj-Napoca, Koinónia, 2018.
- Boia, 2017
Steleian-Ioan Boia: Studentii arădeni în universitățile din Europa (secolul XIX – începutul secolului XX). In: Doru Sinaci (szerk.): *Analele Aradului. Colecția „Astra Arădeană – 1863”*, Anul 3. Nr. 3., Asociația Națională Arădeană pentru cultura poporului român, 2017. 304–328. <https://bibliotecaarad.ro/wp-content/uploads/2019/06/anale3web.pdf>
(Utolsó letöltés: 2021. augusztus 1.)
- Borsi-Kálmán, 2006
Borsi-Kálmán Béla: *Öt nemzedék, és ami előtte következik... A temesvári levénte-pör 1919–1920*. Budapest, Noran, 2006.
- Borsi-Kálmán, 2010
Borsi-Kálmán Béla: *Ifj. Niameșny Mihály és a temesvári levénte-per (1919–1920)*. Budapest, Helikon Kiadó, 2010.
- Boțoghină, 2017
Iulian Stelian Boțoghină: Colonelul Teodor Pirici – olteanul care a eliberat Aradul (1919). In: Doru Sinaci (szerk.): *Analele Aradului. Colecția „Astra Arădeană – 1863”*, Anul 3. Nr. 3., Asociația Națională Arădeană pentru cultura poporului român 2017. 166–185. <https://bibliotecaarad.ro/wp-content/uploads/2019/06/anale3web.pdf>
(Utolsó letöltés: 2021. december 27.)

Bödők, 2014a

Bödők Gergely: Kegyelmes urak a gyűjtőfogházban. A vörös terror fővárosi túsza. *Múltunk* 2014/4. 151–181.

Bödők, 2014b

Bödők Gergely: Erőszak, terror, brutalitás. Az első világháború hatása és a terror jelensége. *Rubicon* 2014/4–5. 98–111.

Bödők, 2015

Bödők Gergely: Politikai erőszak az első világháború után: forradalmak és ellenforradalmak Magyarországon és Közép-Európában. In: Tomka Béla (szerk.): *Az első világháború következményei Magyarországon*. Budapest, Országgyűlés Hivatala, 2015. 85–108.

Bödők, 2016a

Bödők Gergely: Tizenegy hónap. Debrecen román megszállása 1919–20-ban. *Kommentár* 2016/1. 68–86.

Bödők, 2016b

Bödők Gergely: A „proletárforradalom hűséges katonái” vagy „közönséges haramiák”. Kik voltak a „Lenin-fiúk”? *Múltunk* 2016/1. 122–159.

Bödők, 2018

Bödők Gergely: *Vörös- és fehérterror Magyarországon (1919–1921)*. Eger, Doktori disszertáció. Kézirat. Eszterházy Károly Egyetem Történettudományi Doktori Iskola, 2018. Témavezető prof. dr. Romsics Ignác egyetemi tanár, az MTA r. tagja. http://disszertacio.uni-eger.hu/54/4/Bodok_disszertacio.pdf (Utolsó letöltés: 2021. december 27.)

Breit, 1925

Doberdói Breit József: *A magyarországi 1918/19. évi forradalmi mozgalmak és a vörös háború története. A gödöllői főhadiszállás és egyéb magasabb parancsnokságok és hatóságok tábori aktái alapján. I. kötet. A Károlyi korszak főbb eseményei*. Budapest, Magy. Kir. Hadtörténelmi Levéltár, 1925.

Cseh, 2011

Cseh Géza: A román megszállás áldozatai Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében. *Rubicon* 2011/5. 50–51.

Csere, 2016

Csere Péter: *Parancs nélkül is. Honvédő hősök és mártírok krónikája 1918–1923*. Budapest, Unicus Műhely, 2016.

Csernus-Lukács, 2016

Csernus-Lukács Szilveszter: Kérelmek a Magyar Nemzeti Kormány Miniszterelnökségéhez. 1919. május–augusztus. *Levéltári Szemle* 2016/1. 51–63.

Csíki, 2018

Csíki Tamás: A parasztság „forradalma” 1918-ban. In: Bódy Zsombor (szerk.): *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után. Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018. 129–149.

Csóti, 2004

Csóti Csaba: Az 1916. évi erdélyrészi háború és a Székelyföld. *Limes* 2004/1. 51–66.

Darnai, 2020

Darnai Zsolt: Jankó Ágoston alispán helytállása a szerb megszállás idején. <https://felvidek.ma/> 2020. szeptember 23. <https://felvidek.ma/2020/09/janko-agoston-alispan-helytallasa-a-szerb-megszallas-idejen/> (Utolsó letöltés: 2021. december 27.)

Dévavári, 2019

Dévavári Zoltán: Kék és vörös terror. Intézményes erőszak a Délvidéken (1919–1925). In: Müller Rolf – Takács Tibor – Tulipán Éva (szerk.): *Terror 1918–1919. Forradalmárok, ellenforradalmárok, megszállók*. Budapest, Jaffa kiadó, 2019. 85–113.

Erdész, 1988

Erdész Ádám: Mezőhegyes mozgalmas évei. Az októberi forradalomtól a románok kivonulásáig. In: Szabó Ferenc (szerk.): *A Békés megyei múzeumi kutatások eredményeiből. Tanulmányok és forrásközlések*. Békéscsaba, Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1988. 303–333.

Erős, 2015a

Erős Ferenc: Trauma és erőszak – szociálpszichológiai megközelítésben. *Rubicon* 2015/1. 78–89.

Erős, 2015b

Erős Ferenc: Háború és forradalmak: a trauma és az erőszak szociálpszichológiai megközelítésben. In: Tomka Béla (szerk.): *Az első világháború következményei Magyarországon*. Budapest, Országgyűlés Hivatala, 2015. 135–164.

Fóris, 2019

Fóris Ákos: Tűzszedési akciók a Tanácsköztársaságban. *Újkor.hu*, 2019. június 26. <http://ujkor.hu/content/tuszszedesi-akciok-tanacskozarsasagban> (Utolsó letöltés: 2021. december 27.)

Főcze–Zahorán, 2020

Főcze János – Zahorán Csaba: Mérlegen a „Nagy egyesülés”. Vita 1918-ról és Románia utóbbi száz évéről. *Történelmi Szemle* 2020/4. 641–666.

Fráter, 2003

Fráter Olivér: *Erdélyi magyar helyzetkép 1916–1919-ben*. Budapest, Hamvas Intézet, 2003.

Gáspár, [1929].

Gáspár Ármin: „Erdélyért”. *Hőbérok és mártírok*. 2. kötet. Budapest, Makkay Zoltán Könyvkiadó Vállalata, [1929].

Géczi, 2020

Géczi Róbert: 1918 – A nagy egyesülés éve. Nemzetek, határok, kisebbségek. Egy mítosz dekonstrukciója. *Klio* 2020/2. 96–113.

Gratz, 1935

Gratz Gusztáv: *A forradalmak kora. Magyarország története 1918–1920*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1935.

Gulyás, 2018

Gulyás László: Küzdelem egy multietnikus régióért, avagy a Bánság felosztásának (1918–1920) problematikája multidiszciplináris megközelítésben. *Múltunk* 2018/2. 150–205.

Gulyás, 2021

Gulyás László: Makó kérdése a versaillesi békekonferencián. In: Gulyás László – Tóth Marcell – Zeman Ferenc (szerk.): *Lokális Trianon. 1. kötet. Csongrád, Csanád és Torontál vármegye az összeomlás éveiben 1918–1920*. Szeged, Egyesület Közép-Európa Kutatására, 2021. 43–53.

György, 2019

György Sándor: Összeomlás, forradalom és újrakezdés – történelmi háttér a forrás értelmezéséhez. In: Jankovich Arisztid: *A Nemzeti Hadsereg (1919)*. Budapest, Szülőföld Kiadó – Trianon Múzeum, 2019. 133–230.

Hajdu, 1969

Hajdu Tibor: *A Magyarországi Tanácsköztársaság*. Budapest, Kossuth, 1969.

Halmágyi, 1985

Halmágyi Pál: Makó város román megszállása 1919. június 17. – 1920. március 29. In: Trogmayer Ottó (szerk.): *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1982/83*. 1. Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 1985. 321–343.

Halmágyi, 1998

Halmágyi Pál: *Az I. és II. világháború hősei, áldozatai és emlékművei Makón és környékén*. Makó, Makó Város Önkormányzati Képviselő-testülete, 1998.

Halmágyi, 2002

Halmágyi Pál: Az idegen megszállás. In: Szabó Ferenc (szerk.): *Makó története 1849-től 1920-ig*. Makó, 2002. 515–546.

Halmágyi, 2008

Halmágyi Pál: Az idegen megszállás (1818–1921). In: Marosvári Attila (szerk.): *Kiszombor története I*. Kiszombor, Kiszombor Község Önkormányzati Képviselő-testülete, 2008. 340–350.

Halmágyi, 2012

Halmágyi Pál: *Képek Makó idegen megszállásáról 1919–1920*. Makó, A Makói Múzeumért Közhasznú Alapítvány, 2012.

Halmágyi, 2021

Halmágyi Pál: Makó román megszállása, 1919. június 17. – 1920. március 29. In: Gulyás László – Tóth Marcell – Zeman Ferenc (szerk.): *Lokális Trianon*. 1. Csongrád, Csanád és Torontál vármegye az összeomlás éveiben 1919–1920. Szeged, Virtuális Intézet Közép-Európa kutatására, 2021. 67–79.

Hatos, 2018

Hatos Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2018.

Hatos, 2019

Hatos Pál: Az elfeledett „nagy félelem”. A magyar vidék 1918 novemberében. In: Müller Rolf – Takács Tibor – Tulipán Éva (szerk.): *Terror 1918–1919. Forradalmárok, ellenforradalmárok, megsemmisítők*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2019. 115–136.

Hatos, 2021

Hatos Pál: *Rosszfiúk világforradalma. Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság története*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2021.

Jancsó, 1920

Jancsó Benedek: *A román irredentista mozgalmak története*. Budapest, Kiadja a Bocskay-szövetség, 1920.

Józsa, 2001

Józsa András: A sóvidéki lázadás 1919 tavaszán. In: Pál-Antal Sándor (szerk.): *A Maros megyei magyarság történetéből*. 2. Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2001. 275–293.

Kende–Sipos, 1984

Kende János – Sipos Péter: Román csapatok Magyarországon. *História* 1984/5–6. 36–40.

Kerekes, 2019

Kerekes Ibolya: *Elhaladt az idő. Életek, történetek a Tisza-Maros szögéből*. Szeged, MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, 2019.

Kerepeszki, 2011

Kerepeszki Róbert: Rettenetes rablás. Román megszállás a Tiszántúlon. *Rubicon* 2011/5. 36–42.

Kerepeszki, 2013

Kerepeszki Róbert: *A vitézi rend 1920–1945*. Budapest, Attraktor, 2013.

Kerepeszki, 2019

Kerepeszki Róbert: Terror és megszállás. Debrecen megpróbáltatásai 1919/20-ban. In: Jámbor Orsolya Ilona – Tarján G. Gábor (szerk.): *Csoportosulás, lázadás és a társadalom terrorizálása. Rendészettörténeti Tanulmányok* 2. Budapest, A Rendőrség Tudományos Tanácsa, 2019. 58–75.

Kirițescu, 1989

Constantin Kirițescu: *Istoria războiului pentru întregirea României 1916–1919*. II. București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1989.

Konok, 2010

Konok Péter: Az erőszak kérdései 1918–1919-ben. Vörösteror – fehérterror. *Múltunk* 2010/3. 72–91.

Kóréh, 1929

Kóréh Endre: Erdélyért. *A székegy hadosztály és dandár története 1918–1919*. I–II. Budapest, Makkay Zoltán Könyvkiadó, [1929].

Kóródi, 2020

Kóródi Máté: *Adattár a Magyar Nemzeti Hadsereg tiszti különítményes csoportjai és más fegyveres szervek által elkövetett gyilkosságokról (1919. augusztus 3. – 1921. október 23.)*. Budapest, Clio Intézet. 2020. https://5dadfdda-fc5e-4925-a1cb-b256e5d8666b.filesusr.com/ugd/198ee4_c0257b90a7e74710b6285d9734937c0c.pdf (Utolsó letöltés: 2021. december 27.)

Laky, 1923

Laky Dezső: *Csonka-Magyarország megszállásának közgazdasági kárai*. Budapest, 1923.

Lengyel, 1989

Lengyel András: Bibó István életrajzához. Levelek, dokumentumok. *Forrás* 1989/10. 73–89.

Lönhárt, 2019

Lönhárt Tamás: Mert tiéd a hatalom...? Erdély, Bánság és Partium a változó hatalmi intézmények örvényében (1918–1920). In: Müller Rolf – Takács Tibor – Tulipán Éva (szerk.): *Terror 1918–1919. Forradalmárok, ellenforradalmárok, megszállók*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2019. 13–51.

M. Szabó, 2017

M. Szabó Mihály: Mezőhegyes román megszállása. Tizenegy hónapig román színekben. [http://vitalap.hu/
http://vitalap.hu/index.fcgi?rx=&nyelv=hu&menuparam5=1&menuparam_6=4525](http://vitalap.hu/http://vitalap.hu/index.fcgi?rx=&nyelv=hu&menuparam5=1&menuparam_6=4525) (Utolsó letöltés: 2021. december 27.)

Makó, 2009

Makó Imre: A vörös offenzíva és a román megtorlás Hódmezővásárhelyen 1919-ben. In: Herczeg Mihály et al. (szerk.): *A Hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság évkönyve 2009*. Hódmezővásárhely–Budapest, Máyer Nyomda és Könyvkiadó, 2010. 57–88.

Makó, 2011

Makó Imre: Hódmezővásárhely román megszállása 1919–1920. In: Kovács István – Varsányi Attila (szerk.): *A Hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság évkönyve 2010*. Szeged, Bába és Társai Nyomdaipari Kft., 2011. 139–159.

Marco, 2013

Gabriela Adina Marco: Monumentele eroilor din Nădlac. In: Doru Sinaci – Emil Arbonie (szerk.): *Administrație românească arădeană Studii și comunicări din Banat – Crișana 95 de ani de la Marea Unire*. Volumul VII. Arad, 2013. 282–287. <https://bibliotecaarad.ro/wp-content/uploads/2019/06/admin7-web.pdf> (Utolsó letöltés: 2021. december 27.)

Marco, 2018

Gabriela Adina Marco: *De la Nădlac la Alba Iulia. Implicarea nădlăcanilor în mișcarea națională românească (1867–1918)*. Arad, Editura Tiparnița, 2018. <https://digital.bibliotecaarad.ro/files/original/4d1cc3d78cf88b2ae4db2adf75efcfef99db4b5c.pdf> (Utolsó letöltés: 2021. december 27.)

Marosvári, 2021a

Marosvári Attila: *Román berendezkedés Csanád vármegyében és a Tiszántúl megszállási zónái (1919–1920)*. Kézirat, 2021.

Marosvári, 2021b

Marosvári Attila: *Apátfalva első világháborús hősi halotti névjegyzékének pontosítása és kiegészítése*. Kézirat, 2021.

Marosvári, 2021c

Marosvári Attila: *A magyarországi román rekvirálások ügye a versailles-i békekonferencián 1919-ben*. Kézirat, 2021.

Marosvári, 2021d

Marosvári Attila: *Végleges beolvastás vagy bevételnövelés? Mihăescu tábornok és a debreceni „közigazgatási felső tanács”*. Kézirat, 2021

Mihály, 2016

Mihály János: Feljegyzések az 1916. évi román betörésről. *Székegyföld* 2016/8. 16–40.

Molnár, 2017

Molnár Tibor: *A román megszállás Csongrád megyében 1919–1920-ban, különös tekintettel Apátfalvára*. Szeged, BA egyetemi diplomadolgozat. Kézirat. Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi kar, 2017. (Témavezető dr. Marjanucz László tanszékvezető egyetemi docens)

Muşat–Tănăsescu, 1984

Muşat, Mircea – Tănăsescu, Florian: Az 1918-ban egyesített román állam együtt élő nemzetiségei. *História* 1984/5–6. 36–40.

Nagy, 2011

Nagy Szabolcs: Az 1916-os román megszállás egy sepsiszentgyörgyi patikus szemével. In: Kinda István (főszerk.): *Acta Siculica. A Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve 2011*. Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum, 2011. 307–338.

Oltvai, 1972

Oltvai Ferenc: A községi irattárak védelme Csanád megyében a felszabadulás előtt. *Levéltári Szemle*, 1972/3. 14–36.

Ormos, 1983

Ormos Mária: *Padovától Trianonig 1918–1920*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1983.

Pantea, 2013

Maria Alexandra Pantea: Aradul între Marea Unire și extinderea suveranității statului român asupra lui. In: Doru Sinaci – Emil Arbonie (szerk.): *Administrație românească arădeană Studii și comunicări din Banat – Crișana 95 de ani de la Marea Unire*. Volumul VII. Arad, 2013. 337–345. <https://bibliotecaarad.ro/wp-content/uploads/2019/06/admin7-web.pdf>
(Utolsó letöltés: 2021. december 27.)

Perczel, 2017

Perczel Olivér: „Behatolnak védtelen aggokhoz és nőkhöz.” Román megszállás Szentesen (1919–1920). *Kommentár* 2017/5–6. 34–51.

Perczel, 2018a

Perczel Olivér: Atrocitások Békés és Csongrád megyében a román megszállás idején, 1919–1920. *ArchívNet* 2018/1–2. <http://www.archivnet.hu/atrocitasok-bekes-es-csongrad-megyeben-a-roman-megszallas-idejen-1919-1920>
(Utolsó letöltés: 2021. december 27.)

Perczel 2018b

Perczel Olivér: A Hajdúság román megszállása, 1919–1920. In: Bárány Attila – Novák Ádám – Szakács János – Véber Zoltán (szerk.): *Történeti Tanulmányok XXVI. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadványa*. Debrecen, Debreceni Egyetem, 2018. 183–211.

Perczel, 2019

Perczel Olivér: Bihar megye román megszállása, 1919–1920. *Új Nézőpont* 2019/4. 93–109.

Perczel, 2020a

Perczel Olivér: *Békés megye a román megszállás idején, 1919–1920*. Kézirat, 2020.

Perczel, 2020b

Perczel Olivér: Román megszállás Magyarországon, 1919–1920. In: Hermann Róbert – Ligeti Dávid (szerk.): *1919 – A Nagy Szétesés*. Budapest, Országház Könyvkiadó, 2020. 161–190.

Perczel, 2020c

Perczel Olivér: Adalékok a Duna-Tisza-köze román megszállásához (1919. augusztus – november). *ArchívNet* 2020/2. <https://archivnet.hu/adalekok-a-duna-tisza-koze-roman-megszallasahoz-1919-augusztus-november> (Utolsó letöltés: 2021. december 27.)

Perczel, 2020d

Perczel Olivér: *Román megszállás és atrocitások a Tiszántúlon, 1919–1920*. Kézirat, 2020

Perczel, 2020e

Perczel Olivér: *A Duna-Tisza köze román megszállása (1919. augusztus – november)*. Kézirat, 2020.

Petrovics, 1922

Petrovics György: *A makói bagyma*. Makó, Kovács Antal Könyvnyomdája, 1922.

Preda–Alexandrescu–Prodan, 1994

Dumitri Preda – Vasile Alexandrescu – Costică Prodan: *În apărarea României Mari campania armatei române din 1918–1919*. București, Editura Enciclopedică, 1994.

Raffay, 1989

Raffay Ernő: *A vajdaságtól a birodalomig. Az újkori Románia története*. Szeged, JATE Kiadó, 1989.

Raffay, 1990

Raffay Ernő: *Trianon titkai. Avagy hogyan bántak el országunkkal...* Budapest, Tornado Damenija Kft., 1990.

Ránki, 1978

Ránki György (főszerk.): *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945*. I–II. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978.

Romsics, 2018

Romsics Ignác: *Erdély elvesztése 1918–1947*. Budapest, Helikon Kiadó, 2018.

Romsics, 2020

Romsics Ignác: Románia nyugati határainak kijelölése a párizsi békekonferencián. In: Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): *Impériumváltás Erdélyben (1918–1919)*. Kolozsvár, Komp-Press Kiadó – Iskola Alapítvány Kiadó, 2020. 247–263.

Sándor, 2015

Sándor András: Háborús traumák az első világháborúban. I. *Első Század* 2015/3. 59–85.

Sas, 2008

Sas Péter: *Az Erdélyi Római Katolikus Egyház 1900–1948*. Budapest, Barankovics István Alapítvány – Mundus Egyetemi Kiadó, 2008.

Seres, 2009

Seres Attila: Köröstárkány fekete Húsvétja az aradi magyar konzulátus jelentésében. *Honismeret* 2009/4. 18–25.

Suba, 2000

Suba János: A Román Királyság 1919. évi hadjárata Magyarország ellen. *Új Honvédségi Szemle* 2000/8. 82–90.

Suba, 2015

Suba János: A magyar–jugoszláv–román hármashatárpont kijelölése 1922–1925. *Köztes-Európa* 2015/1–2. 93–107.

Szabó, 1989

Szabó Ferenc (szerk.): *Banner János emlékezete születésének centenáriumán. Az 1988. március 1-jén Békésen és az 1988. március 6-án Hódmezővásárhelyen tartott emlékülések és tiszteletadó rendezvények előadásai és avatóbeszédei. Banner János két néprajzi dolgozatával.* Békéscsaba–Szeged, [Munkácsy Mihály Múzeum], 1989.

Szabó, 2015

Szabó Bence: „Nincs már nekem ruhám, az oláh letépte, mikor a két karom a hazámat védte.” Az 1919-es román megszállás kecskeméti eseményei. In: Gyenesei József (szerk.): *Hátországban. Kecskemét az I. világháború idején.* Kecskemét, MNL Bács-Kiskun Megyei Levéltára, 2015. 403–545.

Szabó, 2021

Szabó Zsolt László: Perczel Olivér: Több áldozata volt a román megszállásnak, mint a vörös- és a fehérterrorak együttvé. *hang.hu*, 2021. november 7. <https://hang.hu/magyar-hang-plusz/perczel-oliver-tobb-aldozata-volt-a-roman-megszallasnak-mint-a-voros-es-a-feherterrornak-egyuttveve-132986> (Utolsó letöltés: 2021. december 14.)

Szabóki, 1998

Szabóki Judit: Apátfalva története, különös tekintettel a trianoni békeszerződés helyi következményeire. *Belvedere Meridionale* 1998/3–4. 50–63.

Szekeres Lukács, 2009

Szekeres Lukács Sándor: A sóvidéki lázadás 1919 tavaszán (1919. március 29. – április 6.). *Székegyföld* 2009/10. 87–106.

Szekeres-Lukács, 2020

Szekeres-Lukács Sándor: A sóvidéki lázadás 1919 tavaszán (1919. március 29. – április 6.). In: Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): *Impériumváltás Erdélyben (1918–1920)*. Kolozsvár, Komp-Press Kiadó – Iskola Alapítványi Kiadó, 2020. 223–246.

Szentesi, 1993

Szentesi József: Apátfalva. In: Domokos László (szerk.) *Makó és vidéke*. Makó, Hagymafesztivál Alapítvány, [1993]. 31–36.

Szijártó, 2003

Szijártó M. István: A mikrotörténelem. In: Bódi Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Budapest, Osiris, 2003. 494–513.

Szijártó, 2014

Szijártó M. István: *A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata*. Budapest, L'Harmattan, [2014].

Szilágyi, 2015

Szilágyi Adrienn: Érdekesség, valódiság, élményszerűség, egyediség. *Aetas* 2015/3. 221–225.

Szilágyi, 1970

Szilágyi Károly: *Földmunkás és szegényparaszt mozgalmak Csanád megyében (1918–1919)*. [Szeged], Doktori értekezés. Kézirat, [1970]

http://doktori.bibl.u-szeged.hu/3375/1/1970_szilagyi_karoly.pdf
(Utolsó letöltés: 2021. december 27.)

Takáts, 1926

Takáts Lajos: *Az apátfalvai nyelvjárás*. Makó, 1926.

Tálas, 1935

Tálas István: A cselédsor a Kiskunságon. *Népünk és Nyelvünk* 1935. 227–239.

Tátrai, 1997

Tátrai Szilárd: A Vitézi Rend első évtizedének története. *Hadtörténelmi Közlemények* 1997/1. 49–83.

Timár, 2020

Timár Gábor: *A Bánság felosztása Románia és a délszláv állam között*.
<https://trianon100.hu/blog> <https://trianon100.hu/blog-cikk/a-bansag-felosztasa-romania-es-a-delszlav-allam-kozott>
(Utolsó letöltés: 2021. december 27.)

Țiucra Pribeagul, 1936

Petru Țiucra Pribeagul: *Pietre Rămase. Contribuție la Monografia județului Arad*. București, Imprimeria Căilor Ferate Române, 1936.

Tonelli, 1939

Tonelli Sándor: *A franciák Szegeden 1918. december – 1920. március*. Szeged, A M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Barátainak Egyesülete, 1939.

Tóth, 1977

Tóth Ferenc: *A makói rév és híd*. Makó, A Makói Múzeumi Baráti Kör, 1977.

Tóth, 1998

Tóth Ferenc: *A makói hagyma*. Makó, Makó Város Önkormányzata, 1998.

Tóth, 2000

Tóth Ferenc: *Apátfalva*. [Budapest], Száz magyar falu könyvesháza, [2000.]

Tóth, 2008

Tóth Ferenc: A csanádi régió. In: Tóth Ferenc (szerk.): *Makó néprajza*. Makó, Makó Város Önkormányzati Képviselő-testülete, 2008. 5–38.

Tóth, 1941

Tóth Sándor: *Erdély 22 éves rabsága*. Budapest, Magyar Génusz, 1941.

Urbancsok, 2002

Urbancsok Zsolt: Földbirtokviszonyok. In: Szabó Ferenc (szerk.): *Makó története 1849-től 1920-ig*. Makó, Makó Város Önkormányzata, 2002. 223–245.

Varga, 2015

Varga László: *Az apátfalviak hősiess helytállása 1919-ben*. Kézirat, [2015.]

<http://www.apatfalva.hu/ertektar/Az%20ap%C3%A1tfalviak%20h%C5%91sies%20helyt%C3%A1ll%C3%A1sa%201919-ben.pdf> (Utolsó letöltés: 2021. december 27.)

Veress, 1982

Veress Géza: Debrecen román megszállása 1919. április 23-tól 1920. március 11-ig. In: Fehér András (szerk.): *Magyar Történeti Tanulmányok*. Debrecen, KLTE, 1982. 5–54.

Veszprémy, 2020

Veszprémy László Bernát: Ilyen volt a román megszállás valósága 1919-ben.

[https://mandiner.hu/2020. december 2. https://mandiner.hu/cikk/20201202_roman_megszallas](https://mandiner.hu/2020.12.02/roman-megszallas) (Utolsó letöltés: 2021. december 27.)

Vincze, 2020

Vincze Gábor: Huszonöt bot. *Magyar Nemzet*, 2020. szeptember 5., 10–11.

<https://magyarnemzet.hu/lugas-rovat/huszonot-bot-8615457/> (Utolsó letöltés: 2021. december 27.)

Watson, 2016

Alexander Watson: *Acélgyűrű. Németország és az Osztrák-Magyar Monarchia az első világháborúban (1914–1918)*. Budapest, Park Könyvkiadó, 2016.

Wiegrefe, 2010

Klaus Wiegrefe: Menetelés a barbárságba. In: Stephan Burgdorff – Klaus Wiegrefe (szerk.): *Az első világháború. A XX. század őskatasztrófiája*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2010. 15–22.

Zahorán, 2007

Zahorán Csaba: Az 1918–1919-es impériumváltás ábrázolása az új cseh és román történeti szintézisekben. In: Csaplár-Degovics Krisztián – Krausz Tamás (szerk.): *A történetírás új tendenciái a rendszerváltás után Kelet-Európában*. Budapest, L'Harmattan Kiadó – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 2007. 152–180.

Zahorán, 2015

Zahorán Csaba: Előszó a magyar kiadáshoz. In: Lucian Boia: *Vesztések és győztesek. Az első világháború újraértelmezése*. Budapest, Cser Kiadó, 2015. 3–8.

Zaicz, 2006

Zaicz Gábor (szerk.): *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. A Magyar Nyelv Kézikönyvei XII. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2006.

CLIO KÖTETEK

Sorozatszerkesztő:
Fóris Ákos és Gellért Ádám

1. „A rémuralom készséges szolgája kívánt lenni”? Perjessy Sándor és a Tanácsköztársaság elleni felkelés Szentendrén (1919. június 24–25.)
Magyar Endre Lénárd

2. Adattár a Magyar Nemzeti Hadsereg tiszti különítményes csoportjai és más fegyveres szervek által elkövetett gyilkosságokról (1919. augusztus 3. – 1921. október 23.)
Kóródi Máté

3. Garbai Sándor a Tanácsköztársaságról és a zsidóságról. Válogatás a Forradalmi Kormányzótanács elnökének visszaemlékezéseiből
Végső István

**4. A nagysármási zsidók meggyilkolása (1944. szeptember 16–17.)
Magyarok, románok és zsidók a magyar katonai megszállás időszakában**
Kovács Szabolcs

5. Iratok Bárdossy László népbíróági peréhez
Tangl Balázs

**6. Vérengzés Apátfalván (1919. június 23–24.)
Erőszak, ellenállás és megtorlás a román katonai megszállás idején**
Marosvári Attila

MAROSVÁRI ATTILA

történész, levéltáros
Magyar Nemzeti Levéltár
Csongrád-Csanád Megyei Levéltár Makói Levéltár

1919. június 23-án reggel mintegy kétszáz elkeseredett apátfalvi parasztember meglepetésszerű rohammal szétkergette a községükben rekviráló román katonákat. Az első összecsapásnak két magyar és három román áldozata volt. Aznap délután román katonai alakulatok vették körbe a Csanád vármegyei községet, és tisztogató akcióba kezdtek. Lázadókat keresve házról házra jártak, és kíméletlenül agyonlőttek mindenkit, akiben ellenséget láttak. A két napon át folyó megtorló katonai műveletnek harminc halálos áldozata lett, további kilenc apátfalvi pedig a vérengzéssel összefüggő okok miatt vesztette életét, közülük ketten később, romániai fogságban. A megtorlás részeként nyolcvanhat embert előbb Békéscsabára hurcoltak, majd többségüket Romániába vitték, ahol katonai bíróság elé állították őket. Az utolsó elítéltek csak 1924-ben térhettek haza.

De mi történt valójában Apátfalván? Mi váltotta ki a románok véres megtorló akcióját? Marosvári Attila történész-levéltáros zömmel eddig ismeretlen források alapján mikrotörténeti alapossággal, szinte óráról órára rekonstruálja az eseményeket. Fény derül az apátfalviak lázadását kiváltó kíméletlen rekvirálás részleteire, a helyiek ellenszegülésére és a községben rekviráló román katonai alegységek megtámadására, majd a brutális kegyetlenséggel végrehajtott megtorlás részleteire. A szerző bemutatja az apátfalvi áldozatok halálának körülményeit, a község totális kifosztását, a helyi lakosság kollaborációját, az elhurcoltak kálváriáját, majd az események utóéletét és máig ható emlékezetét.

A könyv az eseményeket nem önmagukban, hanem a magyarországi román katonai megszállás kontextusába helyezve vizsgálja, kijelölve egyúttal az apátfalvi események helyét a megszállás rendszerében. A kötet számos új és fontos adalékkal egészíti ki e mindmáig kevésbé kutatott és feldolgozott időszakkal kapcsolatos ismereteket.

